

Шуҳрат

ШИНЕЛЛИ ЙИЛЛАР

РОМАН

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1975

Ўз2
Ш97

Учинчи наشري

Шухрат
Шинелли йиллар. Роман. Т., Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1975.
592 б., расм.

Шухратнинг «Шинелли йиллар» романидаги бош қаҳрамон Элмурод олдми бир йигит, у келажак ҳақида, осойишта меҳнат ҳақида орзу қилишни яхши куради.

Бироқ тез орада немис-фашист қўшинларининг Ватанимизга хиёнаткорона ҳужуми ҳақида хабар келади. Элмурод ҳам миңглаб совет ватанпарварлари каби ўзининг бутун куч-қувватини ва билимини Гитлер босқинчиларига қарши курашга бағишлайди.

У ўқчи павод командиридан то батальон командиригача бўлган йўлни шон-шараф билан босиб ўтиб, урушни забот этилган Берлинда тугатади.

Шухрат Годы в шинелях. Роман.

Ўз2

70303 - 438

8 - Дон. 75

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

«Балки, муҳаббат деганлари шудир? Бўлмаса нега юрагим арзиқади. Уни кўз олдимга келтирсам, қалбим гурс-гурс уради, ширин орзу вужудимни эркалаб ўтади. Чиндан ҳам муҳаббат шуми? Дейдиларки, одатда, севишганлар ўз кўнгилларини тил билан изҳор этмайдилар, имо-ишора ва баъзан қочириқ гаплар жуда яхши восита эмиш. Хўш, Муҳаррамда шундай аломатлар бормиди? Унинг кўнгилида севги бор экан, нега сўнгги кунгача юзида бирор марта барқ урмади, икковимиз ҳам бир институтда ўқидик. У ҳам аълочи эди. Баъзан «Аълочилар тахта-си»да суратларимиз ёнма-ён ҳам қўйилиб қоларди, лекин шунда ҳам нега бирор ишора қилмади? Жилла бўлмаганда «Ўзимиз бир-биримиздан узоқ юрсак ҳам, суратимизни ёнма-ён қўйишибдими, а?» демади. Институтни битирганимда биринчи бўлиб табриклаган, қўлимни қаттиқ сиққан эди. Ёки шу ишора эдими?»

Наҳотки, мен пайқамаган бўлсам? Ҳа, Лев Толстой «Анна Каренина»да Дарья Александровнанинг тили билан бекорга шундай демаган: «Сиз эркаклар, қизларни кўрасиз, суҳбатлашасиз. Кўнглингизда биронтасига бўлган севгингиз пишиб етгандан кейингина қўлини сўрайсиз. Бечора қизлар-чи! Доимо кутишда. Қизлик ҳаёси босиб, кўнгилидаги бор севгисини ҳам очиқ айтолмайди. Сизнинг таклифингизга «йўқ» ёки «ҳа» деб жавоб берингизга ҳақли, холос!»

Эҳтимол, Муҳаббатимнинг ҳолатида бўлгандир? Менинг ҳарбийга жўлатиш кунимда ҳам яхши бўлган билиб, мендан бир нарса шундай ниҳоятда кузатиб чиқмадимми-

кан? Шу билан ўз кўнглини изҳор қилмадимикан? Мен унинг бу ишини самимий дўстлик деб, хато қилмадимми? Унинг бу ишичи оддий дўстлик деб билган эканман, нега поезд жилгач, кўнглим аллапечук бўлиб кетди? Йўл-йўлакай хаёлимдан у узилмади. Ҳар разъезд, станциядаги қиз кўзимга у бўлиб кўринди. Нега назаримда, у ҳамон Тошкент станциясида қўл силкиб хайрланаётгандек бўлиб туради? Нега Красноводскка келиб, пароход кутар эканман, поезд қичқирганини эшитиб, юрагим бир арзиб кетди, шу поездда Муҳаррам жўнагандек бўлди-ю, паровоз ухонасидан чиққан қора тутундек бир нарса кўнглимга соя солиб ўтди? Нега у кўз олдимдан кетмай қолди?

Шу муҳаббат бўлса керак!»

Элмурод шундай ўйлар селида ғарқ бўлиб, уйқуси қочди. Ўзича бирор аниқ фикрга келолмас эди. Бу ўйлар шу даражада чувалиб кетдики, бора-бора у ҳеч биричи равшан тасаввур қилолмай қолди. Боятдан бери гашига тегаётган аллакимнинг хуррак отиши ҳам энди унга эшитилмасди. Уйқу элитди. Ўйларининг охири, тоғлар этаги қирга туташгандек, тушга улашиб кетди...

— Подъём!

Ҳалигина ширин уйқунинг беланчагида аллаланаётган жангчилар дув кўтарилди, гўё сокин ўрмонда ногаҳон ўқ узилди. Ҳар ким тезроқ кийиниб ўзини ташқарига урар, казарманинг нариги бурчидан кимдир: «Иккинчи взвод, бўш келмайсан!» деб қичқирар, ўзи ҳам шоша-пиша кийинаётган бўлса керак, товушида бир нарсага уринаётганлик варби бор.

Элмурод шонгаидан бир оёғига шим почасини киймай обмотка ўраб қўйди. Уни чуватиб қайтиб кийгунича, деярли ҳамма таниқарига чиқиб «сафга тизилиш» командасини кутмоқда эди. Ахир обмотка ҳам икки қулоч бор-да! Ечиб, ўраш тўрт метр. Отделение командири унинг қошига келди:

— Кечикдингиз-ку!

Элмурод воқсани баён қилди. Командир ўзини тута олмай бирдан кулиб юборди.

Улар таниқарига чиққанда рота энди эрталабки зарядкага сафламоқда, ёмғир роса қўймоқда эди. Бундан сал аввалроқ шамол ҳам ўз ҳиссасини қўшган бўлса керак, эшикдан бир ярим-икки метр ичкаригача дахлиз сирғаччиқ ва ҳўл эди. Бир-биридан қулоч ёзса бармоқ учи етгу-

дек йироқликда турган жангчиларнинг фақат он...
чингина толг қоронғида қанотларини силкитаётган
оққундек кўринар, қора ботинка, қир ўти рангидаги шим-
лари ва яланг бошлари алдамчи саҳарнинг сурма ранг
тусига сингиб кетган эди.

Элмурод, машқ ҳар кунгидай ўн беш минут бўлмаса
керак, деб ўйлади. Ахир ёмғир қуйиб турибди-ку. Ўн беш
минут эмас, беш минутдаёқ ҳамма ёгингни шалаббо қилиб
юборини ҳеч гап эмас. Унинг устига, жангчилар шамол-
лаб қолиши мумкин...

Элмуроднинг ёнида турган жангчи бирдан йўталиб
қолди. Элмурод ўзича «ана, бошланди» деб қўйди. Аммо
бонқа ҳеч ким йўталмади. Марш ҳар кунгидай расамадли
бўлди. Бирор киши «нега қисқартирилмади» ҳам демади.
Гўё шундай бўлиши ҳам қарз, ҳам фарздай. Фақат баъ-
зилар казармага — иккинчи қаватга кўтарилишда ёмғирда
қолган товукдай силкиниб, оёгини икки-уч марта кетма-
кет қаттиқроқ деисиди. Буни ҳам кечагина Элмурод қато-
ри келган янгилар қилди. Эскилар уларни кўриб, мийингида
кулиб ўтди: «Ҳали шунгами? Шундай вақтлар бўладими,
ўрдак бўлиб сузасан».

Элмурод казармага кўтарилаётиб, девордаги шиорга
яна кўзи тушди. Унинг биринчиси Элмуродга кўндан бери
ошина — Армияда хизмат қилиш ҳар бир совет граждани-
нинг муқаддас бурчи ҳақида эди. Аммо иккинчиси: «Қи-
вил Армия шиддатли мактабдир» деган шиорни келганига
беш кун бўлса ҳам маъносини чақолмас эди.

Бироқ, бугун ёмғирда одатдагича машқ бўлгач, бу ши-
орнинг остига Афлотуннинг калласи яшириб қўйилганига
тушунди. «Шиддатли» деган сўзга урғу бериб, яна бир
марта алоҳида диққат билан ўқиб ўтди.

Элмурод институтни имтиёзли диплом билан тамомла-
ди. Кунлардан бирида Москвада Бутуниттифоқ физкуль-
турачилар парадида бўлиб қайтган институтдоши Муҳар-
рамни кўриб қолди. Ундан Москва хотираларини сўзлаб
беришни илтимос қилди. Горький номи истироҳат боғи-
да кундузи учрашдилар, суҳбатлашдилар. Қандайдир са-
баб билан яна бир учрашдилар. Элмурод кечқурунги сеанс
кинога таклиф этган эди, «Фотима онам кўриб қолиб, та-
гин, калтагина сочимдан ҳам ажралмай», деб белидан
настага тушадиган сочининг учини ерга қараб туриб қўли
билан тарақлади. Элмуроддан «Хато қиласиз» жавобини
олгач, ялт этиб унга қаради, сабабини сўрамоқчи эди, Эл-

мурод: «Бир куни батафсил гапириб бераман» деб сўзни қисқа қилди.

Фотима Элмуродга синфдош бир аёлнинг жияпи бўлиб, аммасининг олдига бот-бот келиб турарди. Студентлар буни Элмуродга йўйган эдилар. Муҳаррам мана шу қизга ишора қилган эди...

Улар бошқа бир куни кечқурун учрашишга ваъдалашдилар. Элмурод уйга келиб, столи устида ҳарбий комиссарликнинг повесткасини кўрди. Демак, «Мумкин бўлса Кавказга юборсангиз» деган илтимоси ўрин топган. Эрталаб бориб жўнаш учун керакли ҳужжатларни олди. Шу куни оқшом Муҳаррам билан учрашди, кинога тушди. Уйига, Шайхантаҳургача кузатиб бориб, водопровод будкаси ёнида узоқ суҳбатлашдилар... Элмурод Муҳаррам билан хайрлашиб Хадрага келганда, трамвайлар паркка кириб кетмоқда эди. Эртасига Красноводск орқали Тбилисига — ҳарбий хизматга жўнади.

II

Элмурод ранецни каравотнинг бош томонига осар экан, белкуракча филофининг тугмачасини қадаётган Дубенкога жиддий деди:

— Дунёда ҳали биз билмаган кўп нарса бор экан.

— Ҳаммасини биламан деб юрармидинг?

— Унчалик эмасу, ҳар ҳолда, ўн беш йил мобайнида апча нарса ўргангапдирман, деб юрардим. Ҳали белкуракчанинг филофи бўлишини, пайтавани қандай ўраш кераклигини билмас эканмиз.

— Кеча мен ўйлаб кўрсам, Элмурод, — деди Дубенко ўтирганда эзилган ўрнини кафти билан текисларкан, — ҳарбий ҳаёт бутунлай бошқа дунё экан.

— Бошқаларни билмайману, шахсан мен, келганимдан буён ўтган умримнинг аввалгисига ҳозиргисини мутлақо ўхшатаолмайман. Атрофга қарасам, ўз кишиларимиз. Ҳатто кўп машғулотлар бекорчиликдан қилинаётганга ўхшайди. Ҳар ҳолда бизни бу ҳаёт этик билан сув кечадиган ҳолга келтирадиган бўлди.

Эшик томондан командирнинг: «Машғулотга тайёрланинг!» деган овози келди. Ҳали ўринларини йиғиштириб улгурмаган жангчиларнинг ҳаракатида шонқалоқлик кўрипти. Дубенко белидаги камари тўқасининг ўрни томо-

индан остига бош бармоқларини суқиб, гимнастёркасининг тизимларини орқасига сидирди ва Элмурод ёнидан ўтар экан:

— Қани, юр дўстим, кетдик,— деди.

Кечқурун рота Ленин хонасида ашула ўрганди. Элмурод ҳам Дубенко билан ёнма-ён ўтириб, бошқа ашулалар қатори Шчорс ҳақидаги ашулани у каби ихлос ва муҳаббат билан ёзиб олди, ёдлашга киришди.

Бир жангчи кириб, янги кишилар келганини айтди. Ёш вақт бўлгани учун ҳамма дув этиб ўзини казармага урди. Элмурод ҳам чиқди. Аммо у баъзилар сингари уларнинг орасини ёриб кириб, ким қаердан келганини суриштирмади. Чунки у бу томонга ўзбеклар кам тушишини билар, ўрта осиеликларнинг деярли ҳаммаси Украина ва Белоруссияда хизмат қилишини кўп марта эшитган эди. Шунга қарамай, турган йигирма чоғлиқ кишининг ҳаммасига Ленин хонасидан чиқа туриб, бир назар ташлади. Бирорта ўзбекка ўхшаган кишини пайқамасди. Улар ҳарбий форма ва ҳаётга анчадан бери кирган бўлсалар керак, янги унга кўчирилган жўжалардек бегонасираб турмасдилар. «Булар ҳам олий ва ўрта маълумотлилар бўлса керак» деб ўйлади у. Худди шундайлар тунов куни дивизиянинг бошқа бир полкидан ҳам келган эди.

Элмурод каравотининг бош томонидан полк ҳовлисига қараган дераза рафига икки тирсагини қўйиб, бошини кафтлари орасига олганича, эртаги мангулот юзасидан китоб кўрар экан, биров орқасидан:

— Салом, Элмурод!— деб қолди. Ялт этиб орқасига қаради. Орқасида ўрта бўйли, қаншари сал наст, бурнининг учи тўмтоқ ва юмалоқ, кўпчилик ўзбекларга хос кулча юз, кенг пешона, қош-кўзи қора бўлса ҳам ўзи қорачадан келгани учун унчалик ажралиб назарга ташланмайдиган, белини брезент камар билан сиқиб боғлаган бир йигит турар эди. Элмурод «салом» деб ҳарбийча кўришини учун қўлини чаккасига олган эди, у қўл узатди, кўришдилар. Элмурод ёнида турган бўш табуреткани тортиб, ўтиришга таклиф этди. Суҳбатда маълум бўлдики, у Тошкент индустриал институтини шу йил тугатган энергетик инженер экан. Ҳарбийга чақирилгунча Тошкентнинг йирик заводларидан бирида смена инженери бўлиб ишлаган. Элмуродни студентлигида, Тошкентда дарс тайёрлаб юрган чоқларида «Октябрь» ва Наримонов номли кутубхоналарда, баъзан Халқ кутубхонасида кўриб юрса ҳам, бир куни

«Октябрь» кутубхонасида Маяковский ҳақида доклад қилганида фамилиясини билиб олган экан. Ҳатто Элмуроднинг ўша доклади сўнггида қандай шеър ўқигани ҳам асида бор эмиш.

Элмурод унинг ҳам оёғида ўзиникидай қўпол ҳарбий ботипка ва уникидай ҳаво ранг обмотка борлигини кўрди.

Улар жуда иноқлашиб кетдилар. Йўлдош ҳам Элмурод ва Дубенко каби билимли, муҳокамали, «Кўкламги заҳмат, қишки роҳат» деб узоқни кўзларди. Рус тилига чечан. Баъзан-баъзан украинча сўзлар аралаштириб, Дубенконинг қитигига тегар, «Запорожьелик Дунайнинг нарёғида» деган ашулани украинча айтиб қувонтирар, кулдирар эди. Бирор ёққа бсрар экан, украинчалаб: «Пишли Дубенко побалакаем» деб кўярди. Дубенко ҳам ундаи ўрганган беш-олтита ўзбек сўзларини яримта-юримта қилиб жавоб қайтарарди.

Кундан-кун очилиб бораётган ҳарбий таълим уфқида Элмурод адабиётчи-педагог, Дубенко иқтисодчи нуқтаи назаридан қарагандек, Йўлдош энергетик инженер сифатида яқинлашарди. Яқинда ўнта патрон жойланадиган магазинли ярим автомат СВТ винтовкасини ўргандилар. Майда қисмлари кўп, затвори мураккаб бўлса ҳам, уларга оғирлик қилмади. Лекин эмаклаган вақтда қарганинг кўвидай-кўзидай тешикли кожухига тунроқ кириб, тозалашда қийнаши ва затворининг ҳужум пайтида чанг кириб, автоматик йўсинда ишламай қолиши ҳаммаларининг ҳам ҳафсалаларини пир қилди. Бир куни Элмурод «Интизом устави»ни Ленин хонасида ўқиб ўтирар экан, Йўлдош унинг елкасига қувонч билан бир урди:

— Биласизми, мен нима қилмоқчиман! СВТни тўла автоматик равишда электр қуввати билан отадиган қилиш мумкин.

У Элмуродга нотаниш терминларни ишлатиб, бир варақ қоғозга СВТнинг магазин ва затвор ўрнашган қисмини чизиб, тушунтира кетди. Айниқса бу кашф ҳарбий истеҳкомда қўлланилса, зўр фойда келтиришини алоҳида таъкидлади.

Йўлдош ўз режасини бошқа бир кишига айтишга ботилмади. Жангчилардан бири қулоғига чалишиб, сўраган эди:

— Шунчаки гап, — деган жавобни қайтарди. Аммо кун сайин режасини илмий асослашга уришиб, бўш вақтини ўшанга сарф қилар эди. Бир куни Элмурод:

— СВТни қачон истехкомга топширамиз? — деб тегилди.

Йўлдошга бу савол туғилмаган боланинг номини сўрастгандай оғир ботди. Дастрўмолини олиб терламаган манглайини артди. Ундан кейин бир жойи сал келишмай турганини айтиб, ташқарига чиқиб кетди.

Эртасига рота походга отланди. Бирор тугмаси узилса ёки кийими йиртилса, тикишга аҳтиёт қилиб, олиб юрилган фуражқадаги ип билан игнадан тортиб, жангчиларнинг кўрки ва айрилмас дўсти милтиққача — ҳаммаси жой-жойига осилди, тақилди, солинди. Поход неча километрга эканини ҳеч ким билмас эди.

Улар шаҳардан анча ташқари чиқдилар. Рота йўлдан ўнгга қараб бурилди. Атроф сайҳон. Баҳор нафаси билан униб, гуркираб, ёзнинг ҳароратига тоб беролмай, танасидан нами қочган сап-сариқ кўкатлар кузнинг ёмғирида юз ювган, йилтирайди. Ерда тунов куни ёққан ёмғирнинг таъсири бор. Жангчиларнинг юришини оғирлаштиради. Шунинг учун командир ҳам бир текисда юриш командасини бермади, уларнинг олдига тушиб ўзи йўл бошлади. Рота рўпарасида яланғоч кишидай гиёҳсиз, фақат кул ранг тошлари одам баданидаги сўгалдай бўртиб чиққан тарам-тарам тоғнинг этагида тўхтади. Жангчилар милтиқларини тўртта-тўрттадан козелга йиғиб, бир қатор тиздилар. Баъзилар ранецларини ечиб, баъзилар ечмай бошларига қўйиб, оёқларини харсанг ёки дўнгга қўйиб ётдилар.

Элмурод, Дубенко, Йўлдон бор озиқларини ранецдан олиб, ўртага ташладилар. Чоллар дастурхонидек ўрта бевазиди. Унда Элмуроднинг шунча кундан бери аяб-аяб еб юрган қора кишмиши, Йўлдоннинг ёнғоқ мағизи, Дубенконинг лимонли конфети бор эди. Дубенкога кишмиш ёқди. Элмурод мағизга қўшиб еса яна ҳам ширин бўлиши-ли айтди. У шундай қилиб, бир неча бор олгач, кулиб:

— Мана шундай кишмиш ўсган боғлар, жийдани саргайтириб, апорни қизартирган, нахтани етилтириб, қовушни тўрлатган далалар хумор қилади-да, дўстим, икки йилгача. Бўлмаса «Ада, кел» деб хатга бармоқ изини туширадиган гўдак ўғлимиз, «кечқурунлари зерикаман» дейдиган севган хотинимиз ўйда қолибдими! Тоқмиз, тоқ. Тирноғимиз орасига бот-бот кирадиган кирдан бошқа

оғирлиғимиз йўқ,— кулди Элмурод Дубенконинг кифти-га қўлғини ташлаб.

— Уйланмаганмисан?— деди Дубенко Йўлдошга.

— Йўқ. Ҳа, сен-чи?

— Уйланган ҳисоб. Тайёр. Бордик тўй. Шартимиз шундай. Мен борадиган йилли у институтни тугатади. Не-чага кирдинг?— сўради у.

— Ун бешинчи йил,— Йўлдош шу вақтгача уйланма-ганининг сабабини сўраб қоладими деб изоҳ беришга ки-ришди.— Бизда ҳам ўқишни тугатиб уйланиш одат бўлиб қолди. Яна икки йилни бунга қўшини керак.

— Яхшиликнинг кечи йўқ. Биз боргунча таниш қиз-ларнинг кўпи яқандай бир сидра ўрилиб, ўрнига янгиси етгилиб туради. Ушалардан биттасини «гаҳ» деб қўлга қўн-диrolмайсизми! Мана бу икки йилни улоққа боққап отдай силлиқ қилиб ўтказиб олайлик, тамом. Нима дединг сен, Дубенко?

— Албатта...

Шу маҳал қизиқчилиги билан анча тапилиб қолган, лекин мақтанчоқлиги, машааулиги гуфайли кўплар ёқтир-майдиған енгил табиатли Мурзин келиб қолди. У ўзининг артистик ҳам қилганини Элмурод биринчи марта қўл бе-риб кўришгандаёқ айтган эди. У гимнастёркада, бекамар. Обмоткасини қўлига думалоқ қилиб ўраб олган. У ўртада-ги меваларни кўриб: «Бу музейга қачон кирдиларинг?» деди, бир оздан кейин ўтирганларга орқасини ўтирди, кўй-лагини кўрсатиб қизиқчилик қилди:

— Бугун биз забт этган материкнинг аниқ харитаси!

Унинг кўйлагигача чиққан тер эгри-бугри ва оппоқ из солиб, қотиб қолган эди. Ҳақиқатан «соқов» харитага ўхшарди. Болалар кулишди. Элмурод Йўлдошнинг кифти-га қараб, бу ҳолни кўрмади. Бу ҳолатдан фойдаланган Мурзин дарров тўкиди:

— Сенларнинг ўзларинг бетузсанлар, кўйлакларингга қаёқдан чиқсин?!

Отделение командири сержант Лобов Мурзиннинг походга чиқиш олдидан ва йўлда кўп сув ичганини айтди.

— Бундан фойда йўқ,— деди охирида.— Кўп сув ичиш пехода кишини тез ҳолдан тойдиради.

Рота командири старший лейтенант Годин шу ергача бўлган юришга яқун ясади. Юришнинг жанговар қунлар-да зўр аҳамияти борлигини, душман кўп вақтда қарши

кучни йўлдан тўзитиб юбориш, иложини топса қириб ташлашга ҳаракат қилишини айтди.

Рота йўлга тушди... Қуёш ғарбга оғиб, булутлар этагини қизартирмоқда. Баъзан қалин булутга кириб, йироқларни кеч кирганга ўхшаб қоронғилик босади. Елнинг салқини ҳам билина қолади, киши беихтиёр кўкка қарайди — қуёшни ахтаради. Дам ўтган сайин тоғлар чўққисини туман босиб, кўздан яширмоқда. Туманнинг бир тоғдап иккинчи тоққа судралиб ўтиши қуюқ тугунинг айнан ўзи — кўзга очиқ ташланмоқда. Ана, анави тоғ этагида якка турган арчани туман босди, худди қалин қор ёққанга ўхшайди.

— Газы! — рота командирининг товуши янгради.

Ҳамма газ ниқобини кийиб, йўлда давом эта берди... Кимнингдир ниқоби хирилламоқда, аллакимники чийилламоқда. Дубенконинг ҳар пафас олган сари «пиш-пиш» қиларди.

— Дубенко, газ ниқобинг ҳам кишиши-кишиши дейдимиз? — кулди Элмурод. Унинг товуши кўрна остидан чиқаётгандек эшитиларди.

Қайтишнинг биринчи привалигача бўлган масофа Элмуродга жуда оғир ботди. Рәнецга ортиқча нарса солиб қўйилгандай орқага тортади. Милтиқ ҳам одатдагидан оғирроқ кўрилади. Баданида муздай тер пайдо бўлганини сезди. Тиззасининг кўзи кесак бўлиб қолибди.

Элмуродни ташвиш босди: «Етолмай, йиқилиб қолсам-а? Номус! Номус эр кишини ўлдиради-я!.. Ҳар бурчақда пичир-пичир гап бўлади: «У походда орқада қолибди!» Унда нима бўлади? Сўз суякдан, таёқ этдан ўтади. Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Ёнимдаги кичкина жапғичча ҳам йўқмашми?!»

Рота тоғларни қуюқ туман босиб, қуёш анави баланд чўққига энди ўтирганда етиб келди. Мурзин билан яна икки жангчи йўлда қолиб кетди, уларни олиб келишга бир сержант вазод командирининг буйруғи билан қолди.

Элмурод ботинкасини ечиб, оёғи остига қаради — қизил, «раҳминг келса, қўлингни тегизма» деяётгандай зирқиллайди. Товони тери қоплангандай без бўлиб қолган, фақат магзи оғрийди. Папжалари орасида пуфакчалар пайдо бўлибди.

Эртасига Элмурод машғулотга чиқмади. Куни билан казармада бўлди. Уйига, Муҳаррамга хат ёзди. Муҳаррамга ёзган хатида бир оз ҳазил ҳам қилди: «Сиз жуда кўп

жаёлимга келасиз. Мен ҳам Сизнинг жаёлингизга жилаа бўлмаса ҳафтада бир марта тушармиканман. Ёки...»

Эртасига ҳам машгулотга чиқинга врач рухсат этмаганидан ротада дневальный қилиб қолдирдилар.

Йўлдош машгулотдан қувониб қайтди. Милтигини жойига қўйди-ю, ранец, газ ниқоб ва белкуракчасини йиғиштирмасданоқ, китоб мутолаа қилиб ўтирган Элмурод олдига келди.

— Беш! Беш! — деди.

Элмурод ҳеч нарса тушунмади.

— Мана, авани кун айтган чатоқ ерни мана бундай қилса менимча, тўғри келади. — Йўлдош қўлида тайёр тутиб турган ён дафтарчасини Элмуроднинг олдига қўйиб, ундаги формулаи бир чеккадан уқтира бошлади.

Элмурод анчадан кейин гап СВТ ҳақида бораётганини пайқаб қолди.

— Яхши ният ярим мол. Бирор кўзли кишига дардингни айт, фикринг бўғоз бўлса, албатта тугади. Менимча, бўғоз — менинг ҳам кўзимга ташланиб турибди.

Дубенко уларга келиб қўшилди. Гап нима ҳақида кетаётганини фаҳмлаб, орага тушди.

— Сенга боя айтдим-ку, округга ёз деб, лозим топсалар ўзингни чақирадилар. Ортиқча камтарликнинг ҳождати йўқ. Ишлатилмаган тракторнинг уйилиб ётган темиртерсакдан нима фарқи бор?!

Эшикда Мурзин кўринди. Учраган жангчи билан саломлашар эди. У походдан тўғри санитария қисмига ётқизилган эди. Дубенко билан кўришди-да, Элмуродга қўл узата туриб, деди:

— Санчасти ҳам жуда зериктирадиган ер экан, у ёнбошдан бу ёнбошга ағдарила бериб, қовурғаларим бирибирига минганиб кетганга ўхшайди. Эрталаб туриб келишсам, қасир-қусур қилади. Яна курагим ҳам ёпишиб қолмасин деб, кеча куни билан ётмадим. Деворда осиглиқ Кавказ харитасидаги шаҳарларнинг номларини санаб чиқдим.

— Нечта экан? — кулди Элмурод.

— Ҳа, нечта ҳам сановдим-а, эсимдан чиқди, ҳозир-ҳозир...

— Артистлигингда ҳам сўзларингни шунақа ёдларминдиг? — ярим ҳазил билан сўради Дубенко.

— Йўқ, бирпасда ёд қилиб олардим. Ошиқ ролини ўйнаганда-ку, атайин ёд ҳам қилмас эдим, ўзи калламга

кириб ўрнашаверарди. Истасанг, ўйнаган пьесаларимдан ошиқ монологларини ҳозир ҳам ўқиб беришим мумкин...

У аллақайси бир пьесада монолог ўқиб кетди. Атрофдагилар унга қарашди, баъзилар кулди, биров орқадан луқма ташлади.

— Мурзин, бу «Поход» пьесасидан «Етиб боролмайман, олиб кетинг» монологими?

Ҳамма кулди. Мурзин монологини тугатиб, артистларча салом берди-да:

— Йўқ, «Тавба қилдим» монологи,— деди ва бошқаларга қўшилиб ўзи ҳам хандон ташлаб кулди.

— Ҳай, айтгандек, боя сенинг хатингни навбатчидан олган эдим.— Дубенко чўнтагидан иккита хат олиб столга ташлади.

Устидагисини Элмурод дарров таниди. Муҳаррамдан! Хатнинг иккинчиси бир ўртоғидан эди. Элмурод хатни ўқиётиб, сесканиб кетди. Ўртоғи ёзар эди: «...Кечаги дам олиш кuni Рашиднинг тўйи бўлди. Сенларнинг институтидан Муҳаррам дегаи қизини олди...» У ёғдга кўзи ўтмади, қалби титради. Рашиг ҳам ўзгарган бўлса керак, Дубенко: «Нима гап? Тинчликми?» деб сўради. «Тинчлик» деди-ю, Элмурод ҳанг-манг бўлиб қолди: «Йўғ-э, у эмасдир, институтда яна қаидай Муҳаррам бор?» Хатни ўқишда давом этди. Бу фикрни аниқловчи бошқа жумла йўқ эди.

Муҳаррамнинг мактубини ўқиди. Ҳеч гап йўқ,— илгариги руҳ, илгариги самимият! «Бошқа Муҳаррам, аҳтимол, шу йил кирганлардандир!» деб ўйлади. Аммо кўнгли осойиш толмади. Ўртоғини ҳазил қилди деса, унинг Муҳаррам билан хат алоқаси борлигини ҳеч кимга ёзмаган, бу ўртоғи ҳам билмас эди.

Элмурод хат ёзган ўртоғи орқали бу воқеани аниқлашга қарор қилди.

III

Қисм лагерга кўчди.

Лагерь шаҳардан ўн беш километр ташқарида, тоғ тагига жойланган. Шарқи-жанубий томон айлана кетган тоғ. Улар шунчалик яқинки, баландликдан сплиб тушган сариқ харсанг парчалари, кунга тескари оралиқдаги ҳали эриб битмаган қорлар, харсацлар орасидан эриб чиққан

майда дарахтлар аниқ кўрилади. Тогдан эриб тушган қор ва ямғирлардан каттагина анҳор ҳосил бўлган. Шу анҳор лагерни тегдан ажратиб туради. Табиий чегара ҳосил қилинади. Лагернинг гарби-шимолий томони, ўқтин-ўқтин учраб қоладиган тепаликларни ҳисобга олмаганда, кўз илғамас яйлов. Бу яйловга ҳар йили Тбилиси гарнизонининг ҳарбий қисмлари кўчиб чиқади. Улар бир-бирларига жуда ҳам яқин ўрнашмасалар ҳам, сигналлари эшитилиб, бориш-келиш қилишади.

Биринчи рота, эски жангчиларнинг айтишича, ўтган йилги ўрнига жойлашган. Бу ернинг тоққа қараган томонига тут дарахтлари қатор ўтқазилган, худди шундай тутлар билан бўлиnmалар бир-биридан чегараланади.

Бир ҳафта жойлашиш билан ўтди...

Элмурод палаткага кирди. Палатка шам ёруғида эртакларда учрайдиган гўзаллик ва файз кашф этган. Йилтиқлар пайёасининг қирраси, ерга ётқизилган қум шамда йилтиқлар, сўри устига ёзилган ўриннинг бош томонидаги уги тепага чўнқайтириб қўйилган ёстиқлар, тоқчадаги котелоклар, тахтадан ясалган ранча устига тизилган ботинка мойи ва чўрма — бу кичик, нуқул эркаклардан иборат оиланинг аҳил, озода ҳаётидан хабар беради.

Палаткада Дубенко нимадир ўқиб ўтирарди.

— Мумкинми? — сўради эшикдан кимдир.

Иккала ўртоқ товушни таниб, дик этиб ўрнидан турди-да, гимнастёркасини тегислади. Эшикда рота командири «старший лейтенант Годин кўринди.

— Салом! Йилтиқлар қани? Ўтиринлар!

— Ташқарида юринибди, чақирайми? — жавоб қайтарди Элмурод.

Старший лейтенант чақирини керакмаслигини айтиб, улар ёнига ўтирди. Уларнинг ҳол-аҳволлари, хат алоқалари, овқат, дам олишлари ҳақида сўраб бўлгач, ишга кўчди:

— Эртага станокли пулемётдан отамиз-а? Эсларингдами? Отини қондаларини кўздан кечириб қўйдингларми?

— Бўлмаса-чи, ўртоқ старший лейтенант, — жавоб берди иккаласи бараварига.

— Эртага округ штабидан генерал желини кутилади. Эҳтимол отишга иштирок этар. Ҳеч чўчимаслик керак, жуда олтин одам, солдатларни ўғлидан яхши кўради. Ўтган йил чиққанида жангчилар билан ашула айтиша бериб чарчатган.

Отделение аъзолари старший лейтенант борлигини пайқаб, ундан рухсат сўраб, бирип-кетин кириб келишди. Сухбат яна жангчиларнинг шахсий ҳаётига кўчди. Старший лейтенант генералдан чўчимасликни яна бир марта таъкидлаб, палатадан чиқди. Жангчилар шу ҳақда анча тортишгач, кечки йўқламага дув кўтарилдилар.

Тонг бўзариб ёришди. Ёлгон тонгда адашиб йўлга чиққан булутлар таралди. Кўк тиниқлашди. Элмурод кечаси отбойдан кейин анча вақт ухлолмаган эди, хаёлидан генерал кетмади.

Бўлинма машқ жойи — стрелъбишега келиб пулемётларнинг қанчалик нишонга тўғри келишини синаб боққанда, уч машина полк штабига ўтиб кетди. Сал ўтмай «Генерал келибди, палаткаларни айланиб юрган эмниш», деган гап тарқалди.

Старший лейтенант Годин бугунги отиш қоидаларини билмаган кишини пулемётга яқинлаштирмаякагини айтиб, бир чеккадан машқни ижро этишга жангчиларни чақира бошлади. Қолган взвод ва отделениелар отиш чизигидан нарида, ёлгондакам ўқ билан пулемётда машқ қилиб турдилар. Атрофда янграётган кичик командириларнинг товушлари бир-бирларини босиб кетарди:

— Юриб бораётган машинага ўн икки ўқда, қисқа очередь билан, огонь!

— Разряжай!

— Навбатдаги жангчилар, пулемётга!

— Жой алмашинг!

Отиш чизигидан рота командирининг товуши эшитилди:

— Навбатдаги отделение, мешинг ҳузуримга!

Сержант Лобов отделениесини бошлаб бориб, жангчиларнинг мазкур машқ юзасидан отишга тайёр эканини доклад қилди. Командир отиш қоидасини бир-бир сўраб чиқди. Бир чеккадан пулемётга чақирди. Биринчи бўлиб Дубенко ва Элмурод борди. Элмуроднинг юраги орқасига тортиб кетди, баданида майин титроқ турганини пайқади. Аранг ўзини босиб, пулемётга ётди.

Элмурод ўзи кутганидан ҳам яхши кўрсаткич берди. Ун иккита патроннинг ўн биттасини уч қисқа очередда нишонга жойлади. Командир телефонда эшитган хабарига ишонмагандай бўлди, пишонни олдириб кўрди. Қарганинг

кўздай-кўзидай ўн бир тешик садаидадай сочилиб ётар эди. Нишон янги, ҳали бошқа одам отмаган экан, бу жуда камдан-кам учрайдиган аъло отиш эди. Элмуроднинг ўзи ҳам ишонмади. Қалби то командирнинг ўзи санаб, «Тўғри!» дегунча дук-дук уриб турди. Сўнгра Дубенко пулемётга ётди. Элмурод иккинчи номер бўлди. У Элмуродга:

— Сиричи айт, қани, қанақа қилиб отдинг,— дер эди.

Дубенко нишонга саккиз ўқ жойлади. Бу ҳам ёмон эмас. Элмуроднинг ўн бир ўқ жойлагани барча бўлинмаларга баҳор елидек тезда ёйилиб кетди. Баъзилар ишонмай, машқ қилиб турган еридан келиб, қайтадан сўраб кетди. Танаффусда жангчилар ўзаро тортишдилар:

— Бўлмаган гап, жангчиларни қизиқтиришяпти,— деди Мурзин гайирлик қилаётгандек. Элмуроднинг бу муваффақияти унинг иззат-нафсига теккан эди. У ҳам анча тайёрлик кўрган, бугунги отишда бир иш кўрсатмоқчи, оғизга тушиб доғ таратишни мўлжаллаган, лекин кўнгилидагидай отолмаган эди.

— Кўзимиз олдида командирнинг ўзи санади.

— Командирнинг амакиваччасимидики, уникени оширади.

— Омад.

— Бўлмаган гап. Бугдой эккан бугдой, арна эккан арна олади. Яхши машқ қилган, эрталаб ҳамма махорка чекиб юрганга ҳам пулемётни палатка орқасига олиб, машқ қилиб юрувди.

— Кўзи қора, яхши кўради,— деди биров орқадан. Дув кулги кўтарилди.

— Демак, сен билан мен ҳечам тегиза олмас эканмизда,— деди кўк кўзли бир жангчи орқадан кулиб.

Мурзин қарасаки, кўпчилик унинг томонига ўтмайдиган, дарров йўлини қилди:

— Қани, кўзларингни менга кўрсатинглар, кимнинг нечта тегизишини айтиб бераман!— деб ўртага ёриб тушди у. Қизиқчилик қилиб ҳамманинг кўзини қараб чиқди.— Ҳаммангнинг ҳам мазанг йўқ. Кўзларингни бўя!

Қуёш тиқ кўтарилиб, дарахтларнинг сояси қисқарди. Иссиқдан майсаларнинг боши эгилди. Узоқ-узоқлар жимирлайди. Гоҳо учиб қолган чидирткаларнинг қавоти товланади. Машқ учун қазилган ерлардан буғ кўтарилади. Жангчилар май байрами олдида олган панамаларини бостириброқ кийган, баъзилар ҳўллаб олган. Бот терлай-

диган жангчиларнинг кўйлагига «Европа харитаси» чизилмоқда.

Отиш охирига яқинлашмоқда.

— Ўртоқ старший лейтенант, генерал келяпти!— деди биринчи бўлиб кўрган, энг четда машқ қилаётган отделение командири.

Рота командири жангчиларга кийимларини тузатишни, қуролларни яна қайта текислаб тартибга солиб қўйишни буюрди. Генералнинг етиб келишига ўттиз метрча қолганда югуриб бориб, бўлинманинг қилаётган машғулотни ҳақида рапорт берди. Генерал жангчилар билан саломлашди, машғулотни кўздан кечирди. Пулемёт тепасига бориб отаётганларни томоша қилди. Унинг ёнида полк командири, комиссари, яна бир қанча нотаниш командирлар бор эди. Генерал рота командирига қараб деди:

— Сизда мерганлар кўн эмиш. Бугун станокли пулемёт мергани ҳам чиқибди деб эшитдик.— Генерал комиссарга қаради, у тасдиқлагач, давом этди:— Ўша мергани менга кўрсатинг-чи!— кулди генерал.

Бошқаларнинг юзида ҳам табассум пайдо бўлди.

— Бундайлардан бир эмас, бир нечта бор, ўртоқ генерал,— жавоб берди старший лейтенант Годин.

Старший лейтенант Годин Элмуродни чақирди. У чопганича келиб, устав бўйича унвон жиҳатидан юқори бўлган генералдан рухсат сўраб, старший лейтенантга мурожаат этди:

— Жангчи Нодиров чақирувингизга кўра келди!

У миҳлаб қўйгандек қотиб турар эди. Юракда ҳаяжон, фикри чувалашар: нимага керак бўлдим экан?

Генерал юқори унвонли кишилар суҳбатида бўлмаган оддий жангчиларни кўп кўрганидан, Элмуроднинг ҳолатини дарров пайқади:

— Чақирилишдан олдин ким бўлиб ишлагансиз?

— Студент, ўқитувчи, ўртоқ генерал!

— Қайси фандан дарс берар эдингиз?

— Адабиётдан, ўртоқ генерал!

— Лермонтов, Лев Толстойнинг солдат ва офицер бўлганини билсангиз керак. Пушкин яхши чавандоз, мерган бўлган дейдилар. Умуман ёзувчилар ҳарбий ҳаётнинг кўрадилар, шундай эмасми?

— Шундай, ўртоқ генерал!

— Сизни ҳам яхши кўрасиз, део эшитдим.

Элмурод жавоб бермади, орға қаради.

— Биз учун ҳам бир отиб берсип-а, подполковник,— деди генерал.

Подполковник — полк командири бош иргачи: Элмурод индамади: Старший лейтенант ижро этишига рухсат сўраб, Элмурод билан пулемётга яқинлашди. Бу маҳал Элмурод ўзини анча тутиб олган, кеча старший лейтенантнинг: «Солдатларни жуда яхши кўради, ўтган йили жангчилар билан тоза ашула айтишиб, чарчатган» дегани қулоғи остида кетмас эди.

Элмурод бугунги машқни яна такрорлаш учун пулемётга ётар экан, генерал шошилмасликни таъкидлади:

— Бизни бу ерда йўқ деб фараз қилинг:

Элмурод пулемёт тепкисини уч марта босди-ю, «тр... р... р... тр...р...р, тр...р» деганини эшитди, холос. Лекин қандай қилиб пулемёт ёнида турганини билмади. Даҳшатга учраган кишидек кўзини катта очиб, оғир-оғир нафас олди. Телефон ўрнатилган ертўлага тикилиб турди. Рота командирининг овози ҳадеганда эшитилиб етмагач, муздай тер босди, кўз олди жимириланиб кетди.

Рота командири ертўладан бошини чиқариб: «Ўн иккита, ўртоқ генерал!» деди. Генерал ялт этиб Элмуродга қаради. Старший лейтенант нишонни тутиб турган жангчини келишга буюрган бўлса керак, у ўз ертўласидан чиқиб, нишон билан чоғиб келарди. Генерал нишонни олиб кўздан кечирди. Ўқларнинг седанадай сочилиб тушгани уни жуда ҳам қувонтириб юборди.

— Нишон машинанинг бутун ери қолмабди-ну, ўртоқ жангчи! Илгари ҳам отиб юрармидингиз?

— Йўқ, ўртоқ генерал!

— Боягиси ўн биттаמידими? Мана шу сўнггисини ҳисобга ёзинг,— кулиб давом этди генерал,— ҳисобга олиш дафтаришгизнинг бир чеккасига «гувоҳ фалончилар» деб бизни тиркаб қўйинг. Бу кишини пулемёт батальонига ўтказиш керак.

Старший лейтенант гўё у ҳозир ўтиб кетаётгандай дабдурустдан деди:

— Милтиқдан ҳам яхши отади. Маълумоти олий, ўртоқ генерал!

— Ҳа, айтгандай, булар олий маълумотлилар-а? Ёдимдан чиқибди. Ундай бўлса СВТни автоматик отадиган қиламан деб уринаётган ҳам сиздадир? Яқинда унинг округга ёзган хатини менга кўрсатишди. Яхши уриниш.

— Менда, ўртоқ генерал!

Генерал Йўлдошни чақириб суҳбатлашди. Элмурод билан Йўлдош генерал ҳузуридан жўнашар экан, генералнинг: «Яхши йигитлар — армиянинг ҳусни! Кузга бериб, буларни кичик командир қилиб чиқарамиз-а, кейинги инструкцияни олдингизми?» деганини эшитишди.

Бўлишма саф билан тушликка қайтди.

Овқатдан сўнг полк кенг майдонга тизилди. Генерал қисқа нутқ сўзлаб, жангчиларни ҳарбий техникани тўлатүкис ўрганишга чақирди.

— Жангчи Нодиров! — Генерал Элмуродни ўз ҳузурига таклиф этди ва унинг фазилатларини айтиб, мақтади. Сўнгра полкка «Смирно!» командасини бериб, Элмуродга ташаккур эълон қилди ва ёнидан ўз соатини чиқариб тақдим этди. Бағрига босиб ўпди. Бу ҳаммаси Элмуродга тундай туюларди, у ўз кўзларига ишонмас эди.

IV

— Кел, ўша Муҳаррамнинг бўлмаса, бошқаси-да, қизоти қуриб котибдими! Қайрилмаганга қайишма. Қўли кумуш, ойги тилламиди, мушча куявердинг. Юрагинг ўшанда қолган бўлса сўра, заказной билан луборсин, ўзимизга керак, — деди Суннат. Элмурод ҳадеганда ёриша бермагач, сўз оҳангини ўзгартирди. — Ўзинг ўйлаб кўр, сенга ваъда бермаган, «Кутмасам ажал ўқи ёш кўксимга тегсин» демаган бўлса, бир кеча кинога чиқибди-ю, икки-учта хат ёзибди. Хўш, шу билан сеники бўлди-қўйдими? Ахир дунёда ўртоқчилик, таниш-билишлик ҳам бор. Сенингча, ёлғиз муҳаббат бору, бошқа ҳеч нарса йўқ. Мана ўзи ёзиб турибдики, «Армияга кетаётган кунингиз кўнглингиз учун бир кинога чиқувдим. Хатни бўлса, мусофирчиликда яхши эрмак, институтдошлигимизни ҳурмат қилиб ҳам ўзмади», деманг деб ака-сингилларча самимият билан канда қилмадим». Тагин нима десин? «Ўша кунлар севган эдим, кейин айнадим. Қарасам, бу йигит сиздан яхшироқ экан дебесинми? Ахир айтибди-ку: «Ўн йилликдан бу ёққа алоқамиз бор эди, вақти соати шу кунга келган экан, тўй бўлди» деб. Ҳой, менга қара, сенингча йигити бор қиз биров билан гаплашмайдими, хат ёзишмайдими? Сенга дуч келган қизнинг шўри қурсин! Огзига қулф, қўлига занжир, ойиغا кишан солар экансан. Мана яна айтяптики: «Ўзим тонсангиз ака-сингиллардек хат алоқасида бўлаверамиз».

Раҳмат ўшанга, сенинг шундай хатинга чидабди. Жуда маданиятли, одобли қиз экан. Бонқаси бўлса, шу ганинга табиатингни намозшом қилиб юборарди. Сен ҳам кўрпага қараб оёқ узат-да, зўрликми!

Элмуродга шу сўнгги сўз оғир ботди. «Зўрликми!» Суннатга қаради, у жиддий эди. Кўнглидан ўтди: «Рост, нимаси менга алам қилади? Бўйинига марварид, оёгига амиркон туфли олиб бердимму, ваъда бериб, сўнгра айнадими!»

Суннат сўзида давом этар эди:

— Сал кулиб қараган қизга таппа ўзингизни тапплаб, «Ўлсам увалим бўйнингга» деяверасанми? Ошиқ-маъшуқлар ҳақидаги достонларни ўқийвериб, кўнглини ҳам шундай пазик қилиб олгансиз дейман. Ҳар нарсанинг мароми бор. Бундоқ суруштир, кўнглига қўл сол: дук-дук урадим, йўқми. Агар генерал шундай кўнглинг бўшлигини билсами, соатини қайтиб олади, у сени боевой деб ўйлаган. Ҳали нишона қилмаган мевани ҳисобга киритасанми? Аввал тарбия қил, гулласин, ундан кейин мевасига сават тўқсанг арзийди... Ҳой, менга қара, агар шунақа қилиб ўтираверсанг, ҳозир жўнаб қоламан. Мен сенинг ҳасратингни эъйитгани келганим йўқ. Қани, бўл, рухсат ол, анани мен кеча танишган хонага кириб, озроқ-озроқ отамиз. Томоғим қақраб кетди. Мотам либосини еч, хунук кўрииб кетяпти!

Элмуроднинг юрагида «муҳаббат» билан «айрилиқ» иккиси курашарди. У, Суннат олдига қўйган хатларни йиғиштириб, чўнтагига солди. Тобут кетидан бораётган кишидек бешини эгиб, Суннатнинг орқасидан кетди. Йўлда сержант Лобовни учратиб, рухсат олди.

Кечки йўқламага ҳам етиб келиши эҳтимол эканини ётиги билан айтди.

Суннат Элмуроднинг бир томда варрак унириб, бир кўчада ошиқ ўйнаб катта бўлган ўртоғи. У иккинчи йил Тбилисида, темирйўлчилар батальонида хизмат қиларди. Лагерга кўчгунча Элмурод у билан дам олиш кушлари жавоб олиб пнаҳарга чиққанида кўришиб турарди. Улар яхши сирдош эди. Баъзан, севган қизларидан келган хатнинг қалбга бориб теккан жойларини бир-бирларига ўқиб берардилар.

Суннатнинг билан дивизия штабига келган эди. Уларнинг бўлинимаси темир йўлга яқин жойда турар, дадага кўчмас эди. Бугун ўртоғини кўргани у билан Тошкент

ҳаётини эслаш ниятида эди. Элмуроднинг хат олиб, па-
ришон тургани устидан чиқди. Элмурод дардини очиб
солди, юрагини кимга айтиб бўшатишни билмай турган
эди. Йўлдошнинг бундай гаплар билан иши йўқ. Дубен-
кога ёрилгиси келмади. Юрак дардини русчалаб тушун-
тиришни ҳам айтинг! Суннат бунга жуда мос. У ёшлиги-
дан сирдош, севги можаросини бошидан кечирган ва ҳозир
ҳам ўша қизи билан муҳаббат ипига боғлиқ эди.

— Муҳаббат икки ёқдан бўлмаса уч пул. Муҳаббат
икки кўнгил орасига ёқилган чироқ, — деди Суннат ва дўс-
тининг елкасига уриб давом этди: — Оббо, дўстим-эй, шу-
нақа қилиб турилмаган бузоққа охур солиб юрибман
догоп. Парво қилма. Омон-эсон Тошкент борайлик, биров-
нинг суқи тушмаганидан топиб бераман. Кўрибсанки, у
ҳам шайдо, сен ҳам. Мени дуо қилаверасанлар.

Улар сув ёқалаб бориб пастликка тушдилар, ўнгга бу-
рилдилар, бир оз юргач, тоғ бағрида бир нечта уйлар
кўринди.

— Биз борадиган ҳув анави беригиси. Уй эгаси ажо-
аб тавти хотин, айтганингни тайёр қилади. Кеча бирга
нолган номадирим билан роса тортишдик. Эрталаб тур-
сам, бошим ўзимники эмас, бировникига ўхшайди. Қитдай
қилдим, сенинг олдинга жўнадим. Ҳали ҳам карахти
бор. — Элмуродга ҳуқлади у, бир оз юргач давом этди: —
Бу ердан шаҳарга қайтишим билан младший лейтенант-
ликка имтиҳонимиз бошланади. Ҳозир июни, июль, йўқ,
августда демобилизация ҳақида буйруқ чиқса керак. Хайр
Кавказ, қаердасан Тошкент деб жўнаб қоламан. Эндиги
йилга сен ҳам, сўнгра олдинма-кейин тўйни бошлаймиз.
Насиб қилса ўзим бошлаб бераман. Унгача сен қиз тан-
лайсан. Нима дединг-а? — Элмуроднинг кифтига урди. —
Икки йил ҳам ўтиб кетди.

Улар эшикни тақиллатишган эди, ўрта бўйли ёшгина
грунин хотин келиб очди. Салом бериб ичкари киришди.
Хона ўртача жиҳозланган, аммо покиза эди. Хона ўртаси-
га қўйилган стол атрофига ўтиришди. Суннат Элмуродни
танқитирди. Тўрт ёшлардаги қирра бурунли, қоп-қора
кўели, жингалак сочли бола келиб Суннатнинг тиззасига
тармашди:

— Амаки, Ило тоғам қачон келади, айтиб юборасизми?

— Албатта, албатта, — деди Суннат ва Элмуродга изоҳ
берди: — Бу хотиннинг укаси бизда хизмат қилади. Мен
билан жуда иноқ, шу ернинг адресини менга ўша берган,

кириб, албатта кўр, деган эди. Жуда одамохун оила экан, Кечадан бери меҳмон қилади. Ўртоқларинг бўлса, марҳамат, олиб кел, дейди. Эри вилоят заводида экспедитор экан, командировкага кетибди. Қонидан чиқинимни қара, «Вино берай, олиб кет, укам билан бирга ичасан» деб ўтирибди.

— Олиб кет,— деди Элмурод.

— Қисмда ичиб қўйиб, бир бало бўлмайлик, деб юрагим чўчиб турибди.

Хотин нима овқат ишашларини сўради. Суннат ҳозирча вино билан кечадан қолган балиқни беринчи айтиб, овқатни ўз ихтиёрига ташлади. Хотин яна қистади. Суннат кулиб деди:

— Топикентча палов десам қилолмайсиз, норини билмайсиз, нима буюрай, келинг, кавказча кабоб қилиб қўя қолинг. Тезроқ пишади.

Хотин ўртага бандли кичик гулдор хумчада вино билан икки стакан олиб келиб қўйди, балиқни кесиб тозалади.

Суннат винони стаканларга қўйиб, ичишга таклиф этди. Ичишди. Яна қўйиб ўртага қўйди.

Иккала ўртоқ биттадан балиқ бўлагини олдиларига олиб закуска қилдилар. Элмуроднинг стаканнида озроқ қолганини кўрган Суннат олдига қайтариб итарди:

— Оқ ур-да, бугун дам олиш куну-ку. Қўрқсанг устидан бир кафт чой чайнаб юбор, ҳиди келмайди. Ният учун кўтаргандан кейин оқ уриш керак, бўлмаса ният стакандагидай адоғига етмайди.

Элмурод қолганини ҳўцлади. Руҳи енгиллашиб, сўзга кирди. Учинчи стаканни қўйиб қўйиб, гапга тушиб кетдилар. Гапирилмаган гап қолмади.

— Энди бизнинг келажак таъмин этилган,— деди Элмурод,— ўқиш бўлса тугади, ҳарбий бурч ҳам тугайди. Қани, кел, шу ҳаётимизнинг боқийлиги ва унинг яна ҳам гуллаб-яшнаши учун ичамиз!

Икки ўртоқ бир қўлига қадаҳ, иккинчи қўлига мезбон хотин янгигина олиб келган кабобдан олиб, энди винони ярмигача шимирган эди, полк трубачиси тревога чалиб қолди. Стаканлар ярим-яримлигича қолди. Ирғиб ўринларидан турдилар. Элмурод хайрлашувини ҳам ёддан чиқариб, қоziқдан панамасини олганича қисмга чонди. Поля территориясига етмасданоқ, бир жангчидан Германиянинг бизга қарши уруш бошлаганини эшитди. Умид кесаси қўлидан тушиб, чил-чил синган кишидек, турган ерида қотиб қолди. Бадашига зирқироқ югурди, кўз ўнгини туман қол-

лади. Бир оздан сўнг ўзини тутиб «Номард!» деди-ю, тинини гижирлатиб, қўлини мушт қилганича, дадил қадам ташлаб илгари кетди.

V

Урушининг биринчи ҳафтасидаёқ биринчи ротани Боку ниёда аскарлар мактабига жўнатдилар.

Боку ниёда аскарлар мактаби шаҳарнинг бир четига ўрнашган бўлиб, унинг қўнғай корпуслари казарма ва машгулот учун мослаб солинган, катта клуб, бой кутубхона ва турли лабораторияларга эга.

Элмурод ҳаётида яна янги, курсантлик ҳаёти бошланди. Янги ер, янги дўст-ёрлар, янги командирлар.

Взвод командири лейтенант Куземко шу мактабни ўтган йили аъло тугатгани учун мактабнинг ўзида қолдирилган эди. У баланд бўйли, кўкракдор, от чакакли, тез-тез ўйнаб ўрадиган катта-катта кўзли, 27—30 ёшлардаги соғлом йигит. Бирор нарса ни тушунтирар экан, кўзлари катта очилиб, бир ерга тикилиб қолар, лаблари чўччайиб бурушиқ ҳосил қилар эди. У, биринчи куни взводни Ленин қонасига тўплаб, мактаб анъаналари, унинг қисмдан фарқи, мактаб раҳбарларининг унвон ва фамилиялари билан таништирди. Ўзини взводга тақдим этди. Курсантлар билан бир-бир танишиб чиқди. Ўша кунёқ ботинкани этикла алмаштирди, қизил аскарлик петлицаси ўрнига курсантлик петлицасини тиктирди. Панамаларни йигиб, фуражка тарқатди. Курсантлар ичида то ҳаммани сингунча, вақтинча бўлса ҳам, отделение командирлари белгилади, ўзига ёрдамчи тайинлади.

Шу ондаёқ курсантлар ўртасида танишини бошланди.

— Қанча ўқир эканмиз? Аввалгидай икки йилмикин? — Қизиқиб қолди Мурзин.

— Нима, биз ўғай ўғилми, — деди Дубенко, — айвонга чиқариб қўяди. Бу уруш бизга «мерос» бўлиб келяпти: умуман айтганда тарихдан поровиман, ҳар авлодга бир уруш тўғри келади. Ўтган урушда отам қатнашган бўлса, бунда мен қатнашадиганга ўхшайман. Эҳтимол, қайси бир бобом Наполеонни тириқтиргандир. Очигини айтганда, аввалги урушда Англия билан Франция номардлик қилди. Ўша маҳалда германни енгдими, қўл-оёғини чандиб ташлаш керак эди. «Енгилди, тавба қилди, бу ёқда голиб чиққан биз бор-ку, нима қила олар эди» деб қўлида ўқлан-

ган тўппонча билан қўйиб юборятди. Маана сенига тавба! Франциянинг бошини еди, Англиянинг мажасини чиқаришга сал қолди. Маана бугун бизнинг устимизга от солди.

— Бу гал, ҳассасини бир йўқотган кўрлар, ўйлашиб муомала қилишса керак, — салмоқлади Пўлдон.

— Йўқ, бу гал ҳам ўшандай қилинсин! — Дубенко папирос тутатиб, яна ган бошлади. — Бу гал шундай қилиш керакки, бизнинг бола-чақаларимиз бундай «мерос» ни кўрмасин. Ким билади, ҳали биздан қайси биримиз тирик қоламиз. Бу касофат ҳазилакам қоллон эмас. Бизни кўп олиб бориб-олиб келади.

— Ҳали биз муддати ҳақида гапириб ўтирибмиз, зарур бўлиб қолса, битиришинга ўн кун қолганда, оддий солдат қилиб жангга солиб юбораверади. Эшикда ит ириллаб турганда, сени меҳмон қилиб тўрга чиқариб қўядими! Пайти келгунча машқни қилиб, учинчига компотни ичаверасан, — деди Элмурод.

Баъзи курсантлар командирларни тутиб, ўқиш муддати, қандай унвопли командир бўлиб чиқишини сўрар, улар ҳам ё кулиб қўя қолишар, ёки «ҳарбий сир» деб ўтиб кетишар эди. Чунки ҳали уларга аниқ кўрсатма келмаган, фақат, қисқартирилган программа билан машғулот ўтказилиб, нишита берилсин, дейилган эди.

Элмуродга машғулотлар оғир туюлмади. Кўпи қисмда ўтганларни таққорлашдан, уни чуқурлатишдан иборат эди. Интизом қисмдагидан кучли, уставнинг моддаси эмас, ҳатто вергулигача назарда тутилар, ижроси қаттиқ қўллик билан талаб этилар эди. Бу баъзи бир курсантларга ёқмас, улар жириллар эдилар: «Бу формализм!»

Сал вақт ўтмай, эски курсантларни муддатидан аввал битиртириб юбордилар. Улар ўз хоҳиши билан мактабга кирган, келажак, истиқбол қуёшини шу ҳарбий хизматда кўришни орзу қилган, қариб ёки жанг майдонида ўлса, ҳарбий формада дафн этилишини умид этган ёшлар эди. Элмурод уларнинг биринчи кун машқдан келаётганини кўриб, «Буларга етишга бизга йўл бўлсин» деб қўйди. Ўзини шунча таълим олган бўлишига қарамай, улар олдида дадасининг кийим-бошини кийиб юрган боладай қўпол, уқувсиз сезарди. Улар кетгач, ўрнига энди сафарбар этилган кишилар келди. Булар шу ерга келиб форма кийдилар. Аммо бундайлар унчалик кўп эмас, бир-икки ротагина эди. Сал вақт ўтмай, Элмуродлар бўлинмаси кўзга таниланидиган, ановларга қараганда, бежирим кўриниб қолди.

Кечки сайрда ашула ҳам ҳавони тўлдириб жаранглаётгандай... Бир куни рота командири лейтенант Данильченко Эльмуродни, кутмаганда, идорага қақириб қолди. Элмурод «Бирор гуноҳ содир бўлган экану, пайқамаган эканманда» деб, шу бир ҳафта ичида қилган барча ишларини бир-бир ҳаёлидан ўтказди. Ёки кечаги дам олиш куни кўчага чиққанда қилган қитдай дорисини эшитганмикин! Мушук искаб тополмайдиган бир четда эди-ку.

Лейтенант Данильченко кўп маҳал ҳузурига интизом бузувчиларни қақирар эди. У товушини ортиқча баланд чиқариб қоймас, салмоқлаб, кинояли сўзлар билан етмиш икки томирга игна тикқандан баттар жонини ҳалқумига келтирар, уларнинг беодоблиги уставнинг қайси моддасига тўғри келса, ўша ерни очиб, баланд товуш билан ўқишга буюрар, гуноҳкор ўз айбидан ўзи терга ботар, у бўлса, ерга қараб туриб: «Бу нима, Наполеон учун ёзилганми?!» дер эди. Гуноҳкор «энди гаупвахтага кетдим» деб турганида, бирдан даредан сўраб қолар, сал тугилса «Интизом бузадиган кучни мана бунга ишлатиш керак. Ажал эшик тақиллатганда тамба бўлади!» деб изза қилар эди. Сўнгра чиқиб кетишга ижозат этар ва қандай бурилиб, қадём ташлашини кузатиб турар, сал буздими, таққа тўхтатар, шуни ҳам удалай олмагани учун яна тергай бошлар эди. Унга гуноҳ билан рўпара бўлган одам қаттиқ хижолат бўлар эди. Шундай бўлса ҳам, унинг собиқ курсантларидан тарбияси учун миннатдорлик билдириб жуда кўплаб хат келар, ҳатто баъзилари очиқ равишда: «Сизнинг терганингизнинг фойдасини кечаги жангда ўз кўзим билан кўрдим» дер эди. Бир куни шундай хатлардан бирини саф олдида ўқиб берди. Ҳалигина «тергов»дан чиққан бир курсант, бўзариб ерга қаради.

Элмурод унинг олдига кирганда, у қандайдир китоб ўқиб ўтирар эди. Сал бошини кўтариб:

— Биз сизни отделение командирлигига тавсия этдик, — деди у Элмуродга қарамай, шу чоқ бошининг ярадан сўнг сийрак соч бўлиб қолгани кўзга ташланди. У сўзини чертиб гапирар, товушнинг зарбидан ориқ — ингичка юзининг чакка томирлари бўртиб чиқар эди. Унинг ҳаракати ва сўз товлашидан ичидан пишган, уддабурон экапи дарров сезилди. Элмурод институтда психологиядан лекция тинглар экан, профессор Иванов: «Киши характерини белгиловчи омиллардан бири унинг нутқи» деган эди. Кўз юракнинг кўзгуси бўлса, нутқ бошдаги фикрнинг мезони.

Буни Элмурод яхши билар эди. Курсантлардап ҳам унинг характерига доир кўп нарса эшитган эди. «Данильченко тугганини кесади, айтганини қилади».

— Армияда интеллигентлик кетмайди. Қаттиқ қўлроқ бўлинг. Биламан, сиз интеллигентларга бу жуда оғир. Пайти келди, ўрганиш керак,— деди яна Данильченко. Энг сўнг Элмуроднинг фикрини ҳам сўрамай ер остидан бир қаради-да, чиқиб кетиши мумкинлигини айтди.

Элмуродга рота командири ёқмади: қаламбир, тили аччиқ, ҳар гапни писанда қилгандай бураб гапирди. Аразлаган кишига ўхшаб бетингга қарамайди. Бундоқ очилиб гапиравер, топширигини ўтамайман, сен ким бўлдинг, деяётган киши борми!

Элмурод отделениесининг қуролларини кўздап кечириб, баъзи курсантларга кўрсатма бериб чиқар экап, рота навбатчиси унга учта хат берди. Эшик очилиб, бирдан ичкарига урган шамолдан бир оз баҳри очилди. Хатларни кўздан кечирар экан, ўзига ўзи деди: «Шунча кундан бери тиқ этган хабар йўқ эди. Бирдан учта қалин хат келди. Булар ҳам уруш ғалваси билан бўлиб, энди ўзини тутиб олибди шекилли?»

Аввал Суннатникини очди. Унинг хати ўзидай шўх, ҳар жумладан ҳазил-мутойиба барқ уриб турар эди. У ўзининг қисми билан Украинада эканини, порох дуди димогини ачитаётганини, авиобомбалардан ҳамма ер илматешик бўлганини гапириб келиб, улар қураётган кўприкка немис десант ташлаганини ҳикоя қилиб кетарди. Хат охирида: «Ўша кунги кабоб билан винога ачинаман» дебди.

Сўнгра Муҳаррамнинг хатини очди. Муҳаррамнинг хатида майин бир хўрсиниш, урушнинг таъсири тез ёйила бошлашидан ўксиш бор эди. Элмуроднинг таниш-билиш ва синфдошларидан кимлар ҳарбийга олинганини санабди. Сўнгра қисқача қилиб, эрининг бир ҳафта бурун эшелон билан аллақабёққа жўнатилганини қистириб ўтган. «Институтямизнинг янги биносини кўчиб келган олий ҳарбий мактабга бўшатиб бердилар. Исмини айтсам бўлмас, хат ноқўя одамлар қўлига тушиши мумкин» дебди. Тез-тез хат ёзиб туришини ўтиниб сўрабди.

Уйдан келган хатда ҳам қуюқ дуойи салом. Меҳрибон она шому саҳар, дастурхон сўнггида, кетган бандаи мўмин қаторида соғ-саломат бўлишини, душманнинг тезроқ дф этилишини умид қилиб турганини ёзибди. Хат ора:

«Биз уруш бўлсин дебмизми, ўғлим, кўргилик, чидаймиз. Ҳар вақт бировга қасд қилган наст бўлган, иншоолло, бу ҳам ўзи қазиган чоҳга ўзи тушгай. Иншоолло, яхши кун, яхши соатда соғ-саломат дийдор кўришайлик», дебди.

Элмуроднинг қалбини бу хат эзиб юборди. Онасининг тоғдай юраги, қуёшдай иссиқ меҳри олдида ўзини ожиз сезгандай бўлди. «Кексалар қайғусини юрагида, ёшлар тилида тутади» деди-ю, ирғиб ўрнидан туриб, ҳовлига чиқиб кетди.

Ташқари кузнинг хўмрайган осмони остида маъюс эди. Ҳалигина ёмғир томчилаб ўтган бўлса керак, корпус олдидаги дарахтлар баргида томчилар шудрингдай йилтиллайди, ҳўл асфальт йўлка ёнидаги дарахтларни ўзида аке эттиради. Ёмғир томчилари билан ювилган ҳавонинг покиза еллари баданни чимчилаб ўтади, гоҳ сескантиради.

Элмурод нима қилишини билмай деворга суяниб, хаёл суриб қолди.

Йўлдош орқадан аста келиб, Элмуроднинг кўзини икки қўли билан бекитди.

— Йўлдош!— деди Элмурод.

— Қаёқдан билдингиз?

— Бу ердаги тавишларим ичида сизникидан кафти кичик киши йўқ. Дубенконики маълум, бармоқлари ўқловдай. Хўш, қандай янгиликлар бор?

— Бизга яна икки ой қўшиб қўйишибди, миномётчи бўлар эканмиз. Сизлар-чи?

— Бизники аввалгича — олти ой. Кеча машиначи келиб ҳаммамиздан ўлчов олиб кетди. Баъзилар: «Энди битиришимизга оз қолди, командирга соч қўйиш керак», деб, сартарошга истеъфо беришди. Кубиклар сотиб олишяпти. Буйруқ келиб қолса керак. Уйдан хат олдим. Сизга ҳам салом дейишибди, сизгилларимиз бир-бирларини тонишиб, жуда иноқлашиб кетинган эмиш.

Бир оз жимликдан кейин Йўлдош деди:

— Ҳали Дубенкони кўрдим. Хафа. Бомбардимонда отаси ўлибди. Жавоб беринса бир онамни кўриб келар эдим, деб комиссарнинг олдига кетаётган экан.

— Оғир бўлибди-ку. Уруш бу хилда кетаверса, аёлларнинг ҳам шинель кийиши турган гап.

Йўлдош миномётдан отишга боришмоқчи эканини айтиб, хайрлашди.

Элмуроднинг: «Шояд Йўлдош билан бир қисмга туш-

сам, дардлашиб юрар эдик» деган умиди ҳам совун кўни-
гдай тез ўчди. Эҳтимол Дубенко билан бирга бўлар, у
ҳам чакки йигит эмас, юраги тоза.

VI

Биринчи қор битирувчиларнинг йўлига ноёндоз бўл-
ди. Имтиҳонлар берилиб, округдан буйруқ кутиб ўтган
кунлар жуда ҳам салмоқли туюлди. Курсантлар тушгача
наридан-бери машғулот қилишар, сўнгра шаҳарга чиқиб,
Йўл ва мустақил ҳаёт учун керакли нарсалар — чамадон,
одеколон, тароқ, устара, топилса португез ёки энлик ка-
мар, кубиклар, командир петлицаси харид қиладилар.
Кино-театрларга изгийдилар. Ширакайф бўлиб келувчи-
лар ҳам йўқ эмас. Улардап бирини Данильченко «Хом
сув ич огриги қилади» деб уч суткага қамади. Иккитаси-
ни комендатурадан олиб келдилар. Сал кунда уларни
сўроқлаб келувчи қизлар ҳам дарвоза олдида кўриша
бошлади. Ҳатто улар мазкур курсантнинг корпуси, баталь-
он ва ротасигача билар эди. Бу лейтенант Данильчен-
конинг ғазабини қайнатди шекилли, эрталаб туришдан
сал бурун тревога эълон қилди. Ҳаммаи ротанинг ўзида
сафга тизиб, умум «тергов» бошлади. Бўйнида иллоти
борларнинг оёғи қалтиради, тили дудуқланди, «Бир қа-
дам олдинга чиқинг!» дейишидаёқ тер босди, юраги дук-
дук урди.

— Тойга тўқим урсаиш, эгар синади,— деди Даниль-
ченко одатича салмоқлаб ва хижжалаб, ҳаммага қараб:—
Сизнинг битиришингизнинг ўзи ҳарбий сир. Сиз буни
биринчи марта учраган сатангга айтасиз. У мактаб эши-
гига келиб, сизнинг рота ва взводингизни айтиб йўқлай-
ди. Бу хоинлиқнинг боши. Хоин ҳарбий ҳаётда ортиқча
без, уни кесиб ташлайдилар.

Данильченко асабий эди. Гарчанд кучаниб гапирмаса
ҳам, ориқ юзидаги йўғон томирлари бўртиб чиқар, кўзи
вирпирар эди. Уни ғазабдан тер босди. Чаккасига тушган
майин сочини силаб, қулоғи орқасига ўтказди. Бир неча
дақиқа индамай, ҳаммага қараб турди. Сўнгра, шу кун
шаҳарга чиқиниши тақиқлади. Иши жуда зарурлар учун
рухсатномага ўзи қўл қўйди, тилхат олгандай огоҳланти-
риб чиқарди. Шу кунни ўтиб кета туриб, Элмуродни идо-
рага таклиф этди. Элмурод кириб, ротани яхши кўрсат-

кичлар билан тугатган Мурзип билан Махаловни кўрди. Бир оздан сўнг яна икки киши кирди. Данильченко янги-гина фуражкасини олди, сийрак ва нимжон сочлари бошига ёпишиб ётарди. У ҳаммани бир-бир кўздан кечир-гач, ҳар вақтдаги оҳанг билан дабдурустан:

— Биз сизни мактабда командир бўлиб қолишга тавсия этганмиз. Эртага комиссия қайта имтиҳон олади, — деди. Махалов бир нарса демоқчи бўлган эди: — Мен сизга гапириш учун ружсат берганим йўқ! — деб оғзига урди. Лекин ўзи ҳам ҳеч нарса демай, чиқиб кетишлари мумкинлигини айтди.

Кечга яқин Элмурод қайта кириб мактабда қолишга хоҳиши йўқлигини изҳор этган эди, анча вақтгача эшитмаган кишидек бўлиб турди-да, сўнгра деди:

— Сиз қолмасангиз, у қолмаса, Наполеон келиб командирлик қиладими? Армияда ҳар ким ўз хоҳиши билан ишга тайинланмайди.

— Истовчилар бор-ку...

— Нима? Уларни олиб қолиб, Каспий қирғоғида шағал тердирамизми?

Элмуродга гапириш учун ўрин қолмаган эди. Эртасига лейтенант Куземко билан Данильченко келиб, уни лейтенант унвони ва взвод командири вазифаси билан табриклади:

— Кубиклар борми? — ҳазил қилди Данильченко.

Шу кунини кечқурун старшина тикувчидан келтирилган кийим-бошларни тарқатди. Кийимлар кечаги кусантларга командирлик салобати берди. Чокига қўйиб тикилган қизил ҳошиялар формага ҳусн бўлиб тушган. Шинелли тикишга тикувчилар улгура олмагани учун оддий қизил аскарларниқидан берилди. Баъзиларнинг кўнгли тўлмади. Агар яна уч кун шу ерда турса, командирча қилиб қайта тиктириш нияти борлигини ҳам изҳор қилдилар. Бири: «Парадга чиқасанми, фронтга бўлаверади-да!» деса, «Душманга қурол билан эмас, салобат билан ҳам таъсир этиш керак. Кўчадан ушлаб, йўлдан кийинтириб келибди, демасин фриц», деб жавоб берарди бошқаси.

Овқатдан кейин клубда буйруқни ўқиб эшиттирдилар.

Клуб эшигида Дубенко билан Элмурод учрашиб қолди. Бир-бирларини табрикладилар. Дубенко курсант бўлган рота ҳам битирган эди. У қандайдир бир қисмга та-

йирилган эди. Элмурод Дубенконинг қувонч билан ёниб турган йирик кўзларида гурур ўқиди. Ҳаракатида ҳаяжон ва шўхлик бор эди.

— Хўш, биздан командир чиқар эканми?— кулди Элмурод, Тбилисидаги суҳбатни эслаб.

Дубенко дарров тушунди. Қалин лаби табассумдан ёйилиб, кўзлари чақнади.

— Сен кичик командир чиқармикан, деб шубҳаланган эдинг, лейтенант чиқар экан-ку. Кифтингга қара, тоғ кўтаргудай. Форма ярашибди,— унинг елкасига уриб қўйди Элмурод.

— Кичик командирлик қийин,— деди Дубенко.

— Бу гапнинг тўғри. У ҳар вақт жангчи билан... Айтаман-ку совет кишиларининг тирноғидаш кема ясаса бўлади, деб. Бир йил буруп биздан командир-лейтенант чиқади, деб ким ўйларди? Форма кийгизиб кўрсатсанг, суратга тушса бўлади, дердилар.

— Мен лейтенант бўлганим учун эмас, Ватанимнинг отир кунларида йиртиягига ямоқ бўлганим учун хурсандман.

— Мана бу сара гап. Кишининг қадрини амали ва унвони билан эмас, Ватанига, халқига қилган хизмати билан ўлчанади. Яшашнинг том маъноси шу!— деди Элмурод дадил ва шижоат билан.

Икки ўртоқ бир-бирини маъқуллашиб кўл олишди.

VII

Бугун дам олиш кунини бўлгани учун Элмурод бафуржа турди. Ётган ерида деразадан ташқарига қаради: ойпага гул битган, ҳеч нарса кўринмас эди. Нозик дидли рассомларни ҳам ҳайратда қолдирадиган ойнадаги нақш ҳаёлини банд этди. «Ташкентда ҳам шундай совуқмикан? Бизнинг қўш равоқли дераза ҳам музлаганмикан?»

Элмурод эринибгина ўршдан қўзғалди-да, ўтириб, узоқ керишди. Танаси совуқдан увишди шекилли, бир сесканиб, қўллариини икки ёнига соллаштириб, йиғиб ёзди. Каравот четига ўтириб кийинди, коридорда қизаргуча ювинди, ҳўл сочиқ билан кўкрак, бўйини ва яғрипларини обдон ипқалаб, қонини бетга тентирди. Дам олиш кунлари киядиган гимнастёркасига ёқа тикиб кийди. Бундан икки ҳафта буруп командирлар составига хос формада

қайта тиктиргән шинелени тиззәсигә қўйиб, тутмаларыни теш порониоти билан йилтишлатди, фуражкәсидаги иккита кичик мис тугмача ва юлдузени ҳам унутмади. Каравот оёги томонидаги кирза этигини бир четта олиб қўяр экан, ўзича «Бугун сен ҳам дам ол, икки ҳафтадап бери босим қум кечавериб чарчагандирсан» деди ва хром этигини кийди.

Элмуроднинг взводи ҳам батальон билан икки ҳафтали дала машқига чиққан эди. Бу гал мактабга қабул қилинганлар нуқул ҳарбийга янги чақирилганлар бўлгани учун мактаб атрофида қилинадиган машғулотлар билан қаноатланиб бўлмас эди. Элмуродларни битиртиргандан сўнг яхши муваффақияти учун муддатидан олдин «старший лейтенант» унвони берилган ва батальон ўқув бўлимининг бошлиғи вазифәсигә кўтарилган Данильченко, мактаб бошлиғига алоҳида рапорт ёзиб, батальонни икки ҳафталик машққа олиб чиқишни илтимос қилди. У ерда Данильченконинг ўзи батальон командири билан бирга қатъий жадвал асосида машғулот ўтказди, қайтар чоғида ҳар ротани алоҳида-алоҳида күздап кечирди.

Элмурод ана шу машқдан кеча қайтган, шаҳарни анча соғиниб қолган эди. Шунинг учун ўзига зеб бериб кийинди. Квартирасини қулфлаш олдидан хром этигини, янги бўлишига қарамай, мойлади. Қўшиқига солиб қўйган бир парча духобани олиб, ярқирагунча артди.

У нонушта қилгани мактаб дарвозаси қаршисидаги командирлар ошхонасигә бурилар экан, уни бир қиз: «Ўртоқ лейтенант, сизни бир минутга мумкинми?» деб тўхтатди. Қиз унинг ротасидан бир курсантни сўради. Мумкин бўлеа чақириб беришни илтимос қилди. Қиз кўринишдан озарбайжон бўлса керак, русча гапирар, гапсўзларидан анчагина саводли эканлиғи кўришиб турар эди.

Элмурод нонуштадан аввал чақириб беришни лозим топиб, мактаб дарвозаси томон бурилган эди, қиз уни тўхтатди. Иши жуда ҳам шошилигч эмас, нонуштадан кейин чақириб берса ҳам кечикмаслигини айтиб, йўлдан қолдиргани учун узр сўради.

Элмурод ошхонага кириб нонушта буюрди-ю, ўзини бир парсадан кечикиб қолаётгандай ҳис этди.

Қиз сўраган курсант, ҳақиқатда, Элмуродга қўшни, иккинчи взводда ўқир эди. Гарчапд у курсант билан алоқаси бўлмаса ҳам, уни боқулик экани бир маҳал қулорига

чалинган, далада машгулот ўтказар эканлар, у разведкага бориб «душман» томоннинг бир қўл пулемётини ўлка қилиб келиб, Данильченконинг ташаккурига муяссар бўлган эди. Шунинг учун унинг фамилиясини Элмурод биларди.

Элмурод ошхонадан чиқиб, мактабга ўтиб бораркан, қиз уни илиқ табассум билан дарвозагача кузатиб қолди. У, Элмуродга боягидан ҳам ёқимли, кўркам кўриниб кетди, ширин табассуми кўнглининг нозик ерларига етиб бориб, мойдек сингди. Унинг ошпоқ бетидаги қуюқ қора қоши, қорачиги йирикдан келган ўйноқи кўзлари Элмуродга Муҳаррамни эслатди. Бироқ бунинг бўйи настрок, ўзи тикмачокдай эди. Кийинишидан нозик табиатлиги, баланд дидлилиги кўриниб турарди.

Одатда кўпчилик қизларнинг ҳусни танишиб, суҳбатлашиб, дўстлашиб кетганингдан кейин очилади. Бир вақт қарабсанки, у сенга ёқиб қолибди. Лекин Элмурод бу қизни кўриши билан юраги «шув» этиб, шу пайтгача бўлмаган қандайдир зирқирашга ўхшаш титроқ ичидан тўлқин уриб чиқди. Нафаси тикилгандек бўлди. Шу пайт қизнинг юзига қаради, лекин боягидай тикилишга қурби етмади, кўзини олди. Унинг нимаси бунчалик мафтун этди? Дунёда гўзал қизлар камми? Бунга ўхшаш қизларнинг нечтасини кўрган, ҳамсуҳбати бўлган, лекин ҳеч бири бунчалик дарров кўзига ташланиб, ўзига жалб этмаганди. Демак, бу қизнинг нимасидир ҳеч кимда йўқ даражада жозибадор. Лекин нимаси? Буни Элмурод ҳозирча айтолмасди.

Қиз сўраган йигит казармада йўқ эди. Элмурод синчиклаб қаради, курсантларнинг бўш вақтини ўтказадиган Ленин хонасида ҳам кўричмади. Дуч келган бир курсантга уни топиб келишни буюрди-да, ўзи идорага бурилди. У йигит взвод командири лейтенант Махалов олдида уйига бориб келиши учун рухсат сўраб турар эди. Элмуродни кўриши билан қоматини ростлаб, салом берди. Лейтенант Махалов ниманидир баҳона қилиб, рухсат беришга тихирлик қиларди. У: «Едимдан кўтарилибди, атайин қилганим йўқ» деб изоҳ берар, огоҳлантирилгандан сўнг қўл пулемётини тозалаб қўйганини айтиб авф сўрар эди.

— Разведкадаги иши учун бир ғалча жавоб бер, энди яна рўй берса, бундан кейин кўчага чиқиш йўқ,— деди Элмурод ўртага тушиб.

Махалов Элмуродга «шупдайми» дегандай қаради ва деди:

— Лейтенант ўртага тушди, бўлмаса...

У йигит рухсатномани олиб идорадан чиқар экан, лейтенант Элмуродга ҳам ташнакур айтишни унутмади. Элмурод бир оз ул-бул парсага айланишган бўлди-ю, ўзини ташқарига олди. Ҳалиги курсант — Абдурахмоновни қўлида чўтка ва крем билан ҳовлидан қайтиб келаётганини кўрди. Уни бир чеккага имлаб, эшикда одам кутиб турганини айтди. Унинг ҳаракатида яна шошқалоқлик кўриша бошлади. Бир оздан сўнг ташқарига ўқдай отилди.

Элмурод уни қувонтирганидан фахрланди-ю, лекин ичида нимадир узилгандек бўлди, эрмагидан айрилган боладек зерикди. Қаяққа боришини билмай қолди. Рухсат сўраб, мурожаат этган икки курсантга жавоб берди. «Эҳтимол, уларни ҳам эшикда кимдан чақиртиришини билмай севган қизи кутиб тургандир. Эҳтимол, уйда энди ширин тили чиққан ўғли «Ҳозир дадам келади!» деб эшикка жовдираб талпинаётгандир. Эҳтимол, кекса онаси, бир қошиқ қондан балоғатга етказган онаси интизордир? Мен-ку, яқинларимни кўришдан маҳрумман, улар узоқда, нима учун мумкин бўлгач, буларга рухсат этмаслик керак?»— Элмуроднинг хаёлидан ўтди.

Элмуроднинг ёдига Йўлдош тушди. У, шу ҳафта битирган, СВТ ҳақидаги фикрлари ва қуроллар қисмининг икир-чикирларигача батафсил билиши мактаб қурол устаҳонаси бошлиғининг диққатини ўзига тортди. Имтиҳон найтида шахсан унинг ўзи иштирок этиб, жуда ҳам қойил қолди. Мактаб бошлиғига рапорт ёзиб, уни устаҳонада қолдиришини илтимос қилди. Хуллас, устаҳонада олиб қолди.

Элмурод кириб борганда Йўлдош бинафша ранг комбинезонда қандайдир пулемётни қора мойга беланиб, қисмларга ажратар эди. Олдида немисча очиқ китоб. Улар кўришишди. Йўлдош қўли мой бўлгани учун билагини тутди.

— Янги форма қутлуғ бўлсин. Пулемёт ҳам янги шекилли? — деди Элмурод.

— Ҳа, ҳаммаси янги. Ҳув бирда Боку тепасида пайдо бўлган, кейин уриб туширилган самолёт бор эди-ку, бу ўнанинг пулемёти, — деди Йўлдош пулемётнинг стволини олиб. — Билиб қўйсак зиён қилмас. Керакли тошнинг сирлиги йўқ. Бизни доим бу ерга боғлаб қўйибдими, тўғ-

ри эмасми, нима дедингиз? Кеча атайин қизил аскарлар уйига бориб, китобини олиб келдим.

Элмурод китобни олиб, очиқ турган суратга қаради.

— Бу станокка ўрнатилгани,— деди китобга қараб Йўлдош,— самолётда ўзига жойлар экан. Фарқи шу.

— Тилига тушувчансизми?

— Институтда ўқиганимнинг фойдаси энди теккандай. Шу чоққача ишлатишга тўғри келмаган эди. Яхшилаб билиб олганимга энди афсусланишман.

— Коржомани ечсангиз,— деди Элмурод Йўлдошнинг комбинезонига имо қилиб,— бир шаҳар айланиб келсак дедим, киши зерикиб кетди-ку.

— Сиз — командир, бизнинг димоғдан ҳали курсантлик ҳавоси кетгани йўқ!

— Беҳазил. Қани бўлинг!

— Бугун чиқолмайман, китобни кечга топширишим керак. Ҳали икки марта ҳам кўздан кечирганим йўқ.

Элмурод яна бир оз томоша қилиб ўтиргач, устахонадан чиқди.

Элмурод тушки овқатни еб, шаҳар жўнади. Марказий кўчалардан бирининг бошида трамвайдан тушиб, аста томошалаб кетди. Магазинлар бўп, витриналар қуруқ, баъзиларининг ойнаси сишиб, ўрнига фанер қоқилган, эшик ромлари бу йил кузда ремонт қилинмаганидан бўёғининг ранги ўчган, бадбуруш. Девордаги оҳаклар шўралаб, парра-парра бўлиб кўчиб тушган.

Элмурод кино томошга жўнади. У ойнадаги кино кўргазмасини қизиқиб томоша қилар экан, рўпарадан Абдурахмоновнинг бояги қиз билан ёнма-ён келаётганини кўрди. Ўзини кўрмаганга солди. Абдурахмонов тўпнатўғри келиб, унинг олдида тўхтади ва унга мурожаат этди:

— Кинога кирасизми, ўртоқ лейтенант?

— Ҳозирча бир фикрга келганим йўқ.

— Жуда яхши дейишади. Кирсангиз бизда ортиқча билет бор. Бемалол.

Элмурод уч қадамча нарида турган эрталабки қизга ер остидан қаради. «У нима деркан? Тағни йигити бўлса...»

— Ўртоқ лейтенант,— деб яна гап бошлади қулимсираб Абдурахмонов,— кечирасиз, эрталаб чақириб берганингиз учун раҳмат айтиш ҳам эсимга келмабди. Маданиятдан сал...

Элмурод ҳечқиси йўқлигини айтар экан, кулгидан ўзини одоб билан тийиб турган қизга кўзи тушди. У кулгисини сездирмаслик учун бежирим сумкасидан четларига гажим тутилган рўмолчасини олиб, чиройли лабларининг бурчини артди. Кўзи унинг кулаётганини фош қилиб турарди. Элмурод яна бир марта:

— Айби йўқ, турмушда бўлади,— деб кишилар тўдасидан ажралишга ҳаракат қилиб, икки қадам олдинга юрди.

Абдурахмонов унга эргашди. Қизи ёнига бориб тўхтади-да, икки қадам наридан ўтиб бораётган Элмуродга қараб, ярим уялиш, саросима билан деди:

— Кечирасиз, ўртоқ лейтенант, бир гуноҳимга афв сўраб, яна бир гуноҳ қилиб қўйибман. Синглимни таништириш ёдимдан чўқибди. Танишинг, бу киши менинг синглим Зебо бўлади.

Элмурод у билан танишар экан, қиз отини айтиб, қўл узатди.

Улар кино олдига боргач, Абдурахмонов Элмуродни яна қистади. Зебо ҳам тақлиф этди. Элмурод нима қилишини билмас эди. Икки гул ўртасида чақир тиканак бўлмасмикан?

— Келадиган одамингиз бўлса, бемалол. Бўш бўлсангиз марҳамат, биз билан бўлинг,— деди Зебо очиқ юз билан.

Бу гап Элмуродни синаётгандай жаранглади. Элмурод энди йўқ деса кишиси бордай маъно чиқарди. Буни у фаҳмлади. Энди кинога киришдан бошқа иложи қолмаган эди.

Фойеда Абдурахмонов ўртада юрди. Ҳар тўғрида гаплашишди. Гапга Зебо аралашиб турди. Зебо Элмуроднинг қаердан экани, ҳарбий хизматдан олдинги касби билан қизиқди. Унинг ҳали йўлда олган китобини кўриб: «Албатта, адабиётчи бўлсангиз керак?» деб тегишди.

— Ўзингиз ҳам ёзсангиз керак-а?— кулиб қўйди у. Элмурод фақат ўқитувчи, адабиётни севувчи эканини айтди. Қиз ўзининг ҳам санъаткор бўлишга ихлоси бўлса ҳам, отасининг орзуси билан медицина институтига кирганини айтди.

— Битирганмисиз?— Элмурод сўради-ю, ўзи нам тортиди: бўйига қараб тўн бич-да!

Қиз аввалига «Битирганга ўхшайманми?!» дегандай қараб, сўнг жавоб берди.

— Уруш пайти, барвақтроқ битиртириб юбордиларми деб ўйлагандим,— ўзини енгиллатди Элмурод.

Қандай юрган бўлсалар, залда ҳам шундай ўтирдилар. Фильм жанговар ҳаётдан эди. Элмуроднинг хаёлини бир савол банд қилган эди: «Зебо Абдураҳмоновга ким?» Гап-сўзларида севган қизига ўхшамайди. Синглиси деса қадди-қомат, юз тузилишлари ҳам ўхшамайди. Йигит новча ва хипча бўйли, қиз унинг акси — паст бўйли ва бўлиқ. Фақат кўзларининг милки ва қошларининг туташлиги сал ўхшашади. Товушларида ҳам яқинлик бордай, шу холос.

Улар кинодан чиққач, аича ергача жим бордилар. Гўё ҳамма гап тамом бўлгандай.

— Уруш пайтида уруш ҳақида томоша кўриш кишини ваҳимага солади. Бундай пайтда маиший, анавишақа кинолар бўлса,— деди бирдан Зебо, кино оғир юк бўлиб қаддини босгандай хўрсиниш билан.

— Аксинча эмасми? Кўпроқ шунақани кўрсатса, халқ ўрнак олади,— деди Абдураҳмонов.

— Кишининг эти ўлади денг,— кулиб қўйди Элмурод,— анавишақа кинолар кишини нозик қилиб қўяди.

Зебо ўзининг «анавишақа» сўзини Элмурод ҳам ишлатганини кўриб, ялт этиб унга қаради. Элмурод ҳам «анавишақа» сўзини ишқ-муҳаббат маъносида тўғри тушунган эди. Кўзлар бирдан учрашди. Зебо бирдан қизариб кетди, ерга қаради.

Улар икки трамвай изи кесинадиган ерда хайрлашдилар. Абдураҳмонов Элмуродни уйига таклиф этди. Шу боғчанинг орқасида, яқин эканини қайта-қайта такрорлади.

Элмурод трамвайга тушса, юраги сиқиладигандай пиёда жўнади. Минг хил ўйлар билан ётоғига етиб келганини сезмади.

Пол ювилган, печка ёқилганидан хона иссиқ ва покиза эди. Элмурод шинелини ечди-ю, камарини сал бўшатиб, ёқа тугмасини чиқариб, оёғи остига газета ёзиб, каравотга чўзилди. Фикри бирор нарсани жамғариб олгупча бўлмай, кўзи уйқуга кетди.

Элмурод связной курсантининг эшик тақиллатишидан чўчиб уйғонди. У кириб Данильченко чақираётганини айтди. Элмурод қанча ухлаганини билмасди, холанинг қоронғилигида алламаҳал бўлиб қолгандир деб ўйлади. Шинелини кифтига ташлаб, йўл-йўлакай енгини кийганича мактабга чопди. Данильченко казармани айланиб юрган экан. У, Элмуроднинг саломига алик олар-олмас, деди:

— Деразаларни сиз учун Наполеон ниқоблайдими?

Элмурод «қайси деразаларни экаи?» деб ажабланди. Ротадан тақсимотиға тушган взвод территориясидаги икки дераза у курсантлик вақти — уруш бошидаёқ қалин қора қоғоз тутиб ниқобланган эди. Данильченко Элмуродни бошлаб бориб, ўша икки деразадан бирининг сал кўчган бир қаричча ерини кўрсатди. Аммо ундан ташқарига ёруғ тушини гумон эди. У рамга ёпишгандек турарди. Қайқдан кўра қолди экаи? Элмуроднинг: «шундан ҳам ташқарига ёруғ тушадими?» деган фикрини англагандай, Данильченко уни ўзи билан бирга юришга таклиф этди. Кўчага дарвоза орқали айланиб чиқди-да, худди ўша ерни кўрсатди. Элмурод у ердан ёруғ тушаётганини зўрга пайқади.

— Сўнги пушаймондан олдинги эҳтиёт яхши. Бирортасининг қўли тегиб кетса, тамом, сув урган тўғон билан барабар. Элликта рапорт чекиб ташданган паширос гилзасича қадр топмайди... Ҳозир беркитинг.

— Хўп бўлади!

Элмуродга Данильченконинг гаплари аввалгидай қўпол ботмасди. Унинг гапи шахсий ғурур, амалшарастлик, менсимасликдан бутунлай узоқ, мактаб иши билан чамбарчас боғлиқ эканини Элмурод командир бўлгач, тўла англади. Ундаги хислат ўзига ва бошқаларга нисбатан талабчанлик экан, Тонгда, курсантлар туришидан аввал чиқсангиз ҳам, отбойдан сўнг ҳам у батальон роталаридан бирида юради. Кундузи-ку, ҳеч қайқанга қўзғамандай, батальондаги курсантлар уни қай маҳалда ухлашини билмай, кўп вақт бир-бирларидан сўрайдилар. Ҳар бир командир ундан ҳайиқади, унинг салобатини сезади. У, ўз командирларини қадрлашни она бургутдай яхши билади.

Элмурод деразани ниқоблаб, батальоннинг ўқув бўлимига кириб, Данильченкога доклад қилди. Чиқиб кетишга рухсат сўраган эди, Данильченко ўтиришини таклиф этди. Бир оз ўтгач, деди:

— Нега ҳеч кимга қўшилмайсиз, одамовисиз? Командирлар ҳар дам олин кунни тўнлашиниб ҳордиқ чиқаришади, улар ичида сиз йўқ. Клубда, тащада кам кўринасиз. Бир-икки марта шаҳарда ёлғиз юрганингизни кўрдим. Бу яхши эмас. Вақтида ўйнаб-кулиш, ҳордиқ чиқариш керак.

Элмурод «Ўйин-кулгини яхши кўрган одам гапиряпти» дегандай пичинг билан қараб турди. Данильченко парсаларини йиғиштирди, ўрнидан тураёттиб, яна бир марта «Яхши эмас» деб қўйди.

— Қани, кетдик,— деди у.

— Қаёққа, ўртоқ старший лейтенант?

— Меникига, сенга бир гапим бор. Ёки сеникига кирамизми? Хойнахой сеники бўйдоқчасига яланғоч, совуқ ҳам бўлса керак, меникига кириб қўя қоламиз.

— Йўқ, ўртоқ старший лейтенант, хонамиз иссиқ.

— Янаги галга кирамиз. Қани, юр?

Элмурод унинг бирдап «сен»га ўтишидан ажабланди. Уставнинг вергулигача ёд бишган бу одам бировни ҳеч қачон сенспрамас эди. Бировни сенсирганини эшитса: «Уставда «сен» сўзи йўқ!» дерди.

Данильченко уйига кириши билан бутунлай бошқа кишига айланди. Камгаплиги ҳам йўқолди, қизиқчи ҳам бўлди-қўйди. Шинелини ечар-ечмас хотинига деди:

— Олиб келадиганингни олиб кел, биз ичкари хонада бўламиз.— У сийрак ва юмшоқ сочини ҳар вақтдагидек ҳадеб орқасига силар эди. Хотинига тошчирик бергач, буфетда яримта ароқни олиб, Элмуродни ичкарига имо қилди.

Ичкари хона бежирим ва шинам эди Данильченко ароқни тақ этиб столга қўяр экан, деди:

— Кўп шўх нарса-да. Одамни ҳам шўх қилади. Бироқ сал аччиқроқ, тўғримасми? Аччиғи ҳам дуруст, бўлмаса хотинлар ҳам ичавериб, эрини зериктирар эди. Тўғримми?— Овқат олиб кирган хотинига мурожаат этди.

Хотин вилка, пичоқ келтириб ўртага қўйди.

— Тошкентлик ўзбек деганим мана шу йигит,— деди Данильченко Элмуродни кўрсатиб,— қачон кўроам ёлғиз ўзи юради. Вздоида ўралишгани-ўралишган. Бошқалардай бирор кун кайф билан саломлашиб ўтганини билмайман. Бугун чақиртирсам ҳам уйда. Монах бўлиб қоладими деган хавфим бор.

— Соғинадиган кишиси бордир-да. Ўшанинг хаёли билан иккита бўлиб юрса керак,— деди хотин эрининг олдига рюмкаларни қўяр экан.

— Лекин бунисини билмайман. Сенда бир гапим бор демасам келмайдиган...— Рюмкаларга ароқ қуя бошлади Данильченко.— Қани, бир-икки рюмкадан ичайлик-чи, дардинг бўлса, кейин учирма қилиб қолар. Қани ол, умримиз ҳам шу рюмкадагидай бедоғ ва тиқиқ бўлени.

Элмурод жуда ноқулай аҳволда қолган эди. У қаршида ўтирган кишининг Данильченко эканлигига мутлақо ишонмасди.

VIII

Ерда на қор, на нам бор. Жаспий тўлқинлари билан ўйнашган изирип бетингги ялайди. Қумларни чирпирак қилиб аллақасқларга олиб жетади. Бу Боқунинг оддий қиши.

Элмурод казармага кирганда, рота энди нонуштадан чиқиб келмоқда эди. Курсантларни кўздан кечирди. Баъзиларининг ёқасини қайта тикишни, баъзиларига тугмаларини йилтиллаштишни буюрди. Элмурод рота идорасида қизғин тортишув устидан чиқди.

— Шулар биланми, ҳечам урушга кирмасдим. Буларни атакага қўтариб бўладими. Оқошда туриб «ура!» демаса, бошқа ишдан худо асрасин. Шарманда қилади кишини,— деди бўғилиб лейтенант Мурзин.

— Шарманда қиладиган бўлса, тарбиялаб, қилмайди-тан қил. Сени нима учун командир тайинлаб, қўлингга топшириб қўйибди,— деди унинг кўзига тик қараб Махалов.

— Қанақа қилиб? Зоопаркдан шер харид қилиб, юрагини қовуриб бераманми? Ўзи ҳаракат қилмагандан кейин нима қиласан?

— Демочисанки, кўпнак югургани билан този бўлмайдими, шундайми?! Бекор айтибсан. Бундан саккиз ой аввал ўзинг ким эдинг?! Станокли пулемёт завоғини йиғолмаганинг ёдингдан чиқдимми?! Ўзинг нўноқсан, ношудсан. Ҳали қараб тургин, булардан қанақа ажойиб командирлар чиқади. Бошқа взводлардан сеникининг фарқи нима? Баравар, ҳаммаси бир дарахтнинг новдаси. Қаёққа эгсанг, ўша ёққа жетади. Бевақт турган бўрондай бефойда гапларни кўп гапираверасану, ишингнинг самараси йўқ.— Дабдурустанд тўкиб солди лейтенант Махалов, кўзини унга қадаб. Қўлини уришга тайёрланаётгандай мушт қилиб олди. Дам ўтмай кўзига қон қуйилди.— Тузук курсант эдинг, ёмон командир чиқдинг. Сув бетигаги мойдай йилтиллайверсан.

Элмурод Махаловнинг ёнига ўтирди. Унинг юзида Махалов билан ҳамфикрлиги кўриниб турарди.

— Тўғри!— деди Элмурод стол устидаги «Красная звезда» газетасини кўздан кечираётган экан.— Курсантларимизга нима қилибди: Берлингача борса бўлади!

— Шулар билан-а?— гапни бўғди Мурзин.

— Ҳа, хўш? Уларга нима қилибди?

— Типчилик вақти бўлса, уларни ҳарбий мактабга олма-мас эдилар,— деди бешарво Мурзин.

— Эҳтимол шундай бўларди. Лекин бу ёмон командир чиқади деган гап эмас. Наполеонни командири гауптвахтага қамаганда, орқасидан деган экан: «Шояд шунақаси йўқ бўлиб кетса!» Кейинчалик қанақа командир бўлганини билсанг керак. Суворовнинг отаси ҳам ўғлининг улуғ лашкарбони эмас, оддий ҳарбий киши бўлишига ҳам ишонмаган. Ёлғиз бир дўсти: «Ўғдинг биздан кўра кўп иш кўрсатади» деган, бўлмаса, Суворовнинг отаси ҳам кичкина одаммас, генерал бўлган. Кишини билиш қийин. Магнит ҳам темирга яқинлаштирилганда маълум бўлади-да.

Гарчаид Мурзин Элмуроднинг гапи ҳақ эканига ишонса ҳам, тап бермади, «ҳа, шундай, сенки тўғри» дейишига иззат-нафси йўл қўймади. У шухратпараст, кишиларнинг ўзи ҳақида нима деб ўйлаши билан ини йўқ, фақат улар олдида йилтиллашни, билагон бўлиб кўри-нишни яхши кўради. Бу унга қўндоқда теккан касал. Ўзига тўқ хонадоннинг ёлғиз ўғли бўлган Мурзин она-нинг тантиқ эркаси ва отанинг арзандаси эди. Уни пуф-пуфлаб, пайпаслаб, нима деса кўнглига қараб, нима истаса оғзига тугиб, бир сўз айтса, нотўғри бўлса ҳам «тўғри, тўғри, қандай ақллисан!» деб мақтадилар, талтайтирдилар. Бу — «Мен билагон эканман» деган фикр, улар ўйлаганча, кейинчалик йўқолмай, аксинча, илди-зи отиб кетди, у ўзига зеб берадиган бўлиб қолди. Наридан-бери ўрта мактабни битирди-ю, «Пул тониш, маиншат қилиш керак!» деган шиор билан ишлаб кетди. Минг ашикка бош суқиб чиқди. Биронта иш унга ёқмади, арзимаган қийинчилик олдида инграб, унча-мунча муваффақиятлари учун оғиз қўпиртириб юрди. У беқўним эди. Бирор ерда узоқ ишломас, «эскиб кетдим» деб ариза тутарди, ёки бўшатилишини сезиб, олдини оларди. Яна ота ҳисобига беш-ўн кун таралабедод қилар, бошқа иш қидирар эди. Бир куз отасининг қаттиқ сиқуви остида институтга кирди. Бир курсни тугатмай, ташлаб кетди. У ерда драм тўғарагига қатнашиб, артистликка ишқибоз бўлиб қолган эди. Унинг қадди-қомати, бўйи бастининг келишигани, айниқса турли рақсларни ширин табассум, чаққон ҳаракат билан ўташи, янгроқ товуши бир оз талантдан дарак берарди. Гарчаид бўйи ўзига ярашса ҳам, саҳна учун сал пастлик қилар, бунинг учун

баъзан ичида ўқиб юрар эди. Озми-кўпми бу соҳада ҳам ишлади, аввалига бир оз омади келгандек, энди ўз ўрнини топгандек бўлди, лекин оз вақт ичида ўринсиз ҳазил ва мақтанчоқлиги учун кишиларни ўзидан бездириб, режиссёр билан гап-сўзга бориб қолди, «ўз билимдон»лигидан тили куйди. Шундай бўлса ҳам, ҳамон «ўз билимдон»лигини қўймас, ҳамон йилтиллаб, бошқалардан ажралиб туришга уринар эди. Мактабни битиришга яқин гимнастёрка билан галифе шим тикиш учун ўлчашга тикувчилар келганда уларнинг энка-тенкасини чиқарди. Не-не илтимос, не-не эслатишлар берди. Айниқса, галифенинг болдири оёққа жипс ёпишиб, икки ёнидаги қанотлари кенгроқ, бир оз салқиб турадиган бўлишини алоҳида таъкидлади, савлат билан папирос тутди. «Хўп-хўп!» деганча кулиб кетишди тикувчилар.

У чакки ўқимади. Мактабдаги драм тўғарагида, клуб ишларида актив қатнашди, комиссарга ёқиб қолди. Оммавий ишларда кўмаги тегишини кўзда тутиб комиссар уни мактабда олиб қолишга тавсия этди. У аввалига қараганда анча ўзгарган, аввалгидек бесўнақай ҳазиллар қилмас, бемаъни қизиқчилиги билан кишиларнинг гашига тегмас эди. Бу нарса уруш бошлангач пайдо бўлди, уни бошқа бир одамга алмаштириб қўйилганга ўхшарди...

Элмурод «бу урушнинг тазйиқи» деса, Махалов «Данильченконинг қаттиқ қўллиги — интизоми оқибати» дейди.

Гарчанд Мурзин бу суҳбатда икки ҳамкасабаси томондан эзилган бўлса ҳам, зўр шамол букиб кетиб, яна ўнгланишга уринаётган ўтдек қаддини ростлаб ўзини ҳимоя қилмоқчи бўлди-ю, тилига сўз келмасди. Бу орада казармада навбатчининг: «Рота, смирно!» деган товуши эшитилди. Учала командир ҳам баравар ташқарига отилдилар. Данильченко рапорт қабул қилмоқда эди.

— Қани, бўлинимани ҳовлига олиб чиқинглар, оёгини кўрайлик. Берлинда бўладиган парадда уялтирмайдими?— деди кулиб Данильченко.

Элмурод уни биринчи марта иш вақтида шундай кўриши эди. У Элмуродга қараб барчага эшиттириб деди:— Кеча театрда тартиб бузувчилар ҳам бўлибдими?

Жавоб олмай идорага кириб кетди. Кеча рота

«Фронт» пьесасини кўриш учун театрға бorgan, икки курсант шинель олиш пайтида бир киши билан гапга бorgan эди. «Бугун кечасидаги таниш каллайи саҳарлаб қаёқдан эшита қолибди. Бу одам ер тағида илоп қимирласа, билaди», деб ўйлади Элмурод.

IX

Зебо ваъдалашган ерга келганда, Элмурод кутиб турарди.

Элмурод ўтган гал хайрлашаётиб: «Бир ерга тақлиф этсам борасизми?» деб кулган, Зебо: «Қанақа жой экан ўзи?» деб қайта сўраганда:

«Қизил Армия уйига, танцага» деган, Зебо: «Қалай бўларкин, яхши танца тушолмаймап-ку, яна сизни хижолатга қўймай?» деб бир оз эркалик қилган, кейин: «Қизарсангиз айб ўзингизда» дея розилик билдирган эди.

Элмурод Зебо қаршисига юриб унга қўл узатаркан:

— Мана шу кўйлагингиз жуда ярашади-да. Мен ҳам шуни билгандек бир дона атир гул ола келгандим, марҳамат!— деди ва унга баҳор кўркини ўзида яшнатиб турган бир дона қизил гул тақдим этди.

— Билгасиз-да.

— Ҳа, кўнглимдан ўтказган эдим.

— Шу кўйлагини кияди, дебми?

— Йўқ, шу кўйлагини кийса экан, деб.

— Киймаганимда нима қилардингиз, «Нега ўшани киймадинг?» дермидингиз?

— Ҳечам!

— Наҳотки?

— Рост. Қандай қилиб айтардим?

— Дидингизни билдим...

— Кечирасиз, Зебо, гап хонаси келди, айтдим, бўлмаса мен учун ҳар қандай кўйлақда ҳам гўзалсиз.

Улар ёнма-ён боришарди. Зебо гулни яна бир кўздан кечирди, «Шундайми?» дегандек кўзини сузиб қўйди, бурнига олиб бориб ҳидлади, яна нодир нарсасидек кўзи олдига товлади:

— Яхши гул экан. Қўйинг, тақмай, бекорга нобуд бўлади, яхшиси сувга солиб қўяман, диркиллаб туради,— деб Зебо гулнинг бандига қоғоз ўради.— Қўлимнинг исиги уриб, қуриб қолмасин.

— Бевақт бўлса ҳам сизнинг кўксингизда қовжирагани яхши. Биласизми, чўлда очилган якка гул нима деб пола қилган экан: «Саҳрода гул бўлиб очилганимдан, чаманда ўт бўлиб унганим яхши эди».

— Яъни?

— Яъни, бу гулнинг хонагизда, сувда ёлғиз қолиб хунибийрон бўлганидан, бир кеч бўлса ҳам кўксингизда яшаганига нима етсин! Гулнинг ҳусни ҳам инсон билан!

— Майли, сиз учун тақаман. Аслида гул тақинни ёқтирмайман, пима учундир иқим севмайди.

— Бу сизнинг оғир йилларда эсингизни тапинганингиздан.

— Эҳтимол, Еленанинг отаси ҳам шундай девди. Ҳа, айтганча, уни ҳам олиб ўтайлик. Ҳойнаҳой, Мурзин ҳам келар-ку!

— Келса керак, ўйин-кулгидан қолмайди, жопи-ку! Лекин ўзи билан гаплашганим йўқ,— деди Элмурод ёқтирмагандай.

Аслида Еленанинг Мурзин билан танишишига ўзи сабаб бўлган эди: бир учрашувга Зебо дугонаси Елена билан келиб қолди. (Ҳеч ажралишнинг иложи бўлмаганмиш!) Бирга театрга кирдилар. У ерда Мурзин юрарди. Биринчи танаффусдан кейиноқ Мурзин Элмуродни бир четга чақириб, Еленанинг кимлигини суриштириб қолди, «Мен билан таништир» деб туриб олди. Зебодан суриштира: «Мумкин, юрадиган йигити йўқ» деди. Ундан кейинги танаффусда иккисини таништирдилар. Бежирим кийинган, силлиқ йигит Мурзин Еленага ҳам ёқиб қолган эди. Учинчи танаффусда Мурзин унинг ёнида ниманидир маъқуллаб, у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Тошошадан кейин Мурзин ундан руҳсат олиб, уйига кузатиб кетди. Эртасига Элмуродни ротада «ишлар жойида» деган маънони аниқлашувчи табассум билан кутиб олди. Элмуроднинг «Йўқда хурсандсан-ку!» деганига, «Албатта! Заб иш бўлди-да, дўстим», деган жавобин берди.

— Елена ҳам гул тақинни ёқтирмайдими?— деди Элмурод наставкача зинадан Зебонинг тирсагидан ушлаб чиқараркан.

— Аксинча,— деди Зебо кулиб,— у гул жинниси. Ёз бўйи гулга тўймагандек қиши билан суратига боқади. Турли-туман гул, чечакларнинг суратидан деворида бўш жой йўқ. Баъзан: «Буни қара, рост ҳиди бор-да?!» деб қўяди. «Сурат-ку!» десам, «Ҳа, суратидан ҳиди келмас

эканми? У менинг наздимда тирик!» дейди. «Киши астойдил меҳру муҳаббат билан термилса, ҳиди ҳам анқиб димоққа урармиш, қалби, руҳи сезармиш. Рост, инон!» деб доим мени ишонтирарди. Шу тўғрими?

— Шундай туюлини мумкин, бу унинг ихлосидан. Демак, Еленанинг табиаги позик, диди баланд экан. Мурзин ҳақида ҳеч ёриладими? Кўришиб турадимми? Мурзиннинг юрагига қўл солсам, кейинги вақтда нидо чиқмайди. Назаримда, бизлардан ҳам сир тутишмоқчи шекилли.

— Оғир ботади деб ҳеч сўрашга тилим бормади.

Шундай бўлса ҳам Еленанинг уйи йўл устида бўлганидан униқига бурилишди. Еленанинг ўзи йўлларини тўсиб чиқди.

— Биз сенниқига келишимиз,— деди Зебо уни бағрига босиб.

— Марҳамат, марҳамат!— деди Елена қувониб.

— Йўқ, кирмаймиз. Кийиниб чиқ!— деди Зебо, қаерга кетаётганларини айтди,— Мурзин ҳам бўлади.

— Демак, ҳечам бормас эканма!

Элмурод билан Зебо «ялт» этиб унинг кўзига қарашди. Уларнинг бу ҳайрона қараш «Сабаб? Ўзи нима гап?» деган маънони ифодаларди. «Елена сабаби йўқ» дегандек нисанд қилмай, Зебо кўксигаги гулни ўйнарди, охир у гап чалғитди:

— Яхши гул экан, қаёқдан олдинг?

Зебо жавоб ўрнида Элмуродга қаради.

— Тақса арзийдиган гул.

Зебо «Кўрдингизми, гулни Елена қанақа яхши биларди. Сиз ҳам уни менга атаб олганингизда шунақа ноёб эканини билганмидингиз?» дегандек Элмуродга қараб қўйди. Лекин унинг юзида бошқа маънони: «У бормаса, қани ўзимиз кетдик» деган маънони уқди. Елена синангта дугонаси бўлганидан Зебо дангал сўраб қўя қолди:

— Ҳазилингни қўй, бўл. Тез кийиниб чиқ, кетдик.

Ахир у сени севади.

— Ким? Мурзинми?— деди бирдан жонланиб Елена,— у ҳеч кимни севомайди, ёлғиз ўзини севади.

— Атта...а...нг!— деди Зебо бўшашиб.

— Ҳа, аттанг! Лекин у билан орам узилгани учун эмас, у билан танишганим учун аттанг!

Еленанинг аламли очиқ гапи Элмуродга оғир ботди, ахир иккисини у таништирган эди-да!

— Айб бизда, Елена!— деди у.

— Йўқ, йўқ! Ўзимда. Сиз унинг юрагини қасқдан билбсиз.

Елена улар билан қувноқ хайрлашиб, йўлига кетди. Элмурод қалбида Мурзиндан нафратланиб қўйди. Икки севишганининг гапи қовушмади. Элмурод Еленани Мурзин билан таништирганидан хафа бўлса, Зебо уни ўзи билан бирга ўша кунни олиб келганидан пушаймон. Уларнинг кўнгил гашилиги Қизил Армия уйига келиб, бир-икки тапца тушганларидан кейин ёзилиб кетди.

Мурзин бу кечага кечроқ, бир печа тапца ўтгандан кейин келди. Ҳар вақтдагидек ўзига зеб бериб кийинган. Мактабни битираётганида тикдирган кўркем галифе шими эғнида, козероги кичик, қизил жиякли, фуражка чаккада, унинг ёнидан бир тутам сочи датила бўлиб чиқиб турибди. Ширакайф. Кавказча қилтириқ мўйловини дам ўтмай бошмалдоғининг орасига олиб силаб қўяди. Танишларига назорат билан бош ирғаб, зал тўрига ўтиб борди. Бир тапца ўтугуча томонга қилиб, кузатиб турди. Кейин бир қизини мўлжалга олиб олдига борди-да, ўйинга таклиф этди. Уни доирага олиб кирди, керагидан ортиқроқ чирширак қилиб ўйин тушди. Чиндан ҳам у яхши тапца тушарди. Ора-сира жуфтининг қулоғига нимадир деб кулиб қўярди, одам йўқроқ жойга суриб бориб, ҳамманинг кўзи олдида маҳорат билан айлантириб кетарди, кишиларнинг диққатини ўзига тортарди. Лекин нима учундир қиз келаси гал Мурзин таклиф этганда розилик бермади, ҳатто юзидан кезиб турган табассумини йиғиштириб, хомушгина жавоб қайтарди. Шундан кейин Мурзин бир четга ўтиб турди, савлат тўкиб папирос чекди. Танаффус пайтида Элмуродлар олдига келиб, боя узоқдан бош ирғаб кўришган бўлса ҳам қўл берди. Анча гаплашиб юрди. Ўйин бошлангач, Зебони тапцага таклиф этди. Яна бир ўйинга таклиф этган эди, Элмуроднинг ёдига Еленадан эшитган гап тушди-ю, узиб олди:

— Елена қани?

— Бўлмади.

— Сенга ўзи одам иси ёқадими?

Мурзин сиртинга юқтирмай «Сен билмайсан!» деди-ю, нарига юриб кетди. Бир оздан кейин музикачиларга бориб «Бариня» заказ қилди. Дастлаб якка ўзи ўртага тушиб, йўрғалаб кетди, йўл-йўлакай камарини бўшатиб, қўнжик, оёғи ости, сонларига уриб, чапак чалиб маҳорат билан

ўйнай бошлади. У жуда чаққон, эпчиллик билан ўйнади. Салдан кейин боя ўйин тушган қизнинг олдига бориб, мишг бир муқом билан ўртага таклиф эгди, унинг атрофида парвона бўлиб, яна ўз санъатини кўрсатди. Кейин бир четга чиқиб терини артди, ҳаммани қойил қолдирганига амин бўлиб, «мапа мен қанақаман» дегандек кулиб, Элмуроднинг олдига келди.

— Кетдикми?— деди.

— Йўқ, биз бир оз бўламиз.

— Мен кетдим.— У мағрур чиқиб кетди.

— Елена уздан ажралиб адашмаган. Қандай такаббур, манман!— деб қўйди орқасидан Зебо.

— Хуснига маст,— қўшимча қилди Элмурод.

Зебо «Сиз-чи? Сиз ўз хуснингизга мағрур эмасмисиз? Сиз шу кўчага кириб кетмайсизми? Кирманг, кирманг! Бу йўл хатарли, ҳозирги йўлингиз тўғри, яхши» дегандек аркаланиб табассум қилди...

Зебонинг шўх қарани, қувноқ кулгиси, Элмуродни ҳали маълум бўлмаган севипч тўла, бахт-саодат тўла бир оламга имлади. Бу янги оламнинг олтин дарвозаси ўша куни, Зебо Абдурахмоновни чақириб беришни илтимос қилган куни очилганга ўхшайди. У тасодифнинг бутотли дақиқаларидан бениҳоя миннатдор. Ўша кундан бошлаб унинг юрагида аллақандай янги, ёқимли ва жўшқин бир ҳис-туйғу пайдо бўлган. Шу ёқимли ҳис билан хушбахт. Энди унга тонгдан кун ботгунча курсантлар билан машгулот ўтказиш, ярим тунгача эртаги кун учун ҳозирлик кўриш, машқ қилиш аввалгидек оғир ботмайди, кеч ётса ҳам эрталаб енгил тортиб туради, Зебони эслаш билан кўнгли гул-гул очилиб кетади. Ундан шу кунларда биров: «Бахт борми ва у нима?» деб сўраса, сира ўйламай ва иккиланмай: «Ҳа, у бор, у — севги!» деб жавоб берарди ва Зебони тилга олиш билан исбот қилиб бергандек бўларди.

Элмурод Зебони кузатиб қўйиб, иссиқ бир бўса ҳарорати билан қайтиб келгач, узоқ вақт ухлолмади. Хаёлидан Зебо кетмади. Унинг бугун: «Тошкент гўзал шаҳарми? Сиз қанақа галстукни яхши кўрасиз? Мен ҳаво ранг, умуман одмисини ёқтираман. Тошкентдаги Қомсомол кўлида моторли қайиқ борми? Бизни муддатидан олдин выпуск қилармишлар, бирга жанг қилсан-а?» деганлари, шўх, ёқимли табассумлари ва сўнгги бўса чоғи сира кўз олдидан кетмасди. Эртаги машгулотлари ёдига тушиб,

«ётиш керак!» деди-ю, ўрнига кирди, адёлни қулоғига ча тортди. Лекин бирпасда нафаси қайтиб, хона димга ўхшаб кетди. Устини очиб ташлади. Бу билан ҳам бўлмади, ўридан туриб чироқ ёқди. Хонанинг у бошидан-бу бошига юрди. Бир оз эти жунжиди... Яна ўрнига кирди. Аллани-маларни ўйлаб, ўзини чалғитмоқчи, шу йўсинда ухламоқчи бўлди. Ҳаммаси қизиқ темир устига сачратилган сув томчиларидек тезда беиз ғойиб бўларди, яна Зебо ўз салобати, кўркамлиги, навокати, латофати ва табассуми билан хаёлини чулғаб келарди, фикрини қамраб оларди... Шу ҳолатда мисдек қивиб, Элмурод узоқ ётди, чироқни ўчирмай, ухлаб қолди...

Худди Элмуроддек Зебо ҳам уйига қайтиб, ўз хатти-ҳаракатини, Элмурод билан қилган суҳбатини муҳокама қиларди. Юрагида чуввос уриб қуюндек кезиб юрган, қирғоқдан тошишга интилаётган ҳаяжонни аранг босиб, фикр юритарди. У нуқул бир нарсани такрорларди: «Ўшанақа бўлганда киши шунақа бўладими?» Лекин «Ўшанақа бўлганда» иборасини «киши севиб қолса...» ибораси билан алмаштиришга журъат этолмасди. Гўё шундай деса, кимдир: «Ҳали шунақами?! Қўлга тушдинг-ку, энди қалайсан?» деб таъна қилаётгандек бўларди. Унинг ҳаяжони, юрагидаги жўшқин ҳис керагидан ортиқ эди. «Чиндан унинг севган қизи йўқми? Мени севадимми? Чинакам севадимми ёки мусофирликнинг диққинафаслигидан ўзини менга яқин тутиб юрибдимми? Ўзи яхши, ўқимишли, камтар йигит, менга ёқади, лекин мен унга ёқаманми? Эҳтимол, бошқа кишиси бордир?»— Зебонинг хаёли худди шу манзилга келганда, юраги тарс ёрилиб кетай деди, худди биров: «Шундай, энди топдинг, унинг ўз кишиси бор», даяётгандай ўтирган ўридан ирғиб туриб кетди. Кўнгли бунга бовар қилмасди. «Йўқ, йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас!» дерди, тасалли берарди. Яна ширии хаёлар чулғаб, учқур қанотларида аллақайқларга олиб кетарди. Бу хаёлларнинг сўнгги йўқ... Бу хаёллар нурга кўмиб, гулга ўраб, кўркам чаманларда етаклаб юрарди. У шу дақиқада бутун оламни унутган, фақат Элмуроднинг хаёли билан банд эди. Ҳаёт ҳар қачонгидан кўра кўркам ва ёрқин эди, дунёда айрилиқ, қайғу, алам, уруш, қон, изтироб, ўлим йўқ эди, фақат гўзаллик, бахт ва севги бор эди, холос! У зўр бериб: «Мени чиндан яхши кўрадимми?» дерди. Шундай

бўлиб чиқишини астойдил истарди, орзу қиларди. Унинг шайдоси бўлиб қолганига шубҳаси йўқ эди. Нега илгари ҳеч кимни севмай яшаб юрганидан ажабланарди.

Зебо ҳар хил хаёллар гирдобидида бўғилиб кетди. Ўрнидан туриб паридан-бери кийинди-да, ҳовлини айланиб келди. Юлдузлар чаманига термилди, ҳовли ўртасидаги ўзи эккан гуллар тенасида қараб турди, унинг этагидаги водопроводдан юзини ювди, ҳоврини босгандай бўлди. Лекин яна хонасига кириш билан нафаси қайтди. Ўзини чалғитиш пиятида радиони қўйди. Унинг бахтига Москва концерт берарди. Бу куй тугамасданоқ қўшни хонадан онаси:

— Ёт, қизим, алламаҳал бўлди, эртага эшитарсан,— деди.

— Хўп-хўп, онажон!— дея Зебо радиони пасайтирди. Тагида ўтириб қулоқ солди. Ашула гоҳ қулогига кирарди, гоҳ маъшуқона хаёл фикрини ўғирлаб, чалғитиб кетарди...

У эрталаб сизил тортиб турди, шубҳалар энди эзмасди. Институтига етмасданоқ йўлдан Элмуродга телефон қилди. Трубкани олган мактаб навбатчисига аввалгидай тортиниб турмасдан ўз номини айтди ва шу бугун учрашувга соат тайинлади. Элмуродни таниган навбатчи: «Сал кечикса, яна кетиб қолманг» деб тегишди-да, хабар беришга ваъда қилди.

Зебо Элмуродни бир кечадаёқ жуда соғиниб қолган эди!

X

«Хайт» деган туяга мадор.

Зебо госпиталга ўз хоҳиши билан фельдшер бўлиб киргач, онасига ҳам ин топилиб қолди. Бир куни Зебо онасига маслаҳат солди:

— Бизнинг мудрофаа фондига берадиган пулимиз йўқ. Тўғри, сиз касалвандсиз, лекин сизга лойиқ бир иш топдим. Ҳам ўзингизга эрмак, ҳам армияга нафи бор.

— Хўш-хўш?— деди кампир онаси.

— Тикув машинамиз бўлса бор, госпиталда ямоқ ишлари жуда кўп. Ямоққи, сиз ўйлагандай эскилар эмас. Ярадор бўлганда йиртилган, ўқ, осколка текканда тешилган солдатларнинг кийимлари.

Она рози бўлиб, ҳар ҳафта талай-талай шим, гимнастёркаларни қўлдан чиқарарди. Госпиталь комиссари Қивил Армия кунидида ташаккур ҳам эълон қилди. У ўзида

йўқ шод. Ямоқ ишлари камайгач, ювилган кийимларга дазмол босишди, кучи етганча ювишди. Шу баҳона билан ўзини ҳам ўша ердаги докторларга боқтириб, анча дармонга кириб қолди.

Мана у ҳозир ҳам кеча келтирилган кийимларга ямоқ солиб, устидан дазмол урмоқда. Уйнинг иссиғи ва дазмолнинг тафтидан қизариб кетган. Кексалик ва касаллик билан ажин босган пешонаси остидаги кўзлари чуқур ботган. Олдинги тишлари тушганидан лабининг икки бурчи ичига кириб, юзининг бурушиқлари билан туташиб кетган. Унинг ишидаги ҳозирги шижоат ва ихчам ҳаракатини кўрган киши бетидаги ажинларни диққат билан ишлаётганидан, дейди.

Зебо шошилиб эшикдан кирди.

— Элмурод келмадими?— сўради у.

— Йўқ, нима эди?— таажжубланди онаси.

— Келиши керак эди. Кечроқ бораман, деган эди. Бугун телефонда чақираман деб, чақирмади. Нимага дараги бўлмади экан, а?

— Уруш вақти, қизим!.. Гоҳо ўзинг ҳам кечки овқатга етиб келаман деб, туш яримга қолсан-ку.

Зебо наришон ҳолда пиджагини гардеробга қўйди. Унинг қулоғи орқасидаги майингина сочлари нам бўйнига елимланган гажакдек ёпишган эди. Ойнага қараб ўзини тузатди. Дуррачаси билан тўшига ёпишган кўйлагини сал кўтариб елди. Онаси унинг бутун ҳаракатини таъқиб қилиб турарди. Нимага ҳам таъқиб қилмасин? Сал кеч қолса чироқ ўчирмай кутиб ўтиради, неча марта кўчага чиқиб келади. Унинг Элмурод билан муносабатини бошлаб, шунчаки, танишлик бўлса керак, акасини кўриб юришга баҳона, деб ўйлади. Кечқурунлари учрашаётганини қиз албатта яширган эди. Ўғли мактабни битириб кетгач, «Элмурод билан энди учрашмаса керак» деб юрган эди. Бир кун қизи жуда хомуш қайтди. Овқатдан тотинган бўлди-ю, емади. Ортиқча гап ҳам гапирмади. «Тобинг қочдими?» деганига қудуқдан сув тортгандай мушкуллик билан «Йўқ, чарчадим!» деди. Кечаси ухломмади. Унинг қара-воти гирч-гирчидан онанинг уйқуси ўчиб кетди. Ўша маҳал не хаёлларга бормади! Ўзи ухлагандай бўлса ҳам, ундан кўзини узмади. Бир вақт Зебо босинқираб қолди!

«Элмурод, қайиғингизни берироқ келтиринг, мей ҳам тушай, шу ният билан мени қирғоққа олиб келдингизми?»

Онанинг барча тапшишли ўйлари совун кўшигидай ўчди. Воқеа равшан эди. Энди Элмуродни ўйлаб фикрга чўмди. Ўғлини кўргани борганида уни учратган, ҳатто бир гал унинг квартирасида ўғли учаласи анча ўтиришган, гаплашган эди. Бир йигитдай қадди-қомати ва юриш-туриши бор.

Эрталаб нонушта вақтида қизининг қўйнига қўл солди. Она бўлгандан кейин қизи юк кўтарса, унинг бели қайишади-да!

— Элмуродни кўриб турибсанми? Ҳали ҳам шу ердами? Бечорани аканг кетганидан кейин бир марта ҳам бориб кўрмадик. Айтади-да, ишлари борида келишаркан, деб.

— Кўрмайман,— дедў Зебо ва кўнглидан Элмуроднинг кеча ваъда бериб, келмагани ўтди,— яхши йигит, хабар олиб турсак ёмон бўлмасди.

Зебо ўзидан парироққа итариб қўйган бўш стаканни хаёл билан яна олдига тортди.

— Бўш бўлса керак,— изоҳ берди онаси.

Зебо қизариб кетди. Онанинг фикри-зикри қизида бўлиб, бўшаган стаканга чой қўйишни ҳам унутди, қизини хижолат қилиб қўйганидан ўнғайсизланди. У энди очиқ гаплашишга қарор қилди:

— Зебо, азизим, қизимсан, сенинг шодлигинг менинг шодлигим. Сенинг бир кунлик чиқарган иситманг мени ўринга михлайди...— Қизига разм солиб, яна давом этди.— Элмурод билан яқинлигингни мендан яширмасанг, у ҳам ўз уйидай келиб кетаверса.

Зебо ўз муҳаббати ҳақида ҳеч ким билан маслаҳатлашишни, бировга фош қилишни истамасди. Бунинг боиси шу эдики, унинг назарида, бу муҳаббат ҳеч кимникига ўхшамас, бинобарин, ҳеч ким уни тўла ва бутун теранлиги билан тасаввур этолмас эди. Қисман у ҳақли эди. Зотан, асрлар фожиаси ва қувонч бўлган муҳаббат жуда қадимий нарса бўлса ҳам, ҳар бир юракда мисли кўрилмаган ўзига хослик билан барқ уради. Зебо ана шуни бошидан кечирмоқда, умрида илк марта бошидан кечирмоқда эди. У Элмуродни астойдил севиб қолган эди. Зебо севиклисининг хаёли билангина яшашни истамас, унга севишли бўлиш ва севишгина кифоя эмас эди. У ўз севишли билан қирғоғигача лим-лим тўлиб чиққан муҳаббати ҳақида тўйиб-тўйиб суҳбатлашгиси, кенг тўшларига бошини қўйиб ҳасратлашгиси, ҳатто ўпгиси келарди. **Ахир**

у ўқиган китобларда муҳаббат шундай тасвирланган-да!

Мана шундай сирли юракни қандай қилиб бировга айтади. Юрак сирли-ку бу!

Бунинг устига, Элмурод муҳаббати уни ташвишлатирмас, балки, қалбини қандайдир илиқ нур, жўшқин ҳаёт завқи билан тўлдирад эди. У севиб, сеvimли бўлгандан мамнун эди, бахтиёр эди. Энди у, шу кунгача ҳеч кимни севолмаганидан, тўғриси, севмаганидан ажабланирди. Севгисиз юрган дугоналари кўзига ғалати, ҳаётнинг энг зарур ва олижаноб нарсасидан маҳрум кишилардек бўлиб кўринарди. Уларнинг ҳаётида нуқсон деб фақат шуни биларди. Севгига мафтун бирон дугонасини кўрад экан, унга бахтиёр кишиларга боққандек суқланиб, ҳавас билан боқарди ва ўзининг ҳам ўшандай руҳ билан яшаётганидан янада қувониб кетарди. Ана шунда Элмурод яна ҳам кўркем, янада меҳрибон бўлиб кўз олдига келарди, шу чоқ қошида бўлмаса, хаёлида суратини чизиб, фикран суҳбатлашарди, қалбидан барқ уриб офтоб чиқарди, яшнаб кетарди.

Мана шундай сирли юракни қандай қилиб бировга очади, тилига чиқарса, тили куядиган кўринади, завқи камайиб қолаётганга ўхшайди, у ботинолмайди.

Шуларни бир-бир кўнглидан ўтказди-ю, Зебо яна қизариб кетди. Чакка сочларини тузатиш баҳонаси билан кўзини беркитди. Танасида муздай бир нарса югурди. Эрта баҳор ели ўйнаган баррадай қалбидаги титроқни босиб, аранг деди:

— Қанақа яқинлик?

— Қўй, қизим, яширма, дардни яширсанг иситмаси ошқора қилади. Ҳаммасини биламан.

Зебо бу гапни бир учрашганда Элмуродга айтди. У розилик бермади. Кинодан қайтишгач, Зебо Элмуроддан эшик очилгунча қараб туришини илтимос қилди. Она чиқди. Кўришди. Элмуродни қўймади, ичкарига олиб кирди. Олдига дастурхон ёзар экан:

— Сен катта ўғлим, Камол кичик ўғлим. Киши ўз уйига киргани ҳам тортинадими?— деди. Шу-шу Элмурод бемалол Зебоникига келадиган бўлди. Кўчада кутиб, кўп кўнглисизликларга сабаб бўладиган ваъдаларни уйга кўчирди. У келади. Зебо кийинади, бирга чиқиб кетадилар. Қайтишда она қўлига топшириб кетади.

Зебо дазмолни онаси қўлидан олиб боса кетди.

— Секинроқ юрсаи бўлмайдами, қизим!— деди она қўли билан Зебонинг икки кураги ўртасига ёпишган кўйлагини кўчирар экан.— Келса биров қувиб юборармиди. Бирпас ўтирса, ўтирарди-да.

— Кун иссиқ, ниджаксиз кетай дейману, кечасига қолсам совуқ сймаи деб қўрқаман.

— Баҳор-да, қизим, буиан буён кун исийверади,— қизини огир ҳолатдан чиқаришга тиришди она.— Соат нечаларда келаман деган эди?

— Ишқилиб, театрга борамиз, деган эди.

— Бўлмаса, келиб қолади. Сен ўзинг дазмолни тугатиб қўя қол, мен овқатга қарай.

— Кеча-бугун жуда кўп ярадор келди. Немислар жанубий фронтда яна ҳужумга кўчган эмиш.

— Ҳужумга кўчмай умри қисқа бўлсин,— деди она нафратланиб ва даҳлизга чиқди. Ниманидир тарелкага уриб олди.

Зебо эшик тақилладими деб ҳовли томонга қаради. Атрофида аллакимнинг ўрни бўли тургандай кўринди.

Зебо дазмол остига ёзилган аёлни олиб тахлади. Дазмол шнурини суқиб қўйилган еридан чиқариб, бир чеккага йиғиштириб қўйди.

Хона жимжит. Катта осма соатнинг товуши тиниқ жанранглайди. Зебо этажеркадан китоб олиб мутолаа қилмоқчи бўлди-ю, лекин кўзи хат юзида яхмалак отиб, фикри ҳеч нарсани қабул қилмади. Китоб варағининг бошқа бетига ўтиб, эслаб боқса, ҳеч нарса ёдида қолмабди. У ташвишланди: нега бунчалик кечикди экан!

Эшик аста тақиллади. Зебо: «Ана келди!» деганини ўзи билмай қолди...

Элмурод кириб, кечирим сўради. Унинг орқасидан кирган Зебонинг онаси ўтиришга таклиф этди. У Зебога «кеч қолмаймизми?» деган маънода қаради.

— Терлаб кетибсиз, дам олинг,— деди Зебо.

— Ҳа, бир оз терладим. Кун ҳам иссиғу, курсантлар билан қўшимча дарс қилган эдим. Тутилиб қолишимнинг сабаби ҳам шу.

— Дам олиш куни-я?

— Ҳа, буларнинг кўпи кечагина ҳарбийга чақирилганлар. Шундай қилиб бормасаи програмини ўзлаштириб бўлмайди.

Элмурод портупеясини текислар экан, бўриқиб кетганига изоҳ берди:

— Кун ҳам исиб кетди.

У гимнастёрканинг камар остига йиғилган буришларини орқасига йиғиштириб, кийимини тузатди.

Она даҳлизга чиқиб кетди. Элмурод уни синчиклаб кузатгач, деди:

— Театрга кеч қоламиз-ку, бўлмайсизми?

— Барибир кеч қолдик,— соатига қаради Зебо,— соат олти.

Шаҳарда ҳаракат кеч соат 10 гача бўлгани учун театрлар барвақт бошланар эди. Кўп спектакллар қисқартирилган, вақтга мосланган эди.

Элмурод ҳамон тикка турарди. Нима учундир ўтирса кеч қолаётгандай. Кўришни аҳд қилиб қўйганидан бўлса керак, театрға кеч қолганидан кўнгли ўксиди.

— Театрга кеч қолишда айб менда, агар киноға ҳам кечиксак айб сизда бўлади,— деди кулиб Элмурод, унинг қўлини устидан ушлаб, сиқиб қўйди.

— Ўтир, ўғлим, қаёққа борсанглар ҳам овқатлаиб боринглар. Оч қоринга гап ёқмайди,— деди кириб она.

— Келиш олдидан овқатланган эдим.

— Ҳа, унинг йўлда тушиб қолди. Бизнинг овқатдан ҳам еб кўр, оғзингга ёқармикан. Ёқса айтасан, қилиб беравераман.

Она столға овқат келтирди.

Улар овқатланиб, таниқарига чиққанда кун ботган, уфқ ним қизил, азим дарахтларнинг учи йилтиллар эди. Ўткинчиларнинг ҳаракатида кечга тараддуд кўринар, аёлларнинг тўр халтасида барглари чиқиб турган кўкатлар баҳор майсазорини эса солар эди. Улар трамвайға тушмасдан, тўғри кесиб чиқишга қарор қилишди.

— Қанақа фильм экан?— сўради Зебо.

— Сиз яхши кўрган анавинақа фильм.

Зебо ўзининг термини «анавинақа»ни эшитгач, Элмуроднинг юзига кулиб қаради. Элмурод жавоб ўрнида қўлтўқлаб бораётган қўлини аста сиқиб қўйди. Кўзлар учрашди, юзларга табассум югурди. Демак, муҳаббатдан баҳс этади.

— Топшкентда ҳам анавинақа томошаларни кўп кўрармидингиз?

— Кўрардим.

— Ўшанда ҳам икки кишими?

— Ҳа.

— Ҳар маҳал икки киши экансиз-да?

— Бир киши зерикади. Нима учундир анавинақа томошаларни, айниқса, икки киши бўлиб кўргинг келади.

— Уша киши ҳали ҳам борми?

— Ҳа, бор.

Зебо елдирым тевлигида унга қаради.

— Хат ёзадими?

— Ёзади десаям бўлади.

Автомобиль улар орқасидан сигнал бериб қолди. Элмурод Зебонинг тирсагидан аста ушлаб, четга тортди. Машина ўтиб кетди.

— Кам ёзадими? Сиз кўпроқ ёзсангиз бўлмайдими?

— Бефойда. Ажралишганмиз. Тўғриси, мендан яхшироққа теккан.

— Сизни севмасмиди?

— Севмаганидирки, эр қилиб кетибди-да.

— Севмаса пега юради?

— Унчалигини билмадим. Одамлар тақдир дейди, менимча, буниш тақдирга алоқаси йўқ, ҳар ким ўз тақдирини ўзи яратади.

Элмурод қоқилиб кетди.

— Таш ётган эканми?— сўради орқасига қараб Зебо.

— Севгидан гапирганим учун, севгидан бир марта қоқилганимни силлиқ йўл ҳам ёдимга солди.

У Зебога кулиб қаради. Кеч қоронғисида Зебонинг юз ҳолатини пайқамади, ёниб турган кўзини аниқ кўрди, холос...

— «Маскарад»,— кинога кира беришдаги афшани ўқиди Зебо.

Элмурод жойни кўрсатиб, Зебони ўтиришга таклиф этди. Улар иккинчи сигналга етиб келишган эди.

— Буни қаранг,— атрофига кўз югуртириб, деди Элмурод,— акангиз билан биринчи марта кирган кунимиз бор-ку, худди ўша ердамиз-а. Қани, менинг ўрнимга ким ўтирар экан.

Элмурод сўзини тугатмасданок, бир капитан унинг ўрнини ишғол қилди.

— Мана шу уч қатор ҳарбийлар учун,— деди Зебо ва қайилиб қолган барини тўғрилаб давом этди.— Шу маҳал Камол қаерда экан? Бир ойдан бери хат йўқ.

— Яхши йигит. Мен ундан жуда хурсандман.

— Нима учун?

Элмурод кулиб, деди:

— Чунки мени сиз билан тапиштирган. Мен яхши кўрган киши узоқ умр суради.

— Демак, Камол ҳам?

— Ҳа, албатта.

— Айтганингиз келсин. Иккаланглар ҳам кўп умр кўринглар.

— Сиз-чи?

— Билмадим. Мен яхши кўрган кишининг танишлари узоқ яшайдими, йўқми?— Зебо эркалик қилди.

— Сиз ҳам узоқ яшайсиз. Юзга кирасиз.

— Шундайми?— Зебо Элмуроднинг кифтига муло-йимгина қилиб бошини қўйди.— Ушанда сиз ҳам бирга бўлармикансиз?

— Сизнингча-чи?— Элмуроднинг бадани қизиди, қал-бида ҳаяжон кўзгалди.

Чироқ ўчди.

— Менга қолса, унда ҳам кўнга кириш.

Зебонинг товушида эркаланишнинг юмшоқ оҳанглари товланар эди. Элмурод қўлининг учи билан астагина унинг юзига уриб қўйди...

Улар кинодан чиққанда кўчада одамлар сийраклашиб, трамвай сўнгги сафарга ўтмоқда эди. Тун қора. Юлдузлар чарақлайди. Назоратчи прожекторларнинг нурлари осмонда бир-бирларига мингашади, бир-бирларини қайчилайди. Бинолар деразасидан нур тушмайди, ҳаммаси ниқобланган. Трамвайнинг лампочкаси кўк. Боғчалар ҳурпайиб, жуссали бинолар ваҳимали кўринади. Кишилар папиросини кафтига олиб чекади. Патруллар ўз постларини эгаллаган.

— Эркаклар бераҳм бўлади,— гап бошлади Зебо.

— Кимга нисбатан?

— Умуман.

— Хато қиласиз. Бу фильмнинг таъсири. Тўғри, эркаклар душманга нисбатан аёллардан кўра бераҳм ва дидирок. Бўлмаса бунчалик урушиб бўлмас эди.

Улар қўлтиқлашиб келиб, Зеболар дарвозасига етганда ажралишди. Аммо Элмурод ҳамон Зебонинг иссиқ ва юмшоқ қўлини кафтида тутиб турарди. Кўзлар «энди хайрлашамиз-а?» дегандек бир-бирига термилишган. Шунда Зебо деди:

— Институтнинг пастки курслари шаҳар атрофида мудофаа қуришга ёрдамлашгани чиқиб кетган. Бизнинг курсни ҳам жўнайди деган гап бор.

— Кўп вақт бўласизларми? Соғинтириб қўйманг тагин?..

— Албатта соғинтираман, — эркаланди Зебо, гўё неча кунга кетиш ўз ихтиёрида бўлган кишилардек.

— Кетиш олдидан бир телефон қилинг-а!

— Ҳеч чақириб беришмайди. Гап сўрашгани-сўрашган: «Кими бўласиз? Соғиндингизми? Қаерда кутасиз? Соат печага айтиб юборай? Исмингиз нима?» дейишади. Ўзингиз чақиринг. Сизни қаердан топиб бўлади, эртаю кеч далада, курсантлар билан бўласиз.

— Кўрқманг, сиз учун вақт топилади, — тегажоқлик қилди Элмурод.

— Шундайми? — деди Зебо бошини кўтариб, Элмуродга суқли табассум тухфа қилганича. Элмурод: «Шундай» деди-ю, уни бағрига босди, чанқоқ лаблар жинсланди.

XI

Душман Нальчик остонасида. Шимолий Кавказ жанг майдонига айланган. Информбюро одатдагича: «Оғир жанглардан сўнг Н. шаҳри ташлаб чиқилди» ёки «Маҳаллий аҳамиятга эга жанглар бўлди» деб хабар беради. Боку осмони тинч. Каспий денгизида пароходлар қатнови баҳорга нисбатан кўпайди. Аллақаёқлардан уларнинг бортларида устига брезент ёпилган нарсалар келтирадилар. Баъзилар «Самолёт» деса, кимдир «Самолёт бўлса шундоқ ҳам учиб ўтар эди, танк, ўзиюлар замбараклар бўлса керак» дейди. Хуллас, ҳеч ким аниқ билмайди. Элмурод поход ёки дала машқига чиққанда кўриб юрадиган Болажар, Вольчи Воротадаги киши билан турган запас қисмлар қаёққадир жўнаган.

Шаҳарда тез-тез машқ тревогалари бўлиб туради. Ҳар хонадонининг томида қум тўлатилган яшик, ёнида белкурак, чапгак ва қизилга бўялган челақ бор. Ҳовлисида ёки эшигига яқин очикроқ ерда эҳтиёт юзасидан оғзи тор, ичи кенг бошпана қавланган. Тушлари ҳар ҳовли эшигида ўша ерда яшовчилардан навбатчилар тайинланади — бегона кирмасин деб.

Элмурод взводини битиртириб, яна янги курсантлар қабул қилар экан, қотма, қирғий бурун, шалпанг қулоқ, от чакак, оёқлари гавдасига нисбатан бесўнақай катта бир жангчи келиб, унинг қаршисида тўхтади. Танишини уч-

ратган кишидек ганга лаб жуфтлади-ю, яна шарт орқасига бурилиб кетди. Бир оздан кейин қараса ўша курсант тўрт-беш кишини атрофига тўплаб нимадир айтиб кулдиряпти, ҳаммадан олдин ўзи овози борича қаҳ-қаҳ солади. Элмуродни кўриб, баъзи курсантлар сингари тортинмади, балки упи суҳбатга таклиф этди. Элмурод иши борлигини айтиб, ўтиб кетди. Кечқурун шу курсант яна олдига кириб келди. Бу гал тўғри гап бошлади.

— Менинг фамилиям Бондарь. Фронгда бўлганман, яраланганман, орденим ҳам бор. Мени ўзингизга связной қилиб олмайсизми, ўртоқ лейтенант? Ишларни дўндириб ташлардим-да.

Унинг очиқ сўзлари Элмуродга кор қилди. У ҳеч бунақасини учратмаган эди.

— Масала, қандай ишларни?— деди кулиб Элмурод.

— Ҳар қанақасини! Ажалли кишаплаб тур, десангиз ҳам удалайман. Бу қўллар кўнни кўрғап,— деди у бармоқлари ингичка ва узун қўлларини олдинга чўзиб.

Ана шуида Элмуроднинг кўзи унинг қўлидаги нина билан чекиб ишланган лангар суратига тушди. Бармоқларига ҳам ҳарфлар ёзилган эди. Унинг табиатидаги шалоқликка мана шу ёзувлар гувоҳлик бергандек бўлиб турарди. Лекин айни бир вақтда унинг нимасидир кишини ўзига тортарди. Элмурод «Ажойиб йигит!» деб кўнглидан ўтказган ва унга: «Қани ўқий беринг-чи, бир гап бўлар» деб жавоб берган бўлса ҳам, у шу кундан бошлаб ўзини Элмуродга авра-астардек яқин тутат бошлади, ёнида жиямай қолди. Мактабда тревога бўлиб қолса, ернинг остидан бўлса ҳам Элмуродни топиб келади. Буни сезган Данильченко: «Связнойнинг ажойибини топибсиз,— деди бир куни унга,— тегирмонга тушса, бутун чиқади. Элмурод «нега бунча жонкуяр, чаққон» деб суриштирса, унинг ўз режаси бор экан. У келиши билан Элмуроднинг қанақалигини суриштирибди, айниқса, чекмаслигини эшитгач, «шу одати яхши экан» дебди. «Нега?» дейишса, «Ҳадемай фронт тушамиз. Чекмайдиганнинг ёнида бўлсанг, бир ташвишдан холи бўласан» дебди кулгига олиб. Шу кунидек связной бўлиш тараддудига тушиб қолибди. «Бу режали ва тегирмондан бутун чиқадиган» связнойнинг қилиқлари унга эриш, баъзан ўзи ҳам кўзига хунук кўринарди. Лекин шу билан унинг нимасинидир икки суйиб қолган, юраги ҳам тоғдай кўринарди. Ана шу связной куни кеча винтовкасининг шомполини тушириб қўйди. Элмуроднинг

қулоғига етгунча, ёнида яна битта запаси билан аллақердан топиб келтирибди. Элмурод аччиқлапди, қаттиқ сиқди.

— Ҳзингникини топ. Буларни жой-жойига элтиб қўй.

— Мана бу ўзимники, — бирини кўрсатди у, — буни сивви ғарбий дарвозанинг нариги томонидан топиб олдим. Жойига қўй десангиз, элтиб ташлайман, лекин увол.

— Сен ўзингникини йўқотгансан, бу бировларники.

— Марҳамат, эгаси бўлса олсин, қаерда номери, ёки белгиси бор. Мен йўқотганим йўқ, бу шунчаки гап.

Элмурод ожиз қолди. Шомполнинг номери йўқки милтигининг номерига солиштириб боқса! Бунинг устига, «мен шомпол йўқотдим» дегувчи ҳам йўқ.

Лейтенант Мурзин ҳамон курсантлардан порови: Ҳтган галги курсант қабул қилишда «сенлар танлаб, пачоқлари менга қолган» деб баҳона қилган эди. Бу галг «умуман яхшилар ротага тушмади, дурустлар биринчи мобилизациядаёқ олиниб бўлган экан», деди. Унга ҳеч ким ёқмайди — ҳамма пошуд, лаңдавур, қобилиятсиз.

— Шунинг учун ҳам чекиняпмиз, — дейди.

— Чекинаётганимиз рост, аммо айб солдатлардами ёки сенга ўхшаган ҳамма нарсани «билағон» командирлардами — бу номаълум, — жигига тегади Махалов.

— Албатта солдатда! — бўйнига айб тушаётгандай дарров жавоб қайтарди у.

— Фронтга тушмагунча, буни билиш қийин, — Элмурод Мурзиннинг дилини оғритмай жавоб берди.

— Нимаси қийин? — дейди Мурзин. — Кўриниб турган нарса, шу ердаки камарнинг учи қайси томонда туришини билмайдами, тамом!

— Фронт бал-маскарад эмас, яланғоч бўлса ҳам ёв қулган қадрли. Душман савлатдан эмас, куч, юрак, фаҳмдан, энчиликдан ҳурқади. Ажаб гапларни гапирасанда! — Махалов силтаб ташлади.

Мурзин шу оддий нарсага тушунмаган ҳамкасбларидан аччиқланади, бўйни томирларини ўқловдай қилиб бўғилади. Махалов унга сари газабланади. Битириб кетган курсантларнинг хатини, эшитганларини пеш қилади. Мурзин эса «Бу ҳаммаси мақтаниш, хатга ёзилиши лозим бўлган нарсалар» дейди.

Элмурод иккаласини келиштирамоқчи бўлса ҳам, Мурзиннинг ноҳақ даъволарини хаспўшлашни ёқтирмади,

қарши чиқса, барибир, Мурзин хатосига иқрор бўлмайди, чўн ушлаб, таёқ деб ўқталади.

Мурзин бор билимини курсантга бермоқ истайди, аммо йўлида учраган қитдай тўсиқ ҳам унга тоғдай туюлади. У айтса-ю, курсант уқиб ола қолса, ўзининг ҳам шундай қийинчиликлар билан комадир бўлганини унутади. Хатто «Мен шунақа бўлсам ўқимасдим» дейди. Махалов сал қизиққон демаса, мутолаали, муҳокамали, ўз ишига жонкуяр. Идорада терга ботиб, эртаги дарсга тайёрланади, курсантларни чақириб, танбеҳ беради. Баъзан ўзидап ёши катта курсантга тушунтириб қолса, у чиқиб кетгач орқасидан кулади: «Мендай ўгли бўлса керак».

Баъзан Элмуродникига кириб қолади: «Епилнинг борми, мотор ишдап чиқди» — у ичишни яхши кўради. Маош олинган ҳафта ҳар кеч кўчада — шаҳарда. Қандайдир ашулани хиргойи қилиб қайтади. Хонасига ўтиб кетар экан, Элмуроднинг эшигини бир қоқиши бор: «ДОТ — 58, ишлар қалай?» Улар ўз хоналарини ДОТ деб атар, квартира номерини қўшиб айтишади. Кимдир шуни расм қилган. Ўтган йили қишда бир ҳафта ёқилғисиз қолиб, хоналар совуқ бўлган экан, эҳтимол ўшанда қўйилган бўлса. Унинг бу уриб ўтишидап Зебо икки марта чўчиди. Ёқасининг туташган ерини аста кўтариб тўшига туфлади, «Нима гап?» дегандай Элмуродга қаради. У кулди ва изоҳ берди:

- Истеҳком қурган қиз ҳам шунақа кўрқадими?
- Қизларнинг юраги бўш бўлади,— деди Зебо.
- Ўша ДОТ ёки ДЗОТлардан бирига ўтқазиб, «Душман йўлини тўс» дейишса, нима қилардингиз?
- Ўтира берардим.
- Қўрқмасдан-а? Қайси юрак билан?
- Ўзимникига сизникини қўшиб.
- Меникини қаёқдан олардингиз. Мен бу ердаман-ку?
- Менимча, вужудингиз бу ерда бўлса ҳам, юрагингиз менда эди. Ё нотўғрими?
- Эҳтимол! — кулди Элмурод.

XII

Элмурод Кусаридан қайтиб мактабни тапимади. Мактаб эмас, ҳарбий қисмга ўхшарди. Ўзи пиёдалар комадир бўлса ҳам учувчилар пилоткасини кийган комадир

дирлар, политруклар пайдо бўлган. Уларнинг ҳаракатида ётсираш, шу маҳалгача мактаб саҳнида бўлмаган қўлтиқлашиб юришлар бор. Бир-бирлари билан кам саломлашадилар: кўриб, кўрмасликка солиб ўтишади. Баъзилари: «Фронгда юра бериб мамлакат ичкарисининг одати ёддан кўтарилибди» дейди. Улар ичида орден, медалликлар ҳам йўқ эмас. Ўзи ёш бўлса ҳам старший лейтенант, капитан ушвонлилар бор. Уларнинг муомаласи жуда кескин, сўз аротинмай сўкина берадилар, одат бўлиб қолганмиш. Улар қаршисида мактаб командирлари ювош, одобли, ажралиб турадилар.

Курсантлар ҳам қурамалашган. Курсантлик нетлицаси қизил, қора, кўк нетлицаларга, фуражка, пилотка, панама, турли жиякли фуражкаларга аралашган. Булар ҳаммаси Элмуродга галати кўринди, аммо улар курсантлардан кўра кўпи кўрган, порох ҳидлаган, қон кечган кечаги фронтчилар эди. Улар кийим-бошларига кам эътибор беришади. Бунга фронт сабаб бўлса керак.

Элмурод командировкадан қайтгани ва буюрилган отларни олиб келгани ҳақида полковник Ягунов ҳузурига кириб доклад қилди. У, бу кунда учта пиёдалар мактабидан ташкил топган икки бригаданинг бирига командир эди. Отлар янги ташкил топган батальонларга тақсимланди.

— Қайси батальонга тушганингизни биласизми? — сўради полковник.

— Йўқ, ўртоқ полковник, — деди Элмурод.

— Штабга кириб учрашинг.

— Хўп!

Штаб ғужгон. Кимга мурожаат этишни билмайди киши. Элмурод мактабнинг тўртинчи қисм бошлиғига мурожаат этган эди, у Элмурод танимаган бир кишининг номини айтиб, ўшанга боришини буюрди.

Ажабо! Бир ҳафтада шунча ўзгариш. Элмуродни Қусарига от олиб келиш учун бир отделение билан юбораётганларида, мактабда бригада тузилиши ҳақида миш-мишган бор эди, холос. Отлар ҳам ўша бригада учун эканини Элмурод биларди. Аммо бундай тус-тўполон бўлишини ҳаёлига келтирмаган эди. Унинг ҳаёлидан взводи ўтди: тарқатиб юбормадилармикан?

Элмурод взводидан хабар олишга шошилиб, капитанга кечроқ учрашмоқчи бўлди. Штабдан чиқиши билан старший лейтенант Данильченко дуч келди.

— Келдингизми, яхши! Ротани қабул қилинг,— деди у.

— Қаерда?— Элмурод воқеага дарров тушунди.

— Уша корпуснинг ўзида. Батальонимиз аввалгича — иккинчи.— У мийғида кулди.— Сизни тўртинчи батальонга штаб бошлиғининг иккинчи ёрдамчиси қилишган экан, ажратиб, ўзимга олдим. Ротага қўйдим. Еки ўша ер тузукмиди?

Элмурод индамади. Фронт учун қайси бири дуруст? У билмайди.

Данильченко штабга кириб кетди.

Казарма аввалгидек тинч ва гавжум эмас. Дневальный Элмуродга салом ҳам бермади. Кириб-чиқиб юрган командир деб ўйлаган бўлса керак.

Казарма кўчишга тайёрланиб арава кутиб турган хўжаликка ўхшарди. Бугун машғулотга чиқишмаган бўлса керак — милтиқлар жойида мойланганича турибди. Одамларнинг чеҳрасида огир турғунлик, уларнинг ҳаракатлари тетик, ҳар ким бир нарса билан машғул.

— Уртоқ лейтенант, бормисиз? Мени бошқа бўлинмага ўтқазиб юборишди. У ер менга ёқмайди,— деганича югуриб келди связной Бондарь.

— Кўрамиз!

— Барибир урушга қираётганимизда сизнинг бўлинмагизга ўтиб оламан. Беному нишон йўқолди деб юра беришади. Старшина бўлармишман...

— Ёмонми?!

— Қозон-товоққа тоқатим борми! Қачонгача хўжаликчилар билан одамнинг оз, кўп олдинг, нега кеч келдинг, деб фикрлашаман. Э... э... Қўйнинг, умрим фашистнинг башарасини кўрмай ўтади.

— Ўйлашиб кўрамиз,— Элмурод идорага бурилди.

Бондарь ўзича гапириб қолди:

— Барибир сиздан ажралолмайман.

— Янги пост билан табриклайман,— Элмуродни қарши олди Махалов.

— Ўзи пима гап, бундоқ ётиғи билан тушунтир.

— Кўриб турганинг янгилик. Бригада бўлиб кетдик.

Данильченко — комбат, сен, мен — ротний. Япа битта лейтенант ҳам бор. Янги лейтенант Шиловни сенга ёрдамчи қилиб тайинлашди.

— Қайси Шилов? Ўзимда битирганми?

Элмурод Махаловнинг тасдиғини олгач, кўнгли тинчи-

ди. Шилов унинг яхши курсант ва отделение командириларидан бири бўлиб, мактабни аъло битиргани учун ўша маҳалда янги тапқия тошган учинчи пиёдалар мактабига взвод командири қилиб қолдирилган эди. Яхши йигит. Михдай. Анча тажриба ҳам орттирган бўлса керак.

— Мурзин қаёққа кетди? — хотиржам сўради Элмурод.

— Уна-да, сенинг Бондарингни олиб кетган. Тўртинчи батальонда рота ёрдамчиси. Данильченко сенинг ўрнинга уни юборди.

Махалов Элмуродга Дапильченкодан эшитган жой алмашини масаласини гапириб берди. Мурзин тоза хитлик қилибди, ярасига туз сепилибди: «Штаб тақсимлаганича турсин... Бу ўзбошимчалик...» дебди, сўнгра ПНШ-2¹ лавозимига эканини эшитиб, бағрига шамол теккан экан, йўқ, у ерга боргач, нима учундир рота командирига ёрдамчи қилиб тайинландилар. Дапильченкони шундан бери «эгоист, тақаббур» дермиш.

Лейтенант Шилов ўз взводининг яроғ-аслаҳасини мактабга топшириб келгач, ротани Элмуродга таништирди, тўғриси, ротани унга ўтказди. Ротада Элмуроднинг ўз взводидаги жалтчиларнинг деярли ҳаммаси бор эди. Бу Элмуродни қувонтирди. Қолганлари Мурзин взводидан бўлиб, яна беш-ўнта янгилар ҳам бор эди. У взвод командириларидан фақат биттасини танирди. Фамилиясини энди билди: Багдасарян. Русчани арман талаффузи билан гапирди. Шилов унинг олдида укасига ўхшарди: Багдасарянийг юзлари оппоқ, қошлари туташган қоп-қора, бургут кўз, яғриндор, гавдали йигит эди.

Элмурод Данильченкога ротани қабул қилиб, танишиб чиққани ҳақида доклад қилди.

— Бўлимани чавадознинг отидай тут, бригадага оғир вазифа юклатилиши кутилади. Курсантлар бригадаси деган номи бор.

— Қачон жўнар эканмиз?

— Артиллерия йўқ, олдик жўнаймиз. Эҳтимол бугун. Тайёр тур. Қизинг билан хайрлаша бер. — Данильченко энди бемалол «сеп»ларди, сўзларидан ўзига яқин тутгани яққол сезиларди.

Элмурод Шиловга топшириқ бериб, йироққа жилмаслигини таъкидлади-да, ўзи Зебоникига жўнади. Элмурод отларни Кусаридан, унинг отаси бухгалтер бўлган совхоздан

¹ ПНШ-2 — штаб бошлиғининг иккинчи ёрдамчиси.

олган эди. Унинг отаси шу совхозда эканини борганда билди. Ота ўтқизгани жой тополмади. Ҳаммани суриштирди. Роса меҳмон қилди. Йўлгача кузатиб чиқди. Оиласига озроқ дон-дун ва хат бериб юборди.

Ҳатто Элмуроднинг қилаётган ишида тажрибасизлигини пайқаб, унга йўл билган бир кекса чўпонни қўшиб берди. Яхши ҳам ўша кекса чўпон бор экан, бўлмаса кечаси тунашга яйлов тополмай тоза қийналарди. Бир юз ўттиз учта отни — оёқли молни очиқ далада кечаси ҳам асраш, ҳам ўтлатиш ўзи бўладими! Бунинг устига, Элмурод бу ерларни билмайди.

Зебо уйда йўқ эди. Институтга кетган экан. Бир оз фурсат ўтар-ўтмас кириб келди. Элмуродларнинг фронтга жўнашини эшитган бўлса керак, ташвиш ва ҳаяжонда сўради.

— Қачон жўнайсизлар? — унинг кўзига ёш тўлди. — Кеча борсам йўқ экансиз. Шунақаям бўладими, командировкага кетялмай ҳам демабсиз-а...

— Ҳарбий сир, — деди кулиб Элмурод ва шу билан қутулмоқчи бўлди.

— Ҳарбий сир бўлса биз том бошига чиқиб жар солармидик!

— Тўсатдан жўнаб қолдим.

— Даданга меҳмон бўлибди, — гапга аралашди она.

Зебо дадасининг соғлиғини, турар ерининг шарт-шароитини суриштирди. Албатта, Элмурод ёмон демайди. Икки кунда нима ҳам кўрдик, бутун бир районнинг яхши-ёмонлигини айтиб берса!

— Энди мактаб бўлмасмиши? — Зебо яна гапни мактабга бурди. Ҳамма кетадими?

Ҳозирча ҳамма.

Онанинг ҳаракатида хафалик аломати бор эди. Гапга аралашгиси келмади. Бу ўғли фронтда, мана, Элмурод ҳам кетяпти. Айрилиқ нақадар оғир. Игна бўлиб санчилади-баданга.

Она Элмуроднинг эски фуражкасидан тортиб кирза өтигигача бир сидра қараб чиқди. У, бу хилдаги кийимда ҳеч келмаган эди. Хайрлашгани келган бўлса керак, деб ўйлади она.

— Баъзи ортиқча нарсаларимни шу ерда қолдирсам дөвдим, — деди Элмурод.

— Марҳамат, бош устига, — сал бўлса она-бола баравар айтай деди.

Элмурод Зебо билан квартирасига бориб нарсаларни олиб келди. Ўрдубодийнинг «Дўнушан шаҳар» романини унга тақдим этди. Дам олиш куни киядиган кийимини, шу икки йил ичида тўплаган китобларини Тошкентдан олиб келган чамадонига ихчам қилиб жойлади. Кичик тахтага адресини ёзиб михлади. Онанинг илтимоси билан яна бир қоғозга ўз адресини ёзиб қолдирмоқчи бўлди. Лекин Зебо Элмуроднинг яқинда тақдим этган каттагина суратини узатиб: «Шунинг орқасига ёзинг. Биз ҳаёт эканмиз бу йўқолмайди» деди. Элмурод унинг илтимосини ўтади.

Элмурод ташқарига чиққач, хайрлашиш учун орқасига ўгирилди.

— Хайрлашгани бошқа келмайсанми?— деди она.

— Аниқ айтолмайман.

Онанинг элбурутдан хайр-хўш қилгиси келмади. Элмуродга оғир ботишини ўйлади. Аммо ундан ёшга тўлган кўзларини олмас эди. Ким билади, дилида нима гаплари бор!

— Ойи, мендан хавотирланманг, Элмурод билан бўламан,— деди Зебо у билан ёнма-ён кўчага чиқар экан.

Она йиғлаб хайрлашди.

Элмурод ва Зебонинг сояси ўзларидан икки баравар узун бўлиб ёнларига тушар эди. Қаршидан қўлтиқтаёқли кочаги ҳарбий чиқди. Унга йўл бериб ўтдилар. Зебо гапидан адашди. Қўлтиқтаёқли киши ўтиб кетгач, унинг орқасидан қаради. У, Зебо билан болалигида бирга ўқиган соғлом, кўркем йигит эди. Лазнати уруш!

ИККИНЧИ ҚИСМ

Ҳаёту эркиликни севган ҳар инсон,
Шу йўлда курашар ҳар соат, ҳар он.

Гёте «Фауст»

I

Элмуроднинг ротаси туни билан ухламади. Биринчи куни мудофаа тутган еридан уни кеча тунда бригада командири полковник Ягунов бу ерга кўчирди; вазият шуни талаб этди.

Энди уни илгарига, Чкало қишлоғининг бўсағасига кўчирдилар. Чап томондан катта қўча ўтади, ўнг томони Малғобек томининг тўтиқинланиб тушиб келган қуш-қуруқ этағи. Унда тўртинчи батальон мудофаада. Орача томонда, сойда артиллерия. Кўчанинг нариги томони яна баландлик бўлиб, унда 159-полк анчадан буён туради.

Элмурод батальон командири Данильченкодан участка олгач, взводларни тақсимлаб, тезда окоп қазишга буюрди. Чунки разведка хунук хабар келтирган эди. Кечаси ой чиққунча янги позицияни эгаллаб, тонггача тиззадан келадиган окоплар тайёр бўлди. Тонг отди. Олдинга чиқарилган охрана ҳеч қандай хабар келтирмади: демак тинчлик. Куни бўйи осмондан самолёт аримади. Зениткалар ҳали етиб келмаганидан хабардор бўлса керак, истаганича бомба ташлади. Тўпчиларга жабр бўлди. Икки батарея ишдан чиққан эмиш.

Иккинчи туни жангчиларнинг ўзлариёқ яна окоп қовлашга тушинди. Бомбардимон пайтида лозим бўлган бошпапа ва алоқа йўлларигача тайёр эди. Бондарь ҳам писарь билан КН (команда пункти) ни тайёрлади.

— Мапа, ўртоқ лейтенант, қабул қилинг, — деди Бондарь ертўланинг устушини қўли билан силкиб. — Устида фил ўйнатса кўтаради. Қузатув пункти ҳам тайёр.

Элмурод индамади. У чарчаган эди. Бир чеккага суянди. Бондарь писарни аста ташқарига имо қилди. Бир оздан сўнә кучоқларини тўлдириб пичан олиб келдилар. Ертўла пичаннинг хулбўй ҳидига тўлди. Сўри устига пичан ёзаётган Бондарь Элмуродга мурожаат қилди:

— Марҳамат, ўртоқ лейтенант! Дам олишингиз мумкин.

— Ухлаб қолсам, Шилов штабдан қайтгач, уйғотинг, — Элмурод камарини бўшатиб, ёқасининг тугмасини ечди-да, тўппончасини қорни устига сурганича, чалқанча чўзилди.

Шилов штабдан қайтди. Элмуродни уйғотишга кўзи қиймади. Зарур хабар ҳам йўқ эди. Уйғонгунича кутиб ўтирди.

Элмурод Шилов билан ротани айланиб чиқди. Станокли пулемётларнинг отиш майдонини кўздан кечирди. Қожух учун сув эҳтиёт қилишни буюрди. Зарур вақтда лаббай тошилмай қолмасин!

— Сен ротанинг мудофаа схемасини штабга юбор. Мен Махаловнинг олдига ўтиб келамап. Хўжайин чақириб қолса одам юбор. Кўз-қулоқ бўлиб тур, — деди Элмурод Шиловга. — Қани, Бондарь, кетдик, ё сен қоласанми?

— Уставда связной командирдан ажралсин дейилмаган, — кулди у, автоматини учи билан пастга қилиб орқасига осар экан.

— Мурзин кўрса олиб қолади-да.

Бондарь индамади. Элмуроднинг хаёлидан уни ажратиб ўзига олганида Мурзиннинг то шу ерга етиб келгунча — поездда отган учирқлари ўтди. У ҳеч чидолмас эди. Поезд қаерда тўхтамасин, у Элмурод қаршисига келар, ҳалигина пари юлинган уккидек ўшшайиб қарар эди. Қани энди ҳуқуқи бўлса-ю, Бондарни қайтариб олиб, Элмуродга: «Хўш, энди қалайсан?» деса, хуморидан чиқса. Не пляжки, рота командири унинг хоҳишига қарши борди. Бондарни тоширишга буйруқ берди.

Элмурод Махалов ерига ўтинни билан окоплар атрофини ниқоблаётган, текислаётган ва гурунглашиб ўтирган жангчиларни кўрди. Унда ҳам ер ковлаш тугаган эди.

Махалов уни очик юз билан кутиб олди:

— Хўш, хўжалигинг қалай?

— Дуруст.

— Кеча ҳеч нарса йўқотганинг йўқми?

— Бир киши ўлди, икkitаси яраланди. Сенда-чи?

— Сал ёмонроқ. Бир станокли пулемёт кишилари билан сафдан чиқди. Бомба тўғри окопга тушса бўладими: парча-парча қилиб юборибди,— Махаловнинг товушида ачиниш аломати бор эди.

Элмурод унинг кўнглини кўтарди:

— Шунинг учун уруш дейилади-да! Давлат бeсиёсат, уруш беқурбон бўлмайди.

Махалов тамаки ўради.

— Чек!

— Чекмайман.

— Ҳа, айтганча сен чекмайсан-а,— Махалов тутатди.— Данильченконинг олдида бўлганинг йўқми?

— Йўқ.

— Окопларни келиб кўрмади ҳам.

— Катта хўжайин чақиртирган эди, қайтмаган бўлса керак.

Разведкачи «рама» кетган томондан самолётларнинг товуши келди. Уларнинг товуши «рама»пикига ўхшамас, чўзиқроқ эди. Бондарь уларни дарров танийди — марка-сигача айтиб беради. «Юнкерс»ми, «Хейнкель»?

Элмурод ва Махалов кўз тикишди. Тўққиз самолёт учга бўлиниб, уч бурчак шаклида текис оқиб келарди.

— Яна...— деди Махалов ва чекиб тугатмаган папиросини устма-уст тортиб, буридан бурқсатиб чиқарди. Папиросини ерга ташлаб, оёгининг учи билан эзди. Папирос аллақачон тунроққа қорилиб кетган бўлса ҳам ҳамон ўша ерни оёғи билан асабий эзгиларди.

Биринчи туркумдаги уч самолёт йўл-йўлакай шўнғиб, икkitадан бомба ташлади. Тўпчиларнинг орқа томонидан аввал чап кўринди, сўнгра гумбурлаган овоз келди.

— Бошланди!— Махалов тамаки ўради. Соатига қаради,— ҳали қоронғи тушишига ўн икки соат бор.

— Ҳар бирида ўн биттадан ўн еттитагача бомбаси бор. Тўрт-беш марта шўнғини мумкин,— деди Бондарь ўз-ўзича.

Элмурод уларнинг тартиб билан кетма-кет боришини кузатди. Улар уч томонга бўлинди. Учаси 159-полк томонга, учтаси тўпчилар ва штаб ўрнашган томонга кетди. Яна учтаси Элмурод билан Махалов ротаси тепасида айлана бошлади.

— Ғирувчиларсиз-а. Бемалол кезишипи қара! Зениткалар пимага жим? Улар кўргазмага келтирилганми!— деди Махалов.

— Пайт пойласа керак,— деди Элмурод самолётлардан кўзини олмай.

— Қачон пайти бўлади? Бомбаси тугаб, қайтиб кетгандами? Ҳамма ёқ остин-устун бўлгандами?

Бомбардимон бошланди. Ер титрайди. Чанг, ер савалаётгандай бурқсайди. Гоҳ дарахт қарсиллаб синади. Биринчи самолёт қандай, қай шаклда шўнғиса, қолган иккитаси ҳам унинг изидан боради. Зениткаларнинг жағи очилди. Уларнинг ўқи осмонда ойнақ тутун чиқариб гоҳ самолёт ёнида, гоҳ бўш ҳавода ёрилади. Самолётлар бепарво. Элмурод ротасининг орқа томонини шиббалаётган учтаси зениткадан чўчиди шекилли, рота устига чекинди, бомба ташлади.

— Мен кетдим,— деди Элмурод. У энди бошпанадан чиққан эди, ўзига қараб шўнғиб келаётган самолётга кўзи тушди. Ҳозир эрга ташлади. Ундан йигирма беш метрча нарида икки бомба портлади. Учталаси ўтиб кетгунча бошини кўтармади. Визиллаган бомба унинг устига тушиб келаётганга ўхшарди.

Улар туриб этакларини қоқишди. Ротага келгунча яна бир-икки марта ернинг юрагига қулоқ солишга тўғри келди. Юзларига тунроқ ёнишган. Портлаш зарбидан қулоғи биров унга бақиргандай гувилларди. Қалби титрайди. Бомба энди унинг ротаси жойлашган ерда ҳам бот-бот ёрилмоқда. Ертўла устунига осиб қўйилган котелок тебранади. Тунроқ шовиллаб тўкилади! Самолётнинг чиқариб шўнғиши кишини сескантиради, Элмурод бомба тушаётганда бошини қуйи қилиб, кўзини чирт юмса ҳам, тушгач, орқасидан қарайди: «Зиён еткизмадими?» Унга энди самолётларнинг қанотидаги оқ билан солинган крест ҳам яққол кўринади. Икки моторининг ости тутундан қорайган. Самолёт рота тепасидан нарироқ кетар экан, Элмурод кўкрагини тўлатиб нафас олади, аммо кўзини ундан узмайди. Самолётлар кетига бурилса юраги орқасига тортиб кетади. «Қани бизнинг самолётлар? Нега қаршисига чиқмайдилар?»

Самолётларнинг бир тўпи кетади, иккинчиси келади. Улар бригада тепасидаёқ ўрин алмашадилар. Яна ўша ҳол, ўша дабдаба. Ана, зенитка бирини қон қақшати. Кўюқ тутунли алашга чиқариб, гуриллаганича кўчага

тушди. Элмурод ёнаётган самолётга қараб «аҳ-а» деб қўйди. Ёнида турган Бондарь ва писарнинг юзида ҳам мамнунлик аломатини ўқиди.

Бирдан Элмурод турган бошпана ёнида визиллаган овоз эшитилди. Улар баравар энгашилди. Бомба улардан сал нарига тушиб, портлади. Устлари тупроққа тўлди. Бош кўтариб қоқибди, Элмуроднинг оғзига ҳам тупроқ киргандай бўлди. Тишини типига босган эди, гижирлади. Бир-икки туфлади, енги билан лабини артди. Бўйнига тушган тупроқни силкиди.

Тушга бориб бомбардимон яна кучайди. Яна учтаси қўшилди. Олтита бўлиб тўпчилар ва зенит артиллерияси ўрнашган ерни ғалвир қилиб юбордилар. Улар ёнига иккита қирувчи самолёт ҳам қўшилди. Улар кўринган ҳар бир кишини қуварди. Ҳар шўнғиганда чинқириги кишининг қулоғини битирарди. Пулемётдан ўқ сочади, ёки бир қанотини сал кўтариб бошини чиқаради-да, қўлини мушт қилиб кўрсатади. У шунчалик паст тушадики, учувчининг бошидаги чарм қалпоғи, сариқ қўлқонигача аниқ кўринадди.

Элмурод бу хўрликка чидолмади: тоқай дўқ қилиб ўтади! Нега жавоб қайтариш мумкин эмас!

У, бошпанадан чиқиб, алоқа йўли орқали самолёт кўп шўнғиётган учинчи взводга кетди. Багдасарян автоматини маҳкам тутамлаганча осмонга қараб ўтирарди. Юэларига чанг ўтирган. У Элмуродни кўриб жонлапти, унга илтифот кўрсатиш учун қўзғалди.

— Команда беринг, взвод бирдан ўт очинга тайёрлансин. Қачонгача юмронқозиқдек у ер-бу ердан бошимизни чиқариб, кўзимизни милтиллатамиз. Бас, муштини онасига кўрсатсин, — деди Элмурод.

Чап томонда бомба портлади. Командир қичқирди. Аллакимнинг овози келди, яна жим бўлди. Яна портлаш, яна...

Багдасарян команда берди, унда-бунда милтиқларнинг вайзаси кўрипти, офтобда ярқиради. Самолёт шўнғинга ўзини чоғлаб, олдинга ўтиб кетди. Бу унинг боядан бери қилаётган одати эди.

— Диққат қилинг! — деди Элмурод ва бир оз самолётга қараб турган бақирди: — Залпом огонь!

Самолёт ҳеч нарса билмагандек икки сидра ўқ сочиб ўтиб кетди. Зиён топмади. Атрофдан жангчиларнинг товуши келди.

— Сал қолди.

— Бир ёнсайди!

Шу вақт Элмурод қўлини оқондан лейтенант Низомовнинг овозини эшитиб қолди:

— Бўларканми? Бекорга қаердалягимизни пайқаб, бетинч қилади.

— Жим! Буйруқ муҳокама этилмасин! — деди Элмурод Низомов эшитгудек қилиб.

Бу орада қирувчи самолёт яна шўнғишга ўтди. Взвод ўт очди. Бефойда. Элмурод Низомов взводидаги станокли пулемётни ҳам осмонга отинга мослади. Яна бир взводни қўшди.

— Огопъ! — қўлини оғзига қўйиб бақирди Элмурод.

Баравар ўқ узилди. Бўлмади. Аммо самолётлар энди аввалгидай ерни сийпаш даражасида настга тушмас, мушт кўрсатмасди. Охир чўчиб бошқа ёққа ўтиб кетди. Жангчилар енгил нафас олди. Элмурод ҳам бошидан чапг-тўзон ўтирган каскасини олиб, юз-кўз ва пешона-бўйяпларидаги терини артди. Кейин жангчиларга мамнун боқиб, деди:

— Ахир қувиб юбордик-а, лаънатиларни!

Элмуродга қараб турган жангчиларнинг юзида табассум таралди. Элмурод уларга раҳмат айтиб, ўз команда пунктига қайтаркан, лейтенант Низомов ертўласи ёнидан ўтиб қолди. Бирдан яна Низомовнинг товуши қулоғига чалинди, диққатини тортди.

— Фашистлар? Фашист техникага бой. Бирорга солдати пиёда юрмайди, иложини топса, ҳожатхонага ҳам машинада боради. Ҳали олти қувурли миномётини кўрмабсиз, ўн минут ўққа тутган ерини ўпириб юборади. Анови фронтда бир ўққа тутса, бир взводдан беш кишигина омон қолибмиз. Тангадек осколкаси текканига етти ой госпиталда ётибман, захри бор эканми денг!

Элмурод суҳбат нимадан бошланганини билмаса ҳам, бу гапдан энсаси қотди. Аввалига бир йўталиб, кейин кўришин берди. Низомов қизаришқирагандек бўлди.

— Ишлар яхшими, азаматлар! Фрицци ҳам қўрқитиб, қувиб юбордик-а! Ҳали осмондаги техникаси экан-ку, ердагисини ҳам суриб ташлаймиз. Қурбимиз етади, техникамиз ҳам бор. Шу топда бир оз етишмай турибди-да! Шундаймасми?

— Шундай! — деди жангчилар.

Элмурод жангчилар билан қуюқ хайрлашиб, лейтенант Низомовга мулойимгина қилиб деди:

— Қани, менга взводингизни кўрсатинг.

Элмурод холироқ ергача индамай борди, кейин ерга ўтирди ва Низомовни ҳам таклиф этди.

— Шу узунқулоқ гапларни тўхтатсангиз, ўртоқ Низомов, сариқ чақалик нафи йўқ.

— Жангчиларнинг қулоғи пишиб турсин деб...— Низомов дудуқлапа бошлаган эди, Элмурод унинг оғзидан сўзини юлиб олди:

— Бунақа пишитиш керак эмас! Бу ёлғиз ваҳимага сабаб бўлади. Тушундингизми? Шундай бўлсин!

Элмурод ўрнидан туриб, Низомовнинг кўзига қаради ва «Сиздан буни кутмовдим!» деди-ю, жўнаб кетди. Низомовда туришга мажол йўқ эди.

Минг ташвишлар билан кеч ҳам кирди. Бомбардимон тинди. Окопларда жонли ҳаракат бошланди. Ҳар ким ўз дардини айтиб йиғлайди: кимни неча марта тунроқ кўмган. Фалончи нега ўлди-ю, вистончи нега ярадор бўлди. Кимдир отган ўқининг қирувчи самолётга теккани билан мағрурланади, кимдир бомба парчаси тешиб ўтган шинелини ҳаммага кўрсатади, баданига тегмаганидан ажабланади.

Элмурод штабга маълумот берди: ўлганлар 8 та, ярадор 15 та. Бир мипомёт индан чиққан. Командирлар бутун. Иўл-йўриқ олади: позицияни мустаҳкамлаб, кишиларни эҳтиёт қил, кўздан кечир, кўнглини кўтар!

Ажабо, нима билан?

Бу ҳол бир ҳафта давом этди.

Элмурод аича киши йўқотди. Артиллерия заифлашди. Батальон команда пунктига бомба тушиб штаб бошлиғи ва япа икки киши ўлди. Данильченко кузатиш пунктида экан. Сал аввал чиқиб кетганидан хурсанд. «Ўлсам ҳам кўзим очиқ кетарди, ҳали немис билан қилинчадиган ҳисоб-китобим бор» дейди.

Бир маҳал кечқурун Махалов келди. Қовоғидан қор ёғади. Салом ўршига: «Шу ҳам уруш бўлибдими? Бу хўрлик-ку!» деди. Ширакайф. Юзлари ювилмаган, ўсиқ тирноғига кир тўлган, қўллари ҳам кирдан тарам-тарам. Таклиф кутмасдан ўтирди. Тақ этиб ёнига сувдонини чиқариб қўйди.

— Қон бўлиб кетдим. Худо ҳақи, юрагим сиқилиб ўлиб қоламан. Нимага бизни бу ерга ўтқизиб қўйибди? Душман

Ўтирган ерга олиб бормайдими, нимадан қўрқади? — жавоб кутмай бир чеккада турган кружкани олиб сувдонидан қуйди: — Мен кетдим, соғ бўлайлик. — Элмуродга ҳам тутди. — Хўш, нега индамайсан? Бирор янгилик борми? Ёки шу ерда тупроқ ялаб ўлиб кетамизми?

— Шу ер Грознийга дарвоза эмиш. Нима бўлса бўлсин, душман ҳужумини тўхтатиш лозим экан.

— Шу аҳволдами? — кружкага қўл узатди Махалов. Элмурод жавоб бермади. Уни бошдан-оёқ кўздан кечирди. У аввалги Махалов эмас эди. Қўполлашган, муомаласи тўнг, ҳаракатида мужмаллик бор.

Сухбат қовушмас эди. Бондарь билан унинг связнойи ниманидир эшикда тортишар, ўжарлик аралаш қаҳ-қаҳ уриб кулар эдилар. Улар бомбардимонни кўрмагандай бепарво. Бир хотин кишини мақтаса, иккинчиси ёмонлайди:

— Бир хотиннинг макри қирқ эшакка юк.

— Бир оғиз ширин сўзи қилични қинига киритади.

Махалов сувдонни олиб эшикка отди:

— Витя, олиб қўй. — Элмуродга қаради. — Бундай ётишимиз яхшимас. Ерга қараб бўлмайди, ҳамма ёқ бомбадан ўпқир-чўнқир бўлиб кетган. Нима, биз бу ерда шу чуқурларга сув тўлдириб, ўрдак боқамизми!

Данильченко кирди. Юзида руҳий ҳорғинлик аломати. Саломлашгач, аста ўтирди.

— Янгилик шу: душман танклари шу томонга бурилган. Бугун-эрта тўқинишсак керак. ПТРларни кўздан кечириб қўйинглар. Ҳойнаҳой кетида автоматчилари ҳам бор. Бу шубҳасиз.

— Танкка қарши тўплар келдими? — деди Махалов.

— Бир қисми келди. Фақат кечаси келтириляпти. Кундузи қанақалигини кўриб турибсизлар-ку, ҳатто ярадорларни қувапти. Епилғили нишалар олиб келинди. Тақсимланяпти. Бир соатдан кейин олишинглар мумкин.

Улар бошқа фронтдаги аҳволлар, сафдан чиққан қурол, кишилар ҳақида бир оз гаулашдилар. Сўнг тарқалдилар.

Эртасига душманнинг ердан ҳужумини кутдилар. Дарак йўқ. Бомбардимончилар ҳам кам.

Жангчиларда ўзларини тартибга солиш ҳаракати бошланди. Бир-бирларининг соқолларини оладилар, бошларига гача қўшиб ювинадилар. Сув ташиш бежавотир. Бомбар-

демода кўтарилган чанлар худди уларнинг танасига ёпишганга ўхшаётди.

— Тупроқ ўйнаганмисан? Ё гўрдан чиқдингми?— дейди бири.

— Йўқ, опам лойдан ясаган, энди сирим кўчяпти.

— Шу ҳам урушга кирадими?

— Ҳа, бўлмаса-чи? Урвоғига чидаган юнқа қилади. Кўшиқлар севган ерининг тупроғини босиб юрса, биз бошга кўтарамиз.

Элмурод ретани айланади. Жангчилар билан суҳбатлашади. Улар энди яхши ухлаган, хурмодай бўртган, бирига: «Нега уйишга хат ёзмайсан?» деб ясама дўқ урса, иккинчисига: «Бомбардимонда уй адресинг ёдингдан чиқмадим?» деб тегишади.

II

Элмуродни қош қорайганда штабга чақирдилар. Унда даярлик батальонининг барча рота командирлари бор эди. Ертўла тутунга тўлган, штабда ишлатиладиган билмакдай ётгон шам бурчакда аранг милтиллаб кўринади. Дам ўтмай чекадилар. Данильченко заргар диққати билан ниманидир ёзмоқда. Ёқасининг илгаги чиқариғлиқ. Унинг сийрак сочли боши йилтиллайди. Штаб писари қандайдир буйруқнинг нусхасини кўпайтирмоқда. Ҳеч ким билан иши йўқ — бошидан фуражкаси ҳам олинмаган. Ертўла сокин. Кимнидир кутадилар.

Махалов Элмуродга ёнидан жой кўрсатди. У ўтирар экан, гап кутгандай кўзига боқди. Улар кечаги жангдан сўнг кўришмаган эдилар.

— Нима гап?— деди аста Элмурод.

Махалов жавоб ўрнида елкасини қисди, оғзидан гуп гуп спирт ҳиди келди.

Эшикдаги навбатчининг:

— Ким у?— деган товуши келди.

Данильченко бирдан бошини кўтариб кира беришга қаради. Эшикда полковник Ягунов адъютанти билан кўришди. Чекаётганлар напиросини ташлади. Ҳамма оёққа қалқиб саломлашди. Ягунов бош кийимини олиб, тепакал бошидаги онда-сонда қолган соч толаларини текислади. Кўли ҳам ўргангандек сочи кўпроқ орқа томонини текисларди. У ҳам трубкасига тамаки тўлдирди.

— Ҳаммаси шуми? — деди командирларга қараб тутундан қисилган кўзларини каттароқ очиб Ягунов.

Данильченко ўридан туриб, одоб билан:

— Ҳа, шу! — деди.

— Кам-ку.

— Олтита командир йўқотдим.

— Жангчилардан қанча?

— Бугунги билан ўн процентга етади. Кўп, ўртоқ полковник.

— Ҳм... — деди полковник ва хипчин билан этигининг учини ўйнаб ўтирган адъютантга боқди: — Тўртинчида қанча эди?

— Бугунги маълумотни ҳали топширганлари йўқ. Аввалгисига яқин эди.

— Менга штаб бошлиғи керак, менинг штаб бошлиғим ҳалок бўлган, ўртоқ полковник, — деди Данильченко бир оздан кейин.

— Биладан, рапортингни олдим. Одам йўқ. Менинг штабим бутун деб ўйлайсанми? Ҳатто «Виллис»имдан ҳам ажралдим, — кулди у.

Полковник Ягунов трубкасини этигининг остига уриб қоқди ва тамакили гулдор халтачасига солиб, ёнига қўйдди. Атроф-теваракка қараб чиқди.

— Авиоразведканинг маълумотига қараганда, душман биз тарафга иккинчи эшелонини бурган. Кечаги бир ҳафта немис Маздок томондаги самолётларини бизга ташлаган эди. Яна қайтиб олди, у ерда бизникилар ҳужум тараддудида. Бизга шундай вазифа юклатилди: қимир этмай туриб бериш. Мен самолёт чақирдим. Бугундан ваъда қилдилар. Политруклар, вазифанинг муҳимлиги ҳар бир жангчигача етказилсин, ишлаб чиқилсин. Душманга қарши кураш ватанпарварлик бурчи, ботирлик, виждон бурчи эканини билсинлар. Ўлим бору чекиниш йўқ! — У трубкасига тамаки тикди. — Ташқаридан ҳозирча куч кутманглар, боридаш тўғри фойдаланинглар.

— Чекинишга рухсат этинг, ўртоқ полковник, — деди Махалов, полковник жим қолганидан фойдаланиб.

— Марҳамат, марҳамат, бемалол!

Чекувчилар ёнини кавлай кетди.

— Ҳар бир жангчида танкка қарши граната бўлсин. Ёшилгили шишалар етарли бўлса керак? — Данильченкога қаради Ягунов. Тасдиқлаш жавобини олгач, давом этди. — Кичик командирлар ҳар вақт станокли пулемёт

ёнида ёки унга яқин турсин. Позициялар яна қайта кўздан кечирилсин ва менга аниқ маълумот берилсин.

... Ягунов ҳаммага жавоб бериб, Элмуродни олиб қолди.

— Бугун разведка ва сапёрлар сизнинг хўжалигингиз орқали ўтиб, олдинги миналантиради. Сиз охранингизни сал орқага суринг.

У туини пропуск ва отзивни айтди. Элмурод хайрлашди.

— Шунини штаб бошлиғи қилиб ола қолсанг бўлмайди-ми?— деди Ягунов Данильченкога Элмурод чиқиб кетгач.— Оёқ-қўлликкина кўринади.

— Мўлжалим бор. Аммо ўринга киши йўқ. Бўлимаси жуда масъулиятли ерда.

Эрталаб Элмурод рота агитатори Борисовни чақириб, Ягунов ҳузурда бўлган суҳбатни маълум қилди. Бу Борисовга янги материал.

Элмурод ротанинг ўнг қапотига ўтиб борар экан, Борисовнинг бир ертўлада қилаётган суҳбатини эшитди. У бугун эрталаб бўлган воқеадан жуда усталлик билан фойдаланарди. Эрталаб «мессер» хотин-қизлар учадиган «кукурузник» самолётининг кетидан қувиб келиб, тумшуги билан ерга санчилган эди.

— Шу эрталаб «мессер»га қўл тегизмай ер тишлатган қизни олинг,— дер эди Борисов,— бу маҳорат, энчилик, уддабурунлик. У, албатта оддий совет қизи. Сиздек-биздек бирор ерда ўқиган ёки ишлаган. Бундоқ қараса, душман уни ҳамма нарсасидан: элидан, давлатидан, ёшлигининг шон-шухратидан, орзу-ҳавасидан маҳрум қилмоқчи, немис кўчадан кеккайиб ўтса, у икки букчайиб туриши керак. Бу, албатта, унга ўлимдан оғир, у бошини тик кўтариб, кўкрак кериб юришга, мағрур овоз билан гапиришга ўрганган. Шу номус уни майдонга отлаштирган, самолётда учишга мажбур этган. Хўш, сен айт, Баранович, онангни ким ўлдирди, ким уй-жойингни кулга айлантирди? Душман! Сенинг яшнаган далагдан йироқ қилган, иссиқ ўрнингни совутган, бола-чақангни дом-дараксиз қилган ким, Горкунов? Душман! Мана сен, Турдиев, ўрта осибликсан, сенинг уй ичинг соғ, аммо бетинч, қийпалмоқда. Сен ҳам юртингни кун сари соғинасан. Бунинг ҳаммасига ким сабабчи? Душман! Демак, бу душман — ҳаммамизнинг душманамиз. Уни беноён мамлакатимизга кирган оёғини қирқиб, изини қириб ташламас эканмиз, бизга

аввалги фароғат йўқ. Биз юртимизни қанчалик севсак, унинг душманига қарши шунчалик бешафқат бўлишимиз керак. Мана шу анҳорнинг нариги бетигаги душман бугун бизни, эртага бола-чақа, ота-онамизни қирмоқчи, уйимизнинг тўрига қонли этиги билан чиқиб, бош қўйган пар ёстигимизни остига тўшаб ўтирмоқчи, азиз дастурхонимизни пайтава қилмоқчи. Агар биз яшашни истар эканмиз, уни ўлдиришимиз керак. Бизга Ватан, партия, эл шундай қил, дейди, шунинг учун қўлимизга қуроол тутиб, пешонамиздан ўлди.

Элмурод ичида «Яша Борисов!» деди-ю, халақит бермаслик учун нарига ўтиб кетди.

Тушга бориб душман ҳужум бошлади...

III

Душман артиллерияси ярим соатдан мўл ер қўпориб, тупроқни кўкка устун қилди. Олти қувурли миномёт қутуриб, қопарга киши тополмаган итдек тусмол билан ҳар томонга ҳуриди. Текис кафтдаги сўғалдек бўртиб, бошлаб кўзга ташланадиган бир тепаликнинг қаишарини тушириб юборди.

Кўкда самолётлар пайдо бўлди. Сичқон пойлаган мушукдек душман томондан кўзини узмай турган жангчилар уларнинг қачон ва қайси томондан келиб қолганини пайқамай, тортиша кетдилар:

— Бизники!

— Йўқ, фриц!

Самолётлар жуда юксакда, икки ёқдан ора-чора тўп-лар отилиб турганидан унинг товуши эшитилмас, хира кўринар, қуёш нури қанотида синар эди.

Энди уруш кўраётган Турдиев «бизники!» дейишни қўймасди. У гарчанд самолёт хилини тоза ажратолмас ҳам, «душман» дейишга тили бормас, гўё шундай деса, устига бомба тушиб, тупроққа кўмаётгандай бўларди. Бир ҳафталик бомбардимон қалбини кийикдай ҳуркович, симобдай бетинч қилиб қўйган. Осмонга самолёт чиқди-ми, бас, ранги ўчиб, кўзини унда олмайди. Сўнгги кунларда самолётларимизнинг кўкда пайдо бўлиши кўнглига умид учқуни танилайдиган бўлди. Шундан бери осмонга чиққан ҳамма самолётни «бизники», «бизники» деб кўнглига далда беради.

Шундай пайтларда кўп жанг кўрган, мийтиқ қўндоғи тирала бериб, кўкраги бир қават чарм боғлаган Горкунов фронтда расм бўлган ибора билан жавоб беради:

— «Бизники», қани менинг каскам?

У ҳозир ҳам шундай жавоб берди. Унинг жавоби барчага тунг оғзига қулф солди.

Горкунов ўйлагандек «самолёт душманники, бомбаси бизники» бўлиб чиқмади. Самолётлар душман томонга шўнгиганда маълум бўлдики, ўзимизнинг «ильюшин» — штурмчилар экан. Бир оздан сўнг қаноти билан ер ўнгу-дай бўлиб, уларнинг тенасидан визиллаб ўтиб кетди. Унинг қанотларидаги беш қиррали юлдузни аниқ кўрган Турдиев севишдан бақириб юборди:

— Айтмадимми бизники деб! Юлдузини кўрдигми, ёнади-я, ёнади! — Унинг қайроқпусха бошидан каска орқасига сиргади. Унга каска ярашмасди.

Душман томонда нимадир ёнди, портлади, номаълум тилда қапдайди қий-чув кўтарилди.

— Мана самолёт ҳам кетди. Яна фрицнинг томирига қон югуради. Ҳозир уни бузилган аридек гувиллашиб қолади. Кўзингга қара, бола, прицелда адашма! — деди ўзи ҳам прицелини кўздан кечириб Горкунов.

— Прицели қўйиқли, хотиржам бўлаверинг, — мамнун жавоб берди Турдиев рус тилини яримта-юримта қилиб.

— Сепдан хотиржам бўлиш қийин, ука, биттаси кечаги пишиғми, немис яқинланган сари бурнинг билан ер қовлайсан-а... Ҳой, мен сепга айтаман-ку, ҳар вақт дадил бўл, дадил! Ўзингни қўлга ол! Шайтон ўтдан, ўқ ботирдан кўрқади. Тагин танк қирувчиликка ўтказинг деганинг қизиқ. Кўрдигми, улар қаерда ётибди, ҳув ана, йўл ёқасида, жаҳаннамнинг дарвозасида. Ё жаҳаннам ўтида ёнади, ё ўзи душманга бу дунёни жаҳаннам қилади, — деди Горкунов.

Турдиев олдинга қараб, ўзидан анча йироқ турган танк қирувчиларни кўрди. Улар Ягуновнинг кечаги буйруғидан кейин олдинга ташланган. Уларнинг қуроли ёнилги солинган шиша-ю, танкка қарши граната. Улар алоҳида окоп қазиб, йўл ёқасига маржондек тизилганлар, гоҳ-гоҳ милтиқларининг найзаси қимирлаб қолади. Кечаги жангда ҳам улар анча иш берди. Немис танклари узоққа боқиб, мудофаани ўққа тутиб, шундоқ йўл ёқасида ётган овчини кўрмай қолди. Бирин-кетин ёна бошлади — граната гусеничасини узиб юборса, ёнилғили шиша ёндирди,

Турдиев бу ажойиб лавҳанинг завқидан баҳраманд бўлмаган эди. У танк чиқишида кўз олмай турди-ю, ота бошлаши билан бошини қуйи солиб олди. Кўзини чирт юмиб, ўқтип-ўқтип ўқ узди. Қаёққа тушганини кўрмади. Горкунов, бундоқ қараса, у бошини шинеланинг ёқасига ўраб олган. Юраги шув этиб кетди — унга ўқ тегдимикин? «Турдиев, Турдиев!» деди. У индамади. Яна чақирди, охири у «Ҳа?» деди. Ёқасининг бир чеккасини очиб Горкуновга қаради. Ранги қув ўчиб кетган, бамисоли девор. Ёқасини ушлаб турган қўли дыр-дыр титрар эди. Горкунов бошидан яраланган бўлса керак деб, кўманлашмоқчи бўлди. Чўнтагидан шахсий тиббий пакетини олиб, энди қизил ипини суғурган эди, душман автоматчилари яқинлашиб қолди. «Ма, ўзинг боғлаб ол!» деб унга пакетни иритган эди, Турдиев «Нима?» деб унга қаради. Горкунов пайзабозликка кириб кетди. У қолди. Душман ҳужуми дафтиландан сўнг келиб қараса, Турдиев отган гильзаларини санаб ўтирибди, ҳаммаси беш дона. Ҳеч қаери яраланмаган. Горкунов ҳайрон бўлди.

— Мен сени ярадор бўлибсан деб ўтирибман. Бу нима қилиқ, жангчи ҳам шунақа бўладими, уят! — деди у салмоқлаб.

Турдиев нима дейишини билмади. Сениқ ва паст товуш билан:

— Кўзимга бир нарса тушган эди, — деди-ю, қизариб кетди.

Горкунов билдики, у қўрққан. Ҳа, у қўрққан. Ёш кўнгли ўксимасин, деб унга қаттиқ гапиргиси келмади. Ахир унинг ҳам шу тенги ўғли фронтда. Ким билади, ҳозир қаерда, қандай аҳволда? Эҳтимол аллақачон нобуд бўлгандир. «У ҳам шу сингари душман ҳужумида бошини буркаб ётармикин?» деган ўй кўнглига ўт ташлади ва биров «ҳа» дейётгандай, дарров ўзини қўлга олди, ўзига-ўзи далда берди: «Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Менинг ўғлим-а! Нархоменко қисмида дунимани қийқиртирган қизил гвардиячининг ўғли-я!» У яна Турдиевга қаради. Ўғли билан шаҳар кезгашлари, қиш оқшомлари ярим кечагача қиланган суҳбатларини эслади. У отасининг суҳбатини севар, граждонлар урушига доир лавҳаларни севиб тинглар эди. Бир кун «Нархоменко» деган китобни кўтариб келди. Ўқиб тўхтаган ерини буклаб қўйган экан, аста очиб: «Ота, шу ерда ёзилганларнинг ҳаммасида сен ҳам бирга бўлганмисан-а? Энди ҳеч армонинг

йўқдир-а? Орденингни қаерда олгансан?» деди ва китобни варақлаб душман билан кучли тўқиниш бўлган шаҳар ва қишлоқларни бир-бир санади. У ҳарбий китобларни севарди... Ҳил эмас, олтин!

Горкунов биринчилардан бўлиб колхозга кирди. Кулаklar хуруж қилганда уларга қарши қурол кўтарганлар орасида Горкунов ҳам бор эди. Акасини ўша кезлари, «кимдир» қирда чавоқлаб кетди. У, Горкуновнинг бир қориндан бахт таланиб тушган ҳам акаси, ҳам маслаҳатгўйи эди. Куйди, ёнди. Акасининг тракторини минди. Шу билан вайрона кўнглида гул битгандек бўлди... Колхознинг дангиллама биноларида у қўйган гишт бор. Пойдеворга цементни ўзи қориб берган. Уфққа ёнбошлаган кўз илгамас семиз далаларда у очган қўриқ, кўкартирган мева бор. У ҳаётдан мамнун эди... Уруш бошланган кунни ўғли тушми овқатда кўринмай қолди. Кечқурун келиб: «Ота, менга оқ йўл тила!» деди ва олдига ҳарбий комиссарлик қоғозини ташлади. Эртасига жўнади-кетди. Хайрлашаётиб ўнишгани ҳали ҳам ёдида. Тунов кунни тувида яна ўнишди. Шундан бери кўнгли бетинч. Қисмга келган кундан буён жуссаси ихчам, товуши ингичкароқ йигитни учратса ўғлининг хаёли босади, ялт этиб қарайди... Эски позициядан шу ҳозирги ўтирган ерга кўчар эканлар, кимдир ингичка товуш билан сув сўраб қолди. Унинг товуши Горкуновнинг ўғлини эслатди. Сувдонини узата туриб, бетига қараса, ёнгина бир бола. (Ҳа, унинг кўзига йигит эмас, бола кўринди). Кўзи ёнади. Сувни ичди-ю, кўкрагига қўлини қўйиб, раҳмат айтди. Шу маҳал Элмурод походда пишган, порох тутушига димоғи ошна жангчиларни тўплаб, ёш жангчиларни ўз ёнларида тутиб, ҳатто ўз оталиқларига олишни таклиф этди. Горкунов жойига қайтиб келаётиб, ҳалиги сув сўраган йигитни яна кўрди. Бир нима демоқчи бўлган эди, у сувга кетаётганини айтиб, сувдонни сўради. Сувдан қайтди-ю, унинг олдидан кетмай қўя қолди. Кейин билса, фамилияси Турдиев, ўзбек экан. Унинг аллақаери ўғлига ўхшайди, аммо қаери эканини Горкунов ҳамон билмайди. Окопни ҳам ёнма-ён қазирди, мудофаа тутишди. Бомбардимон пайтида бирга бўлишди. Турдиев анча довиорак кўринди. Бироқ, ёнидаги окопга бомба тушиб, бир жангчини ўлдириб, уни тупроққа қорганидан кейин устидан самолёт ўтса, кўзини чирт юмиб оладиган бўлиб қолди. Учинчи кун Горкунов унинг қулоғидан чиқиб турган пахтаги кўрди. Мактабда, машқ пайтида ПТР — танкка қарши қуролдан отганда

Ўқ зарби уни ярим метр орқага силтаб ташлаганини эс-
лади.

— Исминг нима? — деди Горкунов унинг бетидаги ҳар
кунгидан кўра ўзгачароқ нурланишни кўриб.

— Турдиев.

— Йўқ, исминг.

— Мамажон.

— Яхши, Мамажон, — деди Горкунов ва бир нарса де-
моқчи бўлди-ю, бир оз ўйлашиб қолди. Душман томонга кўз
тикди. — Мен Миша десам хафа бўлмайсанми?

— Нега хафа бўлай, барибир. Сиз шуни маъқул кўр-
сангиз, майли!

— Гап маъқуллигида эмас, Турдиев, менинг Миша де-
ган ўғлим бор. Сенинг баъзи ҳаракатларинг ўшанга ўхшаб
кетади. Соғиндим. Сен ўғлим эмас, укам бўласан, — «ўғ-
лим» дейишга тили бормади: ўғли ҳаёт-ку! Исмини тилга
олиб турса, бас.

— У қаёқда?

— Фронтда.

— Хат ёзиб турадимми?

— Ҳа, — деди бўшашиб Горкунов. Кўнглидан икки ой-
дан бери хат олмагани ўтди. «Йўқ» деса, ўғли: «Нега ундай
дейсан, айб ўзингда, адресингнинг тез-тез ўзгаришидан
кўр. Гоҳ фронтда, гоҳ госпиталда бўлиб қоласан» деяётган-
дай бўлди.

Орқада икки-уч мина портлади. Яна жим бўлди. Ўнг то-
мондаги қишлоқ яна ёнмоқда, оловнинг тили илондек
бурқсиб кўкка интилади, тутун оғир таралади.

— Қишлоққа яна ўт кетибди-ку? — деди Турдиев энди
пайқаб.

— Душман — бойқуш. Оёғи етган ерни хароб қи-
лади.

У ҳам қишлоққа қаради, бир неча бино ўт кетиш ту-
файли босиб қолган, баъзиси тутунга чулганиб ҳамон
бурқсайди, энг четидагиси — янгигина снаряд тушган бўл-
са керак, гуриллаб ёнарди.

— Миша, Украина томонда бўлганмисан?

— Йўқ.

— Бу-ку, кичик бир қишлоқ. У ерда бутун-бутун ша-
ҳарларнинг кулини кўкка совурди, бойлигини каламушдай
ин-инига ташиб кетди. Далалар чигиртка ёпирилган экин-
зорга ўхшайди: қуп-қуруқ. Сен у ерларни ҳали кўрганинг
йўқ. Шунинг учун ҳам бошингни бурқаб, душманга эмас,

кўкка қараб отасан, мен-чи, мен бирор ўқимни бўш кетганини кўрсам, юрагим ачийди.

Турдиевга Горкуновнинг гани ғалати туюлди: «Наҳотки, немис шунақа бераҳм бўлса, бекорга ҳаммани ўлдириб, шаҳар ёқа берса, ахир у ҳам одам-ку, унинг ҳам бола-чақаси, уй-жойи бордир». У қишлоғида экан, бир маҳал германининг ўқимишли, ишбилармон халқ эканини аллакимдандир эшитган эди. Шундан бери «немис» деса, унинг кўз олдига шаҳардан чиқиб, байрам кечаси маъруза қилган коверкот костюмли, галстук таққан киши келарди. Горкунов душманининг кирдикорини гапирар экан, ичида «Жилла бунчалик бўлмаса керак» деди. Аммо очиқ айтолмади.

— Душман душманлигини қилади-да,— деди Турдиев Горкуновнинг фикрини қувватламоқчи бўлиб.

— Бу ганинг тўтри!— деб Горкунов унинг кўзига кўзини жиддий тикди.— Гап унинг душманлигида эмас, дунёда энди уруш бўлаётгани йўқ. У ёлғиз Совет давлатига қарши эмас, у сенга, менга, ҳаммага қарши. Бу бойваччаларнинг фикрича, ёлғиз у сара-ю, қолган миллатлар пачоқ. У бошқаларни оёғининг учи билан кўрсатади. Мен гўшт ейман, сен суяк тозала, мен аравада ўтираман, сен торт, дейди. Мен сени назар-писанд қилмайман, сен менинг ҳурматимни бажо келтир, дейди. Мана шунинг учун у ҳамманинг душмани.

Орқа томондан Элмуроднинг товуши келди:

— Мен айтдимми, вассалом.— Бир оз ўтиб, яқинроқдан яна ганирди.— Старшина, эртага яна шунақа овқат тайёрласанг, мендан яхшилик кўрмайсан. Бу ерда ёврон шўрва ичадиган парҳезиллар йўқ. Лейтенант Шиловни менга чақиринг!

— Салом, ўртоқ Горкунов,— деди Элмурод келиб ва унинг кифтига ёпишиб ётган намхуш тунроқни қоқди.— Совуқми?

— Сиз, ёшларга билмайман қандай, аммо менга сал салқин, кексалик! — шинелини елкасига ташлаб олган Горкуновнинг кулгидан кўзи қисилди.

— Қани энди сизга ўхшаган кексадап кўпроқ бўлса, бир ойдан сўнг Берлинга борадиган катта кўчага тушиб олармидик... Қандай кекса эканлигингизни кеча кўрдим. Раҳмат! Мана буларни шунақа жанг қилишга ўргатиш керак,— деди Элмурод Турдиевни кўрсатиб.

— Ёш, ўртоқ лейтенант, душман зудмидан қовурғаси қайишмаган.

Шу вақт узоққа отар тўпларимиз душманни қаттиқ ўққа тутди. Бир снаряд портлаши босилмай, иккинчиси ҳуштак чалиб учарди. Душман позицияси бодроққа ўхшаб поташларди. Кўнни чап-тўзон босди. Ҳалигина кўриниб турган дарахтлар кўздан ғойиб бўлди. Узоқдан, бор кўчада пода келаётганга ўхшарди. Ҳалигача ўзининг янги позицияларини фош қилиб қўйишдан қўрққан батальон тўплари ҳам тилга кирди. Уларнинг отилишидан «гуп-гуп» этиб чиққан товуш яққол эшитилар ва стволи оғзида ҳосил бўлган аланга баҳор чақмоғидек «ялт-ялт» қилар эди.

— Ҳалиги қарзини узаяпти, — деди Элмурод ва команда пунктига қараб кетди.

Горкунов унинг оғқасидан қараб, Турдиевга деди:

— Юрагида ўти бор, солдатники яхши кўрадимиз, зўр командир бўлишидан нишона шу!

Дарахтлар орасида, йўлда, майдонда душман танклари кўринди. Улар жанговар тартибда таралиб келар эди. Тўпидан ҳар ўқ узганда, қаттиқ йўталган кишидек бутун гавдаси билан сесканарди. Пулемёти тинмай бодроқ сочар, стволи оғзидан ўт ўчмас эди.

— Менга қара! Бугун кечагидай қилсанг кўрасан! — деди Горкунов Турдиевга ва кетидан кулди, — Миша деган унақа бўлиши керак эмас!

Танк пайдо бўлганда Йўлдош арtdивизион командири билан телефонда гаплашмоқда эди. Йўлдош телефон трубкасини «хўп, хўп!» деб алоқачига қайтиб берди. Бўйнига осиглиқ дурбинини чап қўли билан ушлаб қаддини ростлади-да, тўплар турган томонга кетди. Кузатув пунктига ўтлаб дурбиндан қаради. Ўрмалашиб келаётган танкларни санади.

— Диққат! Диққат! Тўплардан ниқоблар олисин. Снарядлар устма-уст отишга тайёрлансин!

У яна танк келаётган майдонга қаради. Унинг танкка қарши тўплари ёпиқ позицияда эди.

Тўпчилар тўплар устига ниқоб қилиб ташланган ўт ва шохларни олдилар. Стволларини отишга ўнглаб кўтардилар.

Танклар кенг, очиқ майдонга чиқди. Бошқа батареялар ўтга тутди. Гусеничалари ишдан чиққан бир-икки танк турган еридан ўт очарди. Ана бири ёнди, яна бири ишдан чиқиб тўхтади, бир оздан кейин унга ўт кетди.

Олдинги танк йўл ёқасига ва олдинга ташланган танк қирувчилардан 200—250 метргача яқин келди. Атрофда тинмай портлаш. Ҳуштак чалиб ўтган миналар.

Йўлдош дурбинини чап қўлига олиб, ўн қўлини юқори кўтарди.

— Расчёт, диққат!

Қўлини кўтарганча бир неча лаҳза турди, кўзи танкларда. Қўлини силтаб пастга туширар экан, баланд овоз билан команда берди:

— Огонь!

Иккала тўп ҳам ишга тушди. Йўлдош кўзини танклардан узмай, илгаридан тайёрлаб қўйилган ориентирлар бўйича ўт очишга кетма-кет команда берарди. Шу вақтгача оғзига сўк солиб ўтирган бошқа замбараклар ҳам сайрай кетди. Танклар кенг даланинг ҳар ерига тўплаб қўйилган хасга гугурт чаққандек бирин-кетин ёнар, ҳали олов ҳалқумидан тутмаганлар ҳамон ўрмаларди.

— Огонь!

— Огонь!

Тўпчи командирларнинг товуши янграр, снарядлар ернинг кекирдагидан тутамлаб, кўкка қараб суғурар, портлар эди.

Йўлдошнинг товуши гумбурашлар ичида эшитилмасди. Энди у ёлғиз қўлини силташ билан команда берарди: Огонь! Огонь!

Танклар танк қирувчи жангчиларнинг окопига яқинлашмоқда. Мана, мана, уларни окопда эзиб ташлайди, уларнинг милтиғи бот-бот қимирламоқда, гоҳо бошлари ҳам кўришиб қолади.

Йўлдош тўпчиларига қараб бақирди:

— Тўпларни очиқ позицияга олиб чиқинг!

Тўпчилар шу командани кутиб тургандек, бирдан тўпларига ёпишдилар. Олдинга гилдиратиб қолдилар. Олтинчи номер тўпчи янги позицияга снаряд таширди. Энди улар танкни, танк буларни очиқ кўрарди.

Тўплар яна ишга тушди. Бу вақтда команда бериш ортиқча. Наводчик ўз рамзи билан нишонга ола беради.

Жанггоҳ қизиб кетди. Тўплар ёнида снаряд ёрилади. У ҳеч кимни чўчитмасди. Уқлар «шит-шит» этиб ер ўпади, новчароқ ўтларнинг шарт этиб белини узади. Снарядлар пингиллаб келиб, гумбураб тўфон кўтаради. Портлаш зарбидан ҳосил бўлган тўзон жангчиларнинг бетига, кийим-бошига ўтиради, оғзига кириб, тишлари орасида ёчирлайди.

Биринчи тўпнинг наводчиги сариқ мўйловли солдат ўзининг қизиқ ва чаққон ҳаракатлари билан Йўлдошнинг

диққатини тортди. У, шу ролни ўйнаётган артистга ўхшайди. Унинг каскаси остидап тўзгиган сочи ва қип-қизариб бўйни кўринади. У кеча ҳам шундай бўзариб, ўзича сўкиниб, икки танкнинг бахтини қора қилган эди. Йўлдош уни яхши кўради, фамилияси билан эмас, «амаки» деб мурожаат этади. Кеча жангдан кейин Йўлдош: «Амаки деганимга хафа бўлмайисизми?» деган эди, «Бир замонлар, ёплигимда, «Вашька артиллерист» дердилар, энди «амаки» десалар нима қилибди?» деди ва будённийнамо мўйловини силаб қўйди. Мўйлов унга улуғворлик бахш этарди. Мўйлов билан фахрланса керак, бўш қолди дегунча уни силар ва учини бурар эди. Ҳозир унинг мўйлови тўзгиган, текислашга вақти йўқ. Эҳтимол, эсига ҳам келмас. Унинг ҳаракатини диққат билан кузатган киши, ҳовлиқиб қолибди, дейиши мумкин. Аммо у одат бўлиб қолган машқини такрорлайди, холос. Уни эски армия хизмати, граждандлар уруши шунга ўргатган.

Ана у сафдан чиқди. Бети билан душманга қараб йиқилди. Йўлдош унинг ўрнини ўзи олди — бошқа киши йўқ эди. Бир неча дақиқа жим қолган тўп душманга яна жаҳаннам оташи йўллай бошлади.

— Ол, насибанг экап, кейин ўпкалаб юрма! — дерди Йўлдош ҳар ўқ узганда. Унинг кўзига қон қуйилган, юз томирлари бўртган эди.

Танк қирувчилар камоли жасорат билан ҳужумга ўтганда Элмурод команда пунктида эди. Кўзини рўй бераётган вазиятдан бир нафас ҳам узмай, гоҳ взводлардан келган связнойларни, гоҳ Бондарни бўлинмаларга физиллатиб турди. Командирлардан қаттиқ, жанговар интизом талаб этди, бемаҳал ўт очган бир бўлинмани койиди. Телефон кам чақирар, баъзан Данильченко вазиятни маъруза қилишни талаб этар эди. Товушида ўша палағда оҳанг, ҳамон сўзларини бураб-бураб ташлайди. Ҳали ҳам «устав» деган сўзни тез-тез ишлатади. Танклар очиқ майдонга чиққач, БУПнинг¹ аллақайси моддасини айтиб, ўшанга риюя қилишни буюрди. Элмурод кейин билса — ёдига туширса, «автоматчиларни танкдан ажрат» деган экап.

— Бондарь! — деди Элмурод. — Ҳув кўрдингми, ориентир учдан икки эллик сўлда, қандайдир ҳаракат бор. Ҳужумга тайёрланмоқда. Миномётга айт, иккаласи ҳам бутун зарбини ўша ёққа бурсин.

¹ БУП — пийдаларнинг жанговар устави.

Бондарь «Есть!» деганича алоқа йўллари орқали учди.

Танклар ҳамон илгариламоқда. Танк қирувчи ва артиллериянинг маҳорати яхши. Йигирмадан ортиқ танкнинг ярмидан кўпи ер тишлади. Майдон оташгоҳга айланмоқда, душман автоматчилари ҳамон танклар орқасида. Баъзи бўлишмалари ёнган танкдан узилиб ерга қанишди. Ҳамма ёқни «тир... р... р, тир... р... р» босиб кетди. Танк қирувчиларнинг даҳшатли ҳужуми уларни орқадан чиқиб «вах!» дегандек ҳуркитди. Элмурод улар ичида аллақайсиларининг нимадир бақираётганини, тўппончалик қўлини шу томонга чўзаётганини кўрди. Товуши эшитилмас эди. «Офицер олға ундаяпти шекилли» деб ўйлади. Аммо ҳеч ким қимир этмасди. Уларнинг қўргони — танк ёнмоқда, у билан бирга уларнинг бутун жасорати — ҳарбий маҳорати ва ботирлиги куймоқда, кул бўлиб сочилмоқда, тутун бўлиб кўкка совурилмоқда эди. Олдидаги икки танкнинг милага учраганини кўрган кейингиси йўлини ўзгартирди. Ер тишлаб, офицерга хитлик қилаётган автоматчилар унга эргашуви мумкин эди. Буни Элмурод ҳисобга олди:

— Пулемёт взводининг связнойи, менга қара, — деди Элмурод.

Унга жиккаккина бир жангчи кўз қадади.

— Биринчи расчётга айт, ҳув анави ётганларни кўрясанми, ўшаларни бош кўтартирмасликка ҳаракат қилсин.

Ўзи ҳам унинг кетидан чиқиб жўнади. Ана, автоматчилар кўтарилди, танкка эргашди, қоп-қора автоматларини қоринларига қўйиб, дуч келган томонга ўқ ёғдирмоқдалар. Горкунов Турдиевга: «Кўрдингми, сенинг ўқинг ҳам тегиши мумкин, рост чирпирак бўлиб ағдарилдим» деяётганда, Элмурод уларнинг орқасидан туриб бақириб қолди:

— Барча қурооллардан огонь!

Турдиев чўчиб тушди, сўнгра «мен ҳам душманининг бирини тўнғиз кўптирдим» дегандек саросима аралаш жовдираб турган кўзини Элмуродга тикди. Ҳаяжонининг зўридан бўлса керак, милтиқ тутган қўли аста титрарди. У Горкуновнинг кўрсатиши билан ўт кетган танкдан чиқиб, орқасига қочаётган фрицни нишонга олган эди.

Автоматчилар олдидаги танк сафдан чиқди. Аммо автоматчилар энди ётмади, ҳамон ўқ узиб, ҳатто сал эпгашмай босиб келарди. Баъзилари биров икки оёғига боғланган арқонни бирдан силтаб тортгандек, гуп йиқиларди. Орқадагиси уни босиб ўтар, Геббельс унга атаб нашр этган «Немис солдати учун қисқача немис-рус ҳарбий луғати»дан ёдлаб

одган «рус сдавайся! Руки вверх!» сўзини такрорлар, олға интилар эди.

— Огонь, Огонь! — бақирарди Элмурод ва автоматидан тинмай ўқ сочарди. Дам ўтмай ўзидан сал йироқда бўлган станокли пулемётга «бирор ҳодиса рўй берса ўзим...» дегандек кўз ташлар эди.

Икки оралиқ масофаси қисқаргани сари, икки ёқдан ҳам қурбон сони ошар эди. Оралиқ даҳшат, қиёмат тусига кирарди.

Элмурод атакага тайёргарлик кўриш — гранаталарни ҳозирлаш ва милтиқларни тўла ўқлаш ҳақида команда берди. Бир неча дақиқадан сўнг ўлган бир жангчининг найзали милтигини олиб, ротани атакага бошлади, бор товуши билан ҳайқирди:

— Рота, за мной в атаку!

IV

Шу куни душман уч бор ҳужум қилди. Қуёш ярадорлардай қонли этагини судраб уфққа бош қўйганда сўнгги отишмалар давом этарди. Чапг аралаш тутун ҳалқа-ҳалқа бўлиб кўкка, осойишта бўшлиққа интилар эди. Ўликларнинг нурсиз бетларига қўниб, яна ҳам хунук тусга киритар эди. Тупроқ қон, ўтлар қон, милтиқ, автоматларнинг сопи қон. Найзаларнинг синган учлари узилган калтакесак думидай ерда ётарди.

Элмурод бирпас ўтиргач, кўзларининг қисилиб кетаётганини сизди. Тушидами ёки хаёлидами, ишқилиб, аллақандай англаб бўлмас нарсалар кўз ўнгидан ўтар, ҳеч бирини эслаб қололмас эди. Бирдан хаёл эшигини Зебонинг юмшоқ қўллари қоқди. Чақмоқдек ялт этиб кўнглини ёритди. Бригада Боқудан тревога билан тунда жўнагани туфайли у билан сўнгги бор хайрлаша олмаганини эслади. Хайрлашини чоғида Зебо йиглармиди? Сўнгги сўзи шима бўлар эди: эҳтимол бўйнига қўлини ташлаб, атрофдагиларга нарво қилмай ўнар, «Мен сени севаман. Тошлар эриб, дарёлар қуриб кетгунча бўлса ҳам кутаман. Қалбим, таним, жоним, руҳим — ҳаммаси, ҳаммаси сеники. Ғалаба кунинг кутгандек сени ҳам орзиқиб кутаман» дермиди? Аттанг, минг аттанг, хайрлашолмади. Элмурод чамадонини уникига элтиб ташлаган кунини у бирга келди. Қаёққа борса, бирга бўлди. Квартирада нималар ҳақидадир суҳбатлашдилар, китоб ўқидилар. Ёшлик, севги-садоқат ҳақида қизгин баҳс-

лашдилар. Ҷша кунн Зебо ётиб қолди. Элмурод унга каравотга, ўзига полга ўрин қилар экан, кўнмади. Элмуродни каравотга ётқизиб, ўзи ердаги жойни олди. Алламаҳалгача ухламадилар, яна уруш, ҳаёт, умр ҳақида суҳбатлашдилар. Элмурод уйқуга кетган экан, бир замон кўзини очса, Зебо унинг адёлларини тузатиб, ёстигини тўғрилайпти. Элмурод: «Совуқ эмас-ку!» деса, «Шундай бўлса ҳам...» деб жавоб қайтарди. Уйқу қочиб, яна суҳбатлашдилар. Шуларнинг ҳаммаси Элмуродга ҳозир бўлиб ўтгандек туюлди. Шу он у ўзини ўша кечада ўтиргандек ҳис этди. Зебонинг қулогига яна нималардир демоқчи бўлди — гапининг чаласи қолганга ўхшарди. Шундай дақиқа, шундай кечанинг гапи ҳеч тугармикан? Севгани билан суҳбатлашиб гапи адо бўлган киши бормикан?

Эртасига Зебо уйига бориб, оиласини тинчитиб, хотиржам қилиб келди ва кечгача Элмуроддан ажралмади. У мактабга кириб кетар экан, кечаси чала қолган китобни мутолаа қилиб, Элмуроднинг чиқишини кутди. Кечқурун, эрталаб учрашишни ваъда қилиб оддийгина хайрлашди. Шу кечаси Элмурод сафарга отланди... На Зебо, на она билан хайрлашди. Станциядан уларга хат жўнатди. Шу-шу ҳеч кимдан хат йўқ. Тошкентга хат бориб, жавоб қайтгунча туғилган боланинг чилласи чиқади. Нега Зебо ёзмайди? «Жоним билан ёзаман, ўқиб улгурсанг бас, саводимни шунга ишлатмасам, нимага ишлатаман? Хотиржам бўл» деган эди. Наҳотки, энди унутган бўлса, йўқ, тош эриб сув бўлару, у сўзидан қайтмайди!

Бир печа дақиқадан кейин Элмурод ташқарига чиқди: ракета сийракланган, тун ҳалигидап анча ёришган, юлдузлар баттарин нурсиз, ой уфқдан энди бош кўтарибди. Уйгонган ел жизганак, қўланса ҳидни димоққа зўрлаб уради. Қишлоқнинг бир неча хаталари ҳамон милтиллаб ёнади, гоҳо қирсиллаган овоз чиқади. Уни ўчирувчи киши йўқ, аҳолиси аллақачон кўчган, қолганлари немис келишиндан бир неча кун аввал тоққа чиқиб кетган. Бир-иккита хонадон қолган экан, бригада шу атрофда мудрофаа тутгач, «бу ерда уруш бўларкан» деди-ю, боласини опичлаб, керакли нарсасини замбилгалтакка солиб, қаёққадир жўнади. Ҳозир бўм-бўш, гоҳо битта-яримта мушук у ёқ-бу ёққа ўтиб қолади.

Сойлик томондан келаётган тетик ва янгроқ овоз Элмуроднинг ўйини бузди. У тинглади. Борисов қаҳрамонликка чақирувчи шеър ўқиб келарди:

— Раҳмат Борисов! Бу шеърни ҳар куни жангчиларга ўқиб бериб туриш керак,— деди Элмурод унга кўришгани қўл узатаркан.

— Овқат ўрнига ўтадимиз? — кулди Борисов.

— Рухий озиқ, моддий озиқдан қолишмайди.

— Сўзнинг дами қиличдан ўткир,— кейин қўшиб кўйди у.— Бугун фрицни тоза қирдикми-а, кўнгил тўқ.

— Бу гапингиз тўғри,— тасдиқлади Борисов,— танк бизга етиб келгунча қорним очиб турувди, танклар қирилиб битгандан кейин мундоқ қарасам, тўйиб қолибман.

Лейтенант кўзини ҳалигина ўликлар ётган майдоннинг (ҳозир улар йиғилиб битган) бир бурчига — танк қирувчилар ётган томонга тикди. Ҳеч нарса кўрмаса ҳам ундан биров чиқиб келаётгандай кўзини олмади.

— Турдиевни танийсизми? Элатингиз-чи? — деди Борисов ва Элмуроддан «ҳа» жавобини олгач, кулиб давом этди: — ўзида йўқ шод. Бир гитлерчини нишонга олибди. Йиқилишларини қилиб беради. Оқопдан чиқиб келаётсам: «бир саволим бор, сўрасам майлими?» деб қолди.

«Ҳа, хўш?» дедим. «Кеча, патриот, патриот, дедингиз, ҳали яна бир-икки кишидан қулогимга кирди. Лейтенантимиз ҳам кўп ишлатадилар. Шу нима дегани?» деди.

— Тушунтирдингизми? — уни бўлди Элмурод.

— Тушунтирганда қандоқки, дилига нақш қилиб ўйиб кўйдим.

— Бугун печта ўлдирибди?

— Битта шекилли, сўрамадим.

— Эртага бешга етказди.

Штабдан одам келиб, Элмуродни чақириб кетди.

Данильченкони мудроқ босган экан, Элмуроднинг келганлиги ҳақидаги докладидан чўчиб, кўзини очди. Кўзлари ич-ичига тушиб кетган, қонталашган. Чироқнинг қия тушган нуриданми ёки ўзи шундайми, қовоғининг ости Элмуродга кўкаргандек кўринди. Ихчам сўкалари яна ҳам кичкина тортиб кетган, бурнига чертса йиқилгудай чарчаган бўлса ҳам, ўзини тетик туттишга, ҳар вақтдагидек муомалада бўлишга тиришар эди. Буни Элмурод «ўтиринг» дейишиданоқ билди.

— Телефонингиз бузилганми? — сўради Данильченко.

Элмурод: «Яна нега сизлашга кўчди?» деб ажабланди;

— Йўқ. Гапирётган эди.

— Ертўладамидингиз?

Элмурод қаердалигини айтди. Данильченко уни нима учундир энди кўраётган кишисидай этигидан тортиб козирёги атакада дарз кетган фуражкасигача қараб чиқди. «Нима излаяпти? Бу ер мактаб эмас-ку, тугмача, тўқа ва юлдузларнинг ярқирашини, гимнастёрканинг силлиқ туриши, икки ёқанинг наст-балад тикилишини текшир-са?» деган хаёл Элмуроднинг кўнглидан ўтди. Данильченко бошқа кишиларни чиқиб туришга таклиф этди, Элмурод «Сирли гапи бор шекилли?» деб ўйлади.

— Найзабозликда жангчилар дурустми? — ўзи кўрмай, бировдан эшитган кишидек сўради Данильченко.

— Чакки эмас, олиб кириб турса бўлади, — оҳиста жавоб берди Элмурод.

— Уставиш бузиб қилган бу ўзбошимчалигингиз учун виговор эълон қиламан, — деди Данильченко ва стол устидаги «Красная звезда» газетасини олиб Элмуродга тугди: — Командир бўлинмасини ўзи бошлаб атакага олиб кириш эмас, уни кузатиб туриши ва бошқарини керак. Яхши ҳам жангчиларингиз пухта, чиниққан, бўлмаса, бўлинмангиз қапуд эди!

— Есть виговор! — Элмурод иргиб туриб, қўлини чаккасига олиб, устав талабини адо этди. Газетани қўлига олиб, кўз ташлади. Унда «Жангда командирнинг ўрни» деган мақола босилган эди: Комбат ўқишга буюрди. Элмурод тик турганича бир сидра кўз югуртириб чиқди. Баъзи ерларининг ўзи қора ҳарфлар билан терилган бўлишига қарамай, остига қизил қалам билан чизилган. Бу Данильченконинг иши. У шунақаларни яхши кўрарди. Мақолада бўлинмасини ўзи атакага бошлаб кириб, орқада нима бўлаётганини билмаган командир танқид қилинарди. Данильченко айтгандай командир орқароқда бўлиши, ихтиёрида бўлган қурооларнинг ўт очишини бошқарини, ўзида йўқ, аммо шу дақиқада зарур бўлган қурооларнинг қаёққа қараб ўқ йўллашини тегишли бўлинма командирларидан талаб этиши кераклиги ёзилган эди.

Элмурод газетани ўқиб бўлгач, столга қўйди.

— Буни кўринг, — у Элмуроднинг олдига бир варақ қоғоз сурди, — ҳамманикидан сизнинг ротангизда талафот кўч.

— Чунки душман асосий зарбани менинг районимга қаратган эди, — изоҳ берди Элмурод.

— Жуда ҳам сиз ўйлаганча эмас, — салмоқлади ком-

бат. У яна Элмуродга чўкиб кетган ҳорғин кўзларини тикиб, анча маҳалгача ундан олмади.

Элмуроднинг кўзига унинг худди шундай тикилиш билан бугун атака чоғида ўз резервини бошлаб келиб, кўмакка ташлагани, орқасидан телефон аппарати билан югуриб юрган телефонист қўлидан трубкини олиб, бригада штабидан ниманидир қаттиқ туриб талаб қилгани, бир оздан кейин душмanning чекиниш томони артиллериямиз ўти билан титиб юборилгани кўриниб кетди. Данильченко ҳамон кўзини лейтенантдан олмас эди. Орага нафас олиш эшитилгудай жимлик чўкди. Иккисининг ҳам димоғидан ҳаво урилиб ўтарди, майин хириллаш овози чиқарди. Элмурод ўнғайсизланди, оғзи билан ҳам нафас ола бошлади. Буни Данильченко пайқади:

— Бурнингга атаканинг порохи тўлганга ўхшайди,— у энди сенлади ва аста кўзгагиб типна-тик турган Элмуродни қучоқлади, бағрига босди. Икки елкасидан ушлаб, бир-икки силкиди.

— Яша! Жасуруна атаканг учун ташаккур эълон қиламан. Полковник Ягуновнинг ҳам ташаккурини қабул эт.

— Ягунов яраланибди, деб эшитдим, тўғрими?

— Тўғри-ку, лекин жангчилар билмасин. Уни яхши кўрадилар,— деди комбат ва Элмуроднинг сўроғи билан маъюсланган юзига табассум нурини чиқариб давом этди.— Бригада штаби билан келишдик. Улар рози. Штаб бошлиғи вазифасини ҳозироқ ўтказиб олишинг мумкин.

Элмурод бир вақт ичида устма-уст қалашган виговор, ташаккур, мансаб қаршисида эсанкираб қолди. На «ҳат», на «йўқ» дейишини биларди.

У

Қуршов!

Элмурод мактабда командир экан, бу сўзнинг қанчалик маъноси борлигини хаёл кўзгусида жонлантириб кўрмаган экан. Маана уч кунки, бу сўз бўлинмаларда, ҳар жангчининг оғзида, Элмурод бу сўзни эшитса, матраб билан урилиб, тўрга ўралган бедананинг патиллаши кўз олдига келади, у, бедананинг ҳамма вақт овчи қўлига туша бермагани, энди тўрни пайпаслаб бориб, хишпа бўлмаган деб турганда «пар» этиб учиб кетганини ҳам биларди.

Элмурод биринчи куніёқ Борисов ва бошқа агитаторларни йиғиб, жангчилар орасида кўз-қулоқ бўлиб туришни, агитация ишларини яна ҳам кучайтиришни буюрди. Кечқурун комсомоллар билан бирликда партия мажлиси чақириб вазиятни муҳокама қилишни тайинлади. Мажлисида ўзи ҳам иштирок этди. Мажлис Борисовни кеча ўлган партия ташкилотчисининг ўрнига батальон партия ташкилотчиси қилиб сайлади. Данильченко бригада штабига чақирилгани учун мажлисида бўлмади. Тонга яқин хуноб бўлиб қайтди. Одатдагидан ташқари камгап, саволларга ҳам қисқа, тўмтоқ жавоб бериши билан Элмуродни ёрилмас чипқондек қийнаб юборди. Овқатланар экан, «Ягуновнинг яраси оғир, ўжарлик қилиб штабда ўтирибди» деди. «Бу ёғини ўзинг топ!» дегандай одати бўйича солдатчасига овқатланисига киришди.

Эрталаб тўртинчи батальонга душман ҳужум қилаётгани ҳақида хабар келди. Сал вақт ўтмай замбарак ўқларининг ерни шопиришидан ҳосил бўлган тутун аралаш чап тоғ орқасида кўришиб, гумбурлаши эшитилди. Элмурод Мурзинни эслади. Мурзин ўша батальонда. У Мурзинни мактабда Махалов билан тортишганидан бери, нима учундир, арава миҳдек тани ингичка, боши — қалпоғи япалоқ шаклда тасаввур қилади, унинг бежирим, ихчамлигини унутди. Бу Мурзиннинг ўжарлиги, ўзини бошқалардан билимдонроқ тутгани туфайли бўлса керак. Элмурод у билан фронти келгандан бери кўришгани йўқ.

Тўртинчи батальон биқинида бошланган ҳужумдан сўнг, Элмурод кутгандек, душман бу иккинчи батальонга қарши ҳужумга кўчмади. Яна жимлик чўкди, оддий фронт ҳаёти борлиқни қоплади. Гоҳо-гоҳо пақ-нуқ этган милтиқ ўқлари эшитилиб қолади.

Кеча яқин Данильченко кириб келди. Унинг ёноқ суяклари яна ҳам бўртган эди. Ориқ киши сал гўшт қочирса ҳам, дарров кўзга ташланар экан.

— Полковник ўлибди, — деди у.

— А?!—Элмурод сўзни тўла эшитган ва маъносига тушунган бўлса ҳам, аллапечук беихтиёр сўради. Оғзи очиклигича қолиб, кўзлари бақрайди. Ярага ёпишган латтани шартта сидириб олгандай борлиги зирқиради, тилигача музлаб кетди. — Яраси енгил эди шекилли?

— Эвакуация қилишга кўнмаганини эшитган эдинг. Бугун бир-икки марта ҳушидан кетибди. Шунда ҳам

штабдан кетмабди. Ахир бўлмагач, бир ҳушидан кетганда санитар самолётга олиб учирган экан, госпиталга етмай, вафот этибди.

Элмурод орага чўккан сокинликни бувиш жиноятдай, аста ўрнидан туриб ташқарига чиқди. Алоқа йўлларидан юриб кетди. Аммо кимнинг олдига, қаерга боришини аниқ билмасди.

Горкуновнинг шоша-пиша туриб қарши олиши уни тўхташга мажбур этди. У, ўз ротаси билан бир-икки кундан бери кўришмаган, қаришдошликига борган бола ўз уйини соғингандек соғинган эди. У қўл олиб кўришди. Бир оз кўнгли ёришди. Рашиднинг қарши томондан келатганини кўриб, Турдиевнинг қўлини анча маҳал қўйиб юбормай турди. У Турдиевнинг қизариб кетганини сезмас эди. Бу ўша, 159-полкдан кеча ўтиб келган сержант Рашид, ўзбек, тошкентлик. Кеча Элмурод у билан суҳбат қилган эди. Элмуроднинг кўнглил пишасига тош отган, ўкситган, Муҳаррамнинг эри! Қутилмаган тасодиф. Унинг севганига уйланган рақиб, бугун ўз қўлида, ундан кўмак ва шафқат истайди. У, кеча Элмурод билан учрашганда ўз элатини топганидан қувонди, солдатга хос софдиллик билан юрак-бағрини командирга очиб солди. Элмурод ўзининг унинг хотини Муҳаррамга институтдошлигини айтди, бироқ Муҳаррамга бўлган муҳаббатини яширди. Рашид Муҳаррамнинг институтдоши қўлида урушажаги, ундан доимо эҳтиром кўриб туришига қалби ишонди, қувонди. Элмуроднинг ичيني эски севги рашқи тирпаб, кўнглига тун қоронғилиги чўкди. Рашиднинг: «Хотиним билан турган уч ой никоҳ оқшомидай тотли ўтди. Ҳузур муҳаббат, садоқатда экан!» дегани Элмуродга жуда ҳам оғир ботди. «Жўртгага шундай деяпти, воқеадан хабардор экан» деб англади. Аммо янглиш бўлиб чиқди. Унинг сўзларидаги бунчалик тўлқин, гурур, самимият ҳали васлига термиллиб тўймаган ёш хотиннинг соғинини тўла илиқ муҳаббати ва нафасининг ҳарорати экан. Қачонлардир севгандек бўлиб юрган ва кейинчалик номатълум сабаб билан бошқага теккан қизининг фазилатларини ўз рақибини оғзидан эшитиш нақадар даҳшат эканини Элмурод бутун вужуди билан ҳис этди. Лекин юрагига қулоқ солса, Муҳаррамнинг севгиси қалбида аллақачон сўниб битган. Уни ўйласа, кўз олдига Зебо келади. Муҳаррам қачонлардир кўрилган яхши тушга ўхшайди. Бироқ мана шу кўҳна севгининг оқибатини ўйлар экан, нафсовиятига тегар, йи-

гитлик гурурига путур етказган, севгисини рад этгани ва рад этилишига сабаб бўлган кишига нисбатан кек ва рашик кўзгарди. Бу гурур рашик унинг кўзига шунчалар ширин сўв қилиб турган ҳамшахарини хунук кўрсатарди, гашини келтирарди.

Мана шу гашини келтирувчи одам унга холисона қўлини узатиб келмоқда. Элмурод у билан кўришди.

Элмурод қалбидаги рашик тўфонини сездириб қўйишдан ҳайиқиб, Рашидга ортиқча гап ташламади.

— Ўртоқ Горкунов, Турдиевнинг бурни ер қавлай берганидан учи тўмоқлашиб қолибдими?— деди у Турдиевнинг елкасига қўлини қўйиб.

Турдиев уялиб ерга қаради. Горкунов гап Турдиевнинг юраксизлиги ҳақида бораётганини фаҳмлади:

— Йўқ, ўртоқ лейтенант, душманга чўзилиб қарайверганидан, буни кўринг, боши юқорига узунчоқ тортиб кетяпти,— Горкунов унинг бошидан каскасини олиб, қайроқ нусха бөшини кўрсатди, баравар кулишди.

— Вақт-бевақт қарайвермасин, кўзmunчоқдай ўртасидан тешиб қўяди. Немиснинг ўқи ҳам одамига тегади-я.

— Ажалим етган бўлса тегади-да, бўлмаса нимани тегади, қирқ йил қиргин бўлса, ажали етган ўлади,— деди Турдиев.

Рашид кулгидан очилган лабини йиғиб, деди:

— Эҳтимол бу ростдир, лекин ўрипсиз ҳаракат ажални чақирishi ҳам мумкин. Эҳтиёт шарт. Лекин эҳтиётни кўрқоқликдан фарқ қилиш керак.

Рашиднинг гапи гарчанд холис ва муҳокамали бўлса ҳам, пима учундир Элмуродга тикашли туюлди. Унинг товуши қулоғига хунук эшитилди. Рашид кечадан бери Элмуродга бесўнақайга ўхшаб кўринарди.

— Миша,— Горкунов командир олдида ўзи яхши кўрган исм билан атаб қўйгани учун тезда тўғрилади,— Турдиев анча эҳтиёткор. Об-ҳавога қараб ўзгариб турадиган барометрнинг ўзи, жангнинг боришига қараб хатти-ҳаракат қиладиган бўлиб қолди.

— Ундай бўлса дуруст,— кулди Элмурод,— у энди «патриот» сўзининг том маъносини билади, шундай эмасми, Турдиев?

— Билмагандан кейин...

— Сўраб жуда тўғри қилгансан. Фронт ёлғиз қон тўкиш майдонигина эмас, тарбия мактаби ҳам. Бу ерда кишилар ўлим кўриб, қон кечиб ҳаётнинг туб маъносига

етадилар. Урушдан сўнг кишиларнинг ўз қишлоқларига, шаҳарларига ҳаётий тажриба орттириб, ақли ошиб қайтишлари ҳеч шубҳасиз.

— Эри доимо ёнида бўлганида унчалик қадрламаган хотинлар ҳам, урушдан сўнг эрини қаттиқроқ қучоқлайдиган, серноз, сермулозамат бўлади дегг?—тегишди Рашид.

— Худди шундай, эрлар ҳам. Сизники жуда бошқача кутиб олса керак, ҳали кўнглига заҳа етиб, муҳаббат ўрнини ҳаётий чидам, оплавий ташвиш алмашмаган, шабнам ювган майсадай диркиллаб турган пайти. Бу яқинда хат олганингиз йўқми? Тошкентда қандай янгиликлар бормиш?

Элмурод унга кинояли боқди. Кўзидаги оғир дардини яшириш учун бошқа томонга қаради.

Рашид кўкрак чўнтагидан хат олиб Элмуродга узатди... Ўша таниш хат, ўша «д, р, у» ҳарфларининг думи гажак ҳуснихат. Шундай чиройли хатларнинг озмунчаси Элмурод қўлидан ўтганми? Худди шундай хатлардан бири уни жаҳаннам азобига солган, тириклай ўлдириб, фикри ўйини банд қилиб ташлаган эмасми? Ана шу ҳуснихат Рашидга, қонуний эрга, умр тилаб меҳру вафо тўла соғиниш изҳор этади, ўйлаб ётиб кўрган тушларини баёна қилади. Шу қалам эгаси билармиканки, Рашид ўз оёғи билан рақибни олдига келди? Борди-ю, Элмурод қасос олса, бу сир унга, Мухаррамга умрбод сир қолиб кетар, мотам тутар, Элмуродга самимий дўстидек муомалада бўлар, унинг жанговар лавҳалар ҳақидаги суҳбатларини мароқ билан тинглаб, ҳатто «эримдан бирорта ёдгорлик келтирмадишгизми» деб сўрар, эрини кўрмагани учун Элмуроддан миннатдор ҳам бўлар. Рашик! Хоин рашик, нималарни бунёдга келтиришга қобил эмассан.

Элмурод хатни қайтариб берди. Рашиднинг пошпаси нишаб сийилган этигидан тортиб, ранги кетган, юлдузсиз пилоткасигача қайта қараб чиқди. У маъсум ва гўдакдек бегуноҳ кўринди. Кечаси рашик туфайли хаёлига келган режалари шу дақиқада Элмуроднинг ўзига ҳам эриш кўриниб кетди. Ўзича «Қизиқ!» деб қўйди.

Штабга келиб, соқоллари ўсиб кетган Мурзинни кўрди. Мактабдаги олифта-риндлигидан асар ҳам қолмаган. У шу уч-тўрт кун ичида тузужкина ювинмаган ва сочига тароқ тегмаганидан бадбашара бўлиб кетган. Португялик сербар камари йўқ, солдат камари билан белини бўшгизди.

боғлаган, кўйлаги салқи-салқи бўлиб ётибди. Ҳорғин кўзлари уйқусизликдан ботиб кетган, бирор нарса сўраётган боланинг кўзидек маъсум мўлтирар эди. Элмурод унинг бу ҳолга тушиб қолганини кўриб, мактабда Махалов билан масала талашган ўжар, худбин Мурзинни тасаввур қилолмас эди. Наҳотки киши шунчалик ўзгариб, бошқа оламга кириб кетса! Элмурод ойна топиб ўз башарасига қарагиси келди, аммо ойна ҳеч кимда йўқ эди.

— Батальон дурустми?—сўради Элмурод.

Мурзин жавоб ўрнида кўл силтади.

— Ҳеч ким қолмадими?

— Ҳа, шундай деса ҳам бўлади, ҳеч ким қолгани йўқ, ярадор кўп. Бригада штаби билан алоқа узилди. Икки ўртага фашист суқлиб кирди, шу кечаси батальон қирилиб битса керак.

Элмурод унинг қочиб келганини билди. Мурзин мактабда командир экан, ҳамма курсантии ношудликда, кўрқоқликда айблагани ёдига тушди. Унга: «Энди қалайсан, сен ношудга чиқарганлар қолиб, ўзинг қочиб қолибсан-ку» демоқчи бўлди. Аммо юмшоқ кўнгиллигидан ботинмади. Эҳтимол, Махалов бўлганда дерди, аламдан чиқарди.

— Энди нима қилмоқчисан?— деди ётиғи билан Элмурод.

Мурзин нима деб жавоб қайтаришни билмади. У бундай савол берилишини ҳали хаёлига ҳам келтирмаган, мактабдош дўстларим қулоч ёзиб қарши олар «у бўлинма бўлмаса, мана бу бўлинма-да», деб ёнларида қолдирадилар, деб ўйлаган эди. Дабдурустан берилган бу савол оғир юк бўлиб тўшидап босди, дилига нашта бўлиб санчилди. Бу ёққа келиш олдидан қилган ширин умидлари елга совурилди.

— Ким билади...—секин деди у.

— Ким биланинг нимаси, кичкина бола бўлиб қолдингми! Бўлинмангдан қочиб келгин-да, яна ким биладими?! Таганига ўйлаб гапиряпсанми?!

Мурзин отишма тугалини билан бу ёққа қочар экан, бу томонини ўйламаган, ёлғиз ўз жони кўзига кўриниб кетган эди. Энди ҳушёр тортди. Энди ҳеч ким унга бутунлай бошқа қолиндаги қувватли, ўзбилармон, иззатнафсли, ўзига ишонган киши деб эмас, ҳамманинг кўз олдида шарманда, ожиз махлуқ деб қараши хаёлидан ўтди.

«Ўлим шунчалик даҳшатлими? Мендан ажралиб, тўғриси, мен ташлаб келган, ҳаёт ва мамоти менинг қўлимга топширилган жангчиларнинг жони меникидек ширинмасми? Улар мени, бу ёққа қочар эканман, нима деб ўйладилар экан. Агар менинг қочиб кетаётганимни билганларда, албатта, улар ичида йўлимни тўсиб «Хўш, йўл бўлсин?» дегувчи топилар эди, шу аллозда мен кимга керакман? Бу аҳволда нима кун кўрдим, ҳатто ўлимим ҳам инсонга хос бўлмаслиги турган гап?» ўзича ўйлади Мурзин. Қаршисида аввалгидан кўра яна қорайган, бироқ гўшт қочирса ҳам, қарашлари ироданинг кучи билан ёнган, ўрта бўйли, ихчам Элмурод, шу топда унга жуда ҳам қудратли, қаҳрамон каби кўриниб кетди. Унинг ҳозир чўп ўйнаб ўтирган оддий бармоқлари бошқаларникидан, айниқса Мурзинникидан ўзгача, кўйлагининг ранги уникига ўхшамайди, яхши ва қимматбаҳо матодан тикилгандай кўринади. Иккаласининг ҳам бир маҳал бир омбуран олингани ҳақидаги тарих унга ёлгонга ўхшаб туюлади. «Ҳар ҳолда мен ундан жуда ҳам қўйи зинада эмасман. Унинг сўзларидаги мағрур оҳанг, менинг товушимдаги синиқликдан фарқ қилса-да, у мен билан очиқ юз билан гаплашяптику». Мурзин ўзи билан ўзи ички кураш олиб бориб аста-аста ғайратланди, қалбига ишонч руҳи оқди. Бундан бир соатлар чамаси аввал бу ёққа келиш учун турли режалар тузаётган Мурзинни ўзи эмас, бошқа киши сифатида тасаввур қилди. У Мурзинда қандайдир ноҳақлик бор, у қочоқ, ҳозир ўзи билан ўзи гаплашаётган бу Мурзин эса бошқа киши, бу ҳали ҳаёт учун яроқли, фақат дўстини кўришга келган командир Мурзин! Қаршисида Элмурод ўтирганини унутди. Кафтлари орасига бошини олиб, сочларини чангаллаб эзгилади. Шундоқ ҳам бу яқин кунларда тароқ тегмаган сочи бир неча йил ўргимчак босиб ётган ҳужра бурчагига ўхшаб кетди. Қандайдир майда нарса тўкилди. Тишларини бир-бирига босиб қаттиқ оғриққа дучор бўлган кишидек гижинди, қисик лабларидан пушаймонликни ифодаловчи инграш чиқди: «Мен нима қилдим-а? Мен нима қилдим?!» Сочларини тинмай гижимлаётган бармоқлари бир ерда тўхтади, кўзи бир нуқтага қадалди, ўйга чўмди: «Мен нима қилдим? Наҳотки мен, қочоқ, кўрқоқ! Наҳотки мен, шуни ўзимга раво кўрдим? Мени кишилар ичидан ташлаб мактабга қабул қилганларида комиссия кўзига қандай кўрилган эканман? Наҳотки, менинг қалбим ўшанда ҳам шундай эди? Мени

командир деб қўлимга бир юз эллик олти кишининг тақдирини топширганларидан менинг боқшим, муомаламдан қандай маъно чиққан экан».

Ахир у бир замон Махаловга «Чекинишимизнинг сабаби маана шундай кўрқоқ, пошуд жангчи, курсант ва сўнгра командирлар» деб таъна қилган эмасми! Махалов: «Энди қалайсан, довюррак командир? Сен ишонмаган, пошудликда айблаган собиқ курсантлар оқоьда, ўз мудофаа лишиясида қолиб, сен холироқ жой қидириб, жуфтанин ростлаб қолибсан-ку!» деяётгандек бўлди. Қарнисида Махалов тургандай «ялт» этиб бош кўтарди, Элмуродни кўриб ўзининг ўтиринидап хижолат тортди. Элмурод унга тикилиб қарамай, кўлидаги кичик чўпни ўйнаб ўтирарди.

Мурзин шу ўйлардан кейин ўзидан ўзи уялди, хижолат тортди, ўз аҳволига ўзи ачинди.

Бирдан эрта кузнинг салқин ели ертўлага урди. Мурзинга муздек тегди. У бошини кўтарди. Кўкраги тўлиб нафас олди. Эшикдан ташқарига қаради: қоп-қора тун, юлдузлар чарақлайди. Кишилар ҳаракати сезилади. «Демак кишилар одатдагича ҳаёт кечирмоқда. Ёлғиз меники иадан чиққан» деди ўзига Мурзин. У, ўз ҳаётида биринчи марта ҳеч кимга ён бермаган маънашлиги билан курашарди.

Мурзиннинг ҳаёт уфқини босиб ётган туман тарқалиб, кундуз равшаблиги қалбини чулғади. Қилмишлари босинқираб кўрилган даҳшатли тушу, у энди тонг билан уйғонди.

— Мен кетаман,— деди Мурзин оҳистагина.

— Менга қара, тулкилик қилма. Қочиб келганинг рост. Энди қаёққа борасан: агар ўз бўлимангга қайтмай, бошқа ерга борадиган бўлсанг, хомтама бўлма, сен учун осмон узоқ, ер қаттиқ. Энди ўзбонимчалигининг қўй, солдат кучига ишон, уни сен, қадрла, у билан ҳамнафас бўл. Сенинг енгилтаклигининг, жангчиларнинг кучига баҳо бермаслигининг қочоқликкача олиб келди, хонинлик ботқоғига судради, ўз жонингни ширип қилиб қўйди. Айрилгани айниқ, бўлигани бўри сйди. Ҳали кеч эмас. Ёшиқлик қозон ёшиқлигича қолсин, бўлимангга қайт, виждонингга қулоқ сол, уни чақага сотиб булганма! Қайт, бўлимангга қайт, сенинг қисматинг у билан чамбарчас боғланган, ундап ажралганинг — ўлганинг! Қайт, қайт! Сенинг кўзингга шафқат ва илтифот алашга-

си бўлиб кўринаётган парса илдизидан аллақачон юлиб ташланган сап-сарик ўт! Алдама! Қайт!

Мурзин қуролсизлантирилган асир ҳолига келди. Тили танглайига ёпишди. Энди изоҳ беришга ҳожат йўқ эди. Мурзин ўзича, «Энди юрагимни батамом очиб ташлар эканман» деб ўйлади, аммо Элмуроднинг сўзида ҳаммаси айтилиб бўлгани учун нима дейишини билмади. Бирдан қатъий фикрга келган кишидек бир оҳангда:

— Кетаман! Бўлинмамга кетаман!— деди ва ташқарига ўқдек отилди.

Элмурод унинг кетидан ертўла оғзига югуриб чиқди, чақирди. Аммо у, аллақачон тун қоронғилигига сингиб ғойиб бўлган эди. Фақат анча йироқда аллакимнинг йиқила-қўпа кетаётган шарнасини зўрға кўзи илғади.

— Мурзин! Мурзин!

VI

— Менинг фикрим шу: энди иккиланиб ўтиришнинг фурсати ўтди,— деди Элмурод жиддий,— энди қаршилик ҳалокатга олиб боради, саноқли одам ва яроғ-аслаҳа қолди. Қаандай бўлмасин шу пайтда, шу куч билан ёриб ўтиш ва ҳаракатдаги қисмга қўшилиш керак. Бугун тундап қолсак кечикамиз, била туриб ўзимизни ўтга ташлаган бўламиз.

— Бебуйруқ қандай бўлади?— деди Мурзин.

У беш кун буруноқ шомдан кейин тўртинчи батальоннинг қолдиғини олиб, бир печта командир билан чекинган ва иккинчи батальонга келиб қўшилган эди. Душмanning уч тарафдан қуршаб, зўр куч билан омбурдек қиса бериши шунн талаб этган, Мурзиннинг бу тадбирини Данильченко билан Элмурод ҳам маъқул топган эди. Чорасиз қолиб, қурбон бўлишдан қутулиш имкони бор экан, кучни сақлаб, қайта қаршиликка кўчиш мақбул. Бу тадбирли уринишни Элмурод табриклади, Мурзиннинг кўлини сиқди.

Худди шундай вазият ҳозир иккинчи батальоннинг бошига тушган. Бригада штабинн душман узиб ташлади, қўлчиларнинг аҳвали уч кундан бери номаълум. Алоқа боғлаш учун юборилган кишилар оқибатсиз қайтди, ҳатто бир печта киши ҳалок бўлди. Уч кундан бери душман узлуксиз сиқиб, батальоннинг кучини анча қирқиб қўйди. Овқат тансиқ. Жонга теккан сўк концентрати

ҳам тансиқ бўлиб қолган. Энди четдан кўмак кутиб бефойда эди. Бу орада Данильченко биқинидан оғир яраланди, енгил контузияланди ҳам. У ҳамон ҳўшсиз, батальоннинг тақдир компасининг стрелкаси ёлғиз Элмуродни кўрсатар, ундан нажот маёғини кўтариб олди-га тушиниб талаб этар эди. У рота командирларини штабга тўшлаб, вазиятни муҳокама қилди, ўз фикрини баён этди. Мурзиннинг «Бебуйруқ қандай бўлади?» деган саволи, Элмуродга судан оғзи куйган кишининг қаттиқли пуфлаб ичинини хотирлатди.

— Қандай буйруқ? Кимдан буйруқ кутамиз? — деди Элмурод. — Мана шу буйруқ йўқлигидан мен сизларни тўйладим, бўлмаса, сизларнинг нима ҳожатларингиз бор эди. Аялақачон йўл-йўриқ олган бўлар эдинглар.

— Оғир қурооларни нима қиламиз? — сўради Пўлдон ва унинг хаёлидан бугун кечга яқин шериги ишдан чиқиб, икки тўпчи билан қолгай якка танкотар замбараги ўтди.

Йўлдон артиллерия бўлинмасида бўлиб, бригаданинг қуршовда қолиш хавфи туғилганда полковник Ягуновнинг буйруғи билан иккинчи батальонга ташланган эди.

— Аввал бўлишманинг тақдирини ҳал қилайлик, оғир қурооллар масаласи бир гап бўлар, — деди Пўлдонга жавобан Элмурод.

— Менимча, — деди кутмаганда лейтенант Низомов юрак ютиб, дадиллик билан, — позициямиз яхши, чекинишга ҳали эрта. Уқ бўлса ҳали бор. Яна бир-икки кун бахтимизни синаб кўрайлик.

Шу кунгача бирон тузук иш кўрсатмаган лейтенант Низомовнинг бу журъатидан Элмурод ҳайрон бўлди. Элмурод уни яхши билмас, назарида ўртамиёна командирдек кўзга ташланиб юрар эди. Ҳатто бугун у ўз взводи билан батальонга нанд беришига сал қолди: дупман унинг взводиши сиқиб келди. Шу пайт бирдан взводда қаршилик сусайди, бундан фойдаланган душман ҳужумли кучайтириб, ўша ёқдан ичкари киришига сал қолди, яхши ҳам лейтенант Махаловнинг қаноти унга туташ экан, ёрдамга келиб қолди. Элмурод ҳамон Низомов взводида рўй берган бу ҳодисани тушуниб етмайди. Ўзича унинг бўшанглигига йўйди. Унинг ҳозирги журъати кесакдан чақмоқ чиқишдек ҳайратли нарса эди. Шунинг учун унинг бу сўзига ишонқирамаган бир йўсинда деди:

— Кейин-чи? Кейин қўл кўтарамизми?

— Нега? Кўмак келиб қолар!— деди Низомов гўл кишидек.

— Йўқ, ўртоқ Низомов, биз таваккал қилолмаймиз. Таваккалнинг туби тош, бошингги урсанг ёрилади.

Низомов бўшашиб тушди.

— Майли, яна ўзинглар биласизлар,— деди аранг.

Батальон куч-қувват ва ўқ-дори борида қандай бўлмасин ёриб ўтишга қарор қилди. Элмурод буйруқсиз чекиниш масъулиятини ва батальон комадирлигини ўз зиммасига олди. Энди, қайси томонга қараб силжиш, душманнинг заиф жойини аниқлаш керак эди. Бунинг қапчалик мушкул эканини ёлғиз ҳарбий ҳаётни тўла англаган, ҳар дақиқанинг шундай пайтларда қапчалик қимматлигини тасаввур этган одам билади.

Махалов шарққа қараб иптилиш, мудофаа тутиб ётган қисмлардан бирига қўшилишни маслаҳат кўрди:

— Бунда душманнинг орқасидан бориб анча эсанкиратган, ташвишга солган бўламиз. Бу анча енгил, бошқа қандай йўл ҳам бор?

— Менинчга, аксини қилиш керак,— деди Элмурод стол устидаги кеча қўлга туширилган, ҳар сантиметрида беш километри кўрсатадиган душман харитасига қалампинг учини қўйиб,— душманнинг қанча илгарилаб кетгани бизга номатълум. У ҳужумга ўтар экан, барча техникасини олиб кетди. Орқада ҳар ҳолда кам кучи қолди. Шунинг учун аввал гарбга, сўнгра ўннга, мана бу ўрмонга бурилсак, ундап ўтиб мудофаа тутаётган армиянинг қанотидан бориб чиқамиз,— Элмурод харитани Махаловга яқин сурди ва ўз маршрутини қалам учи билан чизиб кўрсатди.

— Душманнинг рўпарасидан ҳужум қиламизми?

— Кўринишда шундай, лекин биз жангга кирмасдан, иложи борича четлаб ўтишга уринамиз.

Бир тўхтама келиб, тарқалишдилар.

Қоронги тушини билан бўлишмалар позициялардан олишиб, тегирмон ўрпашган пастликка тўпланди.

Батальон маълум ерга боргунча орқа томонни эҳтиёт қилиб туриш учун қолдирилаётган Махалов ва Йўлдошни чақириб Элмурод деди:

— Нариси билан бир соат турсанглар бўлади, мен тепалиқдан ошиб олсам, бас. Кўп тутилмашлар, душман билан ўчакишманг. Йўлдош, сизнинг замбарагингизни қолдиришга тўғри келади. Лекин уни яроқсиз қилиб қол-

диришни унутманг. Мабодо снарядлар ишлатилмас экан, сувга ташланг, токи душман топиб ишлатмасин. Махаловга берилган миномётчиларга кўмаклашишг. Агар ярадорлар бўлиб қолса мутлақо қолдирилмасин, эҳтиётдан бир жуфт носилка ҳам қолдиришман.

На Махалов ва на Йўлдош ўз фикрини баён этди. Ҳаммаси илгаридан келишиб қўйилгандек «кетишингиз мумкин» командасини кутиб турдилар. Элмурод энлик камаридаги сувдонини олиб, Махаловга тутди:

— Ич, руҳингни тетиклаб ол, лекин кейин қизишма.

Махаловдан кейин Йўлдош икки-уч қисқа-қисқа смирди, каскасини олиб ҳидлади.

— Хайр, кўришгунча омон бўлинглар!— қўл узатди Элмурод, бир-бир қўл сиқиб хайрлашди.— Махалов, дўстим, қизишма, оғир бўл. Биламан, чекиниш оғир, аммо бошқа чорамиз йўқ, кишиларни сақла.

Батальон йўлга чиқди. Элмурод тегирмон олдидаги кўприк бошида туриб ўтувчиларни кўздан кечирди, бу — саф билан ҳаракат қилиш одатдаги тунги походга ўхшамас, ҳамманинг ҳаракати вазиятнинг вазмин тоши остига босилган, лаблар муҳр урилгандай жим. Оёқлари остида эзиладиган нарса бордай қадамларини эҳтиёт билан босадилар, қарашларида маъюслик ва ғамгинлик бўлмаса ҳам кўп маъноли жиддийлик виқори бор.

Элмурод эшг орқада бораётган Борисовни чақириб, нималардир деди. Борисов бир неча марта «Есть!» деганича, яна ўз ерига чошиб кетди. Кимдир кўприкнинг қарши томонидан шошиб кела бошлади. Элмурод олга чиқарилган оҳрананинг алоқачиси бўлса керак, деб ўйлади.

У Рашид эди.

— Хўш?— деди Элмурод.

— Ўтирган еримизда тамаки халтам қола берибди.

У югурганича настликка тушиб кетди. Элмурод унинг орқасидан қандайдир ноҳуси назар билан қараб қолди. Шундай мушкул дақиқаларда унинг бу ерда юриши Элмуроднинг ганини келтирарди. Рашид жардан қайтиб чиқди да, ўтиб борар экан, бир оз тўхтаб:

— Руҳингиз қалай, ўртоқ лейтенант?— деди.

Бу сўз Элмуроднинг кўнглидаги қизганч чўғини босган кулли учириб юборди, жўрттага унга тегажаклик қилаётгандек туюлди. Совуққина: «Дуруст» деб жавоб қайтарди.

Рашид жўнаб кетди, Элмурод сўнгги дақиқагача уни кузатиб қолди.

Элмурод орқада ҳеч ким қолмаганига ишонгач, йирик одимлар билан илгари босиб кетди. Унинг орқасида бораётган Бондарнинг қўпол ва катта оёқлари ерга бе-сўнақай тушиб, ганини келтирувчи овоз чиқарарди.

Батальон, душман мудофаа тутиб ётган қишлоқни ўнгда қолдириб, қирга қараб йўл олди. Ер баҳорда ҳай-далганича қолиб кетганидан тартибли ҳаракат қилиш оғир эди. Батальон анча сочилган. Уларнинг ҳаракатини қаршидаги узала кетган тепа ўз гавдаси билан душман соқчилари ва пистирмаларининг кўзидан асрайди.

Туннинг кўр ойдин эканидан Элмурод хурсанд. У энг олдида, ўзи йўл бошлаб боради. Қишлоқ уйлари ва унинг атрофидаги дарахтлар мудҳиш кўринади. Қаерда-дир ит ҳуриди, коивотнинг тишчилигиши ишугина бузади. Қишлоқдан бир ўқ узилди. Сал ўтмай кўл пулемёти бир неча сидра ўқ ёғдирди. У, батальондан анча нари, орқа томонга келиб тушар, ерга «шип-шип» қадалар эди. Элмурод ётишга команда берди. Ҳамма турган ерида ўтирди, ётди. Бир неча минутдан кейин яна йўлда давом ётдилар. Элмурод Махаловга йўлни қишлоқдан яна ҳам чапроқ олиш ҳақида одам юборди. Компасига қараб мўл-жал қилган маршрутдан тоймаганига қаноат ҳосил қил-гач, юришни тезлатиш ҳақида команда берди. Ярим соат-лар чамаси ўзи бошлаб боргач, четга чиқиб батальонни кўздан кечирди, улар чўзилиб кетган эди.

— Илдам-илдам қадамланглар!

— Дам олсак яхши бўларди, ўртоқ лейтенант,—де-ди жуда ҳам таралиб кетган бир бўлинмадан кимдир. Элмурод эшитса ҳам илдамлади.

Йўл-йўлақай командирларни ҳузурига чақириб, ўз бўлинмаларини қўлда тутишни, орқада қолишга йўл қўймасликни буюрди. Ўзига маълум, синалган жангчи ва кичик командирлардан бир команда тузиб, орқа томон-га ташлади. Улар орқада қолувчиларга ёрдамлашади. Ўзи олдинга ўтиб, яна ҳам шиддат билан одимлай кетди.

— Мендан қолинмасиз, маълум дистанция сақлансин.

Узоқда зепитканинг ўқи ёрилади, қон-қора тунда бирпас машъалдек ялт этиб, яна денгизга отилган тош-дек зим-зиё бўлиб кетади. Унинг шуъласи батальонгача етиб келади, товуш, тун осойишта бўлса ҳам масофа-нинг ҳамласида сўнади, ғойиб бўлади.

Элмурод смена олиб келиб ярадорларни кўтарувчиларни алмаштирди. Олдинда бораётган ва ҳамон ҳушсиз ётган Данильчепконинг юзига «ўлиб қолмаганмикан» деб, энгашиб қаради — йўқ, у нафас олар, аммо у севиб, ҳурматлаган бўлимасининг ҳозирги вазиятидан беҳабар, кимлар кўтариб, қаёққа олиб бораётганини пайқамас эди. У, Элмуродга бегона бўлган оламда яшар, унинг учун батальоннинг бутун машаққатлари, орзу-ниятлари, заҳматли туйғулари, ширин ўйлари ёт эди.

Элмурод яна олдинга ўтиб кетди. Унга Борисов дуч келди.

— Ўртоқ лейтенант, одамлар белнурак ва газ пиқобларни ташлаб кетишяпти.

Бу хабар ҳали замон Элмуродга бўйсунмай ўз хоҳишлари билан ҳар томонга тўзиб кетадиган, граждандар уруши йилларида кўп рўй берган ва у ўқиган китоблардаги ҳодисаларга ўхшаб кетди: «Наҳотки шундай бўлса, сая туриб қурооларни ҳам ташлай берсалар-а!»

— Командирларга шу буйруқни топшир: ҳар бир ташлаб кетилган асбоб ва қурол учун трибуналга топшираман.

Бондарь Элмуроднинг буйругини олиб қоронғиликда гойиб бўлди. Ярим соатлар чамаси вақт ўтгач, батальон орқасини бир отделение билан қўриқлаб келаётган Борисов Рашидни яна ҳам мудҳишроқ хабар билан юборди. Рашид жуда хотиржамлик билан Элмуродни бир четга имлаб, деди:

— Ўртоқ лейтенант! Лейтенант Низомов бир неча жангчилар билан орқада қоляпти. Шунча гапирсак қулоқ солмайди, «Ўргатманг командирга!» дейди. Ҳозир биздан ҳам кейинда.

Элмурод сесканиб кетди. Назарида бу орқада қолиш газ пиқобларни ташлашдан кейинги яна бир босқич эди.

— Низомовни менга чақиринг, — деди у кўп ўйламай.

— Есть!

Элмурод Рашидни жўнатиб, сафдан бир четга чиқди. Батальоннинг ўтишини кузатиб турди. Чиндан ҳам кишилар анча сочилган, уларнинг толиққани кўришиб турарди. Бу нарса уни анча босди. Шундай бўлса ҳам Низомовга кўз тутди. У ҳадеганда келавермаганидан кейин, «улар анча орқада қолиб кетган экан-да» деган фикрга келди. Сой бўйига батальон етиши билан привал эълон қилди. Кашаңдалар бошларини шинель билан ўраб

чекишди. Сойга чўккан қалин туман узоқни кўрсатмас, баданга елимдек ёпишар, йўл зарбидан бўртган, ҳорган юзларда қиров боғлар эди. Олди кишиларни мудроқ босди, совуқдан баданлар увиша бошлади. Шу маҳал лейтенант Низомов оқсоқланиб Элмудорнинг олдига келди:

— Чақирган экансиз.

Бу маҳал Элмурад бояги шахдидан тушиб қолган эди.

— Хўш, элат, нима гап, орқада қолиб кетаётган эмийшсиз?

— Этик оёғимни уриб қўйибди, ўртоқ лейтенант.

— Ана холос!

— Қачон чақа қилганини ўзим ҳам билмайман, бундоқ ечиб қарасам, шилиниб кетибди.

— Яхши бўлмабди, аҳтиёт қилиш керак эди,— Элмурад бирдан лейтенант Низомовнинг ҳам газ ниқоби йўқлигини пайқаб қолди:— газ ниқобингиз қани?

Ана шунда Низомов эсанкирагандек бўлди. Лекин ўзини дарров тутиб олиб, деди:

— Ертўлада ёдимдан чиқиб қолибди.

— Ёлгон!— деди кимдир сал наридан ва қоронғида улар қаршисига юриб кела берди. У Рашид эди. Етиб келиб Низомовга газ ниқобни узатди:— Мана-ку, нега ёлгон гапирасиз, лейтенант!

Кейин Рашид уни йўлда Низомов ташлаганини айтди.

Элмурад титраб кетди, лекин ўзини босиб сўради:

— Сизникими?

Низомовнинг жавоб беришга кучи етмади, бошини қуйи солди.

— Баракалла!— деди кесатиб Элмурад.— Жангчиларга шунақа ибрат кўрсатяпман денг?!

Низомов пимадир деб изоҳ бермоқчи бўлган эди, Элмурад унинг оғзига урди:

— Бўлди! Бўлди! Изоҳ берманг. Ишёқмаслик ҳам эви билан! Колошнанинг олдида борасиз, взводингизни олдинга олиб ўтинг!

Лейтенант Низомов ҳазин товуш билан «Есть!» деганича оқсоқланиб туپ қоронғисидан кўздан йўқолди.

— Яхши қилдингиз, ўртоқ лейтенант! Беш-ўнта ўзига ўхшаган билан орқада судралавериб бизни хушоб қилиб юборди,— деди Рашид мамнуи ва Низомов бутунлай кўздан ғойиб бўлгач, атрофга назар ташлаб аста қўшиб қўйди:— Шу лейтенантингизнинг пияти бузукми дейман-да!

Шу хунук фикр ўзи хуш кўрмаган кишининг оғзидан чиққани учун ҳам Элмуродга унча ёқинқирамади. Шундай бўлса-да, «Наҳотки?..» деб кўнглидан ўтказди. Лекин Низомовнинг шундай шароитда қўлидан бир иш келишига ишонмади. Рашидга қараб:

— Ваҳима қилманг!— деди.

Рашид индамай жойига кетди.

Элмуродни ҳаммадан олдинга юборилган разведканинг ҳадеганда қайтмаётгани ташвишлантирарди. Шу билан бир вақтда, ўзининг ҳам қаттиқ чарчаганини ҳис қилиб борарди, кўзлари қисилар, эти увишарди, тез-тез эслаб турарди. Бошида нимадир ғувиллар, аллақандай боши-кети йўқ фикрлар бири кириб, бири чиқар, уларнинг тушми ёки ўнгми эканини гоҳ ажратолмас эди. Ниҳоят разведка қайтди. Улар келтирган маълумот Элмуродни қапоатлантормади. Уни ҳаммадан ҳам ўрмон оғзидаги қишлоқнинг гарнизони ва ўрмон даҳанасининг миналаштирилган-миналанштирилмаганлиги қизиқтирар эди.

Махаловнинг шу вақтгача етиб келиб қўшилмагани устига бу разведканинг тўмтоқ хабари Элмуродга иккинчи қайгу бўлиб тушди. Энди яна разведка уюштириш ва Махаловни кутиш керак эди. Тонг эса яқинлашиб келмоқда, фурсат зиқ. Бироқ бу икки нарсаи ҳал этмай давом этиши, қишлоқни тўла разведка қилмай ҳужум бошлаш ўт билан ўйнашишдай хавфли эди. Борди-ю, ўрмонга ўтиб олса, Махаловнинг тақдири қандай бўлади? Унинг келиб қўшилиши шарт. Ахир Махалов унинг ўнг қўли, синалган жанговар дўсти. Унингсиз бир томонини ел ураётгандай сезади. Яна разведка юборди. Улар билан йўлда учрашажагини айтди. Бир неча минут ётгач, топг ёришувидан қўрқиб, таваккал билан йўлга тушди. Батальон қўзғалар экан:

— Ҳеч бир нарса унутиб қолдирилмасин!— деб буйруқ берди, бу билан ҳали Борисов хабар берган «тушириб қолдиришлар»га барҳам берилсин демоқчи эди.

Батальон оғир юрди. Жангчилар оёқларининг безиллаб қолганидан бўлса керак, ўрдакдек лапанглаб юрардилар. Ярадорларни кўтаришдан бўйин товловчилар кўрина бошлади. Элмурод уларнинг шу ергача душман қаршилигига учрамай келишдан қувонмай, норозилик қилганлари учун ичдан ўқинди. Ахир душман қишлоқда, иссиқ хоналарда ётиши яхши кўрмаганда, батальон ҳали

аллақаерда жаңг қилиб ётарди. Тўғри, батальон кутилмаган маршрут билан кўн километрларни ортиқча босди, бутун-бутун қишлоқ, йўлларни йироқдан айлашиб ўтиб қийналди, аммо буларнинг барчаси ҳозирча яхшиликка хизмат қилипти-ку! Кечаги оқломдай булар бугун кесиб ўтган йўлда душман танклари турганда нима бўларди? Ахир бу хизда чекиниш омад-ку!

Разведка қишлоққа кириб, қайтиб чиқишда душман пистирмасига дуч келиб, ўзини фох қилиб қўйди. Икки кишини қурбон бериб қайтди. Энди қандай бўлмасин ҳужумга ўтиш керак эди. Тонг қоронғиси ганимат. Махаловни кутиб ўтириш ортиқча. Унга томон юборилган икки киши тайинланган ергача бориб, ҳеч қандай хабар олмай қайтди.

Элмурод ярадорларни анча берида қолдирди. Қўлидаги бор кучини учга тақсимлаб, ҳар бирига ҳали разведкадап чиққан кишилардап берди. Ўзи резерв билан қолиб, асосий ядроли — миномётчи ва сапёрларни ўзи билан ўтказишни мўлжаллади.

Батальон ёлғон тонг қоронғисидан уч томондан босгириб қишлоққа кирди. Лейтенант Шиловга биринчи бўлиб дуч келган қишлоқ кишини қишлоқдаги фрицнинг кўпчилиги ўрмон даҳанасида мудофаа тутишини айтди. Улар ўрмондан, партизанлар ҳужумидан ўзини эҳтиёт қилармиш. Демак фриц буларга орқа ўгирган.

Ярим соатдан мўл давом этган тартибсиз жаңг тинди. Душман паланартиш қаршилиқ кўрсатиб, орқа томонга чекинди. Элмурод асосий ядроли бошлаб кирар экан, унда-бунда ётган ўликларини, сочилаб ётган ҳарбий анжомларни кўрди. Ярадорларни олиб бораётганларни тезда ўрмонга ўтишга буюрди. Ўзи бир неча одам билан қишлоқнинг катта кўчасига чиқди. Бирор кишини учратиб, ундан ўрмон йўлини сўрамоқчи эди. Аммо аҳолидан бироқ киши кўришмас, ёлғиз жаңгчиларгина у ёқдап-бу ёққа югуриб ўз бурчларини ўтар эдилар.

Батальон ўрмонга кирди. Элмурод ўрмон оғзидан кузатиб турар экан, узоқдан кимнингдир юк орқалаб келаётганини кўриб қолди. Кўзини олмай қараб турди. Яқинлашгач, унинг немислигини билди, орқасида Турдиев милтиқ ўқталиб жилмайганича келмоқда. Фрицга бир чамадон ва яна нималардир ортган.

— Бу нима? — сўради Элмурод.

— Шу нарсалар билан қочиб кетаётган экан, ўртоқ

лейтенант, қишлоқдан чиққач, зўра ушлаб олдим. Жуда тишлогич кўппағи экан, буни қаранг,— Турдиев тиш ботиб, моматалоқ бўлиб кетган чап қўлини кўрсатди.

Фриц унга қия боққан эди, милтиғини ўқталиб сўқди, «Юр!» деган маънода қўндоқ билан орқасига туртди. Немиснинг қўлидаги чамадон ерга тушиб, очилиб кетди. Ичидан турли кийим-бош, ҳатто болаларнинг эски қалпоқчаси ҳам чиқди. Шу лаҳзада қаёқдандир пайдо бўлган Горкунов Турдиевни туртиб:

— Кўрдингми, бу муттаҳам нималаргача йигиб-талаб юради? Бу шунақа очкўз,— деди.

Турдиев Горкуновнинг гитлерчилар «вабо, ҳамма ёқни қуритади» деганини кўп эшитган эди. Лекин, «унчалик бўлмаса керак, ахир у ҳам одам-ку» деб ўйлаган эди ўзича. Шу чоқ бу сариқ гитлерчи унга жуда пасткаш, тумшуги билан ахлат титиб турган итдек хунук, жирканч кўриниб кетди. У шу ерга олиб келгунга қадар буни билмаган, у оддий кишидай бўлиб кўринган экан. «Шу нарсаларни олишга қўли борибдими, Горкунов айтгандек, ҳамма ёқни вайрон қилиши мумкин; бадбахт, пасткаш очкўзга бу ҳеч гап эмас» деган ўй бошидан ўтди. «Юр!» дейишни ҳам хайф билиб, оёғи билан орқасига тепди-да, ўрмон томонни кўрсатди. Бирдан хаёлига «Бу ўрмонда нима қилади? Ҳали боқиш ҳам керак бўлар?» деган фикр келди. Отиб ташлашга ҳозирланган эди, Элмурод тўхтатиб қолди.

Батальоннинг бу ерда туриши хавфли эди. Элмурод ўрмон ичкарасига кириш ҳақида буйруқ берди.

Элмурод қаёқдандир бир қишлоқ кишиси билан бошлашиб келди. Мурзиннинг уйғоқ ётганини кўриб:

— Уйқинг пишдими?— деди.

Мурзин «Ҳали ухлаганим йўқ» дейишни мақбул кўрмай, «ҳа» деб қўя қолди.

— Мен бу томондаги охраларни кўздан кечириб чиқдим, сеп мана бу ёқдагиларни текшириб чиқсанг. Яна гафлатда қолмайлик. Лекин жангчиларни қаттиқ койи-ма, ҳаммамиз ҳам жуда толиқдик, ухлаб қолганлари ҳам бўлиши мумкин,— деди Элмурод уйқусизлик ва йўл азобида қизариб кетган кўзларини Мурзинга тикиб.

Мурзин ўрнидан туриб, кийим-бошларини тузатди-да, Элмурод кўрсатган томонга қараб кетди.

Элмурод ўзи билан келган қишлоқ кишисига деди:

— Демак, бошқа йўл йўқ, шундайми?

— Менинг билганим шу,— чолнинг бетидаги ўргимчак уясидек ажиблари қисилди,— ҳар ҳолда чакки йўл эмас. Бир вақтлар одамлар қатнаб турарди.

— Ўзингиз ҳеч юрганмисиз?

— Бир марта ўтган эдим. Бунга анча йил бўлди. Қатнаб юрган бирорта бошқа одам олсангиз яна ҳам яхши бўларди, тўғри бошлаб чиқарди.

— Йўқ, отахон,— деди кескинлик билан Элмурод,— бу юмушни ҳар кимга ишониб бўлмайди. Колхоз раиси сизни маъқул кўрди. Ахир у бошқа одамни бериши мумкин эди. Демак, сиз бошлаб чиқинибгиз керак.

Батальон ўрмонга чекингач, Элмурод қишлоққа кириб, раисни топди. Ундан ўрмонда Н. шахрига чиқин йўллариши сўради. У бир қанча маслаҳат бергач, шу чолни ёнига қўшди. Элмурод чолнинг кўндан бери устара тегмаган соқоли, тусини йўқотган кийим-бошларини кўздан кечириб, раисга умидсиз назар ташлади, раис ҳам чолга сездирмай кичик бир имо билан: «Кексалигига қарама!» деди.

Элмурод чол билан анча вақт жим қолди. Танасида ҳорғинлик ҳукмрон бўла бошлади. Устма-уст икки-уч эснади, уйқусизликдан қизариб, чарчашдан ич-ичига тушиб кетган кўзлариши ёш босди.

Батальон ширии уйқуда. Кимдир унда нарироқда хуррак отиб ухлайди. Элмурод хурракни ёқтирмаса ҳам шу онда хуррак отиб ухлаётган кишига ҳаваси келди, лекин вақт гапимат. Батальонни уйғотиб, чол етакчилигида йўлга тушди. Бирор соатлар юрилгач, Элмуродга ярадорлардан тўрт кишининг жони узилганини айтдилар. У бир дақиқа хабар берувчига кўз тикиб қолди. Бу билан «Нега сал барвақт айтмадинг, энди мен нима қилишим мумкин? Ҳа, айтганча, Дамильченко улар ичида йўқми? У эмасми?» дегандай бўлди. Хабар берувчи билан бирга ярадорлар олдига борди. Ўликни ҳамон кўтариб борувчи жангчилар унга қарадилар. Уларнинг бу боқиши «ортиқча юк кўтариб боришимиз, энди қолдирсак бўларди» деган маънони ифодаларди. Буни Элмурод дарров ашлади. Батальонга дам олиш учун буйруқ берди. Ўликлар ерга қўйилди.

Батальон яна йўлга тушди.

Махалов, Элмурод таъкидлагандек, бирор соатлар чамаси вақт ўтгач, ротаси билан қишлоқдан чиқди-ю, тўхташга мажбур бўлди. Душман унинг изига тушган эди. Махалов олдиписига буни душман кузатувчиларининг қўққисдан хавотирсираб очган ўти, деб ўйлади. Ротага «Ёт!» командасини бериб, ўзи орқага ўтди. Шу маҳал рота орқасида келаётган охранидан жангчи келиб: Сойга душман автоматчилари тушди. Бир взводга яқин. Яна душман мудрофаасида ҳам қандайдир ташвишли жонланиш бор» деди. Сал ўтмай, унинг гапи тасдиқланди. Душман автоматчилари сой томонда кўришиб, ўт очдилар. Улар ротанинг орқа охранисини асосий куч ҳисоблаб, ўзларини фаш этиб қўйдилар. Махалов худди шунини кутгандай, кузатувчиларини Йўлдош билан шу ерда қолдириб, ора-сира ўқ очиб, «қаршилиқ» билдиришни таъкидлади-да, ротани парига бошлаб кетди. У ўзига қулай жой изларди. Ҳадемай, у шундай жойни топди. Бу бир неча кун давомида қўшни полкнинг қандайдир бўлимаси мудрофаа тутган тепалик эди. У ерда тайёр окоплар ва алоқа йўллари бор эди. Лейтенант Махалов ротасини шу ерга мудрофаага ўтказди. Ўзи дарров рота орқа томонини кўздан кечирди. Кечирди-ю, хурсанд бўлиб кетди. Орқа томонда одам ҳатлаб ўтолмайдиган кенгликда сув оқарди. Лейтенант бу томондан хотиржам бўлди. Тепаликка қайтиб келиб, папирос тутатди. Бўлимларнинг вазифасини, жойини аниқлаб бериб, Йўлдошнинг охрани билан аста шу тепаликка чақириб олди. У жанг қабул қилишга тайёрланар эди.

— Мудрофаа тутдингми?— деди Йўлдош ишнинг жуда жиддий тус олганини пайқаб.— Жанг қиламизми?

— Мажбур қилинса. Ахир буларни эргаштириб қаёққа борамиз, батальоннинг думи остига бошлаб борамизми?— деди кулибгина Махалов.

У орқасига тушган душманни вақтида пайқаб олгани, мудрофаа учун қулай ўрин топганидан мамнун эди. У папиросни икки кафтига яширганича узун-узун тортиб, ҳалигина душман пайдо бўлган томондан, унинг орқасида ёнаётган қишлоқдан кўз олмасди. Шуълалар кўзини қамаштириб, ундан беридаги паст-баландликларда душман ҳаракатини кўришга халақит берарди.

— Шу маҳал одамларга ўтти олиб келиб берган афсонавий Прометейдан ҳам хафамап,— деди Махалов ва туриб пастга тушиб кетди. Олдинга ташланган икки жангчиининг бир ёнига ўрмалаб бориб ётди-да:— Хўш, қарчиғай, чўқишадиган кўринамизми?— деди ва ўзи ҳам кўз тикди.

— Шунақага ўхшайди. Юмронқозиқдай ундам-мундан бош чиқаришиб туришибди.

Бир неча лаҳзадан кейин лейтенантнинг кўзи қоронғиликка кўникиб, харсангни бутадан, бутани одамдан фарқ қила бошлади.

Душман уларнинг орқасидан шу ергача келиб, ниманингдир маслаҳатида тўхтаган, Махаловнинг мудофаага ўтирганини пайқаган кўринарди. Шу хилда тонггача ўтиришга, эҳтимол, душман тайёрдир, лекин лейтенант ҳеч бунга кўнолмасди. Қўзғалиб кетиши яна мумкин эмас, чунки душман унинг изига тушган. У ўйлаб, кузатишга қарор берди.

— Асрияч,— деди у жангчига, кўзини душмандан олмай,— прожекторларнинг кечаси осмонни қайчилаганини кўрганмисан? Ўшандай тунни титкила!

— Ўзим ҳам шу вақт кўзимнинг тўртта бўлмаганига хафамап.

— Ҳали сенинг ҳам кўзинг иккитами?— деб гапни бурди лейтенант.

Асрияч буни дарров тушуниб, жавоб қайтарди:

— Тўртта десам бўлади. Сўзни бир ерга қўйганмиз, ЗАГСдан ўтишимиз қолган, холос.

— Дурустсан. Мана шунақа кунларда эсласанг тортган машаққатларинг ҳам, баданингга совун суриб, устидан сув қуйгандек, бир зумда ювилиб кетади.

— Жуда тўғри айтдингиз, тссс... мотор товуши кел-япти.

У сўзлаб бўлгунча мотор товуши аниқлашиб, иккита мотоцикл йўлдан фронт орқа томонига ўтиб кетди. Лейтенант Махалов яна бир оз кузатиб ётди-да, бир қарорга келолмадими, тепаликка қайтди. Йўлдошни ҳузурига чақирди.

— Биз унинг ҳужумини кутиб ўтиролмаймиз. Эҳтимол у тонггача кутар, ўзимиз атака қиламиз. Сен иккинчи взводни олиб, сувни ёқалаб бор, қўққисдан ҳужум қил, мен миномётдан чалғитиб тураман.

— Есть!

Йўлдош взводни олиб, сув ёқалаб кетар экан, лейтенант Махалов миномётдан бир неча ўт очиб, душманнинг диққатини ўзига тортди. Шу йўсинда давом эттиришни миномётчиларга буюриб, ўзи ўнтача автоматчини олиб, Асриянинг олдига кетди. У бориб етиши билан Йўлдош ўт очди. Душман чувиллаб қолди. Бирдан «Ура!» янгради. Янада ваҳималироқ бўлиши учун Махалов ҳам ўз автоматчилари билан ётган ерида «Ура!» деб ҳайқирди. Бир неча дақиқалик қисқа-қисқа отишма ва портлашдан кейин майдон тинчиди. Душман қишлоққа чекиниб, у ердан пулемётдан ўт очди. Осмонга кетма-кет ракета чиқара бошлади. Ҳамма ёқ мурда рангига кирди. Взвод тепаликка ўтиб кетиб, пастдан Йўлдош битта ярадор немис билан чиқиб келди. Немис ўнг қўлидан яраланган бўлса ҳам, нима учундир, икки букчайиб оқсоқланарди. Уни қанчалик сўроққа тутмасинлар, тузукроқ бир парса ололмадилар. У ё ўлгудек бефаросат, гўл, лақма, ейишичишдан бошқани билмаган, ёки тирпоқ-тирноғигача захар босиб кетган душман солдат эди. Бунинг устига, русчани билмаганидек, булар ҳам немисчани тузуккина гапиролмас адилар. Шунча урининлардан кейин Махалов, Йўлдош атака қилган автоматчиларнинг сони қирқта эканини аниқлади. «Нима қилмоқчи эдинглар?» деган саволга немис елкасини қисиб қўя қолди. Махаловнинг куфури ошиб кетди.

— Олиб бор, бети қурсин!— деди Йўлдошга.

Бу орада душман яна жонланиб қолди. Бу гал олағовур зўр эди. Ракета кетидан ракета чиқарарди. Ҳатто уларнинг узук-юлуқ сўзлари бемалол эшитилиб турарди.

— Ари уясига чўп тиқилган экан!— деди Йўлдош.

— Ғувиллагани яхши,— деди нима учундир Махалов ва командирларни йиғиб, йўл-йўриқ берди.

Салдан кейин душман ҳужум бошлади. У икки томондан қамраб келарди. Лейтенант Махалов шошмай душманни қарши олди. Олдинга ташланган кузатувчи жангчилар онда-сонда ўқ уза-уза тепаликка чекиниб келдилар.

— Юзга яқин,— деди Асриян, Махалов ёнидан жой олар экан.

Душман ўқ узмасди. Унинг ўрмалаб келиб, бирдан ўққа тутмоқчи ва ваҳимага туширмоқчи экани яққол кўриниб турарди. Рота ҳам сабр билан кутди. Бундай

атакаларни у, албатта биринчи кўриши эмасди. Кўз бемалол илғайдиган бўлганда Махалов атайин: «Батальон, диққат!» деб бақирди, яна бир лаҳзадан сўнг «Огонь!» деб қичқирди. Ҳамма қуролдан ўқ ёғдирилди. Тун қўйни ёришиб кетди. Гўё қора лас чодирга йилтироқ игналар келиб қадаларди. Тоғ акс-садо берди. Душман ётиб қолди ва ўқ очди. Энди икки томондан учган чўғ игналар бир-бирига қадалишарди. Отишма узоқ давом этмай тўхтади. Махалов душманнинг қайта ҳужумини кутди. Лекин ҳадеганда такрорланмади.

Махалов ёнига Йўлдошни чақириб маслаҳатлашди, «Командасиз битта ҳам ўқ отилмасин. Окоплар, ўқ нуқталари шиддатли мудофаага тайёрлансин!» деб командирларга буйруқ берди. Кичик бир группани эҳтиётдан орқа томонга олиб ташлади.

Белкураклар ишга тушиб, иш қизиб кетди. Махалов ўз маррасини кўздан кечириб чиқди. Душман яна атакага кўчиб қолди. Ҳужум кучли бўлди. Душман Махаловни қишлоқдаги мудофаадан кўчган батальон деб ўйлаган бўлса керак, унинг каттагина куч билан, яхши тайёрланиб ҳужум бошлагани кўришиб турарди. У аввалига миномётдан қаттиқ ўтга тутди. Бу орада тепаликка ўрмалай бошлади. Буни Махалов кузатув пунктидан аниқ кўриб турарди.

— Ана, яқинлашиб қолди.

— Орқасидан яна келишяпти,— деб унга доклад қила бошладилар.

Аммо у чурқ этмасди. Унга сари командирларнинг тишқаси қуриб яна киши юборар, ўт очишга рухсат сўрар эдилар.

Махалов эшитмагандек ё индамай қўя қолар ёки босяқлик билан: «Сабр қилсин!» деб жавоб қайтарарди. Душман ҳамон ўрмаларди. Сабри чидамаган бир командир эса ўзи елиб келди. Шўниб доклад қилди:

— Менинг томонимни ҳозир атака қилади, ахир.

— Пега постингизни ташлаб келдингиз, ким чақирди сизни? Жўнанг жойингизга!

Командир: «Вунинг эси жойидами?» дегандек ажиб бир қараб, порози бўлганича жойига қайтиб кетди. Махалов бир кўзини қисиб, душман билан ўзининг оралигини чамалаб кўрди. Рўмолчаси билан манглайини артди. У терлаб кетган, бутун асаби бир мушт бўлган эди. Бадаида майин титроқ ҳам бордай сездди. «Наҳот кўрқ-

япман?» деб яшип тезлигида хаёлидан ўтказди ва яна ўзи «йўғ-э!» деб раддия берди. Бу фикри ўйи, диққати, асаби, руҳининг бир нуқтага тўпланганининг оқибати эди. Шунинг учун ҳам бўлса керак, беихтиёр қўлини мушт қилиб олган эди.

— Кўп-ку...— деб бехос гапириб қолди ёнидаги жангчи.

— Ҳа, ўн киши бир кишининг атакасини қайтармоқчимидингиз. Ундан кўра автоматингизни сидирғасига отадиган қилиб қўйинг.

— Қўйинглиқ.

— Тамом, нимага ваҳимага бериляпсиз!

Жангчи уялиб кетди. Ахир жангда «ваҳимачи» бўлшдек даҳшат борми!

Махалов ҳамон тишларини бир-бирига қаттиқ босиб, лабларини қимтиганича, кичрик қоқмай кузатарди. Душман у мўлжаллаган ерга келиб ётиб олди.

— Пулемётлар! Огонь!— деб рўйи-рост туриб ҳайқирди у ва атрофида турган связнойларга қўшимча, ҳар бўлинмага ўзига хос буйруқ бериб жўпата бошлади.

Ут жуда аҳиллик билан очилган эди. Ахир уларнинг бармоқлари бир неча минутдан бери тепкида турибди-да! Елгиз буйруққа муҳтож эдилар.

Душман бир санчиганича, ётиб қолди. Шиддатли қаршилик кўрсатиб турди-ю, бошини кўтариб атакага ўтолмади. Аста-секин орқага тисарилиб, яна миномётини ишга солди. Бунга ҳам қаноат қилмай, пулемётдан ялтироқ ранго-ранг из қолдирувчи ўқлар билан ота бошлади. Мушаклар осмонда бир-бирини қуварди. Бу душмanning ваҳима солишга кўчганини кўрсатарди. Фрицнинг бу қилиқларига қўлдан бери ошна ва синашта жангчилар оқонлардан сал бош чиқариб:

— Фашистнинг жазаваси тутди,— дейинди, яна бири қўшди:

— Алам қилса, туз сен!

Душман «етарли ваҳима солдим» деб ўйлади шекилли яна, жанг майдонини совутмай ҳужумга кўчиб қолди. Бу гал ўқни аямай йўл-йўлакай отиб, рўйирост келарди. Бу ҳақиқатан ҳам даҳшатлироқ кўринарди. Махалов аччиқни аччиқ кесади, деб ўйлади шекилли, боягидан ҳам берига келгунча қўйиб берди. Унга сари душман сурбетлик билан интилиб келаверди. У оқонларга яқин-

лашуви билан миномётлари отишни тўхтатди. Махалов шуни кутиб тургандек бирдан ҳамма қуролларидан ўт очиб, қаршилик кўрсатди. Олди душман автоматчилари окопларга сакраб улгурди.

Найзабозлик бошланди. Худди шу маҳалда Йўлдош орқа томонга қўйилган группани бошлаб келиб, окопдаги душман билан унинг орқасидан кўмакка келаётган пастдагиларини ажратиб қўйди, уларни ўққа тутди: Окопдаги жанг ўн минутлар чамаси чўзилиб, типчиди. Душман қириб ташланган эди. Яна ўқ пастга қаратилди, душман даф бўлди. Бу тенгсиз жанг ғалабаси жангчиларнинг руҳини кўтариб юборди. Ўз кучларига яна ишолч орттирди. Тезда душман мурдаларини бир чеккага йиғштириб ташлаб, окопларни тартибга солиб олдилар. Ярадорларни боғлаб, запас окопларга ётқизиб қўйдилар. Яна душман томонга кўз тикдилар.

— Йўлдош, қойил қилдинг. Ташаббусингга тап бераман, яша!—деб Махалов Йўлдошни қучоқлаб ўпди. Икки дўст ўпишишди.

— Менгамас, жангчи-автоматчиларингга қойил қол!

— Мен уларга доим қойилман. Улар менинг суянган тоғим!

Махалов командирларни йиғиб:

— Тўлқин бошланди, демак сув тубидаги хатарлар юзага чиқади. Бошланишини кўрдик. Энди такрорланаверади. Уларни даф қилиб, мудофаада ўтира бериш бизнинг вазифа эмас. Кенгашилган фикр — қўйма фикр дейдилар. Кенгашиб олсак. Менинг фикрим шундай, лейтенант Йўлдош Отаев ротани олиб жўпайди. Мен бир группа киши билан шу ерда қоламан. Душманни алаҳситиб тураман. Шундай қилмасак душман биздан ажралмайди, уларни бошлаб батальонга олиб бориш — жиноят, бу хойиннинг иши.

Бир оз жимликдан кейин боя постини ташлаб доклад билан Махаловга келган младший лейтенант:

— Мен ўз взводим билан қоламан. Сиз ротани олиб кетинг,— деб оёқ тираб, қаттиқ туриб олди.

— Ўртоқ Отаев ҳам қолмоқчи. Лекин мен буни овозга қўймоқчимасман. Ўзим қоламан.

Хира булутдан кўк юзи ёришиб, шамол турди. Иссиқ қон ва порох ҳиди димоққа урди.

Рота қўзғалишга ҳозирлик кўрар экан, душман яна ҳужумга ўтиб қолди. Бу гал у Йўлдош раҳбарлик қила-

ётган флангдан бошлади. Бу галгиси қанчалик тез ва шиддат билан бошланган бўлса, шунчалик суръат билан бостирилди ва охирида лейтенант Йўлдош контратакага ўз фланги билан кўтарилиб, уни анча нарига улоқтириб ташлади. Ўз группасини аста-секин позицияларига чекинишга буйруқ берар экан:

— Ўлдирилган немис солдатларининг йўл-йўлакай автоматларини, этик қўнжларидан патронларини йиғиштириб олинг,—деб алоҳида таъкидлади ва бу иш бажарилгунча ҳужум этиб келган позициясида душманга ўқ узиб, қаршилик қилиб турди.

У қайтиб келиши билан Махалов:

— Қани жўна, вақт кетди. Ҳадемай, тонг отиб қолади! — деди.

Йўлдош ҳар вақтдагидек оғирлик билан индамади. Махалов ўзи билан ўн киши олиб қолиб, қолганларни орқа томонга жўнатди.

— Кам-ку? — деди Йўлдош, Махаловнинг кишиларига бир назар ташлаб. У, ҳеч бўлмаганда йиғирма беш-ўттиз киши билан ёки бирорта взвод билан қолади, деб ўйлаганидан жуда ҳайрон бўлди.

Махалов жавоб бермади.

— Ўқдан кўпроқ қолдир,— деб илтимос қилди у.

— Майдондан йиғиштирилган ўлжалар ҳам қолдирилди.

— Яхши.

— Кўп тутилма, лейтенант,— деди Йўлдош печундир хомуш.

— Имкон бўлди — сени қувиб етаман.

Лейтенант Йўлдош ротани кўздан кечириб, ўтказиб юборди-да, ўзи лейтенант Махалов билан бир неча дақиқага қолди. Нима деб хайрлашувини билмасди. Ичида қандайдир куч: «Уни энди қайта кўрмайсан, энди қайта кўрмайсан!» деяётганга ўхшарди. «Шу тўғрими?» дегандек Махаловнинг кўзига қаради. Қоронғида ҳеч нарса кўрмади, у ҳар вақтдагидек оғир, узоқлашиб бораётган ротасига кўз тикиб турарди. Суяги бузуқ, кам гўшт юзи қия тушган ой нурида қандайдир мудҳиш, жуда жиддий кўринди. «Хафами у? Пега? Уксиянтими?» деб ўйлади Йўлдош.

— Хўш, лейтенант?.. — деб гап бошлади Махалов, бироқ ҳеч нарса демай, унинг кўзларига кўз қадади.

Икки ўртоқ — икки лейтенант гарчанд бир-бирлари-

нинг кўзларига боқиб, нима дейётганларини уқишолмас ҳам, бир лаҳза, фақат бир лаҳза тик тикилишиб қолишди. Йўлдош Махаловнинг бу тикилиш сукунатидан: «Хайр дўстим, кўришмасак яхши-ёмон гапларим учуш узр. Дўстларга менинг самимий саломларимни тошпир. Менга ишонинг, сизларни гафлатда қолдирмайман, сўнгги томчи қоним қолгунча дўстлар хизматига тайёрман, менадан хавотирланманглар» деган маънони тушунди ва Йўлдошнинг кўнглига шундай фикр келди: «Омон бўл, вазифани шараф билан бажариб қайт. Вазифанг мушкул, ammo сен бунга лойиқсан, сенга ишонамиз, сени биламиз, зафар ёр бўлсин!»

Ҳақиқатан ҳам бу бир лаҳзалик тикилишдан сўнг тиллар сўзга келмади. Иккови ҳам бу лаҳза давомида бир-бирининг фикрини уқиб бўлган эди. Шунинг учун сукунат сўнггида сўзсиз бир-бирларини қучоқларига ташландилар, қовургалар қирсиллади, лабларда бўсалар чақмоқ чақди, ўпка тўлди. Ҳатто Йўлдошнинг кўзида ёш кўринди. У шу лаҳзада дўстининг у учун, ҳув анави салмоқлаб кетаётган кишилар учун, бундан 2—3 соат муқаддам йўлга чиққан Элмурод, Данильченко, Мурзин ва барча батальон жапгчилари учун ўлимга қолаётганини пайқагандек бўлди. Шунинг учун кўзига ёш келди. Буни Махалов пайқаб қолаётгандек кўзини яшириб, унинг қучоғига ташланди, яна ўпди, яна қаттиқроқ қучоқлади. Охир:

— Хайр!—дея олди зўрға, қўлини сиқди, нарироқ бориб, қўл силкиди. Махалов ҳам қўл силкиб турарди. Унинг бу қўл силкиб туриши Йўлдошнинг хотирасида умрбод қолди. Узоқлашиб, Махалов кўздан ғойиб бўлганда ҳам, Йўлдош уни доим шундай тасаввур этарди.

Махалов теналикка қайтиб, ҳар битта жапгчинини яна бир-бир кўздан кечирди, ҳар бирининг мудофаа участкасини кўрсатиб берди. Оқоп четига энгагини қўйиши билан кўзи мизғиди. Қанча вақт ўтганини билмади-ю, ёнидаги жапгчиларнинг қуйидаги сўзлари қулоғига кирди. Аввалига тушимда деб, ўйлади, кейин кўзини очиб, аста қараса — ўпди. Тинглади:

— Уйғотма дейман сенга!

— Ахир ўрмалашиб қолди-ку.

— Энди кўрдингми! Ўрмалашгани билан ҳали ҳужумга ўтадимиз, йўқми? Қўй, бир оз тиниқиб олсин. Бугун ҳазилакам чарчагани йўқ.

— Тортишманлар, мен уйгоқмац,— деди у.— Узи нима гап?

Жангчилар индамай душманга кўз тикишди. Дарҳақиқат, душман гивирлаб қолган эди: ҳадемай, ҳужумга кўчди. Совуққонлик билан қарши олиб ўққа тутини натижасида у атакагача етиб келолмай, қайтиб кетди.

Шундан сўнг душман тонггача ҳужум этмади, лекин гоҳ у ёндан, гоҳ бу ёндан тўрт-беш автоматчи ташлаб қитмирлик қилиб, мижка қоқтирмади. Шусиз ҳам анча ёруғ тунни мушак отиб, ёритиб турди.

— Немисда тунни билан отиб чиқадиган мушакчи лавозими борми дейман-да. Тунни билан тинмайди-я, зангар!— деди жангчи Содиқов.

— Ҳавасинг келдими?— кулгига олди Асриян.— Истасанг биз ҳам шунақа вазифани сенга юклаймиз.

— Ҳавасиммас, гашим келяпти.

— Гашинг келса, қарама!

— Аनावининг гагини кўр,— тажанг бўлди жангчи ва суҳбатдошига заҳарли қараб, нарига сурилиб кетди.

Тонг отди. Уфқда пахта тўзонига ўхшаган бир тутам булут кўринди, сал ўтмай олов бўлиб ёнди. Тонг сукунатида узоқдаги замбарак отишмаларининг портлашлари янада тиниқроқ эшитилди. «Узоқ, анча узоқлашибди фронт» деб кўнглидан ўтказди Махалов. У тонг отишдан, кун бошланишидан хурсанд эмасди. Ахир куннинг тапшиши тунниқидан ортиқроқ-да!

Нонушта вақти ўтгунча душман чурқ этмади. Бу жимлик яхшилик нишонаси эмасди. Бу бўрон олдидаги сокинликни эслатарди. Худди шундай бўлиб чиқди. Душман миномётдан яхшигина ўққа тутиб, кетидан ҳужумга ўтди. Миномёт Махаловни икки кишидан ажратди. Ҳужумчи зўр билан қайтариб, яна бир кишини йўқотди. Жангчи Содиқов бу тўқнашувда ажойиб матонат ва қаҳрамонлик кўрсатди. Нима бўлди ю, унинг автомати тиқилиб, ўқ узолмай қолди. Бу ўқсиз ораликни кўрган бир тўда душман ўша ёққа ташланди. Содиқов бир печалаҳза автоматини тузатишга уришиб, душманининг окопларга яқинлашганини сезмай қолди. Дарров ёнига тайёрлаб қўйган гранатадан иккитасини кетма-кет улоқтирди. Барибир иккитаси оқонга тушишга улгурди. У, бирини автоматнинг қўндоғи билан бошига солиб сулайтирди, сулайтирди-ю, автоматининг қўндоғи ҳам у билан бирга

ерга учиб тушди. Иккинчи немис шундоққина ёнида пошиб автоматига ўқ жойларди. Содиқов ҳеч нарсани ўйламай, шақ этиб уни бир калла қилди, кетидан ўзини устига ташлаб, босиб тушди. Асриян унга кўмакка етиб келди. Содиқов ҳаллослаб, қора терга ботиб туриб келарди. Давангидай фриц қоп-қора қонига беланиб, унинг оёғи остида ётарди. Содиқовнинг қўлида унинг автомати.

— Алмаш қилдик. Даюснинг боши қаттиқ экан, бир урсам автоматининг қўндоғи синиб кетибди-я!

— Секироқ-да, бу уришингда қўндоқ дубдан бўлса ҳам дош бермайди,— кулди Асриян.

— Жуда ҳам қаттиқ урганим йўқ эди.

— Боши қовундек иккига бўлиниб кетибди-ку, қаттиқ урмаганмиш.

— Қаттиқ-қаттиқ уравер, қурол топиб бериш менга тан,— деди уларни наридан кузатиб турган Махалов мамнун кулиб.— Ҳеч тап тортма!

— Менинг окопимга тумшугини тиқиб нима қилади, бошим ёрилмасин деса, узоқдан отиша берсин. Насиба-сини шундоғам юбориб тураман,— деди руҳи жуда кўтарилиб кетган Содиқов. Унинг уйқусизликдан бир тундаёқ ориқлаб кетган, тўзон ва порох тутунлари қўнган юзида табассум кезарди.

Атака яна такрорланди. Кетма-кет бўлаётган ҳужумлар даҳшатидан қўрқиб қолган бир жангчи келиб, Махаловга дудуқлана бошлади. У, Махаловнинг сувсиз қудуқдек чўкиб кетган кўзларидан, ҳорғин қарашларидан, оғир-оғир кўз юмишларидан тўқнашавериш унинг ҳам жонига тегди, бир оғиз сўз кифоя деб ўйладими, энди қаршилиқ кўрсатишининг фойдаси йўқ, деган мазмунида алланималар деди. Бу Махалов бошида кутмаганда чақилган чақмоқ эди. Унинг ҳорғин кўзлари керилиб, пешонаси тиришди, бутун баданини титроқ босди, қўллари муштга тугилди-ю, тили сўзга келмай, фақат «Қўрқоқ, хоин!» дея олди. «Ўн кишининг номуси ва фахри учун бир одамни қурбон қилиш жиноят эмас» деган фикр ўтди кўнглидан.

— Йўқол, дейман! Йўқол!— деди унинг сўррайиб турганини кўрган лейтенант.— Жонинг ширин кўрпниб қолдими, қўрқоқ! Кет, кўзимга кўринма!

Шу маҳал Содиқов: «Танқ, ўртоқ лейтенант!» деб доклад қилиб қолди. Лекин Махаловга узоқдан ўрмалаб

келаётган дашхатли танкдан кўра, қаршисидаги кўрқоқ жангчи хавфлироқ ва бадбахтроқ кўринарди.

— Уртоқлар,— деди жангчиларга қараб,— мана бу ҳамроҳимиз қаршилик кўрсатишни энди бефойда ҳисоблайди, сиз нима дейсиз?

— Бу кўрқоқлик.

— Кўрқоқлик — жангда хоинлик.

— Хоинга ўлим!

— Тўғри, ҳукм шу!— деди Махалов нафрат тошган кўзларини хоинга тикиб. Хоиннинг башараси мурда тусини олиб бўлган эди. У нималардир деб дудуқланарди. Асриян келиб, унинг қўлидан автоматини тортиб олди. Хоин бақириб оқопдан чиқди-ю, душман томонга чопа бошлади.

— Хоиннинг ризқи шу!— деди Махалов автоматидан унга қарата қисқа ўқ узиб.

Хоин юзини чангаллаганича чимирилиб мукка тушди. Ерни чангаллаб бирпас типирчилади-ю, сўнгра жим бўлди.

Бу маҳал учта танк очиқ майдонга чиққан, тепани пишонга олиб ўқ уза-ўза гурсиллаб келарди. Махаловнинг ҳаммадан ҳам кўрққан нарсаси шу эди. Ахир на бир дона танкка қарши гранатаси ва на ёнилғили пишаси бор эди-да! У ҳамон ҳалиги хоиннинг гапидан тирар, газабидан ўзини тийиб ололмас эди. Унинг назарида ҳалиги хоин шу танкни ҳайдаб келаётгандек кўринарди. Унга сари лейтенантнинг нафрати оловланиб, нима қиларини билмасди. Шу пайт унинг ёдига танкнинг энг позик ерларидан бири ҳайдовчи қараб келадиган энсиз тирқиш экани тушди-ю, ўша тешиқларга қараб ўқ ёғдиришни шерикларига буюрди. Ахир ҳайдовчининг кўзи ўша тешиқлар қаршисида-да! Ўзи ҳам ёнидаги милтиқни олиб, ўқ уза кетди. Лекин унинг ёнидаги Содиқов ўт очмай нима биландир ивирсирди. Бундоқ қараса, бир неча қўл гранаталарини бир қилиб, бир-бирига чандияпти. «Ҳа? Тўғри-тўғри!» деди у бейхитёр ва ўзи бу ишга киришди. Асриянга бақирди.

— Пулемётга ўт!

Асриян ҳозиргина ҳалок бўлган жангчининг панжасидан тепкинни аранг ажратди, унинг қўли ҳали иссиқ эди, тепкидан панжасини тортганда, пулемёт яна бир сидра ўқ ёғдирди. «Ўлсанг ҳам отасан-а, дўстим, юрагингда қасосинг шунча кўнмиди!» деб қўйди Асриян унинг ўрнига ўтиб, пулемётни тўғрилар экан.

— Асриян, автоматчиларни танклардан ажратип керак!— яна ҳайқирди Махалов.

Асриян пулемётини кўтарганича флангга ўтиб кетди. У ердан туриб, танклар кетидан қумурсқадек ўрмаланиб келаётган автоматчиларга ўқ ёғдирди. Атрофига бир-пикки миша келиб тушиши билан «нишонга олдинг-а, хумпар!» деб яна жойини алмаштирди. Бу гал тепаликнинг флаңгидан анча наридаги чуқурга тушиб душмани худди ён бағирдан ўққа тутарди. Бу ер жуда ўнг эди, автоматчилар гўё унинг кафтида эди. Бу қулай позициянинг икки-уч сидирга ўқи душман автоматчиларни ҳаракатдан тўхтатиб, ётишга мажбур этди. Бу айти муддао эди. Махалов унга қараб, ёришган юз билан «Яша!» деб бақирди. Командирнинг ташаккури Асриянни яна гайратлаштириб юборди, у янада шиддатлироқ ўқ уза кетди.

Автоматчилардан ажралган танк тепаликка суръат билан етиб келиб, ўқ отишни тўхтатди-да, окоплар устидан юриб, гусеничалари билан эзгилай бошлади, окопларнинг, алоқа йўлларининг чети нураб, тупроққа тўлди. Содиқов танкнинг ўз устига бостириб келишини кутиб ўтирмади-да, траншея ичидан унга қараб отилди. У мўлжалга олган танк бир ерда туриб олиб, занжирлари устидан гир айланарди. У шунчалик яқинлашиб бордики, ўз гранатаси парчасидан зарар кўриши ҳаёлига ҳам келмади. У фақат бир нарсадан: гранатаси мўликалга тегмай қолишдан, меҳнати бекорга кетинидан кўрқарди. Яраланиш, ҳалок бўлиш, нечундир шу онда ўйига келмасди. У гранатасини иргитишга кўтарганда, танк манглайдаги оқ крест шунчалик аниқ ва катта кўриндики, унинг шунақа экапини ҳеч пайқаманган экан. Шу дақиқада у крест кўзига жуда ҳам мудҳиш кўриниб кетди. Кўринди-ю, гранатани қанақа қилиб иргитганини ўзи билмади, фақат салдан сўнг кучли гумбурлашни ва қандайдир темир бўлақларини шарақлаб кетганини эшитди. Бошқа ҳеч нарсани билмади. Бир вақт кўзини очса, тепасида лейтенант Махалов билан младший сержант Асриян турибди. Махаловнинг боши боғланган, Асрияннинг сўл қўли бўйнига сепилган. Атроф жимжит. Уни бошқа жойга кўтариб келтиринибди. У граната ташлаган танк гуриллаб қора тутуп чиқариб ёнмоқда, ундан нарида яна бири қаққайиб турарди. Унинг шодлиги беҳад эди. Яраларининг оғриғини ҳам унутди.

— Ким ёқди? — мамнун сўради у.

— Асриян. Сувдониди озроқ спирти бор экан, қўйиб ёқди.

— Ремонт қилолмайдиган бўлсин дедим, — кулди Асриян.

Гарчанд бу гал душман икки танкидан ажралиб, анча талафот кўрган бўлса ҳам, махаловчиларнинг аҳволи танг эди. Бу жанг унга жуда қимматга тушди. Иккита танкининг ишдан чиққанини кўрган душман аламзадалик билан ўлган-тирилганига қарамай, ёпирилиб келди. Бу маҳалда жанг қилишга лаёқатли ёлғиз ўзи қолган эди. У эсанкирамай, ақли-ҳушини бир ерга тўплаб, узуп окопнинг гоҳ у бошига, гоҳ бу бошига югуриб, эгалари сафдан чиққан қўл пулемёти ва автоматлардан ўқ узарди. Ярадорлар магазинга ўқ жойлаб бериб туришди. Душман чекиниб, шунақа, миномёт ўқиға тутдики, Махалов, тепа чўкиб кетди, деб ўйлади. Отишма тугагач, бундоқ қараса, Содиковдан бошқа барча ярадорлар қирилиб битибди. Тасодиф Содиковни асраб қолибди. Эҳтимол, ажал, унинг беҳушлигини кўриб, мурда ҳисоблагандир. Бир маҳал Асриян қўлини бўйнига осиб, сойликдан чиқиб келди. У шу тўқнашувнинг ўзида беш йиллик касалдек жуда озиб кетган эди, Асриянга асти-асти ўхшамасди. У билан юз йиллар учрашмагандай, қучоқлашиб кўришди-да, «мен ҳам унга ўхшаб озиб кетгандирман» деган ўй билан сўради:

— Мен қалайман, озиб кетибманми?

— Йўқ, яхши, мен-чи?

— Сен ҳам яхши.

Бугун Махаловга кун жуда ҳам узун кўриниб кетди. Қуёш осмон гумбазига қадалган нурли пақшдай асти бир ердан қўзгалмаётганга ўхшайди. Эҳа... ҳали кечга, қош қорайишига анча-мунча соат бор. Энди уч атака қайтарилди. Ким билади, ҳали печтаси олдида! Яна танк ташласа-чи? Нега энди атакасини такрорламасин? Анали тупроққа қоришиб ётган уюмлар танк гусеницаларидан узилиб тушган кўмаксиз ярадор шерикларининг гўштлари, суяклари эмасми! Энди лейтенантнинг кечгача бардош беришга асти кўзи етмай қолди. Зотан, ротани қузатганда ҳам уни қувиб етишга кўзи етмаган, ҳалок бўлиш учун, ташланган маррасини ҳимоя қилиб ҳалок бўлиш учун қолаётганини бир карра кўнглидан ўтказган эди. Бу ўлимнинг аниқ ва муқаррар эканини энди тўла

тўқис ҳис қилди. Ҳис қилди-ю, ҳаётнинг бутун кўркамлиги ва латофатини шу лаҳза тасаввур этгандек бўлди, у билан видолашувга мажбур эканини тушунди. Бошқа илож йўқ эди. Бошқа йўл ўлимдан кўра даҳшатлироқ эди! Ўлим! Ўлим — хунук зарурат! Йўқ, хунук эмас, шу онда у айни зарурат. Шу дақиқа шарафли зарурат! Шундай ўлиш керакки, у инсончасига бўлсин, виждонинг қийналмасин, ўзинг рози бўлиб кет!

— Асриян,— деди у,— сен энди жўна.

— Қаёққа, ўртоқ лейтенант? — ҳеч нарса тушунмади Асриян.

— Рота орқасидан. Тунга ҳали узоқ. Ўқларимиз тугади ҳисоб. Тугамаганда ҳам икковимизнинг қўлимиздан нима иш келади? Содиқовнинг аҳволини ўзинг кўриб турибсан, бекорга икковимизнинг ҳалок бўлишимиз инсофдан эмас. Сен кет. Мен қоламан. Мен гов бўлиб тураман.

— Йўқ, ўртоқ лейтенант, сиз кетинг, мен қоламан. Сиз командир, сизнинг мендан кўра фойдангиз ҳали кўн тегади.

— Биласанми,— деди лейтенант Асрияннинг ҳадеганда ён бермаслигига энди иқрор бўлиб,— денгизчиларда қандай одат бор? Кема фалокатга учраганда, капитани ҳаммадан кейин уни ташлаб чиқади.

— У денгизчилар-да!

— Тўғри, бу денгизчилар одати. Лекин мен ҳам бир замонлар денгизчи бўлишни орзу қилгандим. Энди ана шу орзумга кўра, ҳеч бўлмаса, шу ерда денгизчилардек иш тутмоқчиман, ундан кейин,— бирдан лейтенантнинг юзига кулги чиқди,— ундан кейин, сенинг севган қизинг бор. У сени кутяпти.

— Тўғри, у мени кутяпти. Лекин жоним ширинлик қилиб командиримни оғир жангда ёлғиз ташлаб кетганимни билса, мени кутмай қўйиши ҳеч гап эмас, ўртоқ лейтенант.

— Ахир сен ташлаб кетаётганинг йўқ, мен ўзим руҳсат этяйман. Ҳалиги қаҳрамонлигининг ўзи сен учун кифоя! Акс ҳолда ҳаммамиз қирилиб кетардик. Сен кет.

— Йўқ, мен кетмайман, кетолмайман, ўртоқ лейтенант, ахир ўзингиз ўйлаб...

— Буорама: ҳозир, шу дақиқа жўнаб кет, ротанинг изидан жўна, батальонга қўшил. Жанг тафсилотини ком-

батга доклад қил! — деди Махалов тик қотиб, товўшига салобат ва команда руҳини бериб.

Асриян унинг вазоҳатига, ёниб турган кўзларига қараб, таклиф буйруққа айланганини англади, энди ваз кўрсатиш бефойда эканига иқроор бўлди. Чунки буйруқ ваз талаб этмайди, сўзсиз бажарилади, охири:

— Есть, ўртоқ лейтенант! — деди, шундай деди-ю, сеvimли командирининг кўзига тикилганча қотиб қолди. У командирининг нима мақсадда қолаётганини унинг вазоҳатидан уқиб олганди.

Махалов: «Хайр, оқ йўл!» деб қўл узатди, элчи ҳам роҳининг қўлини сиқди, бағрига босди. Сўнг икки кифтига қўлларини ташлаб, деди:

— Комбатга салом айт. Мен ундан миннатдорман. Мен ундан ана шундай оғир вазифани ишониб топширгани учун миннатдорман. Худди шундай деб айт. Жангчиларимга ташаққуримни топшир, мен улардан миндан-минг розиман.

— Есть! Ҳар ҳолда ўзингиз қолиб яхши қилмаяпсиз, ўртоқ лейтенант, мен қолишим керак эди.

Махалов индамади. Асриян Содиқов билан бориб хайрлашди-да, йўлга тушди.

— Ўзингни эҳтиёт қил, — деди лейтенант у анча узоқлашгач.

— Сиз ўзингизни эҳтиёт қилинг. Қалтис аҳволда қоляпсиз, менга бало ҳам урмайди.

Махалов Содиқовнинг қошига келиб, унинг аҳволини сўради. У бир неча жойидан яраланган, қимирлашга мадори йўқ эди, лекин ёнаётган душман танкини завқ билан томоша қилиб ётарди. Ўз меҳнатининг самарасини кўришдан гаштли нарса борми!

Лейтенант қолган ўқларни бир ерга тўплади, магазинларга жойлади. Яна қидириб кетди. Борлари ҳам танк ҳужумида тупроққа кўмилиб кетган эди. Излаб-излаб бир жуфтгина қўл гранатаси топиб келди. Унинг ҳам бирини боя пулемёт текисини қўлидан чиқармай, ҳалок бўлган жангчининг ёнидан ечиб олди. Гранаталарни ҳам бир кўздан кечириб, автомати ёнига қўйди. «Сен кузатиб тур!» деб душманни Содиқовга топширди-да, унинг белкуракчасини олиб, пулемётчини кўмгани кетди. Уни қўлидан келганича, яхшилаб кўмди. Қайтиб Содиқовнинг олдига келди.

— Бу ёқдаги ишларимиз тугади. Ўқ ҳам тугади.

Сену мен, мапа шу ўқ-дори қолди. Қош қорайгупча бардош беролсак, душман безовта қилмай турса, марра бизники, биз ютамиз. Аслида шундоқ ҳам биз ютдикку-й!

— Нима қиламиз, рота кетидап кетамиз дейсизми?

— Бўлмаса-чи. Улар маррага етиб олди. Бизнинг ҳам ш битди.

— Мен-чи, мен юролмайман-ку?

— Ташвишланма, дўстим, ташлаб кетмайман. Мапа бу юрак, мапа бу ерда виждон бор,— деди кўкраги билан сўл биқинини кўрсатиб,— улар ҳеч кимга хиёнат қилмаган. Уларга ишонишнинг мумкин, улар дўстга хиёнат қилмайди.

Лейтенант Махаловнинг нима учушдир шу вақтда ҳадеб, гаширавергиси келарди. Унинг бошига шу маҳалгача келмаган жуда қизиқ фикрлар ёғилиб келмоқда эди. Бундан ўзи ҳам ажабланарди. Унинг алланималар ҳақида фикр юритгиси, мулоҳаза этгиси, бошидан кечирган оддий воқеаларни ҳам завқ билан ҳикоя қилгиси келарди. Ҳаётдаги ҳар бир парса, ҳар бир ҳодиса ажойиб суҳбат мавзуи бўлиб кўринарди, диққатини тортади. Лекин унда «нега шундай?» деб сўралса, балки ўзи жавоб беролмасди. Содиқов унинг сергап бўлиб қолганидан ажабланарди. Ахир бу камгап, суҳбат севмас лейтенантни энди кўраётгани йўқ. Унда курсант бўлган, фронтгача сафардош бўлган. Лекин унинг бунчалик илҳом билан сўзлашини, кўтаришкни руҳини биричи кўриши эди. У нималар ҳақида гапирмади! Унинг дастидан болалигида қозондан қайиқ қилиб, қўшни майдонидан ўтадиган ариқчада оқизгани ҳам қолмади.

Улар бирпас жим қолишди, кейин яна бошқа бир мавзуда суҳбатлашиб кетишди. Уларнинг бахтига душман шидо бермай жим ётарди. Фақат кузатувчилар гоҳ у ердан, гоҳ бу ердап бош кўтариб қоларди. Шу сукунат кун оққунча давом этди. Кун оғиб, кўкда булутлар юра бошлагач, улар ҳаракатга келиб қолди. Махалов автоматини елкасига тиради. Бир-икки қисқа-қисқа ўқ узиб қўйди.

— Ўртоқ лейтенант,— деди Содиқов,— менда ҳеч парса йўқ-ку, жилла бўлмаса тўннопчангизни бериб қўйинг. Жангчи ҳам мудрофаада беқурол ётадимми,— кулди Содиқов қон қочган, касалсимон ҳорғин юзларини йилтилла-тиб.

— Марҳамат!— тўппончасини узатди лейтенант.

Содиқов оғирлигини сипагандек тўппончани ушлаб кўрди-да, кейин ўқини кўздан кечирди.

— Бут бўлса керак,— деди лейтенант.

— Бут. Еттита.

— Биттаси ҳисобланмайди.

Содиқов «Нечук?» деб сўрамади, унинг нима демоқчи эканини тушунган эди. Командир, «бундай оғир дамларда олтигасини душманга отасан, биттасини ўзинг учун олиб қоласан» демоқчи эди.

Душман қисқа-қисқа югуриш билан босиб келарди, Махалов қанча аяб, тежаб отмасин, ўқи у кутгандан тез тугаб борарди. Ана душман 70—80 метрли масофада ўқ узмоқда. Ана 2—3 таси ундан ҳам берига келиб қолди. Махалов улардан бирини пойлаб ўқ узди, у энди сапчиши билан мук тушди, йиқилганича турмади. Ана, бошини кўтармади, қўлидан автомати тушиб кетди. Ана, яна бири ер тишлади. Ана, биттаси яраланиб, ёнидан бинтини олди. Анави бирининг илгарилашга юраги бўлмадими, нуқул ётган еридан ўқ узади. Махалов уни нишонга олди: ётиб сув ичаётгандек бошини қўйи эгди-ю, бошини кўтармади, қўлидан автомати тушиб кетди. Ана, анави тепача ёнидан пулемёт сайраб қолди. Уни йўқотиш керак. Махалов нишонга олди, тепкини босди, аммо отилмади. Махаловнинг юраги шиг ётиб кетди: «Наҳот тугаган бўлса!» магазинни очди, қаради. Чиндан ҳам ўқ тугаган эди, нима қилиш керак? Унинг кўзи жавдиради. Тезда чора кўриш керак эди, акс ҳолда ҳализамон улар етиб келиб асир оладилар. «Асир!» Махаловнинг кўз олди қоронғилашиб, бадани жимирлади. «Йўқ!» деб рад этди у шу заҳоти,— асирликдан ўлим афзал! Олдидаги икки гранатани кўздан кечирди. Бутун умиди шунда эди. Бирини олиб кучи борича иргитди, унинг портлашини кутмай иккинчисини тезликда қўлтиги остига олиб, иккала қўлини сал юқори кўтарди. «Таслим бўламан! Таслим бўламан!» деб бақирди. Ундан кўзини узмай турган Содиқовга қараб:

— Хайр, дўстим, мен кетдим,— деди ва сакраб окопдан чиқди.

Иккала қўлини елкасидан сал юқори кўтариб, гранатани қўлтигида маҳкам қисганича юриб бораверди. Унга ўқ узмадилар. У салмоқли қадамлар билан душман қошига бориб тўхтади. «Асир»нинг офицер погонини кўриб, кўшлар қизиқиб, уни ўраб келишди. Улар атрофини қа-

лингина ўрагач, лейтенант Махалов гранатани қаттиқ бир сиқди-да, портлатиб юборди.

Унинг ўлими душманга жуда қимматга тушди!

Окопда ўтирган Содиқов командирининг бутун ҳаракатини кузатиб турди. Граната портлаб, бир неча фрицнинг қоп-қора қопга беланиб ер тишлаганини кўргач, ўзича: «Бизникилар мана бундай асир тушадилар. Яша, ўртоқ лейтенант! Қойил қилдинг!» деб қўйди. Товуш чиқармай душмanning ўзига яқинлашувини кутиб ётди. Улар кун бўйи қаршилик кўрсатган бу тепаликни томошча қилишга кўтарилганларида Содиқов тўпоначасини қўлида ушлаб тайёр турарди. Улар яқинлашуви билан арағи окоп четига тармашиб қад кўтарди-да, нишон олиб олти ўқ узди ва еттинчи ўқни ўз чаккасига бушатди.

VIII

Сафарга отланган киши, одатда йўлга чиққунча, йўлнинг ярмигача орқа томонининг ўйи билан банд бўлади. Сафарга кўрган ҳозирликларини хаёлидан ўтказди, яхши томони билан қувониб, ноқулай томонидан ташвишланади. Йўлнинг иккинчи ярмидан кейин борила-жақ манзилнинг ширин туйғулари гоҳ қалбни эркалайди, гоҳ мужмал шубҳалар қавариб хаёл кўзгусига ташланади.

Элмурод худди шу аҳволда эди. У назарида лозим йўлнинг ярмини кўпгилдагидек босиб ўтди. У томоннинг ташвишлари ва баъзи енгил хотиралари из йўқота бошлади. Энди унинг бутун диққатини йўлнинг иккинчи ярми — фронт либясидан ўтиш қоплаб олган.

У, кўзгалишга буйруқ бермоқчи бўлар экан, қолхоз раиси келиб қолди. Унинг қолхозчи душмандан қочиб келиб, шу ўрмонда ҳаёт кечирарди. Элмурод уларни кеча учратган ва кўмак олган эди. Раис улар чиқмоқчи бўлган шаҳарни куни кеча немислар ишғол этганини айтди. Бу билан Элмуроднинг режаси ўз кучини йўқотган эди. Энди тездан маршрутни ўзгартириш керак эди. Бу эса ишни шу ердан қайта бошлашни талаб этарди. Бу ҳақда раис билан узоқ суҳбатлашди. Қўлидаги харитани бир неча бор очиб, турли белги қўйди. Шу ергача бошлаб қолган чолга маслаҳат солди,

— Яхшиси, — деди раис, — мен айтган йўл бир оз машаққатли бўлса ҳам, ўлим ва қирилиш даҳшатидап холи.

Бу маршрут Элмуроднинг харитага опна кўзига аллақачон ташланган бўлса ҳам, масофанинг икки баравар узайиб кетиши, ботқоқликдан ўтиш, сўнгра бир тоғни ишғол қилиш ташвиши юрагини безиллатарди.

Элмурод икки маршрут бўйича разведка юборишга қарор қилган ва юборган эди. Улардан бири кечасиёқ раиснинг шаҳарни душман ишғол қилганлиги ҳақидаги фикрини қувватлаб қайтди. Иккинчиси эса ёлғиз ботқоқлик олдигача бориб, қайтган. Элмурод шу маршрут бўйича кетишга қарор қилган бўлса ҳам, уни ярадорлар масаласи ташвишга соларди. Нима қилиш керак? Илтимос қилса раис олиб қолармикан? Ўзи билан бирга олса, қийналиб қолмайдими?

«Раис йўқ демаса керак. Бир маҳаллар урушган, бундай аҳволларни кўплаб бошидан кечиргани аниқ» деб ўйлади Элмурод. Раиснинг ярадорларни олиб қолишига шунинч ва қаноат ҳосил қилгач, Элмурод ўз фикрини баён этди.

Раис иккиланмай қабул этди. Кишиларини чақириб, ярадорларни хоналарга тақсимлаб берди. Аммо колхозиде тиббий ходим йўқлигини айтиб, дори-дармон ҳам қолдиришни сўради:

— Бу бизнинг келажак ишимиз учун ҳам кўмак бўларди, — деди кўшимча қилиб раис.

— Бош устига, битта фельдшерни қолдиришим мумкин.

Элмурод кечаёқ раисга ваъда қилган, қишлоқда қўлга туширилган ўлжа қуроолларни топширди.

Элмурод кўзғалишга буйруқ бериб, ўзи Данильченко олтилан хонага кириб борди. Данильченко шу куни оқшом ҳушига келган бўлса-да, ҳали ўзини тўла тасаввур этолмас, фақат қасрдалигини бир марта сўради, холос. Буни унинг камсанлигидан деб бўлмас эди. У бутунлай дармонсизланган, ганиришга лаб очар экан, масхаралаб кулаётган кишига ўхшаб, юзлари буришади. Кўзлари чуқур ҳовузча тубида қолган озгина сувдай милтиллайди.

Элмурод хайрланар экан, у кўзғалишга уринди, ёғоч каравотнинг четига қўйилган ранглар қўлининг томирлари бўртиб чиқди, зўриққандек юзига ним қизиллик югурди. Элмурод кўзғалиш керак эмаслигини айтиб, ўзи унга энгашди.

— Элмурод...— деди Данильченко, у бошқа ёққа қараб тургандек хитоб қилиб.— Раҳмат! Уйимга хат ёв. Яраланиб қолганимни айтма, барибир мен ўлмайман. А? Шундаймасми?— ёнида турган колхозчига мурожаат этди, теран қудуқдап сув тортгандек ўзини зўрлаб кулди,— шундай, ўлмайман, ҳали барвақт. Иш билан қолди, де. Хайр! хайр! Қаерда кўришамиз? Йўлда учрашмасак, Берлинни мўлжал қилавер. Менга ҳам ўша ер тузук кўринади,— деб яна илжайди.

Бир талай ергача Элмуроднинг кўз олдидан Данильченко билан хайрлашгани кетмади. У тақдим этган дурбинни кўлида тутиб, томоша қилди. Қандай қилиб кўзига ёш келиб қолганини ҳамон эслолмайди. Данильченконинг «Йўлда учрашмасак, Берлинни мўлжал қилавер» дегани қалбининг тубига кўрғошин бўлиб қуйилди. Уни кўз олдига келтирар экан, шу сўзни яна қайта эшитаётгандек бўлди. У ярадорларни қолдирганидан анча енгил тортган бўлса ҳам, Данильченконинг бирга эмаслиги ширин ўйларига тикан бўлиб ботади, бир ёнидан шамоля ураётгандек туюлади, кўзи беихтиёр уни қидиради.

Батальон кечга яқин олдиндан назарда тутилган дарё ёқасига етиб келди. Дарё харитада кўрсатилгандан бир оз бошқачароқ эди: харитада қиргоқ қуруқ ва тиккароқ, унга боргунча бўлгап 40—50 метр қамиш билан қопланган ботқоқлик эди. Атрофга қиргоқ ва сув оқимици разведка қилиш учун юборилган кишилар бирор янгилик топиб келмади. Бу ерларга бу яқин йиллар ичида инсон оёғи етмаган эди. Элмурод ўрта бармоқ йўғонлигида ёғоч кесиб, ботқоқликнинг чуқурлигини синамоқчи бўлиб икки метрча ботқоқлик ичкарасига кирган эди, бир жуфт тустовуқ «парр» этиб кўкка кўтарилди. Ҳамма уларнинг бошқа қушларникига ўхшамаган кўпол қанот қоқшига термилиб қолди. Улар дарёнинг париги бетигади чакалакзорга тушди.

— Бу томошларга овчи кам келса керак,— деди Горкунов,— аслида отиш керак эди-ю, лекин пайти эмас-да... Бекор кетди. Гўшти ҳам кўзипикидай бўлади.

— Саратонда тошга ёпса, пишади,— деди Рашид,

— У сизнинг томонда.

Элмурод ботқоқликдан ўн қадам ҳам боролмади: аталасифат ботқоқлик бошланди. Бир оёғи кутмаганда ботиб кетиб, таёқли кўли билан ёнбошлаб қолди. Суюқ лой кўнжиги тўлди, шу вақт димоғи балчиқнинг қўлапсали-

гини пайқады, бадани сесканди. Орқасига қайтди. Ундан нарида шу вазифани ўтаётган лейтенант Шилов ҳам аллақачон орқасига қайтиб, этигини бир сиқим барг билан артар эди.

Элмурод бундай ўйлаб қараса, жангчилар жуда ҳолдан тойган. Ҳозир бирор иш бошлаб, ботқоқликдан кечинга тайёрлик кўриш инсофдан эмас. У командирларни йигиб, эрталабгача дам олажакларини билдирди:

— Жангчиларни ҳеч нарса билан машғул қилмашг, фақат дам олсин! — деди яна таъкидлаб.

Ўзи ҳам Бондарь билан бир четга ўтиб чўзилди. Чарчаган бўлса ҳам нима учундир, кўзга уйқу келмас, батальон тақдирини хаёлини чулғаб, фикрини бўларди: фронт линиясидан ўтишга қулай жой тона оладими? Узоқ тўқ-пашувга тўғри келса, ўқ-дори етадими?

Элмурод шу ўйлар билан узоқ ётиб, энди кўзи илинган эди, кимнингдир: «Комбат қаерда? Комбат қаерда?» деган тапшиқли товуши қулоғига кириб қолди. Элмурод санчиб турди:

— Мен бу ордаман. Нима гап?

Жангчи ҳаллослаб келиб, нафаси тикилиб гапира кетди.

— Ўртоқ лейтенант, биз охранада эдик. Бир вақт қарасак ўнтача одам бизга қараб келяпти. Олдиниға смена деб турдик. Йўқ, смена эмас, лейтенант бор-ку, ҳа, оти нима эди-я, анави-чи, юзларига ҳуснбузар тошиб кетган.

— Низомовми?

— Ҳа, ҳа. Ўша!

— Хўш, хўш?

— Ёнида ўнтача жангчи, «Йўл бўлсин?» десак, «Разведкага кетяпмиз» дейди. Сержант ишонмади. Чунки уларнинг турқи бузуқ, ҳаракатлари бесаранжомроқ эди. «Бизнинг хабаримиз йўқ-ку» деб ўтказмаяжагини айтди. Лейтенант: «Командирнинг гапига ишонмайсанми?» деб жеркиб солди. Ўтиб кетди. Орқасидан қараб турсак нарироқ бориб, қадамларини тезлатиб қолишди. Сержант: «Булар қочиб кетяпти, чоғ, комбатга хабар бер» деди.

— Югуриг, сержантга айтиг, икки киши билан изига тушсин. Биз ҳозир етиб борамиз. Бондарь!

— Лаббай!

— Шиловга айт, бир взводини кўтарсин.

Элмурод кийиниб бўлгупича, Шилов «Ҳапта» хизмат буюрасиз?» деб етиб келди. Элмурод воқеани тушунтирди ва охирида деди:

— Йўлини тўсмиг, қайтаринг!

Жангчиини ташвишли чақиринг билан Элмуроднинг кўзидан қочган уйқу тошгача ҳам кинригига қўнмади. У Шиловнинг қайтишини сабрсизлик билан кутди. Лекин унда дарақ йўқ эди. Тош ҳам отди, қушлар сайроғи ўрмонни тутди. Қани Шилов қайтса! Ташвишланиб, яна бир отделенге юборди. Дам ўтмай ўша томонга қулоқ тутди; у Низомовнинг кишилари билан қаршилик кўрсатишидан қўрқарди. Ахир хонликини бўйнига олган қуроли кишилар индамай қўл кўтара қолармикан? Йўқ, у ўйлаганча бўлиб чиқмади. Лейтенант Шилов Низомовни кишилари билан қуролисизлантириб олиб келиб қолди. Фақат Шиловнинг бир киши елкасидан яраланибди.

Шилов ҳам кета туриб ўйлабди: орқасидан қувиб бориб, товуш берса, албатта мақсадга тушунади-ю, ўқ билан қарши олади, ўқ билан қарши олмаган тақдирда ҳам қочиб қолиши мумкин. Шунинг учун у қочоқларнинг маршрутини аниқлаб, чакалакзор оралаб бўлса ҳам ёнидан ўтиб, олдидан тўсиб чиқибди, ўраб туриб! «Кўтар қўлингни! Қурулларга тақилманг, отиласиз!» деб буйруқ берибди. Иккитаси қочган экан, бирини ўқ билан ер ташлатибди, иккинчиси ўқ узиб қаршилик билдирибди, бир кишини яралабди. Охир унинг ўзини ҳам оёғидан отиб, ушлаб олибдилар.

— Учиб кетишяпти, зўрга етиб олибман,— деди сўнгида лейтенант Шилов.

— Оёқларини этик урган-да, юриш қийин, ёлғиз чопиш керак,— кесатди Элмурод.

Низомов Элмуроднинг юзига қаролмас, бошини қуйи солиб турарди. Элмурод қўлини мушт туғиб олган, нафратидан титрар, аччиқ бир сўз билан бутун аламини тўкиб солмоқ истарди. Лекин ўшадай залварли сўз тилига келмас, тилига келган сўзлар жуда сийқа бўлиб кўринар эди. У титраганча Низомовга яқинлашди-да, зарб билан унинг командирлик петлицасини юлиб олди. Низомов уради деб ўйлади некилли, шундай ҳам сиқик бўйинини япада елкалари ичига олди.

— Қўрқма, сени уриб, қўлини булғайдиган киши йўқ! Қани айт-чи,— деди Элмурод унинг даҳанидан кўтариб

сўппи кўзларига газабли кўзларини тикиб. Даҳанини тутган кўли асабдан титрар, ранги бир оз оқаришқираган эди. — Қани айт-чи, қаёққа кетаётган эдинг? Душмандан паноҳ излабми? Чикалода охирги ўққача жанг қилмоқчи бўлувдинг-ку, ё ҳаммаси найрангмиди, сенга айт-янама, менга қара, пайрангмиди? Ўзинг асир тушиб, бошқаларни қириб юбормоқчимидинг? Походда орқада қолишинг ҳам бежиз эмас экан-да? Оёгингни этик ургани ҳам ёлгондир ҳали. Еш-чи этикни, қани!

Ана шунда Низомов тийирчилаб қолди. Элмурод унинг ҳаракатидан пайқадикки, оёгини этик ургани ҳам ёлгон, шу баҳона билан орқада қолиб, кейин қочмоқчи бўлган.

— Демак ҳаммаси пайранг эди дегин! Хошлик учун тузган режаларим эди дегин! Ҳей, қўрқоқ! Сотқин!

Элмурод ана шу сўнги сўзни бутун вужуди титраб-қақшаб айтди, ҳатто тишлари гичирлаб кетди. Шу сўздан кейин ёниб турган чироқни уйдан олиб чиқиб кетгандек Низомов кўнглига бирдан қоронғилик чўқди. Кўз олди жимирлашиб, гангиб қолди. Элмуроднинг оёғига ташланиб, ёлвора бошлади.

— Билмабман!.. Хато қилдим, кечиринг... Шайтон йўлдан урди. Ериб ўтинимизга ишонмадим, қўрқдим.

— Қўрқдим? Қўрқоқни эса фронтда отиб ташлайдилар.

— Раҳм қилинг, Элмурод, ҳамшаҳармиз.

— Менинг сендақа ҳамшаҳарим йўқ! Лейтенант Шиллов, олинг хоинни! Ади-бади айтишиб ўтирадиган пайт эмас.

Ярим соатдан кейин батальон саф тортди. Борисов қомбат Элмуроднинг буйруғини баланд товуш билан ўқиб эшиттирди. Низомов отиб ташланди.

— Вақт занимат, ўртоқлар, — деди кейин Элмурод. — Цима бўлса бўлсин, шу ботқоқ оша дарёдан ўтинимиз керак. Анча дам олдик, қани ишга!

Элмурод дарахт кесиб, ботқоқликка ётқизишга буйруқ берди. Болтадан бошқа кесишга лаёқатли асбоб йўқ эди. У ҳам ҳар вазовда икки-учтадан ортиқ эмас. Элмурод кичик белкуракларнинг ён дами билан шох буташга рухсат этди.

Болталарнинг товуши ўрмоннинг аллақаерида аксадо берарди. Воядан бери тепада чуғурлашиб турган қушларнинг товуши энди узоқдан келади. Шохлар кеси-

либ, йиқилгунча бўлмай, ундаги қушларнинг Уяси «таш-
тап» ерга тушарди; баъзилари шох бутоғига шундай шох-
та қўрилганки, шохни суурагани ҳам жойидан кўзгалмасе-
ди. Уяси бузилишини кўрган қушлар, ивнига шох кир-
гандай фарёд уриб чириллашар, бир ерда тен туролмай
шохдан шохга ўтишар эди. Буларнинг ташвишли, чин-
қироқ товушлари узоқдагиларни эшиттирмас, уларнинг
га бориб қўшилмай, алоҳида ажраслиб турарди. Уларнинг
чирқиллашида беватабликнинг ағрик, ҳазин муни бор
эди.

«Ҳатто қушлар беватабликнинг дардини сезадилар,
унинг меҳри билан ёнадилар. Улардан устун, ҳаёт ўзати
инсон-чи, инсон! Ватан! Ватан! Нақадар муътабар ва
табаррук сўз. Ватансиз инсон — куйсиз булбул, баҳорсиз
табиат — қалбсиз вужуд!» — деди ўз дилида Элмурод, ва
хушига келгандек бирдан жойидан сапчиб, йўл ясаёт-
ган томонга кетди. У шу замон помаълум бир ерда эка-
нини, атрофида душман борлигини унутди. Бутун бор-
лиги билан ишга киришиб кетди. Жангчилар кўлидан
шох, ёғочларни олиб ботқоқ устига ташлар, томиелар,
бошқасини яна кўндалангига кўйди эди. Ботқоқнингдан
чиқаётган қўланса ҳид унга ортиқ тазовир қилмас, бет-
юзларига сазранчи сескантирмас эди. Қушлар товушни
қулоғига кирмас, улар бешқа бир олам эди. Чирқини
ҳали кўзга ташламаган дарё оқими, қарши қирғоқ ва
ундан нари давом этадиган йўл бутунгай банд қилиб
олган эди. Хаританинг кўрағини ча париги қирғоқ бу
томондан юксак ва қуруқ бўлини керак, чупки тоғ эта-
ги. «Борди-ю, шундай бўлиб чиқмаса, у томонга ҳам шох
ётқизиш зарурати тугилиб қолса, нақадар мушкул иш бў-
лади. Эҳтимол оқимга қараб юзини, қарши томондан қуруқ
қирғоқ топишга тўғри келар» деб ўйлади Элмурод. У, энди
кечипнинг кенглигига диққат қилмай, энесиз йўл ясар,
нима бўлса ҳам қирғоққа чиқиб; қарши қирғоққа назар
ташлаш ташвишига тушиб қолган эди.

У қирғоққа чиқди. Сувнинг оқимидан ҳам аввал қар-
ши томонга қаради. Лабининг бурчидан бонланган
майин табассуми кўзига бориб қўйилди, кўзи ҳам кулди.
Кўзининг милкидаги қуриган кичик лой кўчиб ерга туш-
ди. Тишлари кўриди. Дурбинни кўзига қўйиб, яна ҳам
синчиклаб атроф-теваракни кўздан кечирди. Сўнгра юзи-
ни ювиб, орқасига қайтди. Жангчилар йўлини кенгайтирар
эдилар...

Ботқоқлик устига болинган йўл битди. Ҳали қарши қирғоққа ўтиш тапвиши — асосий қийинчилик олдинда эди.

Орта куннинг игналовчи салқини туриб қолган. Бир неча кунки, совуқ сув кишини сескантиради. Шинелга ўралмай ётган кишининг бадани увишади, гимнастёркаси шудрингдан, дазмоллаш учун сув пуркалган кийим-бопидай нам тортиб қолади.

Қани шу пайт ҳеч бўлмаса, икки донагина қайиқ бўлса! Ёски бўлса ҳам майли. Беш киши ўрнига уч кишидан ўтишга рози. Ботқоқликка йўл ясашга киришни билан Элмурод бу ҳақда ўйлаган ва қирғоқ бўйлаб икки томонга кишилар юборган эди. Аммо улар қуруқ қайтди. Шу яқин атрофда бирорта қишлоқ, ҳеч бўлмаса балиқчилар чайласи бўлмаганига ҳамма ажабланарди.

— Бондарь! — чақирди Элмурод. — Ёнингга яна уч кишини ол, нариги бетга сузиб ўт, разведка қил. Қани денгизчи экамлигингни кўрсат, сувни ҳам анчадан буён соғиниб қолгандирсан.

Бондарга «Қани денгизчи экамлигингни кўрсат» жумласи ёқиб кетди, юзи ёришди. Истаган кишисини олиш ҳуқуқи берилганидан миннатдор бўлди. Элмурод унга киши ажратиб беришга қобил эмас, ким қандай сузди — билмас эди. Ҳар ҳолда Бондарга керагича киши топилишига ишонарди.

Жангчилар этик, ботинкаларига ёпишган сассиқ балчиқни қирғоққа чиқиб ювар, дарахт шохларидан ҳўл япроқларни сидириб у билан артар эди. Кимдир қоғоз билан артар экан, ёнида турган жангчи қўлидан тортиб олди:

— Бу қоғоз-ку! Чекишга йўғу, сен оёқ артасанми? Кеча мен япроққа ўраб чекдим. Менга бер, ўрнига этигингни юшиб берсам ҳам майли...

Элмурод, лейтенант Шилонни чақириб, атрофга қўйилган охрاناарни ўз дотасидаги кишилар билан алмаштириш ва тунга қолсак ўзи навбатчилик қилишни буюрар экан, разведкачиларнинг ўртоқлари билан хайрлашаётган, қолаётганларнинг оқ йўл ва муваффақият тилаётганини эшитди.

— Чўмилишни орзу қилаётган эдинг, мана муродингга етдинг, — деди биров Бондарга.

Уни кимдир бўлди:

— Муздаккина, ҳовринг чиқади.

— Ҳа, бўлмаса-чи, бизнинг муз ёриб сувга тушадиган вақтимиз. Мен умрим биро бўлиб, илиқ сувга бет бўлган эмасман.

Элмурод жангчиларга дам олишни буюрди. Ўзи разведкага кетаётганлар билан бирга қирғоққа ўтди. Уларнинг бири-кетин сувга тушишларига, сузишларига мадад берадигандек ҳаракатларидан кўзини олмади, талқиб этиб борди. Биринчи бўлиб сувга тушган Бондарь қуюқ мойланган автоматини бўйи оша елкасига осиб, бир қўлида кийим-бошларини юқори кўтариб, ўзга қўли билан оқимга қараб сузиб кетди. Сувнинг тўлқинида кўриниб бораётган икки курагининг ўртаси баъзан кўриниб кетар, баъзан кўмилиб кетар, баъзан қаддини ростлаган кишиникидек бўлиб кўришади. Улдан ўрнак олган бошқалар ҳам сувга тушдилар, унга тақлид қилиб ортидан кетдилар. Кимнингдир буюм ушлаган қўли сувга ботиб кетди. Яна кимнингдир боши бот-бот сувга шўнғиб турарди. Ҳадемай, уларнинг боши сув юзида юзиб юрган қурбақа саллаларига ўхшаб кетди. Элмурод Бондарнинг қирғоққа тирмашаётганини дурбинда аниқ кўриб, беихтиёр «Есть!» деб юборди. Севинчдан кўзи порлаб, ёнига қаради: лейтенант Мурзин, мўйловининг учини ямлаганча Горкунов, унинг ёнида Турдиев ва ундан нарироқда Рашид турар эди. Элмурод уларнинг ҳам кўзида ўз қувончининг ифодасини тонди.

Элмурод қайта дарёга қараганда, разведкачиларнинг деярли ҳаммаси қирғоққа ёнишиб турарди. Кимдир кийим-бошини қирғоққа отди. Боядан бери ваҳшийга ўхшаб кўришаётган дарё энди Элмуроднинг амрига бўйсунган, ювошдек, қарши қирғоғи ҳам яқиндек туюлди. Ойпа сипиқларидек жимирлаётган, гоҳо ўпқонга дуч келиб буралиб, найча ҳосил қилаётган сув энди тинч ва осойишта кўришарди.

Элмурод, разведкачилар кўздан гойиб бўлгач, бағридан бир нарсаси узилган кишидек орқага қайтди. Бондарнинг қарши қирғоққа тирмашиб турганини кўрганда ичидан тўлқин уриб келган севиличининг қаёққа изсиз йўл солганини ўзи ҳам билмай қолди. Нима учундир ўша қирғоқдан кимдир уни ўзига маъюс-маъюс имлаётгандек, дардини тушунтиролмаб қалбдан қийналаётгандек туюларди. Элмуроднинг ёнида турган Горкунов осмонга қараб турган кўзларини қуйи олиб, яна кўкка боқди.

— Аनावиларни қарапг, ҳатто қушлар душман билан янашни истамайдилар. Улар ҳам севиқли хўжалари билан шарққа кўчмоқда,— деди Горкунов.

Элмуроднинг жавли бўлинди. У ҳам қушлар ортидан қаради. Уч-тўрттаси орқароқда қолиб борарди.

— Кечикибди,— деди Рашид.

— Етиб олади. Уларни йўлда ҳеч ким бомбардимон қилмайди,— деди хомуш Элмурод.

Суҳбат узилди. Элмурод қулайроқ ер топиб чўзилди. Бирдан, Махалов ва унинг бўлинмаси шамол қувган булутдек фикрини банд этди «Нега у увилиб қолди? Виздан кейин уни душман бутунлай қуршаб олдимики? Мумкин эмас. Ҳудда ҳам қаттиқ отишма бўлгани йўқ-ку! Эҳтимол бўлгандир! Биз тез йироқлашиб кетдик. Наҳотки, биттаси ҳам қутулиб чиқолмаган бўлса!

Қарши қирғоқни кузатиб туриш учун қўйилган жангчи кечга яқин разведкачилардан бирининг келгани ва комбатнинг чақираётганини айтди. Разведкачи Элмуродни кўриши билан терга ботган юзларини ботиб бораётган қуёшнинг сўнгги нуълаларида йилтиллатиб, нималардир деди. Элмурод эшитмади. Шамол у томонга эсарди. У қўлини оғзига қарнай қилиб тақрорлади. Элмурод унинг бирталай сўзидан: «Ҳаммаси жойида... лейтенант...» деганинигина эшитди. Сал ўтмай қарши қирғоқда ўндан ортиқ одам йиғилди. Элмурод ажабланди: Ажабо, улар ким? Қишлоқликлар деса, ҳарбий кийимда-ку!

Элмурод дурбиндан қаради. Ҳақиқатан ҳарбий кийинлар эди. Бироқ танимади. Махаловни излади. У кўринмас эди. Кутмаганда кўзи Йўлдошга тушди. Юраги аллапечук урди. Яна ҳам аниқроқ кўриш учун дурбиннинг регуляторини ўнг-сўлга сурди. Лекин биринчи галдагидан аниқроқ кўришга муяссар бўлмади. Ўша туриши мароми экан. Йўлдош қўл силтар, яна нималардир гаширар, Элмурод сув шовқинида эшитмас эди. Бу ҳам табрик-лаб қўл силтади, жавоб қайтарувчилар кўнайтиди. Улар бир кичик қайиқни кўтариб юқорига ўтиб кетдилар. Унинг кетида яна икки қайиқ кўринди. Олдими-кейин сувга тушириб, Элмуродга томон суза бошладилар. Элмурод ўзида йўқ шод. Қуршовдан чиққандан бери кўнглининг бир чеккасини хира қилиб ётган Махалов, Йўлдош ва уларнинг бўлинмаларидан энди хотиржама бўлди. Ўз кўзи билан биринчи қайиқда сузиб келаётган Йўлдошни кўриб турибди. Демак, Махалов бўлинма билан қолиб,

буни юборган, уни ҳам албатта, бугун кўради, бағрига босиб-босиб қучоқлайди, ўлади, қасида йўқолиб кетганини сўрайди, яна қучоқлайди, ўлади.

Мама-мама қайиқ қирғоққа етади. Йўлдошнинг қанчари даст юзи, соқолиари ўсган тўмтоқ энтаги аниқ кўринди. Автомат камаридан гимнастёрнасининг елкасига тушган узуп қорамтир из ҳам тўла кўзга ташланмоқда. Элмурод ўз кўзларига ишонмади. Қайиқ қирғоққа етар-етмас унга қўл чўзди, ўзига тортди. Йўлдошнинг бир оёғи балчиққа ботиб кетди. Аммо бунга на ўзи, на Элмурод парво қилди. Элатлар ўзбекчасига қучоқлашиб кўришишди, русчасига ўпишишди. Элмурод дарров сўради:

— Махалов қани, бўлинма қаерда?

Йўлдош бу саволни кутган эди. Бу савол жуда оғир савол эди. Йўлдош узоқ ўйламади. Йўлда тайёрлаб қўйган жавобини айтди:

— Сиздан сўнг жанг қилишга мажбур бўлдик.

— Қаттиқ жанг бўлдимми? Махалов омонми? Кўп қурбон бердингларми?

Элмурод жавоб кутмай, кетма-кет савол ёғдириб ташлади. Йўлдош жавоб бермади. Очиғини айтишга ботинмади. Фақат: «Ҳа, яқинишга жанг бўлди» деди-ю, кечувга тайёрлашётган жангчиларга қаради. Элмуродни қандайдир даҳшат босиб келаётгандек, кўнгли хира бўлди-ю, хунук хабарни сезгандек Йўлдошга бир қараб, нарига одимлаб кетди.

— Қомандирларни менга чақир,— деди Бондарга.

Элмурод бошича нарса сўрамай, кечувни бошқаринга киришди. Кечув икки соатга яқин чўзилди. Оқшом қоронғиси дарёга сурмадай ёпирилиб, нага-пага булутлар тоғ бошларига чўкаётганда, Элмурод ва яна икки жангчи өнг сўнгги бўлиб қарши қирғоққа ўтдилар.

Мағрур дарёнинг кечки жимликдаги шовқини уларнинг сўнгги сўзларини ўз тўлқинида йироқларга олиб кетди.

IX

— Махаловдан ажралганимдан кейин яна душманга дуч келдим. Маршрутни ўзгартиришга мажбур бўлдим,— ҳикоя қиларди Йўлдош.— Уз билгимча ҳаракат қилишдан ўзга чора қолмаган эди. Худди шундай ҳам қилдим. Тонггача йўл юрдим. Қуни билан қунгабоқар орасига кириб ётдик. Энди борар жойим аниқ эди. Қундузи ўт-

кинчидан ҳаммасини аниқлаб олган эдим. Икки ярадорни йўлда кўмдим. Баъзиларни дуч келган қишлоқда қолдирдим. «Эҳтиёт қилинг, немис хабар топмасин» десак, «Биламиз, болам, биламиз, энди кўраётганимиз йўқ» дейишади. Ўрмонга кирдимиз, жонга ором суви югурди. Ундан ана шу сиз ўтган дарёга рўпара келдик. Қани энди бирор кўприк ёки кечувга қулай ер бўлса! Энди сузиб ўтишдан бошқа чора қолмаган эди. Минг азобу уқубат билан сузиб ўтдик. Мана шу вақтгача кийим бош қуритиш билан оворамиз,— деб сўзини тугатди Йўлдош.

Элмурод кўп ҳам ўйга бормаи уйқуга кетди. Тушида Рашид билан навадир талашаётиб, чўчиб уйғонди. Ёнига қараб Бондарнинг гўсанак бўлиб ухлаб ётганини кўрди. Ўзи ҳам бир ётганча, бошқа ёққа ағдарилмай, уйғонибди. Бошқа ухломмади. Муҳаррам билан бўлган тарих, Рашидга нисбатан тутган кек ва рашкини ўйлаб кетди. Аммо нима учундир Рашид кўз олдига келган сари юраги сиқилгандек, биров афтига тикилиб эснаётгандек бўлади. Рашиднинг сўнгги қушлардети жуда ҳам меҳрибонлиги унга галати туюлади: гўё у гувоҳ қилгану, энди афв сўраётганга ўхшайди. Элмуроддан нари кетгиси келмайди, ҳатто унга отилган ўққа кўкрак тутишга тайёрдек кўрилади. У буюрган ишнини сидқидиллик билан тез ва аниқ ўтайди. Ботқоқликка йўл солар пайтда оғир-оғир хода ва қўпол шохларнинг бир томонини тиззасидан мойга ботиб кўтарган ўша бўлди. Ҳамма ишлар битгач, Элмурод ювинар экан, унга шилдирама хитой қоғозга ўралган исли проқи совун тутди: «Тошкентдан келаётганимда хотиним «ювиниб юрарсиз» деб берганди» деб қўшмича ҳам қилди. Батальон бутунлай кечувдан ўтиб бўлмагунча, Элмурод билан ўрмалашиб, унинг буйруқ ва кўрсатмаларини бўлипма ҳамда айрим кишилар томонидан тўла-тўқис ўталишига кўмаклашди. Йўлда бўлса, Элмуроднинг соқоли ўсиб кетганини нмо қилиб, яхши устараси борлигини, руҳсат берса, эртага олиб қўнжагини айтди. Элмурод бу ҳаракатларнинг барчасини ҳамшаҳарлик ва самимий дўстликнинг куртаклари деб билса ҳам, йигитлик ғурури, поймол бўлган навқирон муҳаббатининг дардли хотиралари қалбига тинчлик бермасди. Бу дўстлик сўнггида нушаймон ва ҳақоратларини кўрарди.

Элмурод юзининг совқотганини пайқаб, қўл билан ишқалади, устига ёнган шинелини кўпдаланг қилиб, бир учи билан энгагигача беркитди. Ёнларини қўли билан

бөөди. Яна үйини Рашид олиб қочди: «Менинг хотини билан муҳаббат улфати эканими билса, менга нисбатан бўлган меҳрибончилиги қандай туста кирар экан? Шубҳа йўқ, ўвгаради! Ахир у шарқлик, қони қизиқ киши! Агар рашик қилмаса, демак яхши севмайди. Севгининг рашиксиз бўлиши — гулнинг тикансиз бўлиши билан барабар. Севги ёр ерда, рашик бор! Бу икки ҳис бир-бирисиз яшамайди. Воқеани очаман. Ортиқ чидолмайман. Борди-ю, аввалги муомала, меҳрибонлиги ва дўстлигида қолаверса-да?»

Элмурод ўзини гўё воқеани очса, кўнгли бўшайдигандек ҳис этарди. Шунда Рашид ҳам аччиқ бир сўз айтади. Ора очилади. Шундан кейин бошланган дўстлик самимий бўлади, деб ўйларди Элмурод, «Кўнглимдаги рашик, рашик йўқолади» дерди.

Кимнингдир қаттиқ аксаси Элмуродни чўчитди. Шу чоқ баданининг анча увинганини сезиб, Бондарнинг устини тузатди-да, шинелини ёпиниб ўрнидан турди. Ҳамма донг қотиб ухларди. Кечкурун тоғларга чўккап булутлар қўзғалган, йироқларда қалин туман чайқалади, нам этагини тоғ қиясидаги яккам-дуккам арчаларга илаштириб ўтади. Шарқ уфқида тонгдан дарак берувчи оқиш шуъла бор. Гўё уфқнинг ортида гулхан ёнади-ю, унинг энг сўнгги мадорсиз нурлари ўша ергача ўтиб келиб, ҳолдан тояди.

Элмурод оғир машаққатларга шерик бўлиб келаётган қуролдон дўстларини кўздан кечириб, айлана бошлади. Элмурод ўзи нарига ағанаб, шинели устидан тушиб, ёлғиз гимнастёрка билан ётган жағғичини кўрди. У оёқларининг тиззасини бурчак қилиб йиғиштириб олган, қўлларини чалиштириб қўйинга суққан. Унга энгашди, энди шинелини олиб, устига ёнмоқчи бўлган эди, бу одамнинг Рашид эканини таниб қолди. Қалбидаги рашик: «Кўй, керакмас, ёта берсин» дерди. Командирлик бурчи эса, ўраб қўйинга уштарди. Элмурод бир неча дақиқа иккиланиб турди. Икки бир куч «Ёл, ўра, уят, шундай кўриб, қараб ўтишинг» деди ва уни ўради. Бироқ нимадир қалби тубидан ларзага келди, зирқиради...

Эрталаб батальон орқасига қўйилган аҳтиёт постидаги жағғичлардан бири Асрияни бошлаб келиб қолди. Асриян Махалов билан хайрлашгач, замбараклар товушини нишон олиб, йўлга тушган, адаша-адана Элмурод қўйган охранига тасодифан дуч келиб қолган эди. У шу бир неча

кун ичида ориқлаб, кўзлари ич-ичига чўкиб кетган, Ҷаҳат гўдакнинг товоидай гўштдор бурнигина сўррайиб қолган. Унинг бир кўли бўйишга осиглиқ. Тикашдек соқоллари ўсган, кийим-бошига одам қараб бўлмайдди: чағи, лой ва япа амлақандай доғлар босиб кетган. У Элмурод қаршисига оғир ўтириб, бутун воқеани батафсил ҳикоя қилиб берди.

— Мен узоқдан анча қуватиб турдим. Улар ҳалок бўлди. Махалов охири граната билан душман яқин ўраб келганда, ўзини портлатиб юборди,— деди Асрияп докладынинг сўнггида ва йиғлаб юборди.

— Мард шундай мардона ўлади, дўстим! Йиғлама, Ҷаҳрлан! Ажойиб йиғит эди, юрагида ўти бор йиғит эди,— деди-ю, Элмуроднинг ўзи ҳам йиғлаб юборди.

Асриянни бағрига босиб, соқоллари ўсган, бир неча кун ичида сув кўрмаган юзларидан ўтди. Яна юзига, кўзига боқди. Кўнглидан ўтди: «Қуршовдан чиққанзимизга мана бир ҳафта бўлди. Наҳот, шу бир ҳафтада киши шунча ўзгариб кетса?..» Лекин, нима учундир, шу лаҳза кўз олдига сотқил Низомовнинг жирқанч вужуди келди-ю, Махаловга ва сафдошларига бўлган ачиниши янада яллиғлатиб юборди.

Шу вақт кеча Йўлдош юборган разведка душманнынг икки қисми туташган оралиқдан ўтиш мумкинлигини аниқлаб келиб қолди, Элмуроднинг диққатини бўлди. Йўлга тайёрлик бошланди...

Батальон фронт линиясига бир-икки километр қолганда кўп тўхтаб қолди. Қайта юборилган разведка ҳамон жим эди. Разведкачилар отажак ракетани қуватиш учун тоққа чиқарилган жангчи бир неча марта алмашинди. Мана, сўнггисининг ҳам бир томонга қарайвериш кўзи тишиб кетди шекилли, смена кутгандек тез-тез пастга, батальон турган тоғ оралиғига қарайди.

Элмурод деярли бир ерда ўтирмайди. Батальонни бўлажак ҳужумга тайёрлар, гоҳ Асрияндан махаловчиларнинг жанг тафсилотини сўраб қолар эди. Ҳар жангчинини бир-бир эсланига уриарди. Ахир разведка шу хабарни келтирди: «Тайинланган ерда етдим. Қузатдим. Куч билан мақсадга етиш мумкин. Мудофаа тугиб қузатмоқдаман. Сиздан топшириқ олган уч жангчи фронт линиясидан ўтиб кетди. Қўшимча буйруқ кутама. Шилов».

Элмурод «мени кут» деган буйруқни қайтарди, батальон йўлга тушди... Энди тўнлар овози эмас, милтиқ ва

кичик калибрли мишаларнинг портлашлари ҳам бемалол эшитилар эди. Уша томондан эсан елда порох анқиди. Кўкка ҳалқа-ҳалқа бўлиб кўтарилаётган тўзон ва тутуш аниқ кўрилади. Элмурод батальонни сойда қолдирди. Йўлдош, Мурзин, Борисов билан лейтенант Шилов кузатиб ётган тепаликка чиқиб, дурбин билан атроф-теваракни кўздан кечирди. Ундан анча ўнгда ва олдида бўлган йўлда ҳаракат қайнарди, кишилар хавотирланмай қатнардди. Йўл ёқасида нималардир ниқоблаб қўйилган, олдида соқчи ҳам бор. Булар фрицлар эди.

Элмурод қанча уришмасин, душманининг олдинги қаторини кўрөлмади. Тўлқинланиб кетган тоғлар унинг назарини тўсарди. Бир неча дақиқа кузатув билан ўтди. Устма-уст учта кўк ракета кўкка из чизди. Улар анча йироқда эди. Элмурод Йўлдошга қараб қувончидан:

— Есты! — деб юборди.

Дурбинини гилофига солиб, пастга тушар экап, лейтенант Шиловга буйруқ берди.

— Батальон олдида борасан. Душман бизни пайқаб қолса, барча автоматчиларни атрофга сочиб юбор, ваҳима сол, эсанкират. Бундай вақтда ваҳима, артиллерия тайёрлигининг ўрнини босади.

— Есты!

Элмурод мудофаада турган икки душман қисмининг ораловида ўтиб бораётганини ҳисобга олиб, икки ёнига қўл пулемёти билан кучайтирилган муҳофаза ташлади.

Қаршида қизил ракета юлдуздек учиб, душман томонга гаяжак бўлиб тушди. Сал ўтмай қиёмат қўнди. Артиллерия шундай илға тушдики, товушга қараб қанча километрга отаётганини белгилочи Горкунов ҳам, ҳатто қайси калибрли тўн эканини фарқ қилолмай қолди. Бир снаряднинг портлаши кенг дала бағрига сингиб боргунча бўлмай ўзгаси унга уланиб, ундан ҳам ларзали, бўғиқ овоз билан гумбурлайди. Улар бир-бирига қўшилиб кишининг оғи, руҳи, сезгиси ва бутун вужудини зирқиратадиган товуш пайдо қилади. Бурқсиб кўкка кўтарилаётган тўзон бир неча дақиқада қуёшни хом сурдек тўсди. Улар кечки тумандек қалқиди, янги портлаш зарбидан уюм-уюм эски нахтадек тебранади. Йироқ-йироқлар акс садо беради, душман ҳам ора-чора жавоб қайтаради.

Бирдан олдинда, қўп ҳам узоқ бўлмаган масофада бир неча автомат тариллаб қолди. Унга яна бир неча

бошқа автомат жавоб қайтарди. Отишма боинлашиб кетди. Элмурод Йўлдон олиб бораётган бўлинманинг жангга кирганини кўзи билан кўрди, бир неча ўқ ёнига келиб тушди. Элмурод санчиш билан олга ташланганини буюриб, одам юборди. Кетидан ўз ҳузуридан автоматчилар билан илгарилади. Бўлинмаларга узиллиб қошмаслигини қатъий буюрди. Жангчилар ўз бўлинмаси билан таралиб, бир тепаликдан иккинчи тепаликка энгашганича югуриб ўтар, йўл-йўлакай ўқ увар эди. Элмурод бир баланд тепалик орқасидан олдинги авиқ кўрди. Тоғнинг сойга тақаладиган этагидаги бута ва чакалакаорни мўлжал қилиб, ўша томонга йўл тутиниши буюрди. Элмурод найтдан фойдаланиб, бўлинмани сойга боинлади. Дунманнинг изидан боринга ўқи ва кучи қамалгидан боинмас эди. Тўполон ичида кимдир Элмуродни қидиради эди.

— Мен бу ерда, — деб бақарди Элмурод.

Бир жангчи ўн метрча наридан энгашганича югуриб келиб, ўзини Элмурод ёнига ташлади. У қайбоқ самовардай «пин-пин» этиб нафас олар, терлаб кетган эди. Элмурод уни таниди, у қисм билан алоқа боғлашига лоборилган уч жангчи — разведканинг бири эди. Жангчи сўзларни тўла айтишга нафаси етмай, бўлиб-бўлиб деди:

— Генерал ёриб ўтмай, ҳужум қилишни, атакага тайёрлик кўришни буюрди. Рўнарадан атака қилувчи қисмга флаангдан ёрдам бе...

Жангчи сўзини тугатмасдан, сал нарига миша тунди. ҳамма ерга ётди, портлаш ўтгач, бош кўтардилар. Фақат разведкачи ҳамон ётар эди. У қайта бош кўтармас бўлиб ётар эди...

Элмурод буйруққа тушуниб етган эди. Сойликка ўтиб бораётган бўлинмасини тўхтатди. Ўқни тежаш, вақтинча мудофаа тутиниши буюрди. Бир взводни Йўлдонга кўмакка ташлади. Мурзинга бўлинмаси билан дунман орқасига ўтишни топширди. Генерал буйругини командирларга етказди. Генерал штабига ўқ, мина сўраб киши юборди.

Ярим соат отишма билан ўтди. Элмурод бу паст-баланд ерда атрофига қараб бўлинмаларни кўрмас, назарини тепаликлар тўсарди. Бирдан қизил ракета чиққан томондан кўк ракета отилди. Сал ўтмай тепалик орқасида: «Ура!» садоларини эшитди. Қисқа-қисқа отишма ва портлаш яна авж олди. У, борган сари яқинлашиб келарди. Элмурод бир оз огоҳлантириб тургач, батальонни

азакага кутарди. Бу чоқда у, Дапиль-Чепкөпнинг ротани азакага ўзи бошлагани учун бир маҳал қилган таибеҳини унутган эди.

Пастдан ҳамон яқинлашиб келаётган янгроқ «ура»га Элмурод батальонининг садоси қўшилди. Бу ҳайқириб оқиб келаётган қудратли жўшқин дарёга шўх анҳор қўшилгандек бир бутушликка ташкил этди. Бу «ура» бунёдга келганидан бери шу каби овозни эшитмаган кўҳна ва мағрур тоғнинг акс садоси билан яна ҳам осмонни ларзага келтирарди. Гўё туғон бузилган, энди қаршида тошқинни тўхтата олувчи куч йўқ эди!

Ҳисм ҳам, батальон ҳам душман мудофаасини ёриб ичкарилаб кетди. Орта қолган блиндажларда ҳамон найзабовлик борарди. Гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда автоматларнинг галма-гал қисқа-қисқа тариллаши, гоҳ қўл гранатанинг порлаши, баъзан аллақайқдан адашиб тушган сжаряднинг ер қўпориши эшитилиб қоларди.

Элмуроднинг ўнг флангида бир тўда душман автоматчилари тепалик орқасидан кўриниб қолди. Флангни қимоя қилиб борувчилар Мурзин бўлинмаси бўлиб, ўқининг тугаб бораётгани ҳақида ҳалигина хабар келган эди. Улар бир неча дақиқа қаршилиқ қилиб тургач, ноилож орқадаги окопларга аста-секин чекина бошлади. Бир жангчи ҳаммадан сўнг қолиб, якка ўзи анча отинди, бир-икки граната ҳам иргитди. Кейин отишдан таққа тўхтаб қолди, атрофига кўмак кутгандек назар ташлади, ёнида ҳеч кимни кўрмаганиданми ёки кўмак ололмаганиданми орқасига қараб эмаклай бошлади. Элмурод унинг нақадар азоб билан чекинаётганини кўрди. Бир взводни шу ёққа буриш учун пастга буйруғини олиб кетган Бондарни кутиб ўтирмай, атрофида бўлган беш-ўнга жангчи билан кўмакка ташланди. Ўзига кўмак келаётганини кўрган ҳалиги жангчи тутун ва чангдан қорайиб кетган юзига кулги чиқариб, оппоқ тишларини кўрсатди. Жангчилар унга тенглашини билан ўрнидан туриб, автоматини чап қўлига олиб, ўнг қўлига граната тутамлаганича ялғарилаб кетди. Аммо гранатасини ташлолмай, қўлиб борётган ерида таққа тўхтаб, керингандек юзини чапгаллаб бир чимирилди-ю, ёнига буралиб йиқилаётганда орқасидан етиб борган Элмурод суяб қолди. Унинг билан бирга борувчи жангчилар ўтиб кетди, ундан сал кейинроқ Бондарь ҳам йиғирматача киши билан: «Буйруғингиз ўталди, лейтенант» деб йўл-йўла-

кай ўқ отиб олдинга кетди. Отишма кучайди. Ўқлар Элмурод атрофида «чирт-чирт» сачрар эди. У бунда туришни ортиқча билиб, суяб қолган ярадорини қучоқлаганича сойга олиб тушиб кетди. Ерга Ётқизганидагина унинг Рашид эканини билди, шу дақиқагача юзига назар ташламаган экан. Бундан бир неча дақиқагина бурун унинг юз-кўзи, кимлиги эмас, Фидокорона хизмати Элмуродни мафтун этган эди. Аммо шу фидокор, ботир йигитнинг рақиби Рашид бўлиб чиқishi кўнглини бир тарз қилди. Ахир Элмурод уни хуш кўрмас эди-да! Энди-чи, энди! Эҳтимол, у олиб чиқмаганда яна бир дайди ўқ бутунлай нобуд қиларди. «Борди-ю, ўқ теккан замон Рашид эканини билганингда нима қилардинг? Олиб чиқишга кўнглинг тортиб, кўлинг борармиди? Индамай олга ўтиб кетишга журъат этармидинг? Қалбинг, руҳинг, шунга қобилмиди?»— шу фикрлар учаётган ўқлардек хаёлидан бирин-кетин ўтди. Хаёл тарозусининг иккинчи палласида: «Ҳа, албатта олиб чиқардинг. Аввало у сенинг фидокор, қаҳрамон, ўз бурчини садоқат билан ўтаган жангчинг, қуролдош дўстинг, атакада елкадош ҳамроҳинг, сен ният қилган маъзилга етиш учун курашган заҳматкаш сафдошинг» деган салмоқли фикр ётарди. Бу икки ички кураш бир неча дақиқа қонли найзалар кўтариб олишди. Командирлик бурчи, солдат ҳаётининг тер ва заҳмат билан бунёдга келган дўстлиги, Рашиднинг сидқидиллик билан қилган хизматлари асрлар тўфонига бардош берган қоядай мағрур турарди. Бу иккинчи куч эди. Охир, шу сўнггисини енгди. Элмурод ўзига ўзи: «Рашид аввало жангчи — инсон», деди-ю, чўнтагидан тиббий пакетини олиб, Рашиднинг ўқ теккан бошини авайлаб боғлади ва орқага олиб кетди.

Х

Автоматчилар асир олинган бир тўда фрицларни қуршаб, орқага олиб ўтдилар. Уларнинг башараси, саратонда боғ кўчада, «хоммошин» ўйнаган исқирт болаларникидек тупроқ, сариқ сочлари туғилгандан сўйилгунгача бир марта ювилмаган кўйининг ўсиқ юнгидай ифлос, бетартиб, кўйларининг пилоткаси йўқ. Жануб кўёшининг ҳароратига тоб беролмай тусини йўқотган гижим-гижим мундирнинг тугмачалари узилган, ёқавайрон.

Ҳашигна сукутга чўккан жанг майдонида ҳамон димоғ ёргудек аччиқ тутуш ашқийди. Сойда тўзон тумандек суади. Санитарлар ярадорларни йиғинтириб бўлган. Горкунов билан Турдиев бомба ёни каттароқ снаряд портлашидан ҳосил бўлган сой ёқасидаги чуқурлиқни ўртоқлик қабри учун мосламоқда.

— Эринчоқлик қилма, Миша, чуқурроқ қазийвер, неча ерда бўйингизни кўмадиган оқошлар ҳам қазиб қолдирдинг-да. Бу, марҳумларнинг сўнгги ётгани, бомба портлаш товушидан қулоғи тинчроқ ётсан. Тирикликда элнитганлари ҳам етар,— деди Горкунов белжуракни оёғи билан бўтзигача ерга ботириб. Сўнгра шаташ аралаш нам тушроқни тапқарига иргитди.

— Яқин жой ташладик: сой бўйи, дарахт ости. Баҳор чоғи куртак барт ёзиб, қумлар маъма қилганда ружи шодланади,— деди Турдиев.

— Ватан бахт-саодати ва озадликни учун ҳаётини қурбон қилганлар учун бу ҳам оғ. Қабри атрофида оғтиқдан панжара, гавҳардан қубба қўйса арашйди.

Улар ёнига келиб қолган Борисов тапга аралашди:

— Ҳали ҳаммасини қилмадилар. Уруш тугасини, ўртоқлик мазори атрофида турши-туман гуллар, ҳайсалларга бой сайилгоҳлар бунёдга келтирадилар. Қилинлар бени кийимларини қўлга олиб, эслаб ўтадилар, миннатдорликларини изҳор қиладилар.

Жаагчилар қабри расамда келтиргач, терларини енгларига арта-арта тапқарига чиқдилар. Кўмиш маросимига қилинлар йиғилди. Жааггоҳдан йитиб келинган ўлиқлар бириг-кетин туширилди. Баъзиларининг қони ҳали қотмаган, баъзиларидан ҳамон оқади. Икки қилиннинг ким эканини аниқлаб бўлмади. Минанинг тўпна-тўғри келиб тушишидан бутун бадани парча-парча бўлиб кетган. Кимдир: «Сергеенко, у ўша томонга бораётган эди», деса, бошқа биров: «Уни ўзим кўрдим, яраланиб санбатга кетди, бу Сидоров» дейди. Яна кимдир: «Сидоров тирик, асирларни ҳайдаб кетди», деб шэх беради. Аммо ҳеч ким уларнинг кимлигини аниқ айтолмади. Уларнинг қони, узук-узук тами йиғиб қабрга қўйилди. Улар тириклигида бир сувдошдан сув ичиб, бир ютелюкдан овқатлашиб, чўнтак қоқиб ўралган тамакини бирга чекмишган қуролдош ажралмас дўст эди, қабрда ҳам шундай ётдилар. Аммо уларнинг қисидан: «Фалончи дам-дараксиз йўқолди» деган хабарни олган кекса онаси ёни

севимли хотини: «Адашиб бошқа қисмга ўтиб қолгандир, яраланиб кетганини биров кўрмаган бўлса, дарак чиқиб қолади» деб ўйлайди, йиллаб кутади. Кўрган тувларини кимиларга айтиб, таъбирини сўрайди, фол оттиради. Кўнглини эзиб келган шайтоний хаёллارни зўр билан ўзидан йироқлатади. Ҳар қайтган фронтчидан уни сўрайди, қорахатни кўрсатиб ўқитиб боқади. Уруш ҳам тугар, ҳаёт ўз изига тушиб ҳам кетар, лекин муштипар она ёки севимли хотини ҳамон кутади. Гитлерга лаънатлар ўқиб, аллақачон чириб битган ўлига ёки эрига умр тилайди. Аммо бирон киши: «Қўй, йиғлама, ортиқ кутма, уни ўз қўлим билан фалон ерга кўмганман» деймайди!..

Полк командири ва Элмуроднинг қисқа видолашув нутқидан кейин, автоматчилар взводи қурбонлар шаънига бир йўла уч марта ўқ узиб, салют берди.

Қаёр устига тортилган нам туپроқ буғланар эди... Элмурод миждасида симобдай қалқиб турган сўнгги ёш томчини қорайиб кетган оқ батис дастўмолига артиб, чақириб келган жангчи билан генерал ҳузурига кетди. Мурзин билан Йўлдошга батальонда оқон ишларини тезлатишни буюрди.

Элмурод штабга кириб борганда олдинги хомада ночталъон бир лейтенант билан хатларни кўздан кечираар эди.

—...Ўлган... бор. Ярадор, ярадор, ўлган, бор, бор, бор, ярадор...

Элмуроднинг келганини хабар қилган адъютант уни генерал олдига бошлаб кирди.

Оддий бир хома. Ўртада бурчакли стол, атрофига стуллар қўйилган. Устига харита ёзиғлиқ, телефонлар... Тепа томонда пардаси кўтариб қўйилган, очилмас деразадан полга ноёндоддек иур тушиб туради. Дераза ойнасига крест шаклида қоғоз лента ёпиштирилган. Деразанинг чап томонига диван қўйилган, устида қандайдир китоб очик ётибди. Диван тепасида оддий қозиқ, унда генералнинг зардан ўрилган тизимчали, козероги ихчам фуражкеси осилган. Бурчакда Лениннинг иш столида тушган сурати.

Элмурод ҳарбий одат бўйича доклад қилди. Генерал очик юз билан қабул қилиб, ўтиришига жой кўрсатди. Элмурод генерални кирган замони таниди. У, Элмуродга соат тақдим этган генерал эди. Аммо генерал уни тани-

мади. Қаёқдан ҳам эсласин? У, бу ярим йил ичида озмунча киши билан учрашиб, суҳбатлашиб, мукофотлар берганми! У, Элмурод билан урушдан бир ойгина бурун учрашган эди, бу орада уруш бошланиб, не-не ажойиб, ширип, эслаганда кўнгил ором оладиган хотираларни унуттириб юборди. У маҳалда Элмурод оддий жангчи, лейтенант бўлиш етти ухлаб, тушига ҳам кирмаган эди. Ранг-рўйи, хатти-ҳаракатида, албатта, сезиларли ўзгариш бўлса керак.

Одатда киши йиллар ўтиши билан ўзгаради. Аммо уруш вақтида-чи? Бутушлай бошқача. Айниқса фронтда кунлар, ҳатто бир неча соат ичида киши ёшига ёш қўшилгандай ўзгаради. Улғайиш қонунига бўйсунмай қўяди. Шу муддат ичида нимадир сендан мутлақо қайтмас бўлиб кетади. Қандайдир янги туйғу, руҳ, хислат келиб қўшилади, юзларга ажми кириб, соңда оқ толалар пайдо бўлади. Нарса ва кишиларга бўлган қаранинг ўзгариб кетади. Буни ташқаридан кузатиб борган киши эслатмаса, ўзинг пайқамайсан. Гўё шундай эди ва шундай бўлиши зарурдай тасаввур қиласан, аслида эса, бу ўзгариш бир неча кун ичида бунёдга келганини эслатгандагина иқрор бўласан. Элмуроднинг ҳаёти ҳам худди шундай бўлган эди. Оддий зиёлининг ҳарбий машқ ва таълимнинг барча машаққатли чийригидан ўтиши, янги касб, кутилмаган жанг ҳаракатлари уни, албатта ўзгартириб юборган эди. Буни фақат Элмуроднинг ўзингина ва у билан доим бирга юрган кишигина сезмаслиги мумкин. Ҳақиқатан ҳам у ўзини ўша генерал кўрган вақтдаги Элмуродман, деб тасаввур қиларди. Шунинг учун ҳам генералнинг танимаганига ажабланди. Аммо ҳарбий ҳаёт ўз тамғасини босган эди. Элмурод эслатишга ботинмас эди. Суҳбат батальоннинг бугунги ҳаётига келгач, Элмуроднинг шахсий турмушига кўчди. Энди соатни олиб ўртага қўйиш ва тарих — хотираңи эслатишдан уялмаслиги мумкин эди. Элмурод худди шундай қилди.

Генерал соат стол устига қўйилиши биланоқ, уни таниди, Элмурод ганини тугатмай, ўрнидан туриб унга яқинлашди.

— Ўз жангчим, ўша вақтдаёқ бошқалардан сени айриб хато қилмаган экамман. Лейтенант... лейтенант... комбат... хурсандман! Жуда хурсандман! — У Элмуроднинг билакларидан ушлаб завқ ва қувонч тўлқини билан силкиди.

Рашид авайлаб устара юргизган бўлишига қарамай, бир-икки ерини кесиб олган ҳорғин юзига сўнгги ҳафтада мириқиб ухламаган кўзларига чуқур меҳр ва сеҳн билан қаради:— Демак биз эски танишимиз, жуда яхши! Оғир кунларда шарафли жангдан кейин кўришганимизга хурсандман, жуда хурсандман. Оддий жангчини сал вақтдан кейин лейтенант унвони билан комбат вазифасида учратиш жуда қизиқ, йўқ, шараф...

Генерал йўқотган ўглини тўсатдан топган ота севинчи ва меҳрибонлиги билан гаширар эди.

Генерал Элмуродни эшикка кузатиб борар экан, адъютант майор Следов келганини айтди.

— Кирсин, кирсин!— деди генерал ва Элмуродга қараб давом этди:— Бу сен билан атака қилишган полкнинг командири. Яхши одам, лочин. Дивизияга қўйса арзийди. Москва яқинида урушган. Солдатча қалби бор, камтар одам. Бу унинг штаби. Ҳозир сен билан таништираман, бирпасда сеплашиб кетади.

Майор эшикдан яна рухсат сўраб кирди. У устав бўйича кийинган, ювиниб-тарапган, ўрта ёшлардан ўтган гўштдор киши эди. Эилик камарининг юлдузли тўқаси йилтилларди, у кишини билан оёқ кийим мойининг ҳиди туркиради. Генерал унга Элмуродни тақдим этди:

— Ғойибдан кўмакка етиб келган батальоннинг командири, танишинг.

Майор қўл узатар экан:

— Биз майдонда кўришганимиз,— деди.

Улар майдонда эмас, кўмиш маросимида учрашган эдилар. Нима учундир майор, ўртоқлик мазориди, демади.

— Одатда яхши кишилар таништиришни кутмай дўстлашиб кетадилар,— деди генерал Элмуродни кутиб олгандаги вазиятда.

Суҳбат бугунги жанг, бўлинималарнинг шижоати, дуч келган шароитга қараб мустақил ҳаракат қилгани, айрим жангчиларнинг маҳорат ва қаҳрамонлиги ҳақида борди. Охири Элмуроднинг батальонига бориб тақалди.

— Батальон жуда толиққан, руҳан эзилган кўринади, ўртоқ генерал,— деди майор, дам бериш керак. Жангчиларнинг соқоллари ўсиб, кийим-бошлари ифлос бўлиб кетибди. Ўзларини тартибга солсинлар.

— Шундай қилдик,— деди генерал ва ниманидир ўйлаб қолди,— ҳа, лейтенант, кишиларни мукофотга тақ-

дим эт. Рўйхат эрталабга тайёр бўлсин, ўзим билан олиб кетаман.

— Хўп!

— Майор, батальон сенинг ихтиёрингда бўлсин, расмийлаштир.

Суҳбат мавзуи шу ердаги дивизия ва полкнинг ички ишларига кўчиши билан Элмурод кетишга рухсат сўради.

— Бор, бор, дам ол! Жангчиларингга менинг ташаккуримни билдир, мен сизлардан хурсандман,— деди генерал хайрлашар экан.— Вақт топсанг кечки овқатга бизга кел, яна гаплашамиз.

Элмурод чиқиб кетгач, генерал, майорга ўзи бонлаган ишининг самарасини кўриб турган командирлардек деди:

— Мен унга бир вақт соат совға қилган эканман. Ҳозир эслашдик. У чоқда жангчи эди.

— Генерал совғаси солдатни ботирликка ундайди.

Ўз шаънига айтилган сўздан генерал маъноли қилиб, мийиғида кулиб қўйди. Столдан, устига «Гвардейские» деб ёзилган папирос қутисини олиб, аввал майорга тутиб, кейин ўзи чекди...

...Батальон аҳолиси қаёққадир кўчиб кетган кичик қишлоқнинг уйларига жойлашди. Қишлоқ олдинги позициядан уч километргина орқада бўлишига қарамай, жангчилар уни кирган замонларийёқ ўқ етмас узоқ мамлакат ичкараси ҳисоблаб, ўзларини енгил сеза бошладилар. Гумбурлани эшитилиб турган тўплар уларнинг қулоғига кирмаса, ёнларидан ўқ визиллаб ўтиб, осколка визиллаб турмаса, бас, демак орқа томон. Уларнинг тобланган қалби шунга ўрганган. Душман отган грапатани ёрилуғча ердан олиб, яна ўзига қайтариб отмаган, кийимини ўқ тешиб ўтганда ҳам бепарво олға югуравермаган мамлакат ичкарасидаги кишиларга бу ер олдинги қатордай ваҳими беради. Бу ерда ҳам оғир бомбалар зарбадан деразалар титрайди, юзига ёпиқ эшиклар очилиб кетади.

Батальон бўлинмалари Элмурод кўрсатувиचा соҳсоқол олиш, ювиниш, кийим-бошларни тозалашга киришди.

Элмурод яхшилаб ювиниб, кийим-бошларини тозалогач, ўрнига Йўлдошни қолдириб, Рашиддан хабар олгани санбатга кетди. Санбат батальондан кейинги хуторга жойланган эди.

Айпаб қайтган кексадай кузнинг ачкиқ ва бераҳм кечки шамоли зўрға бандига илиниб турган сан-сарик япроқларни шарт-шарт узиб ерга отади. Пишмаган ним-жон повдаларни истаган томонга эгиб ўйнайди. Элмурод сайхон ерга чиқди. Тизза кўмар ўтлар бу йил ўрилмаган. Уларни солдатларнинг бетартиб ҳаракати пайхон қилган, ерга қайиштирган. Юмронқозиклар бир неча ерга уясидан тупроқ чиқариб ташлаган, уюлиб ётибди.

Элмурод сўқмоқ йўлдан борарди. Ундан салгина наридан асосий йўл ўтарди. У эндигина тепаликдан ошган эди, катта йўлда ҳарбий форма кийган хотин киши кўринди. У дадил қадам босса ҳам юбкада ўнгайсиэланаётгани кўзга ташланарди. Элмуродга у иссиққина кўринди. Қаеридир Зебога ўхшайди. Бу ўхшашлик Элмуродни яхшироқ қарашга ундади, ёшгина врач қиз! Кўкрагида Қизил Юлдуз ордени ҳам бор. «Яша!» деб қўйди ичида Элмурод ва у тўғрисиға келиши билан честь берди. Аммо врач жавоб қайтармай, бепарвогина ўтиб кетди. Элмуродга оғир ботди. «Мағрурланиш ҳам эви билан-да» деб кўнглидан ўтказди, орқасидан нафратлангансимон бир қараб қўйди... «Қани, шунақалар Данильченконинг қўлиға тушса! Менинг қўлимға тушиб қолса ҳам ўзим билардим. Нақ уставни қўлтиқтумор қилиб бўйниға осиб қўярдим!» деди у ўзинча дудуқланиб ва қадамини жадаллаб босди.

Элмурод Рашидни энг четдаги хонадан топди. У ҳали эвакуация қилинмаган эди. Бир томондан унинг шу ердалигидан қувонган бўлса-да, шу вақтгача эвакуация этилмаганиға ҳайрон бўлди. Тиббий ходимлар яраси оғирлигини айтиб, самолётда эвакуация қилмоқчи эканликларини билдирдилар.

— Чакка суяги зарар топган, машинанинг лақ-луқини кўтаролмайди, — деди врач ва аллақандай лотинча терминлар ишлатиб, ўз фикрини тасдиқлашға тиришди.

Аммо Элмурод у сўзларни умрида эшитмаганидан ҳеч нарса тушунмади, фақат Рашиднинг яраси оғир экан, деган фикрға келди.

Элмурод Рашид билан узоқ суҳбатлашини, унинг руҳини кўтариш ниятида келган эди. Рашиднинг оғирлигини кўриб, бу фикрдан қайтди. Уни кўн гапга солишни, толиқтиришини истамади. Бир-икки оғиз сўз билан унинг руҳини сўраб, кўнглини кўтарди. Батальон келиб қў-

шилган полкнинг бир комапдиридан олган янги адресини берди. Хат ёзиб туришни илтимос қилди. Рашид Муҳаррамнинг адресини бериб, деди:

— Хат ёзинг, ўртоқ лейтенант, илтимос қиламан, ёзинг, ярамнинг енгиллигини айтинг. Менга ишонмайди, «оғир бўлса ҳам мендан яширяпти» деб ортиқча куяди. Укаси яраланиб, госпиталда ўлгандан бери, юрак олдириб қўйган. Укаси ҳам ярам енгил, хавотирланманг, бориб қоламан» деб ёзарди. Ёзасиз-а, ўртоқ лейтенант? Ёзинг, албатта ёзинг.

Бу, Элмуродга таниш адрес бўлса ҳам, сир бой бермай, олиб планшетига солди. Албатта ёзажагини, ҳатто Рашиднинг қилган қаҳрамонликларигача ёзажагини айтди.

— Йўқ, йўқ,— деб қаршилиқ билдирди Рашид,— фақат енгил яраланиб кетганимни ёзсангиз бўлади. Мен қилган ишда қаҳрамонлик йўқ, мен солдатлик бурчимни ўтадим, холос.

Элмурод унинг тезроқ тузалиб қайтишига умид билдириб, хайрлашиб чиқди.

УЧИНЧИ ҚИСМ

Титра сен эй, ўзга эл кўшини
Россиянинг ўғиллари кўзгалди.

А. Пушкин.

I

Ювиниб - тараниб, тоза кийинган қиз, заргар қўлидан эндигина чиққан узукка ўхшайди. Хусусан олдинги линияда улар кам бўлади.

Анна Ивановнанинг пайдо бўлиши бунга яққол мисол бўлди; батальоннинг энчил жангчилари эндигина ювиниб, соч-соқолларини олиб бўлиб, «оғир карвонлари» ҳали давом эттирар экан, хутор қаршисидан ҳарбий формада бир аёл тушиб кела берди. У аёл жуда катта қудратга эга магнитдай деярли барчанинг нигоҳини ўзига қаратди.

— Яхшигина майда қадам эканми? Ҳамма ёқни муаттар қилиб кетди-я! — деди бош яланг жангчи қиз ўтиб кетгач ва атир ҳидига кўкрагини тўлдириб нафас олди.

— Хомтама бўлма, ёнига йўлатмайди, погонини кўрдингми, қўш-қўш юлдузлик-а! — шеригининг умидини узди иккинчи солдат. — Сенга тегадигани шу, атири. Тўйиб ҳидла. Озрогини рўмолчангга тугиб ҳам ол. Ётар олдингда ўрнингга нуркайсан.

— Қачондан бери сипо бўлиб қолдинг? — таъна қилди бош яланги. — Қизлардан гап кетса оғзингни йиғиштириб ололмасдинг-ку! Мунча!

Ҳозиргина иссиқ ҳаммомдан чиқиб, роҳатланиб ўтирган Мурзин хатаинг кичкина, очилмас тўрт кўзли деразасидан қизни кўриб қолди. Манглайида терини артиб, қаршисига чиқинга шонилди. Ўзини тузатди, оройиш берди. Нима учундир юраги ҳовлиқар, тез-тез урар эди. Юзига қон тепган. У даҳлизни айланиб чиққунча, Бондарь қизининг йўлини тўсган, у билан нима ҳақдадир илжайиб гаплашар эди. Мурзиннинг бу томонга келаёт-

ганини кўриди-ю, эгаси қотиб, қиздан йироқлашди. Унинг майтабда бўлган воқеадан бери Мурзин билан юзма-юзма бўлишга тоқати йўқ эди. Мурзин: «ҳали Элмурод айтган доктор шу бўлса керак» деган фикрга келди. Қўлини чамасига олиб, мулойим сезилмади:

— Сиз, доктор Кравцова бўлсангиз керак? — деди қўлини олиб ва ўзини танитди.

— Шундай! Мен сизни танимадим, — деди қиз қўлироқ товуш билан қатъий, — биз кўрсатганимизми?

— Йўқ, доктор, — деб гапни черта бошлади Мурзин, — менга ҳали қомбат айтган эди.

— У йўқми?

— У ҳозиргина санбатта кетди.

— Мен ўша ёқдан келияман. Кўрмадим.

— Кўрсатингиз ҳам танимагансиз. Пешонасида қалбаси йўқ, — деб кулди Мурзин, — лейтенант, камгаргина.

«Лейтенант» сўзи врач Кравцованинг ёдига солиқонликнинг нари ётида учратган катинини келтирди. «У лейтенантми?» — деб ўйлади қиз. — Ўйна бўлса-яқ тоса ули бўлди-да!»

— Хатага қирайлик, у келиб қолади, — деди Мурзин мулозамат кўрсатиб.

У йўл бошлади. Кравцова унга эргашди. Хатага қирагач, Мурзин унга синчиклаб разм солди: бир шохни сал силкитсанг барта шохларидан ҳам дув тўниладиган барда пишган ўрикдек етилган сўлқилдек ва буйдоргина қиз. Унинг юлдузи иссиқ эди. Унинг юлдузини иссиқ қилиб турган чатишган, ингичка нозик қошларими, узун ва қуюқ киприклари орасидан ўз ҳушига ишонч билан пөрлаб турган бўта кўзларими ёки чимчилагандек ясалма бурни атрофига седанадек сочилган беш-ўнта билинар билмас сенкиъларими — Мурзин ажрата олмади. Эҳтимол, пилоткаси остидан чиқиб турган қорамтир сочлари билан ҳамша кулгидан армаган қалин, кўркам лабларидир?

Врач Кравцова тортинмай суҳбатлашарди, гўё у бегона бўлилмага келмаган, балки Мурзин унинг меҳмони эди. Бу эса унинг ҳарбий ҳаётнинг ачиқ-чучуғига кўнрақадиган, бу ранго-ранг ҳарбий ҳаётда кўп пароларни бошидан кечирганидан далолат берарди. Ҳали, бутун у санбатда экан, бирдан «бир батальон қуршовдан чиқибди» деган гап тарқалди. Ҳадемай, шу батальондан ярадорлар кела бошлади. Бош врач унга қараб: «Анна Ила»

новна, қабул қилинг» деди. Анна Ивановна уларни кўриши билан бош врач пимага имо қилаётганини пайқади. Бу ярадорлар бошқалардан машаққат чеккан қарашлари, ҳориганлиги ва қолаверса кир-чирлари билан фарқ қиларди. Анна Ивановна ёнига икки-учта санитарни олиб тезда яраларни қайта боғлай бошлади, шу замониёқ чўмилтириш зарурлигини айтиб, сув иситишга киши юборди. Ярадорлар товсиллагач, санбат командири уни ҳузурига чақириб, шу батальонга санвзвод командири бўлиб боражагини билдирди. У қувонч билан қабул қилди, фақат: «Улар бизнинг полкда бўладиларми?» деб сўради. У ўз полкидан ажралишни истамас эди. Ахир бунда озмулча ёру дўстлар борми?

— Жуда азият чеккадирсизлар? — деди Кравцова батальоннинг қуршовдан чиқишини ҳикоя қилар экан Мурзин. Мурзин худди шу сўроқни кутиб тургандек ёришиб нетди, ғурур билан шундай ҳам текис турган нам сочини устидан силаб қўйди. «Батальонни олиб чиққан жанговар офицерлардан бири мана мен бўламан. Қоматимни кўриб қўй, армонда қолма!» дегандек оёққа турди. Даршарданинг четини кўтариб ташқари қаради. Гимнастёркасини тузатиб, нима учундир ёқасини аста тортиб, қисқа-қисқа мағрур йўталиб қўйди.

— Албатта, — деди у, ва «мақтаниб қўйганим қизда хунук таассурот қолдирмасин» деган ўй билан яна қўшиди. — Азият чекмай жанг қилиб бўладими! Ким азият чекмайди! Ким қийналмаяпти! Масалан, сизни олайлик. Бегонанинг қонига қўл уриб, ярасига малҳам бўлиш, унинг авоб чекаётган юз-кўзига қараш ўнғай ишми! Менга дард чекаётган ярадорнинг кўзига қарашдан передо-войда жанг қилиш енгил. Гарчанд ҳар дақиқа тепангда ажал муаллақ тиғини кўтариб турса-да, лекин менга шу енгил.

Кравцова жанговар командирлар билан кўп суҳбат қилмаганиданми, ҳайтовур, Мурзин унинг назарида лаҳза сари юксалиб, ажраиб қаҳрамон тусига кириб бормоқда эди. Хусусан унинг бу сўнги сўзи гарчанд мақтанганнамо айтилган бўлса-да, шак туғдирмади; печача атакалари, осмон ҳужумларига бардон берган, қуршовдан матонат билан чиқиб келган офицер шунча ҳам **фажр**ланмасинми!

Элмурод кириб, Кравцовани дарров таниди: кўп тақаллуф кўрсатмай:

— Анна Ивановна,— деди, (у Кравцовани сапбатда ҳамма шундай деб чақиришларини эшитиб келган эди.) — Вводни ўзингиз тузасиз. Бизда йўқ. Лейтенант Мурзин, сиз бу кишига кўмаклашинг. Штаб бошлиғи олдига бошлаб боринг.

Элмурод жадал иши бор кишидай чиқиб кетди. Унинг кўрслиги, кишининг юзига қарамай гапириши Анна Ивановнага ёқмади, «командирим сен бўлсанг, кўрар куним қандай бўларди» деган ўй кўнглидан кечди.

— У ҳар вақт ҳам шунақами? — деб сўради.

Мурзин пайтдан фойдаланиб, Анна Ивановнанинг меҳрини ўзига қаратиб олгиси, боя хаёлидан ўтган бир режага замин тайёрламоқчи бўлди ва:

— Ҳа, бир оз мағруроқ,— деди.

— Бир оз эмас, керагидан анчагина ортиқча,— деди қиз ва бу ерга келганига ачинди. Қайфи бузилди.

— Командирнинг буйруғини бажармоқ керак,— деди кулиб Мурзин. Унинг буйруғ ағасини менсимасгани, қизга такаллуф кўрсатаётгани сезилиб турарди. — Қани кетдинг.

Мурзин истеҳзо билан кулиб жойидан қўзғалди. Анна Ивановна жомун эди. Мурзин сўз билан унинг пивжига кириб, кўнглини овламоқ пайти етганини пайқади. У мамнуният билан кулиб, Кравцова қошига келди. Белидаги энлик камари остига қўл суқиб, деди:

— Мен баъзи кишиларга ажабланаман. Сал иш қилдими, дарров димоғдор бўлиб кетади, кибри ҳавонинг йўлига киради. Ўзингни бос, осмонга қарашни сенга ким қўйибди, кўзингга чўп тушади!

— Тўғри айтдингиз, кўзига чўп тушади. Жабр-жабр ўзига бўлади.

Шу кундан бошлаб, Мурзин Анна Ивановнанинг сержантов меҳмони бўлиб қолди. Уч кун кейин соқол олдириганда қалдирғоч қанот нусха ингичка мўйлов ҳам қўйди. Икки кунда бир ёқа алмаштирадиган бўлди. Санитария взводи тузилган куннинг эртасига нима бўлди-ю, батальон штаби икки санитар жангчини чақириб, интендантга кўмаклашишни буюрди. Бундан Анна Ивановна хафа бўлди, ammo «мағрур» комбатнинг олдига арз билан киришни истамасди. У билан учрашувдан қочарди. Шу кун одати бўйича ясаниб-тусаниб, назокат билан савлат тўкиб келган Мурзинга юрагини бўшатди:

— Шундай ҳам вақт етишмайди. Эрта-индин жангга кирсак нима бўлади? Ҳали бирортаси яра боғлашни ту-

зуккина билмайди. Наҳот бошқа бўлилмада одам топил-маса! Бу ҳаммаси ўша марғур комбатнинг иши!

Жонсизга жон борми! Бу гап Мурзинга мойдек ёқди. Санитария взводи устидан ҳомийликни ичида ўзига олди-ю, ўша куни кечқурун штабга кириб борди. Элмурод танкилий масалалар билан банд бўлиб, штабда йўқ эди. Штаб бошлиғи қилиб тайинланган Йўлдош ёлғиз ўтирарди. Бу айни муддао. Мурзин тўғри унинг олдига борди. Ингичка, қилтириқ мўйловини кечагина одат қилганидек бошмалдогининг ёни билан сийпаб, узоқдан, муқаддима-си билан гап бошлади. Врачнинг ёшлигини, взводнинг янгигина тузилганини, жангда бу бўлимага ҳам анча оғир ҳисса тушамагани, батальонни севган ҳар бир командирнинг бу взводи мустаҳкамлашга кўмаклашиши лозимлигини, батальонда яқка-ёлғиз бўлган қизни ўқитиш яхши эмаслигини имкон борича ётиги билан гап-риб чиқди. Бироқ Йўлдош аввалига бепарвогина тинглади. Кейин диққат қилса, Мурзин нимагадир шама қил-япти.

— Ўзи нима гап? — деди у ўз ишидан бош кўтариб, ручкасини сиёҳдонда қолдирди. — Санвзводни биров ёмон-лабдими?

— Ўша икки киши ўрнига мен ўн киши берадим. Уларнинг айни машғулот қилаётган вақти экан. Улар ҳали хом. Ҳеч нарса билишмайди, — Мурзин Анна Ивановна айтган гапларни деярли такрорлаб чиқди.

— Қанақа икки киши?! — деди энди ишини биратўла тўхтатиб Йўлдош.

— Кеча санвзводдан икки кишини интендантга олиб берибсизлару?

— Ҳа, жуда зарур бўлиб қолган эди. Вақт зиқ эди. Комбатнинг ўзи олган.

Мурзинга бошқа гап учун ўрин қолмади. Шундай бўл-са ҳам бу ишнинг яхши бўлмаганини таъкидлади. Йўл-дош қулоқ солиб турди-да, эшикни кўрсатиб:

— Ана, комбатнинг ўзи келяпти, ўзига айтинг, — деди.

Элмурод кирди, кўришди. Аммо Мурзиннинг унга га-пиришга юраги бетламади. У Чикалодаги воқеадан бери Элмуроддан қаттиқ ҳайиқарди, унга кўз тўқнаштиришга ботинмасди. Оғиз жуфтлади-ю, бўлмади, бошқа ёққа бурди:

— Рашидни жўнатишибди, бугун самолёт бўлибди. — деди.

— Эшитдим, — деди Элмурод.

Мурзин энди ўша ҳақда гаплашмоқчи бўлди-ю, яна журъат этолмади. Анна Ивановна ҳузурига келиб:

— Штабда бўлдим. Ҳаммасини айтдим. Элмуродга ҳам маъқул тушди. Бундан кейин бундай бемаънилик такрорланмайди, — деди ва Анна Ивановнадан ташаннуур олди.

— Сизга хизмат этишга тайёрман, — деди у очиқ юз билан худди: «Совет Иттифоқига хизмат қиламан» дегандек ҳар бир сўзини чертиб.

Кравцова кулиб юборди. Мурзиннинг кулгиси иржайишга айланиб, ноқулай аҳволда қолди. Бу ҳолатдан чиқиб учун илтимос қилди:

— Анна Ивановна кечаги куйингизми яна бир чалиб бермайсизми?

— Ўша куй сизга ёқдими?

Кравцова ажабланди: «Наҳотки шу енгил, унчалик серзавқ бўлмаган куй унга ёққан бўлса?» Лекин «бу куй унчалик эмас-ку» дейишга тили бормади. Девордан гитарани оларкан, деди:

— Мен сизга бешқа нарса чалиб бераман.

— Марҳамат. Лекин лирик бўлсин.

— Кечаги лирик эмас эди-ку?

— Йўғ-э... лирик бўлмаса ҳам яхши эди.

Анна Ивановна фронтга ўз гитараси билан келган, уни ёнидан қўймайди. Санбатда дугоналари ҳар кеч унга тинчлик беришмасди. У санбатдан бу ёққа кўчаркан, гитарасини авайлаб қўлтиқлаб олганда, дугоналари: «Бизнинг консерватория кўчяпти», деб кулишган эди. У биринчи кунёқ зерикиб қолди. Гитарасини дарров қўлига олди. Бир гал Мурзин унинг чалаётганини эшитиб, эшикда туриб қолди. У қандайдир ашулани хиргойи қиларди. Мурзин кириши билан қизариб, гитарани жойига илиб қўйди. «Шундоқ ганирилиб ўтираминиз» деди. Мурзин қистаган эди, бир куй чалиб берди. Лекин, Мурзин қанча зўрламасин ашула айтмади, «итнаси ярамайди, эскиган» деб кулди.

Анна Ивановна чалишдан аввал гитаранинг қулоғи тепаида бўлган шоҳи лентадан боғланган бантигини текислади, пайпаслади. Хаёлида куй танлади. Мурзиннинг куй танлашдаги нўноқлиги уни кўч ўйлашга мажбур этди.

— Илҳом келмаяптими? — кулди Мурзин.

— Ҳа,— деди Кравцова ҳам кулиб,— нима чалишга хайронман.

— Ўзингизга ёққан биронтасини чалаверинг-да, бу Чайковский залими?

— У ерда чалинадиган нарса олдиндан маълум бўлади.

— Бўлди, мен ҳам эрталикни бугун айтиб кетаман.

Анна Ивановна майин бир куйни бошлади. Аввалига сокин бошланган, кишининг беғам, бегашвиш, шўх куйларини эслатадиган куй, бориб-бориб жуда авжга чиқиб кетди. Ана шу пайтда созанданинг сочлари серкиллаб икки юзи ўт бўлиб ёнди, кўзлари чақнади. Бироқ бу куй салдан кейин алам туйғусини ифодалаб келиб, фожиа фарёдларига айлланиб кетди, секин-секин сўнди. Анна Ивановна ҳалигача тик тутиб турган бошини гитара устига аста эгди. Ўйга чўмиб қолди, Мурзин унинг нозик бўйишга ёпишган парижон соч толаларини томоша қиларди.

Кравцова бош кўтариб:

— Оғир куй, чалмай дейману, ўзим яхши кўраман,— деди.

— Ҳақиқатан яхши экан,— деди Мурзин гарчанд куй унда тузуккина таассурот қолдирмаган бўлса ҳам, созанданинг кўнгли учун. У одатда, шўх, енгил, тез бориб етадиган куйларни ёқтирарди.

— Бугунга шу етар,— деди Кравцова.

— Сизни ортиқча безовта қилмай қўя қолай, ташаккур!

Улар бирга овқатланишди. Овқатдан кейин яна узоқ суҳбатлашдилар. Уфқни қиялаб борувчи куз қуёши тикка кўтарилмай тоғлар орқасидан ўтаркан, жуда тез кеч бўлиб қоларди. Тундан оғди дегунча тоғлар парёгида кимдир катта гулхан ёқаётгандек, шуъласи тоғлар бошида сариқ бўлиб кўринади. Юксак дарахтлар бошини олтинлатади. Мурзин куннинг ўтганини пайқамади. Одатда киши куннинг шундай сезилмай ўтганини яхши кўради. У бениҳоя бахтиёр эди. Қоли қорайгач, Анна Ивановна билан қаттиқкина қўл сиқиб хайрланар экан:

— Сизга ҳалал бераётганим йўқми? — деди.

— Мутлақо! Мутлақо! Аксинча, сизсиз зерикиб қолардим.

Мурзин шодлигидан парироқ бориб, ўзича қандайдир ашулаши ғинғиллаб айтиб кетди.

У, шу кечаси «ўзининг» Анна Ивановнаси ҳақида узоқ ўйлади. «Ажойиб нарса» деди этигининг бир пойини тортаётиб. Унинг ётгиси келмасди. Бирпас ўйга чўмиб қолди. Ўзидан парироқда пишиллаб ухлаётган связнойи ҳам ҳар кунгидай бугун унинг ғашини келтирмас, у ҳам кўзига чиройли кўринди. Уни уйғотиб, унга нималардир демоқчи бўлди-ю, лекин яна бу фикридан қайтди. Ечган бир пой этигини яна кийди. Ташқарига чиқиб, эти увишгунча юрди. Хонасига қайтиб, ечиниб, устига шинель тортаркан, яна «Ажойиб нарса бу Анна Ивановна!» деб қўйди. Бутун вужуди жимирлаб келиб, кенг керишди, оппоқ тишлари кўриниб кулди, иккала қўлини боши остига қўйиб, кўзини шифтга тикди. Аммо яна узоқ вақт ухлолмади.

Эртасига куни билан ўз ротасида машғулот ўтказди. Лекин хаёли тез-тез Анна Ивановнага бўлиниб турди. Унинг ёнига олиб борадиган йўлга қараб қўярди. Машғулотларини тугатди-ю, ювиниб-тараниб уникага югурди. Суҳбатга мавзу ҳам танлаб қўйган эди. Анна Ивановнакида Элмуродни кўриб бутун режалари бузилиб кетди. Юраги орқасига тортди.

— Мана, Мурзин ҳам келиб қолди. Мана ўзи айтсиз, — деди Элмурод Мурзин кириши билан. — У бизга қуршов олдидагина қўшилган, бошқа батальонда эди.

— Шундай! — деди-ю, Мурзиннинг юраги шув этиб кетди. «Чикалодаги воқеани очиб солган бўлса-я», деган ваҳима босди.

— Анна Ивановна нима учун батальон катта машғулот ўтказяпти? Ахир жанг кўрган собиқ курсантлар экан-ку, деяптилар. Мен бўлсам «ҳаммаси курсантлар эмас, бошқа қисмдан ўтган, тузуккина машғулот кўрган-кўрмагани бизга номаълум бўлганлари ҳам бор. Кўздан ўтказянимиз, таваккалнинг таги тахир» деймиз. Шундаймасми?

— Сизни сўрадим. Сизни ҳам бошқа бўлинимадан ўтган дейди, — ганга аралашди Кравцова. — Шунчами?

— Шундай! — деди ўзини тутиб олиб Мурзин.

— Сиз, ҳар вақт комбат билан биргамиз, деган эдингиз, шекилли?

Мурзиннинг ёдига ёлгонлагани тушди. Лекин тезда ўзини қуруққа олиб чиқди:

— Ахир, бир бригададамиз-да!

Элмурод ичида «бу тоза мақтанган шекилли, ҳеч ким йўғида» деб ўйнади-ю, уни қиз олдида қизартиришни ўзига эл кўрмади.

— Бу маънода тўғри!

Элмурод Мурзинни яна бирор хижолатга солиб қўймаслик учун кетишга тайёрланди. Чиқиб кетаётиб Анна Ивановнага деди:

— Ҳали айтганимни қаттиқ туриб талаб қилинг. Нотсилкаларнинг ҳаммасини эртагаёқ олдириб келтиринг. Жангга кирганда шошиб қолмайлик.

— Хўш,— деди Кравцова.— Анали уч кишини нима қиламиз, алмаштириб берасизми?

— Жуда нимжонми?

— Биттаси нимжонроқ. Вазминроқ жангчи йўлиқиб қолса, жанг майдонидан олиб чиқишда қийнамади. Иккинчиси ён жиҳатидан тўғри келмайди. Ешроққа алмаштириш сангиз.

— Майли! Бошқа талабингиз йўқми?

— Ҳозирча йўқ,— деди кулиб Анна Ивановна.

— Бўлмаса, ҳозирча хайр!— деди Элмурод қўлини чаккасига олиб бориб.

— Бугун жуда чарчабсиз-а?— деди Анна Ивановна. Элмурод чиқиб кетгач, Мурзинга.

— Йўғ-э,— деди у,— чарчаш қанақа бўлади ўзи. Шохлими? Ё кўзи пешонасида бўладими?

Мурзин қувноқ руҳга киришига, ўзини Анна Ивановна ҳузурида эркин тутишга интилар эди. Аслида Элмуроднинг суҳбатидан қолган дуд ҳали кўнглидан аримаганди. Кравцованинг «Чарчабсизми?» деб сўрашига сабаб бўлган парса ҳам унинг юзидаги ўшанинг изи эди.

Суҳбат қовушмасди. Нима учундир, Мурзин куни билан тайёрлаган сўзларини ёдига келтиролмас, хаёли тизгинини тутқизмас эди.

— Комбат нимага келган экан?— деди Мурзин, лекин бу саволидан ўзи хижолат торгди.

— Мен иш билан олдига кирган эдим, «Ҳали, хўш, қандай ўрнашдингиз?» деб менинг хатамни кўргани, взводнинг иши билан танишгани бирга келди. Бугун дуруст, яхши туш кўриб чиққанга ўхшайди.

— Баъзан шунақа қиш осмонидай ялт этиб очилиб, ҳам қолади.

Бориб-бориб суҳбат асл изига тушиб олди, Мурзин қалдирғоч қанот нусха мўйловиши тез-тез силаб турди. Бугун

Мурзин учун Кравцованинг яна бир янги латофати очилди. Унинг тиши бениҳоя ошпоқ ва кўркам экан.

Эртасига Анна Ивановна ўз взводи билан далада ярадорларни қандай қилиб жанг майдонидан олиб чиқиш ҳақида машқ ўтказди. Дарс жуда кўнгилли ўтди. Бир санитар ярадорни судраб чиқишдан кўра, ўзи «ярадор» бўлиб, бошқалар уни олиб чиқишини яхши кўрарди. Таштан ўзини ерга ташлар: «Мени олиб кетинглар, нобуд бўлмай, уйда иккита қизим билан она-болали эчким бор», деб ҳаммаи кулдирад эди. Санитар келиб судрай бошларкан, оғирлигини соларди. Санитар ташлаб кетса, яна бақирарди. У Кравцовадан танбех олди, машгулотнинг охиригача бир оғиз сўз гапирмай, яна ҳамманинг диққатини ўзига тортди. Ёнидаги шериги: «Анна Ивановна тилингни суғуриб олдим, нега гапирмайсан?» деса, жиддий туриб: «Бугунги норма тугаган!» деб жилмайди.

Ротаси билан машгулотдан қайтаётган Мурзин Анна Ивановнани кўриб, бўлинмасини ёрдамчисига топшириб юборди. Табассум билан унинг олдига келди. Томоша қилиб турди.

Машгулот тугагач, иккови даладан бирга қайтишди.

Сал тепалик келаркан, Мурзин Анна Ивановнанинг тирсагидан аста ушлаб, кўмаклашгандек бўларди. Тепаликдан чиқиб бўлгач ҳам унинг қўлини анча ергача қўйиб юбормасди. Баъзан Анна Ивановна қаршилик билдирмас, баъзан унга кўз қирини ташлаб, қалин лабларининг бурчи билан куларди-да, аста «рахмат» деб қўлини ёнига тушириб олар эди. Йўлни қисқа қиламан деб тўғрисига кетдилар, кўприкسىз паттагини саёз ариқча дуч келиб қолдилар. Иккови бир-бирига қараб кулишди.

— Нўда яқин экан-а? — деди Кравцова.

— Кўлмасам-чи, — деди-ю, Мурзин Анна Ивановна даст қўлига кўтариб сувга тушиб кетди.

Кравцова аввалига қаршилик кўрсатгандек бўлди, лекин Мурзиннинг сувга тушиб бўлганини кўриб индамай қўя қолди. Нариги бетга ўтиб бўлгач, порози бўлгандек лунжани шишириб, эркаланибгина:

— «Рицарь!» — деди.

Мурзин ўзида гўёқ шод эди. Кўнжи сувга тўлганига ҳам нарво қилмасди. Бир-икки қадам қўйиши билан этигдап гирчиллаган совоз чиқиб, тақимида пуфак пайдо бўлди. Кравцова қаҳ-қаҳ уриб кулди:

— Шаҳот сезмаган бўлсангиз?!

Мурзин этигини ечиб сувни тўкди, пайтавасини сиқиб, қайтадан кийиб олди.

Хуторга етиб келгач, Анна Ивановна ўз сафар халтасидан бир жуфт янги пайтава олиб, Мурзинга тутди:

— Алмаштириб олинг, оёгингиз ишдан чиқади.

— Юриб келолмайдиган бўлиб қолади деб ташвишланыпсизми? Оёгим ишдан чиқса, судралиб бўлса ҳам қошингизга келиб тураман, сиз кўкрагимдан итариб, эшигингизни ёпиб олмасангиз бас!— деди кулиб Мурзин ва кетидан қўшди:— Ўзимда бор.

— Бўлмаса жўпанг. Буздоқ ўтирманг, алмаштириб олинг.

— Ҳеч парса қилмайди. Тотли дақиқаларнинг гувоҳику бу!

— Жўпанг! Жўпанг,— деди Анна Ивановна кулиб. унинг кўлтигидан ушлаб тургимзоқчи бўлди.— Бу ўтиришингизда шоир бўлиб кетадиганга ўхшайсиз. Сўзларингиз ниҳол ёзашти.

— Шоир бўлсам ёмонми? Ҳамма шеърларимни ёлғиз сизга бағишлардим.

— Бўлди! Бўлди! Бачкана бўлманг.

Мурзин тегиша-тегиша туриб кетди. У умрида шундай хурсанд бўлган кунини эслолмасди. Шу дақиқада хўмрайиб турган анави тоғ ҳам, булутли осмон ҳам, ҳар қадамда кишининг оёғига ўралашадиган сан-сарик ўтлар ҳам, ерда ётган тошлар ҳам — ҳамма-ҳаммаси унинг кўзига гўзал бўлиб кўринарди. Ҳамма-ҳаммасига нима учундир ташаккур айтгиси келарди. Анна Ивановнанинг аввал қалинроқ кўринган лаби ҳам юнқа тортиб кўзига ташланди. У бениҳоя гўзал. Тўрт қитъада битта. Уни яратган табиат наққоши иккинчи яна бир шундайни яратишдан ожиз бўлса керак. У бир Анна Ивановнани яратгану, нафосат ҳақидаги туйғусидан ажралган.

Мурзин кечгача маст кишидек бўлиб юрди.

Мурзиннинг кўз олдидан ҳалиги анҳор кетмасди. Анна Ивановна ҳамон унинг қўлида эркалангансимои қаршилик қилиб кўзларига тикилади, оппоқ қўллари билан уни кўкрагидан итариб, жажжи оёқларини ёқимли типирчилатади. Бу лавҳанинг ҳаммаси унинг ҳаслига қаттиқ ўрнашиб қолган эди. «Ўша оппоқ, нозик қўллар қачон бўлмасин менинг бақувват бўйнимга илон бўлиб чирмашар, ўша қалин, ағдарма кўркама лаблар лабларимга ёпишиб оташ сочар, ўша туташ ингичка қошлар сузилиб жавдира-

ган бўта кўзлари чақнаб, ўша сўлқилдоқ-диркиллама ба-
дан, кунлар келарки, бағримда тўлганар» деб хаёлидан
уйғалди да, қувона-қувона ўрнига чўзилди.

Аммо уйқу аллақайёқларда санқиб юрарди.

II

Элмурод Рашиднинг олдида қайтгач, ортиқча қайғур-
маси ҳам, нима учундир, уч-тўрт кундан кейин унинг ўрни
пўкилади. Бир-икки марта «Бондарь» дейман деб «Ра-
шид!» деб юборди. Рашидга берган ваъдасига кўра,
Муҳаррамга хат ёзди. Лекин хат ўнгайлик билан кўчмади.
Бир неча ойдан бери мукамалроқ, кўпгил баҳра олади-
ган хат ёзмай юриб, бирдан «эринг ярадор бўлди, аммо
хафа бўлма, урушчилик» дейиши, назарида Муҳаррам,
«Менинг эрим эканини билгансан, раик қилгансан. Жўрт-
тага оғир соҳага уни қўйиб, аламдан чиқмоқчи бўлгансан-
ну, лекин менинг бахтимга ўлмай, ярадор бўлган. Бўлмаса
нега ўзинг яраланмадинг? Худо кўрсатмасин, бир нарса
бўлса, икки қўлим сенинг ёқаида!» деб тепасида соч ёйиб
турганга ўхшарди.

Элмурод хатни ёзолмади. Минг хил хаёларга борди,
у хатни йиртиб ташлади. Эртасига яна бошлади. Бу гал
Муҳаррам шахтидан тушган, гўё эрининг ярадор бўлиши-
ни билган ёки аввалроқ эшитган кишидек: «Майдопдан
олиб чиққанингиз учун раҳмат. Бу яхшилигингизни сира
унутмайман» дер эди. Бугунги хати кечагисидан фарқ
қилмаса ҳам, энди юборишга қарор берди. Зебога ёзгани-
ни ҳам ўрнига қўшиб, Бондарга тутди:

— Албатта, шу бугун жўпат!

Бондарь эшикдан чиқиши билан, унинг назарида хат
бориб етган, ҳализамон Зебо қулоч ёзиб кириб: «Шунча
кундан бери қаёқда қолдингиз, хат ҳам ёзмадингиз!» деб
бўйишига таниланидиган, котида Муҳаррам кириб кўз ёши
қиладигандай бўлди.

Элмуроднинг ўйини кириб келган полк алоқачиси чал-
гитди:

— Ўртоқ лейтенант, батальонни олиб борар экансиз.

Элмурод батальонни сафга тизиб, йўлга чиққанда қош
қорайган, кузнинг хира осмонида ёруғ юлдузлар жимир-
лашар эди. Уфқни ўз гавдаси билан тўсган паст-балаид
тоғлар қоп-қорайиб, ридо кийгандек силлиқ кўринади.

Сўйгги япроқлар шитирлаб тўкилади. Қушлар товупи шитилмайди. Замбаракларнинг гумбурлани уларни йироқ-йироқларга қувган, уларини дарахти билан бирга ағанатган.

Батальон пастликдан юқорига кўтарилар экан, юлдуз учди. Бир лаҳзага қизил из қолдириб, тепалик орқасида го-йиб бўлди. Буни деярли барча кўрди. Кимдир унинг орқасидан қарайман, деб қоқилиб кетди.

Турдиевнинг эсига қачонлардир эшитгани — «Осмондаги ҳар бир юлдуз бир кишиники, юлдузи учса, киши ўлади» деган фикр келиб тушди. Колонна олдида бораётган Элмуродга эшитиларли қилиб, деди:

— Кимнингдир юлдузи учди, биров ўлади.

Ўлимларни кўравериб, эти ўлиб қолганиданми Элмурод шидамади, тўғриси, у бундай иримларга ишонмас эди, шайтанда кулибгина қўя қолди. Бу одатни Горкунов билар экан, аввалига кулиб, сўнгра деди:

— Агар учган юлдузга теги одам ўладитан бўлса, аллақачон осмондаги юлдузлар етишмай қоларди. Бу шунчаки гап!

— Ундан кейин, бизнинг юлдузлар учадиган вақт ўтди, — деди Элмурод, — бундан буёқ душманники учгани учган. Бизники, ҳув анавига ўхшаб ярқирайверади, — у шундоққина тепалик устида турган ёруғ юлдузни кўрсатди: — Кўрдингми, қандай ярқироқ!

Элмурод полкдан ўз батальонига участка олиб, мудофаага ўтирганда, тонг ёришиб қолган эди. Йироқ-йироқларда чап-тўзон минораси кўтариларди, сўнгра төвуш янграйди. Баъзи пулемётлар сурункасига отиб қолади.

Душман куч билан қўлда тутиб турган «Яланг тор» бу атрофда энг балад, ҳарбий тил билан айтганда, устунлик родини ўйнарди. Кеча бу тор учун қилинган ҳужум бекор кетган эди.

Элмурод полк штабидан қайтиб, командирларни йигди.

— Ким альпинизмдан хабардор? — тўсатдан савол танилади.

Ҳеч ким ҳарбийларга хос чаққонлик билан жавоб бермади. Бу ҳол Элмуродга ёқмади:

— Ҳаммаиғлар ҳам яланг далада тузилганмисизлар?

— Мен ҳаваскорлардан бўлганман, — деди Мурвин.

— Ҳаваскор-ку, мен ҳам бўлганман, ҳеч тоққа ўрмалаганмисан? — деди кўзи кулиб Элмурод. Кўнвлидан «хайрият, хабардор киши бор экан» деган фикр ўтди.

— Бир-икки марта. Айтиб берайми?

— Айтишининг кераги йўқ, бугун амалда кўрсатасан,— деди Элмурод ва батальон олдига қўйилган вазифани тушунтирди:

— Қисқаси шу «Яланг тоғ»ни олишимиз керак. Мурзин, сен разведка билан бўласан. Батальонни ўша тоққа душман кутмаган мана бу ёқдан олиб чиқиш сенинг бўйинига.— Элмурод планшетининг целлулоиди остига қўйилган харитадан кўрсатди:— Қайси бўлинмада альпинист бўлса, лейтенант Мурзин ихтиёрига юборилсин.

Мурзин этигини ечиб, қаёқдандир топган енгил ботиқани кийиб, камарини чиқариб ташлади, белига арқонни боғлаб, автоматини халақит бермайдиган қилиб, орқасига осди. Бир жангчини энгаштириб, елкаси оша тоққа тирмашди. У жуда асталик билан кўтариларди. Ҳар чиқиқ тошни ушлаб, тирмашишдан аввал уни бир-икки тортиб, силтаб кўрар, баъзиси кўчиб қўлидан тушиб кетар, йўл-йўлакай бошқа дўмбоқ тошларга урилар эди... Қўлини ишонч билан бир катта тошга қўйган эди, мўрт чиқиб, думалаб кетди. Яхши ҳам ёнроқда эди, бўлмаса ўзини ҳам олиб тушиб кетарди. У катта харсанг ушалиши билан бақирди:

— Қочинглар!

У харсанг бошқаларга урилиб, ерга тушгунча чанг-тўзон кўтарилиб, кучликкина гумбурлаш пайдо қилди. Мурзин теңасидан келаётгандай бир зумга кўзини юмди. Оёғи бақувват тошда, қўли пухта тошни ушлаб турган бўлса ҳам, настга қараб, юраги шувиллаб кетди. Ўзининг анча баланд кўтарилиб қолганини шунда билди. Уш настдагилар нафас ютиб кузатарди. У наstdан қараган кишига дарахтга ёншиб, ун исётган қизилиштонга ўхшаб кўринарди. У баланд кўтарилгани сари этагини намол кўнчитарди.

Мурзин мўлжал қилган сайҳон ерга чиқиб, енгил нафас олди. Энди астойдил наstdга қаради. Одатланмаганидан юраги дов бермас, аллақасерлари жизиллар, қўлининг бир печа ери тимдаланган эди. Икки-уч йўғон харсангни кўздан кечириб, бир учи наstdда қолган арқонни белидан ечиб, бирига чигил солиб боелади. Наstdга қараб мамнун жилмайди. Бу жилмайиш «ҳаммаси тайёр, бирпас дамимни олай, сўнгра сиз ҳам чиқасиз» деган маънони ифодаларди.

У, арқон боғлаган тошнинг четига ўтириб, атрофни кўздан кечирди...

Мурзин пастга бақирди:

— Қани, енгилроғинг чиқ. Бу ер шунақа гўзалки, бир томонга қарасанг Наполеон, иккинчи томонга қарасанг Вильгельм II нинг қабри кўринади.

— Гитлерга тайёрлангани кўринмайдими?— кулди Борисов пастдан.

— Вильгельмнинг ёнида битта очиги бор, ўша Гитлерга бўлса керак.

— Йўқ, Гитлер Германия торлигидан бизга ҳужум қилган, қабрига лойиқ ерни ўзимиз берамиз. Совет кишилари сахий!— деди Борисов.

Кулги кўтарилди.

— Унинг қабрида гиёҳ кўкармас дейман. Кўкарса ҳам илон билан чаёнга заҳар беради-да,— деди бир жангчи белига арқон боғлар экан.

Мурзин уни торта бошлади. Оғирлигини кўриб:

— Сендан бошқа енгилроғи йўқмиди?— деди Мурзин пастдагиларни кўздан кечириб, ҳаммаси ҳам гавдали кишилар, танлашда бақувватроғини атай олгани ёдига тушди. Тоғда гавдали, бақувватлар керак бўлади, деб ўйлагану, биринчи кишини тоққа тортиб олиш ўз бўйичига тушшинини билмаган экан. Чиққан жангчи Мурзинга бир яримта келарди. У белидан арқонни ечиб, пастга ташлар экан:

— Оғирсан дейсиз, мава энди, тортишда иш берман-да,— деди ва пастга қараб давом этди:— Саша! Қоронғи тушмай тезроқ чиқ. Уйдан хат йўқ деб ташвишланаятган эдинг, бола-чақангни кўриб олсан.

— Яхшилаб қара, сигирим туққанмикан?— жавоб қайтарди Саша дегани.

— Ҳа, хотининг соғиб, қаймоғини сенга олиб қўйишти.

Мурзин яна бир киши чиқишида тортишиб, ундан кейин ортиқчалик қилиб қолди. Чиққан жангчиларнинг ўзлари бир-бирларини торта бошладилар. Бешинчи бўлиб кўтарилган жангчи, чиқиши билан атрофга олазарак қараб:

— Ана тоғу, мала тоғ! Шунча тоғнинг нимага кераги бор экан?— деди.

Аммо жавоб берувчи бўлмади.

Пастда Борисов ва яна икки жангчи қолиб, қолганлар Мурзиннинг олдига кўтарилдилар. Борисов учун қун бот-

ди, Мурзип ҳали қуёшни кўриб турарди. Тоғ чўққилари сўнгги шуълалар билан шафақланса ҳам Борисов кеч кирган ҳисоблаб, батальон йўлдан тоймаслик учун қарнисига киши чиқарди. Тун оққач, батальон келди. Бу маҳал кузнинг хира булутлари кўкни тўсган, йироқ-йироқдаги тоғлар бир сафга тизилиб, қалин юксак девордай туташ кўрипарди.

Батальон ёлғон тонг ёришиши билан разведкачилар каби бир неча ердан тоққа кўтарилди бошлади. Сўнгги жангчи кўтарилиб, қуроолларга навбат келганда қуёш юксак тоғдан уч газ бўйи тикка чиққан эди. Горкуновдан олдин чиққан Турдиев, баланд тоғ тепасида биринчи марта бўлишиданми ёки қизиқишми, ҳарнечук атрофга суқли-суқли қарар, Горкуновдан: «Шу ерларда ҳам одам бўлганми? Бўлса нима учун бўлган, бу ерда ҳеч ким яшамайди-ку?!» деб сўради.

Элмурод бўлинмаларни топириқлар билан бўлиб юборди.

Батальон соат учда ҳужумга ўтди. Тўсатдан бошланган миномёт ўти ва кетма-кет янграган «урра»ли атака орқа томоннинг чуқур жарлигидан хотиржам бўлиб мудофаа тутган душманни эсанкиратиб қўйди. Атака узоқ чўзилмади. Қўққисдан қилинган ҳужум ўз самарасини кўрсатди. Қош қорайганча «Яланг тоғ» ишғол қилинган, полк алоқачиси аллақачон донесение олиб кетган эди.

Бу жанг Турдиевда ажойиб таассурот қолдирди. У эртасига завқини гапириб тугатолмасди:

— Бизнинг «урра»миз анови ёқларда ҳам келди. Битта ўқ учта-тўртта бўлиб эшитилади. Мен тоғ ағдарилиб тушяптими, дебман. Ҳамма ёқ гумбураб кетди.

— Фрицнинг шунақа қилиб юрагини ёрмасак ҳам бўлмайди. Пастга қочса яна яхши. Орқасидан бир топ юмлатиб юборсанг, нассалом, топ ўз ишини қилади. Лейтенант Шиловни кўрдингми, нима қилди. Жар ёқасига сиқиб борди-ю, отиб ўтирмай орқасидан тешиб юбора қолди. Тоғда гоҳо ўқ ишлатмай урушса ҳам бўлади-да,— деди Горкунов, мўйловини силаб.

III

Элмурод старший лейтенант унвонини олгани ҳақида фронт штабидан буйруқ келган куни жабҳа бўйлаб тинчлик бошланди. Мана, ҳадемай, бир ой бўлади, ҳамон тинч-

лик. Бу орада мукофотланганларга орден, медаллар топширилди. Элмурод ҳаммани мукофотга тақдим этганда, ўзини тушириб қолдирган эди. Ахир қандай қилиб ўзини ўзи тақдим этсин. Мукофот варақининг сўнгига ўзи учун ўзи қўл қўядими! Комбатнинг тушиб қолганини полкда ҳам ҳеч ким пайқамабди, ўтказиб юборишибди. Корпус штабига борганда генерал қўл қўйиш олдида мундоқ қараса, батальонни қуршовдан олиб чиққан командир йўқ. Дарров телефон қилибди: «Батальон бирин-сирин ўзи чиқиб келганими?», «Йўқ, ҳамма бўлишмаларни комбат баравар олиб чиққан». «Нега бўлмаса комбат мукофотланганлар ичида йўқ?» Дарҳақиқат полк командири майор Следов рўйхатни қараса, Элмурод йўқ. Элмуродни чақириб: «Нега ўзингиз йўқсиз?» деди. Йўқлигини аниқ билган Элмурод ажаблангандек: «Шундоқ эканми?» деб кулди ва қўшди: «Батальоннинг мукофотлангани менинг мукофотланганим», сўнгра сабабини айтиб берди. Майор Следов «Шундай экан, имо-ишора қилиш керак эди» деганича, варақани ўзи тўлдирди.

— Хўш, шмага тақдим этсам бўлар экан?— аста кулди.

— «Ҳасурлик учун» медали бўлади,— дарров жавоб берди Элмурод.

— «Ҳанговар хизматлари учун-чи?»— унинг камтарлик қилганини пайқатап майор ундан ҳам камтарроқ бўлган медални тилга олди.— Медаль бўлиб қолса, қўл остингиздагилар кўкрагида орден кўриб «майор хасислик қилди» деб ўкиниб қоларсиз.

— Мутлақо!— жиддий деди Элмурод.— Аксинча, қувонаман. Урушнинг қийинчиликлари уларнинг бўйнида.

— Масъулияти сиз билан бизда.

Мукофот топширилган куни майор Элмуродни табриклаб: «Энди рўйхатдан тушиб қолсангиз, куясиз!» деб кулди.

Элмурод сиёсий дотесение ёзиб, конвертга солгандагина, жуда кўн ўтириб қолганини пайқади. Бондарь кечки овқат тараддудида эди. Элмурод партияга ариза берган, бугун бюродан ўтиш куни бўлгани учун овқатга қарамай, жўнади.

Элмурод борганда, бюро тўнлабган, кимнингдир ном-вотини овозга қўймоқда эдилар.

— Мумкинми? Кечирасиз, баъзи сабаблар билан ке-

чикдим,— деди ва бошидан пилоткасини олиб бир чеккага ўтирди.

Борисов раислик қиларди. Элмурод «ҳозир менинг аризамни кўришса керак» деб ўйлади. Бундоқ бўлиб чиқмади. Бир жангчиникини, кейин бир командир, яна икки оддий жангчиникини кўриб, сўнгра Элмуродни президиум столи ёнига таклиф этдилар. Элмурод ўтирганларга қаради. Ўтирганлар барчаси унинг қўл остидаги кишилар эди.

Шундай бўлса ҳам бир оз ўзини йўқотгандек бўлди, юзига қизиллик югуриб ўтди. Борисов анкета савол-жавоблари билан ўтирганларни таништиргач, Элмуроддан биографиясини айтиб беришни сўради:

— Қисқача қилиб.

«Қисқача қилиб» сўзи Элмуродда галати туюлди. Борисов айтса-айтмаса унинг биографияси шундоқ ҳам қисқача. Энди ҳаёт бошлаган ёш йигитда қандай биография ҳам бўлсин!

«Аврора» подшоҳ Қишлоқ саройини ўққа тутган оқшомдан роса икки йил бурун доя уни Тошкентда йўрғаклаган эди. Отаси бир тешикдан учта ип ўтказиб, кичик уйда қосибчилик қиларди... Ленин ўлганини мактабда эшитиб, уйига йиғлаб келди. У Ленилни катта одам ва ҳамма кишиларнинг муаллими эканини ўқитувчисидан кўн эшитарди. Дарс тайёрлаганларида китобдаги суратини томоша қилар, бир кўришни орзу этарди.

Ундан кейин бўйнига лоладай қизил бўйинбоғ тақиб пионер бўлди. Дўмбирига орқасидан «Ленин бобомиз ўлган бўлса ҳам, ленинизм тирикдир!» деб ашула айтди. Байрам кечалари ухламасдан тонг оттириб, пионер гулханларининг ҳеч бирида қолмади. Ўрта мактабни битириб, институтга кирди, комсомолга ўтди. Ўз хоҳиши билан Катта Фаргона каналига агитатор бўлиб кетди. Институтни битирган йили армия сафига ўз хоҳиши билан келди. Жапчи бўлди, курсант бўлди, мана ҳозир офицер.

Элмурод биографиясини Борисов кутганидан ҳам қисқа қилганда ҳамма ҳайрән бўлди. Лекин ҳеч нарса тушиб қолмаган эди. Берилган саволлар ҳам Элмурод кутгандан нарига ўтмади.

Бжоро тарқалиб, Борисов уни табриклаганда, Элмурод ҳаётда ўзини яна бир ногона юқори кўтаришгандек ҳис қилди. Энди у батальон учун ёлғиз қўмондонлик олдидан эмас, партия олдидан ҳам жавобгар. У шуларни ўйлар экан,

ҳаётида жуда катта ўзгариш бўлгани, бу ўзгариш ундан янада жонкуярлик билан хизмат қилишни, вақти келар экан, шу партия номи билан ҳалок бўлишга ҳам тайёр туришини қалби билан туярди.

Турдиев рота агитатори ва Борисовдан Горкуповнинг «Яланг тоғ»да бир ўзи беш фрицни найзага олганини эшитди. У Горкуповнинг кўзига қараб ботирлик, қўрқмасликка ҳос ҳеч нима кўрмади. Унинг юзи-кўзи ва юриш-туришида бошқа жангчиларникидан фарқ қиладиган бирор нарса йўқ эди. Унда ҳам кўпчилик руслардаги каби оддий кўкимтир кўз, ҳеч кимшиқидан тафовут қилмайдиган қош-қовоқ ва гавда. Гапириш учун баъзилар каби сўз ҳам танламас, баъзан гайри ахлоқ сўзларни тап тортмай ишлата беради. Тулов кун Элмурод олдида ишлатганини ўз қулоғи билан эшитди. Унинг қаҳрамонлик сири қаерда? Нима учун у тирик фрицни бемалол найзага олаверди-ю. Турдиев пойлаб отишга энди чўчимаса ҳам, найзабозликка юраги бетламайди! Бунда бир сир бўлса керак.

Турдиев қанча ўйламасин, охирига етмади. Ўзини қапоатлантирарли жавоб тополмади. Қишлоқда эшитганидек қаҳрамон улкан гавдали, бақувват бўлади, деса, бу белгиларнинг ҳеч бири Горкуповда йўқ. Турдиев, қаҳрамон эртақдагидек бўлади, деган фикридан қайтди, Горкуповнинг ўзи бирда айтгандек: «Қаҳрамонлик учун душманга нисбатан нафратлаца биллиш ва уй-жойинг билан бола-чақанг, ота-онанг, ёру дўстингнинг хурсандлигини кўзлашиңг қифоя. Шунинг ўзи сени ўлимдан устун, душмандан голиб қўяди».

Турдиев ўзича шу фикр тўғри деди-ю, разведкага юборишларини сўраб, штабга борди.

— Сабаб?— деди Элмурод, кутилмаган бу ботирликдан.

— Мен ҳам бир иш қилиб қўяй,— деди у.

— Ротада қилиб бўлмас эканми?

Турдиев нима дейишини билмай қолди. У сўнгги кунларда рота жим қолиб, разведкачилар ҳамманинг оғзига тушганидан «разведкада қилган ишнинг яққол кўринади» деб ўйларди. Икки марта оғиз жуфтлаб бу фикрини гапиролмади.

— Бир боргим келиб қолди,— деди охир.

Разведкага игна тешигидан ўтадиган эпчил, дарёдан ҳатлайдиган чаққон киши керак. Буни Элмурод билади. Турдиевга қараб бу хислатдан ҳеч бирини кўрмади. Бироқ йўқ дейишга тили бормай, керак бўлганда қақиражагини айтиб, жўнатди. Аммо бир ой ўтса ҳам ҳеч ким Турдиевга «Разведкага борар экансан, командир чақиряпти» демади. Иккинчи марта комбатга учрашувга ботинолмади. Бир куни эрталаб дарё ёқасига сувга борса, у ҳар куни сув оладиган ердан эллик метр юқорида бир мурда қиргоққа илиниб ётибди. Табиати тирриқ бўлиб кетди, ўша мурдадан ўтиб, котелок ботирмоқчи бўлиб, дарё бўйлаб кетди. Котелокни сувга ботириши билан қарши томондан «Халът!» деган товуш эшитди. Бош кўтариб қаради: қарши қиргоқда бир немис автомат ўқталиб турарди. У ҳам сувга келган бўлса керак, оёғи остида сувдонлар бор. Нима қилишини билмай қолди. Елкасидан автоматини олиб отиш учун вақт керак, қочса отади. «Нима бўлса-бўлди, бир иш қилмайманми» деган фикр бошидан чақмоқ тезлигида ўтди. Бир қўлини кўтариб, бир қўлдаги котелокни шундоққина оёғи остига қўйди, сўнгра унисини ҳам кўтарди. Немис рус тилини ярим-ёрти билар экан, ўз олдига ўтишини буюрди.

Турдиев сузишни билмаслигини айтиб, олдида турган қайиқда ўтиб, олиб кетишини аранг тушунтирди.

Немис аввалига кўнмагандай бўзрайиб турди. Турдиевнинг бош-оёғига кўз югуртди. Назарида Турдиев нимжон, ҳеч қандай айёрлик қўлидан келмайдиган, содда кўринди. Иккинчи томондан бу хизмати учун оладиган крест орден кўзига кўриниб кетдими, бир қўли билан автоматни ўқталиб, иккинчиси билан қайиқни тўғрилади. Қайиққа тушиб, Турдиевга қараб суза бошлади. У қиргоққа етгунча, Турдиев қимир этмади. Қайиқ бу қиргоққа тақалиши билан фрицнинг устига ўзини ташлади, қўшалок бўлиб қайиқ ичига йиқилишди. Бир неча дақиқали қисқа олишувдан кейин Турдиев фрицнинг озги-бурнини қоп-қора қон қилиб, асир олди. Аммо бу вақтда қайиқ қиргоқдан йироқлашиб, беланчакдай дарёда сузиб борарди. Турдиев автомат билан ўзи томондаги қиргоқни кўрсатиб, буюрди.

— Бу ёққа ҳайда!

Автомати аллақачон сувга тушиб кетиб, эси оққан фриц Турдиев айтганича қилишга мажбур бўлди. Эшкак ураркан, «отиб қўймасин» деб бот-бот орқасига қарарди. Турдиев асирни тўғри батальон штабига олиб жўнади.

— Қаердан ушладинг? Қўлингдаги сув нимаси?— деди Элмурод.

Турдиев бир қўлида сувли котелок ушлаб турарди.

— Сувга чиққан экан, хом ичма, ичбуруг қилади, деб қайнатиб бергани суви билан олиб келдим,— деди руҳи тетик Турдиев.

Элмурод ундан биринчи марта ҳазил эшитгани учун яхшигина кулди. Асир ҳеч парса тушунмай, кўзи олмакесак терарди.

Турдиев бўлган воқеани гашириб берди. Бондарь ичаги узилгудай кулиб, дерди:

— Крестли бўлай деган экану, бўлмапти-да! Ҳа, фриц, биз сендан кўра айёрроқмиз. Турдиев кўзингга содда, кичкинагина кўрингандир-да, а? Бизнинг кичкинамыз ҳам катта-катта иш қилаверади. Крест таққинг келдими? Мана, бир чўнтаги бор, осиб қўяйми?— Бондарь чўнтагидан бир қисим немис крестларини олиб, унга кўрсатди.

У жанг пайтида қўлига тушганларини ўйин қилиб олиб юрарди. Элмурод ундан хабардор, ҳатто кеча разведкага келиб, асир тушган семиз биттасига Бондарь ўпначасини тақиб, «Герингни ушладик!» деб тегишган эди.

Элмурод индамай асирни кўздан кечирди. Ундан Турдиевга қаради. Асир унга иккита келарди. Элмурод Турдиевнинг «разведкага юбормайди», деб ўнкалаб юрганини бир неча марта эшитган эди. Унинг елкасига қўлини қўйиб, кулди:

— Иш кўрсатинг учун разведкага бориш шарт эмас. Бунинг разведкадан нимаси кам?

Турдиев «разведкага юборинг» деб қилган талабини юзига солганиданми ёки ҳозирги ишнинг муваффақиятиданми, қизариб, терга ботди. Бир сўз демади.

— Телефон,— деди алоқачи ва трубкани Элмуродга тутди.

— Ҳамма жой-жойига!— деди Элмурод ва отилиб ташқарига чиқди.

Душман ҳеч қандай артиллерия тайёрлигисиз ҳужумга ўтган эди. Элмурод бошидан енгил ярадор бўлиб қайтди. Тиббий пунктга бормаи, команда пунктига келиб, чўзилди. У толиққан эди. Руҳи енгил бўлиб уйғонди. Қаршисида ўтирган Анна Ивановна кўриб, ўзини тартибга солди.

— Сизни яраланди деб эшитиб келган эдим, ухлаб ётган экансиз уйготмадим,— деди Анна Ивановна.— Кечи-

киб келганим учун кечиринг. Ярангиз оғирми, қани бир кўрай.

— Сал ялаб ўтган.

Анна Ивановна Элмуроднинг бошини қайта боғлади. Элмуроднинг ўзи айтгандай енгил, терисини ялаб ўтган эди.

Анна Ивановна кетгач, Элмуроднинг яраланганини эшитиб, Турдиев келиб қолди. Элмуроднинг бинт билан ўраб ташланган бошини кўриб жуда қўрқиб кетди.

— Ие, ёмон бўлибди-ку! Оғирмасми?— деди шошиб.

— Қўрқма, элат! Енгил. Доктори тушкур, ваҳимали қилиб боғлаб кетди. Ҳа, айтгандай, Турдиев, сен докторимизни кўрдингми? Сенга жуда ўхшаб кетади. Тавба, икки миллат кишиси ҳам шунчалик бир-бирига ўхшаб бўлади-ми?— деб қулди охирида Элмурод.

— Менинг сизгизим йўқ. Бўлгану, болалигида куйиб кетган.

— Куйиб кетган?— ажабланди Элмурод.

— Ҳа, босмачилар уйимизга ўт қўйганда бешик-мешиги билан куйиб кетган.

— Ёмон бўлган экан-ку! Бечора!— таассуф билдирди Элмурод.

Турдиев машъум тарихнинг тафсилятини эслаётгандан бошини қуйи солди. Бу орада роталардан маълумот олиб келган связнойлар суҳбатнинг белига тешди. Ҳаёли тирдобиди ғарқ Турдиев, қалби тирналганича, «тузалиб кетинг тезроқ Элмурод ака!» деди-ю, ертўладан чиқди.

Кечга бориб Бондарнинг йўқлиги билинди. Роталарга телефон қилди. Тиббий ёрдам пунктдан хабар олди. Ёрда ҳам, кўкда ҳам йўқ эди. Нима учундир ҳалок бўлганлар орасини қараш эсига келмаган экан, қош қорайишдан анвалроқ киши юборди. Блиндаждан чиққани йўқ эди дегувчилар ҳам бор эди. Аммо конгратака чоғида Элмурод уни ўз ёнида кўрган эди. Демак, «бепому нишон йўқолди»— фронтда на ўлик ва на тириклар қаторида борларни шундай дейдилар.

Кечки овқат лайтида ўрни жуда ҳам йўқланди. Писарь овқат тайёрлаш учун масаллиқнинг бирини топса, бирини тополмасди. Концентратни консерва билан қовурамаш, деб тагига олдириб қўйди. Блиндажни дуд ва қўланса ҳид босиб, туриб бўлмади. Овқатдан куйинди ҳиди келарди. Элмурод ер экан:

— Бондарь, Бондарь! Сенсиз ишимиз чатоқ. Асл пазанда экансан, билмай юрарканмиз,— деди.

— Шиддат билан қувиб боргану, қуршовда қолиб асир тушган, бўлмаса шу вақтгача дараги чиқиб қоларди.

— Қуршовда қолган бўлса, ўлди деган сўз. У ҳеч ҳам тирик асир тунмайди.

— Мумкинми? Полундра! Совет солдати, албатта тирик асир тушмайди, ким ўзи у тирик асир тушадиган? — Бондарь ичкарига отилиб кирди. Ҳамма ҳайрон қолди. Биринчи бўлиб, Элмурод қучоқлаб ўнди:

— Тирикмисан, қаёқда қолдинг?

— Узун тарих,— деди Бондарь ва столга ўтирди,— ичаклар ҳам қапишиб, ёпишиб кетди. Бир қўйни тирик ютишга тайёрман.

Овқат ейилиб бўлгач, Бондарь ҳикояга кўчди:

— Сиз билан бирга эдим, шундай эмасми, ўртоқ старший лейтенант. Бир маҳал сизни йўқотиб қўйдим. Олдинда бўлсангиз керак деб чопиб кетдим. Ҳеч қаерда йўқсиз. Кейин ён-веримга қарасам бизникилар йўқ, ҳамма кетиб бўлибди, гўрковдай, мурдалар орасида ёлғиз ўзим юрибман. Икки танк кўришиб қолди. Тўғри мен томонга келяпти. Қўлимда автомат, бир жуфт граната бор, холос! Нима қилишим мумкин? Бир ҳасл билан мурдалар қаторига ётиб ҳам олайми, дедим, тагин йиғиштирсалар қўлга тушиб қоламан, деб юрагим дов бермади. Нима бўлса ҳам ўз томонимизга ўтиб олай деб югурдим. Етиб келишнинг иложи йўқ. Танк аллақачон очиққа чиққан. Пулемётни бир босса, вассалом, Бондарь дунёдан ўтади. Бундоқ қарасам, олдинда иккита пичап ғарами қўрғондай турибди. Югура ичига ўзимни урдим. Танк қайтгач, чиқиб келаверай ҳам дедиму, фрицларнинг ҳаракатини кўриб, ташлаб келгим келмади, биратўласи разведка ҳам қилиб кета қолай, дедим. Кичкинагина тешик очиб, қараб ётдим. Қайси окопда неча солдати боридан, қаерга неча калибри миномёт ўрнатганигача кўрдим. Лекин ёнимда қаламим йўқлиги тоза алам қилди. Шундоқ ҳам ёд қилиб олдим. Қоронги тушиб, кўз кўрмайдиган бўлгач, «қаёқдасан батальоним» деб келавердим. Лекин бир ўққа тутса борми, сал бўлса тамом бўлай деган эдим. Ҳаммадан ўзимизникиларнинг дўқи ошиб тушди. «Бондарман, разведкадан келяпман» десам ҳам ишонмай қўлимни кўтартирдилар. Ўзимизникига қўл кўтарса, ҳеч нарса қилмайди-а?

Элмуроднинг яраси баҳона бўлди-ю, Анна Ивановнанинг олдига кун оралаб борадиган бўлиб қолди. Унинг ярасини Кравцованинг ўзи ечиб боғларди. Ишга киришиш олдидан операцияга тайёрланаётган хирургдек қўлларини астойдил совушлаб ювар, яна қандайдир суюқлик билан чайқар, жуда-жуда эҳтиёт билан ярасидан докани кўчирар, ёпишиб қолган бўлса, устидан илиқ сув билан ҳўллаб, юмшагунча кутиб турар, дори қўйиб қайта боғларкан, «Қаттиқ сиқиб қўймадимми?» деб сўраб қўяр эди. Унинг бу меҳрибонлигини Элмурод, албатта, беташаккур қолдирмас эди. Бу ташаккур Анна Ивановнани сал олдинга эгилишга, табассум билан оппоқ тишларини салгина кўрсатиб, «Марҳамат!» дейишга мажбур этарди. Яра боғланиб бўлгандан кейин ҳам Элмурод баъзан тутилиб қоларди. Суҳбат турли мавзуларда борарди. Бунинг сабабини кўпдан бери қизлар билан гаплашиб, улар билангина бўладиган суҳбатдан қалбга оқадиган майин, оромбахш руҳдан баҳраманд бўлмаганида кўрарди.

Анна Ивановна эса Элмурод билан суҳбатлашувга ҳар вақт муштоқ эди. Хусусан, Элмуроднинг Фарғонада кўп марта бўлгани ва уни яхши билиши Аннага ёқарди. Унинг гап-сўзларидаги босиқлик, муҳокама уни мафтун этарди.

Уни бир нарса жуда ажаблантирарди: биринчи кунги Элмуроднинг мағрурлиги, қўрслиги қаёққа кетди? У бир кунгина шундай бўлдими ёки шундай эди-ю, энди Аннанинг хушмуомаласи қаршисида унинг ҳузурида қўллашга ботинмайдими? Нечук? Ойни этак билан ёпиб бўладими! Мурзин эса буни «Элмуроднинг маневри» дейди.

— Фарғона водийсини жуда гўзал дейдилар, шунақами? Ёзда ариқларида мева тўлиб оқармиш,— деди бир кунги Кравцова.

— Фарғона — Ўзбекистоннинг холи, ҳусни. Ўзбекистонга борган киши Фарғонани айланмаса, Ўзбекистонда бўлдим демаса ҳам бўлади. Ҳар туп мевасидан бол томади. Кишиларини айтинг: хушчақчақ, улфат. Меҳмон деса жонини бериб юборади, аскияга-ку, асти суяги йўқ. Тонготар қилиб айтишади. Шунақа қаҳ-қаҳ солиб беғубор кулишадики, дарахтларда тунаган қушлар чўчиб, қанот қоқади! Қизлари сизга ўхшаган бодомқовоқ, бўта кўз бўлади. Уларнинг суҳбатини айтмайсизми!

— Мен фарғоналикларга ўхшайманми?— жонланиб сўради Анна Ивановна.

— Сизнинг русиянингизни билмаган киши гумон қилиши мумкин. Миллий кийимда турсангиз-ку, албатта ўзбечка дейди. Сизнинг юз тузилишингизда русникига ўхшамаган нишонлар кўп. Жануб руслари шунақа бўлади, дейишади.

— Йўқ, биз аёл москвалик,— деди фахр билан Кравцова ва кулиб давом этди:— Эҳтимол ўзбечкадирман. Бўлиши мумкинмасми?

— Нега?

— Фарғона қизларининг миллий кийими қанақа бўлади? Чиройлими? Киножурналиларда кўрсатишганига тўғри келади? Ҳар вақт шунақа юришадими? Ушанақа бўлса яхши, мейга ёқади. Сочларини қирқ кокил қилиб ўришларини айтинг. Ургунча зерикиб кетишар?

— Аксинча, меҳр билан, завқ-шавқ билан ўришади. Соч уларнинг кўркидан бири-ку!

— Иш вақтида ҳам, далада ҳам ўшандоқ юришадими, халақит берар олдига туша бериб?

— Йўқ, уйга ташлаб кетишади,— деди қаҳ-қаҳ уриб кулиб Элмурод. Яраси тиришиб, оғриб кетди.— Бошларига бирам чиройли чамбарак қилиб олишадими, бу яна ҳам ҳуснларига ҳусн қўшади. Уларнинг шу чамбарак билан пахтазорда ишлашларини кўрсангиз, кўм-кўк денгизда сув нарилари юрибди дейсиз. Шундай ашулалар қилишадими, дала қулоғи қоматга келади. Серзавқ бўладилар.

— Йигитларнинг жони экан-да!

— Бўлмасам-чи! Йигитлари улардан шўх!

— Бунчалик мақташингиздан сиз ҳам фарғоналикка ўхшайсиз.

— Йўқ. Мен тошкентликман.

— Тошкент қизлари серзавқ, йигитлари шўх бўлмай-дими?

— Буларнинг хислати яна бошқача. Қўйинг-чи, Ўзбекистоннинг ёмон ери йўқ. Роҳатжон ўлка. Қишидан баҳор ҳиди келади. Ҳа, бормаган экансиз-да.

— Армондаман, уруш тугади бораман. Айниқса, Фарғонага.

— Марҳамат. Томоша қилдиришим мумкин.

Элмурод бутун суҳбат давомида Анна Ивановнанинг руҳида қандайдир ўзгариш сезд. Бундай руҳ туғилиб ўсган қишлоқ-шаҳаридан кўпдан бери чиқиб кетган, унга

қайтолмай армонда юрган кишиларда бўлади. У хусусан «Фаргона» сўзини тилга олганда алланечук бўлиб кетади, лабидан бол томади. Бу унинг Фаргона ҳақида биринчи сўраши эмас. Тунов кунлари ҳам бир-икки сўраган эди. Фаргонада яқин кишиси борми? Ўзи ҳам ўшаларга ўхшаб кетади, деб ўйлади у. Ота-онаси ўша ёққа эвакуация бўлганми деса, онаси ўлган, отаси ҳарбий, давлат хавфсизлиги органларида ишлармиш. Нечун у Фаргонани бунчалик кўп сўрайди? Ҳар ҳолда бу бежиз эмас!

— Фаргонада босмачилар изгиган даврларни сиз бил-
массиз-а?

— Йўқ.

— Халқ жуда бетинч бўлган дейишади. Бутун-бутун қишлоқлар ёниб кетган экан. Бойсунда Иброҳимбек уш-
лашгач, унинг сўроғида дадам иштирок этган. У вақтда мен кичкина қиз бола эдим. Кўзларидан қон томади, дейди...

Бир куни Элмурод ярасини боғлатгани кеч келди. Ўша кўпи полк штабида мажлис бўлганди. Аввалига у Анна Ивановнани безовта қилишни эп кўрмади. Бир оз ўйланиб турди. Кеча ҳам бормаганини (кеча бориши керак эди) эслаб «ярам бугун ҳам туни билан оғриб чиқмасин» деган фикрда боришга қарор қилди.

У кўприқдан ўтиши билан ўша томондан келаётган Мурзинга кўзи тушди. Мурзиннинг «у ертўлага» серқат-
нов эканини биларди. Кўнгилнинг бу ер фронт экани билан қанчалик иши бор! Табиатнинг ёзилмаган шунча кўп қонуллари борки, улар вақти билан бизни ўзларига бўй-
сунишга мажбур этадилар!

Мурзин Элмуродни кўриб четга бурилди. Пастликка тушиб кетди. Бир оздан кейин у ердан бош кўтариб, Эл-
муродни кузатди. Элмурод буни найқади. «Бу нима тен-
таклик?» деб кўпгилдан ўтказди, лекин ортиқча аҳамият бермай, бепарвогиша Анна Ивановна ертўласига ўтиб кет-
ди. Ертўлага кираётиб, Мурзин томонга кўз қирини таш-
лади: Мурзин эса ҳамон ўша тепалик орқасидан ўғришча қараб турарди. «Бу нима қилгани бўлди» деб ўйлади яна.

Мурзиннинг юраги «гуп-гуп» ура бошлади. Ўзининг бугун Кравцова томонидан совуққина кутиб олинганини эслади. Эслади-ю, тилигача музлаб кетди. «Ҳм... гап бу ёқда экан-да!» деди қўлини мушт қилиб. У жойида қотиб қолди. Йўлига кетиш хаёлига келмасди. Пастликдан чи-
қиб, Элмуроднинг изидан кетди. Нарироқ бориб тўхтади.

Ўзрига ўхшаб атрофга бир сидра назар ташлаб, Кравцова ертўласининг орқа томонига ўтди. Ҳадемай қош қорайди. Ертўлада шам ёнди. Мурзин ертўланинг бош томонидаги тутун чиқиши учун қўйилган туйнукка қулоқ тутиб ётди. У ердан ертўланинг бир бурчагигина кўринарди, холос. Ун минутча жим ўтди. Бу орада Аннанинг «қотибди» дегани эшитилди. Нимадир қирсиллади. Бир оздан кейин бир санитар ертўлага кирди, врач билан нималарнидир гаплашди. Унинг хирилдоқ овозини эшитолмади. Элмурод унгами, Анна Ивановнагами (санитарга бўлса керак) сенсираб гапирди:

— Соянга қараб бўй ўлчама!

Санитар чиқиб кетди. Анна Ивановна деди:

— Тузалиб қолибди. Икки марта келсангиз — вассалом! Лекин вақти-вақтида.

— Кечиксам бўлмайдими?

— Бўлмайди.

Мурзиннинг кўз олдига шу гапдан кейин Аннанинг очилиб кулаётгани келди. «Хўмрайин бизга-ю, табассум унга асраб қўйилган экан-да! Яхши! Яхши!» деди ичида Мурзин. Янада ерга қапишди. Унинг бутун вужуди қулоққа айланиб кетган эди. Тун салқинини сезмас, аксинча, терлаб кетган эди. Қўйлагининг икки кураги ўртаси чип-чип баданига ёпишарди.

— О, вақт кетиб қолибди-ку,— деди Элмурод. (У соатига қаради шекилли),— мен бораё. Бугун жуда чарчадим.

— Қасёққа шомасиз. Борасиз-да! Гитара чалиб берайми, чарчаган бўлсангиз?

Элмуроднинг нима деганини Мурзин эшитолмади. Бир оздан кейин, гитаранинг торлари титради. Майин, ёқимли оҳанг туйнукдан буралиб чиқаётгандек бўлди. Бу куй тугагач, Анна сўрамасдан бошқа куйни бошлаб юборди. Бу куй Мурзинга таниш ўша, ўша мунгли, фожиа фарёдлари билан тугалланадиган куй эди. «Бу куй билан бир вақтлар менинг кўнглимни овлаган эдинг, энди уникига тузоқ қўяяпсанми?» деб кўнглидан ўтказди Мурзин.

— Раҳмат, Анна Ивановна! Хайр, яхши тушлар кўриб ётинг! — деди Элмурод.

Мурзин ётган еридан ирғиб туриб югура кетди. Узоқдан ертўла оғзига кўз тикди. Бир оздан кейин Элмурод, унинг кетидан шивелини елкасига солиб Анна Ивановна чиқди. Улар гаплашиб анча ергача боришди. Кейин тўх-

ташди. Яна нималарнидир сўзлашишди. Мурзин қанча уринамасин, бирорта сўзни эшитолмади. Унга фақат маъносиз гўнғиллаш этиб келарди. Бирдан Анна Ивановна ўзининг жарангдор товуши билан қаҳ-қаҳ уриб қолди. Элмуроднинг кулгини босиб: «Шунақа мақтапчоқ ҳар вақт бекорэига ўйинчоқ!» дегани Мурзингача этиб келди. Улар ажралашди.

Анна Ивановнанинг майда қадам билан дикиллаб орқага қайтишидан унинг бу учрашувдан жуда хурсанд экани кўриниб турарди. Жуда бўлмаганда Мурзин шундай деб ўйлади. У жуда ношиб қолган эди. Йўлини тўсиб чиқай деди-ю, қандайдир ички бир куч унга йўл қўймади. Анна Ивановна ертўласига кириб кетгунча уни кузатиб борди. Кириб кетгач ҳам кўзини у эшиқдан ололмай қараб қолди. У қарама-қарши ўйлар тўфонида гарқ эди. Оғир юк кўтарган кишидай арапг ўтирган еридан қўзгалди. Унинг табиати тирриқ. Кўнглига тасалли берадиган бирор баҳона тополмасди. «Наҳотки уни севиб қолган?» — шу фикри бошида гувилларди.

У, шу кечаси касал кишидек инграй-инграй зўрга ухлаган бўлса ҳам, эрталаб тишиқиб турди. Мудҳиш туш кўрганга ўхшарди. Мангулотга кетди. Лекин кеч тушиши билан яна кўнгли гашлана бошлади. Тун унинг қалбига чўкаётганга ўхшарди. Анна Ивановна ертўласига боришга оёғи тортмасди, иззат-нафсини биров бераҳмларча топтаётгандек кўринди. Штабга бориб, аввал Элмуроднинг кўзаларига боқмоқчи, гумонига яраша бирор маъно топтоқчи бўлди. Штабга кетди. Элмурод йўқ эди. Ёлғиз Йўлдош полк штабига маълумот тайёрларди. Мурзинни кўриб, ишдан бошини кўтарди-да:

— Нега ротангиз ҳалигача бугунги маълумотни бермади? — деди. Бир оздан кейин яна гапирди: — Қомбатни кўрдингизми? Сизни йўқлаганди.

— Йўқ. Нима иши бор экан?

— Билмадим.

Мурзин штабдан чиқди. Нимага керак бўлиб қолдим экан? Кравцовани бутунлай эгаллаш учун тирноқ орасидан кир қидириб, уни обрўсизлантирмоқчи шекилли? Кетмайди!

Ротасига қайтиши билан рота писари:

— Мен сизни қидириб юрибман, ўртоқ лейтенант. Бугунги маълумотга имзо чекиб юборинг, — деди.

Мурзин ўқимасданоқ қўл қўйди. Писарь ундаги бун-

дай тантиликни биринчи марта кўриши эди. Эшикдан чиқар экан, мийигида кулиб қўйди.

Мурзин яна ўтиролмади. Элмуроднинг штабда йўқлиги уни багтар хит қиларди. У албатта ўша ерда! Эҳтимол, шу маҳал кечагидай сирли ва хушсуҳбат авжидадир!

Мурзиннинг Анна Ивановна ҳузурига боргиси келади, юраги орзиқади, лекин Элмуроднинг у ердалиги кўз олдига келса, шахдидан қайтади, ботинолмайди. «Агар Элмуроддан тилимнинг қисиқ жойи бўлмаса эди,— деб ўйлади,— бостириб борардим. Беллашиб кўрсин эди унда! Лаънати Чикало! Бахтимга қулф уряпсан, қулф! Қаяқдан ҳам сени кўрдим!»

— Володя,— деди у ётган связнойига,— борми?

Ётган солдат эринибгина қўзғалди-да, бош томонида турган сафар халтасидан сувдонни олиб, Мурзиннинг олдига думалатди.

— Қуй!— деди Мурзин.— Бугун нима, парҳезинг борми.

— Тобим қочиб турибди, ўртоқ лейтенант!— деди солдат.

Мурзин сувдонни олиб кружкага тўлдириб қўйди-да, битта симирди. Бир оздан кейин спирт ўз кучини кўрсатди. Юраги дадиллашди, кўзлари ёнди. Лекин кўнгли ҳамон хира. Бу кўнгил хиралик диққинафасликка айланди. У ким биландир юрагини ёриб гаплашишни истарди.

— Володя, ўлдингми, мундоқ туриб ўтирсанг-чи?

— А-а?— деди Володя уйқу аралаш тушунмай. Инграб бошқа ёнбошига ағдарилди. Салдан сўнг хурраги эшитилди. Мурзиннинг гаши келди. Шу маҳалда унинг қулогига нашинанинг гингиллаши ҳам ёқмасди.

— Володя!— деди бақириб.

Володя унинг нимага чақирганини тушунган кишидек хуррак отмай қўйди.

Мурзин унга қараб хаёл суриб турди-да, яна қуйиб ичди. Буниси уни фикрлашдан маҳрум этди...

Эрталаб гаранг бўлиб турди. Боши ёрилиб кетай дерди. Сувдонни силкитиб кўрди — йўқ! Қани элик грамм-гина бўлса!

— Володя!— деди у эшикка қараб.

Ҳеч ким йўқ эди. Кеча биров дўппослаб ташлаган кишидек бутун бадани шол-шол. Эшикка чиқди. Тиниқина кун бошланмоқда.

— Володяни кўрмадингми?— деди Мурзин ўтиб кета-

ётган солдатдан. Йўқ, жавобини олиб ертўлага кирди. Бирпас бошини чапгаллаб ўтирди. Бирдан ертўла бурчагида турган котелокка кўзи тушиб, унга интилди. Олиб ярмигача симирди. Муздай сув кўзини мошдек очди. Яна мияси фикр қила бошлади, ўзи тетикланди. Володя ноушта кўтариб кирди. Мурзиннинг овқатга хуши йўқ эди. «Ўзинг уравер» деб ишора қилди.

— Бугун печанчи?— сўради Мурзин бир нарса ёдига тушгандек.

— Чоршанба, йигирма биричи.

— Очкоми! Ҳа-ҳа-ҳа!— печундир қувониб кетди Мурзин. Шипелига қўл узатди.— Мен учинчи взводда бўламан.

У ташқари чиқди. Тиниқ, қуёшли кун. Муздай, тоза ҳаводан тананг яйрайди. Октоб кишига ёқади.

— Мурзин!— деб чақирди биров узоқдан.

Мурзин ўнг ёққа қараб, ўзи томон келаётган Элмуродни кўрди. Кутиб турди. У етиб келди.

— Нега жадвални буздинг?— деди Элмурод қўл узатаятиб.

— Қандай жадвални?— шовиб қолди Мурзин.

— Ана холос! Эсимда ҳам йўқ дегин. Кичик командирларинг сени кутиб ўтиришибди.

Мурзин дарров эслади: у бугун ўз кичик командирлари билан «ТТ» пистолети ҳақида суҳбат ўтказиши керак эди. Элмурод Мурзиннинг кайфи борлигини сизди. Нордон нарса чайнагандек юзи буришиб кетди.

— Нега ичдинг? Эрталабдан-а! Шунинг учун ҳам ёдингда йўқ экан! Жўна, кўринма, кичик командирларга бунақа ибратнинг кераги йўқ.

Мурзин «ҳали шундайми?» дегандек унга бир қаради. У қаёққа кетишини билмасди. Уйлаб туриб, пима бўлса ҳам мангулот ўтказинга қарор қилди.

— Керакмас, кириб ёт, мангулотни ўзим ўтказаман,— деди Элмурод ва ўна томонга илдам қадамлар билан кетди.

«Энди буидап бу ёқ менинг товошимни босаверарсан,— Мурзин Элмуроднинг адолатли огоҳлантиришидан қийиниқ хулоса чиқара бошлади.— Демак бу ҳам уни севади... бу ҳаммаси рашикнинг кўринишлари. Ахир у менинг Анна Ивановна билан қалинлигимни биларди. Нечук билмасин? Арчанд мен унга Аннани севишимни айтмаган бўлсам ам биларди. Албатта биларди! Эҳ, лаънати Чикало!»

Тушдан кейин Элмурод роѳа командирларининг қисқа-ча мажлисини ўтказди. Интизомнинг сушлашиб кетаётганини, бунга баъзи командирларнинг ўзлари ибрат кўрсатаётганларини, сиёсий ва жанговар машгулот жадваллари бузилаётганини, баъзиларнинг ичкиликка хуруж қила бошлаганини, қуроолларнинг ҳафталаб тозаланмаётганини сўзлади.

— Масалан, лейтенант Мурзин!.. — деди Элмурод.

Мурзин бундан кейинги сўзни эшитмади. Унинг мағрур қалби яқсон бўлиб, фақат эркалашнинггина эшитишга муштоқ қулоқлари том битди. Элмуроднинг лаби қимирлаётганини кўриб турарди холос. Тағин нималар деди у, Мурзин кейин ҳам эслолмади. У мажлисдан жуда эзилиб қайтди. Унга ҳам алам қиларди, ҳам ғазаби қайнарди. Гўё, у қаттиқ ҳақоратланган, ҳа, танқид қилинмаган, балки ҳақоратланган! У чидамасди. Аламдан чиқмоққа қурби етмасди. Элмуродга қандай қилиб қарши боради! Ахир Чикало фожиясини фақат угина билади!

У ертўлага қайтиб, «Нима бўлса бўлди, номим ёмонга чиқар бўлса чиқди. Қорадан ўтадиган ранг йўқ» деб тоза ичди. Ўзи билан ўзи олишди, ўйларининг чеки йўқ эди. Топса тебранимас тўғнига кириб олди. Юзини шилиб ташлашга қарор қилди. Ухлаб қолди. Сўнг уйқуси ўчиб, бошқа ётолмади. Турди-да, юзини муздай сувга ювиб, Анна Ивановна ҳузурига кетди.

Атроф-теварак қоронгилашиб қолган. Унда-мунда мушаклар ярқирайди. Улар олдида юлдуз нурсиздек. Жимжит. Анна Ивановна тасмадек узала кетган йўлга қаради. Ҳалигина шу йўлдан Элмурод кетди. Унинг қир-дала елларида тобланган қорамағиз ва доимо қирилган тоза юзи кўз олдидан лип этиб ўтди. Ўтди-ю, юраги орзиққандек бўлиб кетди... Қачонлардир кўрсдек таассурот қолдирган «ўша» Элмурод унинг кўз олдига баъзан келади-ю, «бу» Элмуродга қараб асло ўхшашлигини тополмайди. Бир йигит бўлса шунчалик бўлади.

Кравцова аста-секин юра бошлади. Ҳеч ким йўқ. Юлдуз аёз кўкда чаман. Атроф сув қуйгандек сокин. У жуда кўп юрди, чарчагунча юрди. У, ҳалигина Элмуродни кузатиб чиққан оромбахш, файзли ертўласига киргиси келмасди. Юраги сиқиларди. Оламни нидога тўлдириб ҳайқиргиси, барала қўйиб ашула айтгиси келарди.

Узоқда шарна кўринди. Кравцова унга тикилди. Шарна яқинлашгач, юришидан таниди, чўчигандек бўлди. Бирдан ертўласига югуриб кириб кетгиси келиб қолди. Лекин бу ҳаракатининг кўнглисиз оқибатидан ҳайиқди.

— Оҳо... Шу вақтгача юрибсиз, ўзи тинчликми? — деди етиб келиб Мурзин. У йўлда ўзини тутиб олган эди.

— Тинчлик. Тинчлик бўлмай нима бўларди.

— Сизга меҳмонга келишман.

— Бош устига эди-ю, лекин сал тобим қочиб турибди.

— Докторни-я?

— Иложим қанча! — деди Анна Ивановна маънос. — Докторлар оғримайди деб сизга ким айтди. Уларнинг жони савилми?

— Ҳазиллашяпман, Анна Ивановна! Дорига келган эдим. Бошим ёрилиб кетай деяпти.

Анна Ивановна унинг кайфи борлигини сезиб, «кўп эзмалик қилаверма» дегандек, индамай олдига тушиб ертўлага кирди. Қизил крест аломатли брезент сумкаси тутиб, дори олди-да, Мурзинга тутди. Ўзи эса оғир ўтирди. Мурзин уни бошдан-оёқ кўздан кечириб:

— Раҳмат! Соғайиб кетинг, — деди ва ўзини эшикка олди. Ертўладан чиқиши билан, дорини умоқтириб ташлади.

Анна Ивановнанинг касалини баҳона қилиб, Мурзин эртасига яна келди. «Эҳтимол, кайфим борлигидан совуқ кутгандир» деб ўйлади. Йўлида ёши ўтиброқ қолган бир санитарни учратиб, Анна Ивановнанинг соғлигини сўради.

— Унга нима қилибди? Ҳалигина комбат билан гурунглашиб ўтирган эди, — деди санитар ҳайратда.

— Кеча кечқурун касал эди-ку.

— О... кечқурунми? — деди кулиб санитар. — Кечқурун, касалга ўхшаб ўйга чўмадиган бўлиб қолган. Дорисини сиз ёшлар биларсизлар!

Санитар, бу сўнги жумланинг маъносини очиб берувчи бир табассум билан унга кўз қирини ташлади-да, йўлига кета берди. Мурзин тушунди. Унинг кўнглида икки фикр жавлон урарди: бири кекса санитарнинг имо-ишораси, яъни Анна Ивановнанинг кимгадир бўлган севгиси. Иккинчиси Аннанинг тунда касалман деб уни алдагани. У кимни севади-ю, нечун Мурзинни алдади?

Мурзин икки ўйнинг олишувиде Кравцова ертўласига кириб борди. Лекин Анна Ивановна бугун ҳам уни совуққина қарши олди. У китоб мутолаа қилиб ўтирарди.

— Қўлингиздаги қандай китоб? Жуда қизиқ бўлса **керак?**— деди Мурзин суҳбатга дастак қилиб.

— Нега қизиқ бўлсин? Эҳтимол, бутунлай аксидир.

— Ҳечам-да! Еш қизларнинг ажойиб романларни топиб ўқиниларини яхши биламан,— деди Мурзин зўраки кулги ва қувонч билан.

— Фақат романлар қизиқ бўладими? Ҳаёт учун фойдали китобларнинг ҳаммаси қизиқ эмасми?

— Ҳар вақт эмас! Масала, қизлар қаерда ва қайси институтда бўлишмасин, кўп вақтларини бадий китоблар ўқиш билан ўтказадилар.

— Бу табиий ҳол. Бадий китоб — ҳаёт. Ҳаётни билиш ва ундан ўзининг мойиқ ўрнини топишга интилиш ҳар бир кишининг умиди.

— Эҳтимол шундайдир. Аммо, лекин улар нуқул муҳаббат романларини ўқийдилар.

— Ажабланидиган жойи йўқ,— деди Анна Ивановна ва қизиқиб ўз фикрини ҳимоя қилди.— Бу даврда уларнинг илми гўзалликдан, ақли маъсумаликдан, қўнгли пинҳонликдан иборат бўлади.

— Мана! Мана! Шу жавобингиздан сизнинг ҳам шунақа китобларни мудрағўпча ўқиганингиз кўриниб турибди,— Мурзин очилиб кетди. У энди Кравцованинг суҳбатада самимийлик кўрарди.

— Йнкор этмайман — ўқиганман. Ҳаётни севмаган киши романларни ёмон кўради. Ундақаларнинг ўнтаси оғир кунда битта ничоққа сон бўлмайди. О... мен ҳаётнинг шайдосиман. Бу китоб эса ҳаёт мафтуиларининг компаси,— деди кўтаринки руҳ билан Кравцова ва ўқиб турган «ВКП(б) тарихи қисқа курси»ни ёпиб, муқовасини унга тутди.

— О... сизни ҳам Элмурод сеҳрлабди!— деди Мурзин.

Анна Ивановна бу гапни ўзича тушунди: Элмуродни севиб қолибсиз! Қалби бир энтикиб, бир оздан кейин ўзига келди. «Мурзин, Элмуродни яхши кўриб қолганимни билармикан?» деган ўй ўтди Анна Ивановна хаёлидан. Шу парса хаёлидан ўтди-ю, Мурзин билан суҳбатлашгиси келмай қолди. Орага совуқ жимлик чўқди. Мурзин бу совуқликнинг боисини билгацдек, гумошлари чинга айлангандек бўлди. Мурзин қисқагина хайрлашиб чиқиб кетди.

Унинг ошиқ қалби аламдан зирқирарди.

Элмурод яраси тузалгач, Анна Ивановнанинг олдига келмай қўйди. Кравцова эса унга ўрганиб қолган, ҳар кеч кимнидир кутгандек кўзлари эшикка қараб жовқиради, юраги орзиқарди.

Бугун эрталабдан бери вақ қидиради-ю, топелмайди. Мана бугун беш кун бўлди уни кўрганга йўқ. Беш кун! Бу беш куннинг олдида йит пима!

У вақ излаш билан машгул экан, эшикда Бондарь кўринди. Унинг қаёқдандир келаётиб киргани юз-кўзидан кўришиб турарди. Буни ўзи ҳам тасдиқлади:

— Интендантга борган эдим. Лаънати, нуқул бизга ёнилгидан кам беради... Ўтиб кета туриб, бир кириб чиқмайманми, дедим.

— Раҳмат! Жуда яхши қилибсиз-да. Шунанга кўп ичасизларми? Қомбат ҳам яхши кўрадимми?— Анна Ивановна ўсмоқчилади. У, фронтда «ёвилги» деб ичимликни айтишларини яхши биларди.

— Ким ёмон кўради! Буни йигитнинг марди ичади. Тани-жони соғ бўлса-ю ичмаса, у йигит йигитмас. Нима, қомбатимиз бировдан камми? Ўзидай сарасини таълаб ичади, қўлига тушгани бизга ўхшаб ичиб кетавермайди.

— Мен ҳеч кўрмайман-ку?

— Гап шунда-да: ич, биров кўрмасин! Ичип ҳам бир санъат. Бизнинг қомбат катта санъаткор. Қаерда, қачон, ним билан ичишни биллади.

— Жуда қомбатингизни мақтаб юбордингиз. Шунанга яхши кўрасизми?— деди кулиб Анна. Унга Бондарнинг гаплари жуда ёқиб туниган, лаблари ич қочирган эди.

— Уни ким ёмон кўради? Шундай қомбатингиз! Қўлидаги соатини ким берган, биласизми? Генерал— бир оз пауза қилиб туриб давом этди Бондарь.— Ё сиз ёмон кўрасизми? Ёмон кўрмасиз! Ёлғиз Мурзин тентаклик қилиб, унга ўчакиниб юрибди-да. Учи борми, нима балол! Шундаям қомбат унга ёмон қарамайди. «Яланг тоғ» даги хизмати учун мукофотга тақдим этди. Юраги тўғ!

Бондарь ҳамма воқеадан хабардор эди. Жўрттага шундай деди. Анна Ивановна ҳам бирор сўз айтмоқни ортисига билди. Лекин у учун Мурзиннинг Элмуродга неч сақлаб юргани янглиш эди. Бу кўнглини хира қилди: «Ҳадемай, ҳужум бошланади, худо кўрсатмасин, Мурзин енгилтақ-

лик қилиб Элмуроднинг кетига тушса-я» фикрини чулғаб олди бу ўй. «Элмуродни огоҳлантириб қўйиш керак» деб ўзини босди. Бондарь ганини бошқа томонга чалғитди.

— Юринг бизга! Бу ер жуда жимжит экан. Жимжитликни ёмоц кўраман. Мурда ётган уй жимжит бўлади, — у энди кирган кишидек атрофга назар ташлаб чиқди. — Лекин эшикдан кирган киши бу ерда соҳибжамол жонон туришини дарров фаҳмлайди. Жонон бўлганда ҳам медичка, овозаси туради. Буни қарапг, идишлар устига докалар ёнилган. Ёстиқ устидаги тўрни қасқдан ола қолдингиз? Хотин-қизларни жуда яхши кўраман-да. Номини тилга олсам, оғзимда бол эриётгандай бўлади. Бунча ширин бўлмасанглар! Қаерга позик оёқларингиз етса, ўша ерга файз киради.

— Жуда бачкана бўлиб кетдингиз, суюлмапг. Йигитли жой салобатли, қаҳрамон руҳли бўлади.

— Шундайми? Ундай бўлса, марҳамат бизга, салобат ва қаҳрамон руҳли хопага. Унда нуқул салобат билан қаҳрамонлик қайнайди-ю, назокатдан қатра йўқ.

— Қаҳрамонлиқнинг ўзи назокат туғдириши мумкин. Ташвишланмасангиз ҳам бўлади.

— Қўйинг, — деди Бондарь Аннанинг боришга мойил бўлиб турганини кўриб, — қаҳрамонлик назокат туғдирмасину, иккиси қўшилиб қўя қолсин. Қани кетдик.

Бондарь чиқайтиб Анна Ивановнанинг тирсагидан одоб билан тутди. Кравцова бу «шалоқ» йигитнинг бунчалик ибo билан қилаётган ҳаракатидац кулгиси қистади. «Бу ҳаммаси менинг Элмуродга яқинлигим туфайли. Ҳа, тулки!» деб ўйлади ва деди:

— Ҳаммага ҳам шунақамисиз?

— Бўлмаса-чи! Қиз — биллур қадаҳ. Эҳтиёт қилмасанг, қўлингдан тушиб кетади.

— Ҳа-ҳа, эҳтиёт бўлинг, яна шу биллур қадаҳдан заҳар ҳўплаб қўйманг.

— Одатда ундан мазали шароб ичадилар, — дея Бондарь Анна Ивановнанинг кўзига тикилди. Бу тикилиш «Биламан-биламан, мендан яширмай қўя қол, Элмуродга ана шу қадаҳда шароб тутишга тайёрсан. Упи соғинганинги ҳам кўзингдан кўриб турибман. Ноз қилмай юравер» дер эди. «Эҳ! — деб қўйди ичиди яна у. — Комбатимиз ҳам ажойиб одам-да! Шундай жонон «гаҳ» деса, «чаҳ» деб қўлига қўнай деб турибди-ю, ўзини четга олиб қочади. Эй, сендан нима кетди — тўшингга тортмайсанми, беллари

қирсиллаб кетмайдими? Бу ернинг оти фронт, бугун бормиз, эртага йўқ! Буни қара, жоду кўзлари сузилиб кетяпти. Бел ҳам бир тутам. Унинг устига, камар билан сиқиб қўйганини қара. Қиз бўлса, шунчалик бўлар-да! Ана латофат, ана назокат! Менга сал ён берганда қурбони бўлиб кетардим. Нега комбат эмасман. Нақ, буйруқ билан бўлса ҳам ўзимга қаратиб олардим!»

— Нега менга мунча тикилиб қолдингиз?— нов билан ҳазиллашди Анна.

— Гўзалларга қараса кишининг кўнгли ййрайди, дейишади.

— Шунақаларни ҳам биласизми!

— Билганда қандай! Бу лаънати Гитлер барчасига қон сачратиб қўйди-ку, Анна Ивановна! Батальонимизда битта сиз. Сизга қарамасак, кимга қараймиз. Кўзимиз рентген нури эмаски, тўсиқларни ўтиб бориб, шаҳарлардаги қизларни кўрсат!

Улар кириб борганда Элмурод ўз ертўласида ҳафсала билан китоб мутолаа қиларди. Меҳмонни кўриб, қарши-сига турди. Самимий кўришди. Бондарь уларни ёлғиз қўйиб, ўзини ташқарига олди. Элмурод унинг орқасидан чиқиб чақирди-да, унга нимадир деди. Бу орада Анна Ивановна очиқ турган китобга қараб, шуларни ўқиди: «Марксизм-ленинизмнинг кучи ва аҳамияти шундаки, у жамият моддий ҳаётининг ривожланиши учун зарур нарсаларни тўғри аке эйтирадиган илғор назарияга таянади, назарияни ўзига муносиб юксакликка кўтаради ва назариянинг сафарбар қилувчилиқ, уюштирувчилик ва ўзгартирувчилик кучидан батамом фойдаланишни ўз вазифаси деб билади».

— Тўртинчи боб-ку,— деди Анна Ивановна Элмурод кириши билан,— индамасдан ўтиб кета берар экансиз-да?

— Ишга қўним — хирмонга унум,— дея кулди Элмурод,— шу куллар мутолаа ғанимат. Ахир ҳар вақт мудофаада ўтира бермасмиз. Сиз ҳам анчагина кўриб қўйгандирсиз?

— Сизга етиб бўладими, сиз лочинсиз!

Кравцова Элмуроднинг ўтиб кетганидан рашиқ қилмади, балки фахрланди. Унинг бунчалик босиқ мутолаасини кўриб кўнглидан ўтказди: «Китоб — ақл қайроғи. Қўли кучли бирни енгса, билими кучли мингни енгади, хусусан марксизм-ленинизмни эгаллаган киши».

Улар бир-оз сўхбатдан кейин бирга китоб ўқишди. Бир-бирларига саволлар беришди. Бир-бирларининг фикрларини тўлдиришди. Анна Иваповна жуда мамнун бўлиб қайтди. Элмурод билан ўз ертўласи оғзида хайрлашар экап (Элмурод уни кузатиб келган эди), унинг қўлини қаттиқ сиқди.

— Эртага меникида тайёрлаймиз,— деб қолди.

Элмурод розилик билдирди. Эртасига у келганда Мурзин ўтирарди. Ҳалигача сокип ўтирган Анна Иваповнада жонланиш бошланди. Кўзлари ёнди. Унга стул тутди. Бунинг барчасини Мурзин кузатиб турди-ю, ўзининг жуда совуқ кутиб олиганини эслаб, бир озгина ўтириб, чиқиб кетди. У ўзгариб чиқиб кетди. Бу Элмуродни ажаблантирди. У Анна Иваповна олдидан қайтгач, Мурзинни чақиртирди. Ҳадеганда уни тониб келолмадилар. У, бу маҳалда сой бўйига тушиб, янгини икки кафти орасига олиб, хаёл дарёсида оқарди. У бутун уринишлари бекор кетганига бугун тўла ишонди. Ишонди-ю, умид қосаси чил-чил синди, синиқлари қалбини қонатди.

Элмурод иш юзасидан гаилланиб бўлгач, бояги қилган одобсизлигини ёдига солди.

— Өхтимол беодобликдир,— деди ўзини босиб Мурзин,— иззат-нафсингга теккан бўлса, мени кечир! Мен шундай қилишга мажбур эдим. Бошқа илож йўқ эди. Мен... мен ўша дақиқагача ўзимни бахтли ҳисоблардим... у мени есвади, деб ўйлардим. Ўша дақиқа хато қилганимни кўрсатди, оғиқ кўрсатди... мен алданган экапман... у бошқа бирини есваркан.

— Бошқа бирини? — такрорлади Элмурод.— У биров ким экап?

— Нега ўзингни гўлликка соласан! Кимни бўларди, сени! Келишинг билан жонланишини, кўзларидан севиш топишини кўрмадингми?

— Сенга шундай кўринган.

— Мен гўдак эмасман, Элмурод! Мен унинг совуқроқ аканини билардим. Бу унинг табиати дердим. Бора-бора мени яхши кўриб кетар, деб ундан умид узмасдим. Лекин бугун аниқ кўрдимки, у мен ўйлаганча совуқ эмас, фақат менгагина шундай экап... У сени есвади, виждонимни гартров қўйиб жайтаманки, у сени есвади!..

— Ахир мен унга бироқта илинжи бўлгудай сўз айтиб, ҳаракат қилганим йўқ-ку!

— Буни ўзидан сўрайсап. Ниманг ёқиб қолганини мен

билмайман, лекин сени севиб қолганига аминман, — қизиниб гапирарди Мурзин. Шу қизишишида: «У аввало сенинг қорамангаиз хуснингга мафтун бўлди, кейин сенинг жанговар командир, ахлоқли йигит, ўқимишли эканингни билиб қалбини бағишлади» деб юборинига сал қолди. Манманлиги халақит берди. Унинг бошида қарама-қарши ўй, турли-тумап фикр довули кезарди. Мурзин янада қизиниб, бўртиб, давом этди: — Мен уни яхши биламан. У яхши қиз, кўнгли тоза. Сен бўлмаганингда мени севарди. Севиб келатган эди. Албатта севарди. Менинг очиқ кўнгилли қилиб, алжикетганим учун кечир. Ҳозир мени тентак бўлиб қолибди десанг ҳам майли. Ҳозир гапираману, бошқа гапирмайман. Мен уни севардим, тунлари ёлғиз унинг суратини хаёлимда чизиб чиқардим. У билан суҳбатда бўлган онларим эфротли; энг бахтли онларим эди. Ҳаммаси тунимдай ўтди. Майли. Элмурод, майли! Менга бўлмади, сен сев. Севса арзийди. Қувон! Мен шундай бахтсизман. Шундай! Мени қизлар севмайди. Бу биринчиси эмас! Нима учун шундай, Элмурод, айт-чи, нима учун улар мени севмайди?

— Векорчи гапларни қўйсанг-чи, Мурзин! — деди Элмурод унинг ганидан ўнғайсизланиб, ётиги билан экидди.

— Йўқ, сен бўнга ишон. Бу ҳақ гап. Мени қизлар севмайди. Аввалига севгандай бўладилар, кейин айвиг қолладилар.

Элмурод «Сенинг манманлигинг, худбинлигинг сабаб эмасмикан?» демоқчи бўлди-ю, унинг кўзларида тўлиб турган ёшни кўриб:

— Йўқ, сен хато қилсан. Сени севса бўлади, — деди.

— Қўй, сен менинг кўнглим учун ёлғон гапирма.

Элмуроднинг унга раҳми келди, дада бермоқчи бўлди.

— Агар менинг учун сендан совутган бўлса, менинг бошим боғлиқлигини, жондан севсап қизим борлигини унга айтишинг мумкид.

— Бу иш менинг қўлимдан келмайди, Элмурод. Бу, ундай менга қайт, деган сўз. Зўрлаб севдириш — музга бино қуриш. Фақат сендан ижтимошим шу: агар чиндан севган қизинг бўлса, уни йўлдан оздирма, шудринг ювган лолладек шаънига доғ туширма, побуд этма!

Мурзин ўпкаси тўлиб, елиб кетди. Бир четга бориб ўтирди. У йиғларди. Ёшнинг кўрсатишдаг уяди. Бир оғза дақиқадан кейин ўзини тутиб олиб, Элмурод турган томонга қараб, ичида «хал сеними!» деб қўйди.

Элмурод ҳамон ўша ерда ҳайрон турарди. У Мурзиннинг ҳолига ачинишни ҳам, қиз муҳаббатига сазовор бўлгани учун, қувонишни ҳам билмасди.

«Анна чиндан мени севадими?» деб хаёлидан ўтказди Элмурод ва фахр билан қалби тепди.

V

«Анна Ивашовна Элмуродни жасорати учун севди. Ахир батальонни қуршовдан олиб чиққан бўйдоқ қаҳрамон бу ёқда турсину, мени танласинми? Шундай қилиш керакки, у тан берсин. Яна ўзимга қайтиб келсин. Элмурод, меннинг севган қизим борлигини айт, шунда мендан совийди, дейди. Йўқ! Бу сохта метод! Бу йигит иши эмас. Зўрлаб ўзингни севдиrolмайсан. Агар астойдил севиб қолган бўлса, боши боғлиқлигига қараркашми? Буни севги дейдилар-а! У шундай маъданки, унча-мунча иссиққа эримайди. Шундай қилиб унинг қўлидан тортиб олиш керакки, тан бериб юборсин!» деб ўйларди Мурзин. Ошиқ қалбининг даъвосини голиб жанг билан муродга етказмоқчи эди. Сталинград жанглари уни шунга ундарди. Уларга ҳаваси келарди. Ҳаваси келарди-ю, шунга маҳорати, кучи, уқуви етадими — ўйлаб кўрмас эди. «Шон-шараф! Оҳ, шон-шараф» дерди у нуқул.

— Сталинградда ишлар аъло-ку, Элмурод, қани шу маҳалда ўша ерда бўлсангу, оламшумул ишлар қилиб ташласанг!— деди у ва яна қилтириқ мўйловини силаб қўйди.

Мурзиннинг гапи Элмуродга батальоннинг ишини, унинг олдида турган вазифаларини камситиш, жуда бўлмаганда менсимаслик бўлиб туюлди.

— Бу ерда ўшанақа ишлар қилиб бўлмас эканми?

— Қани бу ерда Сталинградга ўхшаган стратегик жой.

— Бизнинг орқамизда Боку, Ўрта Осиё, қолаверса Москвага олиб борувчи йўл бор. Бу бизнинг фронтни сал бўлсин бошқа фронтдан камситмайди. Ундан кейин Кавказда ҳам иккинчи Сталинград қилиш мумкин.

— Қандай қилиб?

— Бу сен ва менга ўхшаган командирларнинг иши. Бўлинмамизни жангда қанча яхши ўрипти бошқарсак, шунчалик унга яқинлашган бўламиз.

— Шон-шараф келтирадиган жангни бу фронтда қилиб бўлмайди. Сталинградда бўлсам ўзим билардим.

Элмуродга қор қилди. Истеҳзо билан қулди:

— Нега бўлмаса Чикалода кўрсатмадинг?

Мурзин қизариб кетди. Атрофдагиларга кўз ташлаб чиқди. Улар сезмаган, ҳар ким ўз иши билан машғул: телефонист ички ёқа тикар, Бондарь қаёққадир чиқиб кетган эди.

Элмурод ертўлада ўтирганларга бир сидра назар ташлаб, ниманидир, баҳона қилиб ташқарига чиқди. Тўғриси, мала шундай масала ҳақида жангчилар олдида гаплашишни маъқул толмаган эди. Унинг кетидан Мурзин ҳам чиқди.

Ҳаво булут. Икки-уч кун аввал ёққан қор эриб битган. Баъзи-баъзи ерларда оқариб кўринарди. Ер лой. Аҳён-аҳёнда жангчиларнинг каскалари кўриниб қолади. Салқин ел бет ялайди. Аллақерда қарға, қорлар эриб кетганидан зорланиб қағиллайди.

— Бўлмаса таваккал қилиб бир иш бошла. Шояд шундан кейин номнинг чиқса,— Мурзинга қараб қулди Элмурод.

— Йўқ! Шу шон-шарафни ҳаёт қолиб ўз кўзларим билан кўрмоқ, юрагим билан туймоқ истайман.

— Демак сен ёлғиз шухратпараст эмас, худбинсан ҳам — ҳамма касофат мана шунда. Шунинг учун сен қалбнинг билан командир эмассан. Меҳмонга келган кишидек иззат-ҳурмат талабсан. Сенинг жиндак ишингни ҳам кўкка кўтариб мақтасалар, кўз-кўз қилсалар, минбарга таклиф қилсалар, учрашувлар ўтказсалар, газетада суратларнинг чиқса, номингни қуюқ, ўқлоғидай йўгон ҳарфлар билан ёзсалар. Сен шуни унутма! Биз шухрат учун яшамаймиз, бу учун яшаш керак эмас. Биз виждон бурчини ўтасак бас. Биздан кейин қолганлар ва келади-ганлар «инсон эди, инсондек яшаб, ўз бурчини ўтаб кетди» десалар бўлгани. Шон-шараф учун яшашнинг нима кераги бор! Сен шухрат учун курашма, шухрат сенинг ишингдан ўзи келиб чиқсин.

Элмурод қизиб кетди. Хаёлидаги фикр жамланиб, маълум шаклга тушиб, тилига келгунча, баъзан лаблари сўзсиз очилиб-ёпиларди.

Мурзинга Элмурод ҳали замон Чикалодаги воқеани айтиб, юзига соладиган, яна бу билан ҳам қаноатланмай, аллакимларга хабар қилиб шармаандасини чиқарадиганга ўхшаб кетди. У, Элмуроднинг жаҳли чиққанини кўрди. Югуриб келган Бондарь унинг жонига оро кирди:

— Ўртоқ старший лейтенант, артистлар келди, кечга концерт берармиш. Борамизми? Ичида биттаси бор, энди қўяверасиз, лиқ этиб ютиб юборгинг келади киши?

— Мапа шундай ўртоқ Мурзин. Газетани кўриб турасанми? Дон-Кихот бўлишингга сал қолибди. Мен Борисовга айтаман, китоблар беради, ўқиб тур:

Мурзин Дон-Кихотнинг кимлигини биларди, қизариб кетди. Бондарь ҳеч нарса тушунмай бўзрайиб турарди.

VI

Элмурод концертдан жуда хурсанд қайтди. Бир неча ҳафтадан бери «моғор босиб» окопда мудофаа тутиб ётганини унутди. Гарчанд концертда ижро этилган номерларнинг кўпини авваллари бир неча марта концерт кечаларида ва радиодан эшитган бўлса ҳам, нима учундир, бу ерда, фронтда жуда ҳам қаттиқ таъсир қилди. Мундоқ қараса, ўзининг концертда ўтирганини унутиб, хаёли аллақайларга чувалиб кетибди. Бўлмаса Муқимийнинг «Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сендадур»ни энди эшитяптими! Минг марта эшитгандир! Лекин ҳеч қачон бугунгидай таъсир қилмаган эди. Кейинчалик билса, ҳамма ўзбек ашулаларини соғиниб қолган экан. Ҳеч бирини «мана буниси менга ёқмади» дейишга ботинмади. «Битта мен шундайми» деб жангчиларга назар ташласа, улар ҳам камолан ихлос билан тингламоқда, астойдил қарсак чаладилар, ҳатто баъзилар қарсак чалаётиб ўринларидан туриб кетадилар.

Ошна ашулаларнинг дилрабо куйи, ҳофизнинг тоза ва ширали овози Элмуроднинг юрагига баҳор напъаларидек қуйилди, гўзаллар латофатидан меҳр уйғотди. У куйнинг сеҳрига берилиб, интизор кўзларини нозик юмди, бошини қуйи солди. Унинг руҳи ашуланинг гоҳ жўшқин, гоҳ ипақдек, пурдек майин тўлқинида оқиб борарди, унинг баданидан она тупроқ интизорлиги, жанг-жадал суроилари ҳордиғини сугуриб олаётгандек бўлди. Она куйларнинг соғиниш меҳри мақомдан титради, куйлар мавжланди, жилвалар берди, анорни сиққандек қалбни эзиб келиб, кўзларига беихтиёр икки томчи ёш чикарди.

Анна Ивановна ёнида ўтирган ҳамроҳи Турдиевга аста:

— Комбат йиғлаяпти,— деди.

— Майли, қўявер,— деб жавоб берди Турдиев ва Элмуродга айб тақилаётгандек ҳис этди-ю, раҳми келди, жавобини дарров тузатди: — Йўғ-эй, нега йиғласин!

Концерт охирида қор ёға бошлади. Жангчилар қимир этмади. Артистлар анча кўникиб қолган экан, давом эттиравердилар.

Концерт тугагач, Элмурод артистларни ўз ертўласига таклиф этди. Лекин улар билан тўйиб суҳбатлашолмади, уни полк штабига чақириб қолдилар.

Элмурод штабда тутулиб қолди. У, штабдан Йўлдош ва яна бир рус киши билан чиқди. Рус кишининг бутун кийими янги эди. Уни кўрган киши, албатта шу ҳафта ичи ҳарбий форма кийган деб ўйларди. Унинг солдатча камари ҳали оҳордан тушмаган, сал ҳаракати билан ғирчиллар эди. Қулоқчинининг бирон ери ҳали гижим бўлмаган. Унинг оққа яқин сариқ юзи шинель қулоқчинининг кул ранг тусидан унча ажралиб турмасди. Юзидаги кулгичи аллақандай юмшоқ кўнгиллигидан далолат бераётганга ўхшайди. У сал табассум қилса кулгичи чуқур ботиб, нурли вазмин кўзига «нега сен кулмайсан» деяётгандек бўлади. Бу икки аъзо бир-бирига қарама-қаршидек кўринади.

У, Элмурод билан Йўлдошнинг ўртасида келарди. Элмурод унинг анча жуссали, қадамларининг кенглигини штабдан чиққач, Йўлдошга таққослаб кўргач билди. Лекин ёш жиҳатидан Йўлдошдан ўн беш ёшларча катталиги бор эди.

— Бу Элмурод батальонига янги тайинланган комиссар Георгий Матвеевич Ракитин эди.

Ракитин, Элмурод штабга чақирилганда батальонга тайинланиб, Йўлдош билан бирга дивизия штабида бўлажак йиғилишни кутиб ўтирарди. Элмуродга Йўлдош тапиштирди. У ҳали тузуккина танишиб етмаган эди, адъютант уларни дивизия командири ҳузурига таклиф этиб қолди. Полк, батальон ва айрим роталарнинг командир ва штаб бошлиқлари комиссарлари билан бирга йиғилган эди. Йиғилиш узоқ чўзилди. Йиғилиш давомида Ракитин баъзи комиссарлар сингари ўз фикр-

лари билан чиқмади. Фақат қулоқ солиб ўтирди. Йиғилиш тугаб, ташқарига чиқилгандан кейин ҳам Элмурод йиғилишнинг унда қандай таассурот қолдирганини пайқаб ололмади. Хуллас, Элмурод Ракитин тўғрисида бир фикрга келолмади. Уни биринчи қарапдаёқ билиб бўлмайдиган ўзига хос қалб тузилиши ва феъл-атворга эга кишилар рўйхатига киритиб қўйди. У севимли командирни Данильченкони ҳам худди шу комиссардай узоқ вақтгача тушуниб етмаган эди.

Дивизия штабидан анча узоқлашиб, батальон ўрнашган жойга етишгач, суҳбат самимий тус олди.

— Порохта димоғи куймаганлар кўпми? — деди Ракитин.

— Бор,— жавоб берди Элмурод ва Йўлдошга қаради.

Бу билан «Сони ёдингизда йўқми?» демоқчи эди. Йўлдош кифтини қисди.

— Улар эскиларга аралаштириб юборилганми?

— Ҳа. Улар ҳам мудофаа отишмаларида анча тобига келиб қолди. Эскиларнинг ҳикоялари қулоқларини пишитиб қўйди.

Иссиқ хонадан чиққанлариданми, салқин уларнинг этини увиштирди. Қуёш гарчанд булут остида бўлса ҳам тоғ ортига ўтгани сезилиб турибди. Юксак тоғдан шўнғиган изғирин сайхон ерларнинг қуруқ қорини учиради, алоқа йўллари, оқонларга тўплайди. Ғувиллаб аллақабёлларга ўтиб кетади.

Салқин ҳаммадан комиссарнинг юзида тиниқ акс этди. Юзининг қизиллик бериб турган томирлари гунафшага яқин тусга кирди. Кўзи остидаги устара тегмаган сариқ майини туклари тикка турганга ўхшаб кўринади. Бу Элмуродда «комиссар яқин орада изғиринли очиқ ҳавода бўлмаган экан» деган фикрни туғдирди. Ракитиннинг ўзи ҳам совуқ ўтганини сезиб, шинели чўнтагидан оппоқ рўмолчасини олиб, изғириндан сал ёшланган кўзларини артди. Кафти билан юзини шиқалаб қўйди.

— Москвада унчалик совуқ эмасми?— сўради Элмурод. У комиссарнинг Москвада госпиталда ётганини штабда эшитган эди.

— Совуқ. Лекин халқнинг душманга бўлган нафрати совуқнинг захридан кучли бўлгани учунми, ортиқча сезилмайди.

— Москванинг ўзи қалай? — савол ташлади, боддан бери ниманидир хаёлида кўзини узоққа тикиб келаётган Йўлдош. У энди кўзини комиссар оғзига тикиб қолган эди.

— Албатта аввалгидек магазинларнинг деразаларига қўйилган кўрғавмалари йўқ, — кулди Ракитин, — михлаб, қум билан тўлдирилган. Кўчада кишилар кам юриди. Кишиларнинг юзида, кўзида, қадам ташлашида, хатти-ҳаракатида унинг бахтига қасд қилган кучга қарши қудрат ва қасос акси бор. Улар жуда жиддий ва бир умр ҳазил-мutoйиба қилмаган кишиларга ўхшайдилар. Ленинград шоссесидаги баррикада ҳали ҳам турибди.

— Бомбардимондан кўн зарар топмаганми? — комиссарнинг сўзини бўлиб сўради Элмурод. Унинг юраги «Ленинград шоссесидаги баррикада ҳали ҳам турибди» дегандан кейин, унга Москва анчагина зарар топгандек бўлиб кетди. У 1939 йилда Москвада бўлган, ана шу шосседан бир танишининг боғчасига борган эди. Элмуроднинг хаёлидан барча кўрганлари ўтди.

— Йўқ. Кўн зарар топмаган. Онда-сонда кўринади. Университет сал кўпроқ зарар кўрган. Баъзан ўтиб қолган битта-яримта самолётни демаса, душман Москвага киролгани йўқ.

Аллақабдан дайдиб келган изгирин қуруқ қорларни чиррирак қилиб, уч кишининг кўзи аралаш бетига урди. Артистлар. Ҳамон жим. Гўё ҳаммалари Москва ҳақидаги ўйлари билан банд.

— Батальон «ВКП(б) тарихини» ўрганияпти деб эшитдим, — бирдан сўраб қолди комиссар.

— Лениннинг биографиясини ҳам, — деди Йўлдош.

— Шундай — жавоб берди Элмурод, — учинчи бўбга келишди. Ўрганишяпти. Баъзи командирларга ёқинқи-рамади, — « фронтда тарих ўрганиш, ажабо! Кўпроқ қуролларни ўргатайлик» дейишади. Мен «аввал олгини қайра» дедим, буйруқ бердим, партком менни қувватлади.

— Тўғри қилгансиз, — деб уни қўлтиқлади комиссар, — жангчининг олгини қайралса, ўқи нишонга бехато тегадиган бўлади.

Улар ертўлага кириб боришди. Ҳарбийларнинг туриб қарши олганларини кўриб, артистлар ҳам оёққа қалқдилар.

— Бирга ўтиришолмаганим учун кечиринглар. Мунча тутилиб қолар эканман, асли ошни ўзингларга айтиб кетсам, қилаверар экансиалар. Лекин савзимиз йўқ: ўрнига лавлагн солаамиз.

— Сизсиз бошлаб юборганмиз. Дон-дун олиб келиб қолишди. Қарасам манави огайним гаранг,—деди танбурчи кайфдан қизариб кетган кўзлари билан Бондарни кўрсатиб,—кейин бошлаб юбордик. Бузилган бўлса икки тан.

Элмурод комиссарга артистларни таништирди. Комиссар бир қадаҳгина ароқ ичди. Бошқа ичмади. Лекин барабар суҳбатлашди. Баъзан Элмурод артистлар билан ўзбекча гаплашиб, ундан кечирим сўрар экан у: «Бемалол, бемалол, гаплаша беринг», деб тушунадиган кишидек қулоқ солиб ўтирди.

— Она тилингизни соғиниб қолган кўринасиз,— деди кулиб Рақитин. Унинг кулгичи чуқур ботди.

— Шуниси ҳам бор,—жавоб қайтарди Элмурод. Аслида Элмурод жуда ҳам соғинганидан эмас, артистларнинг русчага анча нўноқлиги учун ўзбекча гапиришаётган эди.

— Анали герман урушида асир тушиб кетган бир солдат,— деб гапга аралашди комиссар,— икки йил она тилида тузуккина гаплашмаганидан, юртига қайтганда, бир ҳафтагача кишиларнинг оғзига термилиб севимли ашуласини эшитгандек, сўзларидан завқланганини бир вақт ҳикоя қилиб берган эди. Чегарадан ўтиб, икки кишининг она тилидаги суҳбатини тинглаб, кўзидан ёш чиқиб кетган экан. Кини она тилини юртни соғингандек соғинади.

Элмурод қадаҳларга қўйиб, ўз қадаҳини комиссарга қаратиб чўзди-да, деди:

— Шу улуг халқ учун, шу улуг халқнинг бой тили учун!

Ҳамма симирди.

Сал ўтмай танбурчи ош сузиб кирди:

— Ютқиздик. Икки ош бизнинг бўйинда, қарзмиз.

— Хўш?—деди Элмурод.

— Сал бўшроқ бўлибди. Лавлагингиз алдади шекилли.

— Қачон узасиз?— кулди Элмурод.

— Истаган вақтингизда.

— Хўн, эслаб қўйинг, Топикентда. Тинчобдаги чойхонада. Йўлдош, кундаликка ёзиб қўйинг. Битта ош ҳам қарз қилиб қўйдик. Мапа шунақа меҳмон бўлиб келиб, қарз ҳам бўлиб кетасиз.

— Омонлик бўлса бас,—деди танбурчи ва ош сузишга кетиб, ичилмай қолган қадаҳни олиб давом этди:— Омон-эсон Тошкентда дийдор кўришишимиз учун!

Комиссар Элмуроднинг таклиф қилишига қарамай дам олмади, «бир умрга етадиган дамни олиб бўлганмиз» деб кўнмади.

У госпиталда узоқ даволанган эди.

Георгий Матвеевич асли агроном. Совхозлар халқ комиссарлиги ҳузурида сиёсий бўлимлар ташкил қилинган, нима бўлди-ю, шу соҳага ўтиб қолди. Аввал экинларнинг иши уришидан хирмонигача бўлган жараёни тўрт кўз бўлиб кузатган бўлса, энди кишиларнинг қалбини, қарашини, руҳини ўргана бошлади. У бир совхозда агроном экан, ҳафталаб ер бошида қолиб кетишини кўриб, «Георгий Матвеевич бугдойларни операция қилиб юрибди» деб кулишарди. Баъзан бригадир шундай дерди:

— Хўш, Георгий Матвеевич, бизнинг бугдойлар билан гаплашдингизми, нима дейишади?

— Сиздан полицияпти, парвариларининг мазаси йўқ, дейди. Ҳали бирор марта сизни ер бошида кўрмаганлари ҳам бормиш,—деб жавоб қайтарар ва чўғиб қолган участкаларни қандай қилиб тиклаб олишни маслаҳат берар, керак бўлса дори-дармон юборар эди.

— Георгий Матвеевич, шуларга оёқ чиқариб беришингизу, ариза ёзини ўргатишингиз қолди, холос. Шунда ўзлари келиб арз қила берарди,—деб кулишса, Ракитни сал бўлсин жиддийлигини бузмай, жавоб қайтарарди:

— Сал қолди, сабр қилинг. Совет олимлари ҳали кўп нарсани очиб беради. Мичуричнинг мухлисларимиз-а, эсдан чиқарманг.

Георгий Матвеевич сиёсий бўлимга ўтгандан кейин ҳам ўз касбини қўймади. Энди икки томондан раҳбарлик қилди. Унинг келишини эшитсалар ҳам сиёсий-тарбиявий ишларни, ҳам дала ишларини, албатта бир кўздан кечириб кўярдилар. У далани айланмай кетмасди. Сиёсий ўқишга қатнашмаётган бирорта киши ҳақида гап бўлиб қолса, у билан суҳбат қиларди ва албатта унинг экинини бориб кўрарди, сўнгида хулосалаб дерди:

— Кўрдирларми, сиёсий билими паст кишининг экини ҳам тузук бўлмайди. Бу иккиси бир-бирига боғлиқ.

Бошқалар ҳайрон бўлишарди. Ракитин сабабини ба-
тафсил тушунтириб берарди.

У «сиёсий ходим—киши қалбининг инженери бўлсин»
деган шиор билан яшарди. Суҳбатларда бу иборани кўп
такрорларди. Бу соҳада намуна кўрсатиш ва билимини
олириш мақсадида, бир қиш психология муаллими ёллаб,
уйида ўқиди. Яна аллақандай китобларни мутолаа қилди.
Бунни кўриб баъзилар «кекса студент» деб кулишарди. У
эса бўйнига олиб, шундай жавоб қиларди: Ҳа, бизнинг
давр умрбод студент бўлишни талаб этади. Сергей Ива-
новични танийсиз-а? Бир вақтлар Совет давлатининг яшаб
қолиши учун устун бўлган кишилардан бири. Нега энди
турмушдан узилиб, аввалги мавқеини йўқотиб қўйди?
Ўқишга юбордилар, турли баҳоналар билан қайтиб кел-
ди. Муаллим ёлладилар, ёқтирмади. Хуллас «студент-
лик»ни ёқтирмади. Бир оёғи билан сағана тошини босиб
турган кишиларнинг гаини қилди.

Охири нима бўлди, мана кўриб турибсиз, кишилар
эътиборидан тушиб қолди. Албатта оч-яланғоч қолмай-
ди. Лекин «кекса студентлик»ни бўйнига олганда эди,
ўзи суяб қолган ҳокимиятга яна ҳазилакам фойдаси тег-
мас эди. Эҳтимол, бизнинг қишлоқ бугунгидан кўра обо-
донроқ, колхозларимиз бадавлатроқ бўларди. Ҳа, бизнинг
давр умрбод студентликини талаб этади. Ундан кейин
«сир-ҳаволик ёмон. Пешонангни олиб бориб тошга уради».

Георгий Матвеевич уруш бошланиши олдида саломат-
лиги туфайли курорт-санаторийга ҳозирлик кўрарди. У
чамадонини кўтариб кўчага чиқди-ю, уруш бошланганини
эшитиб, орқасига қайтди. Йўлланмани хотинига бераб,
«олиб қўй, урушдан кейин борамиз» деб кулди. Бир ҳаф-
та ўтгач, фронтга жўнади. Унга бирдан политрук унвони
бердилар. Ротада ишлади. Смоленск томонида жангда
бўлди. Ундан Москва остоналаригача чекинди. Москва
мудофаасида қатнашди. У сиёсий раҳбар бўлган рота
ҳар куни душманнинг бешлаб атакасини қайтарди. Шун-
дай атакалардан бирида яраланди. Госпиталда узоқ ётди.
Москвадан бу фронтга йўлланма олар экан, у ҳужумга
ўтган бирорта фронтни сўради. Сиёсий бўлимдагилар «сиз
боргунча улар ҳам бошлаб қолади», деб жавоб қайтарди
ва қўшимча қилдилар: «Бизнинг мудофаа ҳужум учун
бир босқич».

Йўқ, у келгунча ҳужум бошланмади. Унга тайин қи-
лишган штаблар у келганда ҳамон жойида эди, Ракитин

мудофаада узоқ ётганиданми, нима учундир, уни ёқтирмас, сўраганларга «болаларимни соғиндим» деб жавоб қайтарар эди. «Мудофаанинг унга нима алоқаси бор?» десалар, «Ахир ҳужумга ўтмай, қандай қилиб Берлинга бориб бўлади. Берлиндан уйга қайтамиз-да!» дерди.

VII

Аёл ўзбекчалаб:

— Тезроқ келинг, Элмурод ака, бўлмаса кетиб қоламиз,— деди ва кетидан «Танимадингиз-а!» деб қаҳқаҳлаб кулди. Номини айтмай трубкани илиб қўйди. Элмуродга қандайдир таниш товушга ўхшаб кетди. У бу ерда нима қилсин!

Элмурод минг ўйда штабга кириб борди. «Наҳот у бўлса!» деган хаёл уни тарк этмасди. «Эҳтимол, эри учун менга даъвогар ҳам бўлиб келгандир. Бир камии шу эди!»

Элмурод адашмаган экан. Ҳақиқатан ҳам Муҳаррам экан, штабда ўтирарди. Элмуродни кўриши билан ўрнидан туриб, очиқ юз ва ширин табассум билан қаршисига юрди. Қаттиқ қўл сиқиб кўришди.

— Бормисиз, таклиф қилмасак келай ҳам демайсиз,— деди Муҳаррам.— Тани жонингиз соғми? Бардам юрибсизми? Жанглар билан ҳорманг!

— Ҳали ҳоригунимизча йўқ,— табассумига оғир табассум билан жавоб қайтарди Элмурод.— Нечук? Қандай шамол учирди? Саломат юрибсизларми? Бормисизлар дунёда?

— Бор бўлганда қандай! Мана, сизларни соғиниб, кўргани келдик.

Элмурод хаёлидан Муҳаррам билан бўлган учрашувлар ўтди ва унинг эр қилиб кетгани ҳақидаги хат кўз олдида жимир-жимир ўтиб нари кетмай қолди. «Ҳа, соғинасан-а соғинасан, соғинадиган бўлганимда эр қилиб кетармидинг,— деди ичида Элмурод,— билдим, анча очилиб кетибсан, гапларинг ҳам ўзгарибди. Илгари бунчалик шаддод эмасдинг. Ёки илгари ҳам шунақа эдинг, мен билмасмидим?»

— Раҳмат, унутмабсизлар,— деди Элмурод,— мени унутиб юборгандирсиз дедим.

— Наҳотки ўз жангчиларимизни унутсак,— дея гапга умумий тус берди Муҳаррам.— Сизларга совға-саломлар олиб келдик. Мен қўшни дивизияга тонширишим керак

эди. Сизнинг шу ердалигингизни эшитиб, бу ёққа юбо-
тишларини илтимос қилдим. Ё сиз қаршимисиз?

— Нега? Жуда хурсандман,—деди Элмурод жоқайд-
гина.

Муҳаррам қишлоқ палъода. Бошидаги тивит рўмоли
елкасига туширидган. Иссиқдан бўртган юзлари тарам-
тарам қизил. Зулукдек қоп-қора, бежирим, ингичка қош-
лари янада қорайиб кўрилади. Бодомқовоқлари остидаги
қора кўзлари мамнун-мамнун кулади, юзлари кулади, гў-
зал гунча лаблари кулади. У илгариги Элмурод билган
Муҳаррамга ҳеч ўхшамас, нимасидир ўзгарган, нимаси
ўзгарган—Элмурод қараб айтолмайди. Унда жувонлик
кўрки барқ уради. Кўзларидаги аввалги ҳурковичлиги,
тортинчоқлиги барҳам еган. Қарашларида ҳаётда ўз мав-
қенин тўла аниқлаб олган хотинлардек ишонч, бардамлик
мавжуд.

Элмурод уни яхшигина кузатиб, ундан бирер ўкиниш
изларини, Элмуродни «ташлаб» турмуш қилиб кетганидан
зиғирдек бўлсин ийманиш туйғусини кўрмади. «Эрининг
яраланганини билмайди, билса, бунчалик хандон солиб
кулмас, ҳеч бўлмаганда бунчалик узоқ табассум билан
жовдираб қаршимда турмасди. Наҳот эрининг тақдирига
шунчалик бефарқ бўлса!»—кўнглидан ўтди Элмуроднинг.

Улар ташқарига чиқдилар. Ҳаво булут. Изгири**н** бест
ялайди. Тунов кунги совуқдан ер бети қирмоч боғлаган.
Кечаги қор кўним тошмай енгил ел билан изгиб юради.
Текис ерларда қолган юқи шамолдан тилим-тилим. Тоғ-
лар боши ояноқ. Баъзан булутлардан ажрати**б** бўлмайди.
Муҳаррам тивит рўмолини елкасидан олиб, бошига ўра-
ди. Пальтосининг юқори тугмасини қадади:

— Анча совуғ-а?—деди ва қўлқонини кийди.

— Нозиксизлар-да. Бўлмаса унчалик совуқ эмас.

— Сизга ҳарбий форма ярашибди, Элмурод ака, чин-
дан. Шундай Тошкентга кириб борсангиз кўплар тани-
майди.

— Шу жумладан сиз ҳам. Шундай эмасми? Таниб ҳам
нима қиласиз?!

— Мунча серпичинг бўлиб кетибсиз. Менда аламингиз
борми! Шундан шунга кўргани келибману, меҳмон деб ая-
майсиз ҳам. Шунчаям қаҳригиз тошми!—деди Муҳаррам
эркаланиб.—Бунақалингизни билсам келмасдим.

Муҳаррам атайин эркаланар эди. Бўлмаса, у Элмурод-
нинг ўзидан жуда қаттиқ хафа бўлганини яхши биларди.

Хатто унинг бир хатида: «Сиз золимсиз. Қўкрагимга чиқиб, баланд пошнаги тўғлиларингиз билан тешгашигизда «ринг» десам номардман» дегани ёдида. Лекин Муҳаррам унинг бунчалик узоқ кек сақлаб юришини ўйламаган эди. Хатто бир маҳал кўнглидан: «Наҳотки, у мени севарди! Йўқолган пичоқнинг сопи олтин бўлаётгани йўқми?» деган фикрни ўтказганди. У энди Элмуроднинг кўзларида муҳаббатдан кўра таҳқирланган кишининг изтиробларини, рўёбга чиқмаган орзунинг аламларини, иложсиз кечирмаларини, дардини тарк этолмаган юракнинг киноясини ўқиди. Ана шу дақиқада Муҳаррам унга биринчи марта ачинди. Унинг юрагида алам изи қолдирганидан афеусланди. Афеусланди-ю, руҳида шу дақиқача бўлган қувноқлик ўрнини маъюслик олди. Буни Элмурод эрвинг ярадорлиги ёдига тушганидан деб ўйлади. Лекин тўла қаннат қилмай, узоқдан савол ташлади: «Қани, нима деркин? Рашиднинг яраланганини айтиб қолармикин». Кейин, Рашиднинг соғлиги ҳам уни қизиқтирарди. Ахир ундан ҳалигача бирорта хат олгани йўқ-да!

— Кўп бўлдим Ташкентдан чиққанларингизга?

— Бир ойда ошди.

— Шунча узоқ йўл юрдирингизми?

— Йўлда-ку тугилмадик. Фронтга келганимизга ҳам анча бўлиб қолди. Дивизияма-дивизия совға-салом тошириб юрибмиз-да.

— Тасодифан сени кўриб қолдик дег. Бирортадан сўраш хаёлингизга ҳам келмагандир?— деди жўрттага Элмурод.

— Шундай деб ўйлайсизми?— қизиқиб сўради Муҳаррам.

— Албатта, шаксиз. Менга ўхшаган танишингиз дунёда камми! Рашидни суриштиришни ҳечам унутмагасиз, мен бунга аминман!

— Лекин тополмадим. Айтишларича, унинг қисми мамлакат ичкарироғига дам олиш учун жўнатилган эмиш. Кеча бир хат ёзиб юбордим. Барибир меп жавобини бу ерда ололмайман. Аниқ турар жойим йўқ. Қаердалигини билсам, қайтишда кўриб кетардим.

— Албатта яхши бўларди,— деди Элмурод унинг Рашиднинг яраланганлигидан хабарсиз эканлигига тўла ишониб ва «сир»ни очиб қўймаслик учун тиришди.— Қандай бахтли йигитлар бор-а, дунёда! Хотини фронт бўйлаб қидириб юради! Тагин қандай хотин!

— Бўлди! Бўлди! Ҳали шопманг. Сизники ҳам мендан кам меҳрибон бўлмайди.

— Эҳтимол.

— Мана кўрасиз. Узим сув ичса томоғидан кўринадиган дўндиққинасини топиб бераман. Лекин менга ишонсангиз.

— Мен-ку, сизга ундан ҳам зўрроғини ишонган эдим, лекин сиз қабул этмадингиз.

Элмуроднинг «юрагимни ишонган эдим» дейишга тили бормади. Лекин Элмурод бир маҳал Тошкентда кўришганларида айтолмаган, «ўша вақтда айтсам балки у мени ташлаб кетмасди» деб ўйлаган армонини очиб ташлади. Муҳаррам жавоб қайтармади, фақат «ҳали шундаймиди?» дегандек сунъий бир қараш қилди-да, ердан бир кафт қор олиб думалоқлай бошлади.

— Болалигингизда қорбўрон ўйнаганмисиз? — деди Муҳаррам.

Бу саволнинг маъносига Элмурод тушунмади — «Нима демоқчи?» деб ўйлади. Муҳаррам жавоб кутмай, давом этди:

— Мен тозаям ўйнардим. Бир кун кўзини боланинг пешонасини ғурра қилиб қўйибман. Кечгача уйга киролмай қочиб юрдим. Отамдан қўрқардим. Жаҳллари тез эди. Барибир кечқурун ҳам киролмадим, холамникига кетдим. Бу ёқда тоза мени излашибди-я. Эртасига энди индашмас, деб келсам, онам йиғлаган, отам аллақайси қариндошимизникига мени излаб кетибди. Келиб тоза урганлар-а, ўшандан кейин ҳеч қорбўрон ўйнамаганман. Қорни кўрсам, ўша кунлар эсимга тушади. Тозаям жинни бўлган эканман-да, Элмурод ака? Бир гуноҳ қилишга-ку қилдим, қочиб кетмасам нима қилар экан. Шунда отам қўшни боланинг пешонасини ғурра қилганим учун урганмикинлар ёки айтмасдан холамникига қочиб кетганим учун урганмикинлар? Ҳали-ҳали билмайман.

Элмурод бу ёшлик ҳикояси ниманинг муқаддимаси, нима сабабдан айтилаётганини билмасди. Лоқайдгина:

— Ўзларидан сўраб олмаган экансиз-да, — деди.

— Ҳа, шунинг айтишга.

— Агар сиз болалигини урадиган бўлсангиз, аввал сабабини тушунтиринг. Кейинчалик у ҳам бировлардан сўраб юрмасин.

— Сиз тушунтирармидингиз?

— Мен аввал онасини топиб олай-чи.

Унг флангда кетма-кет узилган икки-уч ўқ суҳбатни бўлди. Муҳаррам «нима гап?» дегандек ҳамроҳига қаради. Улар батальон мудрофаасига кириб қолган эдилар.

— Қорбўрон ўйнаган қиз ҳам кўрқадими? Юраверинг. Мен кафил. Бу томонларда, ёшлари улгайиб қолганиданми, ҳайтовур, қорбўрондан ўқ бўронни аъло кўришади, — кулиб деди Элмурод.

Улар батальон штабига кириб борганларида, роталарга кишиларнинг бир қисмини сойликка тўплаш ҳақида буйруқ кетган эди. Штаб бошлиғи Йўлдош ясама столга мук тушиб нималардир чизарди. Меҳмонни кўриши билан ўрнидан туриб, очиқ юз билан қарши олди. Жой кўрсатиб, столдан қоғозларни йиғиштирди. «Артисткалардан бирини илибди-да» деган ножўя фикр Бондарнинг кўнглидан ўтди. У Муҳаррамни бошдан-оёқ фирром кўзидан кечирди. Эшикка чиқиб кета туриб, телефонистнинг тирсагини туртиб қўйди.

Тушдан кейин митинг очилди. Митингни оча туриб, комиссар Ракитип қисқача нутқ сўзлади. Халқлар дўстлиги ҳақида, мамлакат ичкарисининг фидокорона меҳнати ва фронтчилар учун қилаётган гамхўрлиги ҳақида гапириб келиб, деди:

— Она-Ватанимизнинг икки жонажон фарзанди бор. Бирини олов қучоғида туриб пўлат қуяди, далада трактор суради. Иккинчи фарзанди ўқ бўронлари ичида мағрурона кезиб жанг қилади. Иккиси бир бўлиб она-Ватан эркини, бахтини, истиқболини ҳимоя қилади. Мана бугун ўша фарзандлардан бири совға-салом билан ўз вакилини бизга — жанговар оғасига йўллабди. Мана шу совға-саломни топшириш учун сўз Ўзбекистон делегациясининг аъзоси ўртоқ Муҳаррам Ҳасановага берилади.

Муҳаррам Элмуроднинг ёнида ўтирар эди. Турар экан, кўшнисининг қўлини сиқиб қўйди. У қисқачина сўзлади. Аввало қўшнли Ўзбекистон меҳнаткашлари номидан салом топширди. Салом қарсақлар билан қарши олишди. Муҳаррам равон гапирарди. Унинг бундай нутқини биринчи марта сўзламаётганлиги кўришиб турарди. У ўзини жуда эркин тутарди. Фикри равон оқарди:

— Биламан, бизнинг совғамиз сизларнинг жанговар хизматларингиз қаршисида арзимас бир нарса, Ўзбекистон боғларининг нозу неъматларининг барчасини келтириб тўксак ҳам кам. Бу бизнинг сизларга бўлган меҳримизнинг рамзи деб қабул этинг. Биз сизларни ғалаба билан

Ўз ома шаҳарларингизда, чаман боғларинида кутамиз...
Ўзбек халқи ҳам барча совет халқлари каби сизнинг
ғалбангизга тўла ишонади. Ғалаба сари, олға ўртоқ-
лар!

Муҳаррамга жавобни жангчилардан Турдиев бериши керак эди, Борисов уни қанча ўқитмасин, қовуштиролмасди. «Тўртта одам олдида гапирганмасман, тилим қотиб қолган» деб тоза тихирлик қилди. Охири кўнди-ю, лекни сўз хаслига келса ҳам тилига чиқмас эди. Рақитин унга сўз берар экан, ўрнидан турди-ю, атрофга бир қараб, ҳижжалаб ўтирганини ҳам унутиб қўйди!

— Жангчи ўртоқлар,—деди-ю, тўхтаб қолди. Ҳадеб энгагини қашир, энгагини қашиётган қўли титрарди. Ҳамма уни кутарди. Ахири шувдай деёлди:—Мен немиснинг қотганини ўз кўзим билан кўрдим. Энди уни «вийт» демагушча қўймаймиз. Қувганимиз қувган, урганимиз урган! Тўғримасми, ўртоқлар?

Ҳамма чашақ чалиб юборди, орадан қувонч кулгиси кўтарилди. Нутқ ҳам тугади. Муҳаррам келиб, унинг қўлини сиқди. «Раҳмат, ўртоқ Турдиев, мен сизнинг сўзингизни ўзбек халқига топшираман» деди. Турдиев ажабланирди—у нима сўз қилди-ю нимасини ўзбек халқига топширади, бу жувон?

Митинг тарқаяар экан, Элмурод Муҳаррамнинг тирсагидан ушлаб, деди:

— Нотиқ бўлиб кетибсиз-ку!

— Ҳа, нима деб ўйловдингиз. Эрини, ака-укасини фронтга жўнатган хотин-қизлар дастрўмол харид қилиб, кўз ёшидан қўли бўшамайди девдингизми?

— Унчалик эмас-ку, ҳар ҳолда...

— Ҳали уларнинг заводларда ишлашини кўрмабсиз. Шунча кучни бу митти-митти қиз-жувонлар қасбдан оляпти дейсиз, кунни кун, тунни тун дейишмайди. «Фронтга жўнатиш!» деганлари ундан кўп.

— Бунақаларини кўрдик.

— Қалай, ёмонми!

— Яхши,—деди Элмурод.

Мотор товуши келди. Орқа томондан иккита «У-2» самолёти кўринди.

— Мана шу самолётларда ҳам қизлар учади,—деди Элмурод уларни кўрсатиб.

Самолёт душман томонга ўтиб кетди. Бир оздан кейин портлашлар эшитилди.

— Бомба ташлаётганими? — сўради Муҳаррам қўлоқ солиб.

— Йўқ, қорбўрон ўйнашяпти, — кулди Элмурод Муҳаррамнинг ҳайратда қолганини кўриб: — Албатта шоколад ташлаётгани йўқ, — деб яна кулгига олди.

Элмурод кечга томон Муҳаррам билан Тонимент яшгиликлари, таниш-билеш, делегациядаги бошқа кишилар ҳақида суҳбатлашиб ўтирди. Унинг ўз ҳаёти ҳақида ҳам сўрашни унутмади. У сўнгги вақтгача мактабда директор экан. Яқинда райкомга олибдишар. Хотин-қизлар ўрласида ишлармин.

— Ишим шарафли, сизлар билан бир сафдаман, — деб кулди.

— Ҳойнаҳой, бугун бизда қоласиз, — деди Элмурод суҳбат охирида, — юринг, мен сизни врачимиз олдига аштиб қўяй. Ажойиб қиз.

— Бу ерда ҳам қизсиз эмасман денг? Яна менга қочирқиқлар қиласиз.

— Унинг эгаси бор, — деди Элмурод ва Анганинг атрофида парвона бўлиб юрган Мурзинни кўз олдидан ўтказди.

Ташқарига чиққач, Муҳаррам деди:

— Қўлтиқлаб олсам майлими?

— Эрингиздан кўрқмасангиз.

— У менга ишонади.

— Мен бўлсам, сизга юрагимни ҳам ишонаман!

Иккови бир-бирига қаради.

— Кўп чўқий берманг, ўзим сизга дўндиққинасини топиб қўяман. Қайтишингиз билан таништираман, — деди Муҳаррам.

Элмурод «шундайми?» дегандек жилмайиб қўйди.

Концертга Анна Ивановна ҳам борган эди. Потаниш, лекин ёқимли куйлар уни ўзи кўрмаган, бироқ кўндан бери орзу қилган Ўзбекистон боғларидан, чаманларидан, пахтазорларидан бошлаб ўтгандек бўлди. «Рассом бўлганимда шу куйларда тасвирланган бўстоннинг суратини ҳеч адашмасдан чизиб берардим» деб хаёлидан ўтказди. Ҳақиқатан куйлар жуда жозибалими ёки бошқа бир сабаби борми? У ўзбек куйларини, тўғри, кам эшитган, шунда ҳам радиодан. У студент экан, Москвада ўзбек санъати ва адабиётининг декадаси бўлди. Уни

орвиқиб кутган эди, лекин практикада бўлиб декадани кўролмади. У армонда эди. Ёки шу армони ушлаганидан қувониб, шу қувонч таассурот кучини бўрттириб юбордимиз? У бутун концерт давомида Элмуроддан кўзини узмади. Элмуроднинг қандай завқ билан томоша қилаётганини ёш болалардек қувона-қувона чапак чалишини кузатди. Эҳтимол, Элмуроднинг шодлиги унга юққандир. Ёки Элмуродни яхши кўриб қолганидан, унинг она куйлари ҳам шундай ёқимли таассурот қолдирдимиз? Ахир севган кишининг ўзи эмас, унинг кўчаси ҳам, эшиги тепасидаги номери ҳам чиройли кўринади-да!

Анна Ивановна девордаги гитарасини олиб, кечяси эшитган куйлардан биттасини чалмоқчи бўлди. Бу «Рўмолим» эди. У кеча йўлда кета туриб ҳам, бир-икки орзаки такрорлаган эди. Куйи енгилгина кўчгандек бўлди. Қаеридир етишмади, чиқмади. Яна такрорлади. Яна чиқмади. Яна бошидан бошлади. Охири куй бир бутунликни ташкил этди. Анна Ивановна жуда қувониб кетди. Куйини завқ билан яна чалди. Жозибалироқ чиққандек бўлди. Шу дақиқада Элмурод унга янада кўркам, севимлироқ кўриниб кетди. «Ахир у менинг севшимни билармикан? Элмурод! Эҳ, Элмурод! Нега билмайсан? Ахир тилим бўлмаса, кўзим, қарашим гапириб турибдику! Яранг тузалгунча тортган ташвишларимни жиндак бўлса ҳам ҳис этсанг экап! Ярангдан эски докани кўчирар экамман, бутун баданим зирқираб кетарди. Қандай қилсам, беозор бўларкин деб, куйиб-нишардим. Наҳот шулардан ҳам сезмасанг!»

Ертўладан жуда узоқ бўлмаган оралиқда нимадир портлади. Ертўла атрофидан зах тунроқ шувиллаб тўкилди. Кишиларнинг бетартиб товуши эшитилди. Жуда яқиндан-ку? Анна Ивановна чаққонгина ўрнидан туриб, гитарани жойига илди, энди эшикка бурилган эди, чиқаверишда Элмурод кўринди.

— Қўрқманг, Анна Ивановна, душман сизнинг ертўлангизга бостириб келгунча қўймаймиз. Булар ўзимизникилар, — деди Элмурод ва Анна Ивановнанинг қаршидан: «Қандай қилиб ўзимизникилар? Бу ерда нега отишади?» деган маънони уқиб яна изоҳ берди, — дарёдан балиқ тутишяпти. Граната ташлашди. Меҳмонларга қовуриб бермоқчимиз.

— Мен сизнинг келишингиз шарафига берилган са-

лютми дебман, — кулди Анна Ивановна ва «худди кутганимда келидинг» деб кўнглидан ўтказди. Кўзлари ёнди.

— Йўқ! Йўқ! Менинг нима учун салют берсинлар? — Элмурод эшикка қараб деди: — Муҳаррам, келаверинг! Мана меҳмонлардан бири — Муҳаррам Ҳасанова, ҳамшаҳарим, институтдошим. Бу киши бизнинг батальон врачси, санвзводимизнинг командири Анна Ивановна Кравцова. Танишинглар.

Анна Ивановна:

— Жуда яхши! Жуда яхши, — дея Муҳаррамнинг қарнисига юрди, бошлаб қўл узатди.

Кўришдилар. Элмурод бунчалик тегажаклик қилиб гаплашган врачга Муҳаррам синчиклаб қаради. Кўнглидан ёш қизларда бўладиган рашкли фикр ўтди.

— Бу киши туни билан сизга меҳмон. Биздан кўра бу ер хавфсизроқ. Отамлашиб ётасизлар. Ундан кейин, Ўзбекистон ҳаётини, ўзбек урф-одатларини билишга қизиқаётган эдингиз. Бу киши мевдан яхшироқ билади — тарихчи! Марҳамат, сўрай берасиз.

У, Муҳаррамни кўриши билан Рашид ёдига тушиб кўнгли хиралашган бўлса ҳам, шу дақиқада жуда хурсанд эди. Фақат Рашид ҳақидаги хабарни қандай қилиб маълум қилишни билмасди. «Майли, ҳозирча қувона тур, вақти соати билан айтарман. Айтиб ҳам нима қилдим? Хуш хабарни етказишдан ҳам кўнглисиз нарса борми? Кейин хатимдан ўзи билиб олар!» деган фикрда эди у.

— Ўзбекистоннинг нимаси бу кишини қизиқтиради? — деди Муҳаррам Элмуродга қараб, унинг чеҳрасида табассум кезарди.

— Қизлари, йиғитлари, олма-анори, ҳамма-ҳаммаси, — дея жавоб берди Элмурод ва ертўла ўртасидаги ясама курсига ўтирди. Муҳаррамни ҳам таклиф этди.

— О, бизнинг йиғитлар жуда шўх бўлади, — деди Муҳаррам ўтираётиб, — битта памунаси мана қошингизда турибди. Қизлар офати!

— Агар шўхи бу киши бўлса, ювошини қизлар киного таклиф этса, «ўзинглар бориб кела қолинглар» деркан-да, — деди Анна Ивановна ҳам кулиб, у юрак дардини шу жумлада айтиб солган эди.

— Бу киши ювошми? Агар фронтга тушиб шундай бўлиб қолган бўлмаса.

— Эҳтимол. Фронт ҳам бир мактаб, — деди Анна ўзига тасалли бериб.

Элмуроднинг кўзи Аннаники билан ногоҳ тўқнашди. Анна юзини четга бурди, қизариб кетди.

— Мен энди борай, яна қидириб юришмасин. Сизлар шўх йигитлар ҳақидами, оқсоқ Темурнинг золимлиги ҳақидами — бемалол гаплашиб ўтиринглар. Қизларнинг аммаси, келинларнинг янгаси бўлиб мен шима қилдим.

— Қачондан бери қизларнинг суҳбатидан қочадиган бўлиб қолдингиз?— кулиб унга тегилди Муҳаррам.

— Сиз ташлаб, эр қилиб кетганингиздан бери,— деди Элмурод чин аралаш ҳазил билан ўзбек тилида ва Аннадан афв сўради.

— Кечирасиз, ўзбекча гапирганим учун. Сир!

Такаббуруна бир кулди-да, чиқиб кетди.

Анна Исаповна аввалига Муҳаррамдан қаттиқ ҳадиксираган эди. Севган қизи бўлса унга сир бериб қўйишдан кўра даҳшатли нарса борми! У Муҳаррамдан кўп нарсани ўсмоқчилаб сўради. Унинг жавоблари оҳангига, сўзларига диққат қилди. Йўқ, Анна Ивановнанинг шубҳаси тонги тумандек тарала бошлади. Кўнгли меҳмондан сув ичди. У эри борлигини, эрининг шу фронтда урушаётганини ва уни бир кўриш иштиёқида кўп суриштирганини айтганда Кравцованинг кўнгли жуда ҳам жойига тушди. Энди у билап бемалол дардлашуви мумкин эди. Шундай бўлса ҳам ўзининг пинҳон севгисини фойда қилишга ботинмади. Балки Муҳаррам бунинг юрагини билгач, ҳампаҳарим дебми ёки қизга ачишибми, Элмуродга оғзидан гуллаб қўяр. Унда шима бўлади? Балки Элмурод севмас!

Шундай бўлса ҳам Анна Ивановна Элмуродни комбат сифатида кўплар ҳурмат этишини айтди, унинг таржимаи ҳоли, граждандликдаги ҳаёти билап жангчилар қизиқишини ваъ қилиб, кўп нарсаларни билди олди.

Эрталаб понушта қилишар экан, Кравцова сўради:

— Севган қизини танийсизми?

— Қизи йўқ бўлса керак.

— Хат олиб туради-ку?

— Сипглиси ёзар. Сипглим бор деганини эшитган эдим.

Анна Ивановна Элмуроднинг яқинда аёл киши қўли билан ёзилган хат олганини билган, шундан бери кўнглининг бир бурчи хира бўлиб ётар эди. Муҳаррамнинг

бу жавобидан кейин қандайдир ички бир товуш: «Мана энди бу томондан ҳам хотиржам бўлдинг!» дерди.

Муҳаррам Элмурод келиб қолар, доб вонуштадан кейин анча пойлаб ўтирди. Ваъдаси ҳам шундай эди. Қараса, вақт кетяпти. Анна Ивановна билан хайрлашиб, штабга борди. Штабда Йўлдошдан бошқа ҳеч ким йўқ эди. У Элмуроднинг ҳали замон келиб қолишини айтди. Анча пойладилар. Келмади. Йўлдошга меҳмонни термилтириб қўйиб, уни қилиш жуда ноқулай кўришди. Қоғоз-чертёжларини йиғинтириб, қутига солди-да, телефонистга роталардан суриштиришни буюрди. Бир неча жойга телефон қилгач:

— Иккинчида экан, ҳалигина чиқиб кетибди. Келиб қолади,— деди Йўлдош.

— Тошкентликлар кўпми?— сўради Муҳаррам.

— Мену, Элмурод. Қуршов олдидан бир Рашид деган сержант бошқа полкдан ўтиб келган эди. Шу сўйиги жангда яраланиб кетди.

Муҳаррамнинг қулоғи динг бўлди. Унга тикилди:

— Рашид?! — деди у чала эшитгандек.

— Ҳа, Рашид.

— Фамилиясини билмайсизми?

— Мен икки мартагина кўрдим, холос. Элмурод билса керак. Ҳар вақт у билан бирга эди. Адашмасам, яраланганда ҳам майдондан Элмурод олиб чиққан. Шундай деб қулоғимга киргандек бўлган эди. Танийсизми?

— Менинг эримнинг ҳам оти Рашид. Яна ўша бўлмасин?

— Эҳтимол.

— Башараси қанақа?

Муҳаррам жуда шониб қолган эди. Унинг кўз олдига қонли майдону, эрининг чўзилиб ётгани келди. Муҳаррамнинг юраги орқасига тортиб, эти увушиб кетди. Йўлдош Рашидни эс-эс эсларди. Унинг устига бировнинг портретини чизиб беришга жуда нўлоқ эди. Қанча уринмасин, унинг бирор характерли чизигини айтиб беролмади. Тўғриси, уни эслолмасди. Муҳаррам айтган белгиларга ҳам жуда мужмал жавоб берди. Муҳаррамнинг тоқати тоқ, Элмуроднинг йўлига кўзи тўрт эди. Тақ этса, эшикка қарарди.

— Оғир яраланганмиди?— маънос сўради Муҳаррам.

— Мен сизни ташвишга солиб қўйдим-а, Муҳаррам-

хон? Эҳтимол у эмасдир. Топшкентда Рашид битта дей-сизми?

— Шундайку-я!.. У бўлса, Элмурод сизга аллақачон айтган бўларди. У эмасдир. Ташвишланманг!

Йўлдош ногиҳон бошлаб қўйган кўнгилсизликдан жуда хижолатда эди.

Ертўлага Бондарь кирди.

— Комбат қани?— сўради Йўлдош.

Бондарь жавоб бериб улгурмаган ҳам эдики, эшикда Элмуроднинг ўзи кўринди. Муҳаррам йиғлаб унга ташланди.

— Нега эримнинг яраланганини мендан яширдингиз?

Элмурод шошиб қолди, унинг елкасидан тутди:

— Нега яшираман? Хафа бўласиз, деб кеча айтмовдим. Бугун айтмоқчи эдим.

Муҳаррам Элмуроднинг қўлига «шилқ» этиб тушди.

— Сув бер!— деди Элмурод Бондарга.

Йўлдошдан бошқа ҳамма — Бондарь, телефонист, старшина ҳайрон бўлиб турарди.

VIII

Турдиев ертўланинг безгак тутгандек титрашидан чўчиб уйғонди. У бу яқин икки ой ичида уйқусидан безовта бўлиб уйғонганини билмайдн. Тўғри, гоҳ-гоҳ душман қўли қичиб, битта-яримта миша ташлаб қўярди. Баъзан кечалари чалқанча ётиб, хаёли қочади, қишлоғи, колхози ёдига тушади. Ёдига тушади-ю, ирғиб ўрнидан туриб узундан-узоқ хат ёзади. Уни кўрган Горкунов: «Рузвельтнинг конгрессга мактубими?» деб кулади. Турдиев ҳам фронт ҳаётида ўз ўрнини топиб қолган, унча-мунча одамнинг ҳазилига бардош бериб, омбурдек узиб жавоб қайтаради. Мабодо Горкунов унинг Чикалодаги бури билан ер кавлашларини эсига солса ёки кўзини чирт юмиб, ўқ узганларини қилиб берса, энди ўзига ҳам кор қилади, қотиб-қотиб кулади. Унга Борисовнинг меҳнати кўп сингди. Горкуновникини-ку чегараси йўқ. Горкунов унинг гидрокига қойил қолса, Борисов тил ўрганинга бўлган қобилияти ва хотирасига тап берарди.

Ҳа, Турдиев фронтнинг аччиқ ҳаётига кўникиб қолган. Шунинг учун ҳам, у ертўлани безгак тутгандек тит-

рашидан чўчиб уйғонди-ю, ҳайрон бўлмади. Аввалига, тушим эмасми, деган фикр хаёлидан ўтди. Аммо ертўла тирқишларидан ҳали шувиллаб туриб бўлмаган тупроқ фикрини бўлди. Туни эмаслигига иқроор бўлгач, ўзидан сал нарида ётган Горкуновга қаради. У ҳам бошини кўтарган эди. Икковининг кўзи: «Нима гап?» дегандек бир-бирига қадалди. Одатда, фронтда бундай вақтларда тезда қуролни олиб ташқарига чиқилади. Улар ҳам худди шундай қилдилар.

Сал ўтмай душман мудофаасининг уфқида устма-уст яллиғ кўтарилди, кейин гумбурлаш эширилди. Навбат-ма-навбат бири олиб, бири қўяётган бомбардимон узоқ чўзилди. Тонг ёринди. Ердан кўтарилган чап-тўзон оғир-оғир қалқди. Душман мудофаасининг уфқини кўриб бўлмай қолди. Худди улуғ майдонда буғдой шопирилайётганга ўхшарди. Ертўланинг чеккаларидан шув-шув тупроқ тўкилди. Устунга илиғлиқ котелоклар бир-бирига урилиб, баъзиси ерга туриб кетди.

— Яшавор, беш қирра юлдузликларимиз,— деди Турдиев ва Горкуновга қараб давом этди:— Бу ерда зилзила, у ерларда роса беланчак десапгиз-чи! Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр, дейдилар.

— Ҳали бу кам. Нега ёниқ чирогимизга пуфлайди? Ўзиники ўчмаса асти ҳисобмас,— деди Горкунов.

Икки-учта катта бомба устма-уст портлади, сўнгига яна ундан ҳам зўрроғи қўшилди. Ер кетма-кет силкиниб кетди. Узоқда вулқондек бўлиб кўкка кўтарилган тупроқ тўнтариглиқ воронкадек ерга чўкди, осмонда туман-тўзон қолди.

Бомбардимон кучайгандан кучайиб борди. Унга узоққа отар замбаракларининг паъраси қўшилди. Тўплар ҳам бир соат чамаси жазава қилди. Ерни парча-парча ўйиб кўкка отди... Бу манзарани юқори бир ердан кузатиб турган киши ёқа ушларди. «Ер ўз ўқида кўчиб, бирор жойи илиниб қолгану, кучли бўрон эса уни учирини тараддуида уринаяпти» деб ўйларди.

Турдиев барчасини кузата туриб, комиссар Ракитининг куни кеча ўтказган суҳбатини эслади. У қуролларимизнинг кундан-кун кўпайиб, тараққий топиб бораётганини, жангчиларимизнинг тобланиб, маънавий руҳи ўсиб бораётганини, душманнинг эса кенг фронтда сочилиб, ҳолдан тояётганини сўзлаб, қаттиқ жангга тайёр туришни уқтирган эди. Шунда бир жангчи: «Қани ўша

қаттиқроқ жанг қиладиган тўқиниш, қачон бошланади? Ета бериб моғор босиб кетдик-ку!» деб ўзича тўнғиллади. Комиссар «яқин қолди», деди-ю, вақтини айтмади, лекин кечқурун буйруқ келди: «Эртага фронт ҳужумга кўчади». Мана, эрта ҳам бўлди. Ҳужумнинг тайёрлигини Турдиев ўз кўзи билан кузатмоқда, барча фронт кузатмоқда.

Жарликда моторлар гуриллади. Сал ўтмай танкларимиз саф тортиб майдонга чиқди. Танклар бир текисда, жуда ҳам шошмай, салмоқлаб борарди. Турдиев кузатиб турди. У шу вақтгача бунча танкимизнинг қатор бўлиб майдонга кириб келганини кўрмаган эди. Ракитин танклар ишлаб чиқаришимизнинг ой сари ўсиб бораётганини суҳбатида айтганда тасаввур қилолмаган эди. Нуқул кўз олдига Чикалодаги немис танклари келади-ю, крести таъбини хира қиларди. Мана, танкларни эринмай бир-бир санади, юлдузиши аниқ кўриб турибди. Танклар йўлда мудофаа олдига чиққач, жапговар тартиб олиб, таралди. Улар устидан ошириб тўп ва миномётларимиз ҳамон отарди. Улар ёнига танклар ҳам қўшилиб турди. Мотор овози ва портлаш оламини тутди. Шу вақт Турдиев: «Ҳужумга тайёрланинг!» деган командани эшитди. Бу команда тоғдаги хўрозлар қичқиришидай тезда бирини бири илиб, оғизма-оғиз мудофаанинг у бошигача ўтиб кетди. Турдиев эстафета маррасида команда берилишини кутган кишидек кўзини команда нуқти томондан узмади. Команда ҳам берилди: Кўк ракета учди. Ҳозиргача фақат каскаларигиша кўришиб турган кишилар оёққа қалқдилар. Турдиев биринчи бўлиб олдидида борини пиятида эди. Бундоқ қараса, улдан ҳам олдидида кечаги «ўша тўқнашини қачон бошланади» деган йигит билдиллаб кетяпти. Улар танкларни қувиб кетдилар. Танклар душман мудофаасининг олдинги қаторини бир совуриб чиққач, ичкарига кириб кетди. Худди шунингдек тўпларимиз ўз ўқларини яна ҳам орқага кўчирдилар. Осмонда эса ўнга яқин қирувчи самолётларимиз душман орқа томониши назорат остига олиб, баъзан шўнғиб ишлаб ҳам турарди. Осмоннинг анави бурчида ҳаво жанги борарди. Душман ерда бор кучини тўплаб ишга солди. Лекин селдек кўчган танкларимиз уларни нишонга олар ёки тўппа-тўғри босиб бориб, мажақлаб кетар эди.

Танклар йироқлашиб, уларни автоматчилар кузатиб

кетгач, олдинги қаторда қисқа ва қонли найзабозлик бошланди.

Турдиев кечаги ҳафта найзали милтигини автоматга алмаширганига бир лаҳза ачинди. «Автомат яхши нарсаку-я, лекин шу тонда милтиқ керак эди-да» деди у ўзича. Анов тоғда Горкуновнинг учта гитлерчини устма-уст найзага олгани нур тезлигида хаёлидан ўтди. Хаёлидан ўтказаётиб, бундоқ қараса, бир фриц алоқа йўлидан пилдиллаганича қаринисига келяпти. Зумда фикрини йиғиб, унга ўқ узди. Аммо фрицнинг ўқ теккандан кейинми ёки олдинми йиқилганини пайқамади. Фақат икки марта оёқ силтаганини кўрди. Фирллаб бориб, қўлидан қуролини олди. Ўқи бор-йўғини аниқлагунча йўқ эди, қаёқдандир учган ўқ бўйнига осиглиқ ўз автоматининг қўноғини учириб кетди. Бир лаҳза энгашди. Атрофга кўз ташлади. Бўйнидан автоматини чиқариб ташлаб, фрицники билан олдинга қараб кетди. Икки-уч ертўлани четлаб ўтиб алоқа йўлидан кетарди. Унинг атрофдаги кишилар билан иши йўқдай. У гўё мустақил урушарди. Ўзидан йигирма метр варида Горкуновни кўриб қолди. У ҳамон, «ўзимизнинг рус милтигимиз яхши» деб, бепотарни қўймасди. Турдиев унга қараб бурилиши билан, унинг ёнидан чиқиб қолган гитлерчини кўрди. Гитлерчи энди Горкуновни нишонга олган эди ҳамки, Турдиев бор овози билан: «Хальт» деб бақирди. Гитлерчи чўчиди, ўқ узинга фикрини йиққунча бўлмай, Турдиев унга ташланди. Зарб билан босиб тушди. Қайси биринингдир автоматидан ўқ узилди, лекин ҳавога учди. Анча олишишди. Турдиевнинг қўлини гитлерчи гарчча тишлади. Турдиев: «Тишлама, ҳезалак!» деб қўлини унинг оғзидан шахт билан тортиб, энди муштга жуфтлаган эди, тепасида Горкуновни кўрди... Гитлерчи сарапжомланди.

— Ўқинг йўқми?— сўради Горкунов.

Шу саволдан кейин Турдиев бир нарсага ҳайрон бўлди: гитлерчини-ку, «Хальт!» деб чўчитгани тўғри, энди нега отиб қўя қолмай, устига ўзини ташлади! Ўқ бўлса бор эди. У бу саволга ҳамон жавоб беролмасди. «Олга, олға! Қуролдошлар, олға!» деган товуш эшитилди. Турдиев бундоқ қараб, кўзларига қон қуйилиб кетган, ўнг қўлида тўпшонча, чап қўлида граната тутган Ракитинни кўрди. У ўнтача жангчи билан олдинда яловдордек учиб борарди. Турдиевнинг қалбида шу онгача кўрилмаган

ҳис пайдо бўлиб, бу ҳис уни Ракитин томонга ғурур билан ундарди. У беихтиёр, гўё комиссардай кейин такрорлаш зарурдек ўз-ўзига икки марта «олға-олға» деди-ю, Ракитиннинг кетида югурди. Ракитин буни кўрди, қайрилиб бир қаради, қурум босган юзлари ёришди, кўзлари порлади...

Уч соатлар чамаси давом этган жангдан кейин бўлинма қишлоққа кирди. Ойлар мобайнида цементлаб ишланган Дотлар, сахий рус ўрмонининг сурх ёғочларидан ишланган Дзотлар ўпирилган ўрадек бўлиб орқада қолди. Ерга кўмилган танклар қувурлари қийшайиб ҳар ер-ҳар ерда ётарди. Мажақланган тўп, пулемётлар сочилиб кетибди. Ана бир пулемётнинг уч оёғи фотоаппаратнинг оёғидек тикка турганча қолибди. Ажабо, қандай қилиб устидаги пулемётни учиб кетиб ўзи қолибди! Ёнида бақа ранг шинелли икки немис мукка тушганича ётибди. Эгаси ташлаб қочган зениткалар қувури кўкка қараб пола қилаётгандек. Олдида бир неча яшик снарядлар отишга тайёрланганича қола берибди. Солдатлари қани?

Ракитин жангчиларни қишлоққа бошлаб кириши билан, қисқагина қилиб бундай вақтларда қандай жанг олиб бориш кераклигини тушунтирди-да, кишиларни бўлиб юборди. Ҳамон отишма борарди. Душмanning қандай чекинаётганини навбатма-навбат кўкка илон тилини чўзаётган уйларнинг алангасидан билиш мумкин эди. Ут қўйилган уйлар биров остидан титаётган гулхандек, лов-лов этиб осмонга дам уради. Ўз ўлжасини зўр иштаҳа билан қамрайди. Қора тутун буруқсаб, қип-қизил алангани кўмади, буралиб кўтарилади, тутун аралаш зарб билан отилган чўғлар сўниб, пастга шўнғийди.

Турдиев ўтда қолган кишидек, олдинга отилди. Кўчада ётган бир от ўлигининг устидан ҳатлаб ўтаман деб, нарёғида ётган фриц мурдасининг қорнига оёқ ташлаганини билмай қолди. Орқасига бир қараб қўйди. Икки кўчанинг чорраҳасига чиқиб, бундоқ қараса, нариги бошдаги бир қўра ёнмоқда, холос, «демак, бу томонларга ўт қўйгани улгурмапти» деган ўй бошидан ўтди.

Бу ўй билан ўзига далда бергунча йўқ эди, бир фашист қўлида катта машъала билан четан девордан ўзини кўчага ташлади. Ташлади-ю, машъала билан қарши кўранинг қамиш томи остига югурди, ўт туташтирди. Унга ҳам қаноат қилмади шекилли, граната ирғитди. Аланга гул кўтарилди.

Турдиев бу воқеанинг бир неча дақиқада ўтганини кўриб, шошиб қолди. Уни шартта отай деди-ю, нима учундир бу билан қаноат қилмайдигандек кўринди. У бир тўхтама келгунча бўлмай кўчанинг у бошида яна биттаси пайдо бўлди. Турдиев ўзини девор панасига олди. У, аввал, кейин пайдо бўлган душманни нишонга олиб, мана бу кўз олдида ўт қўйган жиноятчини тириклайин бир сазойи қилмоқчи бўлди. Назарида, мана бунисининг гуноҳи уникидан оғирроқ кўринди. Ўқ узди. У, немис йиқилиши билан бунисига қараса, машғаласини ташлаб, зингиллаганича қочиб кетяпти. Кетидан қувди. Бир сидра қисқа ўқ узди. Немис ўзини тапна ерга ташлаб, яна туриб қочди. Бир девордан ошди. Турдиев кетидан ташлади. Яна қувди. Немис орқасига қарамай бир граната иргитди. Турдиев уни ёплаб ўтди. Яна қувди. Энди етиб, ёқасига чанг ташлашга мўлжаллаган эди ҳам, немис автоматини иргитиб орқасига ўгирилди-ю, «Гитлер капут! Гитлер капут!» деб қўл кўтарди. Турдиев ҳеч нарса демасдан унинг кўкрак чўптаги тепасидаги қанот ёзиб турган бургут суратини узиб олиб, ерга отди.

Турдиев унинг ҳаракатига тушуинмай, ҳаллослаб турарди. Фриц ҳаллослашдан кўра, безгак тутган кишидек шақиллаб титрарди.

Турдиев уни қўлга тирик туширишга туширди-ю, кейин нима қилишни билмай қолди. Кўзини мўлтиллаб отиб ташлай деса, нега уни қувиб шу ергача келди. Барибир аламдан чиқмайдиган бўлиб кўринди. Аччиқ-аччиқ, илон пўст ташлайдиган қилиб гапирай деса, тилини билмайди. Билганда ҳам, унга гап кор қилармиди!

Турдиев аламга чидолмай, ёниб турган уйлари кўлини нуқиб кўрсатди, зўр бир гап билан узиб олмоқчи бўлди-ю, титраб, фақат «Бойқуш! Бойқуш, офат!» деди холос. Лекин бу билан ҳам қалби енгил тортмади, фриц жим турарди. Чидолмади, бир мушт солди, немис каловланиб бориб йиқилди. Ётган ерида яна: «Гитлер капут!» деб қўл кўтарди. Турдиев туришга имо қилди. У турди-ю, Турдиевга яқин келолмай жойида қотиб қолди. Турдиев унга қараб одимлар экан, фриц, яна мушт тушаётгандек кўзини пирпиратди. Яқиндан бир ўқ чақнади. Ялт қарашди.

— Эй зангар, ишдан қўйдинг, — деди ҳали жанг давом этаётган Турдиевнинг ёдига тушиб ва қаршидан

чиққан таниш жангчига: «Ол, буни!» деди-ю, елиб кетди.

Турдиев кўчага чиқди. Бола қичқирғи қулоғига кирди. Товуш келган томонга чопди. Эшик олдида бир кампир қонга беланиб, кўча томонга судралар эди. Турдиевни кўрди-ю, хиралашиб бораётган кўзларини қуруққа ташлапган балиқнинг оғзидай катта очиб, сўнгги марта олға талпишди, лекин оғзидан сўзи чиқмай қолди. Фақат қўли билан ичкари томонни кўрсатолди. У кирди, эмикликли бир бола остонада биғиллаб ётарди. Қонга беланган. Шу даражада қонга беланган эдики, эндигина она қориндан тушганга ўхшарди. Турдиев уни даст кўтариб олди. Лекин қаеридан қоп оқаётганини билолмади. Ташқарига чиқди. Боланинг онасини қидираётгандек атрофга жовдиради. Бейхитёр кампир ётган эмиikka йўл олди. Кампир ҳамон тирик эди. Болани Турдиев қўлида кўрди-ю, аданган болани ўз эгасига топширган кишидек мамнун термилди. Болани Турдиев қўлида кўриш кучигина уни шу овгача тирик ушлаб тургандек, шилқ этиб бошини ерга қўйди. Жон берди. Турдиев нима қилишини билмасди. Болани кўтариб кўчага чиқди. Бирдан тиббий пункт ёдига тушди-ю, боланинг ҳаёти фақат ўша ердагина сақланиб қоладигандек югурди. Бола ҳамон шомдаги чумчуқдек чирқиллар, бир нарсдан қаттиқ чўчиётгандек энтикиб тушар, баъзан Турдиевга тикилиб жим қолар эди. Икки-уч ўқ худди Турдиевнинг ёпгинасида чирт-чирт этиб-ер ялади. У, ўгирилиб қаради. Ўзини бир четга олди. Алапглади. Яна ўқ учди. Ўқ учган томонга қараб, чердакда бақа ранг шинелнинг барини кўриб қолди. Болани аста ерга ётқизди. Бола баттар биғиллади. Назарида болани қонга белаб кетган шу бақа ранг шинелли бўлиб кўринди-ю, кўчанинг чети бўйлаб, чердакка йўл олди. Остидан қулоқ сояди: биттами? Қисирлаган чўшлар товуши қулоғига чалинди. Кетидан автомат ўқи узилди. Турдиевнинг барини ялаб ўтди, у пастроқ буқинди. Энди белидан грапатасини олиб, отишга ҳозирлик кўрган эди, қаёқданбир бир ўқ чақнади-ю, бир нарса чердакдан шалоп этиб унинг олдига тушди. Бундоқ қараса, немиснинг ўлиги. Кўчанинг нариги бетида, четан деворнинг остидан бир қизил аскар кулиб қаддини ростлар эди.

Турдиев гранатасини белига қистириб, болани олгани келганда, у ўлиб қолган эди. Шунча ўликларни кўриб мижжасига нам чиқмаган Турдиев бирдан йиғлаб юбор-

ди. Унинг товушига немисни отган бояги жангчи келди. Масалага тушунди-ю, чурқ этолмади. Турдиев бир болага қаради, бир чердакдан учиб тушган немис мурдасига қаради. Болани ўлик бўлса ҳам немис кўзидан узоқроқ тутай деб ўйладими, ҳайтовур, уни кўтариб қаёққадир жўнади. Бояги жангчи орқасидан қараб қолди.

IX

Турдиевнинг ҳозирги важоҳатини кўрган киши уни бир умр дилхушлик қилмаган, бировга икки оғиз ширин сўз айтиб, эркаламаган, ҳатто, кулги-табассум нима билмаган, ҳаётини қовоқ солиб, «хушнингга келса шуман» деб ўтказганлар қаторига қўшиб қўяди. Фриц отиб кетган ҳалиги гўдакнинг чирқиллаши, эшикдаги онанинг маъсум боқишлари кўз олдидан кетмасди. Гўё она ҳамон ўша ерда ётади. Аввалига уни кампир деб ўйлаган эди, жанг типгандап кейин бориб кўрса, ёшгина жувон, фақат сочлари бевақт оқарган, юзларига ажип кирган экан.

Турдиев нафаси бўғилиб эшикка чиқини биллап врач Анна Ивановна дуч келди:

— Гўдакни асраб қололмабсиз-да?

Турдиев шу саволдан яна ҳам изтиробга келди. Титраб-қақшаб юрагини очиб солди:

— Мана шу алам қияпти. Гўдакни-я, гўдакни отди, худди кўзимнинг олдидан отди. Қандай қилиб қўли борди экан, ўртоқ доктор?— Турдиевнинг томоғига ёнғокдек бир нарсанга тикилиб келди, димоғи ачиди, кўзига ёш тўлди. Товуши бутунлай ўзгариб деди:— Бу лаънатли душманлар нуқул гўдакка ўч бўладими дейман.

— Шупақага ўхшайди, ўртоқ Турдиев, менинг онамни ҳам отиб кетишган экан гўдакнингимда.

— Сизнинг-а? Кимлар?

— Ҳа, менинг. Босмачилар.

Анна Ивановнанинг ранги ўзгарди. Узун бир воқеани эслагандек кўзлари бир нуқтага тикилди. Юз ўгириб олди. Бир зумдан кейин: «Шундай, ўртоқ Турдиев!» деди-ю, хомуш одимлаб кетди. Турдиев унинг орқасидан қараб, раҳми келиб қолди. «Бечора, бунинг ҳам дарди ичида экан», деб кўнглидан ўтказди.

Турдиев жўралари қонига хомуш кириб борди. Ҳамон унинг кўз олдидан қўлида жоп берган гўдак турар,

бу гўдак бир маҳаллар босмачилар қишлоққа ўт қўйиб, вайрона қилиб қочганда, онаси билан қолиб кетган синглиси Мастурани ёдига солди. Йўқ, ёдига солмади, балки худди ўшанинг ўзи бўлиб кўринди. Кўринди-ю, юракбағри баттар эзилиб кетди. Ўша гўдакни яна бир марта кўргиси, мўлтиллаб турган мунчоқ кўзларига боққиси келди. Эҳтимол, шу гўдак ўша синглисининг ўзидир! Турдиев ўша ўз синглисини ҳамон эмадиган гўдакдек тасаввур этарди. Уни охириги марта онаси бағрида қандай кўрган бўлса шундай хотирасида қолган. У вақтда Турдиевнинг ўзи беш яшар зийраккина бола эди. Боғдан узумлар узиб чиқиб, синглисига гўжумлаб шимдирарди. У эндигина қиҳ-қиҳлаб куладиган бўлган эди. Нима бўлди-ю, Турдиевнинг ота ўзи билан қўшни қишлоқдаги қаришдошлариникига меҳмонга олиб кетди. Уч кундан кейин улар келганда қишлоқ вайрон бўлган, баъзи биоплари ҳамон бурқсиб ёнарди. Улар ўз кўрганларига кириб останада отилиб ётган онани кўрдилар. Синглиси Мастура ерда ҳам, кўнда ҳам йўқ эди. Уни уйда қолиб кетганини ҳам, босмачилар олиб кетганини ҳам аниқлолмадилар. Босмачилар йиғлоқи гўдакни бошига урсинми! Ҳамма ёқни остин-устун қилиб қидирдилар, қишлоқда омон қолганлардан суриштирдилар, қўшни қишлоқларга одам юбордилар — ҳеч қаердап изини тополмадилар. Уни уйда қолиб куйиб кетганга чиқардилар. Лекин кимдир: «Босмачиларни қувиб кетган қизил аскарлар олиб кетган бўлмасин?» деди. Бунга кўпчилик ишонмади. «Қизил аскарлар эмизикли болани нима қилсин? Ана, Болтабойнинг инкала гўдаги қўргонида қолибди-ку. Уни олмапти-ку», деди яна аллаким. Хуллас, ҳар ким ҳар нарса деди-ю, лекин Мастурадан аниқ хабар берувчи киши бўлмади. Маана бугунги гўдак, Турдиевнинг назарида ўша синглиси Мастуранинг ўзи эди. У синглисини топди, лекин уни асраб қололмади. Гўё синглиси ўз қўлида, ўзининг кўз олдига ҳалок бўлгандек бўлди. Бу жуда ҳам даҳшатли эди! Унинг хаёлида бугун жанг қилаётган гитлерчилар билан Мастуранинг фожиасига сабабчи бўлган босмачилар бир-бири билан қоришиб кетган. Босмачиларни кўрмаганиданми, уларни ўйласа, ҳалигина қишлоқдан қувиб чиқарилган бақа ранг шинелли пемислар кўз олдига келарди. У худди синглисининг қотилини энди топгандай титраб-қақшаб қасосга иштиларди. Шу дақиқада унинг

учун дунёда ўлим, қўрқув эмас, фақат қасос, қурбон бўлган синглизининг қасосигина яшарди...

Унинг хаёлига Анна Ивановнанинг ҳалиги сўзи соя ташларди. «Наҳотки шу доктор ҳам унинг синглизини Мастура сингари граждонлар уруши йилларининг тақдир севмай, улоқтириб ташлаган бахтсизларидан бири? Қандай қилиб? Ҳаммадан унинг онасини ҳам босмачилар отиб кетгани қизиқ. Улар томонда ҳам босмачи бўлганми? Отаси-чи? Отаси қаёқда қолибди? Нега бировга бериб қўя қолибди. Асли ҳаммасини сўрасам бўлар экан. Ўзи қаерлик?» деган ўйлар бошида уяси бузилган арилардек гувиллашиб қолди. Энди синглизини шу доктор бўлиб кўзига кўринди, Элмуроднинг бир маҳал «докторимиз сенга ўхшаб кетади» дегани ёдига тушди. Бу эслашдан кўзлари яна ҳам яшнаб кетди. Лекин шу маҳал шинели этагига кўзи тушиб, тангадек қора доғни кўрди-ю, унинг ҳалиги гўдак қони эканини англаб, яна юраги орқасига тортиб кетди.

X

Зебо Элмурод билан хайрлашолмай қолганидан анча вақтгача ўксиб юрди. У «Элмурод кетиш кунини мендан сир тутди» деб гумон қиларди. Кетгандан кейин бир ойдан ортиқроқ хат бўлмади. Шунда унинг йиғлаган кунлари ҳам бўлди. Унинг қош-қовоғига қарайвериб, она бечора ҳолдан толди.

— Болам, куймоқ ҳам эви билан-да,— унинг «суймоқ» дейишга тили бормасди, қизининг жароҳатини тирпашидан қўрқарди.— Ранги рўйингни қарагин, саргайиб кетибди. Куйгандан кўра, соғлигини тила! Улмаган қул бир кун эшик қоқиб кириб келади,— деди она.

Онанинг ўғити бир-икки кунгагина малҳам бўларди. Яна унинг бошида минг хил ўй кеза бошларди. Биринчи хат келди-ю, у ўзини тутиб олди. Элмурод анча тасалли бериб ёзган эди. Элмурод ҳадемай, қулоч ёзиб кириб келадигандай кўриниб қолди. Зебо хат устига хат ёзди. Хат олди. Хуллас кўника бошлади. У ҳижрошнинг бунчаллик жаллод бўлишини илгари ҳеч хаёлига келтириб кўрмаган экан. Агар биров шундай қийин бўлади деса, Элмуроднинг бўйига осилиб ҳўнг-ҳўнг йиғлармиди!— у тасаввур этолмайди.

У кўникиб ўзини тутиб, кўнгли жойига тушгандан кейин ўзига кела бошлади: рангига қон югурди, лабла-рида кулги незди.

Мана бир печа кунки, уларни муддатидан олдин ин-ститутни битиртириб юбордилар. Бир куни дарсдан сўнг тўсатдан лекция залида мажлис бўлиб қолди. Фронт врач-ларга муҳтож эканини қисқагина гапириб, директор буй-руқ ўқиди. (Қисқартирилган программа билан дарс ўти-лиши бежиз эмасди. Бу ҳақда турли фикрлар юрарди). Ҳарбий комиссарлик чақириб, унвоп билан табриклади, қисмларга тақсимлади. Зебо санитар поездга тушди. Кеча бош врач Иван Иванович у билан суҳбат ўтказди. Шу яқин купларда сафарга чиқажакларини билдирди.

Бугун ҳам Зебо станцияга кетган. Нима учундир ту-тилиб қолди. Она унинг кечикишидан безовталанарди. Гоҳ-гоҳ эшикка чиқиб келарди.

Зебо шинелини билагига солиб кириб келди. Она уни кўрди-ю, гўнаҳонликка тушди:

— Мунча кечикмасанг, болам. Онаизорингнинг кўзи тўрт бўлиб ўтирганини билмайсанми? Камол аканг икки ойдан бери хат ёзмаса, сен ҳар куни шунга кечикиб келсанг. Нима, онангда қасдларинг борми?

Она кўзига чиққан икки томчи ёшини рўмолининг учига артди.

— Вой, ойижон-эй, бунча жизгинак бўлаверасиз. По-ездда бугун бош врач дарс ўтказди. Поезд госпиталь эмас-да. Ундан чиқиб, машиначидаги шинелимни ол-дим,— деди Зебо ва шинелини кийиб, ойна олдида айланди-да, онасига эркаланди:— Ярашибдими, ойи-жон?

— Ҳа, қуббадай, болам. Яхши кунларда кийиб адо қил.

Опанинг гина-кудурати саратон ёмғиридек тез ўтиб бўлган эди. У ёзилиб, қизи билан овқатланди. Овқатдан кейин Зебо янги шинелига погонлар тақиб, бир ўртеги-никига «ўзини кўрсатиб келгани» кетди.

— Барвақтроқ қайт, болам,— деб қолди она.

Кўча муволишида бошига тивит рўмол ўраган бир жувон билан кексароқ бир кишига дуч келди. Жувон кекса кишидан нимадир сўрагану, у жавоб беролмай тур-ган бўлса керак, шинелли Зебога кўзи тушиши билан «мана бу киши билса ажабмас», деб Зебони кўрсатди ва ўзи жўнаб кетди.

Жувон кўлидаги бир парча қовонни Зебога узатиб, деди:

— Шу госпитал, қаерда, битмайсиэми?

— Денгиз бўйида.

— Қайси трамвай билан борилади?

— Трамвайсиз, мапа бундай борила ҳам бўлади, — деди Зебо кўли билан Муҳаррам келган томонни кўрсатиб, — ўзингиз шу томондап келянсия шекилли?

— Йўқ, мен мапа бу кўчадап чиқдим, — деб шундоқ қина ёнларида бўлган кўчани кўрсатди у.

— Шаҳарга биринчи марта келишингизми?

— Ҳа.

— Юринг, мен ҳам шу ёқдан айланиб кета қолай. Қаёқдан келдингиз?

— Фронтдап.

— Фронтдап?! — ажабланиб сўради Зебо. Жувоннинг граждан кийимидалиги уни ҳайратда қолдирди: — Ҳарбийсиз?

— Йўқ, иш билан борган эдим, эримнинг яраланиб кетганини эшитдим. Уни қидириб юрибман. Тбилисида бўлдим. Улар, шу ерда дейишди.

Улар кичик кўчадан кенг, икки томони кўп қаватли бинолар билан қопланган кўчага чиқдилар.

— Ўзингиз қаердан? — деди ҳамон қизиқиб Зебо. Чиройли қишлоқ пальто кийган, бошига янгигина тивит рўмон ўраган, бодомқовоқ, очиқ юз, истараси иссиқ бу жувон уни қизиқтириб қолган эди. Унинг толиққани, руҳан қийнала-қийнала тунлари яхши ухлай олмагани ранги рўйидап кўриниб турарди.

— Тошкентдап.

— Хув, ўна бино, — деди Зебо узоқдап госпитални кўрсатиб.

— Раҳмат, бу ёғига ўзим бораман.

— Йўқ, майли, бирга борамиз. Менинг ҳам ишим чиқиб қолди.

— Сиз шу ерда ишлайсизми? — деди Муҳаррам Зебонинг ҳарбий врач формасидаги кийим-бошига назар ташлаб. Ўз эрмини Зебодан сўрашга мажбур этган ҳам унинг шу формаси эди.

— Йўқ. Мен эндигина битирдим. Санитар поездга тайинладилар.

Муҳаррам шошинқираган қадамлар билан госпиталь зиласидап юксак бинога кўтарилди-ю, Зебони унутган-

дек ичкарига ўзини урди. Узун коридордан пилдиллаб борарди. Навбатчи чол уни тўхтатди: Чол Муҳаррам кўрсатган қоғоздаги госпиталь шу эканини тасдиқлади, лекин бугун касаллар билан учрашув кунини эмаслигини айтди. Унинг илтимосларига қулоқ солмади.

— Эрталаб келинг, бошлиқ шу ерда бўлади. Овора бўлманг, ундан бошқа ҳеч ким рухсат этолмайди.

— Ахир мен узоқдан келдим.

— Менга барибир. Буйруқ шундай. Ҳарбий интизом.

Зебо чолнинг тутган ерини кесадиган хилидан эканини фаҳмлади-ю, Муҳаррамга бир кўзини қисиб имо қилди. Коридор бўйлаб ичкарига қараб кетди. Чол унга ҳеч нима демади. Ҳатто бесўнақай қўлининг панжаларини кериб, ҳарбийча салом ҳам бериб қўйди. Бир неча дақиқадап кейин Зебо қайтиб чиқиб:

— Шу ерда. Бонидан яраланган экан. Навбатчи врач «аҳволни дуруст» дейди. Бугун кўришнинг ҳеч иложи йўқ. Шунча илтижо қилдим, бўлмади,— деди.

Муҳаррам бўшашиб тушди. Йиелагудек бўлиб эшикка чиқди. Зинадан дастга тушмай, госпиталнинг юқори қават деразаларига қаради. Деразалар ойнаси оқ бўёқ билан тўлқинсимон бўялган, ҳеч нарса кўринмасди. Зебо унинг ёнига келиб турди.

— Меҳмонхона яқинми?— сўради у жуда бўшашиб.

Шу дақиқада у Зебонинг кўзига ҳимоясиз, меҳрибони йўқ бир ғарибдек кўриниб кетди.

— Меҳмонхона ку узоқмас. Лекин унда нима қиласиз. Бизникига юринг. Бемалол. Мену, одам — бошқа ҳеч ким йўқ.

Муҳаррам «ялт» этиб бу меҳрибон қизга қаради. Чеҳраси очиқ, дўндиққина қиз — Зебо жавоб кутиб турарди.

— Ортиқча ташвиш бўламан-да,— деди жувон.

— Ташвиши борми? Шу оғир кунларда бир-биримизга тиргак бўлмасак, қачон бўламиз?!

— Раҳмат, — деди жувон ва «қани бўлмаса танишайлик» деди-да, қўл узатиб, исмини айтди:— Муҳаррам!

— Зебо! Мусофирлик ёмон. Ҳеч ким сени тапмайди. Хусусан қора кун бошингга тушганда.

Муҳаррам Рашиднинг яраланганини эшитгандан бери кўнгли хира. Баъзан алланечук бўлиб, оғир хаёлларга боради. Делегация Тошкентга қайтар экан, жавоб олиб қолди. Йўлда икки госпиталда бўлди. У ерда Тбилисидан

аниқлашни маслаҳат бердилар. Охири шу шаҳардалигини билди.

Она уларни очиқ юз билан қарши олди. Зебога «Бу ким» дегандек қараб қўйди. Ичкарига таклиф этди.

— Тошкентлик дугонам,— деб кулди Зебо.

Муҳаррам қаттиқ чарчаган эди, йўл азоби — гўр азоби, деб бекорга айтмаганлар! Биринчи пиёла чойдан кейин оқ эспоқ босиб, кўзлари ёшланди, томир-томирлари бўнашди. Меҳмоннинг толиққанини кўрган она:

— Қизим, ёта қолинглар. Меҳмон йўл юриб келган. Толиққан. Ҳар қанча гапинглар бўлса эрталаб гаплашарсизлар,— деди.

Зебо меҳмонни ўз хонасига бошлаб кирди. Хона кичиккина, бежирим. Ҳамма нарса жойнда. Етишмаган нарса йўқдай. Тоза. Дераза тагида каравот. Ёстиғи устига позик гулли тўр ёпилган. Каравот қуббалари чироқдан ёнади. Пол ярқирайди. Деворларда суратлар. Каравот оёғида қадимий диван. Филофи оқ сурдан. Суянчиғига юмшоққина ёстиқ ташлаб қўйилган. Ёнида китобли этажерка. Анчадан бери бундай хонада ухламаган Муҳаррамнинг кўзига жуда кўркам кўрипти, димоғига қандайдир ёқимли, кишини аллаловчи ҳид урди. Унинг кўзи қисилиб борарди.

— Сиз каравотда ётинг,— деди Зебо.

— Майли.

Муҳаррам ечинаётиб каравот тепасидаги суратларга бепхтёр кўз ташлади. Бирдан сесканиб кетди. Ўз кўзига ишопмади. Уқалади. Йўқ, чин. Деворда турган суратнинг бири — Элмурод. Ўша, бундан бир ҳафта бурунгина хайрлашиб қолган Элмурод. У Муҳаррамга тапиш ҳарбий формада жилмайиб турарди. Гўё унга: «Сен бу ерда нима қилиб юрибсан?» дерди. Муҳаррамнинг уйқуси қочгандек бўлди. «Бу хонадонга қаёқдан келиб қолди? Яна уй тўрида. Қиз каравоти тепасида. Зебога уйлашганими? Кўришганимизда бу ҳақда ҳеч нарса демовди-ку? Ўзинг кўркам қизнинг уйи тўрига чиқиб кетибсану, тагин менга таъналар қилиб кун бермайсан», деган ўй чулғади Муҳаррамни. Унинг тикилиб қараб тургани устига эшикка чиқиб кетган Зебо кириб келди. Муҳаррамнинг суратга тикилиб турганини кўриб:

— Танийсизми? У ҳам Тошкентдан,— деди.

— Яхши танийман. Бир институтданмиз. Фронтида ҳам кўришдик.

— А? Ростдаими?— қувониб кетди Зебо.— Ойи, ҳай ойи, бу ёққа киришг. Меҳмон Элмуродни тавир эканлар. Фронтда ҳам кўрибдилар.

Она ҳеч нарсага тузуккина тушунмай, останада:

— Нима, болам, нима?— деб аграйиб турарди.

Зебо сўзини такрорлади. «Вой шунақами?» деди-ю, уйга кириб келди. Муҳаррамдан «Шу гап ростми?» дегандек кўзини олмас эди. Муҳаррам каравотга, она-бола диванга ўтиришди. Ҳалигина қизларни ухлашга ундагап ованинг энди уйқу хаёлига ҳам келмасди. Зебо Элмурод ҳақида саволлар билан Муҳаррамни кўмиб тапшлади. Муҳаррам бу саволларнинг мазмунидан Элмуроднинг бу холадонга жуда яқин, қарийб ўғилдек эканини билди. Барчасига сабаб шу диванда ўтирган қиз — Зебо эканига шак келтирмади. У энди Зебони сиичиклаб кўздан ўтказди. Бир қизча ҳусн-латофати бор! Яна ўзи врач бўлса! «Адашмагансан, ҳамшаҳарим?— деб қўйди ичида Муҳаррам.— Яна опасини айт! Қандай меҳрибон! Менга шунчалик ўлиб бўляптими, уни ўтқазгани жой тополмаса керак — жонини поёндоз қилиб юборар. Бундай қайпаналар куёвни ўғлидан афзал кўради. Қандингни ур, Элмурод!»

Зебо Муҳаррамни қол-жонига қўймади. Савол устига савол берди. У жуда хурсанд. Гўё Элмуроднинг ўзи келган. Опаси чиқиб кетгач, севинчиши ичига сиғдириолмай, Элмурод билан қандай талинганини, аввалига қанақа қилиб опасидан яшириб юрганларини, учрашувларини, фронтга кетар куни хайрланолмай армонда қолганларигача ҳамма-ҳаммасини завқ билан ҳикоя қилиб берди. Иккита хатини олиб ўқиди. Муҳаррам, кўчада солдагина, мўмингина кўришган бу қизнинг шунчалик шўхликлари, эркаликлари, поз-карашмалари борлигини ўзи кўрмай, биров айтганда, асло ишонмасди. Зебо севиклиси ҳақидаги хушхабар билан маст эди. Уялиш, тортиниш хаёлига келмасди. Бунинг барчасини Муҳаррам унинг хатти-ҳаракатидан, гап-сўзларидан, эркаланишларидан кўриб турарди. Унинг муҳаббати, иштизорлиги, орзиқиши самимий эди.

Чиллаки чиллакини кўриб чумак уради дегандек, Зебонинг шодон руҳи, қаранин Муҳаррамга кўча бошлади. Рашид ҳақидаги мудҳиш ўйлар хаёлидан кўтарилиб кетди. У эртага Рашидни кўради. У тузалиб қолган... Шу ўйлар билан уйқуга кетганини ҳам билмай қолди. Эрта-

лаб тиниқиб турди. Зебо аллақачон турган, ювиниб келиб, Элмуроднинг кеча Муҳаррамга ўқиб берган хатини яна кўздан кечириб ўтирарди. Муҳаррамнинг уйғонганини кўриб:

— Яхши ётиб турдингизми? Менинг ҳеч уйқум келмади. Бирор соат ҳам ухлаганим йўқ,— деди-да, «сабабини ўзим ҳам билмайман» дегандек секин кулиб қўйди.

— Баъзан киши ёшликда шунақа бўлади,— деди буни англаб Муҳаррам.

— Сиз севиб турмуш қурганмисиз?

— Ҳа. Сизникига ўхшаган тушларни бошимдан кўп кечирганман. Ёшлиkning гашти шу-да,— деб Муҳаррам ўзининг Рашид билан бўлган муҳаббатини сўзлаб бермоқчи бўлди-ю, унинг шу шаҳарда бундан бир неча минутлик масофада яраланиб, дард чекиб ётгани ёдига тушиб, бу фикридан қайтди.

— Элмурод Тошкентда қизлар билан юрмасмиди?— рашик қилгандек сўради Зебо.

— Астойдил юрганини билмайман,— ёлғон гапиролмади Муҳаррам, кўнглидап ўзи билан учрашганлари ўтди.

— «Бир қизни яхши кўрардим. У мени ташлаб, эр қилиб кетди», деган эди, шу ростми?

Муҳаррам қўлга тушгандек қизариб кетди. Деразага — ёруққа орқа ўгириб турганидан қувонди. Зебо уни пайқамади. Муҳаррам гап ўзи ҳақида бораётганини билиб турса ҳам, иккунга бўлишга ботинмади:

— Билмадим. Оти нима экан?— деди.

Зебо отини билмас эди. Бу Муҳаррамнинг жонига оро кирди. У ўзини тутиб олди.

— У қиз пайқамай қолгандир, бўлмаса шундай гўзал, ақлли йигитни ташлаб кетармиди? Бундай тўқис йигитлар кам бўлади.

Зебо Муҳаррамга қараб мамнуи кулиб қўйди, шундай йигитнинг ёри эканидан фахрланаётгани кўзидан, чимирилган қошларидан ошкор эди. Муҳаррамнинг кўнгли ўзиникига ошиқарди. У шошибгина понушта қилди. Буни кўрган она:

— Вой, айланай, бир қунчалик ҳам емадингиз. Мучча шошасиз, ҳали барвақт,— деганича зорланиб қолди.

Ҳақиқатан ҳам ҳали эрта экан. Обод тугамагунча кўришга рухсат йўқ экан. Муҳаррам ёлғиз госпиталга жўнар экан, она Зебони қўшди. «Қизим, сен ҳам бирга

бор. Таниш-билишларинг бўлса тезроқ тўғрилаб бера-сан», деганларининг ҳам нафи тегмади. Зебо қанча урин-масин, ҳеч бир одам, ҳатто таниш врач ҳам бош врачдан ижозатсиз кўрсатишга журъат этмади. Ҳаммаси бошлиқ-дан ҳайиқар эди. Зебо ишига кетди. Охири обход ҳам тугади. Муҳаррам бутун вужудини босган титроқ билан, юраги ўйнаб (бош врачдан қўрққанидан эмас, албатта), бошлиқ кабинетига кириб борди. Бошлиқ оппоқ чўққи соқолли, ориқ, учи тўмтоқ бурнига қисма кўзойнак қўн-дирган мўйсафид эди. У ёшига кўра анча чаққон ҳаракат билан Муҳаррамни кутиб олди ва гапира кетди:

— Менга айтишувди. Кеча кечқурунроқ эшитган эдим. Интизом. Бешитином яшаб бўлмайди. Ҳозир киши-ларнинг асаби жойида эмас. Сал тизгинни бўшаштир-санг, бўйнингга миниб олинади. Бири фронтовиклигини, бири уйда боласи йиғлаб қолганини, бири вақти йўқли-гини пени қилади. Хуллас, вақ топилади. Бу оғир касал-лар гаспитали бўлса. Бу билан уларнинг иши йўқ. Кел-са-ю, киритиб юбораверсанг.

Чол афв сўрамоқчи эмас эди. У ўз хатти-ҳаракатини фақтлар билал оқламоқчи, Муҳаррамнинг кеча келиб қайтиб кетганига ўксимаслигини айтмоқчи эди.

— Батиллар мени ёқтирмайди, қаттиққўл дейди. Майли, мени қайта куёв қилмайдилар. Иш яхши кетса бас. Ҳозирча хафа бўлсалар бўлаверсинлар. Урушдан кейин ўзим афв сўраб оламан. Шундай эмасми, қизим, вақт стади!

— Тўғри,— деб унинг гапини бўлмоқчи бўлди Му-ҳаррам. Чол яна бир оз гапирди-да, уни бошлаб чиқиб кетди. Тўғри Рашиднинг қошига бошлаб борди.

— Мапа сизнинг баҳодирингиз,— деди ва Рашидга қараб давом этди.— Шундай вақтда Тошкентдан кўрга-ни келибди-я. Хотинингизнинг қадрига етинг.

Палатада тўрт киши бўлиб, кираверишда ўнг қўлда, тўрда Рашид ётарди. Муҳаррам зўрга таниб, йиғлаб юборди. Паррадек юқа тортиб кетган лабларидан, қон-сиз юзларидан ўпди, ёнига ўтириб пешонасини силади. У ўзини тутиб ололмасди.

Рашиднинг соясинга ётарди. Муҳаррам Рашиднинг бағридан чиқиб, унинг қудуқ тубида қолган сувдек йил-тиллаб турган кўзларига шундай боқдики, гўё бутун ишончи ва умидини, бутун юпанчи ва армонини, бутун бахти ва оромини шу кўзлардан қидирарди: «Наҳотки

шу чуқур ботиб кетган кўзлар, сўлғин чехра, қонсиз лаб уинки? У билган, у севган, умрини чаңдиб боғлаган севиклиси Рашид қани? Қани унинг қора туни ёритгудек чақнаб турган кўзлари, гилос лаблари. Фақат қошларигина ўша, ўша вақтдагидек сал чимирилган, қонсиз юзларида яна қора тортибди.

Муҳаррам, ўша тотли муҳаббат кушлари, ойлари ўз отушига забт билан тортаётгандек кўзларини беихтиёр юмди. Юмди-ю, хаёлнинг чуқур қанотлари уни бир зумда чиндан ҳам ўша бахтли диёрга, энди аста қайтиб келмас диёрга олиб кетдилар...

...Кўз. Янроқлар олтин, сувлар кумуш ранг. Мевалар ёз бўйи йиққан шарбатиши кўз-кўз қилади. Саккизинчи сифф... Юқори сиффлар пахта теримига — ёрдамга чиқадиган бўлиб қолди. Қолхозга етиб, қизлар юк машинасидан ўзини таппа-таппа отаркан, Муҳаррам ботинолмади.

— Қўлингизни беринг! — деди биров пастдан.

Товушдақ отдек ҳуркиган Муҳаррам ўзини ерга отди.

— Қиминг юраги билан? — деди яна ҳалиги товуш кулиб.

— Сизини! — деди Муҳаррам кесатиб.

Йигит, кесатиққа нарво қилмади, кулгига риди.

— Бердим шу юракни сизга, олин!

Чиндан ҳам шу кундан бошлаб у юрак Муҳаррамники бўлиб қолди. Бу йигит Рашид эди. У ўнинчида ўқирди. Рашид ўнинчини тугатиб, мактабдан кетаркан, деди:

— Муҳаррамхон, энди мен мактабда бўлмайман. Мабодо пахтага чиқиб қолсанглар, қўлингиздан ушлаб тушириб қўядиган тошилиб қолмасмикан?

— Йўқ, — деди қиз қатъий, — сизнинг юрагингиз билан сакраб юравераман.

— Шу чипми?

— Чип!

Рашид биринчи марта уни бағрига тортиб, майин титраб турган лабларидан ўнди. Бу бўса улар умрига босилган муҳр бўлди.

...Комсомол кўли. Чаман чирбоқлар сув бетида титрайди. Жуда оҳиста эшкак уриб келган қайиқ сувга чодир бўлиб ёпирилган мажнунтол остига кирди, тўхтади. Рашид икки кулча нон орасига олинган кабобнинг сихи бандини Муҳаррамга тўғрилади. Вино қўйди.

— Институтни муваффақиятли тугатганингиз учун! —

деди Рашид ва Муҳаррам пиёласига уриштирди. Закуска ўрнида ўпишдилар...

Қайиқ мажнунтол чодиридан чиқди. Сув бетидаги юлдузлар чаманини титратиб, бузиб, ярим кечагача сузди.

— Қапдай чиройли тун!— деди Муҳаррам.

— Қапдай чиройли ҳаёт!— деди Рашид.

— Наҳотки, умримиз ҳамиша шундай бахтга, севгига фарқ тўлиб ўтади!

— Албатта! Ҳар ким ўз бахтини ўзи яратади, севгисини ўзи йўргаклаб, камолга отказади.

— Мен ҳамиша шу кунгидай яшаш истардим.

— Бу бўлади!

— Шундайми?— Рашиднинг кўзига тикилди Муҳаррам.

— Шундай, мен бунга аминман.

Рашид қайиқни оқим ихтиёрига қўйиб юборди. У сувни чизиб борарди. Севишганлар кўли бир-бирига чирмашди. Дудоқларда бўса чақнади. Қайиқ қалқиб, чайқалди. Кўкдаги ой «ҳой, шарми йўқлар!» дегандек шомдан бери кўкдан кетмаган бир нарча булут остига уялиб ўзини олди.

— Горьқо! Горько!!— қичқиради бутун тўйга келганлар.

— Нечора?— деди Рашид Муҳаррамнинг қулоғига.

Унинг қулоғигача қизариб кетган.

— Вой, шунча одамнинг олдида-я?— дейди Муҳаррам. Қўнмайди. Аччиқ деб шириплик эвазига олинадиган бу бўса, ҳар галги бўсалардан фарқ қилмаса ҳам, ташна лаблар бир-бирига таниш бўлса ҳам, печундир Муҳаррамга галати туюлади. Ҳа, айтгандек, аввалгилари эл кўзидан пишхон эди-да! Муҳаррам почор кўнади. Қийқириқлар остида икки лаб бир-бирига ёпинади, лекин ҳар галгидай қопмай, дарров ажралишади. Кимдир қапоатлашмай бақиради:

— Кам, ҳисобмас, такрорлансин!

Лекин энди такрорланмайди. Қадаҳлар жарангининг товушини босиб кетади.

Тўй тарқалиб, куёв-келин ёлғиз қолганда, Рашид Муҳаррамни бағрига тортиб, сўрайди:

— Хурсандмисиз, Муҳаррамхон?

Келиш жавоб бермайди. Унинг кўзлари ёпади. Мана шу ёпиқ кўзларида ҳамма жавоб аён. Рашид бундан мамнун. Муҳаррам беҳад шод. Муҳаббат билан камол

тошган икки юрак ҳар вақтдагидан тез ва жонли уради. Ҳаёт бутун кўркемлиги билан улар кўзи олдида намоян. У битмас-туғанмас муҳаббат, секинч, садоқат кони бўлиб кўринади, кундан-кун порлаб, чарақлаб, барқ урадигандек туюлади.

Муҳаррам ўта бахтлилигидан чўчийди:

— Рашид! Ҳамиша шундай бахтли, фароғатда яшашимга, печундир, юрагим бовар қилмайди.

— Сабаб?

— Ўзим ҳам билмайман.

— Ўзинг билмаган нарсадан чўчийсанми, тенчагим?

Биз ҳамиша шундай бахт ва муҳаббат оғушида мамнуи яшаймиз. Сен бунга ишон!

— Ишонаманку-я, лекин шундай бўлса ҳам...— Муҳаррам у ёғини айтолмади. Нечукдир кўзига ёш келди...

...Уруш бошланган. Халқлар сочи тикка, ғазаби найза, қўллари мушт, кечаги фароғатли кунларнинг лаззати қалбда, уни қайтиб ёв чангалидан олиш асл ният.

Рашид одатдагидек вазмин қадамлар билан ишдак қайтди. Таомдан кейин, чой пайтида:

— Сен йўлга тайёрлик кўриб қўй. Эртага кечқурун жўнайдиган бўлдик,— деди оғирлик билан, гўё гап фронт ҳақида эмас, бир кунлик ов сафари ҳақида бораётгандек.

Муҳаррам ич-ичидан ларза уриб келган айрилиқнинг даҳшатли тўлқинини пастки лабини тишлаш билан араб тўхтатиб, ўрнидан туриб кетди. Ичкари хонага кириб кўз ёшини дув тўкди.

Эртаси Рашид жўнади...

— Амин бўл, омон қайтаман!

— Ой бориб, омон келинг. Мендан кўнглингиз тўқ бўлсин.

Бу гал, эл-юрт олдида онкор тортинмай узоқ ўнишдилар. Ҳали қопмаган муҳаббат, навқирон юрак муҳаббати кўзларида чақнади, айрилиш истамасди. Ана шунда Муҳаррам Рашиднинг кўзида илк марта бир томчи ёш кўрди: демак, унга ҳам оғир. Ахир, улар уч ойлик бирга ҳаётни никоҳ тунининг лаззатидек тотли кечирдилар-да!

Мана ўша ҳар қарашидан ҳаёт барқ урган, қалби муҳаббатига тўймаган Рашид, энди унинг қаршисида сўлиб, саргайиб ётади.

Муҳаррам ўпкасини тутиб ололмасди. Қаёқда экан шунча ёш сабил!

— Нега йиғлайсан?— деди Рашид.

— Ҳзим. Сизни омон кўрганимдан. Севинчимдан.

Рашид аранг туриб ўтирди. Қавм-қариндошларни, ёру биродарларини сўради, Тошкент ҳаётини, янгиликларини суриштирди. У руҳан тетик эди. Қизиқчилик қилишга, Муҳаррамни кулдиришга тиришарди.

— Бу яхши бўлиб қолганим. Бир ҳафта бурун кўрсанг, тушингда чўчирдинг. Ўн куп беҳуш ётибман. Икки марта операция қилишди. Кечалари оғриқдан ухлолмасдим. Икки-уч кундан бери уйқум яхши. Сени ўйлайдиган бўлиб қолдим. Кеча тушимга кирган эдинг. Келаётган экансан — шунинг учун тушимга кириб юрган экансан.

Муҳаррам қаёқдан келаётганини, қаерга тушганини айтиб берди.

— Элмурод асл йигит. Мен ундан миннатдорман. У майдондан олиб чиқмаганида, эҳтимол, иккинчи бир дайди ўқ побуд қилиб кетармиди, — деди Рашид.

— У сизни олиб чиққанини менга айтгани йўқ.

— Нима деб айтади сенга. «Миннатдор бўл, эрингни олиб чиқдим!» десинми? Уят бўлмайдами! Уни батальонни қуршовдан олиб чиққанида кўрсанг эди: қовонган қор ёғади-ю, қалбида солдатга бир тиканни раво кўрмайди. Қалай, қизи арзигудайми?

— Арзийди. Қувноқ. Ўзи ҳам Элмуродни бирам севади, асти қўяверасиз. Соясига кўрпача солади.

— Элмурод ҳам йигитларнинг сардори-да! Майли, иккови қовушсин. Мен қиз бола бўлганимда ундан бошқа ҳеч кимни севмасдим.

— Қиз бола бўлиб севиш шартми? Қадрдон дўст бўлишингиз мумкин.

— Албатта. У билан дўстлашишни кўнглимга тугиб қўйдим, — деди қонсиз, юпқа лабларини пирпиратиб Рашид, кейин хотинига мамнун термилди:

— Келиб яхши қилибсан, Муҳаррам!

— Шунчалик соғинганмидингиз?

— Бўлмаса-чи! Бир маҳаллар қадрига етмаган шунчаки суҳбатларимиз ҳам, фронтга тушибманки, жуда тотли, мароқли, ажойиб бўлиб эсланади. Ўша хушбахт, беташвиш вақтларимизнинг қадрига етмаганимизга ачинаман эпти.

— Нега, қадрига етардик шекилли?

— Йўқ, етмас эканмиз. Ҳзимизча етамиз деб ўйлар эканмизу, аслида кўп вақтимизни арзимаган нарсаларга сарф қилиб юборар эканмиз. Энди ундай ўтказмаймиз.

Шундай яшаш керакки, Муҳаррам, янаанингдан кишиларга наф бўлсин. Баъзи кишилар эллик йиллаб яшайди-ю, бир кичик булбулча ҳам элга нафи тегмайди. Ахир шу кичик қуш ҳам ўз хуш овози билан кишиларга беихтиёр роҳат бахш этади-да! Йўқ, Муҳаррам, фронт менга кўп нарсани ўргатди, ўзига хос бир мактаб бўлди,— деди Рашид юрагини бўшатиб ва эртасига уни:

— Муҳаррам, кеча сен кетгач, ўйлаб боқсам, сени ҳеч қачон ҳозиргидек севмаган эканман,— деб кутиб олди.— Лекин сабабини билмайман. Йўқ, йўқ, биламан, юрагим билан ҳис этаману, тилим билан айтиб беролмайман. Ишон! Ишон!— деди тез-тез ва Муҳаррамнинг узатилган кўлини лабига олиб бориб, узоқ ўпди, кейин кўйиб юбормай кўкрагига босиб ўтирди.

У бугун жуда ҳам файласуф бўлиб кетган эди. Унинг гапидан ҳаётга тўймаганлик, ўтган умридан қаноат ҳосил этмаганлиги кўриниб турарди.

— Биласанми, Муҳаррам, ҳаёт нақадар гўзал! Йўқ! Йўқ! Сен уни мен билганчалик бутун салобати ва тераплиги билан билмайсан. Унинг кўркини мен қалбим кўзи билан кўриб турибман, туйиб турибман. Фронтга тушиб, душманнинг бақа ранг шинелини кўрганимдан буён, унга қарата биринчи марта ўқ узганимдан буён ҳаёт менга янада кенгроқ, мазмуллироқ, кўркавроқ кўрина бошлади, унга бўлган меҳрим ошди, энди менинг ҳаётга нисбатан ўз режаларим бор. Соғайиб оёққа турай, бу режалар ўз самараларини кўрсатади, ҳа, кўрсатади. Фақат тузалишим керак. Бунга шубҳам йўқ. Албатта тузалишим керак. Нима дединг, Муҳаррам, кечагидан яхшиман-а? Руҳим енгил.

— Албатта!— деди Муҳаррам унинг кўнгли учун, Аслида унинг алаҳлагандек бунчалик сергаплигидан ташвишда эди.

— Демак, эртага бундан ҳам яхши бўламан,— у кўкрагидан Муҳаррамнинг кўлини олиб яна ўпди.

Муҳаррам томоғига тиқилиб келган ҳўнграшни аранг тутиб турарди, кўзи тўла ёш эди. Рашид буни кўрмай, унинг кўлини панжаларида сиқиб, босиб-босиб ўпарди. Улар турли-туман мавзуда узоқ гаплашдилар. Ҳар соҳада Рашид файласуф эди.

Улар суҳбатлашар экан, чўққи соқол бошлиқнинг ўзи икки марта эшикдан қараб кетди. Учинчи келишида, кўз-ойнагининг устидан қараб:

— Бугунга етади. Эртага ҳам қолсин! — деб кулди, Муҳаррамни омонатгина аста қўлтиқлаб олиб чиқиб кетди.

Муҳаррам бошлиққа миннатдорлик билдириб, хайрлашди. Эртасига Зебо билан келди. Лекин бу гал бошлиқ кечагидек узоқ ўтиришга рухсат этмади. Шу кечаси Рашид ўзини ёмон ҳис қилди. Тепасидан ҳамшира аримади. Навбатчи врач бот-бот хабар олиб турди. Кундузи консилиум ўтказдилар. Дори-дармон қилдилар. Бари бир кечга бориб, яна айнади. Бошлиқ уни Муҳаррамга билдирмади. Ҳамшираларни ҳам таъкидлаб қўйди. Тушдан кейин келган Муҳаррамни эшикда қарши олиб, палатага бошлади-ю, йўлда кета туриб узоқ ўтирмасликни, кўп гапга солмасликни таъкидлади:

— Шу ерли бўлганингизда, албатта, ҳар куни киритмасдик. Узоқдан келгансиз — на чора!

— Раҳмат! — деди Муҳаррам.

Бошлиқ айтгандек Рашиднинг олдида узоқ ўтирмади. Рашидда қандайдир ўзгариш борлигини сезди-ю, сўрашга ботинмади. У сўзида кечагидек тетик эди. Қўлларини кафтига олиб силаб ўтирди, ҳар кунгидан кўп кулди. Муҳаррамга тегишди.

— Киши ориқласа, муҳаббати сусаяди деб юрардим. Бекор экан. Ориқлаган сарим сени яхши кўриб кетяпман. Кўз тегмасин-да, ишқилиб. Ёки мени ташлаб кетаётганинг учун шунақамикан? Ташлаб кетасанми?

— Қасққа? Ҳали анча бўламан. Сизни ташлаб қасққа борардим?!

— Сенсиз янаёй олмайман дегин! — кулди ҳазил қилиб Рашид.

Муҳаррам кетинга турар экан, Рашид кулиб:

— Хайр! Эрталаб барвақтроқ кел. Тагин соғиниб қолмай, — деди.

Тунга бориб яна оғирлашди, алаҳдай бошлади. Кимнидир чақирди, йиғлади. Ўлим билан узоқ олишди. Ҳаётга, Муҳаррамга бўлган муҳаббати ўлимга халақит берар, уни даф этар эди, ахир муҳаббат ҳаёт демак-да! Тонгга бориб жопи узилди.

Эрталаб келган Муҳаррамни танин ҳамшира хомуш кутиб олди. Манимум хабарни эшиттирди... Муҳаррам ён томондаги креслога яшин ургандек гул этиб тушди, бир неча дақиқа қимир этмай ётди, фақат икки елкаси нир-нир учарди, «пиқ-пиқ» йиғларди. Ҳамшира сув келтириб ичирди. Оёққа турғизди. Қарши кабинетдан чиққан врач олиб

кириб кетди. Овутмоқчи бўлди. Аммо унинг гаплари Муҳаррамнинг қулоғига кирмасди. Улим бутун даҳшати билан вужудини, фикри ўйини босиб ётарди. Қайноқ кўз ёшлари билан юзларини ювди, айрилиқ оташида ўртаниб ёнди. Ёнди-югурди. Бироқ уни Тошкентга олиб кетиш иложини қилолмади. Уруш бу ерда ҳам халақит берарди. Госпиталга келди — йиғлади, Зебопикига борди — йиғлади. Ноилож, учинчи кун уни шаҳар ўртоқлик мазорига кўмишга кўнди. Зебо билан унинг онаси Муҳаррамни қўлтиқлаб қабристонгача борди. Госпиталь бошлиғи қисқагина нутқ сўзлаб, хайрланди. Муҳаррам, Зебо ва она — учаласи қош қорайғунча қабр тепасида қолдилар. Шом қоронғисида Муҳаррамни қўлтиқлаб тургизар эканлар, у илик- иликларидан дармон кетиб, йиллаб ётган касалдек беқувват эканини ҳис этди. «Сени ташлаб қандай кетаман, Рашид. Ёнингдан жой бер менга ҳам, Рашид!» деб Муҳаррам унинг қабрини қучоқлади. Ҳўнграб-ҳўнграб йиғлади. Унга қўшилиб Зебо ҳам йиғлади, она ҳам йиғлади.

Икки кундан сўнг Рашиднинг «Жасурлик учун» медалини «Хотира!» дея ардоқлаб сумкасига солди-да, Тошкентга жўнади. Унинг вужудигина кетарди. Бутун фикри ўйи бу шаҳарда эди. Зебо билан хайрлашаркан:

— Қабрига бориб туринг, Зебо! Баҳор чечакларидан бебаҳра қолмасин! — деди ва уни қучоқлаб ўпди.

У, пароход йироқлашиб кетган сари бу қирғоққа суқлироқ боқарди. Денгиз эса унинг қалбидек бетиним чайқалар, пароход бортига ўзини урар эди.

XI

Душман манглайдан мушт еган кишидек ҳамон орқасига бетўхтов тисарилиб борарди. Батъан ўзини ростлаш учун марраларга жони жаҳди билан ёнишар, аммо бу ҳаракати бенаф кетар, зўр талафот бериб чекинарди, ўликларининг сонини камроқ кўрсатиш мақсадида ўн-ўн бештасини бир хандаққа жойлаб, устига фақат бир ёки иккитасининг помини ёзиб, крест қўяр, крест устига эса каска илар эди. Буни кўрган Мурзин аввалига «фашистлар кучини атайин орқага йиғиб оляпти, пайт пойлаб ҳамла қилса-я» деб ўйлади. Бир қишлоқда бу сирнинг очилиши уни ҳайратда қолдирди. Бондарь буни «немисча ҳисоб-китоб» деб атади.

Хужум авжида. Суғурилган қилич қинига солинмай, бир станицадан иккипчисига кириб борилади. Авиациямиз хужумидан фашист гарнизоилари оти олиб қочган аравадек ирғиб-ирғиб тушади. Танк қисмларимиз душман кутмаган ерда унинг орқа томонида пайдо бўлиб қолади, эсанкиратади.

Батальон Н. шахри учун бўлган бир ҳафталик жангда фаол қатнашиб, шаҳарга биринчилар қаторида кириб борди. Полк командири майор Следов бир кеч батальонни табриклагани штабга кириб келди-ю, «Иккинчи эшелон етиб келгунча шаҳарда бўласиз» деди. Бошқа бўлинмалар тоғдаёқ йўлга тушди. Батальон шу қолганча бир неча кун шаҳарда туриб қолди.

Горкунов ўглидап хат олди. Муңдоқ суриштирса, ўгли хизмат қилаётган қисм шу фронтда, қўшни қисмлардан бирида экан. Анчадан бери хат олмаганиданми ёки шу яқин қисмда бўлганиданми, ўглини жуда-жуда кўргиси келиб қолди. Турдиев уни қувватлади.

— Ора яқин экан-ку, бориб келмаймизми?

Горкунов яна ҳам дадиллашди. Рақитин олдига кириб пизат сўради. Рақитин рухсат этиб, қаёққадир кетаётган штаб машинасига Турдиев иккаласини солиб юборди.

Горкунов ўглини кўриб таний олмади. Тўлишган, фируза кўзлари жасорат ва йигитлик гурури билан ёнади. Ҳарбий форма қўйиб қўйгандек ярашган. Ҳарбий маҳоратининг гувоҳи бўлиб, кўкрагида «Жасурлик учун» медали норлайди. У отасига аввалгидек гўдакларча ташланмади, олдига яқинлашиб келди-ю, честь бериб: «Салом, ота!» деди, кейин унинг кенг қучоғига ташланди. Болалик чоғи ёдига тушиб кетди шекилли, уни қўлтиқлаб олди. Бир оздан кейин икки ўғил, бир ота оз-оздан ароқ ичиб овқатланишди. Бу орада гаплашилмаган гап қолмади. Турдиев билан Миша Горкунов дарров иноқлашиб кетган, бир-бирини сенсираб гаплашишарди. Бундан ота жуда хурсанд, «юлдузи ўнг тушди иккисининг» деб ич-ичидан қувонар эди.

Миша уларни анча ергача кузатиб қўйди. Лекин отанинг яраси тирналган эди. Туни билан тузуккича ухлолмади, нуқул Миша кўз олдига кела берарди. Эрталаб яна Рақитин олдига кириб борди:

— Уртоқ комиссар, — деди у, — кечирасиз, яна бир илтимос билан келдим.

— Марҳамат! — қулоқ тутди Рақитин.

— Ҳйлаб қарасам, ўғлим билан икковимиз икки қисм-да бўлолмайдиган кўринамиз энди. Бир кун ўтмай соғиниб қолдим. Иккаламининг бир қисмда бўлишимизнинг иложи йўқми, ўртоқ комиссар?

— Нега иложи бўлмасин, бор! Лекин уни бу қисмга чақирамиз-да, а? Ё сиз ўзингиз кетмоқчимсиз,— кулди комиссар.

— Йўқ! Йўқ,— деди шошиб қолган Горкунов,— уни чақирсак.

— Бўлмаса ўғлингизнинг бизнинг қисмга ўтказилиши сўраб штаб помига бир рапорт ёзинг. Мен тезлатиб бераман.

Қувониб кетган Горкунов беихтиёр ўғлини мақтаб қолди:

— Юзингизни ерга қаратмайди, ўртоқ комиссар.

— Сизнинг ўғлингиз бўлганидан кейин... Отасининг боласи-да!— кулгига олди Ракитин.

...Горкунов узоқ кутмади. Батальон шаҳардан чиқиб кетгунча бир куни кечқурун ўғли Миша кириб келди. Отасига қўл узатар экан:

— Мана сени топиб келдим, энди ҳеч ажралмаймиз,— деди у.

— Албатта.

Бир шинелли остларига солиб, иккинчисини устларига ёпиб ётар эканлар, Михаил отасининг кўкрагидаги Қизил Юлдуз орденини кўриб сўради:

— Ота, Георгиевский крестинг қани?

— Нима қилди?

— Тақиб олмайсанми? Бизда ҳамма тақиб юрарди. Рухсат берилган.

Горкунов Георгиевский крестини 1916 йилда рус-герман урушида бир немис офицерини штаб ҳужжатлари билан асир туширганда олган эди. Бир қанча вақт тақиб юрди-ю, кейинчалик эриш кўринди. Пичинг ташловчилар ҳам топилиб қолди. Аллавақтгача Михаилга эрмак бўлди, ленталари титилиб кетди. Кимдир унга бошқа лента қилди. Нима бўлди-ю, фронтга жўнар олдиан рус-герман урушини эслади, крестни қўлига олиб ўйнаб ўтирди. Йўлга чиққанда бундоқ қараса чўнтагида. Шу-шу ёпида олиб юрарди. Баъзан ташламоқчи ҳам бўлди. Лекин немис офицерини қўлга тушириш машаққатлари ва меҳнати кўзига кўриниб кетиб, ёнига солиб қўйди, ўғли шу крестни сўраган эди. Горкунов крестни солдатлик медалйони билан

бирга шимининг кичик чўнтагига солиб қўйган экан, қўлга олиб, кўздан кечирди. Узоқ ўтмишнинг қаҳрамонликлари шу бир парча маъданда акс этгандек бўлди. Уша жанг майдони кўзига кўришиб кетди.

— Буни олганимда сен ҳали фақат ёшлигимнинг орвуси эдинг.

— Уша вақтда неча ёшда эдинг?

— Ҳисобла,— деди Горкунов,— ўн олтинчи йилда эди. Сендай кучга тўлган, ерга урса кўкка сакрайдиган пайтим эди. Мана бугун сенга боқиб, ўша вақтдаги ўзимни кўряпман...

Улар эрталаб уйғонганда, батальон сафарга чиқиш учун буйруқ олган эди. Турдиев понушта келтириб, уларни кутарди. Горкунов вазодини тўнлаш учун ташқарига чиқар экан, «Миша!» деди. Бу чақиришга Турдиев ҳам, Михаил ҳам ялт этиб қаради, Горкуновнинг Мамажоп Турдиевни ҳам Миша дейиши ёдига тушди-ю, кулиб «Миша Горкунов!» деди.

— Сен менинг сафар халтамни ол.

Горкунов старший сержант унвони билан взвод командири бўлса ҳам, нима учундир сафар халтасини қўймас, Турдиев халтанинг командирга ярашмаслигини айтиб, ўзникига қўшиб, кўтариб юрар эди.

— Йўқ, бермайман,— деди Турдиев кулиб,— энди биз ўғилликдан тушдикми? Чин ўғил келдида-а?

— Йўқ, йўқ, мутлақо. Сен ҳам ўғлим, у ҳам ўғлим. Бошида ҳам айтганман-ку, ўғлим иккита бўлди деб. Гап битта. Иккалаи икки қўлтигимга кирганидан кейин ким мени сенлардан ажрата олади? Ҳатто ажалнинг қурби етмайди. Мишага ҳам бер, у ҳам кўтарсин дейман, холос. Қўнглингга олма. Қиёматлик ўғлимсан, буни асло унутма! Мен ҳали урушдан кейин сенинг қишлоғингга бормоқчи, тўйларингда ҳам оталик қилмоқчиман-ку, сен дарров, мени айнади деб ўтирибсан.

Турдиевнинг кўнгли ёришди. Лабида табассум пайдо бўлди. Горкунов ташқарига чиқар экан, сафарга отланаётган Турдиевнинг кифтига қоқди:

— Шундай ўғлим, бизнинг ота-болалигимизни, сепларнинг ога-ишилигини,— у Миша Горкуновга қаради,— бузадиган куч дунёда йўқ, бунга сен амин бўл!

Батальон сафляниб, катта тош йўлга чиққанда қуёш яланғоч дарахтларнинг соясини ўзидан икки-уч марта узун кўрсатарди.

Йўлда ҳаракат гавжум. Сувдонидан оппоқ буғ уриб юк машиналари фронт томонга увлуксив оқади. Юки оғир, устига брезент ёпилган. Баъзан виллис ўқдай учиб ўтиб қолади. Қор аралаш муз қишиқлари орқасидан чирпирак бўлишади. Тўп тортган отларнинг тўпиқларида муздан шокила. Югурган сари қўпғироқ бўлади. Гоҳо қорнида крест аломати бор машиналар орқа томонга визиллайди. Ярадорлар терлаган ойнани артиб қарашади. Чапага юкларини ортиб қишлоқларига қайтаётган аҳоли ҳам сапоқсив.

Атроф очиқ. Бу ерлардан миш-мишглаб аскарлар, фашист даҳшатидан қочган кишилар ўтганлар. Гулханлардап, кул, тамакилардан қолдиқ қолган. Танкка қарши қазилган зовурлар, хандақлар снаряд, бомба зарбидан пайдо бўлган чуқурлар қанғиллаб ётибди. Йўл ёқасида отлар ўлиги. Арава ва танклар изи ерининг бетида гамдап бевақт тушган ажинга ўхшайди. Ана, куйиб тушган душман самолёти ҳамон ётибди. Қанотидаги крестининг бир томонини қора тутуп кўмиб юборибди. Ана бирини трактор пиначини судраган чумолидек, тортиб келяпти.

Батальон эртаси тун ярмида полкка келиб қўшилди.

Бўлималар тоғда ҳужумга кўчин ҳақида буйруқ олди. Аллақасқдан пайдо бўлган «Катюша» душманни ўққа тутди. Бу жангчиларимизни яшнатиб юборди. Кимдир душман томонни кўрсатиб: «Қара, қара, ҳўли қуруқ барабар ёйпти, ўт кетди!» деди. Ўзга бир жангчи салмоқлаб: «Ўнкалама, сенга тегишлиги қолади. Гранатангга запал солавер!» деди. Гитлерчилар жуда шошиб қолган эди, уларнинг ваҳимага тушиб қичқиришлари, «Шварц тод»¹ отяпти деб бир-бирларига жон ҳолатда тушунтиришлари шундоқ эшитилиб турарди. Сал ўтгач «Катюша» яна сайраб қолди. Унинг товуши аввалгидан ҳам ёқимли эшитилди. Айниқса бир текисда «гув-гув-гув» қилиши руҳингни кўтариб юборади. Унинг кетидан тўп, замбарак ва миномётлар ҳалқумларини юқори кўтариб, наъра торта кетди...

Батальон штабига батальон партия ташкилотининг секретари Борисов кирди. У кейинги жангларда анча қорайган, бир оз гўшт қочирган бўлса ҳам тоғ шамоллари, жанг суронлари ўзининг тоблаш муҳрини босган.

¹ Немисчада «қора ажал» дегани. Немислар. «Катюша»ни шундай деб атардилар.

У лекция учун батальон агитаторларининг тўпланганини хабар қилди. Ракитин стол устидаги планшетини олиб штабдан чиқди. Нима учундир душман томонга кузатув кўзи билан қараб қўйди, кейин Борисовга мурожаат қилди:

— Бугун жуда ҳам бетинч кўринади фриц!

— Яраланган-да. Яраланган ҳайвон сергазаб бўлади.

Улар ертўлага кириб борганда ҳамма агитаторлар тўпланиб бўлган, ҳазил-мутойбага кўчишган эди. Яқиндагина агитатор бўлиб тайинланган Мамажон Турдиев ҳам бир четда бир қорақалпоқ йигити билан гаплашиб ўтирарди.

Комиссар агитаторлар билан илиқ саломлашди. Кўп куттирмай фронтдаги ўзгаришлар ва ҳарбий техникамининг ўсиши ҳақидаги лекциясини бошлаб юборди. Лекция ярмига яқинлашиб қолган эди ҳамки, устма-уст икки мина тушиб, ертўланинг шундоқ оғзида портлади. Ундан кейингиси билан ертўла ўпирилди. Шам ўчди, сукут чўкди. Кимдир оқсоқланиб ертўладан чиқди. Бондарь атакага кўчиш муддатини айтиб, Ракитинга хабар келтирди.

— Ҳамма жой-жойига! — тезда буйруқ берди Ракитин.

Жангчилар шошилиб тарқалар экан, кетма-кет полк штаби томондан кўк ракета учди. Бу атака сигнали эди.

— Олга, душман устига, олга! Ватан учун, олга! — деди Ракитин ва лекцияга йиғилган жангчиларни бошлаб атакага кириб кетди.

Қисм тонг билан қишлоққа кириб борди. Кўчалар тўла ўлик... Куйиб бўлган бинолардан тутун бурқсайди, баъзиларида олов ҳамон илон тилларини кўкка чўзиб, зўр иштаҳа билан қамрайди. Мойлашган тупуқаларнинг жизгидаги димоғ ўртайди.

Қуёшнинг биринчи нурлари билан аҳоли кўчага чиқди. Улар жангчи, офицерларни қучоқлашади, ўпишади, кимдир йиғлайди. Кўз ёшлари билан қаршисидан чиққан жангчининг бўйнига ташланади, ўпади, яна йиғлайди. Яна биров қучоқлаб олган кишисини қўйиб юбормайди. Аҳоли жангчиларни — ўз халоскорларини вайрона кулбаларига, ертўлаларига таклиф этади. Ана бир кампир жангчиларга қараб чўқинади — бу кулларга етганига, ўз кишилари билан омон-эсон дийдор кўришганига шукур қилади. Танк ва моторлантирилган қисмларимиз душмanning изидан кетган... Узоқларда гумбурлаган овоз тишмайди.

Ракитин ўзи билан бирга қишлоққа кирган учинчи ротадан келар экан, душман пулемётини орқалаб келаётган Турдиевни учратди.

— Табриклайман, ўртоқ Турдиев. Бугунги ишингиз коммунистчасига бўлди. Шу пулемётмиди?

— Шундай, ўртоқ комиссар!

— Қачон ўрганган эдингиз?

— Мудофаада ётганимизда ўртоқ Йўлдош Отаев ўргатган эди. Шу бугун иш бериб қолди.

Бугун жанг пайтида бир чердакдан немис пулемёти тариллаб, катта кўчани тўсиб қўйди. Взвод ётиб қолди. Уни маҳв этишга йўлланган икки жангчи ҳалок бўлди. Ўзга киши юборилди. Лекин улар сал юрмай, чердакда автомат тариллади, бир оздан кейин пулемётнинг оғзи душман томонга бурилиб, ўқ соча бошлади. Шу вақтгача пулемёт паноҳида қарши ҳужумга ҳозирлик кўриб, қаршилик кўрсатаётган душман эсанкиради, чекинди, взвод илгарилаб кетди. Кейин билинса, пулемётчиларни ўлдириб, пулемётни ишга солган Турдиев экан. Унинг қанақа қилиб чердакка чиқганини ҳеч ким билмайди, сўрасалар, «шундоқ чиқиб бордим» деб лоқайдгина жавоб қайтарибди.

— Энди пулемётни қасёққа олиб кетяисиз? Музейгами?— сўради Ракитин кулиб.

— Музейга қўйиладиган бўлгунича ҳали анча иш бериши керак. Отаевнинг олдига, Шамоллабдими, пиқ-пиқ қилади-ю, ишламайди. Бир кўриб берсинлар.

— Оғзини мойлаш керак эди. Немис амалдоридек порахўр бўлмасин,— кулди яна Ракитин уни кўздан кечириб.

— Мойладим, бўлмади.

Ракитин кулди. Кейин Турдиевнинг қаршилигига қарамай, пулемётни кўтаришиб жўнади.

ХII

Бондарни симсиз телефон дейишлари бежиз эмас. Фронлда бутун янгилик гўё у орқали ўтади. Фашистларнинг Сталинградда узил-кесил тор-мор келтирилганини ҳам ҳаммадан олдин у эшитди. Гитлер Сталинграддаги мағлубияти учун уч кунлик мотам эълон қилганда-ку, у терисига сиғмай кетди, «Полундра!» деб, ертўлаларга кириб борди, гўё ўзи иштирок қилиб келгандек аллакимлар-

нинг қаҳрамонликларини бичиб-тўқиди, оғиз қўпиртирди. «Урушмоқ бундоқ бўлибди» деб кеккайиб қўйди.

— Биласизми,— деб баъзан гап бошлайди,— Сталинградда асир тушган бир душман генерали совет офицери-га хажжарини тақдим қилибди-да, кетидан бир хат ҳам узатибди. «Бу нима?» деб сўраган экан офицер, генерал, «Энди сизлар бир ҳафтадан кейин Берлинда бўласизлар, шунини хотинимга бериб қўйсангиз, хавотир олмаса» дебди. Рост гап, ишонмасангиз ўзидан сўранг.

— Ўзи қасрда?— деб кулишади жангчилар.

— Бизда, совет новини еб ётибди. Ҳа, айтгандек, улар Сибирни жуда яхши билишар экан, биттаси «Сибирда совуқ печа даражагача боради?» деб сўрабди. Ўша ёққа ишга юборади деб ўйлагандир-да? Ҳа, фриц, Сибирнинг совуғини суриштириб нима қиласан, ўзинг ундан ҳам совуқсан-ку!

— Шу кунларда Гитлернинг опнази тоза диққат десаг-чи!— деди бир оздан кейин яна Бондарь, кулгили нарса айтишга илгаридан шама қилгандек мийғида кулиб.

— Нега?— дейишди қизиқиб жангчилар.

— Сталинграддан кейин Гитлер иштаҳадан қолибди, унинг оғзига ёқадиган таом қилиш ўнғайми!

Сталинград галабасига бағишланган митинг қисқа бўлди, лекин жангчиларда зўр таассурот қолдирди.

Ракитин митингда қайтаётиб кулди:

— Ажабо, буржуа тарихчилари бу галабани нима деб қайд қилар эканлар?

— Албатта совет тузумининг галабаси демайди,— Элмурод ҳам кулиб жавоб қайтарди.

— Бу-ку, тўғри, Бородино жангида французларнинг енгилишига сабаб қилиб нимани кўрсатганларини биласизми? Гўё ўша куни Наполеон тумов бўлиб чиққанмиш!

— Бўлмаса, Гитлерга ҳам баҳона топишади.

Шу митингда Мурзин ҳам бор эди. Роса қулоқ солиб тинглади. Қалби тубида қандайдир куч уйғонди. Утирган ўрнига сигмай, вазмин қимирлаб қўйди. Қуршовдан чиққандан бери ўтган умрига кўз ташлади. Бир талай вақт ўтибди. Орқасига қараса ҳужум бошланган тоғ этаги кўзга кўринмайди. Бу орада кўп одам текисликдаги тепадек ялт этиб кўзга ташланадиган бўлди, Элмуродни яна бир орденга тақдим этган эмишлар. Генерал тақдим этган соатга қараб иш тутайди, Данильченко берган дурбин билан

майдон кузатади. Обруйи шахт. Кечагина келган Ракитининг поми ҳам ҳадемай, оғизга тушди, обру орттирди. Сиёсий раҳбар деган командир ишлари билан унчалик қизиқмасди. Йўқ, бу ҳаммасини билади. Пайт топди дегунча лекция ўқийди. Тайёрлапишга қаёқдан вақт топар экан? Яна лекциялари бир-бирига ўхшаса ҳам майли эди! Келтирган мисолларига ҳайрон қоласан. Очиқ осмондан ёмғир ёққандек, кутилмаганда ажойиб мисол тошади. Баъзан ичак узилгундек кулдиради.

Булар-ку, майли, ўқимишли, анча тажрибали кишилар, Турдиев-чи! Қуёш сели остида ҳансираган ўлкадан келган бўшгина йигит эди. Бурни билан ер кавлаганини ҳали ҳангама қилишади. Энди-чи? Ой ҳам, кун ҳам унга боққан. Чаққон, ёвқур жангчи ҳақида гап борса, ҳамма унга қарайди. Унинг яримта-юримта гаши ҳам барчага ёқади. Шу бола ҳам шуҳрат таратди-да! Нега Мурзиннинг иши ҳеч ривож топмайди? Жон-жаҳди билан ротасини қўлда тутати. Лекин нимагадир орқаваротдан меъдага тегадиган гап ҳам эшитади. Сабаб? Нега уни ҳеч ким тилга олмайди? Кўкрагида бирорта медаль ҳам йилтилламайди! Лекин олса ҳам Элмурод сингари чўнтагида эмас, кўкрагида савлат тўкиб тақиб юрарди. Тақини учун беради-да!

Шуларни ўйлаб, Мурзиннинг иззат-нафси роса пишиб, ерга тушган тутдек эзилиб кетди. Сталинград ғалабаси билан қалбида уйғонган гурур аллақандай қаҳрамонликка ундовчи ички куч Элмурод, Ракитин, Турдиев ва умуман, батальондаги кўзга кўринган кишиларга нисбатан ҳасадга айланди. Нега энди Мурзин бир қаҳрамонлик кўрсатиб, ҳамманинг оғзига тушмайди, донг таратмайди!

Мурзин ўтирган ўрнида ўзини ҳар нарсага қобилдек тасаввур этди. Руҳи ёришиб, кўзлари чақнади. Кимлар сўзга чиққанини ҳам эслолмади. Чўнтагидан папирос чиқариб, лабига қўздирди-да, фасон закигалкаси билан туташтирди. Ҳалқа-ҳалқа қилиб тутун таратди, кайф қилди. Қалби нимагадир ошиқарди. Аммо нимага? Унинг кўз олдига қандайдир жанг майдони келарди. Ҳамма нарса тахт. Фақат унинг амрига илҳақ. У бир имо билан иш бошлаб, ёвни тумтарақай қилади, барча унга қойил қолади, офарин дейди. Шу маҳал қўлида қандайдир орден билан генерал келади, уни қучоқлаб ўпади. Кўксига орден тақади. Ана шон-шарафу, ана довруқ! Ана шунда Анна Ивановна ҳам уники бўлади!

Ширин хаёллар тўлқинида эптиккан Мурзин митингдан маст кишидек ротасига қайтди. Горкунов командирлигида берилган янги взводни кўздан кечирди. Бу взвод кечаги жанг талафоти эвазига ротани тўлдириш учун берилган эди. Кекса жангчи Горкуновнинг унинг ротасига ўтиши Мурзинни жуда ҳам қувонтириб юборди. Юрагидан офтоб чиқди. Горкунов билан унинг ўғиллари Миша ва Турдиевнинг ўтганларини айтмайсизми? Жанг кўрган, уддабуруп бу кишилар билан нима ишлар қилиш мумкин эмас. Горкуновда бир дунё тажриба! Анов герман урушини кўрган, Пархоменко билан граждaнлар урушида майдон кезган! Миша ҳам отасининг боласи! Турдиев ҳақида гапирмаса ҳам бўлади, унинг шухрати ҳали авжида!

«Марра меники,— деди ўзига-ўзи Мурзин,— жангчиларининг қарчигаги менда. Душман энди туриш бериб бўлибди. Шер ҳамласига қуён бардош берарканми!»

Унинг назарида қаршисидаги душман жуда заиф, фақат бир-икки чўқилашишга ярайди-ю, кейин қишлоқни ташлаб чиқадигандек, шу билан Мурзинга шон-шухрат орттирадигандек кўринади.

Мурзин шу ўйда ротасини бошлаб, батальон кўрсатган позициясига жўнади. Буйруқ бўйича, Мурзиннинг ротаси кичик кўлни айланиб, хуторнинг ғарби-жанубига чиқиши керак эди. Бошқа бўливлар ҳам алоҳида маршрут билан шу хуторни қуришаши керак. Жангчилар тили билан айтганда «Кичик Сталинград» қилиниши мўлжалланган эди. Бу хутор катта йўлдан анча четда бўлиб, дивизиянинг умумҳужум планига кирмаган, «душман асосий пунктлардан сурилгач, уни ўзи ташлаб кетади» деб тахмин қилинган эди. Йўқ, душман ундай қилмади. Туриб олди. Аҳолининг берган хабарига қараганда нуқул эсэслар эмиш. Буни разведка ҳам тасдиқлади.

Мурзин ротасини жадаллатиб кетди. Привал ҳам қилмади. Мўлжалдан бир соатлар илгари тайинланган ерга етиб келди. Наридан-бери окоп қаздириб, разведка уюштирди. Ротасини кўздан кечириб, уни бугунгина тўлдирилгани, қуролларининг шайлиги, ҳар қачонгидан кўра бақувватроқ экапига ўзини ишонтирди. Шундан кейин уни душман кучи ҳам ортиқча қизиқтирмай қўйди. Взвод командирларини йиғиб, ҳужум учун буйруқ берди. Сал ўтмай ҳужум бошланди. Душман аламзадалик билан қаршилик кўрсатди. Илгаридан тайёрлаб қўйган ўт нуқта-

ларидан ўқ ёғди. Шунга қарамай, бўлинмалар пиддат билан олдинги қаторни ёриб ўтиб, хуторга кирди. Аммо рота ўз ҳужумини кепг ёя олмади. Атайин ўртани очиб берган душман ҳамма ёқдан ўққа тутди. Айниқса, биринчи бўлиб хуторга кирган Горкунов взводи ўт ичида қолди. Бошқа бир взвод ўзини аранг ярим-ёрти қутқариб қолди.

Мурзин ихтиёридаги резервни ишга солди, бўлмади. Хуторга кирган взводлар бош кўтаролмай ётиб қолди. Қирғин бошланди. Мурзин командирлик пуқтасини қўлидан чиқарди. Талафот катталиги ҳақида хабар келди. Бир взвод командири зўр ҳамла билан душманга ташланиб ҳалок бўлди, взводи деярли қирилиб битди. Мурзиннинг юраги увишди, эсанкиради. Бошини икки қўли орасига олиб узоқ ўтириб қолди. Хуторда ҳамон отишма борарди. Бир маҳал Горкуновни Миша билан Турдиев кўтариб чиқди. У оғир ярадор бўлган, рус солдатига хос жасорат ва ирода билан ярасига бардош берад эди. У ҳеч нарса демади, фақат Мурзинга узоқ тикилди. Балки унинг ўзбошимчалигини пайқаган, уни тўғри йўлга солмоқчи ва ўринсиз қурбон бўлаётганини айтмоқчи бўлгандир. Лекин у, солдатга хос сўз қайтармасдан, ҳар қандай бўйруқни ўтанига ўрганган жангчи бўлгани учун чурқ этмади. Ўғиллари Миша ва Турдиевга ўйчан кўзлари билан узоқ тикилди. Пешоналаридан ўнди, икковини икки бағрига олиб, «Биз келган йўлни давом эттиринг, истиқболингиз тўғрисида ташвишланмай хайрлашаман. Коммунизмни қуринглар» деди ва уларнинг кафтларини бир-бири устига қўйиб, ўзининг кучли кафтлари билан маҳкам сиқди. Жон берди. Лабида табассум қолди. Турдиев чидолмади, ҳўнграб юборди. Миша отаси устига ташланди, қучоқлади. Қўш ўғил ота тепасида узоқ қолди.

Батальон штаби бутун воқеадан хабардор бўлиб, комиссар Ракитин келганда, Мурзин тўшпончасини яланғочлаб, қўлида тутгани ҳолда чуқур ўйда эди.

«Нима қилдим мен? Нима? Қаёқдан бу ўй бошимда тўғилди? Энди нима деган одам бўлдим. Қайси шайтон қўлимдан тутди-ю, қалбимга бу ғулғулани солди? Ким эдим, энди ким бўлдим? Бу гуноҳимни ким кечиради! Шундай куч борми? Йўқ! Йўқ! Тамом! Нафрат манглайимга мангу ўз муҳрини босди. Мен ортиқ тирик эмасман» деган ўйлар билан тўшпончани чаккасига тиради. «Тўхта!» деб ҳайқирган Ракитин унинг қўлидан тўшпон-

часини олди. У индамай берди, фақат сўниб бораётган чўгдек кичкина кўзларини қўйи туширди.

Шу маҳал Элмурод келиб қолди. Қовоғидан қор ёғар, нафратидан дир-дир титрар, кўкариб кетган эди. Кўзлари ҳар қачонгидан кўра катта очилган, ғазаб билан чақнайди. Нима учундир ўнг қўли кобуранинг устида эди. Унинг авзойи бузуқлигини кўрди-ю, Мурзин бошини сира ҳам кўтаролмай қолди. Чунки Мурзин уни ҳеч қачон шу аҳволда кўрмаган эди. Ҳатто Элмуроднинг шу маҳал тарсаки солиб юборишига ҳам шубҳа қилмай қўйди. Лекин Элмурод қўл кўтармади-ю, титраб бақирди:

— Рота қани? Сенга айтяпман! Рота қани? Нега индамайсан? Жавоб бер, нақ ҳозир шу ернинг ўзида гажиб ташлайман. Ким сенга жангга кирсип деди?! Айт дейман, айт! Нега бизни кутмадинг? Ҳой, қаҳрамон, сенга айтяпман. Аблаҳ!..

Элмурод титраб сўнгги сўзни айтди-ю, Мурзинни энгагидан аста кўтариб кўзига боқди. Мурзин жонсиз калладай бошини унинг ихтиёрига қўйиб берди, лекин кўзини кўзидан олиб қочди. Элмурод шундай руҳий ҳолатда эдики, нима дейишини билмас, ҳамма сўз ожиздай кўринар эди. Охири бутун кучини, нафратини бир сўзга берди ва тезда аниқ қилиб: «Хоин!» деди. Деди-ю, бутун аламдан чиққандай бўлди. Лекин Ракитин уни ғазабдан ўзини йўқотиб бораётган деб ўйладимп, ёнидаги икки жангчига Мурзинни кўрсатиб:

— Олинг! — деди.

Мурзин шу сўздан ўзининг бутун маҳв бўлганини фаҳмлади. Барибир шундай тугайдиган умрни бундап бир неча дақиқа илгари ўзи тамомлаб қўя қолмаганига ўқинди...

Мапа энди у пазорат остига олинган.

Мурзиннинг фаҳмича, эртагаёқ, суд бўлиши керак. Суд аввало биографиясини сўрайди. Савол-жавоб бўлади. Кейин гувоҳлар чақирилади. Суд, албатта ошкор иш кўради. Ҳамма унинг башарасига қарайди-ю, «жаллод» дегандек бир сўз айтиб юз ўгиради. Унинг нимжон, маънос товунидан кулади. «Ҳолинг шу экан-ку, ўзбошимча. Ҳа, шунақа, тез юрган бот қоқилади» дейди. Эҳтимол, сўзга чиқувчилар ҳам тонилиб қолар. Албатта Элмурод Чикало воқеасини очиб солади. Манманлиги, бошқалардан ажралиб туришга интилиши туфайли ўрта мактабда озмушча дакки емаган, комсомолга кириш учун берган

аризасини бир қанча шартлар билан кейинга қолдирдилар. Бу орада йил ўтди. Зоҳиран тузалгандек, кибри-ҳавойилиги йўқолгандек кўринди-ю, бир сабаб билан яна фош бўлди. Бу шундай бўлган эди: мактаб эски ўқитувчиларидан бирининг 25 йиллик педагогик фаолиятини нишонлайдиган бўлди. Мурзин ўқийдиган синф ўқувчилари ўша ўқитувчининг катта портретини ишлаб, тақдим этишга қарор қилди. Ҳар ким ўз салоҳиятига яраша иш олди. Мурзинга расм солиш тушди (у анча дуруст расмлар чизарди), икки ўқувчи ёрдамлашадиган бўлди. Расм ўқитувчиси раҳбарликни бўйнига олди. Мурзин бошлаб ёрдамчилардан воз кечди. Ҳеч кимга ҳеч нима демасдан уйда расмини ишлай берди. Синфдошлари рамкани нақшлар билан бошлаб, уни кутади. Қани у келса! Охири уйга борган бола «ўз номидан топширар эмиш» деган хабарни олиб келди. Синф коллективидан ажралди. Улар қанча ўртага олмасин, ўзини четга тортди, мағрур тутди, бўшроқ ўзлаштирувчи болалардан кулди, расмларини солиб масҳара қилди. Бора-бора ўзи ҳам улардан узилди, ўн йилликни аранг тугатди. Ишлади, артист бўлди. Бу хулқи билан бирон дўст орттиролмади. Юрадиган қизи бу хулқини ёқтирмай, ташлаб кетди. Ёзган сўнгги хатида «тўлқинда қирғоққа чиқиб қолган чавоқсан» деди...

Мурзин қамоққа олингандан буён ўзини таранг тортилган, ҳали замон узилиб кетадиган тордек ҳис этади.

XIII

Йўлдош судга боролмади. Полк штабига учрашиши ва ундаи полк омборига ўтиб, байрам олди совғаларини олиш ҳақида интендант билан гаплашиши керак эди. Барча ишини тугатиб, қайтиб келаркан, жангчиларнинг Мурзин ҳақида ўзаро тортишаётганларини эшитди. Қулоқ солди. Бир жангчи бўғилиб ўзиникини маъқуллар, албатта отилиши кераклигини айтарди. Бошқа бири «отиб ташламасалар керак, ҳали ёш» деди шекилли, ҳалиги бўғилиб сўзлаган жангчи яна ҳам тутақиб, ўзиникини маъқуллаш кетди:

— Отилади! Албатта отиш керак! Ибрат бўлади, отиш керак!

— Тўғри! Жангчи, Мурзинга ўхшаганларнинг шон-шухрат чиқариши учун майдонга кирибдими! Шон-шух-

рат элу юртга бўлган муҳаббат, садоқатдан ўзи келиб чиқади. Кетидан қувиш бекор,— деди яна бир жангчи.

— Демак, сен Мурзин элу юртни севмаган демоқчисан, шундайми?— деди бояги жангчи яна.

— Севиш ҳам ҳар хил бўлади.

— Эл-юртни севиш, унинг кишилари тақдири билан ўйнашиш эмас! Албатта отиш керак!— деди бояги ўзиникини маъқуллаётган жангчи.

Йўлдош уларга халақит бермаслик учун оёқ учиди ўтиб кетди. Батальон штабига келиб ёрдамчиларига роталар старшиналарини чақиришни, совғаларни тақсимлаш учун тайёрлик кўришни буюрди...

Совғалар жангчиларни хурсанд қилиб юборди. Ҳар ким ўзига теккан нарсани кичкина болалардай қайта-қайта найпаслаб кўрар, шеригиникига солиштириб боқар эди. Совғалар ичиди мева-чевалардан тортиб найлоқ, кўлқон, қулоқчин, иссиқ кўйлак, шарфларгача бор эди. Уларнинг ранго-ранглиги, оловдек ёниб турган гуллари, шакллариининг хилма-хиллиги бепоён ўлкамизнинг ҳар томонидан келганлигидан хабар берарди. Севганини фронтга йўллаган оташқалб қиз, тиқ этса эшикка қараб, фарзандининг йўлига интизор ота-она, севикли ёр ва болаларнинг меҳри, ўзининг иссиқ нафаси билан жангчиларнинг руҳига мойдек сингар, уларнинг қалбини кўкларга кўтарар эди.

Кимдир қўлидаги пайпоғининг ёниқ гулларига, кимдир қулоқчинининг баррасига қараб ишқибоз кўзлари билан суқланади. Ҳамма ўз совғасининг кайфи билан маст. Ана, эшикда бир жангчи совғага келган аччиқ тамакини йўғон ўраб, гашт қилиб ҳалқа-ҳалқа тутун бурқситмоқда, унинг кайфидан кўзларини сузади...

Лекин Турдиев билан Миша ўзларига теккан совгани олдиларига қўйиб хомуш, ёнма-ён ўтиришибди. Чироқ ёқса уларнинг кўнгли ёримайди. Улар нима учундир комиссар таклиф қилса ҳам судга боришмади. Улар Горкуновнинг қотили Мурзин эканини аввалига яхши фаҳмлаб етмаган эканлар. Тергов вақтида ҳаммаси аён бўлди. Мурзинни эслашса, кўз олдиларига икки қўли қон, кўзлар қонталашган жоҳил одам келади. Келади-ю, нафратларини уйғотади.

Чеккада ўтирган бир жангчи совға ичидан чиққан хатни ўқиётди, қичқирганича ўртага тушди.

— Мана бу хатни қаранг. Жуда қизиқ,— у ўзича

ўқий кетди: — «Биз пахта тайёрлаш планимизни ошиғи билан тўлдирдик, сизларнинг план қачон ўринлайди? Шунга жавоб берсангиз экан».

— Қани жавоб бер, пима дейсан? — кулди диққат билан уни тишглаб турган сержант.

— Бизда қанақа план бор? — ажабланди жангчи.

— Ана холос! — деди сержант. — Совғасини оласан-ку, саволига жавоб бермайсанми?

Жангчи ажабланган сари бошқалар уни калака қилишди.

— Шупи ҳам билмайсанми? — деди бири.

— Билсанг, айт.

— Айтаман, совғасини ҳам бер. Совғасини сен оласану, хатни мен ёзаманми?!

«Бер, бер!» деб яна анча ҳазил қилишди. Совғани беришга жангчининг кўзи қиймасди. Яна ўртага олишди. «Давомини ўқи» деб қисташди. Хатда ундан бошқа сўз йўқ, фақат адрес ёзилган эди. Ноилож қолган жангчи сержантга қараб:

— Қани, сизникида пима дебди, ўқинг-чи? Қаердан? — деди.

— Уролдан. Қуюқ салом, холос.

Жангчи ўзивикига ўхшаш хат чиқишини умид қилиб, бошқаларникига назар ташлади. Ҳеч кимда бунақа жингалак савол йўқ эди. Охир ҳафсаласи пир бўлиб, жойига бориб ўтирди. Кимдир яна тегинди.

— Юборган одам, совғам «текин томоқ танни тоза қилади» дейдиганнинг қўлига тушди шекилли, жавоб ҳам қайтармади, деб ўйлайди-да!

Жангчининг жаҳли чиқди.

— Билсанг, ма адреси, ёз. Мен билмайман!

Унинг астойдил хафа бўлганини пайқаган сержант, жангчининг елкасига қўлини қўйиб деди:

— Билмасанг билиб қўй. Бизнинг план Гитлер қўлини кўтарган куни тўлади. Шундай деб ёз!

— Саволига қараганда қиз бўлса жуда серноз бўлса керак, — деди яна кимдир орқа томондан.

Эшикда Элмурод билан Ракитин кўринди. Жангчилар оёққа қалқди.

— Смирно!

Элмурод қўлини кўтариб «доклад керакмас» имосини қилди.

— Кўриб турибмиз, совға олгансизлар.

— Шундай, ўртоқ комбат!
— Қани, хўш, нималар олдинглар? — кулди комиссар.
— Ҳамма нарса бор, ўртоқ комиссар! Фақат фрицга маргимуш юборишмапти, — деди қизиқчи сержант.
— Шунинг ўзи сизга совға-ю, фрицга маргимуш-да, яна қанақасини юборишин.
Комиссар бир нечта совганинг у ёқ-бу ёгини кўргач:
— Элатлар бизни унутмайди. Ўзларига қолмаса қолмайди-ю, лекин бизни унутмайдилар. Ажойиб халқимиз бор-да, — деди.

Сержант жангчиларнинг имоси билан Мурзин устидан чиқарилган ҳукми сўради.

— Отиш. Штрафпойга жўнатилади.

Орага сукут чўкди. Миша билан Турдиев оғир хўрсинди. Элмурод комиссар билан чиқиб кетгач, жангчилардан бири орқаларидан қараб деди:

— Комиссар билан гапиришсанг, енгил тортасан, Уруш қийинчилиги ҳам унутилади. Ажойиб одам.

— А, комбат-чи?

— У-ку аввалдан синашта.

— Иккови жуда хил тушди. Худди қўпоғизли милтиқ. Ҳамма маъқуллаб бош ирғади.

— Жангчиларимиздан ўпқалашга ўрин йўқ. Ҳалиги гапида Мурзин ноҳақ, — деди Ракитин йўлда бораётиб.

— Албатта. Бу худбинликнинг бир кўриниши.

— Файласуфлар «худбин узоқ вақт қудуқда ўтирган кишига ўхшайди, кам нарсани кўради» деб тўғри таъриф-лагаплар. Мурзиннинг ишларида ақл эмас, ҳислар устун туради. Кўрдингизми, Сталинград ғалабасидан қанақа хулоса чиқарибди. Аслида Чикалода ўзининг бутун афти-ангорини кўрсатган экану, сиз кераксиз даражада интеллигентлик қилибсиз-да! Қаттиққўлроқ бўлиш керак, комбат!

— Тўғри. Бу менинг хатом. Лекин унинг қалби бу даража разил ҳислар билан тўлалигини пайқаманман. Кейинчалик ўзини тутиб олар деб ўйлаган эдим, — деди Элмурод.

Ракитин Элмуроднинг ортиқ даражада руҳий кечинмага берилганини фаҳмлаб, кўнглини кўтарди:

— Киши мураккаб нарса. У китоб эмаски, бир чекка-сидан варақлаб ўқиб ташласанг, ичидагиларни билиб олсанг.

Элмурод индамади. Қўлоқчинини сал кўтариб қўйди.

— Мардлик кўрсатмоқчи бўлган эмиш,— деди анча-дап кейин Ракитин,— биласизми, мардлик ҳақида Максим Горький нима дейди,— у планшетини очиб, блокнотини олди.

Бу блокнотда улуғ кишиларнинг асарларидан олинган цитаталар, уларнинг турли масалалар ҳақидаги фикрлари сақланарди. Комиссар жангчилар билан қилган катта суҳбатларида бу блокнотни олдига қўйиб олар, баъзан ўқиб берарди. Борисов унга «ақл блокноти» деб ном қўйган эди. Ўзи ҳам тута бошлаган эди. Ракитин блокнотини очиб, бир ерини ўқиди:

«Кимки мардлик кўрсатишни истаса, жойини топиб, албатта кўрсатади. Ҳаётда мардлик кўрсатиш имконияти бепоеён. Бунга ким эришолмас экан — ё қўрқоқ, ё ялқов, ёинки ҳаётнинг маъносига тушунмайди».

— Мурзин қайси бирига киради?— жонланди Элмурод.

— У мелимча, мардлик кўрсатиш учун жойини ҳам тополмади, ҳаётнинг маъносига ҳам тўла тушунмади.

XIV

Кутмаганда Турдиев яна ҳамманинг оғзига тушди. Сабаб Бондарь бўлди. Турдиев, старшина не-не машаққатлар билан тартибга солган ҳаммомда чўмилиб турар экан, устига ашула айтиб Бондарь келиб қолди. Гавдасига нисбатан бесўнақай катта оёқларини кериб деди:

— Ҳа, дўстим, ювиняпсанми? Кўпам тоза ювинаверма, кир ҳам брондай нарса, унча-мунча толиқиб келган ўқна ўтказмайди. Кеча биттаси менга тегди-ю, киримни тешолмай рикошет бўлиб кетди.

Бондарининг жиндек кайфи бор, руҳи тетик эди. Вагичка ва узун бармоқлари орасига напирос қистириб, алоҳида савлат билан чекди, тутун ҳалқа-ҳалқа бўлиб, бугга қўшилиб кетди. У ечинмай, бирдан кўзи Турдиевнинг қўлтиқ туморига тушиб қолди.

— Бу нима, туморми?

Бондарь қўлини чўзиб ушламоқчи бўлганди, Турдиевнинг қўлини қайтарди:

— Тегма!— деди ва чийлашган пишиқ ипи аллақачон мой битиб йилтиллаб кетган уч бурчакли чарм тумор елкаси оша ўнг ёғига осди, тумор шундоққина қўлтигига остига келиб тўхтади.

— Сен бунақа юзингни буриштирма, пақ аспр тушган румин солдатига ўхшаб, жуда хунук кўринаркансан. Виласанки, мен сени яхши кўраман. Сабаб: сен командирининг элатисан. Командирим яхши одам, демак, сен ҳам чакки киши бўлмаслигинг керак. Агар бунақа қилаверсанг ёмон кўриб қоламан. Демак, битта дўстинг камайдди. Фронгда битта дўстинг камайиши ёмон нарса.

Биз учарлар танти халқ бўламиз. Дўст учун бир жон эмас, ўн жонимиз бўлса берамиз...

Турдиев Бондарнинг тарихидан қисман хабардор эди, батальонда турли миш-мишлар юарди. Бири: «Бу кўпнинг бошини еган!» деса, бошқаси: «Кўпнинг ёстигини қуритгани рост. Бир эмас, неча бор қамалган десанг-чи, боқинини кўр, қари қашқирга ўхшайди!» деб қўярди. Баъзилар ундан ҳадиксираброқ юарди. Лекин унинг батальонда бировнинг мушугини «пишт» дегани номаълум. Қачон кўрсанг таралабедод, хурсанд, хушчақчақ, сал айинса оғзидан боди кириб, шоди чиқини бор.

Турдиев этигини кия туриб, мулойимгина сўради.

— Бондарь, сени ўғри бўлган дейишади, ростини айт, шу тўғримми?

— Ие, бўлмасам-чи! Лекин мен баъзилар сингари дуч келганниқини олавермасдим... Масалан, кампирларникига тегмас эдим. Мен кўпроқ, ҳалигидай, манглайи терламай пул тонадиганлар бўлади-ку, ўшаларнинг додини берардим. Негаки, биривчидан, улар қийналмай топган, шунинг учун кўнда ачинмайдилар, иккинчидан, қарғамайдилар. Мен қаргаганини ёмон кўраман. Қарғайдиган одамникиши олсаму, шу пулга ичсам, кайф бермайди, худо ҳақи, кайф бермайди. Мен буни билиб тураман. Масалан, бир куши жуда пулсиз қолдим. Кўп мўлжалладим, ҳеч нарса чиқмади. Қорин оч. Виласанки, бўш қоп тик турмайди. «Гўхтаб тур!» дедиму, қаршимдаги дўконга шўнғиб кетдим. Бахтимга зуваласи пишиққина бир кампир харид қилипти. Мол кўраётган киши бўлдим, сумкасини кўзим остига олиб қўйдим. Хуллас ўмардим. Сумкасини сувга отиб, пулни чўнтакка солиб, ўзни ресторанга урдим. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, шунча ичаман, қани живдай кайф берса! «Ҳа қурумсоқ кампир, тоза қарғаянсан шекилли мени» деб, ҳушёрлигимча ресторандан чиқиб кетдим. Шуну кампирларникини олмайдиган бўлдим. Кампир халқи ўлгудай эзма бўлади-да, бир олдирган нарсаси учун ўла-ўлгунча қарғайди-да, ўзиям!

— Хўш, шундан нима наф кўрдинг?— деди Турдиев гашига тегиброқ.

— Сен бачкапалик қилма. Кўрганимни кўриб, кўрмаганимга ачишиб юрибман ўзим. Лекин сенга битта қилган ишимни айтиб берайми?

Бондарнинг руҳи тетик, гапга чанқоқ, суҳбатга мойиллиги кўришиб турарди. У, одатда маромига етказиб кайф қилса, шу кунни бирор каттароқ бошлиқдан гап эшитмаган бўлса, шунақа кайфиятда бўларди. Бунни билган Турдиев «бугун ошиги олчи шекилли, жуда ешпилиб кетди» деб ўйлади-ю, «майли, айтсанг айт, чопадиган улоғим қолиб кетаётгани йўқ» қабилида қараш қилди. Этиги ечиб, гимнастёркасини чиқариб ташлаган Бондарь скамейкага чиқиб, қуёнга ўхшаб ўтириб олди. Билагидаги лангар суратини бармоғи билан ўйнаб, гап бошлади:

— Бизнинг касбда бир шаҳарда яшаб бўлмайди. Ундан кейин, мен сенга айтсам, нуқул бир шаҳарда яшай бериш кишининг жонига тегиб кетади. Одам сичқон эмасда, бир катакда яшай берса. Дунёга келгандан кейин юр, кул, яйра, кўр, машат қил. Ана шунда ўлсанг армонинг йўқ, тобутда ҳам бемалол оёгингни узатиб ётасан. Ҳа, айтгандек, мен сенга бир воқеани айтиб бермоқчи эдим. «Нима нафи бор ҳунарингни?» деганинда эсимга тушган эди. Бир йили шаҳарма-шаҳар сайл қилиб Ботумга бориб қолдим. Кўп ажойиб шаҳар. Бир ёғи денгиз, бир ёғи кета-кетгунча апельсин, лимонзор. Куз эди. Нон ўрнига апельсин есанг биров гинг демайди. Ўзим ҳам тоза маишат қилдим. Лекин бир кунни бирдан пулдан сиқилиб қолдим. Шунча қиламан, қани овим ўнгидан келса. Нон ўрнига кесак гириллаб қолди. У ёққа ураман ўзимни, бу ёққа ураман ўзимни, қани бир йўлини топсам. Бир кунни, ҳатто қўлга тушишимга сал қолди, аранг қутулдим, қўлга тушсам ҳам ховончага солиб янчиб юборади-да, бу кавказликлар. Шунда бир ўртоғим «эртага чет элликлар жўнаркан» деб қолди. Биласанки, улар сал бепарвороқ, тақасалганг халқ бўлади. Тўхтаб тур дедим ичимда, энди бир иш қилмасам бўлмайди. Тонгда тайёрлик кўрдим: ювиндим, тарадим. Ахир, шубҳа қилмасин-да! Бир маҳал келиб қолишди. Портода одам кўп, ит эгасини, мушук бекасини танимайди. Уч-тўртта бўлиб тўдага ўзни урдик. Аралашиб кетдик. Мундоқ қарасам, ёнимда иккитаси ўз тилида чуғуллашяпти. Кўзимнинг қирини ташладим: бири семизгина, бурни ичидан чиққан жуни ҳам кўришиб

турибди. Иккинчисининг устки лаби тиртиқ. Гапирганда ликиллаб, валати кўринади. Қарадим, ўша тиртиғидан кўзимни ололмадим, узоқ қараб қолдим. Ҳалиям кечагидек эсимда. Мингта одамни кўрсатиб, ичидан ўшани топ деса, дарров тониб бераман. Чақчайган кўзи жуда оғир боқарди. Бир вақт қарасам, ўша тиртиқ қўлидаги чоғроққина чамадонини ёнига қўйиб, шеригига гап маъқуллаб кетди. Чамадониди қиммат баҳо нарса борга ўхшади, «Шуни ўмармайми, бахтим-да!» дедим. Аста яқинлашдим. Сездими, зангар, яна бандидан ушлаб олди. Лекин бир маҳал ундан қўлини олиб бурнига яқинлаштирди-да, устма-уст икки-уч акса урди. Ана ўшанда чамадончани обрим билан аста туртиб, шеригимга ошириб юбордим. Сал туриб ўзим ҳам жуфтасини тўғрилаб қолдим. Бир четга ўтиб, чамадонни очдик. Қўлга илингудай ҳеч нарса йўқ, ҳаммаси кийим-бош, иккитагина китоб. Шеригим «қизиқ китоб бўлса керак, аттанг, немисча экан» дейди. «Ҳей, ўша, китобини...» дедиму, чамадонини китоб-питоби билан кўтариб жаҳл билан ерга урдим. Чамадон пачоқ-пачоқ бўлиб кетди. «Нобуд қилдинг чамадонни!» деди шеригим ва уни олиб томоша қила бошлади. Унинг қовурғалари анчагина қалин эди. Ҳайрон қолиб томоша қилдик. «Мувча қалин бўлмаса!» деб кулишдик. «Яна орасида бир бало бўлмасин?» деган фикр бошимга келди-ю, титиб қолдим. Чиндан ҳам ундан қизиқ нарсалар чиқди. Ичиди фотолента ҳам бор эди. Шеригим «қўйгани жой тополмантими, зангар, хасис» деди-ю, этагини қоқиб жўнаб қолди. Лекин менинг хаёлимдан: «жосус бўлса-я. Эҳтимол, булар унинг ишидир» деган фикр ўтди, уларни йиғиштириб, порт комендантга кириб бордим.

Очиғини айтдим. У яна бир жойга телефон қилди. У ердан икки киши машинада келди. Мени роса тергов қилишди! Қаёқдан ҳам олиб келдим, ўзимга бош оғриғи ерттириб!.. Сенга нима, ўзингга қўл келмагандан кейин ташлаб кетабер-да» деб ўзимни тоза койидим ичимда. «Ҳали яна қамаб қўймасалар эди» деб кўрқдим. Йўқ, мен ўйлагандек бўлиб чиқмади. Бир ёққа кетган биттаси яна бир киши билан келиб: «Ўша кишини кўрсангиз танийсизми?» деб сўради. Мен «ҳа, албатта таниғли, лаби тиртиқ», дедим. Машинага ўтириб жўнадик. Йўқ, бўлмади, пароход кетиб қолибди. Бўшашиб қайтдик. Менга таппаккур билдиришди. Мен қизиқиб қолиб: «Нима экан

ўзи?» десам, биттаси «сичқон тузлаш заводининг проекти экан», деб қолди. Кейин билсам, у чиндан ҳам жосуслик материаллари экан. Менга, «энди ўғирлик қилма» деб дакки беришди, бир тузуккипа ишга жойлаб қўйишди. Бир оз ишлаб турдим, сабрим чидамай жўнаб қолдим, назаримда биров юрагимни сандиққа солиб, қулфлаб қўйганга ўхшарди.

— Кейин ўша жосусни топишдими? — қизиқиб қолди Турдиев.

— Билмадим. Кейин мен уларни, улар мени кўришмади. Лекин мен унинг бутун афти ангорини айтиб берган эдим, улар ёзиб олишган эди. Мана бунақа фойдали ишлар ҳам қилиб турардик, — деб кулиб қўйди Бондарь.

— Нимаси фойда, ўзи ушланганда бошқа гап эди.

— Материаллари-чи! Заб катта оғизсан-да. Кетиб қолгану, қасқдан ушлайди. Мен унинг ўшанақалигини билганимда-ю, ҳиқилдоқчасидап гиша бўғиб, ўша заҳотиёқ судраб қолардим-а!

— Катта мукофот ҳам беришарди.

— Албатта! Омадинг келмагандап кейин шунақа бўлади, қармоқдаги балиқ ҳам чиқиб кетади. Энди учраб қолса-ю, ўзим биламан... Ке, энди мени кўп вайсатаверма, туморингни бир кўрсат! Кўраману, бераман. Худо ҳақи, қайтиб бераман, мана ишон! — деди Бондарь бўғилиб ва чўқинди.

У ечинарди, ечинган сари Турдиевнинг кўзи бирин-кетин очилаётган суратларга тушарди. «Ажаб, тапасиди соғ жойи борми ўзи!» деб ўйлади. Бондарь эса жўрттага парво қилмаётгандек бўлиб турар, билагининг мускулини шишириб, таранг қилиб қаттиқлигини синаб кўрарди. Бир маҳал керилиб қолди:

— Қани, эз-чи, Миша, эза олармикансан. Метин. Пичоқ отсанг ботмайди, қайтиб кетади, — у қўлини Турдиевнинг энгаги остига тутди.

Ночор қолган Турдиев қўли билан синаб кўрди, чиндан ҳам қаттиқ эди. Унга сари Бондарь «Қаттиқроқ!» деб кучанарди. Турдиев эзолмагач, «Мазанг йўқ, Миша!» деди-ю, девор остига қўйилган скамейкага чалқанча ётиб, яна қўлини тутди.

— Чиқ устига! Қўрқма, чиқавер!

Турдиев ҳали этик киймаган сўл оёғи билан босди: барибир метин эди. Галаба қозонган Бондарь яна чираниб қўйди:

— Айтдим-ку, ўқ тегса рикшет бўлиб кетади деб. Мунча тикилиб қолдинг! Суратларимга қараяпсанми? Рассомлик музейиман-да, дўстим, музейман. Кўравер, бепул. Сен бўлсанг, туморингни бир кўришга бермайсан. Бу яхшимас, ўртоқчиликмас. Қани бир кўрай, худо ҳақи, шқим тушиб қолди.

Турдиев қараса бўлмайдиган, туморни қўлтиғи остидан кўкрагига суриб, унга рўпара қилди. Бондарь кафтида салмоқлади, кейин эзгилади, нимадир ғирчиллади.

— Ичида нима бор?— деди яна салмоқлаб, чокларини кўздан кечириб Бондарь.

Турдиев ҳеч нарса дея олмади, тўғриси, дея олмасди ҳам. Чунки ичида нима борлигини ўзи ҳам билмасди. Аммаси урунга жўнаш олдидан бўйнига осиб қўяркан: «Бўйинигдан олма, бу — дуо, жуда ўткир дуо. Вақт, бевақт юрасан, ҳамроҳинг бўлади» деган эди. Ҳатто урушда сенга отилган ўқнинг йўлини адаштирармиш. У суриштирмаганшдек аммаси ҳам ичида нималар борлигини айтмади. Лекин Турдиев ўшандан бери «бир нафи бордир» деб, муқаддас нарсасдек ардоқлаб тақиб юради. Неча бор шу тумор туфайли солдатларнинг эрмаги бўлди. Ҳатто бир куни авави қисмда экан, рота сиёсий раҳбари чақириб суҳбат ўтказди — булар ҳаммаси бефойда эканини ярим соат тушунтирди. Сиёсий раҳбар ҳузурда тушунгандек бўлган Турдиев, ташқарига чиққанда яна ўз билганини қилди: олиб ташламади, олиб ташлашга журъат этмади. «Хўш, яхши, бўйнимдан олдим, кейин қаёққа қўяман? Ерга ташлаб бўлмаса, кўйдириб бўлмаса!» деб ўйлади ўзича ва қўлида ушлаб туриб, яна қўлтиғи остига суриб қўйди. Шу-шу бўйнида. Имкон борича кишилар кўзига туширмасликка уринади. Бугун ҳам ҳаммомга кеч, ёлғиз келишига сабаб шу эди.

Турдиев туморнинг ичида нима борлигини айтмагач, Бондарь ҳам қистамади.

— Яхши. Тақавер,— деб қўйиб юборди,— лекин комиссарнинг қўлига тушмасин. Комиссарлар бупақа нарсага жуда ўч бўлади, айиқ асалга ёпишгандек ўч бўлади.

Худди шу маслаҳатни берган Бондарнинг ўзи шу кечасиёқ бир неча йиғилишда оғзидан гуллади.

— Нега Турдиевга ўқ тегмайди, биласизларми?— деган бошлади у.— Чунки унинг бўйнида тумори бор, ўқ йўлатмайдиган тумори бор, ўқни сеҳрлайди. Бўлмаса, у батальонга келгандан бери қанча одам ҳалок бўлди, қан-

ча одам яраланди. У-чи? Ҳатто унинг барини ўқ ялагани йўқ. Бу ҳаммаси тумордан.

Бу гап думалатилган қор уюмидай кун ўтган сари улғайди. Қош-кўз қўйилди. Охири Рақитининг қулоғига бориб етди. Аввалига қизиқ, енгилтак гаплар овчиси Бондарнинг павбатдаги эрмакларидан бири бўлиб кўринган бу гап, кейинчалик жиддий тус олиб кетди, ана шундай гаплар солдатлар орасида кўпайиб қолди, крест тақиб юрувчи ёш-ёш солдатлар пайдо бўлди. Рақитин рота сиёсий раҳбарлариини йиғиб йўл-йўриқ беришга ва ўзи бир неча взводда суҳбат ўтказишга мажбур бўлди. Шундай суҳбатларнинг биридан кейин Турдиевни қўлтиғидан олиб, холироқ жойда айланди. Турдиевнинг қаерда туғилгани, кими борлиги ҳақида бошланган суҳбат туморга бориб тақалди.

— Демак, етимман денг, Турдиев. Аммангиздан бошқа ҳеч кимингиз йўқ, унинг қўлида катта бўлгансиз. Яхши.

— Қолхозда ким бўлиб ишлардингиз?

— Кетмончи.

— Шоҳимардон сизлардан узоқми?

— Йўқ, яқин. Қўшни районда.

— Борганмисиз?

— Йўқ. Аммам бориб-келиб турардилар.

— Нимага, у ерда қариндошинглар борми?

— Ўғил кўрсам деган умидда...— деди бўшашиб Турдиев.

— Ўғиллари йўқмиди?

— Йўқ. Қизлари бору, ўғиллари йўқ.

— Ҳм...— деди Рақитин йўқолган ишнинг учини топгандек чимирилиб, кулгичлари чуқур ботди, икки қошининг ўртаси тугунчак бўлди. Лекин у жиддийлик тинч сувга отилган кичик кесак ҳосил қилган тўлқин доираларидек ёйила бориб тезда йўқолди, кейин кулибгина сўзлади:— Докторга бориш керак эди, докторга.

— Докторларга ҳам бордилар, бўлмади.

— Шоҳимардонга қатнашдан эса ҳеч ким фойда кўрмайди,— деди Рақитин узил-кесил қилиб, шундай бўлса ҳам гапни айлантириб бориб туморга тақади. Ана шунда у роса эшилиб сўзлади. Туморнинг бир учини унинг онасини ўлдириб кетган босмачига боғлади.

— Иброҳимбекни биласизми?— деди шунда у.

— Сал қулогимга чалингани бор.

— Босмачиларнинг бошлиғи. Қўлга тушганда унинг ҳам ёнидан тумор чиққан экан.

Ракитин бу билан: «Мана кўрдингми, қон ичида кечган, ўт ичида жавлон урган қароқчиларнинг бошлиғи ҳам тумор тақиб юрган. Қўлида тўпнонча, қўлтиғида сеникидай тумор бўлган!» демоқчи эди. Бу Турдиевга қисман бориб етди. Кўнгли алланечук бўлиб кетди, гўё опасини отган босмачининг ҳам қўлтиғида тумори бўлган.

Ракитин гарчанд суҳбатида «сенинг туморинг борлигини биламан, олиб ташла, фойдаси йўқ» деган бўлмаса ҳам, Турдиев бугунги сайилнинг боиси шу нарса эканини фаҳмлади. Унинг қалбида гулгула бошланди. У Ракитин билан хайрлашганда бу гулгула бутун салобати билан юрагида жавлон уриб юарди. Унинг хаёлларини узоқ ўтмишнинг қопли лавҳаларига судрарди, лавҳанинг марказида онаси қонига беланиб ётарди: кўзлари очиқ. Ҳали ҳаётга тўймаган кўзлари юмилмоқ истамасди. Нимадир демоқчи бўлгандек лаблари чўччайиб қолган, тишлари орасида қон чизиқлари бор.

У ертўласига келиб узоқ хаёл суриб ётди. Унинг кўз олдига иккита нарса тинмай келарди: қўлтиғига тумор таққан босмачининг тўпнончали кўли ва қора қонига беланиб ётган муштипар онаси. Назарида, онаси ҳамон ўша отилган ерида ётади — болалигида қандай кўрган бўлса худди шундай.

Турдиев бир печа куп ўз тўдасидан ажралган ювош кўйдек каловлаб юрди. Ракитиннинг гаплари эндигина қорилган хамирга ташланган хамиртурундек ўз ишини қиларди, уни ошириб борарди. Охири у ўз ишини қилди. Лекин тўла эмас. Турдиев бир купни четга ўтиб туморини қўлтиғи остида суриб қўлига олди, аста ечди. Кафтада тутиб, оғирлигини аниқламоқчи бўлгандек салмоқлади. «Энди нима қилсам экан?» деб атрофга назар ташлади. Лекин шу вақт амласининг товуши қулоғи остида янграб кетди. «Эҳтиёт қил, ташлама, болам, сенга йўлдош бўлсин деб бердим. Ой бориб, омон кел!» Худди шу лаҳзанинг ўзида Ракитиннинг: «Иброҳимбекнинг ҳам тумори бўлган» деган товуши келди. Бу икки товуш қарама-қарши томонда келган кучли тўлқинлардек, бир-бири билан тўқнади ва Турдиевнинг қалбини ларзага келтирди. У энди туморни ташламади ҳам, қўлтиғи остига тақиб ҳам юрмади. У икки томонни ҳам хафа қилмоқчи эмас; фуражқасининг ички қатига сигир-

нинг шохига саккиз нусха арқон ўрагандек қилиб қўйган игна билан илни олиб, учини тугди-да, шинелининг қўлтиқ чоки орасига туморни солиб, тикиб ташлади. Шу билан бир неча кундан бери минг бир васвасага солаётган алам, ташвишдан қутулгандек бўлди, енгил тортди. Яна бир куни анҳорда чўмилаётганда уни учратиб қолган Бондарь: «Тумор қани?» деб сўради-ю, лекин жавоб ололмади, у жавоб бермади. Акир сутдан оғзи куйган, қатиқни пуфлаб ичади-да!

Энди тумор кунлар ўтган сари аввалгидай баданга тегиб, кўзига тушиб, хаёлига келавермади. Охири денгиз қирғоғида бўлган бир жангда оғир яраданиб, устидан қонга беланган ва илма-тешик бўлиб кетган шинели ечи-либ, бир четга улоқтирилганда тумор ҳам у билан қолиб кетди.

«Оғриқ қолса ҳам, одат қолмади» деган мақол оор. Худди шундай, Бондарнинг хаёлида Турдиевга мақтанган «хунари» гоҳ-гоҳ тумор қилиб қоларди. Ана шунда у тиззасига келди деб бир шаянатилади-ю, сапчиб туриб кетарди, шу даҳзда Элмурод ва кишилардан эшитган даққилари, дақиқомлари бир кул бўлиб қоларди, берган сўзини унатарди...

У кўкка қараб ўтирарди. Тиниқ кўкда сузиб бораётган парча-парча булутлар ўзи билан унинг хаёлларини судраб кетди. Кўз олдида унга таниш катта шаҳарнинг машҳур ресторани келди. Ширин таом сўлақайини оқизди. Муңдоқ қараса, қорни ҳам тузуккина очибди. Қани ўша ресторанда шу маҳал бўлиб қолса-ю, ўттизлаб номи ёзилган мениудан танлаб заказ қилса! «Эҳ!» деди-ю, ўтирган еридан туриб кетди. Гитлернинг онасини болохонадор қилиб сўкиб қўйди. «Ошхонада нима пишаётган экан?» деб ўйлади. Хабар олишга қарор қилди. «Шояд кўнгил тортар бирор нарса пишираётган бўлса, хумпар бақалоқ» деб қўйди.

Читтақ чаққонлиги билан четан девор ва зовурлардан ўтиб, поход кўхняси ўрнатилган кўрани топиб борди. Унга таниш, ҳазилкан, карнайдай бурни уч ойлик боланинг товонидай гўштдор ва тўмтоқ, юзи сермўй ва сариқ ошпаз терга ботиб овқат қовларди. Қозондан чиққан хушбўй ҳид, айниқса фронтда хушбўй кўринадиган таом ҳиди Бондарнинг иштаҳасини қитқилади.

— Салом азизим, домовая книжкадагилар омонми? Хотининг ҳали эр қилиб кетмаптими?— деди узоқдан ва тўғри келиб ошпазнинг қўлидан чўмични олди. Уни қозонга ботириб тотиб кўрди, «Яна бўтқами, касофат!» дегандек юзини буриштирди.

Ошпаз унга парво қилмай, жузли бармоқлари билан оқ қалпоғини пешопасидан юқори кўтарди.

— Пега хотиним эрга тегаркан энди?— деди энсаси қотиб.

— Сен хўпсасемиз, бир туки йўқни нима қилади? Пишиллаб тузуккина бир ишга ярамасанг. Тўғри эдингки, сўйиб сотадими? Хотин ҳам мундоқ силлиқ, бежирим эрни яхши кўради.

— Бўлмаса сенга ўхшаб чигирткадай қотиб юрайми?

— Бунга сен сабаб, бақалоқ! Сенинг шу боқининг бўладиган бўлса менга ҳеч ҳам жир битмас.

— Жирни нима қиласан, фриц қувганда қочолмайсан.

— Фрицни қувганда десанг-чи, касофат! Энди қувдириш йўқ. Лекин бир нарсадан қаттиқ қўрқаман: сенинг шу хилда боқининг бўлса дармондан қолиб, фрицга столмаймизи дейман. Сен бақалоқ бўлса бу ёғини ўйламайсан, менюингда бўтқадан бошқа ҳеч бало йўқ. Назаримда, бошқа овқатни пиширишни ҳам билмайсан шекилли-да. Қани айт-чи, шу яқин орада менюингни ўзгартирасанми, ё қозонингга гравата ташлаб кетайми?

— Сабр қил, дўстим, сабр қил!— деди ошпаз гўё қўрққандек.— Той минган, от ҳам миниб қолади.

— Сенинг ўна отингга етгунча, тойнинг йўлда қулатиб кетадиганга ўхшайди. Аслида ширии овқат қилишни билмайсан, қўлингнинг ҳам баракаси йўқ. Мундоқ командирларга «овқатни тузатайлик, урушнинг бел қуввати йигит бўлса, йигитнинг кучи овқатдан» деб хархаша қилмайсан. Назаримда, бақалоқ, тинчгина жойингдан ажралиб қолишдан қўрқасан шекилли-да. Бу гавданг билан солдатликка ҳам ярамайсан. Мабодо бу ердан қувилиб қолсанг, мен сенга айтиб қўяй, тўғри олдинги линияга борма, олдин ўзингни уч-тўрт кун қантар, бир оз этдан туш, бўлмаса беш километрдан мишень бўлиб, нақ бўлинмани балога қўясан. Ошпаз бўлиб тузуккина овқат пиширмаганинг пиширмаган, у ерда ҳам халақит берма. Яхшиси ўна куни, ошпазлик тахтидан тушган кунинг ўзингни осиб қўя қолсанг ҳам бўлади. Барибир сендан

солдат чиқмайди. Аслида сени армияга чақирган одам хато қилган.

— Ҳой, мунча фашист автоматчисидай бетиним бидиллаб қолдинг? Уқинг қачон тугайди? Ош пиширтирасанми, йўқми? Қани, туёғингни шиқиллатиб қол. Мени кўп гапга чалғитаверма, пақ овқат тагига олиб кетади.

— Сен гапимга қулоқ солгину, лекин ишингдан қолма. Менга сенинг қўлинг эмас, қулоғинг керак. Менимча, чўмичли қулоғинг билан ушламасанг керак. Шунга ҳам фаҳминг етмайди. Худо сенга туядай бўй бергану, тугмадай ақлдап қисган. Бўлмаса шу гапни айтармидинг?

— Сен доно бўлсанг, ўз кишингни ёмонлайсанми? Ўзингникини ёмонласанг, бегонанинг меҳри совийди.

— Сен ўз кишимизмисан? Бўлди! Гарчад танқид фойдали нарса бўлса ҳам, сени энди танқид қилмайман. Қани айт-чи, оғизга ёқадиغان ниманг бор? Ахир, ўзинг шу қозондан емайсан-ку.

— Қайси қозондан ейман?

Бондарь ошпазнинг бўтқа сачраган этигининг учидан тортиб силлиқ, беажин, тор пешонасигача разм солиб чиқди. Қарасаки, барибир ҳеч нарса чиқмайдиган, шунча қилган даромади бекор кетадиган. Ошпаз кўрипишдан пўнг ва содда бўлса ҳам унча-мунча тош чақадиغان ёп-роққа ўхшамасди. Яна ачитиб солди Бондарь:

— Сени аслида бўйинингга тош боғлаб дарёга ташлаш керак. Ҳеч бўлмаса балиқлар баҳра олади. Эҳ, инсон!

Бондарь «Шу аҳволда сен ҳам одам бўлдингми?» деган маънода қўл силтаб жўнаб қолди. У орқасига қайтмади. Қишлоқнинг нариги бошига кетди. Йўл-йўлакай интендантга учраб, «Комбатга!» деб бир юмалоқ совун олиб олди. Йўл ёқасига чиқиб, хаталарга кўз ташлади. Ҳар бирини салмоқлаб чиқди. Бирини мўлжал қилиб борди-ю, энди эшигини итармоқчи бўлганда айниди, оёғи тортмади, «Хасисга ўхшайди, зангар» деб қўйди. Ундан наригисига ҳам кирмади, биратўла уч қўраши ўтказиб, тўртинчисини аста қоқди. То эгаси чиқиб эшикни очгунча каскасини кўтариб, камарини тўғрилаб, қўйлагини текислаб қўйди, ўзига улуғвор тус берди. Эшикни икки юзи қип-қизил, украинларга хос пучукроқ, тикма-чоқдек бир жувон очди.

— Салом, элат! — деди Бондарь табассум билан. — Мумкинми?

— Хотин розилик бериб, эшик қанотини қўйиб юборгун-

ча Бондарь бир қадам олдинга қўйди. Шу билан хотинни «марҳамат» дейишга ва эшикни очиб, ўзи олдинга тушиб ичкарига йўл бошлаганга мажбур этди.

— Биласизми, элат,— деб гап бошлади Бондарь,— бир зарурат туғилди-ю, кирдим, бўлмаса сизни овора қилмасдим. Албатта кечирасиз-да!

Хотин, бу ниманинг муқаддимаси экан, деб оғзига қараб турди. Лекин бир нарса сўрамоқчи эканини аллақачон фаҳмлаган эди.

— Шу кеча бир катта бошлиғимиз бетоб бўлиб чиқди. Докторлар товуқ шўрва ичишни маслаҳат кўришди. Менга қолса-ю, душман қириб-қиртишлаб кетган қишлоқда бундай тансиқ овқатни буюрмасдим. Начораки, катталарнинг буйруги! Икро этмасанг иложинг йўқ!

— Жоним билан берардим, ҳаммаси ҳам тухум қилади, сўйин увол,— деди хотин такаббуруна ачинишга ҳаракат қилиб. Лекин унинг қарашида эркакнинг ниятини бузадиган, шилқимликка сабаб бўладиган қандайдир бир эркаланиш, илтижо бор эди.

Не-не илонларнинг оёғини сапаган Бондарининг назаридан бу ҳолат қочиб қутулмади, дарров пайқади ва шу замоннинг ўзидаёқ унинг назари устига гулдор, юмшоқ одеял ёпилган, оппоқ ёстиғи кўз қамаштирган бурчакдаги ёғоч каравотга тушди, эти увушиб кетди. Кўп ўйламай, кулибгина деди:

— Уша таниқарида юрган сизники бўлса, хўрозлари ҳам бор шекилли. Хўрози тухум қилмас-кў!

Хотин ганининг қаёққа бурилаётганини фаҳмлаб, остки лабини назокат билан аста тинлаб қўйди, қизаринқиради.

— Бераҳмлик бўлар,— деди аста.

Бу билан «товуқларга жабр қилиб-а» демоқчи эди. Бондарь тушунди, ўқининг пишонга текканидан қувонди, гирром кўзини дадил кўтариб унинг кўзига қаради, хотин бардош беролмай кўзини ерга олди. Бондарининг эти жимирлашиб, бир жулжикиб олди. «Ёмон эмас, дўндиққина. Ўзиям яхшигина ташнага ўхшайди, бир кечадаёқ бутуп ҳоврингни сўриб олади» деб қўйди кўнглида. Хотин боягидан ҳам жозибали кўришиб кетди кўзига. Беихтиёр унинг бир-биридан алиқ ажралиб турган бўлиққина кўкрагига тикилиб қолди. Кейин дапгал деди:

— Ё ўзингиз тайёрлаб бера қоласизми?

— Ўзи қанақа одам бошлигингиз?— деди позланиб жушон.

— Худди менга ўхшаган, худди менга ўхшаб тартиб билан тийинган, яъни менинг ўзим,— деди ҳазилга олиб Бондарь ана шундай хотинларга хуш ёқадиган ва қотиб-қотиб куладиган бир оқошда.

Чиндан ҳам бундай хотинга ёқди, қиҳ-қиҳлаб кулди. Бондарга айни шу нарса керак эди. «Эй, бормисан, жонидан. Шизлаганим товуқ эмас, сенинг ўзингсан-да» деди кўнглида ва дадил энга киришиб кетди.

— Товуқ шўрвани кўп яхши кўраман-да. Менимча, ўзим ёмон нарса эмас. Сиз-чи?— деди тегиниб.

Хотин «ким ёмон кўрар экан» деб жилнаглади, сузилди. Лекин товугини сўйишга розилик бермади. «Не манаққатлар билан фрицдан олиб қолганман!» деб қарашма қилди.

Бондарь ана шундай пайтларда жуда иш берадиган ақлий тезлик билан фикр қилиб кетди. «Демак, ҳаммасига рози-ю, товугини кўпи қиймаяпти. Хасисроқ кўринадди. Майли, бошқа жойдан топаман» деб ўйлади ва жувонининг тирсаги чуқур ботиб турган тўштор қўлини ушлади.

— Товуқ топиб келсам, нипириб беришга розимисиз?— деди ва жавоб кутмай қўшиб қўйди:— Шарироқда биттаси сотмоқчи бўлувди-ю, нархида келишимовдик, шунини қиммат бўлса ҳам оладиган бўлдим-да.

Бондарь минг бир ҳунар билан жувонининг розилигини олиб, «Ўн минутга ижозат этасиз!» деганича чиқиб жўнади. У узоқ ўйлаб ўтирмади. У биладикки, тўғри бориб товугини ушлаш оғир, ушлаган тақдирингда ҳам қақаглаб оламни бузади, бошингда қалтак синиши ҳеч гапмас. У бунинг ҳам йўлини топди. «Бурга ушлашга ҳам бармоқни ҳўллаш керак. Фарҳанд товуқ халқи аслида ўлғундай бефаросат махлуқ бўлса ҳам, ҳар қолда, муомалани ёқтиради» деди-ю, дарров уч-тўрт жўхори топди, уларни чиқарган энга бир-биридан бир қарини масофа узоқликда тақди. Кейин товуқ излаб кетди. Учининг бахтига беш-олтита товуқ қинилоқни ёриб ўтган арвиқининг бўйида дошлаб қорарди. Дарахтни маналаб яқин борди-да, тайёрлаган доини аста ташлади, ишнинг бир учини олиб янароқ келди, қўлига ўраб шойлади. Седда товуқлардан бири дошлаб келиб аввалига жўхорини бир чўқиб кўрди, кейин «лиқ» этиб юзиб юборди. Бондарга ана шу керак эди. Ишни аста торшиб, товуққа яқинлашиб борди. Томолига жўхори тикилган бечора товуқ қаноти билан ел шо-

пирарди-ю, лекин қақаглолмасди. Бондарь уни ушлаб, бағрига босганича жарга тушиб кетди. Кўп ўйлаб ўтирмай шартта бошини олиб ташлади, сафар халтага солиб, жувоннинг олдига мағрур кириб борди.

— Эгаси ҳам бизга зарурлигини билдими, тоза қимматга сотди. Уч бўлак совун, битта ўттиз сўмлик олди-я. Одамларда ҳам инсоф йўқ. «Қон кечиб, юртимизнинг шон-шарафини ҳимоя қилиб юрган солдадан пул сўраб нима қиламан» ҳам демайди. Биз жонимизни тикиб юрибмизу, биздан битта товуғини аяйди. Майли, бизга ҳали тушунмаганлар кўп. Урушдан кейин агитаторларимиз ўзи саводини чиқариб қўяди.

Бондарь яна бир югуриб, сувдонда ароқ топиб келди. Шу боришида Элмуродга учраб:

— Қўшни қисмда ҳамшаҳарларимни учратдим, шу кеча бирга бўлсам майлими? — деб рухсат олди.

Қош қорайганда товуқнинг бир оёғи солинган товуқ шўрва олиб келди.

— Ҳамшаҳарларимнинг маишати жойида, лавр баргигача олиб юришибди-я, — деб қўйди ва салдан кейин яна йўқ бўлиб қолди. Эрталаб аравадан чиққан отдек қолдан тойиб қайтиб келди...

Унинг кўнгли сал хира эди: жувон душман оккупацияси вақтида оқсоқоллик қилган бир хоиннинг хотини экан. Ёшнинг устига, уч кундан кейин баданида шундай бир касални сездики, бир ой санбатга қатнаб, яширинча боқтиришга мажбур бўлди.

XV

Анна Ивановна Элмуродни севиб қолганига иккун эди-ю, ошкор қилишга журъат этолмасди. Баъзан фақат бир кўриш учун арзимаган нарсани баҳона қилиб батальон штабига кирар, унга термилиб боқар, кейин тақдирдан мамнун бўлгандек хушнуд чиқиб кетар эди. Элмурод ҳам унинг вазодига келар, баъзан узоқ суҳбатлашиб ўтириб кетар эди. Шундай пайтларда Анна Ивановна уни ссевиб қолган фараз қиларди, яна иккинчи келишини пойларди. Лекин Элмурод бирдан узоқ вақт ғойиб бўлиб кетарди. Шунда Анна «у мени севмайди» деган ҳукм чиқарарди. Шундай кунларда Мурзиннинг кўриниши, илгаригидай далил бўлмаган босиқ суҳбатлари унга далда берарди. Лекин унга нисбатан юрагида ҳеч нарса

йўқлигини очиқ сезар, ҳатто бир гал бу ҳақда Мурзинга нама ҳам қилган эди. Шунда Мурзин аллапечук бўлиб кетиб:

— Кун ҳам, ой ҳам унга туққан,— деди.

— Кимга?— тушунмагандек сўради Анна Ивановна.

— Қўйинг Анна Ивановна, ўзингизни гўлликка солманг. Ким оини этак билан ёпибдики, сиз ёпасиз. Тақдир баъзан бахтни шунақа инсофсизлик билан тақсим қилади.

— Сиз тақдирга инсопасизми?

— Шундай бўлгандан кейин баъзан инсопасан ҳамда,— деди Мурзин икки тиззаси орасида кафтлари ёпиштирилган қўлларини сиқиб. Унга хомуш кўз ташлади. Бу қаран: «Менинг нимам сизга ёқмади, айтинг, ҳаммасини йўқотаман. Сиз учун ҳаммасига тайёрман. Фақат мени севинг. Адашмайсиз, севинг. Ҳеч ким сизни менчалик ҳарорат билан севолмайди, бунга амин бўлинг. Сиз адашяпсиз. Мапа кўрасиз, адашяпсиз» деган маънони ифодаларди. Буни Анна Ивановна пайқамади ёки пайқаса ҳам ўз севгилисининг хаёли билан бўлиб парво қилмади.

— Мурзин, сиз ўзингизни бекорга қийнаяпсиз: хулосаларингиз хато.

— Хато бўлса, жон дердим. Афсус, хатога ўхшамайди,— деб Мурзин жим турди-да, кейин давом этди,— майли, Анна Ивановна, эҳтимол шундайдир. Лекин сиздан бир илтимосим бор: мени суҳбатингиздан маҳрум этманг, севмасангиз ҳам, остонангиздан қувманг. Шунинг ўзи менга кифоя.

Анна Ивановна унинг авзойинга қараб «ҳали тўхтаб туринг, мен шундай ишлар қилайки, мени танламаганингизга ишаймон бўлинг. Лекин мен ўшанда ҳам сизни дейман, фақат сизни. Сиз менинг қалбимни тушунмаяпсиз. Ана ўшанда тушунасиз» деган маънони уқди.

Ана шундай бир оз вақт ўтгач, Мурзин билан туноз кунги кўнгилисиз жанг ҳодисаси рўй берди. Унинг тафсилотини эшитиб, «Шуни менга ўзини кўрсатиш учун қилмадимми экан?» деган ўйга келди Анна Ивановна. Келди-ю, ҳақиқатан шундай бўлса яхши эмас, деб ўқинди. Унинг кўнгли кўнгилисиз тарихнинг сабабчисидай хира бўлди. Ҳатто ўзини койиди. Бунинг устига, Мурзиннинг ўзидан мактубча келиб қолди, суддан кейин жўнатилиш бидидан бир жайғидан бериб юборибди у, бу хатида:

«Шу бахтсиз ҳодиса рўй бергандан буён сиз кўз олдимдан сира жилмай қолдингиз. Сизни шундай яна бир кўртим келадики, асти қўяверинг. Сизни бир кўриб ўлсам армоним йўқ эди. Агар сизни суҳбатларим, хулқим ёки мана шу хатим билан ранжитган бўлсам, кечиринг. Шу кушларда менга жипдай раҳмингиз келса, дунёда ўзимни энг бахтли киши ҳисоблардим. Мени унутманг. Мен ўз номимни унутсам унутарману, лекин сизни унутмайман. Мен юрагимга қулоқ солсам, у яна кўришасан, албатта кўришасан, дейди. Сизники-чи? Балки, мени хаёлингизга ҳам келтирмассиз. Иложи қанча! Шундай бўлса, демак мен тирик ўликмап. Майли, омон бўлинг, мабодо менинг нобуд бўлганимни эшитсангиз, охири калима сўзим — Сизнинг табаррук исмингиз бўлганига шубҳа қилмаслигингизни ўтинаман. Шунда сиз «оҳ бечора!..» дермикинсиз?»

Анна Ивановна хатни ўқиши билан чиндан ҳам унга раҳми келди. Учрашганларини эслади. Шу билан бирга, унинг хатидаги тетиклик, ишонч уни қойил қолдирди. Тўғриси, Анна унинг шунчалик иродаси борлигига ҳеч қачон ишонмас эди. Унинг пазарида Мурзин эрта-индин ўзини оқлаб кириб келадигандек туюлди. «Ҳа, у қурбон бўлса увол кетади» деб қўйди ичида.

Шу маҳал остонада Элмурод кўринди.

— Қирсам халақит бермайманми?

— Мутлақо. Марҳамат!

— Хурсанд кўрипасиз, уйдан хат олгансиз шекилли?

— Шундай. Лекин уйдан эмас, Мурзиндан.

— Мурзиндан? — ажабланди Элмурод.

— Ҳа, йўлдан бериб юборибди.

— Ўзига ўзи қилди. Лекин жабр бўлди унга, — жим қолиб, бир оздан кейин гўё ўзича: — Ботирлик яхши, лекин енгилтаклик гуноҳ, — деди Элмурод ва Мурзиннинг Анвани яхши кўришини эслади. Шу замон «демак Анна ҳам яхши кўрар экан», деган фикрга келди. Унинг бу фикрини Анна Ивановнанинг қуйидаги сўзи тасдиқлагандек бўлди:

— Яна сафга қайтармикан? — Анна Ивановна бу саволни чин қалбидан берган эди.

— Бўлмасам-чи! — деди Элмурод Аннанинг руҳий таъсирига берилиб. — Уни ўлсин деб штраф батальонига юборилгани йўқ, гуноҳини оқласин, қони билан ювсин деб, юборилди.

— Наҳотки, иш кўрсатиш учун шундай қалтис йўлни танлаган бўлса!— деди Анна Ивановна Мурзинга ачиhib.

— Бу манмаплик нуқсони унда бор эди. Мен яхши билардим. Лекин унинг шуҳратпарастлиги бундай хунук оқибатга олиб боришини ўйламаган эканман. Бўлмаса... — шу ерга келганда Элмурод «бўлмаса...» деб Чикалода Мурзин билан рўй берган ҳодисани айтиб қўйишига сал қолди. Лозим тонмади. Гапни бошқа ёққа бурди:— Яхши бўлмади, уни илгарироқ командирликдан четлатиш керак эди. Бўшлик қилдик, латталик қилдик. Бунда шахсан мен айбдор. Аммо, мен уни ҳаммадан кўра яхши билардим. Аттанг! Ҳам ўзига, ҳам бошқаларга зиёни тегди.

Элмурод шу гапларни айтди-ю, авзойи бузилиб кетди, нафрат қони бошига тепди. Бирпас бир нуқтага қараб турди-да, хаёл билан чиқиб кетди. Анна Ивановна унинг кетидан хомуш қараб қолди.

Эшикда солдат кўринди, киришга ижозат сўради. Кириб докторни оғриб қолган взвод командири лейтенант Лешанский чақираётганини айтди. Анна Ивановна бу чиройли, хушбичим, мўйлов ярашган лейтенантни таъир эди. Штабда қайси бир мажлисда ҳам ёнма-ён ўтиришган эди. Ундан кейин Ракитининг бир лекциясидан бирга қайтишган эди. У Анна Ивановнада енгилроқ, бепарвороқдек таассурот қолдирган эди. Иккита латифа ҳам айтиб бериб, шилқимликка яқин бир-икки ҳаракат ҳам қилган эди. Ундан кейин бир қишлоқда жанг тугаши билан связнойи орқали уясидан эндигина олинган асални тўр рамаси билан юборган, унга қўшган хатида: «Ҳоригандирсиз, ҳордигингизни шу билан чиқаринг» деган эди.

Анна Ивановна лейтенантнинг қасрдалигиши сўраб, ҳозир боражагини айтди. Лекин у кийиниб ташқари чиққанда, солдатнинг ҳали ҳам кутиб турганини кўрди.

— Ўзим толиб борардим.

— Шундоқ бўлса ҳам...— деб нйманчи солдат, «олдинга солиб кел» деган эди командиримиз дейишга тили бормаи.

Лейтенант хуторнинг жанубидаги хатада экан. Анна Ивановна унинг хонасига кираётиб, деразадан кўз ташлади. Лейтенант ёрдамчиси билан карта ўйнаб ўтирарди. У айланиб эшикдан кирса, каравотда ётибди. Ранги рўйи ўчгандек.

Ёрдамчиси оёқ устида турарди. Столда карта кўринмасди. «Наҳотки адани кўрдим» деб кўнглидан ўтказди Анна Ивановна, Лешанскийга яқинлашаётиб.

— Хўш?— деди унинг томирини ушлаб. Ундан кейин кўкрагига қулоқ солди. Ҳеч нарса пайқамади.

— Юрагингиз жойида, ўпкангиз тоза. Қаерингиз оғрияпти?

Лешанский плжайди. Баҳона кўрсатиш бефойда эканига фаҳми етса ҳам:

— Бўгин-бўгинларим оғриб кетяпти,— деди. Аммо унинг кўзи бутунлай бошқа ҳолатни ифодалаб турарди. Буни Анна Ивановна яхши тушунди. Бунга ўхшаган «касал»ни у биринчи марта учратиши эмас эди. Титраб-қақнаб кетди. Шундай бўлса ҳам ўзини босиб, деди:

— Тўғри сўз тошини ёради, ўртоқ лейтенант, аччиингиз келмасини, сиздан шу найрангни кутмагандим.

— Ахир, Анна Ивановна, бу мудофаа жонга тегиб кетди. Киши тарс ёрилиб кетай дейди, доктор. Зерикасан, бош ургани жой тополмайсан.

— Шунга чақиртирганмидингиз?

— Анна Ивановна...

— Қўйинг-э, хайф сизга офицерлик!— деди Анна Ивановна бўгилиб келган нафасини аранг тутиб ва ўқдек ташқарига отилди. Унинг ўпкаси тўлиб кетган эди. Ўз взводига келиб ҳўнг-ҳўнг йиғлади. «Кишилар зерика мен уларга эрмакми? Наҳот мени кўгирчоқ ҳисоблаб, ўйнагани чақиринса!»

Шу йиғи устига комиссар Ракитин кириб келмаганда ёпиқ қозон ёниқлигича қолиб кетарди. Ракитин кирди-ю, воқеа фoш бўлди. У кечадан бери йўталар, бугун иссиғи ҳам борга ўхшайди. Дарҳақиқат Анна Ивановна йиғидан қизарган кўзлари билан унга термометр қўйди. Иссиқ, шамоллаш оқибати эканини айтди.

— Буни даволаймиз,— деди Ракитин,— хўш нимага йиғладингиз?

— Шундоқ, ўзим...

— Киши ўзи ҳам бекордан-бекорга йиғлайдими, бе-сабаб-а?

— Йиғлагим келди.

— Авваллари ҳам йиғлармидингиз ё фронтга тушганда кейин серийга бўлиб қолдингизми?— ҳазилга олди Ракитин.

Анна Ивановна икки ўт ўртасида қолган эди. Агар «фронтга келиб йиғлайдиган бўлдим» деса, «фронтдан мени мамлакат ичкарасига жўнатиш» деган маъно келиб чиқади. Бу — кўрқоқликдан пишона. «Йўқ, шу ерда ўргандим» деса, сабабини айтиш керак эди. Айтишни эса ўзига эи кўрмасди. Шунинг учун у жим қолди. Ҳув бир маҳал Мурзин йўлда учратиб, Анна Ивановнанинг соғлигини сўраган ёши улур санитар жонига оро кирди.

— Ўртоқ комиссар,— деди у салмоқлаб,— баъзи офицерларимиз ножўя иш қилишади. Қиз бечорага типчилик беришмайди. Елғондакам касал бўлишадими-эй, хулмас унинг жигиға тегингани-тегинган. Ҳалигипа лейтенант Лешанский чақирган эди, ўша ердан хафа бўлиб келди.

— Шундайми?— сўради Ракитин.

Анна Ивановна «шима қилардингиз айтиб» дегандек санитарга ер остидан қараб, кафтидаги дастрўмолни гижимларди. У ишдамади. Ракитин «Лешанскийнинг қўлидан бу иш келади, енгилтакроқ, серсовлат» деб ўйлаб, Аннанинг сукутини тасдиқлашга йўйди.

Анна Ивановна Ракитин чиқиб кетгач, ярим соатдан кейин унга ҳеч қандай дори-дармон бермагани, ҳатто кечадаи бери солдатлар ювинаётган ҳаммомда бир бутланиб олишни маслаҳат кўрмаганини эслади. Бу ножўя ҳаракатидан ўзи хижолат тортиб, керакли дорини олдида, уни ахтариб батальон штабига борди. Эшикда турган навбатчи соқчи, комиссар ҳеч кимни киритмасликни буюрганини айтди. Анна Ивановна кутди. Уи минутлардан кейин комиссар ҳузуридан қизариб, қора терга ботган лейтенант Лешанский чиқди. Даҳлизда турган врачни кўриб, бир ўқрайди-ю, ўтиб кетди. Кравцова нима учун комиссар ўз ҳузурига ҳеч кимни киритмаганини тушуниди. Кўнгилчанлик қилиб, «яхши бўлмади» деб кўйди. Шу вақт эшик очилиб, комиссарнинг кулгичли юзи кўринди.

— Келинг, Анна Ивановна, марҳамат,— деди у.

— Ҳали дори бериш ёдимдан чиққан экан. Қушда уч маҳал ичасиз,— Анна комиссарга дори узатди.

— О, раҳмат, Анна Ивановна, шундан кейин, албатта тузалиб кетсам керак-а?— У кулди, кулгичи чуқурроқ ботди.

У нима учундир хурсанд, руҳи тетик эди. Анна Ивановна касал кишиларнинг руҳи тетигини кўрмаганиданми, ҳар печук, бу димоғда гапираётган беморга қизиқиб

қаради. Ҳаммомга тушиб, бир буғланишни маслаҳат кўрди.

— Русчасига-я?— деб яна қувноқ кулди Ракитин ва қўшни хонага бошини суқиб бақирди. — Қани, жаноб офицерлар, ким ҳаммомга тушмаган бўлса менга ҳамроҳ бўлишни мумкин, лекин ўзига супурги топиш шарт билан.

— Сизу мен қолган бўлсак керак,— деди шахматдан бошини кўтариб Йўлдош.

— Қани кетдик.

— Ҳовир, ҳовир,— деди Йўлдош шошиб,— шу ўйин тугасин.

— Ўйинини бузинг, ўртоқ комиссар, кеча ҳам ўйиним тугасин дея-дея ҳаммомдан қолган эди.

Ракитин билан Йўлдош обдан ювиниб ҳаммомдан чиқшар экан, Йўлдошнинг кўзи комиссарнинг тўшидаги тангадек қора парсага тушди. Қайин супургидан ёпишган барг, деб ўйлади-да, олиб ташламоқчи бўлди. Ракитин қаҳ-қаҳ солиб кулди:

— Хол-ку!

— Баргми деб ўйлабман.

Ракитин ўнг эмчаги остига кафтини қўйиб, уни сал юқори кўтарди-да, холини таранг қилиб кўрсатди.

— Яхши-а? Мени йўқотган киши шу холимдан топса бўлади.

Йўлдош термилиб қараб, унинг оппоқ баданга ярашганини айтди.

— Ёизда бундай одамга Холдор деб от қўйишади.

— Қапдай? Холдор? Демак, менинг ўзбекча отим Холдор экан-да.

Ракитин ўзича икки-уч марта «Холдор... Холдор» деб такрорлади-да:

— Яхши исм. Оғзинг тўлиб айтасан,— деди.

Улар ташқари чиқиб боришар экан, қаршидан Турдиев чиқиб қолди. Ракитин Турдиевнинг саломига алик олар экан:

— Менинг ўзбекча отим нима, биласизми?— деб кулди.

Унга бу исм ёқиб қолган эди. Турдиев ажабланиб боқиб турарди.

— Холдор!— деди яна Ракитин ўзи.— Яхшими?

— Яхши!

Турдиев нима учун комиссарнинг исми ўзбекчасига Холдор бўлишини тушунмай ўтиб кетди.

Элмурод Ойнисабуви пинг яккаю ягона боласи, кўзини оқу қораси. Қизи Латофатхонни «болам» демайди, «қизим» дейди. Болам деганда у ёлғиз ўғлини тушунади. Бўлмаса, тўққиз фарзанд кўрди, шундан иккитасига эга бўлди. Ҳасан-Хусан ўғиллари турганда сочларига оқ ораларди, невара эмас, авара кўрган бўларди. Турмади. Элмурод тутилганда ирим қилиб эмизмади, қўшнисиникига чиқариб таилади. У эмизди. «Азроил кўзи кўрмаси, эл-юрт пазарига тушмаси» деб эски-тускилардан кийимлар қилиб берди. «Менинг болам эмас, элики» деб отини ҳам Элмурод қўйди. Шундай қилиб, фарзанд доғида куя-куя, юрак-бағри қон бўлиб кетган Ойнисабуви Азроилнинг кўзини «чалғитди», «алдади» — боласини олиб қолди. Элмурод энди мактабга борганда бева қолган Ойнисабуви ўзи емай унга едирди, ўзи киймай унга кийдирди. Ёш-ёш ўлиб кетган ҳамма фарзандларини унутди, бутун меҳрини шу ўғли билан «тўрва қоқди» қизи Латофатга берди, силади-сийнади, ювди, таради.

Мана шу ўғил ҳозир фронтда, юрт-эл қатори шинель кийиб, тиг кўтариб қон кечади, ўзининг ёшлигини, опасининг кексалигини ҳимоя қилади. Опанинг кўзи тик этса эшикда, хатини кутади. Хати келса, ўзи келгандай бўлади, соғина-соғина қовжираб кетган кўзларига нам югуради. Латофат то ишдан келгунча, кўзлари тўрт бўлиб кетади. Уша кун ҳаддан ташқари узун кўринади, қизини: «Мунча кеч қолмасанг, ишдан чиқдинг елиб-югуриб кела қолсанг бўлмайдим!» деб қарши олади. Латофат бу таънанинг маъносига дарров тушунади: «Ҳа, акамдан хат келдим?» деб иш кийимларини ҳам ечмай хатни ўқишга киришади. Опасининг хат ўқилмасдан оқ дока рўмолининг учини ҳимариб йиғлай боплаганини кўриб, «Ундай қилсангиз ўқимайман!» деб туриб олади. «Йиғлаётганим йўқ, қизим, ўқийвер!» дейди она ёшнинг артиб. «Йиғламанг!» деб буюради Латофат, она: «Хўп қизим, хўп. Ўқи!» дейди-ю, хатнинг биринчи сатри ўқилмасдан ўзини тутолмай қолади. Энди Латофат парво қилмай хатни тугаллайди. «Мана, акам соғ-саломат, яна унвон олибди, сиз бўлсангиз йиғлайсиз. Суюниш керак ойна, суюниш» дейди. Бечора она ноилож қолиб «Севинмай нима қилиман, қизим севиляпман-ку!» дейди. Хатни қизи қўлидан олиб, ўзича аллачималарни пичирлаб

туриб кетади. Салдан кейин яна кўтариб келиб, «Фалон жойида мундоқ деганмиди-а?» деб ўша ерини ўқиб беришни илтимос қилади. Латофат опасини яхши тушунади, хатни яна қайта ўқиб беради. «Фалон жойи керак» деган она қимир этмай бошдан-оёқ эшитади. Энди унчалик йнгламайди, бу гал хатга тўла тушунади. Яна бир хат келгунча бу унга эрмак. Латофат ишда кезларида қўйиши болаларини чақириб, аллақайси тўйдан тўққиз-тўққизданми, сочқиданми олиб келган жийда-майизни бериб, яна ўқитади.

Латофат шаддод, лекин кўнгли юмшоқ. «У менга ўхшамади, аммасига ўхшади, қиз аммасига ўхшайди деганлари рост» деб қўяди баъзан у ҳақда ўйлаб ўтириб, «Аммасини Рисол ўғил дейишарди. Бир маҳал, сув таллашиб қулоқбошига чиққан, сув бермаган миробин икки буклаб ариққа босган. Шу-шу Рисол-ўғил лақабини олган эди, раҳматли. Кўн сарғайрат аёл эди».

Латофатнинг баъзи қилиқлари ўша аммасига ўхшаб кетади. Уруш бошланиши билан техникумни битириб, эндигина ишлаётган мактабини ташлади-ворди. «Ҳарбий заводга кираман, токарь бўламан» деб туриб олди. «Ҳой қизим, бинойидай ишлаб турибсан-ку, заводда сенга нима бор? Иши оғирлик қилади» деганларига қарамади. «Ундай қилсангиз, фронтга кетаман, буни ҳам сиз учун қилияман» деб опасини кўрқитди. Фронтдан кўра заводни тинчроқ кўрган она поилож қолиб «майли қизим, ўзингга аён», деб бўшашиб тушди. Латофат кўчириб келтирилган заводлардан бирига ишга жойлашди. Ҳадемай, кекса бир токарининг сеvimли шогирди бўлиб қолди. Келаси йили цех комсорги қилиб сайланди. Ана шундан кейин завод ҳаётига боши билан шўнғиб кетди. Авваллари ҳар куни келиб турса, энди баъзан ётиб ҳам қоладиган бўлди. Онасига шу етмаган эди!

Ана шунда онада иккинчи ташвиш бошланди. Латофатнинг қиз бола сифатида тақдири кўз олдидан кетмай қолди. Мўмин-қобилгина куёв чиқса ўйинқароқ қизидан бир йўла қутулиб олиш пияти ҳам йўқ эмас. Қизи тушмагур бунга кўнадиган ҳам эмас. Совчини косов олиб қувишдан ҳам тоймайди! Бир куни эрдан гап очган эди, «Бошингизга ёстиқ бўламан, опажон» деб кулди. Яна бир тилга олганда: «Ҳа, мунча, бошим тўйнуқдан чиқиб кетяптими?!» деб ўнкалагандек бўлди, кетидан: «Керак бўлса ўзим топиб оламан. Тополмасам сизга айтаман.

Ўктам даллолга хабар берасиз!» дея қаҳ-қаҳ солди. Шундан бери олдида ўтсанг тишлайди, ортидан ўтсанг тепади. Шу-шу Ойнисабуви оғиз очмайди, худодан инсофини сўрайди, сўрайди-ю, зимдан — орқаворатдан кузатишни қўймайди. «Шу бировнинг хасмидан ҳам омон-эсон қутулиб олсам эди» деб орзу қилади.

Мапа шу шаддод, ўзбилармон қиз эрталабдан бери уйда. Бугун дам олган. Тушгача ҳашарга келган учта қариндоши билан, кечикиб бўлса ҳам, уйнинг йиртиқ-ямоғига қаради. Улар кетиши билан кир ювишга ўтирди. У аста хиргойи қиларди:

Хув, кўринган тоғмикап,
Ўртасида боғмикап,
Фронт кетган акамнинг
Таги ~~жопи~~ соғмикап?

У кирни бувилардан қолган расм билан жомашовда, чўққайиб ўтириб ювмайди. Тоғорада, гипна-тик туриб, олдига клеёнка фартук тутиб, совун билан қаноат қилмай, аллақандай дорилар қўшиб ювади. «Қадала бериб, беллариңг узилиб кетади, қизим», деса онаси, «шуниси енгил, онажон, ўз қадримни биламан» деб қиқир-қиқир кулади. Манглайига ёпишиб тушган майда соч толаларини совунли қўлини тегизмай билаги билан орқасига қайиради.

— Акангдан хат келмаганига неча кун бўлди, қизим? Бу гал кечикиб кетдимми?

— Нега кечикади, ўтган ҳафтанинг бошида ўзим хатчини йўлда учратиб олиб келмовдимми?

— Ҳа, ростданам, ўзинг олиб келувдинг-а. Эсим йўқ, қизим. Аканг келгунча ўлиб қолмасам гўрга эди. Шу кунларда ота-онам тушимга бот-бот кирадиган бўлиб қолишди.

— Улар ҳам сизни соғиништиптими?! — қаҳ-қаҳ солиб кулиб деди Латофат. — Ҳеч қабққа кетмайсиз. Ҳозир ҳеч кимга ўлиш учун ижозат йўқ. Ҳали яна йигирма йил яшайсиз. Шунда қанча бўлади? Ҳозир нечадасиз?

— Пайғамбар ёшидан ўтдим шекилли, — деди бечора она қизининг кулги тўла оғзига термилиб. «Тўрва қоқди арзанда»сининг ҳазил-мутойибаси унга оғир ботмайди. Унинг думбулликларига ўрганиб қолган.

— Ана шунда саксондан ошаркапсиз,— деди таваккал қилиб Латофат.— Э-ҳа, бу ҳеч гапмас! Мен сизни йигирма беш йилга страхование қилдирганман. Уни тўлдирасизу, пулини олиб маза қилиб еймиз. У ёғини яна ўйлашиб кўрамиз.

— Оҳ қизим, сенга ҳазил бўлса, кулги бўлса,— деди она ўксенгандек.— Бошингдаги бир тутам сочиндан бошқа оғирлигинг йўқ елкангда. Кулганинг-кулган, дунё нима, билмайсан.

Она шу сўзларни айтиб, ўтирган еридан кафтларининг орқасини ерга тираб турди. Эшикда почтальон кўрипти. Она унинг товушини эшитиб орқасига қайрилгунча, Латофат совушли кўллариини наридан-бери сидириб, ёнида турган кирга артди-да, унинг қаршисига югурди. Почтальон унинг «Нима?» дейишини кутмай:

— Пул извешениеси,— деди.

— Хат-чи?

— Хат йўқ. Энди ёзиптилар,— кулди у.

Уларга шу дақиқада пулдан хат афзал эди. Она хат олгандагидек кўз ёни қилиб, извешениенинг у ёқ-бу ёғини кўздан кечириб, бирор нарса ўқиётган одамдек тикилиб қолди, настки лаблари пирпираб кетди. Ўпкаси тўлиб:

— Болам бечора, ўзи емай-ичмай ҳамиша бизга юборади. Онаизорим зориқмасин, дейди. Хат ёзган кўллариингдан онанг қоқиқдиқ бўлсин, болам,— деб Ойнисабуви извешениенинг хатларини ўпди. Катта бир томчи ёни ушга томди.

Онани кузатиб турган Латофат ҳар галгидай кулгига олиб «бу унинг хати эмас, почтачииники» деяй деди-ю, унинг шаҳдини қайтаришни эп кўрмади,— «майли, бирпас йиеласин, енгил тортади».

Шу орада эшикдан тугмалари йирик ва нақшли, чивик отган жигар ранг костюм кийган, одми кўйлакли бўйдоргина ошлоқ қиз кириб, «Мумкинми?» деб ижозат сўради. Кетидан Латофатга қараб:

— Сиз Элмурод аканинг синглиси бўлсангиз керак. Ўхшайсиз,— деди ва кўринмоқ учун кўл узатди.

— Марҳамат! Кечирасиз, кўлим ҳўл эди,— деди Латофат ва бу дид билан кийинган қиз қаршисида ўз кийими ва ҳолатидан қисилди.

Латофат «нима ишингиз бор эди, қулоғим сизда» дегандек унинг ана шу лабига қаради, ундан юзига кўз

танилади. Унинг юзида яқиндагина кечирилган қаттиқ руҳий азобнинг излари — сўлгинлик ва маъюслик намоён эди. Унинг лабидан юзига қараб кетган саёз қўш ажиннинг яқин орада пайдо бўлганига шубҳа қилмади.

Меҳмон Латофатни ортиқча куттирмади.

— Мен акамгизининг олдидаш келдим. Ҳаммангларга кўпдан-кўп салом айтди,— деди.

— Акамнинг олдидаш?! Ойи, ҳой ойи! Мана бу опам акамнинг олдиларидан келибдилар,— деди Латофат ва меҳмонни ҳам эсидан чиқариб, айвонга чиқиб қолган Ойписабуви кетидан югурди.

Унинг товушидан ўрик шохидаги бир жуфт мусича «парр» этиб кўкка кўтарилди ва қўшни томига қўниб «тинчликми ўзи?» дегандек назар ташлади. Рексалик тўфайли қулоғи оғирлашиб, хаёли париншон бўлиб қолган кампир меҳмоннинг кирганидан беҳабар эди. Қизининг қувонч тўла ҳаяжонли товушини эшитиб, кампирларга хос вазминлик билан «ўзи нима ган, ҳовлиқмай гапир!» дегандек орқасига ўгирилди.

Латофат сўзини такрорлади. Кампир «А... а...!» деганича ариқ тепасида турган қизга қаради. «Хушхабар келтирган оғзингдан айланай» деганича меҳмондан айланиб-ўргилиб унга қарши юрди. Латофат йўл-йўлакай клеёнка фартуғини ечиб, кир устига иргитди ва ўзи келтирган хушхабари билан мамнун табассумда турган меҳмонга кечирим сўрагандек майин товуш билан деди:

— Вой ўлай! Сизни унутиб қўйибман-ку! Келин-келинг, бу ёққа ўтинг.

Кампир келиб меҳмонни айланиб-ўргилиб бағрига босди. Меҳмон бунчалик иззат-икромдан бир оз қизаришқиради ҳам.

— Менинг отим Муҳаррам,— деб гап бошлади айвонга чиқиб ўтиргач меҳмон,— тагиб кетганимдан кейин «отини ҳам сўраб олмабмиз» деб ўкиниб юрманглар.

Муҳаррам ширин табассум билан кулди-да, бежирим лабиниинг икки бурчагини нозик тўр тутилган дастрўмолчаси билан артиб қўйди. У қачон ва қандай сабаб билан фронтга борганини, Элмуродни тўсатдан учратганини айтиб берди. Лекин ўз бошига тушган кулфатни айтмади, уларнинг қўнглига гулгула солишни истамади.

— Ўғлингиз тетик, бардам. Тўлишиб кетган. Обрўйи яхши, катта-кичиқ — ҳамма иззат-икром қилади. Ордеп олган.

— Вой, бизга бу тўғрида ҳеч нарса ёзмадилар-ку. Қанақа ордеп?— деди севишиб Латофат.

— Қизил Байроқ. Акангизни кўрсангиз танимайсиз, форма шундай ярашганки, «нега илгари шу формани киймаган экан» дейсиз.

Кампир туш кўраётгандек ёки бирор ажойибот ҳақида эртақ эшитаётган боладек Муҳаррамнинг оғзига термилиб қолган эди. Она-бола ҳамма нарсани суриштириб бўлганидан кейингина, меҳмонга дастурхон ёзмаганлари ёдларига тушди.

— Вой ўлай, қизим, меҳмонга дастурхон ёзиш ҳам эсимизга келмаяпти-ку! Мен-ку, додираб қолган кампирман, сен нега эсингдан чиқардинг энди. Тур, самоварга олов ташла!

— Йўқ, хола, мен ҳалигина овқатланиб келган эдим. Овора бўлмаглар.

— Го, унингиз йўлда тушиб қолди, айланай. Шундай хушxabар билан келасизу, дастурхонсиз кетасизми? Қўй сўйсам арзийди,— кампир шодлигидан гоҳ уни сизларди, гоҳ сенларди.

— Қўйни Элмурод акам келганда сўясиз,— кулди Муҳаррам.

— У ўз йўли билан, болам. Ҳали не-не орзуларим бор.

Муҳаррам кампирнинг шу «не-не орзулари» дан бири Элмуродни уйлаптириш, шону шавкат, тантана билан тўй қилиш эканини кўнглидан ўтказди ва Зебо ёдига тушди. «Бунга она нима деркин?» деб ўйлади ва шу замон: «Эҳтимол, сен кимнидир кўз остинга олиб юргандирсан, балки оғиз ҳам солгандирсан, ўглинг бўлса бу масалани амлақачон сенсиз ҳал қилиб қўйган. Унинг сурати аллакимнинг уйи тўрида зарҳал рамкада туради» деган фикр кўнглидан ўтди.

Муҳаррам «ҳозир кетаман» деб туриб олгач, самовар олов ташланганича қолиб кетди. Кампир хушxabар келтирган азиз меҳмонни қуруқ кетгазгиси келмади:

— Латофат, жилла бўлмаса олмадан олиб чиқ, муздакгина еб кетсин, қизим.

Латофат буфетдан гулдор кўркам тарелка олиб, Муҳаррам ўтганда димоғига олма ҳиди урган хужрага кириб кетди. Она бу олма қанақа олма экаплиги ҳақида изоҳ берди:

— Элмурод келиб қоладими, деб ҳар қиш беш-ўн бош узум, бир оз олма асрайман.

Олма устида гап яна фронт, Элмурод, Муҳаррам ҳақида борди.

— Кетаётганингизда бир кириб ўтмасиз-да, Элмуродга халтача қилиб берган бўлардим.

— Оҳ, ойижон, жуда соддасиз-да! Булар вагон-вагон совға-салом олиб кетаётганда, сизнинг тўрвачангизни кўтариб юришармиди!— онасининг гапидан хижолат тортаддек бир йўсинда деди Латофат.

— Шундай бўлсаям-да, қизим, опаники бошқача бўлади,— деди она салмоқлаб.

— Ҳа, албатта,— деб уни тасдиқлади Муҳаррам,— онанинг сариғ чақасп-ю, бошқанинг тилла-гавҳари! Уни учратишимни билмадим, хола, бўлмаса жону дилим билан олиб кетардим.

— Илгари уни танирмидингиз?

— Ҳа, бир институтда ўқиганмиз,— Муҳаррам шу жавобни берди-ю, ўзи алланечук бўлиб кетди. Чунки унинг ёдига студентлик даври, шоду хуррам кунлар тушган эди.

Муҳаррамнинг гапларини тинглаб туриб, Латофатнинг бошига бир ўй келди: нега Муҳаррам билан цех комсомолларининг учрашувини, суҳбатини ўтказиш мумкин эмас? Бу комсомол-ёшлар ғайратига ғайрат қўшади-ку! Шу қарорга қатъий келди-да, Муҳаррамга:

— Сиздан бир нарсани илтимос қилсам мумкинми?— деди.

— Марҳамат, қўлимдап келса жоним билан.

— Қўлингиздан келади,— деди ва мақсадини очиб солди.

Муҳаррам қизининг пайтдан фойдаланганига, уддабуронлигига, эпчиллигига қойил қолиб, кулиб қўйди. Кўнглидан «Бало қиз!» деган фикр ўтди. Унинг қайси заводда ишлашини сўради. Қизининг бу гапи онага ёқинчирамади. «Уятмасми?» дегандек унга кўз қисди.

— Бу шунақа айланай. Ҳар нарсага човлисини солаверади,— деди она Муҳаррамга, унинг томонини олиб.— Мактабда туппа-тузук ишлаб турган нарса эди. Йўқ, ёқмади. Ташлаб, заводга кетди. Қачон кўрсанг қорамойга беланиб юради. Шу яхшимши! Қиз бола қизча иш тутса.

— Вақт шундай, онажон, йигит ёққан чироқни қиз бола ҳам ёқадиган пайт,— деди кулиб Латофат ва Муҳаррамга: «Бу киши шунақа, менинг заводда ишлашим-

дан порози. Ваҳоланки ҳозир чин ватанпарвар энг зарур, энг масъулиятли вазифани ўз устига оладиган пайт. Бу кишини қўяверинг» деган маънода қараб қўйди.

Муҳаррам билан хайрлашаётиб кампир: «Бу келганингиз ҳисобмас, дастурхон ҳам ёздирмадингиз, энди бафуржа ўтирадиган, ётадиган бўлиб келинг. Бир кўрган таниш, икки кўрган билиш, айланай!» деса, Латофат: «Келишдик-а? Эртага соат ўн иккида кутаман!» деб ўз дардини айтарди.

Митингдан кейин Латофат Муҳаррамни қўярди-қўймай: «Заводимизни кўриб кетинг. Кўрса арзигудай!» деб олиб қолди.

Муҳаррам цехни айланиб темир буккан, йўнган, яс-силаган, «олов билан ўйнашган» ва ундан ажойиб деталлар ясаган азамат кишиларни кўриб, бир олам қувонч билан Латофат қошига қайтиб келди.

— Хўш, заводимиз ёқдими?— деди у, ёққанига шубҳа қилмасди. Чунки бундай заводнинг, унингча, ёқмаслиги мумкин эмас. Бир маҳал ўзи ҳам илк бор кўрганда маҳлиё бўлиб қолган эди.

— Мунча яхши кишилар-а!— деди Муҳаррам олган таассуротлари тўлқинида ҳаяжонланиб.— Шу ерда ишлаганларнинг ҳам армони бормикан?

— Меники бор,— деди кулиб ўйинқароқ Латофат,— уруш тугагач, ўқиб, шу заводга инженер бўлиш.

— Бу жуда ҳам яхши гап!

Муҳаррам Латофатнинг навбатдаги детални ўрнатишини кузатиб турди-да, кейин кетишга ижозат сўради.

Шу кундан бошлаб икваласи чиндан ҳам опа-сингилдай бўлиб қолди. Муҳаррам Латофатни машҳур ва улкан заводда муъжиза яратувчилардан бири, Элмуроднинг яккаю ягона синглиси, қувноқ-хушчақчақлиги учун севиб қолган бўлса, Латофат уни илми, ўринли маслаҳатлари ва акасидан хушхабар келтирган, унинг институтдоши сифатида, вазмин ва муҳокамалилиги ҳамда яна аллапимаси учун яхши кўриб қолди. Кейин унинг эри фронтда ҳалок бўлганини эшитгач, раҳми келди, ўзидек бир «ҳамдард» лозимлигини ўйлади. Унга яна ҳам ўзини яқин тутди. Борди-келди қилдилар, дўстликлари қалинлашди. Энди улар Элмуродга бирга хат ёзадилар, хатини бирга ўқишади. Ойнисабуви Муҳаррамни қизим дейди, Латофатдан кўра уни эслироқ билиб, кўч нарсани у

билан маслаҳатлашади. Буни кўриб Латофат Муҳаррамга: «Сиз оймнинг тайний советнигисиз» деб кулади.

Бир куни Муҳаррам хомуш, ранги синиқиброқ кириб келди. Она буни эрининг қайғуси деб ўйлади, оналик меҳри билан юраги ачиб, раҳми келди, далда берди.

— Мунча куймасангиз, қизим, пешона биттами! Рўзгорингиз бут, шукур қилинг.

Онанинг бу гапни Латофат «рўзгордан толиққан хотинларгина элга қаттиқ куяди» деб тушунди-да:

— Рўзгордан қийналганларгина кишисига куярканми, сиз ҳам қизиқсанга, онажон, — деди ва лекин нима учун куяётганини айтмади, шунисига қолганда уялди. Бўлмаса у, «яхши кўрганидан куяди киши» демоқчи эди. Муҳаррамнинг сир бей бергиси келмади, «чарчаганман» деб куй қолди. Улар бугун театрга тушишга ваъдалашган эди. «Бей ила хизматчи» экан, кўярда-қўймай онани ҳам олиб кетдилар. «Биз кексаларга томоша чикора, сизларга ярашади. Азага келган сурнайчидай жуда ярашсам керак» деса ҳам қўймадилар. Лекин она театрдан хурсанд қайтди, уйкудан қолганига ачинмади.

— Ойи, сизларнинг замонда шунақа гаплар бўлганми-а? — деди Латофат ўйга қайтгач, саҳнада кўрган адолатсизликдан жуда таъсирланиб.

— Оҳ, болам, нималар бўлмаган! Топиб ёзибди. Пули бор фармон билан, пули йўқ армон билан яшарди. Пули борнинг тили бор, қўли бор, ақли бор, гули бор эди. Елкаси ямоқ, ҳаммаша аҳмоқ эди уларга, — деди она ва ети уйланиб, тўрт хотини билан бир вақтда яшаган бир бойнинг тарихини айтиб берди. Қизлар ётишга тайёрлик кўришар экан (Муҳаррамни олиб қолишган эди), Латофат Муҳаррамга кулиб бир кўзини қисди-да, онасини сынаб кўрмоқчи бўлди:

— Ойи, акам ўшоқда яхпи қиз топибди, уйланармиш.

Она ҳазилкаш, ўйишқароқ қизнинг бу гапига ишонмади. Шундай бўлса ҳам «ҳазиллашмасанг туролмайсан-да» дегандек ер остидан қараб қўйди.

— Рост, мана Муҳаррам опамдан сўранг, — деди Латофат гапига онасининг ишонмаганини кўриб.

Муҳаррамдан сўраган эди, у уялинқираб бўлса ҳам тасдиқларди. Она ишонар-ишонмас:

— Қанақа қиз экан? — деди.

— Бокудан, озарбайжонлик эмиш. Бирам чиройли

эмишки, асти қўяверипг, кўриб Муҳаррам опамнинг ҳаваслари келибди.

Она энди ишонди. Бу хабар ёқинқирамаса-да, яккаю ягона ўғлининг жангу жадалда юргани кўзига кўришиб кетди:

— Бонни омон бўлса бўлди менга ўғлимнинг, қизим. Унинг дилхушлиги — менинг дилхушлигим. Чаманга кирган киши ўзи ёқтирган гулни узади. «Мана, буни уз» деб амри фармон бериб бўлмайди.

Бу жавоб Латофатга ёқиб кетди, атайин она тушунмасин учун русчалаб Муҳаррамга:

— Онам ўзи эскича-ю, лекин унинг мантиқи содда ва тўғри, — деди шу лаҳзада онаси билан фархланиб. «Шу менинг онам бўлади, кўриб қўйинг» дегандай гердайди.

— Бу мантиқ турмуш тажрибасидап.

Элмуроднинг тонган қизи масаласи туни билан онанинг хаёлидан кетмаганди, эрталаб яна уни Муҳаррамдан синчиклаб суриштирди. У ташвишга тушиб қолган эди. Муҳаррам унинг сўроқларига жавоб қайтараркан, «онани ортиқча ташвишлантириб қўйдик. Кераги йўқ эди шунинг» деб ўйлади ва бу ишнинг яхши бўлмаганини англади. Она нималарни ўйлаётганини Муҳаррам тахмипан биларди.

— Яхши қилмадик айтиб, — деди у Латофатга.

— Ничего, қулоқлари чиниқиб туради, акам бошлаб келиб қолса гўра тоғолча чайпагап кишидай чимирилиб юрмайдилар.

«Ҳа, рост, бу ёғи ҳам бор!» — кўнглидан ўтди Муҳаррамнинг. Лекин ана шу лаҳзада: «Чиндан у олиб келади-ми-а?» деган бир нидо қалбининг аяққайси бурчидан садо берди. Зебога нисбатан рашкка ўхшаган бир нарса аъзосини куйдирди. Унинг бир куни Латофат билан келишиб қилган хатига кўра, Зебо ўз суратини юборганда, у Муҳаррам кўзига аввалгидек жозибадор, дилбар ва кўркем бўлиб кўринмади. Латофат «Бизникида турсин» деганда ортиқча қаршилик кўрсатмади, бўлмаса ўзи учун илтимос қилган, фақат Латофатга бир кўрсатиб олмоқчи эди. Она суратни кўриб: «Ойдаккина қиз экан. Ишқилиб, тишли-тирноқли, ўтли-шудли, мўмин-қобилгина бўлса, ҳурматини бажо келтирса — мен рози» деди, гўё Зебо ҳали замон қўлатиқлашиб Элмурод билан эшикдан кириб келаётгандек. «Доктор экан, умришгизни чўзади» деб кулгига олди Латофат. «Қандай рамкага солсам

экан» деб у рамка таплар экан, бу Муҳаррамга ёқинқи-рамади, қандайдир ички куч уни ташвишлаптирарди, бу ички куч Элмуродни Зебодан айрича кўрсатарди, Элмурод қалбига яқинроғу, Зебо бегона бўлиб кўринарди. Латофат «ҳадеб» рамка таплайверган эди, Муҳаррам бейхитиёр «мана шу ҳам бўлаверади» деб қолди. Латофат ялт этиб унга қаради-ю, индамади. Ўзи таплаган рамкага солиб, уй тўрига осиб қўйди. «Ўзи нима гап, Муҳаррам-хон?» деган бир ўй кўнгилдан ўтди.

Бу ҳаракатлардан беҳабар она Муҳаррам кетгач:

— Қандай дилбар жувон! Ичиндагини топиб гапирди-я, умрингдан барака тошкур,— деди унинг орқасидан. Онанинг Муҳаррамга меҳри тушиб қолган. эди.

XVII

Баҳор ўз оти билан баҳор. Тошда гиёҳ ундиради. Кубань баҳори, айниқса кўркам. Куп ўтмай осмонни тутундек қора булут қошлаб келади. Осмон ёрилгудек гумбурлайди, у уфқдан бу уфққа чақмоқ сув илондек жилпанглайди. Жала қуйиб солади. Турдиевнинг «Бу томоннинг осмони сув тутмас ғалвирми, мунча ёғади?» деганича бор. Мард бўлсанг ўн минут бардош берасан, чўмилтириб юборади. Пилоткангни олиб сиқсанг ярим литр сув чиқади. Ҳамма ёқни ҳалқоб босиб кетади. Кубань лиманлари авжланади, кенгайди. Қумлар билқ-билқ. Этиклар ботмон. Бир ҳафталаб кийим-бош қуримайди. Шундай пайтларда плаш-палаткаларнинг садағаси кетасан киши! Бир томчи ўтказмайди! Дарахтларнинг қалин ва яшил чодиридан докадек сузиб кетади, гўё уларни чўмилтиради. Эртасига кўрибсанки, тиниқ мовий осмон. Қуёш ёнади. Харсанг тошда гиёҳ унибди. Тушлари сурмадай юмшоқ, қулоч дарахтларнинг ораларида, бошларида юлдузлар чамани чарақлайди, виз-виз учади, юмшоқ ел майсалар қулоғига сеҳрли ашулаларини қўйлайди. Термилиб қараб тўймайсан, киши. Уйқуларнинг қочади.

Н. станицаси денгизга чиқишда сўнгги станица. Ушнинг юксак дарахтидан қарасанг, денгиз кўринади. Тонг ёришганида йўлга чиққан киши понуштага балиқ олиб келади. Аҳоли, шамоллаган кишини «денгиз шамоли урибди» дейди. Бўйдор қамишлар шунда ўсади. Меваси ширин, лекин ранглар. Ҳар хонада қайиқ топилади. Ун яшар бо-

ласи яхши эшсақчи. Улар шамол тилига яхши тушунишлари ва елганлар жиловини маҳкам тутушлари билан фахрланадилар.

Душман мана шу қишлоққа келганда миҳланиб олди. Атрофини обдан миналаштирди. Мудофаа санъатини ишга солди. Тарқатган миш-мишларига қараганда, дарахтга қуш қўнса ҳалок бўлармишу, қишлоқни ўраган ҳар қамиш остида бир мина бормиш.

Қисм туши билан ўз позицияларини эгаллади. Элмурод бир-икки разведка уюштирғач, немис тарқатган миш-мишнинг заминда өзгина бўлса ҳам ҳақиқат борлигига иқрор бўлди.

Элмурод дурбиндан қараб, станицада бирор кишини кўрмади. Бу жанг майдонининг маънум кўриниши эди.

Қисм икки-уч авиация чақирди. Артиллерия разведка аниқлаган ўт очини нуқталарининг дидини берди. Аммо қисмнинг тушда қилган атакаси бефойда кетди. Кутилмаган ўт оғиш нуқталари бехосдан ишга тушиб, қисмни ётишга мажбур этди. Станица хаталарининг деразаларидан, чердақларидан, яна аллақайёқларидан ўқ ёғарди. Аввалги позициясига чекинган қисм яхшилаб мудофаа қуриб олди.

— Душман кўркаламушдек ер остида,— деди полк командири майор Следов бўлинма командирларини йиғиб,— яна бир-икки авиация чақаришга тўғри келади. Авиация разведкаси уюштиришни ҳам сўрайман, ундан ташқари, ҳар батальон ўз территориясида узлуксиз разведка уюштирсин, кузатувчилар кўпайтирилсин.

Шу кун и орқада қолган артиллерия келди. Кун бўйи авиациямиз осмондан аримади. Гоҳ разведка қилди, гоҳ бомба ташлади. Батальонлар уюштирган разведкалар янги-янги хабарлар келтириб турди. Автоматчилар бўлинмаси станица орқасига ўтиб, тайинланган ерда турганини хабар қилди. Станицадан қочиб ўтган бир ерли киши анча тузук маълумот берди. Бонқа станицалардан ҳайдаб келинган аҳолининг кўплигини айтди, фрицлар улардан фойдаланиш ниятида эканини билдирди.

— Фрицлар дот, дзот ва уйлар остидаги ертўлаларда: Аҳолини у ёққа киритмайди. Аҳоли, немислар билан оғиз-бурун ўишган уч-тўрт итялоқ оқсоқоллар қўлида. Қимир этказмайди. Жабр-жабр аҳолига бўлди. Фриц «биз билан бирга қириласан» дейди. Ўзи дунёдан умид узган,— деди у киши.

Ракитин у киши штабга жўнатилгач, Элмуродга деди:

— Уртоқ старший лейтенант, фрицлар каваларда бўлса, зарарли аҳоли кўраётган бўлади. Шунини бир ўйлаб кўриш керак эди.

— Масалан?

— Биз аҳоли билан урушмаймиз. Агар буни жангчилар эшитса, ўқ ҳам узишмайди. Ахир пичоқ ўз соғиниб кесадими?

— Сизча нима қилиш керак? Отилган ўққа «аҳолига тегма» деб бўлмаса. Мен ҳам ҳайрон қолдим.

Унча узоқ давом этмаган жимликни Ракитин бузди:

— Бугундай ўраб, ҳалқалар мустаҳкамлангандан кейин таслим бўлишни таклиф этиш керак. Кўнса эҳтимол.

Бу фикрни полк штаби ҳам маъқуллади. Кечаси билан қуршовни кучайтириш, тайёрлик кўришга қарор қилинди. Ультиматум текстини тайёрлаш Ракитинга топширилди. Ракитин икки-уч вариант ҳозирлаб, Элмуродга кўрсатди. Элмурод уларни ўқиб чиққач:

— Ҳаммасида бир нуқсон бор. У ердаги аҳолига бўлган шафқатимиз мутлақо эланилмаслиги керак. Акс ҳолда немис: «А-ҳа, позик жойдан унлабмиз!» дейди-ю, баттароқ ёпишиб олади, — деди.

— Бўлмаса нима дейиш керак?

— Тўғридан-тўғри таслим бўлишни таклиф эта беринг. Қаршилик кўрсатиш бефойда, денг. Вассалом, уруш дипломатияси—қуролсиз жанг. Бунда ҳам балиқдай силлик, читтакдек чаққон, бургутдек шижоаткор бўлиш керак. Шундай ёзингки, «хўп» деганини ўзи ҳам билмай қолсин. Енгиллик берилишини кўпроқ айтинг. Ҳаммадан ҳам «орден, медалларни тақиб юришга рухсат этилади» денг. Йложи бўлса Бондардагиларни тақиб қўйишга ваъда беринг,—кулди Элмурод,—ҳа, улар ўлгудай савлатпараст. Дипломатияда гоҳо шунақа қилишга тўғри келади.

— Герингдагини ҳам олиб бераман, дея қолай. Ахир унда ҳам қирқтача бордир.—Кулгига кулги қўшди Ракитин.

— Уддасидан чиқсангиз, денг.

Ракитин билан Элмурод тайёрлаган ультиматумнинг янги текстини полк штаби муҳокама қилди, дивизия сиёсий бўлими маъқуллади.

Энди битта оқ байроқ керак эди.

— Бунақа байроқ фрицда бўлади,—деб кулди полк комиссари.

— Шу вақтда бизга ҳам керак бўлиб қолди-да, бўлса виён қилмас эди.

— Тошиб берамиз,—деди полк комиссари ва чойшанини шарт йиртиб, ярмини тутди,—шу ҳам етади. Оқ байроқни кўтарини оғир бўлади. Яна қайтиб берасиз. Ким болади?

— Ракитин,—деди полк командири майор Следов.

Полк командири, полк комиссари билан ёлғиз қолгач, деди:

— Оқ байроқ қонга бўялиб қайтмаса эди. Тўнғиз табиат фриц парламентёр дахлсизлигини ҳурмат қилармикан?

Ракитин эрта билан соқол-мўйловини қириб, понушга қилгач, ёнига иккита автоматчини олиб, йўлга тушди. Узоқдан оқ байроқни салқин ва тоза ҳавода икки-уч марта қилиратиб, душманга маълум қилдилар-да, мудофаани қоқ ёриб, станицага кириб бордилар. Душманнинг ўқ узмай кутиб олганидан Элмурод бир оз ўзини босди. Лекин юраги нима учундир ғаш, бағри ҳувиллаётгандек кўринди. Байроқ ғойиб бўлгунча, ундан кўзини узмади. Улар кўздан ғойиб бўлганда ҳам Элмурод ўша томонга боқарди. Ёлғиз у эмас, ҳамма жангчи, штабдан чиқиб полк командири, комиссари боқарди. Ҳаммасининг қалбида, душман ичига кириб борган совет кишиларининг ҳаёти ҳақидаги ташвиш бор эди.

Улар узоқ кутинди. Ҳамон парламентёрлар қайтмасди. Станица жимжит. Ҳаракат ҳам йўқ. Тикка кўтарилиб қолган қуёш таптидан ер буғланади, киши бетига илиқ ёпишади. Ёмғирда ерга қапишган майсалар мағрур кеккаяди, елда силкинади. Аллақайси дарахтда қушлар парт-парт уришади. Ниҳоят бир-бирини қувалашиб станица томонга учиб кетишди. Элмурод қушлар изидан қараб қолди. Денгизга туташган ложувард уфқ жимирлайди. Қушлар ҳам кўздан ғойиб бўлди.

«Улар-ку, ҳозир қайтиб келиб, яна шу дарахтга қўнишар, эҳтимол, парт-парт уришар, бир оздан кейин тотув яшашиб, кўклам қучоғида яйраб кетишар. У ерда уларнинг душмани йўқ. Истаса бемалол яшайверади. Ракитин-чи? Қайтадимми? Нега мунча кечикиб қолди? Тинчлик бўлсин-да! Аҳолининг ғамини еб, ўз бошини душман сиртмоғига тутиб бермадиммикан? Ажойиб одам, у ерда гу-

ноҳсиз совет кишилари борлигини эшитди-ю, типчлиги йўқолди. Гўё ўша ерда бола-чақаси бор кишидек, ҳали замон қирилиб кетиб, ўлиги устидан чиқиб бораётгандек тишириллаб қолди. Ишқилиб, омон-эсон келсин-да!»

Элмурод соатига қаради. Парламентёрлар кетганига роса бир ярим соат бўлибди. Яна бетоқатланди. Полк штабига «энди нима бўлди» дегандек қилиб телефон қоқди. Улар ҳам ҳайрон. Борисов кириб келди. Унинг нетидан учинчи ротадан Йўлдош келди. Кўзлар бир-бирига тикилишиб, жавоб куттишарди.

— Жангчилар қаттиқ ташвишланмоқда. Ҳозир ҳужум бошлансин, ўртоқ комиссарни қутқарамиз. Фрицлар тутиб қолди дейишади,— деди Йўлдош.

Элмурод индамади. Унинг юзига қараб изтироб ва ташвиш ўқиди. Борисов ҳам ўзида эмас.

— Одатда парламентёрлар қанча вақтда қайтади?— деди у.

Элмурод бу саволни «кечкишмадимми?» деб тушунди.

— Кечикишди,— деб жавоб қайтарди.

— Аслида шу ишнинг кераги йўқ эди. Аҳолини бирор йўл билан қочишга имо-ишора қилиш керак эди. Қайтмаса нима бўлади?

Элмурод комиссар ва икки жангчининг қайтмаслигидан хавфсираган экану, қайтмай қолишса нима бўлишини ўйлаб кўрмаган экан. Борисовнинг бу саволи «энди келмайди» дегандек эшитилди. Унга ялт этиб қаради, қаради-ю, нима жавоб беришини билмай, ўйлашиб қолди. Чиндан ҳам улар қайтмаса нима бўлади? Нима илож бор? Ёлғиз жанг қилиш. Парламентёрларсиз ҳам барибир тўқиниш бўларди. Қишлоқдаги гуноҳсиз аҳоли ёнига яна уч киши қўшилди. Борди-ю, жанг бўлса (бу албатта бўладиган кўринади) қишлоққа кирилгунча улар тирик бўлармикан?

Вақт тушга етганда бутун қисм ташвишлана бошлади. Ракитинлар ҳамон йўқ эди. Куттиш энди бефойда эди. Қисм командири ҳужум учун буйруқ берди, бошлаб замбараклар ҳалқумини кўтарди.

Бутун қисм парламентёрлар ҳаёти ҳақида ташвишланиб, полк командири, комиссари штаб оғзида. Элмурод ўз ертўласи бўсағасида станицадан кўзини узмай туриш-

ганда Ракитин қуролсизлантрилиб, фашист офицери олдида сўроқда эди.

Фриц найранг қилди. Парламентёрларни одатий қоида бўйича кутиб олиб, жавоб учун маслаҳатлашмоқлари зарурлигини айтди. Бир оздан кейин бир душман офицери чиқиб, узоқ куттирганлари учун узр сўради ва:

— Офицёрларни йиғиш қийин бўлди, ҳозир жавобини айтамыз,—деб ўтиб кетди. Улар ҳамон кўчада турарди. Бир оздан кейин чиқиб, ичкарига таклиф қилди. Ракитин раҳмат айтди.

— Авиация ҳужуми бўлиб қолса яна товонингизга қолмайлик,—деб кўса даҳанини ликиллашиб кулди ҳалиги офицер.

— Улар бизнинг бу ердалигимизни билишади. Ташвишланганингиз учун раҳмат,—деди Ракитин.

Фриц ўзини зўрлаб, «майли, майли» деб эчки маърашидек кулиб, боя чиққан томонга ўтиб кетди. Шу орада бир печта қишлоқ кишилари пайдо бўлди. Улар парламентёрларни кўриб қувонган бўлишди-ю, турли саволлар бера бошлашди. Хатто бири кўз ёши қилиб:

— Ўлдирса ҳам совет нони тиқилиб ўлдирсин. Бор экапсизлар-ку, кута-кута кўзимиз тўрт бўлди. Кўрган кунимиз қурсин. Мана бугун бир ҳафта бўлди, ичимизга туз киргани йўқ,—деди. Ўзга бири кўзига ёш олмаса ҳам тинмай бидилларди.

— Совет даврининг қадрини энди билдик. Киши қадрига отаркан. Сизларнинг ҳозир келиб туришинглар ўзи бир мисол. Шу гамхўрлик эмасми? Бу ерда душман ҳайдаб келган аҳоли борлигини билгансизлар-да? Бўлмаса азиз жонингларни гаровга қўйиб келармидинглар. Мингдан-минг раҳмат! Бу—ўлсак ҳам унутилмас шафқат.

Ракитин бу икки-уч «ватаншарвар»нинг гапларидан қўланса ҳид келаётганини пайқади. Энди «нарироқ туринглар» деб илтимос қилишга оғиз жуфтлаган ҳам эдики, ўзига ташланган оғир гавдани сезди. Зарб билан йиқилди. Худди шундай, ёнидаги жангчилар ҳам лойга беланиб, гражддан формасидаги кишилар билан олишиб ётарди. Ракитин зарб билан босиб тушган кишини устидан ағдариб тўннопчасига қўл юборган эди, уни қинида қўрмади. Жангчиларнинг автоматларини ҳалиги икки «патриот» бир чеккада ишшайиб ушлаб турарди. Воқеани тушунди. Дуч келганини теңди, урди. Қўтосдек икки-учта фриц унга ташланиб, унинг қўлларици орқасига боғлади.

Автоматчиларни ҳам шундай қилиб, ёнда турган қўрага олиб кетишди. Ракитин кейин уларни кўрмади. «Офицерларнинг йиғилиши қийин бўлди» деган бсяги офицер аллақачондан пайдо бўлди-ю, «Жавобимиз шу!» деб кўса даҳанини тарвайтириб иржайди. Уни ушлаб турганларга нимадир имо қилди. Ракитин ҳалиги икки сотқиндан бошқалар граждан формасидаги фрицлар эканини аниқ кўрди. Ракитинни бир уйнинг ертўласига олиб тушдилар. Унда, устига билакдек шам ёқилган стол орқасида кўзлари чуқур-чуқур ботган, яналоқ бурун, энгаги кичкина, шолгом бўйли сап-сариқ немис ўтирарди. Ракитинни кўриши билан лабига сигарета қўндириб, зажигалкадан туташтирди-да, столни айланиб ўтди. Сигаретани оғир сўриб, юз-кўзини тутунга кўмди ва асабий сўл қошини учуриб деди:

— Ультиматумингизни олдик. Қачон таслим бўлайлик, жаноб командир? Ҳа-ҳа-ҳа! Ҳаммамизни ёлғиз ўзингиз олиб кетасизми, яна келишадими? Ҳа-ҳа-ҳа!

Ракитин индамади. Ҳақорат билан бузилган асабини босиб, деди:

— Ультиматумни қабул қиласизми, йўқми, у сизнинг ишингиз. Аммо мени қўйиб юборишга мажбурсиз. Парламентёр дипломатдек дахлсиз! Бу—халқаро қонун.

— Дахлсиз... Халқаро қонун. Ким қўл қўйган у қонунга! Улуғ фюрернинг имзоси борми? Унда меники йўқдур! Ҳа-ҳа-ҳа, халқаро қонунни биз жорий этамиз, биз. Ана у муқаддас бўлади, уни барча давлатлар бажаради.

Немис офицери ўзи гапириб, ўзи қаҳ-қаҳ солиб кулар, унга хушомад юзасидан бошқалар илжайишар эди. Офицер алланималарни гапирди. Кеккайди, мағрурланди. Ракитин бу ўзи хандон офицер билан гаплашмоқни ортиқча ҳисоблаб чурқ этмади. Саволларига ҳам жавоб қайтармади. Ўзини жуда оғир тутди, башарасини ҳам ўзгартирмади. Ўқтин-ўқтин «шу ҳам гап бўлибдими» дегандек масхара-лаб илжайди. Унга сари офицер хуноб бўлар, столга урар, бураб-бураб савол берарди.

— Мен сизга сўроқ бериш учун эмас, жавоб олиш учун келганман. Урнишингиз бекор. Мени қўйиб юборинг,— деди Ракитин. Офицер тутақди. Дўқ қилди. Ракитиннинг энгагидан ушлаб, башарасига қаради. Ракитин ҳам эл-юрт меҳри билан нурланган йирик кўзларини унинг сўниқ, бетоқат кўзларига қадади. Ўз мақсадига эришолмаган офицер қизишиб, мушт кўтарди, аммо урмади. Пилдираб келиб, столи орқасига ўтди-да, ниманидир тимирскилади,

яна бу ёққа пилдираб ўтди, яна қисмга доир икки-уч савол берди.

— Сиз ўзингизни ортиқча уринтирманг. Қисмимизнинг кучи ҳақида ҳеч нарса айтмайман. У ҳозир ўзини кўрсатади, синайсиз. Мени ушлаб ўтиришингизнинг ўрни йўқ,— деди Рақитин салмоқлаб, хотиржамлик билан. Офицер яна ўзини қўйгани жой тополмай қолди. У тоқатсизланган сари Рақитин ўзини оғир тутар, баъзан масхарабгина қўяр эди.

Рақитинни бошқа бир ертўлага олиб тушдилар. Бу ердан зах ва мағор ҳиди келарди. Унинг кийимларини ечиб олдилар, яланғоч ташлаб кетдилар. Сал ўтгач, устидан бир неча челақ совуқ сув қуйиб, ўша сув йиғилган чуқурга туширдилар-да, икки қўлини икки қозиққа боғлаб кетдилар. Ташқарига чиқиб узоқ қулоқ солдилар, ҳеч қандай товуш эшитмагач, кириб хабар олдилар. Комиссар чурқ этмай, тишини тишига қўйиб турарди. Шу пайт ташқаридан портлаш эшитилди. Солдатлар югурганича чиқиб кетиб, бир оздан кейин яна қайтиб кирдилар. «Ҳалигача тирикмисан» дегандек унга энгашиб қараб бир-бирига тикилишди-да, «капут» деб ертўладан чиқишди, оғир, залварли эшикка қулф солишди. Бошқа қайтиб киришмади. Ташқарида отишма борган сари кучаймоқда эди, гоҳо ертўла ларзага келарди. Рақитиннинг баданини муз кесиб борарди. У ўлимга қаршиликсиз таслим бўлишни жиноят деб билди. Бор кучи билан чуқурдан чиқишга уринди. Оёқларини ҳаракатга келтириб, кесак бўла бошлаган баданига қон юргизди. Баъзан сув чайқалиб оғзига кириб кетар, қалқитарди. Қўллари қотиб қолган экан, анча маҳалгача ҳеч нарса сезмади, бора-бора уларда ҳам сезги пайдо бўлди.

Ташқарида портлаш кучайиб, ертўла кучлироқ ларзага келган сари ўзида қандайдир куч сезар, ўлим даҳшати йироқ кетаётгандек бўларди. Кишиларга ажал даҳшати солувчи бу портлашларда у нажот ва ҳаёт кўрарди. Унинг ишқи билан дақиқаларнинг ўлимни яқинлаштирувчи совуғини сезмас, унинг ишқи билан умидвор кўзларини эшикка тикиб, мағрур боқар, унинг ишқи билан кристалдай тоза виждони эркин эди.

Аммо муздай сув ўз ишини қилмоқда эди.

Гитлерчилар Рақитиннинг устидан қулфлаб чиқиб кетганда, Элмурод батальони билан атака маррасига келиб, команда кутмоқда эди. У артиллерия тайёрлиги қандай

Ўтганини ҳам билмади. Ҳар бир снаряд Ракитининг бошида ёрилайтгандек юраги «шиғ-шиғ» этарди. Авияциямиз бомбардимон қилганда-ку, бир ерда ўтиролмаи қолди. Қулоғи остида Ракитин: «Менга эҳтиёт бўлинг, мен бунда, сал нарироқ ташланг» дейётгандек бўларди. Унинг ҳалок бўлганига сира ишонмайди. Тўғриси, унинг ўлиши мумкинмасдек кўринади. Элмуроднинг буйруқларини роталарга отказиб турган Бондарь икки-уч марта: «Комиссар келмади я!» деб ўқиб қўйди. Ҳар гал роталардаги жангчиларнинг комиссар тўғрисида ачишиб айтган сўзларини топиб келади. Элмурод ундан баттар сиқилиб кетади. Шундоқ ҳам бир қаноти йўқдай. Ракитинга ўрганиб қолганини, унга кўп орқа қилишини энди билди. Унга анча суяниб қолган экан.

— Комиссар тирикдир-а, ўртоқ старший лейтенант? Уни ўлдиришга ҳақлари йўқ, шундаймасми? Ахир у парламентёр бўлиб борган-ку,— деди бир гал Бондарь. Шу билан ўзини мудҳиш ўйлардан озод сезарди. Шунинг учун бот-бот савол берарди.

Артиллерия станица олдини бир сидра ўқдан ўтказиб, ичкариликка ота бошлади. Бу—қисмларнинг атакаси учун ишора эди. Йўқ, қисмларимиз атакага кўчганча бўлмай, душман контратакага қимирлаб қолди. Элмурод батальони билан станицанинг шундоқ оғзида ётар, фақат бир ҳамла кифоя эди. Бир маҳал қайси кўз билан кўрсинки, узун, кенг кўча бўйлаб қўлларини кўтарган қишлоқ аҳолиси коляпти. Нариги томонга қараб яна шундайларни кўрди. Эркак-аёл аралаш болалар ҳам бор. Уларнинг орқасида душман автоматчилари борлигига шубҳа қолмади. Фрицнинг бундай найранглар ишлатганини кўп эшитган эди. Лекин шошиб қолди. Нима қилиш керак? Худди шундай савол билан роталардан одам келди.

— Йўлдош, полкка телефон қилинг. Нима қилиш керак? Тезда!

— Есть!

Йўлдош ҳам шошиб қолган эди. Қандай қилиб ўз кишиларингизни кўра туриб ўқ узасан? Аҳолининг қий-чуви бемалол эшитилиб турарди. Улардан кимнингдир: «Орқамизда фрицлар бор!» деган товуши эшитилди. Элмурод бу товушни аниқ эшитди. Аммо не чора? Уқнинг ақли йўқки, ўзимизникиларга тегмай ўтиб, душманга қадалса.

Полкдан ҳамон жавоб йўқ. Нима учундир телефон ишламасди. Аҳоли ҳамон келарди. Энди уларнинг афт-

башаралари, кийим-бошларини ажратиш мумкин. Мана бир кампир мункиллаб келмоқда, ёнида чоли ҳам бор. Ундан нарироқда бола стаклаган хотин.

Элмуроднинг нафаси оғзига тиқилди.

— Жавоб борми?

— Телефон сими узилган кўринади,— жавоб берди Йўлдош.

Элмурод «эх!» деб телефонга ташланди: «Алло, Алло!» Телефонистга ўшшайиб қараб, жойига кетди. Нима қилиш керак? Бошида шу савол эди. Ўт очса, бошлаб аҳоли қирилади. Очмаса, душман келиб қолди, батальон ўт остида қолади. Бошида бир фикр туғилди-ю, Бондарь қўлидаги автоматни санчиб олди. Тариллатиб аҳоли устидан ошириб ўқ сочди. Яна нарироқда кимдир худди шундай қилди, бошиқа биров кўпийлди. Аҳоли таппа-таппа ўзини ерга отди. Баъзилари олдинга қараб югурди. Улар ичидан кимдир «Отаверинг-отаверинг» деб орқа томондаги фрицларни кўрсатарди. Аҳоли ётиши ва тарқалиши билан душман автоматчилари ўт очинди. Элмурод батальонини атакага кўтарди:

— Ватан учун!

Унга жангчилардан кимдир кўшимча қилди:

— Комиссар учун!

Элмурод аҳоли устидан ошириб ўқ узган вақтда комиссар Ракитин не-не машаққатлар билан сувли чуқурдан чиқиб, ҳушсиз ётарди. У чуқурдан чиқди-ю, оёқ устида туролмади. Кесак бўлиб қолган эди. Тишлари қирсиллайди. Фикрида мужмал, англаб бўлмайдиган ўйларини бузилган аридек ғувиллашарди. Қулоқлари аллақандай товушларни эшитаётгандек бўлади. Баданининг титраётганини фаҳмлайди. Ўзини қўлга олишга, идрок билан иш тутишга жазм этади. Лекин аъзоларининг ўз ихтиёрида эмаслиги ҳалақит беради, яна ҳушини йўқотади.

Эшик қулфи шарақлади. Яна жимлик чўкди. Қим у? Нажоткорми, жаллод? Шу яқинда нимадир портлади, нимадир шувиллаб тўкилди. Эшик орқасида яна кимдир пайдо бўлди. Қулф ва эшик зулфини шарақлади. Эшик гирчиллаб, қулфга зарб билан урилган товуш аниқ эшитилди. Тез-тез, икки-уч марта такрор бўлди.

Ракитиннинг фикри сал тиниқлашди. Қулоқ солди. Чиндан ҳам кимдир эшик қулфини бузарди. Қалби гурсиллаб урди, кўзлари беихтиёр кенг очилди, қулгичи чуқур ботди. Ўзида қандайдир куч пайдо бўлганини сезди,

бир зарб билан турмоқчи, ҳеч бўлмаса кирувчининг қарнисига туриб ўтирмоқчи бўлди. Севинч ёшлари дув тўкилди. Лекин уриниши бекор кетди. Фақат қорнига ағдарила олди, холос. Шу чоқ ташқарида Ракитинга бегона тилда чуғурлаш эшитилди. Устма-уст ўқ узилди. Эшик орқасида бўлган ҳаракат тинган эди. Ракитин ташқарида ҳали душман ҳукмрон эканини уларнинг товушидан ажратди. Яна бўшанди, кўз олди туманлашди. Ҳушидан кетди. Бир оздан кейин ўзига келиб, яна эшикка қулоқ тикди. Жимжит. Кўчадаги товуш ҳам тинган. «Эшик қулфини бузмоқчи бўлган ким экан, бу ерда ҳали фрицларку?» деган ўй ўтди фикридан. Дақиқа сари дармондан кетаётганини фаҳмлади. «Ёки фрицлармиди? Нега улар қулф бузди? Балки калитни йўқотган, бузиб кириб мен билан ҳисоб-китоб қилмоқчи бўлгандир. Ёки менинг қулоғимга шундай эшитилдими? Биров бўлса нега шу вақтгача кирмади? Анча бўлди, шекилли! Албатта фрицлар, бизникилар бўлса бунақа тараддудланиб ўтирмас эди» — шу ўйлардан кейин Ракитин яна маъюсланди. Энди ўлажагиши, ўз кишиларини қайта кўролмаслигини қандайдир ички куч тасдиқлаётгандек бўлди. Бейхтиёр: «Кишилар, азиз кишилар, мен сизни жони дилимдан севардим» деб юборди. Ўз товушидан ўзи чўчиб кетди. Кўз олдини боягидан ҳам қуюқ туман босиб, ўзининг заифлашиб бораётганини фаҳмлади, сўнгги интилиш билан тўшиши араиғ кўтарди, гишт орасидан тушган танч парчасини олиб, ертўла деворининг пастига қийнала-қийнала нималарнидир ёзди. Ёзди-ю, ўзининг инсонлик бурчини шараф билан ўтагандек оғир нафас олди, енгил тортиди, қўллари бўшашиб мук тушди — яна ҳушидан кетди.

Эшикда яна одам пайдо бўлди. Икки зарб билан қулфни бузиб, ертўлага кирди. Улар икки киши эди. Бири ўрта ёшлардаги сочлари тўзгиб кетган, баланд бўйли, ориқ хотин, иккинчиси кўзлари чақнаган, ҳаракатлари тез ва кескин шеригидек қадди баланд бўладигану, лекин ҳали ўзини роса қўймаган, кенг манглайли бош яланг 14—16 ёшлардаги бола эди. Улар она-бола эди.

Биринчи бўлиб ертўлага отилган бола онасига деярди:

— Мана шу ерда. Жения холамнинг чердагидан аниқ кўриб турдим. Аввал колхоз оմборига олиб тушдилар, ундан бу ерга келтириб ташлашди. Немисларнинг ўзи чиқиб кетди. Аниқ кўрдим.

Улар кенг ертўланинг эшикдан ёруғ тушган томонига қарашди. Ракитин ёруғ тушмас бу бурчакда ётарди.

— Хеч ким йўқ-ку. Бўлса товуш чиқарди,— деди она.

— Йўқ, аниқ кўрдим, шу ерда,— бола қоронғида кўзи билан шарна излаб безовталанарди,— мана, мана, улик.

Ракитин беҳуш эди. Бошлаб бола унинг кўкрагига қулоқ қўйди.

— Тирик, тирик! Аблаҳлар устидан сув қуйишибди, буни қаранг, ҳамма ёқ лой. Муттаҳамлар, кийимини ечиб олишибди.

— Нима қилдик энди?— гарангсиди хотин.— Олиб кетамизми? Қанақа қилиб олиб кетамиз? Ҳамма ёқда ҳали фриц-ку.

— Тўхтанг, аввал ўзига келтирамиз. Сиз бундоқ ушлаб туринг, мен сунъий нафас олдираман.

Бола комиссарнинг икки қўлини ушлаб сунъий нафас олдира бошлади. «Совуқотган» деб баданларини ишқалади, шу вақтда спирт бўлмаганидан ачинди:

— Озгина спирт бўлса яхши бўларди-я!

Ташқаридаги гумбурлаш, отишма товушлари очиқ эшикдан бемалол эшитилиб турарди. Шу яқинда ёрилган снаряд ертўлани дарзага келтирди, аллақадан «шув» этиб шўр тупроқ тўқилди, ёғоч қирсиллади.

Ракитин бир маҳал ўзига келиб бошини она тиззасида кўрди, устига пальто ёпилган эди, кампир оёқларини зўр бериб ишқаларди, Ракитиннинг кўз очганини кўрган она унинг пешонасига сочилган ҳўл сочларини орқасига сидириб, устидан оналарга хос меҳр билан силади, текислади. «Кўрқманг, кўрқманг — бу биз» деди. Аммо ўзининг кимлигини айтмади. Гўё шу сўздан ҳамма нарса бутунлай маълумдай, унинг устидаги пальтонинг у ёқ-бу ёғини тузатди.

Ракитин миннатдорчилик изҳор этгандек маъюс-маъюс қараб, аста-аста бош қимирлатар, лекин гапиришга мадори етмас эди. Кўзидан ёш тирқиради. Бу ташаккур ва ҳаётга бўлган муҳаббат ёшлари эди.

— Йигляпти,— деди она ва ўзи ҳам кўзига ёш олди,— хўрлиги келди бечоранинг. Эшикни ёп, болам, бирор-та касофат кириб қолмасин. Изгишиб ўлишяпти.

— Энди олиб кетамиз, бу ер хавфли.

Бола шу сўзни айтди-ю, ўрнидан турди. Эшикка қараб юрди. Она эшикни ёпади деб ўйлаган эди, у ташқарига

чиқиб кетди. Бир оздап кейин эски-туски кийим-бош кўтариб кирди.

— Боя келганимизда халақит бериб қолган немис борку, ўша кўчанинг нариги бетида ўлиб ётибди.

Она-бола Ракитинни наридан-бери кийинтирдилар-да, олиб чиқиб кетдилар.

Бир неча дақиқадан кейин шошиб кирган икки немис ертўлани бўш кўриб, бир-бирига қараб елка қисди-да: «Рус!» «Рус!» деб чиқиб кетди.

— Бондарь, қаёққа йўқ бўлиб кетдинг?— сўради Элмурод.

— Парламентёрларни қидирдим, ўртоқ старший лейтенант! Мана бу томоннинг ҳаммасини қарадим. Товуқ катаги ҳам қолмади. Ҳеч қаерда йўқ. Немислар ютиб юбордим, нима бало?

— Қидирув бригадаси қаёқда?

— Станицанинг нариги томонига кетди.

Қисм станицага кирган билан ҳам, душман бўш келмади. Шу куни кечаси билан отишма борди. Станицанинг ярми ҳамон душман қўлида эди. Деразалардан, чердақлардан ўқ уздилар, қутилмаган ердан ўқ нуқтаси пайдо бўлиб қоларди. Кун чиққунча Советская номланган марказий кўчанинг у бети гитлерчиларда, бу бети бизнинг қўлда бўлди. Шу кўчанинг бошида бўлган ўн йиллик мактаб биноси икки бор қўлдан қўлга ўтди. Сўнгги олишиш қизиқ бўлди. Тонг қоронғисидан фойдаланган Турдиев отделиниси (у шу кишлоққа киришда ҳалок бўлган сержант ўрнига тайинланган эди) бир талай граната ва уч-тўрттадан запас магазин ўқ билан мактаб биносига ўтиб олди. Бино икки қаватли эди. Икки-уч граната ва кетма-кет узилган автомат очереди билан биринчи қават коридорини эгаллади. Кейин бутун биринчи қаватни қўлга киритди. Иккинчи қаватда ҳамон фрицлар бор эди. Булар чиқолмас, фрицлар тушолмас эди. Аммо фрицлар синф деразаларидан кўчадан ўтганларга, яна аллақаёқларга ўқ узарди. Гоҳ-гоҳ бир-бирларига граната иргитишар ёки автоматдан ўқ ёғдиришар эди. Миша Горкунов тажанг бўлиб кетди:

— Миша,— деди у Турдиевга,— қўлни боғлаб қўйдик-ку бу аблаҳлар, анавилар ҳам нима қилишни билишмайди, қара.

Улардан бошқа бир отделение коридорнинг нариги бошида режа тузиб, пайт пойларди.

— Ўт қўйиб, зангарларни қовурадиму, бино увол. Қара, дўхти жуда келишган, нукул пишиқ гиштдан. Увол,—деди Турдиев.

— Уволликка увол. Нима қиламиз бўлмаса!

— Эшигида кулфмиз, қаёққа кетади. Қишлоқ қўлимизга ўтгач, шундай мулойим бўлиб, олдимизга тушадики, ҳайрон қоласан.

Станицада отишма ҳам тугади. Фрицлар ҳамон тушмас, садо ҳам бермасди. Мундоқ чиқиб қарашса, бирорта тирик жон йўқ. Ўн бешга яқин фриц ўлиб ётибди. Фақат биттаси чалажон. Бир маҳал тилга келиб, шуни ҳикоя қилди: улар ичида битта офицер бўлган, станица қўлдан кетганига фаҳми етгач, «энди таслим бўламиз» деб ҳамманинг қўлидан қуролини йиғиб олган. Кейин ҳаммасини отиб ташлаган. Охирида ўзини ҳам ҳалок этган.

— Мана бу ўтакетган фашистнинг иши. Бекорга улар вэс номини олмаган!

Улар мактабдан чиқаётганларида Бондарь билан келаётган Йўлдошга учрашдилар. Онда-сонда ўқ тарсилларди. Ўт кетган хоналар ҳали аланга оғушида тўлғанади. Ярадорларнинг инграши қулоққа чалинади. Ўликлар сочилиб ётибди. Йўлдош, Турдиевни тўхташиб деди:

— Рота командирингизга айтинг: кўча, оқоң, ертўла, хаталарда сочилиб ётган асбоб ва қуролларга ҳеч ким тақилмасин. Ҳаммасини душман миналаштирган.

— Есть, ўртоқ штаб бошлиги!—деди Турдиев.

— Бондарь, сен иккинчи ротага хабар бер!

— Есть!—югурганча кетди у.

Станица тушдан кейин узил-кесил озод бўлди.

— Тонг ёриши билан лиман томонга комиссарни қидириб борсам,—деб гап бошлади Бондарь,—уруш бу ёқда-ю, у ёқда тирр-тирр ўқ учади. Ҳайрон бўлдим. Бирорта фриц қочиб ўтган экан-да, деб ўйладим. Бундоқ бориб қарасам ДЗОТ. Лиманга қаратилган. Қамишлар билан қонлаб маскировка қилинган. Текин ўқ, бекорга отиб ётибди. «Чиқ бу ёққа!» десам, «Эшик миналаштирилган!» дейди. Лаънати битта грапата билан ичида бонлаб қўя қолай дедиму, яна «Сталинградни тиклашга керак бўлиб қолар», деб аранг чиқариб олдим. Сўқимдай бор ўзиям. Нукул кулади.

Элмурод уни тингламас, хаёли Рақитинда эди.

— Қидирув бригадаси қаёқда дединг?

Бондарь жавобини такрорлади ва қўшимча қилди:

— Худди ўша томондан топиб келишди. Мана мени айтди дерсиз! Бугун тонгда фрицлар штабини ўша ёққа кўчирган экан.

— Тирик бўлса, чақмоқдек ялт этиб қоларди.

— Қамашган ертўласини кўрдик. Шу ерни бир киши кўрсатди.

— Қасерда? — бирдан жонланди Элмурод.

— Хали сизга айтмадимми? Хув анави ерда. Унда ҳеч ким йўқ, бўш. Қулфи энигида бузилиб ётибди. Қочган кўрилади. Шунинг учун бирор жойдан чиқиб қолади дейман да. Хундан кетиб ётибдим.

Элмуроднинг назарида Ракитин уни ўша номаълум ертўлада кутаётгандек бўлиб кетди. Ирғиб ўрнидан турди-да, шапкасини бостирди.

— Қани юр-чи!

Улар ертўлани, бирор кичкина нарса йўқолиб, тупроққа қориниб ётгандек тимнекиланди. Элмуродни сув тўлдирилган чуқур ва унинг икки ёнидаги бир жуфт қозиқ ажаблантирди. Бу нима бўлди? Шам ёқтириб ерни қаради, қон изи кўринмасди. Кўнгли бир оз тинчиди. Лекин бирдан кўзи тушиб қолган девордаги ёзув чўчитиб юборди.

Чанқоқлик билан ўқиди. «Совет кишилари, мен сизни жондан севардим».

— Унинг хати! — сизчиклаб қаради Элмурод, худди ўзи. У «д»ни шунақа севарди.

Энди Элмуродда икки ўй туғилди: «Ё қочган, ё фрицлар сўнги дақиқаларида олиб чиқиб кетган — ўлдирмоқчи бўлсалар шу ерда отиб ташлашлари мумкин эди. Аммо қаёққа олиб кетишиди экан? Қўраларни яхшилаб қараш керак!»

Шу ўй билан ташқарига чиқиб, Бондарни қидирув бригадасига «хатама-хата юриб қаралсин» деган тоншириқ биллап юборди. Станицанинг бу томонига яна битта бригада тузиб жўнатди.

Биринчи бригаданинг бошлиғи Йўлдош, Бондарь топшириқ олиб борганда, ўликлар ичидан комиссарни қидирмоқда эди. У станицанинг нариги бошигача чиқди. Бошқа бўлинма жангчиларидан суриштирди. Қўраларга кирди. Полк штабига учрашди. Асирларнинг сўроғида қатнашган таржимон билан гаплашди. У, бир душман офицерининг «ертўлада эди, қочибди» деган жавобини айтди. Яна қи-

диришга тушди. Лекин ҳеч қаерда йўқ эди. Бир қўрадан чиқаётиб Миша Горкунов билан Турдиевни учратди, улар бир оқсоқ фрици олдиларига солиб келмоқда эдилар.

— Хўш, бу ёқда нима қилиб юрибсизлар? — деди Йўлдош, чунки батальон станицанинг нариги бошига жойлашган эди.

— Комиссарни қидириб чиқиб эдик, мана бу гушна учраб қолди. Тополмадингларми? — деди Турдиев.

— Сизлар қаерларда бўлдинглар? — кўмак кутгандек сўради Йўлдош.

— Мана бундай, станицанинг бошигача чиқдик, ундан лиман ёқаларини қарадик, қамишлар орасида бўлдик, қочган бўлса шу ерларда ётибдими деб — йўқ.

Қисм қоронғи тушгунча парламентёрларни қидирди. Изи топилмади. Ҳеч ким ҳеч нарса билмас эди. Элмурод «ўлдириб, бўйнига тош боғлаб лиманга ташлаб юборган бўлсалар керак ёки денгиз томонга чекинганлариди ўзлари билан олиб кетиб, отиб, денгизга ташлаганлар» деб ўйлади.

Йўқ, эрталаб Ракитинни кузатиб келган бир автоматчининг ўлигини топдилар. У балчиқда ётарди. Ювишгач, зўрға танишди. Ундан кейин яна бир автоматчини бир ертўладан чала ўлик топдилар. У ўзига келиб, қандай қилиб қўлга тушганларини ва комиссар билан қачон ажралишганини айтди:

— Қўлларимизни боғлашлари биланоқ комиссарни биздан ажратиб олиб кетдилар. Кейин кўрмадим! Бизни бошқа сўроқ қилдилар, — деди.

Яна комиссар тақдирини сирлигича қолди. Фақат тушга борганда бир чол келиб, уч ўлик кўрганини, шундан биттаси нотаниш киши эканини айтди. Бу мурдани ҳеч ким таний олмади. Юзлари дабдала бўлиб кетган. Бадани мўматалоқ. Бирдан Йўлдошнинг ёдига бир қишлоқда ҳаммомда комиссар билан бирга ювингани тушди. Шунда комиссарнинг ўнг эмчаги остидаги бодомдек холи диққатини тортган, «Бундай кишиларни бизда Холдор дейдилар» деб тегишган эди.

Йўлдош одамларни ёриб олдинга ўтди. Мурданинг тўшидан кўйлагини тарс йиртиб, холни қидирди. Қайси кўзи билан кўрсинки, хол турар, бу Ракитин эди, бақириб юборди:

— У! У!!

Она-бола Ракитинни ўз қўрасига олиб келгач, иссиқ сув билан ювинтирдилар, кийинтирдилар ва каравотга ётқизиб қўйдилар. Улар ўз қилмишларидан жуда шод, кўнгиллари тоғ. Иссиқ овқат ҳам тайёрлаб бердилар.

Бола онасидан сўради:

— Тузалиб кетади-а?

— Ҳа, болам, тузалади,— деб ўглининг кўнглини кўтарарди она,— совуқотган холос.

Бола бот-бот чердакка чиқиб, қўра бўсағасида туриб атрофни кузатарди, ҳар янгликни кириб хабар берарди:

— Тин-тинч. Оғишма анов томонда. Ҳамма фриц ўша ёққа кетяпти.

Бир вақт нафаси тикилиб кирди, онасини бир чеккага имлаб, деди:

— Учта фриц уйма-уй кириб келяпти. Худди уни қидирыпти. Энди нима қиламиз?

— Наҳотки, шу ёқларга қидириб келса,— деди она совуққонлик билан, чунки Ракитини ётган уй станицанинг шарқ томонида, булар эса гарби-жанубда турарди. Аммо чиқиб назар ташлагач, бу гумоннинг ростлигига ишонди. Энди нима қилди? Яширадиган жой йўқ эди. Кўп ўйламай комиссарни чердак устини ёшиш учун келтириб қўйилган ховлидаги қамиш орасига кўрпаси билан яширди.

Тинтув беэиси ўтди. Фрицларни орқасидан кузатдилар. Ракитини жойига олиб кириб ётқизадилар.

Бир маҳал яна қўра эшиги тақиллаб қолди. Икки фриц даҳлизда кўринди. Бирини боя келиб кетганлар ичида бор эди. Каравотни кўрсатиб русчалади:

— Бу ким?

— Укам, касал, жаноб офицер.

— Ҳали йўқ эди-ку?

— Хожатхонага чиққан эди,— онанинг тилига бирдан шу жавоб келиб қолди.

— Ҳужжатини кўрсатинг.

— Ҳаммаси оқсоқолда, ундан сўрашингиз мумкин, жаноб офицер.

Ҳақиқатан бундан бир ҳафта бурун гитлерчилар тайинлаган станица оқсоқоли аҳолининг ҳужжатини йиғиб олган эди. Фриц, вима учундир ясамароқ қилиб йўталди-да, малла мўйловини силаб, хотинга қаради, кейин каравотга яқинлашди. Кўрпани сал кўтариб қараб қўйди, касалнинг ич кийимда эканини кўрибми, ҳарнечук, яна аслидай қилиб ёлди, юзига қаради:

— Қанақа касалсан?

— Ичбуруғ, оёқ боди ҳам бор,— жавоб берди она.

Ракитин «шундай» деб қўшимча қилди.

Офицер бошқа ҳеч нарса демади. Бир неча дақиқа дам Ракитинга, дам онага қаради-да, чиқиб кетди. Она улар орқасидан эшикни ёпди-ю, уч бармоғини гуж қилиб чўқинди. Бу севишч узоққа чўзилмади. Йигирма минутлар чамаси вақт ўтгач, ҳалиги икки фриц бир гражддан кийимидаги киши билан бошлашиб келди. Ракитин уни кўрди-ю ўзини уйқуга солди. У, Ракитин парламентёр бўлиб келганда фрицдан полиган, «сизларни кута-кута кўзларимиз тўрт бўлди, бор экансизлар-ку», деб тулкилик билан гапга чалғитиб, душман қўлига тушириб берган хоин эди. Офицер комиссарнинг бошига келди, кўрнрасини кўкрагидан сал пастга туширди, Ракитин кўзини очди:

— Шуми?

— Шу... шу... жаноб офицер, ҳе-хе-хе. Хотиржам бўлсинлар, каминангиз адашмайди. Ҳе-хе-хе. Кўзидан танийман,— деди ўтакетган хушомадгўйлик билан, сарғайиб кетган кемшик тишларини кўрсатиб хоин.

Ракитин ва она-болани ҳайдаб олиб чиқиб кетдилар. Аввалига тоза қийнаб, кейинча отиб ташладилар. Турдиев ва Миша уни кўриб, гражддан кийимида бўлгани ва юзлари дабдалалигидан танимай ўтиб кетган эди.

XVIII

Батальон денгиз қирғоғига чиқиб ювениб-тарапди, кийим-бошларни қуришиб, мудофаага ўтилди. Лекин бу аввалги мудофааларга ўхшамас эди, чунки рўпарада душман **ЎҒ**. Рўпарада осмон билан туташиб кетган, булутлар зўр тўлқинлар туфайли соя ташлолмаган бетиним, теран денгиз. Тўлқинлар бераҳм. Улар бароқ ёлли ёввойи отлардек пишқириб слади. Қаршисидан келган ўзга бири билан кўкрак тирашиб тикка бўлади-да, кўпикларни осмонга сачратиб, кишнашади. Ана **шунда** уларнинг бири мағлуб келиб, маҳв бўлади. Ғолиби эса яна елиб кетади. Сал ўтмай бошқа бири билан уришади. Қарсиллаган овоз янграйди. Терак бўйи сачраган садаф доналар сахий жанубнинг қуёшида камалак бўлиб товланади. Бу, куни бўйи давом этади. Кечга бориб яна ўзга тус олади. Аллақаяқдан пайдо бўлган булут парчаси ёруғ юлдузларни бирин-кетин учи-

риб келиб тўлқинлар устига чўкади, балки, тоғ силсилалари деб ўйлар, балки сув ичаётгандир. Ой чиқиши билан денгиз яна ажиб ҳуси кашф этади. У энди денгиз эмас, жонли нур ҳавзасига ўхшайди. Нур чайқалади, товланади, елади, нидо беради. Бу нидолар тун сокиилигида узоқ-узоқдан эшитишади. Қуёш шу нур қўйнидан чиқиб, уни қонталаштиради, кейин қизғин ранга бўяйди. Ўзи эса узоқ қирғоқдаги улкан тулханга ўхшайди, ловиллайди, яллиглашади. Қуёшнинг бу гўзал кўтарилишини кўрсатиш учунми ёки ўзининг денгизга мафтунлигини намойиш қилиш учунми Бондарь тоғ қоронгисига кириб Турдиевни уйғотди:

— Тур, ҳай гафлат! Дувёнинг ҳамма гашги уйқуда деб ўйлайсанми?

Турдиев аранг қўзғалди: баҳор уйқусидан тоғли нарса борми!

— Тревогами?

— Тревога бўлса турасанми? Ё уйқу заготовка қилисанми?

Турдиев кўзларини уқалаб, Бондарьнинг олдига тушди.

— Денгизга ўт тушдими, мунча каллаи саҳарлаб уйғотмасанг.

— Ҳа, ўт тушди, ана кўр! — деди Бондарь уфқни кўрсатиб.

Чиндан уфқ ўт тушаётгандек яллиғда эди. Қуёшнинг ярми денгиздан чиқиб турарди. Осмону, денгиз тубини тўлдириб турган юлдузлар сўнган, фақат бир ёруғ юлдуз қуёш чиқишини кўришга қолгандек нурсиз милтилларди. Ана кўрнидек булут уни ёпиб, ўчирди. Салқин, ёқимли ел уйқу карахтини бирпасда юз-кўздан сидириб кетди. Турдиев энди уйғотилганидан қафа эмасди.

— Гашт-а? — деди Бондарь ҳузурини ичига ситдирилмай.

— Гашт.

Улар қирғоқда ўтиришарди. Тўгрисини айтганда, асл қирғоқ, денгиз қирғоғи, бундан уч юз метр нарида бошланади. Асл қирғоқ билан булар ўтирган қирғоқ ораси — тошқин. Теранлиги тиззадан келади. Ундан паст ерлари ҳам бор. Ости қум. Бу денгизнинг сўнгги йилларда қирғоқдан қамраб олган ўлжаси. Тунги тўлқинлар унга балиқлар улоқтириб ташлайди.

Бондарь ана шу тошқиннинг энди кўтарилаётган қуёшнинг нурида жимиллашига, ўз тўпидан ажралган балиқ-

ларнинг дайди кезишларига термилиб ўтирарди. У бутун вужуди, кўнгли, юраги, хаёли, армони, умид-орзуси билан денгиз бағрида эди. У ўзининг денгизга бўлган муҳаббати билан маст эди.

— Душда денгиздан чиройли нарса йўқ! — деди у.

Унинг бу гапини эшитгандек тўлқинлардан бири ўйноқлаб келиб қиргоққа урилди-да, ундан ошиб астагина ўрмалаб, унинг оёғи остига бош қўйди, этигининг тўмтоқ тумшугини ҳўл қилиб, салдан кейин қайтиб кетди. Гўё унга мақтови учун ташаккур айтди!

Қуёш кўтарилди. Шуъласи тўлқинларда синди. Окоп, дзот, ертўлалардан кишилар боши кўрина бошлади. Кузатув постлари алмашинди. Олди балиқхўрлар тошқин кезарди.

Булар ҳаммаси Турдиевнинг диққатини тортмай қўйган эди. Ҳамон унинг хаёлидан Элмуроднинг кечаги гаши кетмасди. Кеча Элмурод бўлимларни айлашиб юриб, Турдиев ертўласига кириб келди. «Юртимизни соғиндингми, элат!» дан бошланган суҳбат бирга жанг қилишаётган кишиларгача келиб тақалди. Шунда Элмурод яна Анна Ивановнанинг Турдиевга аллақасерлари ўхшашлигини, Анна Ивановнанинг Фарғонани кўп тилга олишини ҳам қистириб ўтди. Гарчанд бу гап биринчи марта айтилаётган бўлмаса ҳам, Турдиевга қаттиқ таъсир этди. Эҳтимол, Анна Ивановнанинг Фарғонани кўп тилга олиши сабаб бўлгандир. Чунки бу гап Турдиев учун янгилик эди. Ўйлаб ётганиданми, шу туни туш ҳам кўрди. Тушида аллақим билан тортишиб йиғлабди, ўнкасини тутиб ололмабди. Шу вақт Анна Ивановна пайдо бўлибди-ю, қаҳ-қаҳ солиб кулибди. Шу кулгидан уйғониб кетди. Анча маҳалгача ухлолмади, минг хаёлга борди. Энди кўзи илинган экан, Бондарь кириб уйғотиб қолди. Денгиз диққатни бир оз тортган бўлди, лекин яна ўша кечаги гап ва туш хаёлини чулғаб келаверди. Мундоқ ўйлаб қараса, ҳақиқатан Анна Ивановна шарқликларга ўхшаб кетади. Кўзининг тим қоралигини айтмайсизми? Бунинг устига, унинг опасини босмачилар отиб кетгани қизиқ! Ўзи рус, Москвада ўсган бўлса-ю, опасини босмачилар побуд қилгани қандоқ бўлди? Ёки бизнинг томонларда туғилгану, кейин Москвага кўчиб кетишганми? Ҳа, ростдан ҳам, анави бир учрашганимда: «Ҳозирги ота-онам мени асраб олган» деди. Асли ота-онаси ҳам руслармикан?

Ёки... ёки бошқа миллатмикан? Борди-ю, ўзбек бўлса-чи? Борди-ю, унинг синглиси бўлса-чи! Унда қандай қилиб москваликлар қўлига тушиб қолади? Ҳаммадан унинг Мамажонга ўхшашлиги қизиқ. Буни комбатдан ташқари яна ким ҳам айтган эди. Орқаваротдан аста-секин суриштирса Анна Ивановна ҳамма ҳужжатларида рус деб ёзилган. Унинг хатти-ҳаракатларида, юриш-туришида русларникидан фарқ қиладиган ери йўқ эди. Лекин, нима учундир, у Анна Ивановна ҳақида баъзан ўйларди. У билан учрашганда тикилиб-тикилиб қоларди. Бир-икки «ўтмишингизни ҳикоя қилиб бериш» деб сўрамоқчи бўлди-ю, унинг врачлик салобати босиб, унча сирдошмаслигидан ботинмади. Мана бугун ана шу фикрга келди. Унинг назарида, Анна Ивановна синглиси Мастура бўлиб чиқаётганга ўхшарди. Ўхшарди-ю, бутун тафсилотини хаёлига келтирса, Анна Ивановнанинг Москвага бориб қолганига ҳеч ақли етмас эди. Бўлмаса, унинг ҳам онасини Турдиевникидай гўдаклигида босмачилар ўлдириб кетган. Шу етарли далилми? Уша вақтларда шунга ўхшаган воқеалар оз бўлганми?

Мана шу томонини ўйлаганда Турдиевнинг оёғи тортмай қолади. Шундай бўлса ҳам у бугун боришга қарор қилди.

Турдиевнинг хаёлчан кўзи нурга фарқ кўмилган денгизнинг аллақасерига қадалган эди.

— Анави нима? — деди у бир вақт денгизга яна ҳам қаттиқ тикилиб.

— Тўлқин-ку!

— Йўқ, у эмас, ҳу анавини айтяшман,— деди Турдиев бошқа ёқни қўли билан кўрсатиб.

Бондарь у кўрсатган томондаги тўлқинни кўзи билан титкилади.

— Уми?— деди бирдан жиддий тус олиб Бондарь ва узатиб ўтирган бир оёғини йиғиштирди.

У тўлқинлар оша уфққача тикилди. Унда бир неча қора шарпа ўркач-ўркач тўлқинларда гоҳ кўтарилиб, гоҳ ғойиб бўлиб келмоқда эди. Бондарь, соқчи катеримиз бўлса керак, деб ўйлади. Катерлар кўзга бемалол кўрина бошлаганда ашула ҳам янграб қолди. Бу севимли «Катюша» эди. Энг илк катерда қизил байроқ ҳам ҳилпирарди.

— Мана буни денгизчилар дейди! Кўрдингми, қандай қувноқ, шоду хуррам халқ. Бунақа аҳил халқ дунёда бўл-

майди,— деди денгизчиларнинг завқ-шавқи билан фахр-лалиб Бондарь.

— Бизникиларми?— ажабланиб сўради Турдиев.

— Эй тентак, ким бўларди, албатта бизникилар. Байроғини кўрмайсанми, ёнади-я, қип-қизил!

... Бондарнинг қаршилигига қарамай, Элмуродга хабар бергани кетган Турдиев у билан қайтиб келди. Элмурод дурбидан кузатди. Бондарь айтганидек катер олдида қизил байроқ ҳилпиллайди, ҳаммасида ўз денгизчиларимиз формаси, бу ҳам етмагандек «Катюша»ни барала қўйиб келишяпти. «Зоҳиран ўзимизники. Нега телефонда огоҳ-лаштиришмади? Ахир штаб билиши керак-ку!» деб ўйлади Элмурод ва аниқлаш учун штабга Бондарни ёзиллатди.

— Лейтенант Йўлдош Отаевга айт, штабдан суриштирсин!

— Душманми? Йўғ-э!— деганча Бондарь чошиб кетди.

Катерлар тонг туманидан ариган ложувард кўкдаги қуёшнинг нурларига кўмилиб, тўлқинларда қалқиб, бемалол келарди. Бирдан Элмуроднинг ёдига душман найранглари тушди. Ахир душман уруш бошларида милиция формасида ҳам авиадесантлар ташлаган-да! Шуни эслади-ю, юраги гуп-гуп уриб кетди. Бутун диққатини йиғиб яна денгизга қаради. Ички бир ишонч билан «бу душман» деди-ю, ирғиб ўрнидан турди. Атрофга йиғилганларга «жой-жойларингга!» деб буйруқ берди. Бондарь олиб келиб:

— Ҳеч ким ҳеч нарса билмайди,— деди энтикиб.

— Демак, равшан!

— Душманми-а, паҳот душман?— дер эди ҳамон ишонмасдан Бондарь.

— Йўқ, меҳмонлар, холодец еб, балиқ шўрва ичгани келишяпти,— деди Элмурод кулиб.

У жуда хотиржам эди. Бу хотиржамлик Бондарда янги шубҳа туғдирарди. Элмурод штабга қайтиб, барча рота командирларини телефонга чақирди. Тайёр бўлиб туришни буюрди, тахминан иш тақсимлади. Лекин кўзи ҳамон денгизда. Шамол чайқалишга кўра ашула дам янграб яқиндан эшитилар, дам шамол уни чалғитиб, аллақайларга олиб кетар эди.

Элмурод денгизчиларнинг душман десанти эканига энди ҳеч шубҳа қилмасди. Унинг бошида бир ўй кезар-

ди: душман саёз денгиз тошқинини биладими, йўқми? Билса ундан қандай ўтмоқчи? Ахир унда катер сузол-майди-ку?

Элмурод шу ўйлар билан банд экан, десант асл қирғоққа келиб тўхтади. Тўхтади-ю, ўзини фош қилиб қўйди. Улар немис тилида чуғуллаша бошлади. «Аҳа,— деб қўйди Элмурод,— ашула бизчасига, шонганда немисчасигами, ҳа найрангбоз муттаҳамлар!» Дурбин билан кузатиб, доклад қилиб турган Бондарь:

— Тошқинни денгиз деб ўйланган экан, юришолмай чуғуллаб қолишди,— деди. Энди у ҳам душман эканига шубҳа қилмасди.

— Кўрянман,— деди Элмурод, кейин таънаомиз кулиб Бондарга назар ташлади:— Қалай, ўзимизникилар эканми! Қани бир дилкашлашиб, келмайсанми! Бондарь, Бондарь!

Десантга катерлардан тушиб, тошқиндан кечиб ўтишдан бошқа илож қолмаган эди. Улар худди шундай қилди. Бу пайтда уларнинг чуғур-чуғури денгиз шовқинига қўшилиб, бутун қирғоқни тутмоқда эди. Командаларнинг бегона тилда экани бемалол эшитилиб турарди. Элмурод ўт очишга команда берди. Аввалги келишув бўйича ПТР лар ёндирувчи ўқлар билан катерларга ўқ ёғдирди. ПТРчи яхши ишон олиб ётган эканми, биринчи ўқдаёқ бир катерни ёндириб юборди. Шу пайт катерлардан миномётлар нидо бериб қолди, пулемётлар янгради. Аллақайдан ҳеч ким кутмаганда учта душман самолёти пайдо бўлиб, батальон ўқ нуқталарига шўнғий бошлади. Ҳалигина десантни эсанкиратиб ўт очган қирғоқдаги ДЗОТ самолётдан ташланган бомба билан нафаси ўчди. Ўрнида ўпирилган ўрагина қолди. Самолётлар бемалол, беҳадик, сурбетларча мудофаа топасида қутуриб изғир эди.

Элмурод аввалига эсанкирагандек кинрикларни пирпираб кетди. Бир зумга манглайини ушлади. Бир нарса ёдига келгандек, телефон трубкасига ёпишди:

— Алло! Алло! Ўн беш! Ўн беш! Самолёт керак, самолёт! Душман самолётлари бош кўтартирмай қўйди. Душманникими? Учта.

Десант ҳалигина ҳилпиратиб турган қизил байроқни энди аллақайёққа улоқтириб ташлаб, бетартиб, қий-чув билан тошқин кечиб қирғоққа интиларди, ўлган ва ярадорлар уларнинг йўлини тўсар, халақит берар эди. Эл-

мурод душманни қирғоққа чиқармай, тошқинда тугатиб қўйишни мўлжал қилган эди. Бўлмади. Десантнинг бир қисми самолёти ва катердаги миномётларининг кўмаги билан қирғоққа чиқиб олишга улгурди. Бу эса бошқа бир чора кўришни талаб этарди. Элмурод илтимос қилган самолётимиз ҳамон йўқ эди. Бундан хабардор кишиларнинг кўзи дам ўтмай осмонга боқар, уфқимизга термилар эди. Бирдан шу вақт бир душман самолёти қонқора тутун чиқариб ёнди-да, гуриллаганича вайрона ДЗОТ устидан ўтиб денгизга шўнғиди. Элмурод севиичидан «Вот, это да» деб юборди.

— Аниқлап, ким қулатди?— деди телефонда ўтирган штаб бошлиги Йўлдошга. Йўлдош телефонда суриштира кетди:

— Сержант Асриян. Шахсан ўзи ПТРидан урган,— деди бир оздан кейин.

— Ташаккур айтинг!

— Оббо Асриян-эй, қойил қилди-ку!— деди ҳаваси келиб Бондарь.

Десант қирғоққа чиқиб, батальоннинг лейтенант Лешанский ротасига ҳужум қилиб келарди. У шу флаанги эгаллаб, сўнг тўла атакага ўтмоқчидай кўринарди. Лешанский буни пайқаб ротасини жам қилиб атакага кўтарди-да, уни яна қирғоққа улоқтириб ташлади. Лекин катерлардан очилган пулемёт ўтлари Лешанскийнинг йўлини тўсиб қўйди, денгизга улоқтириб ташлашга халақит бериб қолди. Самолёт кўкдан уни атака қилиб аввали позициясига, окопларга чекинишга мажбур этди. Турдиев унинг бўлинимасида эди. У окопдан бош чиқариб, қумурсқалардек ўрмалаб келаётган денгизчиларни кўрди. Улар шувиллатиб ўт ёғдириб, босиб келарди. Мана рота мудофаасининг бир четини эгаллади, ҳужумни ёймоқда. Шу вақт бундоқ ёнига қараб, жангчиларнинг дош беролмай палапартиш чекинаётганини пайқаб қолди. Бир зум кўз олдини қоронғилик босиб, эти жимирлаб кетди-ю, командирга қаради. У ўрнида йўқ эди, унинг бу қарашини пайқаган Миша Горкунов «у ҳозир йиқилди» деди. У, шу сўзга муҳтож бўлиб тургандай, елиб унинг қошига кетди. Чиндан командир яралашиб ётарди. Турдиевни кўрди-ю, «эди бу ёғи нима бўлади, мен сафдан чиқдим-ку» дегандек бир қараш қилди. Турдиев уни худди шундай деб тушунди-да, сапчиб окопдан чиқди, чекиниб бораётган солдатларга қараб: «Қаёққа!» деб ба-

қирди. Шу лаҳзанинг ўзида автоматини ўнглаб ушлади-да, кишиларнинг орқасидан эргашувига тўла ишонч билан:

— Олга, ўртоқлар, олга! Ура! — деб ҳайқирди.

Чекиниб бораётганлар оёқларидан биров шу лаҳза ушлаб қолгандек бир нафасга тўхтадилар, орқаларига ўгирилдилар. Шу сўз етмагани учун чекиниб бораётгандек эдилар. Аввалига Турдиевнинг кетидан ета-қўна келган Миша ташланди. Унга яна икки киши эргашди, кейин беш-олти киши, сўнгра бутун чекиниб борувчи ва оқошда ётганлар қўшилди, бу — юксак тоғдан бошланган ирмоқдай йўл-йўлакай кичик-кичик жилғалар қўшила-қўшила катта дарё пайдо қилганга ўхшарди. Душман марра тутиб, қаршилик кўрсатишга улгурмай, денгизга чекиниб борарди. У худди денгиз қирғоғига борганда кутилмаган қирғин бошланди. Энди ҳеч қаёққа чекинишга умиди бўлмаган душман бостириб келаётган турдиевчилар билан аралашиб кетди. Автомат қўндоқлари, миллик найзалари, қўл граната ишга тушди.

Турдиев шиддат билан бораётиб, қоқилиб, муккаси билан йиқилиб тушди. Шу чоқ бир фриц ёнидан келиб қўндоқ билан қулочкашлаганини кўрди-ю, ўзини олиб қочолмай қолди. Қўндоқ автоматига тегиб, учириб юборди. Лекин немиснинг автомати ҳам қўлидан тушиб кетган эди. У зингилаб қочиб борарди. Турдиев автоматни ҳам олиш эсидан чиқиб, уни қувиб кетди. Фриц тепадан биров босиб тушаётгандек энгашиб чопарди. Турдиев унинг сариқ, сертук бўйини аниқ кўриб, қувиб борарди. Турдиев «энди етдим» деганда, фриц жон ҳолатда ўзини сувга отди. Турдиев ҳам ўйлаб ўтирмай ўзини ташлади. Босиб тушди. Лекин фриц эпчиллик билан остидан чиқиб, унга ёпишди. Иккови баравар ағнади. Фриц зўр бериб бўғишга интиларди. Турдиев иргиб ўрнидан турди, уни ёқасидан тутди-да, бир силтаб, калла солди. Фрицнинг оғзи-бурни қон-қора қон бўлди, икки қўли билан юзини чапгаллаганича қолди. Шиддатидан бунга ҳам қаноат қилмаган Турдиев тарсаки билан қулоқ-чаккасига бирни солиб, ағнатди. Қирғоққа чиқиши билан, Мишани учратди. Миша дўстининг шалаббо ҳўллигидан ажабланмади, гўё шундай бўлиши керакдай ўйлади-ю, фақат:

— Қуролинг қани? — деб сўради.

Турдиев жавоб ўрнида қўли билан юзининг сувини

сидирди-да, ерда ётган милтиқни олиб, аламон ичига кириб кетди. Унинг шинели этигига шалп-шалп ёпишар, этагидан новдап қуйилгандек сув оқиб борарди. Шу маҳал қўлида тўппонча билан ўтиб бораётган Элмуродни кўриб, пима учундир «Салом, комбат!» деди. Комбат «ўзи пима гап?» дегандек аранг кулиб қўйди. Шу қараш Турдиевга «ҳамма ёнинг хўл-ку» деган маънони ифодаладими ёки шинелнинг ўзи гашига тегдими, бир зарб билан уни ечиб, энди улоқтирмоқчи бўлиб турган эди, ёнида бир фриц пайдо бўлиб қолди. Иккиланмай шинелни унинг бошига ёпди ва бир зарб билан ўзига силтаб, уни оёғи остига ағнатди. Бу ҳунари ўзига ёққандай кулиб қўйди. Лекин кулги юзидан аримай «тир...р» этган товуш чиқди-ю, кўз олдини жимираган қора-қизил нарда босди. Шу лаҳзадаёқ икки тиззасидан мадори қуриб бораётганини сизди. Қаддини ростлашга қанча куч бермасин бўлмади, тиззалари букилиб келиб, шинель билан ағнатган немиснинг устига мукка тушди. Юзида ҳали адоқ бўлмаган табассум қолди.

Турдиев сафдан чиққан командирнинг кўз қарашидан «олга, олга, сержант!» деган маънони уқиб, чекинувчиларни тўхташиб, контратакага бошлаб бораётганда жанг майдонини кузатиб, бошқариб турган Элмуроднинг қулоғига «Самолётлар, ўзимизникилар!» деган товуш кирди. У бундоқ қараб ҳаво денгизда жилишанглаб келаётган уч самолётимизни кўрди. Булар душман самолётларининг офати бўлган «чайка»лар эди. Уларни кўриши билан бойдан бери кўкда ҳукмронлик қилаётган икки душман самолёти жангга кирмай жуфтани ростлаб қолди. Жангга кирмади. Самолётимиз бошлаб, жанг майдони тепасини бир айланиб кўздан кечирди, афтидан, «бу томонни ўзинглар бошлайдиган кўринасиз» деб ўйлаб, ҳужумни катерларга қаратди. Бу вақтда ўн бешга яқин катердан бир нечтаси ПТР ўқи билан ишдан чиққан, баъзилари ёндирилган эди. Шунинг учун ҳам катерлар, десант туширган еридан анча чекиниб, денгизда турарди. Самолётларни кўришлари билан зенит пулемётлари бор экан, ўқ уздилар, бир нечтаси десантини «худо йўлига» ташлаб, шоша-пиша суза кетди. Лекин самолётларимиз жуда усталиқ билан ишни тақсимлаб олиб, мажақлай бошладилар. Элмуродга худди шу керак

эди, Турдиевга кўмак сифатида яна бир бўлинмаши атакага ташлади, штаб томонга чекиниб желаётган бир тўда душманни кўриб, резерв автоматчилари билан ўзи атакага кириб кетди. Турдиев уни кўриб, паришонхотирлик билан салом берганда, Элмурод штабга ташланган душманни олдинга солиб қувиб, қирғоққа келган, оломон ичида бир солдатсифат жанг қилмоқда эди.

Бондарь унинг атрофида кўз-қулоқ бўлиб, тасодифий ўқни қайтариб қоладиган қалқондек, уни ординарецга хос садоқат билан кўришарди. Кутилмаганда чиқиб қолган душманга ундан олдинроқ ўқ узар, ҳамла қилар эди. Шундай бир олишувдан кейин душманни жойлаб, ёнига қараса, комбат йўқ. Капалаги учиб кетди. Кўзи олмакесак тери қолди. Югуриб олға кетаётган эди, кимдир уни таниб, ҳаракатини тушуниб, «комбат бу ёқда» деб қолди. Бондарь бурилиб қараб, тўрт фриц қаршисида бир ўзи турган комбатга кўзи тушди. У шошиб қолди. Хушини йиғиб, бир қарорга келгунча, Элмурод ёнма-ён келаётган учтасини «ТТ»дан кетма-кет ўқ узиб қулатди, тўртинчисига тўпполчанинг ўзини улоқтирди. Фриц граната деб ўйлади шекилли, ўзини ерга отиб, бошини буркади. Бу инстинкт ҳаракатни яхши билган Элмурод икки-уч санчиб унинг устига ташланди, дуч келган жойига бир-икки мушт тушириб эсанкиратди, қўлидан автоматини тортиб олди. Елиб келган Бондарга уни ҳайдаб кетишига қолган эди.

Элмурод барини қоқиб, ҳаллослаб, ўлжа автоматни бўйига осар экан, қаршисида нафаси оғзига тикилиб, ранги бўздек оқариб кетган Анна Ивановна кўрди. Ҳайрон бўлиб қолди. «Бу нима қилиб юрибди?» деган фикр нур тезлигида бошидан ўтди. Ҳатто, тушимми, дегандек кўзини бир уқалаб ҳам олди. Йўқ, ўнги эди.

— Сиз бу ерда нима қилиб юрибсиз? Қани жўнанг! Жўнанг! Жойингизга боринг! — деди ҳеч қачон унда бўлмаган қўполлик билан.

Анна Ивановна буни кутмаганидан бақрайиб қолди. Гўё у ҳеч нарсаи тушунмас эди. Чипдан ҳам унинг жойи бу ерда эмас эди. Буни у яхши биларди. Лекин бу оломон орасига қандай қилиб, қайси йўл билан келиб қолганини ҳозир ўзи ҳам эслолмасди. У тиббий пункт ўрнашган сойлик олдидаги тепаликдан майдонни кузатиб, санитарларини ярадорларни келтиришига йўллаб турарди: Бир вақт қараса, Элмурод автоматчиларни бошлаб ўзи

хужумга кетяпти. Унинг юраги орқасига тортиб кетди. У ана шундан, Элмуроднинг ўзи атакага киришидан қўриқиб турган эди. Элмурод катта командирларнинг кўп марталаб танбехлашига қарамай, пойгага ўрганган чавандоз отдек ёки курашаётганларни кўриб бир четда дағдагага тушган полвондек, сабр қилиб туролмасди. Элмурод атакага кириши билан Анна Ивановна ундан кўзини олмади. Анча вақт жон ҳовучлаб кузатиб турди. Бир вақт уни кўздан йўқотиб қўйди. Ирғиб ўрнидан туриб кетди. У, оломон ичидан бахтини, умидини, юрагини, севгисини, қўйинг-чи, ўз ҳаётини изларди: Элмурод ҳамон кўринмасди. Бир вақт Лешенскийнинг сохта касалини Ракитинга очиб берган ўрта яшар санитар келиб, ярадорлар келтирилганини айтди:

— Атакаданми? — деб сўради Анна Ивановна.

— Атакада яраланганлари ҳам бор, — деди санитар. Анна Ивановна у ерда Элмурод кутиб тургандек зингилаб тепаликдан тиббий пунктга тушиб кетди. Биринчи учратган ярадорнинг ярасини кўздан кечириб, қайта боғлар экан, ўзини анча босиб сўради...

— Атакада бўлдингизми? — «Ҳа» жавобини олиши билан Элмуродни сўради.

Ярадор уни кўрмаганини айтди, «сенга комбатдан бошқа одам керак эмасми» дегандек унга порози кўз ташлади. Шундай қилиб у, гумон этган ярадордан севиклисини сўраб турди. Улар ўзаро келишиб олгандек нуқул «йўқ» жавобини берарди. Ёлғиз биттаси «бизни ўзи атакага бошлаб борди-да» деб фахрланиб қўйди. Лекин у ҳам, кейин Элмуродни йўқотиб қўйганини айтди.

У, яна тепаликка чиқиб, атакани кузатмоқчи, улар ичидан Элмуродни изламоқчи бўларди-ю, лекин ярадорлардан қўли бўшамасди. Уларнинг кети узилмасди. Бир маҳал қорнидан яраланган лейтенант Лешанскийни олиб келиб қолдилар. У оғир-оғир нафас олиб, аста-аста ингарди.

Анна Ивановна ярасини ечиб, кўздан кечирар экан, лейтенант Лешанский ҳамон унинг кўзига қаролмасди. Бир маҳал Анна Ивановнага қилган беодоблиги, комиссар Ракитиндан еган даккиси ёдида бўлса керак. Унинг яраси оғир эди, кўриб врачнинг бадани жимирлаб кетди.

— Биринчи навбатда санбатга жўнатилсин! — деди Анна Ивановна ёрдамчисига.

Ана шу пайтда Лешанский врачга кўз ташлади ва:
— Анна Ивановна! — деди, унинг кўзида ёш айланарди.— Анна Ивановна, мени кечиринг. Мен ўз беодоблигим билан сизга озор бердим, кечиринг.

Бир маҳаллар унинг кўзига жуда хунук ва бадном кўринган лейтенант Лешанский, шу онда, шу посилкада ётишида мусичадек беозор, пардек юмшоқ ва раҳмдил кўринди. Анна Ивановнанинг кўнгли эзилиб кетди. «Нега ўша маҳалда комиссар билган экан? Бечора, мен учун анчагина тибхона экан эди. Мана қандай меҳрибон, беозор йигит экан» деган фикр кўнглидан кечди. Ҳамма хотиқизларда бўладиган кўнгли юмшоқлик, ўз кишига ачиниш, меҳрибонлик Анна Ивановнанинг ҳам вужудини қамраб олди. У ўлкаси тўлиб:

— Лешанский, мен сиздан ҳеч хафа бўлган эмасман,— деди.

Чиндан ҳам Анна Ивановна шу онда ундан ҳеч қачон хафа бўлмаганга ўхшаб кўринарди. Санитарлар посилкани кўтараркан:

— Раҳмат, Анна Ивановна,— деди Лешанский — у йиғларди. У ўз ярасининг оғирлигидан, бир неча соатлик умри қолганидан йиғлармиди ёки юрагида армон бўлиб ётган дардини Анна Ивановна афв қилгани учун кўнгли бўшашиб йиғлармиди — буни билиб бўлмас эди. У парироқ олиб кетилгач, қийналиб бўлса ҳам яна бир марта Анна Ивановнага кўз ташлаб қўйди.

Лешанскийдан кейин ярадорлар бир оз товсилди. Пайтдан фойдаланиб, Анна Ивановна яна бояги ерига чиқди. Чиқди-ю, шу замони Элмуроднинг тўрт фриц қаршисида турганини кўрди. Бутун борлиги жимирлашиб кетди. У хаёлини йиғиб олгунча бўлмай, тасир-тусур икки-уч ўқ чақнади, чўчиб кўзини юмиб очса, Элмурод бир фриц билан олишиб ётибди. Унга ёрдам бериш ҳиссими ёки «ярадор бўлди» деган ўйми (у ҳозир аниқ айтолмасди) Анна Ивановнани унинг қошига чоптирди. У келиб, Элмуродни соппа-соғ, қўлида немис автомати билан кўрди. Ёнида Бондарь командирининг чаққон, ишбилармонлигидан мамнун ва хушнуд кулиб турарди. Анна Ивановна нима дейишини билмасди. Элмурод яна ўша дағаллигича:

— Сиз бу ерда нима қилиб юрибсиз, жўнап жойингизга! — деб буйруғини такрорлади.

Анна Ивановна гўё ҳам қар, ҳам соқов эди!

Отишма тугаб, десантнинг қолдиги қўл кўтариб, ҳам-ма иш тапша-тахт бўлганда Миша Горкунов Турдиевни опичлаб, Анна Ивановнанинг тиббий пунктига келди. У икки-уч жойидан автомат ўқи билан яраланган эди. Кийим-боши ҳўл бўлгани учун қон унинг ҳамма ёғига таралиб кетган эди. Гўё у қонга шўнғиб чиққандай Анна Ивановнанинг илтимоси билан Миша бир санитар кўмагида Турдиевнинг ич кийимини алмаштирди. Дўсти эвакуация қилишгунча унинг ёнидан қўзғалмади. Унинг кўзи лим-лим тўла, эндиги бир томчи ҳам тошириб юборадиган шёладек, ёшга тўлган эди, ҳатто бир томчиси кўзининг бурчагидан икки кипригига арашг ялиниб турарди. Опичлаб келаётганда, ҳатто тиббий пунктда ётқизиб қўйилганда ҳам огриққа бардош беролмай инграётган Турдиев Анна Ивановна қошида пайдо бўлиши билан пастки лабини тишлаб, инграшдан тўхтади. Унинг ҳар бир ҳаракатини маъюс-маъюс кузатиб турарди. Ундан бир нарса сўрамоқчи, сўраганда ҳам жуда муҳим бир нарса сўрамоқчидай кўринарди. Анна Ивановна бундан беҳабар, ўз врачлик бурчини ўтарди. Анна Ивановна ўз ишини тугатгач, Турдиев «бардош бериб бўлдим» дегандек тишлаб турган пастки лабини қўйиб юборди. Лаби кўкариб кетган эди. Буни кўриб, Анна Ивановна ичида «бунчалик» деди. Унинг кўзига Турдиев, ҳамма шарқликлардек аёл киши қошида ўз заиф томонини фош қилишдан номус қилгандек бўлиб кўринди. Турдиев эса огриқни аллақачон унутган. Анна Ивановнани кўриши билан Элмуроднинг «Анна Ивановна сенга ўхшаб кетади» дегани ёдига тушиб, «Чиндан ҳам менга ўхшайдими?» деб, ўхшашлигини қидирар эди. Лекин Анна Ивановнанинг қаери ўзиникига ўхшашини топиб ололмасди. Унинг термилиб, қараб ётганини кўрган Анна Ивановна ўзида ўнғайсизлик сизди.

— Менга мунча тикилиб қолдингиз? Бирор еримга қон сачрабдими? — деди Анна Ивановна ва кўкрак чўнтагидан кичкина ойна олиб унга қаради.

Юз-кўзи топ-тоза, ҳатто бошидаги оқ қалпоғи ҳам пахтадеккина эди. У ойнани жойига соларкан, Турдиев уни сўраб олди. Дармондан кетган қўли билан юзига тутиб, ўзини кўрди. Яна қайтариб берди.

— Нима, бир-биримизга ўхшар экашмизми? — деди кулиб Анна Ивановна.

Бу кутилмаган савол эди. Турдиевнинг «ҳа, ўхшай-

миз, ҳамма ўхшайсизлар дейди-ку» деб юборишига сал қолди. Изтиробдан яралари баттарроқ оғриб кетди. Юзлари буришди.

— Қаттиқ оғрияптими?— деб Анна, Турдиевнинг «йўқ» дейишига қарамай унга қандайдир дориди ичирди.

— Сиздан бир парсани сўрасам мумкинми?— деди Турдиев.

Анна Ивановна «марҳамат, сўранг» деб унга қулоқ тутган эди, осмонда талай моторларнинг гуриллаши эшитилди. Кимдир «Воздух!» деб бақирди. Ҳамма жой-жойига тарқалди.

Кўкда душман бомбардимончи самолётлари қирувчилар кузатувида пайдо бўлганди. Лекин денгиз устини пазорат қилиб юрган қирувчи самолётларимиз уларни икки-уч бомба ташламасданоқ қувлаб юборди.

Батальон штабига тезлик билан чақирилган Анна Ивановна қайтиб келганда, Турдиев бошқа ярадорлар қатори аллақачон санбатга эвакуация қилинган эди.

Турдиев: «Сиз қаерда тугилгансиз, аслингиз фарғоналикми?» демоқчи, «Ҳа!» жавобини олгач, «Менинг синглим бўлманг тагин?» деб очиқ айтмоқчи эди. Бу саволлар унинг юрагида қолди.

XIX

Бундан уч кунгина бурун жанг бўлган қирғоқни айланиб чиқиб, генерал деди:

— Фахрланса арзийдиган иш бўлибди. Қизил байроқ кўтариб, «Катюша» айтиб келди, денг?—Вой, ғаламислар-эй. Дунёда пимакиг насткашлик бўлса, булардан куттиш мумкин.

— Наҳот улар бизни шу даража тўнори кишилар деб ўйтайди, ўртоқ генерал?— деди Элмурод.

— Ушча тўнорилар демайди-ю вақтдан ютмоқчи бўлади. У сизни иккиланади, сўраб-суриштиради, бу орада қирғоққа чиқиб оламан деган, бундай вақтда ҳар минут ғалабанинг элчиси. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романини ўқиганмисиз?— генерал саволига жавоб кутмай яна ўзи гапира кетди.— Наполеоннинг уч тулки маршали — Мюрат, Ланни ва Бельяр ўн беш минг киши ҳимоя

қилиб турган Табор кўпригини солдатларсиз ўзлари олган. Ахир ҳар минутда душманнынг пайдо бўлишини кутиб ётган қўмондон Австрия князи фон Мауер уларнинг «омоп-омон бўлди» деганига ишонган-да! Ёлғон Фош бўлганда бундоқ қараса, вақт ўтган, кўприк қўлдап кетган. Баъзан жанг тақдирини минутлар ҳал қилади.

Элмуроднинг хаёлига Турдиевнинг ўтган кунги қаҳрамонлиги тушди: «Чиндан ҳам унинг чекиниб бораётганларини тўхтатиб, қарини зарбага олиб кириши учун қанча вақт кетди? Кўп бўлса икки минут кетгандир-да. Лекин ана шу икки минут жанг оқимини ўзгартириб юборди. Мана шу минутларга галаба минути деса бўлади.

Полк командири майор Следов одатдагича тоза ва жуда ҳафсала билан тартибга солиб кийинган қоматини сал эгиб, душман самолёти бомба билан тўнтариб ташлаган ДЗОТнинг ўрнига қаради. Қўндоғи чиқиб ётган автоматни тортган эди, у яримта экан. Бирпас ажаблангандек қўлида тутиб турди-да, улоқтириб ташлади. Элмуродга қаради. У тушунса ҳам жавоб бермади.

— Десант беш юз кишига етармиди?— сўради ДЗОТга термилиб туриб Следов ва ерга теккан барини қоқди.

— Кўпроқ,— жавоб қайтарди Элмурод.

— Биттаси ҳам қайтиб кетмадими?— шошгансимон Элмуродга қаради генерал.

— Йўқ. Агар катердагилардан битта-яримтаси қочиб улгурган бўлмаса.

— Уларнинг ҳаммасини гарқ қилганлар,— деди генерал яна тўлқинларга кўз ташлаб.

Сўнгги жумлани айтганда генералнинг оқ-сариг юзидаги сийрак ажинларини табассум тўлдирди. Худди шундай мамнун табассум илк марта батальон қуршовдан чиқиб, Элмурод доклад билан унинг ҳузурига кирганда пайдо бўлган эди. Элмуродга ўзи совға қилган соатини унинг қўлида кўрганда ҳам яна бир такрорланганди. Бундай ажиб, камдан-кам такрорланадиган табассум генералнинг бир ишдан жуда мамнун ва унинг самараси билан хурсанд бўлган чоғлардагина юзида кезади, унинг аломатлари бир неча минут аримай туради. Худди шундай мамнун бу табассум аломатлари улар батальон штабига яқинлашиб қолганларида ҳам генерал юзидан аримаган эди, демак, генерал хурсанд. Шу хурсандлик би-

лан у очилиб бир лаҳзагина Элмуродга қаради-да, сўниб бораётган табассуми яна барқ уриб сўради:

— Қалай, гўзал элатингизнинг ишлари яхшими?

— Тушунмадим, ўртоқ генерал,— ажабланиб деди Элмурод.

«Бу ким экан?» дегандек майор Следов ҳам уларнинг оғзини кутарди. Бу орада генералнинг ўзи бояги табассум билан давом этди:

— Врач Кравцованинг ишини сўраяпман, Анна Ивановнанинг. Ахир у сизнинг элатингиз, ўзбечка-ку! Наҳот билмасангиз?

Элмурод «унинг ишлари яхши» деди-ю, лекин ичида: «У қандай қилиб менинг элатим, қаёқдан ўзбечка бўлиб қолди?» деб ўйлади. Сўрашга ботинмади. Генерал ҳам индамади. Гап бошқа мавзуга чалғиб кетди. Генерал, афтидан, бу масалага қайтмоқчи эмас эди:

— Сиз менга Турдиевни кўрсатинг — атака атаманини! Ундан кейин Асрияни ҳам — ПТР мерганини.

— Асрияни «шахмат чемпиони» дейишарди, энди «ПТР мергани» лақабиши оладиган бўлди,— гапга аралашди майор Следов.

Элмурод Турдиевнинг араланиб кетганини айтиб, сержант Асриян ертўласига йўл бошлади. Асриян бир солдат билан шахмат ўйнаб утирарди. Улар кариши билан сапчиб ўрнидан турди-да, рапорт бериш учун тик қотган эди, генерал «керак эмас» дегандек қўл силкиб деди:

— Яшанг! Яшанг, сержант! Бу чин солдатнинг иши. Қандай қилиб ПТРдан самолётга отиш ёдингизга келди? Бу жуда гайри табиий!

— Отделениемнинг ярми ДЗОТда эди, пулемётда. Бир бомба ташлаб, ҳовуздай ўпириб кетди. Кўргандирсиз, шундоқ қирғоқнинг ёнида. Шундан кейин қанақа қилиб ПТРга ёпишганимни, олиб чиқиб окоп четига қўйиб отганимни билмайман. Кўзимга қон тўлиб кетибди, дирдир титрайман, кейин йигитларнинг айтишига қараганда, бўралаб сўкармишман ҳам. Бир-икки отдим, жуда орқада қолиб кетди. Шундан кейин «Ҳа, тўхта!» дедиму, шўнғийдиган томонини нишонга олиб, анча олдига қараб ўқ уздим. «Нақ» этганини эшитдим. «Есть» дегунимча гуриллаб ёниб кетди. Кейин билсам ёндирувчи ўқ билан отган эканман, қизиб кетиб, қанақа ўқ билан отаётганимга ҳам қарамабман! Ҳазабинг кўзгагадан кейин шунақа бўлар экан, ўртоқ генерал!

— Ўртоқларимни севганимдан денг,— уни тuzатган-дек бўлди генерал, лекин Асриян тушунмади, бақрайиб қолди. Генерал буни сезиб:

— Ўртоқларингизни нобуд қилгандан кейин ғазабингиз қайнаб кетган-да! Киши қуролдон дўстларини астойдил севса шунча бўлади. Сизни ПТРга ундаган ғазаб эмас, муҳаббат, дўстлар муҳаббати!

Шундан кейин суҳбат Асрияннинг урушгача бўлган касби кори, қачон фронтга тушгани, шахматга ишқивозлиги, ҳатто унинг балиқдан ажойиб котлетлар тайёрлаши устида борди. Асриян энди ўзини тутиб олиб, бўш келмади, генерални тушки овқатга таклиф этди, балиқ котлети билан меҳмон қилажагини билдирди. Қандай гиёҳлар қўшиб тотли қилишигача — ҳамма-ҳаммасини айтиб берди.

— Арманларнинг энг кўп гиёҳ истеъмол қиладиган халқ эканини биламиз. Арманлардан яхши улфатларим бор,— деди фахрлангандек генерал.— Арманистонда бўлганман. Мана яна битта арманистонлик сиздек дўст орттирдим.

— Мен армавирликман, ўртоқ генерал!

— Ҳа, Армавирданми? Яқин экансиз-ку. Кимингиз бор?

Асриян «Онам...» деб энди гап бошлаган эди, генерал уни тингламай, Элмуродга қараб деди:

— Яқин экан, ўн беш кунга жавоб беринг, уйдагиларни кўриб келсин ва солдатларга айтингки, жангдаги ҳар бир ихши ташаббус учун ордендан ташқари отпусқа ҳам берилади.— Бу гапни ўзига ҳам ёқиб кетди шекилли, ошноқ, майда тишларини кўрсатиб кулди, сийрак ажнсларидан табассум тошди.

Улар хайрлашиб, ертўладан чиқишар экан, яна генерал орқасига бурилиб:

— Йўл усти орденингизни олиб кетишни унутманг, орден билан бориш кўнгиллироқ,— деди ва яна юзида мампунлик барқ урди. Нарироқ боргач, шерикларига деди:— Бу ибрат. Ташаббус булогини очишга ибрат.

Бу пайтда Асриян ертўласидан қувонч қий-чуви палапартиш янгради. Кимдир «маза қиладиган бўлдинг» деб аллакимни шапатилади.

— Ана шу келаётган элатингиз бўлса керак,— деди генерал, эндигина аллақайси ертўладан чиққан Анна Ивановнани ҳаммадан аввал пайқаб.

Анна Ивановна турмуш ташвишидан холи ёш қизлардек майда қадам билан дикиллаб келарди. Унинг ҳар бир ҳаракатидан «вақтим шу вақт, бир ой ўтса ҳам кечикаман» дейдиган, вояга етган жононлардагина бўладиган нозу карашма, латофат, гўзаллик барқ уриб турарди. У етиб келиб, оғзи тўла кулги, очиқ чеҳра билан салом берди.

— Салом, қизим! Ишларинг яхшими? Соғлигининг бардамлиги рангиндан кўриниб турибди, сўрамасам ҳам бўлади,— генерал бирнас жим қолиб, ҳамроҳларига деди:— Ёшлик ҳамма ерда, ҳамма вақт ўз ҳиссасини олиб, латофати билан барқ ураверади. У тўсиқ билмайди. У фронтни ҳам писанд қилмайди. Мана кўринг, ёшлик ўз камолотида.

Анна Ивановна гап ўзи ҳақида бораётганини сезиб, ичидан бир тўлқин ларзага келди-ю, жажжигина қулоғи, майда юмшоқ туклар қоплаган қулоғининг орқаси, бўйни ва нозик томоғигача қизариб кетди. Паст лабини аста тишлаб, ерга боқди.

— Иван Капитоичдан хат олиб турасанми?— уни яна генералнинг ўзи хижолатдан чиқарди, «ҳа» жавобини олгач, деди:— Мендан салом айт. Ҳали бардам, де!

Бу билан генерал «сўзим тамом, сенда ишим йўқ» дегандек ишора берди. Анна Ивановна раҳмат айтиб узоқлашгач, генерал Элмуродни энди кўраётгандек бошдан-оёқ кўздан кечириб чиқди.

— Сиз унинг элатим эканини билмайман дедингизми? Айтиб бермовдимми? Бу жуда қизиқ тарих. Кўн йиллар муқаддам бўлган тарих.

Лекин генерал бу тарих нимадан иборат эканини бошламасдан, қутгачасига «Гвардейские» деб ёзилган напиросни чўнтагидан олиб, бир донасини лабига қистирди-да, қутгачани стол устига ташлади, «Чекинглар!» деди. Майор Следов бир донасини олиб, кейин гугурт тутатди, генералга тутди. Бондарь маҳорат билан саримсоқ қўпиб қовурилган балиқ келтириб товаси билан ўртага қўйди, сувдонни Элмуродга ишора қилиб, ўзи чиқиб кетди. Овқат охир бўлгунча ҳам генерал индамади, ўз «тарихи»ни бошламади. Бондарнинг «искабтопар»лиги туфайли бунёдга келган какао стакан йўқлигидан кружкаларда ўртага қўйилганда, генерал «Стаканларинг йўқми?» деб тегишди, Бондарь: «Бизнинг жангу жадал, походларга

стакан бардош бермайди, ўртоқ генерал» деб жавоб қайтарди. Шундан кейин генерал какаодан ҳўшлаб, ҳикоясини бошлади, боядан бери табассум тўлиб-тошган юзидаги сийрак ва саёз ажнслар бир мавж уриб ўтгандан кейин қаёққадир таралиб кетди.

— Бу кўп йиллар бурун бўлган воқеа,— деди у, гўё суҳбат орасида вақт ўтмагандай ўша оҳангда.— Босмачилик авж олган пайт. Фарғона осмонидан булут аримайди. Бир қишлоқнинг кули кўкка совурилиши учун бир одамни тўртинчиликда гумон қилишлари кифоя. (Тўртинчи деб у вақтда большевикларни аташарди). Унинг суянгани Афғонистонга қочган Бухоро амири-ю, унинг нарёғида ҳаминша ғаламис инглиз тўралари... Бир кун мени Михаил Васильевич Фрунзе чақириб қолди. «Босмачиларни тағ-туғи билан қириб ташлаш пайти етди. Сен ўз отряднинг билан Фарғонага жўпайсан» деди. Хўн, дедим. Комиссар қилиб жиккаккина келган, узун бўйли, чўққи соқол қўйган, чарм камзулли бир одамни тавсия этди. Танишдик. Бу Иван Капитонович Кравцов эди. «Отрядингда фельдшер борми?» деди Фрунзе ҳузуридан чиққач. «Бор» дедим. У, «Аттанг. Бир фельдшерлик ўрин керак эди» деб хаёлга чўмиб қолди. «Жуда зарурми?» десам. «Бўлса яхши бўларди» деди. Шу пайт отрядимдаги фельдшернинг касалвандлиги эсимга тушди-ю, «Топилади» дедим. У бошқа ҳеч нарса демай, раҳмат айтиб хайрлашди, кечқурун бир хотинни бошлаб келди. «Танишинг, хотиним! Лозим топсангиз отрядингизнинг фельшери бўлади» деди. Мундоқ қарасам, суякларини бузуқ, кўзларидан шижоат ва ирода ёниб турган жувоп. Қўлимни эркалардек сиқиб кўришди. Кулиб қўйди. Кулганда йирик, ошпоқ тишлари «душманга қўлнинг кучи етмаса, мен ғажиб ташлашга тайёрман» дегандек ярқираб кетди. Шу ондаёқ унга менинг меҳрим тушиб қолганди. «Майли, яхши» дедим. Ўтиришиб овқатландик. Эртасига походга тушдик. Василиса Титовна (унинг номи шундай эди) мен кутгандан ҳам довирак, пишиқ, эпчил чиқиб қолди. Дushman билан биринчи тўқнашувимиздаёқ менинг «походда-ку, дуруст, жангда қандай бўларки?» деган ўйларимни пардек тўзитиб юборди. Ахир у вақтларда бизнинг ичимизда хотин-қизлар кам эди-да. Эски генераллар «отшинг байтали яхши, солдатнинг эркаги» деб уларни жангчи сафига қўшмасди. У вақтларда ҳозирги сингари фронт лишиеси қаёқда!

Босмачининг бирор турғун ери йўқ. Бугун қарабсизки қаршингизда, эртага орқангизда пайдо бўлиб қолади. Устида формаси йўқ. Сойга тушиб «деҳқончилик» ҳам қилаверади, салом бериб олдидан ўтказиб юборади-да, кетингдан чопони остидан кесик милтиғини олиб ўққа тутди... Ҳадемай, уларнинг тилига тушуниб олдик. Халқ ёрдамга келди, отрядимизда йўл, из биладиган кўзли йигитлар кўпайиб қолди. Босмачини энди сичқон ишдан бўлса ҳам топиб оладиган бўлдик. Куни битишини билган босмачилар ўлиб-тирилиб қаршилиқ кўрсатарди. Бир куни қарасам, отрядда «Она» лақабини олган Василиса Титовна чиндан ҳам она бўладиган. Ой-куни яқинлашиб қолибди. Иван Капитоновичга: «Бевақт мардлик кўрсатибсан-ку, энди бу ёғи нима бўлади?» дедим. У бўлса «Василисанинг орзуси билан бўлган, ўзидан сўра!» деб кулади. Василиса Титовнанинг кўп йиллардан бери тирноққа зор бўлиб юрганини эшитган эдим. Уни отряддан қолдирмоқчи бўлдик. Қани кўнса! «Отряд фельдшерсиз бўларканми!» дейди. Қарасак жуда хафа бўладиган. Отдан аравада юрадиган қилиб қўйдик. Шундай матонатли хотин эканки, шу ҳолида жанг тўқнашишларида олдинги қаторларга кетиб қолади. Ярадорларни судраб чиқади, ўқ довуллари остида яра боғлайди. Мен нуқул «Василиса Титовна, чала туғиб қўясан!» деб тегишаман. У бўлса, «Ҳечам-да! Роса ўн о-ю, ўн соату, ўн минутда туғаман, мана кўрасиз», деб куларди, дўппайган қорнини фахр билан лорсиллатиб, «лазарети»га кетарди (ярадорлар олиб юрадиган аравамизни шундай деб атардик). Ярадорларни парвариш қиларди, тўқнашув бошланди дегунча «лазарет»ни старший санитарга топшириб, яна олдинга йўргалаб қоларди. «Болани қийнаб юбординг» десак, «Солдат-ку, солдат жангдан қийналмайди, балки фахрланади!» дерди. Эри Иван Капитонович «Қаёқда солдат, қиз-ку!» деб калака қилар, у бўлса шунда ҳам бўш келмас, «Уруш даврида қиз ҳам генерал бўлиши мумкин!» деб сўзини бермасди. Бир куни менинг олдимга келиб: «Бугундан менга отпускаи, уч кун қолди» деди. Мен «Ғойибдан нидо келдими?» деб ҳазилга олдим. Йўқ, айтгани келди, учинчи кун тунда кўзи ёриди. Қиз туғди. Қизмисан қиз, ҳали замон кўзини очиб қиҳ-қиҳлаб куладигандай, бўлалди, зийрак. Сочи пешонасига тушади. Онасининг худди ўзи — қуйгану қўйган. Василиса Титовна уни ер-кўкка ишонмасди. Лекин умри қисқа экан, сал

кун ўтмаёқ вафот этди. Василиса Титовнанинг кўзига дунё торайиб кетган эди. Уч кунлаб ичига туз кирмади. Кечалари билап оғир касалдек инграб чиқарди. Шу орада разведка босмачиларнинг «Қайроқсой» қишлоғида тунагани ҳақида хабар келтириб қолди. От суриб кетдик. Чиндан ҳам у шунда тунаб, эрталаб бизнинг келаётганимизни эшитган. «Бу тўртинчилар қишлоғи экан, хабар беришди» деб қишлоқни тегдап ўтказган, ўт туташтирган. Биз худди шунинг устидан чиқдик. Қишлоқ бўм-бўш. Уйлар, беда гарамлари, ёқишга тайёрланган шохлар гуриллаб ёнади. Кўчаларда, йўлларда, қўрғонларда одам ва ҳайвон ўликлари, ёнаётган молхоналардан, отхоналардан моллар шаталоқ отиб чиқиб қолади. Кўзи тушган томонга қочади... Кўчадан ўтиб кетаётиб, чишқириб йиғлаётган бола товунини эшитдим. Отим бошини бурғунимча ўша томонга зингиллаб кетаётган Василиса Титовнани кўриб қолдим. Бир ҳовлига кирдик. У ёнмоқда, бола билмайди, лекин ўзи кўринмайди: Василиса Титовна «бу ёқда!» дегандек изтиробдан кенгайиб кетган кўзларини менга ялт этиб бир ташлади-да, ёниб турган уйга шўнгиб кетди. Она қалби болага яқин, меҳрибонроқ-да, менадан илгари унинг қаердалигини пайқади, пайқадигина эмас, оналик шафқати, фақат улардагина бўладиган ички руҳ, сезги билан кўрди. Шу дақиқада на куйиш, на ўлим унинг кўзига кўринарди! Шу замон менинг ёдимга Тургеевнинг «Чумчуқ» деган шеъри тушди. Ўқигандирсизлар, албатта.

Ҳамроҳларининг бир-бирига қарашиб қолганини кўрган генерал «ўқинмаган экан» деган фикрга келди. Папиросни узун бир тортиб тутушни ҳалқа-ҳалқа қилиб чиқарди. Бармоғи билан уриб папирос кулини қоқди. Тутун кўзига урдими, ёки фикрини йиғдими, пешонасидаги ажишлар бир-бирига қалашиб, кўзлари қисилди, оқара бошлаган икки қоши ўртасида тугунча ҳосил бўлди. Папиросни яна бир тортиб, ерга ташлади, қазакча баланд пошна этигининг тўмтоқ учи билан эзгилади.

— Ўқимаганмисизлар? Эй аттанг! Албатта ўқиш керак. Ўзи ярим бет нарса-ю, бир олам маъноси бор. Чумчуқ боласи уясида тушиб кетган, учолмайди. Онаси дарахт шохида ҳайрон. Шу вақт бир катта овчи ит пайдо бўлади. Ер ҳидлаб, чумчуқ боласи қошига келиб қолади. Она чумчуқ кўрсаки ҳали замон боласи нобуд бўлади.

ган. Турган еридан чуввос солиб итга ташланади, унинг тумшуги олдида гирён бўлади, оғзига кириб кетай-кириб кетай дейди. Ўзига нисбатан мислсиз катта ва кучли бўлган итни эсапқиратиб қўяди. Итдек даҳшат унинг кўзига кўринмайди... Оналик муҳаббати ўлимдан нақадар кучли! Худди шундай Василиса Титовна ҳам гуриллаб ёнаётган, ҳали замон босиб қолиши мумкин бўлган хонага мен «Тўхтаг-тўхтаг» дегунимча бўлмай, кириб кетди. Бирпасдан кейин биғиллаб йиғлаётган гўдакни бағрига босиб, сочлари оловдан жизгинак бўлиб чиқиб келди. Бир-икки «Бўлди-бўлди, йиғлама, қўзим» деб бағрига қисиб-қисиб босиши билан унинг товушини эшитган ва маъносига тушунгандек гўдак биғиллашдан тўхтади. «Нима қиламиз бунини?» дегандек мен Василиса Титовнага қарадим. У менинг қарашимга жавоб бермай, гўдакнинг юзини артди, оғзига кўкрак солди. Бу билан менинг саволимга жавоб берган эди. Келган йўлимизга қайта ётиб, эшик орқасида ётган айла кўзимиз тушди. Боя шошиб ўтиб кетиб, кўрмаган эканмиз. Василиса Титовна унинг тепасида бир зум тўхтаб қолди, болани менга бериб, унинг юрагига қулоқ солди. Унинг тани ҳали совимаган, аммо ўлик эди. Унинг гўдакнинг ораси эканига шубҳа йўқ эди. Унинг қошида тиз чўккан Василиса Титовна лаблари дир-дир титраб ўзича нималардир деди, лекин мен унинг: «Рози бўл, она! Боланг ёт қўлда бўлса ҳам оналик меҳри билан улғаяди, парварин топади...» деганинигина эшитдим. Бу қурбон бўлган она қошида ичилган олт эди! Салдан кейин қишлоқдан чиқиб, разведка маълумоти кетидан кетдик. Исми бизга номаълум бўлган гўдакка Анна деб от қўйдик. Гарчанд чўқинтирмаган бўлсак ҳам Василиса Титовна билан Иван Канионович мени унинг отахони деб атадилар. Яна анча вақт походларда бўлдик. Аннани ҳамма «отряд қизи» дерди. Унгача ҳам отрядда «Она» лақабини олган Василиса Титовна «отряд қизи»ни — ўз арзандасини эмизди, тарбиялади. Унинг муҳаббатини кўрган одам асти ўгай она демасди. Урушлар тугагач, ўзи билан Москвага олиб кетди. Ўқитди, илм берди, марҳум она мурдаси қошида ичган олтини шараф билан ўтади. Мана бугун ўша Анна врач, ҳаммамизнинг севиқлимиз. Ёш бўлса ҳам уни ҳурматлаб Анна Ивановна деймиз.

Элмурод «М» станицасига, дивизия штабига иш билан чақирилган эди. Гитлерчилар десанти билан қизиқув-

чилар ва Элмуродни навбатдаги унвон билан табрикловчилар кўпайиб кетиб, анча тутилиб қолди. Бу орада интендант омборига кириб, тик туриб, жиндак-жиндак тортишга тўғри келди. «Муваффақият билан табриклайман» деса, йўқ деб бўладими! Унинг устига, сийрақ кўринадиган дўстлари бўлса! У штабдан чиқар экан, хайрлашиб қолувчилардан бири шеригига аста деди:

— Омади келган.

— Йўқ, омадни ўзи келтириб оляпти,— деб жавоб қайтарди ҳамсухбати ва «гапимга тушундингизми, омадини фаҳм билан, уддабуронлик билан, мардлик, маҳорат билан қўлга киритяпти» дегандек яна унга маъноли қараш қилиб қўйди.

Қуёш тиккага келган, баҳор нафаси тўлиб ҳаллослайди. Ҳар қадам ер, ҳар гиёҳ, ҳар бир шохда кўклам санъати мавжуд. Бомба, замбарак ўқларидан жароҳат топган дарахтларнинг илиниб қолган, ҳали замон узилиб кетиши мумкин бўлган бутоқларида ҳам ҳаёт уйғонган.

Элмурод станица четдаги бир тегирмон сув оқадиган ариққа ташлаган икки ходачадан дорбозлардек енгиллик билан ўтди. Ўтди-ю, қаршисидаги чечак, майсазорга мафтун бўлиб қолди. Кечагина ўқлар чақнаган, қош томган қирга баҳор ўз сепини ёйиб ташлаган, ҳар куши янги-янги чечаклар билан, гуллар билан зийнатлаган. Нақадар кўркам!

Элмурод уфққа кўз ташлади. Қимдир шу чечаклар оралаб келарди. Қучоғида бир даста чечак. Қўлидаги хивич билан ён-веридаги майсаларнинг бошини ширт-ширт уриб, учириб келарди. Яқин келгач, таниди: Миша Горкунов.

— Хўш, ваъдагами?— деб кулди Элмурод. Унинг руҳи енгил эди.

— Комиссарнинг бошига зиёрат қилиб кетай деб кетаётирман, ўртоқ капитан. Тунов куни Турдиев билан келадиган эдик, десант халақит бериб қолди. Кечаги хатида Турдиев яна илтимос қилиб юборибди,— деди Миша қучоғидаги чаман чечакларни тузатиб.

— Яхши! Жуда яхши!— деди завқланиб кетиб Элмурод. Бир зум тик қолиб, кейин яшнаб ётган чечакзорга шўнғиб кетди. Саралаб-саралаб бир қучоқ узиб чиқди-да, Мишага тутди:— Мана буни меннинг номимдан қўй. Ўзим

бугун боролмайман. Озроқ кайфим бор. Беодоблик бўлади. Хўнми?

Элмурод қучоғи тўла ранго-ранг чечак билан сеvimли комиссар қошига кетаётган Мишанинг орқасидан узоқ қараб қолди. Комиссар Ракитиннинг кулгичли юзи кўз олдидан ўтди. «Заб одам эди» деб қўйди. Ҳали батальон станицада экан, Борисовнинг икки-уч сиёсий суҳбатини шу қабр тепасида ўтказганини эслади. Ундан кейин жангчиларнинг бу ерни ўзларига зиёратгоҳ қилиб олганлари, уларга ерли аҳоли эргашганини, кимдир атрофига ниҳоллар ўтқазиб кетганини кўнглидан кечирди. Станицага анави бир чақирилганда, уни зиёрат қилиб кетай деб бошига борса, унинг атрофидаги скамейкада набираси билан бир кампир ўтирибди. Жингалак сочли, мовий кўзли бир қизча қабрни кўрсатиб, бувисидан сўрарди:

— Бу нима, буви?

— Қабр.

— Кимники, сеникими?

— Йўқ, болам, катта одамники.

— У одам сендан ҳам каттами?— қизчанинг тасавурида бувиси жуда катта, ундан катта киши йўққа ўхшарди.— Сочлари сеникидан ҳам оппоқмиди?

— Ёши-ку каттамас, иши, ақли катта эди. Сени, мени жуда яхши кўрарди.

— Мени кўрганми? Уйнатганми?

— Сени ўйнатмоқчи эди-ю, бўлмади.

— Фашистлар ўлдириб қўйдими?

— Ҳа.

— Уша фашистни кўрсам, қизил аскарларга ушлаб бераман! Бир дорга осишсин!

Қизчанинг сўроғи адо бўлмасди, бувиси ҳам жавоб беришдан зерикмасди.

Элмурод шуларни эслади ю, ичганига ҳам ўкиниб кетди.

Асриян уйига отпускага келди-ю, учинчи кунидеки зерикиб қолди. Тенгдош, қадрдон ўртоқларининг ҳаммаси фронтда эди. Фақат биттасининг ўнг оёғи саккиз сантиметр қисқа бўлиб қайтибди. Лекин фронтовикка хос ни танлаб олмай, пивохонада ишлаётгани учун бир кўриши-

ди-ю, кейин ундап қўлини ювиб, қўлтиғига урди. У нүқул даромади, битай деб қолган қўрасини мақтарди, материалларни қандай фирром йўллар билан топаётгани билан мағрурланарди, «ҳар қандай қулфга тушадиган калит — пул, дўстим», дерди.

Асрияп қанча кўп зерикса, шунча кўп батальонини, ундаги жапговар дўстларини эслайдиган бўлди.

Учипчи куни зерикканидан ўз хонасига кириб, урушдан илгари севимли машқи бўлган ҳайкалтарошликка йўнган эрмакларини кўздан кечирди. Кечирди-ю, бир эркин фикр миясидан чақмоқ тезлигида ўтди. Тезда асбобларини олиб, ишга боши билан шўнғиб кетди. Уни кўчага чиқиб кетган, деб пишган овқатининг остидан чўғини тортиб, ўглини пойлаб ўтирган она бир маҳал уни «устахона»да кўриб, «сен шу ердамидинг, мен кўчадан қидириб, овқатни совутиб ўтирибман, чиқ овқатга» деб ажабланди. Ўғлининг ҳадеганда чиқавермаганини кўрган она яна келиб остонада туриб олди. «Ҳой болам, отпусकाга келганмисан, ишгами?» деб уни койиб берди. Асрияп: «Ишга, ойижон, ишга. Соғиниб қолибман» деб клеёнка фартуғини ечиб, унинг қаршисига йўл олди. Овқатдан кейин яна «устахонаси»га кириб бораркан, она йўлини тўсиб: «Кўй энди, иш бўлса қочмайди, фронтдан зерикиб келгансан, ўйна, кул, дамингни ол!» деди. Асрияп бурун катакларини кериб кулганича унинг ёнидан ўтиб кетди: «Шу дам олиш-да, онажон» деди. Она: «Шу ҳам дам олиш бўлибдими, ёшсан, жонингнинг ҳузурини билмайсан!» дегандай бошини сарак-сарак қилиб, қараб қолди.

Асрияп ишга қанчалик диққат бермасин, ривож топмади. Эртасига кечга бориб суратсиз ҳеч нарса чиқмаслигига тўла тушунди-ю, ишни йиғиштириб қўйди. Бу онанинг кўнглидагидай эди. У «энди ўғлим ўйнаб кетади» деб ўйлади. Асрияп эса ўз хотирасига ишониб иш бошлаган, бир маҳал худди шундай бир иши жуда яхши чиққан эди. Буниси бўлмади, «ўз материалини» ўша маҳалда синчиклаб кўздан кечирмаганиданми, қаҳрамонининг характерли чизиқларини бўрттириб, ўзи хаёлида чизгандек чиқаролмади. Ёддан чизган сурати ҳам у айтган натижани бермади. Унга фотосурат керак бўлиб қолди. Устахонага кириб тарашлаган чала бюстини авайлаб бир четга олиб қўйди-да, керакли асбобларни латтага ўраб олди. Эртасига йўл тараддудига тушди, у ба-

тальоннинг денгиз қирғоғидан кетиб қолишидан қўрқарди.

— Ўн беш кун демовдингми, ўғлим,— деди она ўғлининг шошқалоқлигидап ўксиб,— ҳали ҳам читтакдек беқўшимлигинг қолмабди-да. Сенга «онангни кўриб кел, меҳрини қондир» деб атай генералнинг ўзи отпусқа берса-ю, сен ярмини ўтга ташлаб кетсанг, шу яхшими? Генерал ошитса нима дейди?

— Йхни қилибди, жанговар ўртоқларини соғиниб қолибди, дейди.— Асриин кулгига олди, кейин жиддий дапом отди.— Сиз куйманг, мен, албатта яна қайтиб келаман. Ушанда сиздан боруҳсат ҳоч қаёққа кетмайман, ҳайдасангиз ҳам кетмайман.

Асриин «Г» станицасига келганда полк штабидан тальоннинг ўз жойида эканини эшитиб хурсанд бўлди, лекин қачонгача бўлажақларини ҳеч кимдан билолмади, у сўраган кишиларнинг ҳаммаси елка қисарди, баъзилар «ҳарбий сир» деб тегинарди. Асриин станица майдонидagi Ракитин қабрини айлрат қилаётди, кўнглига келган ишдан янада қулоғиб кетди. «Албатта шуни амалга оширин керак» деб юборди у товуш чиқариб. Ёнида турган бегона бир чол: «Менга гаширдингми, болам?» деб унга мурожаат этди. «Йўқ, отахон, ўзимча» деди-ю, қиргоққа қараб кетди.

— Миша,— деди унинг ертўласига кириб бориб,— бўнимисан, бир иш чиқиб қолди.

— Марҳамат!

Миш, Вондарь Турдиевни қиргоққа бошлаб чиққандек тирмағидан олиб, вайрон ДЗОТнинг қошига келди. Бетиним тўлқинли денгиз устида учиб юрган бир жуфт чайкани кузатиб туриб; бирдан гап бошлади:

— Миша, менга комиссар Рахматипинг сурати керак. Қардан тепса бўлади, ўзингда йўқми?

— Йўқми? Катта қолмоқчимисан?

— Йўқ! Демонгиз ишта!

— Оғиқ айб, шунига қараб, мен бир нарса дейи:

— Оғиқнинг айтеми! Миша, менинг ҳайкалтарошликда бир оя хабарим бор. Шу ҳунаримдан яна бир фойдалалмоқчиман.

— Иштиини ишламоқчимисан?— кўзлари чарақлаб кетди Мишанин.

— Шундай, Миша!

— Мана бу ташаббусингни табриклайман, ернинг ос-

тидан бўлса ҳам суратини топиб бераман,— деди Миша ҳаддан ташқари қувониб; Асрияни дўстона қучоқлаб,— мана бу чипакам иш бўлади. Шундай ишлаки, Асрия, уни қандай яхши кўрганимиз, муҳаббатимиз, бунинг тегран сабаблари унинг юзи-кўзида, қарашида мужассам топсин. Кўрган киши «ҳа, у чин писон бўлган экан» десин. Уни қабри устига қўямиз, шундайми?

— Мен ҳам шуни мўлжаллагандим. Агар бу ердан кетиб қолсак сиёсий бўлимга топширамиз.

— Сен шундай қилки, кетганимизча битсин. Сағанасини мен ўз отделением билан ишлаб бераман. Ҳозироқ улар билан суҳбатлашаман. Унда полк комиссарига учрашаман. У бизга ёрдамлашади. Сен амин бўл, бу ишни болаймиз. Бошинг жойида, Асрия, бунақа бош билан ҳеч қаерда хор бўлмайсан. Шу кунгача ҳеч кимнинг эсига келмаганини айт.

— Менинг ҳам эсимга тўсатдан тушди!— деди Асрия мамнун ва қачон, қаерда хаёлига келганини айтиб берди.

— Отпусканинг ҳам ярми нобуд бўлди, дегин, яша. Асрия, бу иш отпускаи нобуд қилишга арзийди, яша!

Икки сержант юклари енгил тортгандек қирғоққа ўтириб папирос чекдилар. Ҳолдан тойган тўлқинлар илондек шишиллаб, қирғоқда қум яларди.

Комиссар Ракитинининг суратини топиш унча қийин бўлмади. Уни олиши билан Асрия миллион йиллар мобайнида тўлқин ялаб, шамол елиб ётган қирғоқ метин тошидан курсичадагини портлатиб олди-да, ишга киришиб кетди. У шунчалик завқ-шавқ ва ҳафсала билан энтиқиб ишлардики, ишнинг бунчалик унумли чиқишидан ўзи ҳам ҳайрон эди.

Лекин Миша Горкуновнинг иши ривож топмасди. У парторг Борисов билан маслаҳатлашиб, унинг кўрсатмаси билан сағанага гишт ва цемент топиш ниятида станицага кетди. Гишт-ку, керагича топиларди, бутун бошли мактаб, аллақандай пишиқ гишти бинолар ер билан яксон бўлиб, гишти сочилиб ётарди. Кимдан сўрамасин тўрт юз-беш юзта гишти йўқ демасди. Лекин цементни

қапча разведка қилмасин, ҳеч қаердан тополмади. Станица совети раисига учради. У: «Бор бўлса жоним билан берардим. Йўқ. Борини гитлерчилар мудофаага ишлатиб юборибди» деди. «Бизга кўп эмас...» деб гап бошларкан Горкунов, раис «биламан, биламан» деб унинг сўзини бўлди ва яна бир бор колхозлардан суриштириб кўражагини айтди. Ундан Миша Горкунов яна полк комиссарининг қошига келди. Унинг сўлгин ва хафалигини кўрган комиссар:

— Бўлмадимиз? — деб сўради.

— Йўқ.

— Нарироқдан суриштиришга тўғри келади. Тошиб берамиз, сиз ишга кириша бering.

Миша шу кунгёқ ўз отделениесидаги иккита ғишт терувчини ёнига олиб, ғиштларни унга ёпишган цементдан тозалаб, қабр ёнига таший бошлади. Қолганлар шу ерда ер ишлари билан банд бўлдилар. Эртасига эрталаб бир қизча келиб, уни станица советининг раиси чақираётганини айтди. «Шояд цемент топилган бўлса, бўлмаса нимага мени чақирсин» деб олиб борди. Чиндан ҳам цемент топилган, лекин қўшни, беш-олти километр масофадаги хуторда эканини айтди. Жонсизга жон борми — Миша: «Адресини берсангиз кифоя» деди. Шу заҳоти яна полк комиссари қошига югурди.

— Хўш?

— Ярим соатга машинагизни бериб турсангиз.

Кечқурун уч сафар халтасига солинган цемент қабр ёнида турарди. Нам ўтмасин деб остига тахта ташлаб, устига плаш ёпилган эди.

Эртасига астойдил иш бошланди. Ёрдамга Миша Горкунов отделениесидан ташқари, яна бир неча киши ўз хоҳишини билан отилиб чиқди. Иккинчи кунгёқ пишиқ ғиштдан меҳр-муҳаббат билан терилган, устига бир элик чамасида цемент сувоқ берилган, қоқ ўртасида икки метр чамаси пастдан юқорига сал ингичка тортиб кетувчи чорқирра цемент столбали сағана тайёр бўлган эди. Энди иш Асриянинг бюсти битиришида қолган эди. У ҳам тунни туз, кунни кун демай қоя тошни чўқилаб ётган эди. Унинг бахтига батальон ҳамон денгиз қирғоғида мудофаада эди. Ой охирига бориб у бюстини тугатди. Плаш-палаткасига ўраб, комбат Элмурод билан партёрг Борисов суҳбатлашиб ўтирганда штабга олиб келиб қолди.

— Битдими?— деди Элмурод юзидаги ўзгаришни кўриб.

Асриян индамай бюстни стол устига қўйди. Комиссар Ракитин фақат ўзига хос бўлган кескин, иродали, чуқур ва шу билан бир вақтда, меҳрибонона, самимий, садоқат тўла майин қараш билан узоқ-узоқларга термилиб турарди.

— Бошлабсан, Асриян!— деди Элмурод.

— Жуда яхши,— деди Борисов.

Уч кун ўтгач, у катта тантана билан, сағана ўртасидаги икки метрли цемент столба устига ўрнатилди.

ТҮРТИНЧИ ҚИСМ

I

Қўрага кириши билан Анна Ивановнанинг диққатини катта бир туп олма ўзига тортди. Олма, ёнидаги бинога «мен сенга куш туширмаймак, саратондан қўрқма» дегандек япалоқ тапасини тарвақайлатиб ўсган бўлса керак, иморатга ўт кетганда унга яллиғи урибди. Барглари қовжираб куйган. Пишиб етмаган гўра олмалари оловдан қовжираганича шохларда қотиб қолаверган. Анна Ивановна унга ажабланганича қараб туриб, юқори бир айри шохида ҳуркович кўзларини милтиллатиб ўтирган мушукка кўзи тушиб қолди. Аввалига «у ерда мушук пима қилсин» деб ишонмагандек бўлди, нариги томонига ўтиб қаради — бароқ думи кўринди, Анна Ивановнанинг «пиш-пиш»ига думини аста қимирлатиб қўйди. Олма остида туриб қанча чақирмасин, у парво қилмас, кўзларици жовдиратиб бошини яна бўйни ичига оларди. Кўнгила учун бир талпиниб ҳам қўймасди. Анна кечагина паёкка олган печеньесини ёнидан олиб кўрсатди, ерга ташлаб унга ишора қилди, яна ердан олиб балаandroқ шохга қистириб қўйиб кутди, барибир мушук тушмади, фақат баъзан-баъзан зорланган каби чўзиб «миёв» деб қўярди. Бу унинг: «Кўйинг, менинг шундай ҳам юрагим ёрилиб кетган, сиз ўзингизнинг меҳрибонлигингиз билан қалбимга даҳшат солманг, мен инсондан кўрқаман. У менинг кулбамга ўт ташлади, жоним чиққандан шу ерга қочиб чиқиб жон сақладим» деб зорланишими ёки: «Даҳшадан чиқиб кетдим, энди тушолмаянман» деганими — билиб бўлмас эди. Лекин Анна Ивановна унинг аҳволини ўз тақдирига ўхшатарди. Унга печенье узатиб «пиш-

пиш-пиш» деркан, кўпглицдан: «Әҳтимол, мен ҳам шу мушукдай ёнаётган ҳовлида ёлғиз ўзим қолгандирман. Чирқиллаб йиғлагадирман, шохга чиқиб кетиш қўлимдан келмагандир.

Шунда меҳрибон Василиса Титовна олиб чиққандир. О... бечора мушук! Сен ўтирган шохлар оловдан қовжираганда, уйлар гуриллаб ёнганда сенга қанчалик даҳшат бўлган экан!» деган фикр ўтарди. Ўзини бир хил қизлар сингари дарахтга чирмашиб чиқиб кетаверадиган бўлмаганидан ўқинди. Унинг ёлборишларини, илтижоларини эса мушук тушунмас, парво қилмас эди. Атрофда ҳеч ким ҳам йўқ. Унинг кўзи ёнади. Етимликда кўнгилчан улгайган кўнгли уни ташлаб кетишга ботинмасди. Шу маҳал:

— Хўш, ўзи нима гап? Полундра!— деб Бондарь яқинда ўлика туширган мотоциклида келиб қолди.— Тушунамайптими? Эй, хумнар, настга полундра! Тушунмайсанми? Ҳозир тушунтириб қўяман,— у ердан кесак олиб отди.

— Йўқ, йўқ! Кесак отманг, майиб қиласиз,— деди унинг қўлига ёпишиб Анна Ивановна.

— Бўлмаса, мана бундай полундра қиламиз. Боқасизми?— деди Бондарь оёғидан этигини чиқариб ташлаб.— Ёввойилашиб кетмаганмикан, ҳамма ёгимни тимда-лаб ташласа-я!

— Шунча жанг кўрган одам мушукдан кўрқсангиз,— деди Анна Ивановна унинг қитиғига тегадиган бир оҳангда.

Бу, албатта Бондарининг нафсониятига тегди:

— У душман-да! Бу менга нима қилибди? Меҳрибонлигимизни билса майли-я!

Бондарь дарахтга тирмашди. Анна Ивановна уни «озор берманг» деганича кузатиб турди. Мушук қаршилик кўрсатишга ҳаракат ҳам қилмади, қаршисига чиқиб келаётган одамга кўзларини жовдиратиб қараб тураверди. Бондарь унга яқинлашиб «пиш-пиш» деб қўл узатаркан, «миёв» деб унга бўйинини чўзди. Кузатиб турган Анна Ивановна: «Оч экан, бечора!» деб юборди. Бондарь уни аста қўлига оларкан:

— Ақлинг бор экан, мана қўлимга олдим, бўлмаса бир уриб настга тушириб юборардим,— деб у билан гаплашарди.

Бу меҳрибонлик Бондарни қаттиққўл, бераҳм деб юрган Анна Ивановнага жуда ёқди.

— Марҳамат! Тиббиёна кўздап кечириб боқишигиз мумкин!— деди Бондарь унга узатаётиб.— Ҳадемай, қиш киради. Қўйнингизда олиб ётсангиз иссиққина бўлади. Лекин бизнинг ертўлага киритмайсиз. Мен унинг мўйло-видан қўрқаман.

— Сиз-а? — мушукни сслаб турган Анна унинг мўйло-нини ушлади.

— Ҳа, рост. Мана, инонинг!— дея чўқиниб ташлади у. Анна Ивановна кулиб турарди.

— Старшина, кўрдингми Анна Ивановнани, шу минутдан иборат у киши икки жон. Паёк тақсимлашда адашма. Бугунгисига ўзим бераман, сени ўргатаман,— деди Бондарь ўтиб бораётган старшинани тўхтатиб.

— Йўқ, раҳмат, сенинг керагинг йўқ, ўзим юбораман.

— Нима, мендан қўрқасанми? Ҳа-ҳа-ҳа. Шайтон!

— Старшинанинг юрагини олиб қўйибсиз-ку!— деди Анна Ивановна мушукнинг бароқ думини сслаб, унга қўлида печенье тутаркан.

Мушук энди бемалол унинг қўлидан овқат ер, ётси-рамагани думини сал кўтариб, аста-аста силкитиб тури-шидан маълум эди.

— Старшина халқини сиз билмайсиз Анна Ивановна, жуда хасис бўлади. Ё уни қўрқитиб гапга кирадиган қилиб олиш керак, ё қалинлашиб. Бу зиқналар ҳамма билан дўстлашавермайди. Упадиган ерга, ўзидан бир поғона юқорига қўл чўзади. Менга эса старшинадап битта ўртоқ керак. Чунки, юртимга яқинлашиб қолдим, юрагимдан олов чиқади — хурсандман. Демак, ичиб туришим керак. Бу зиқналар бўлса ангишвонадай ўлчов қилиб олган, худога шунча ёлворсам ҳам йўл-пўлда тушиб қолмайди,— эндигиси каттароқ бўлармиди! Буни қаранг, туннов кун шу старшинанинг хўжалигига снаряд тушибди-ю, лаънати ўша ўлчови яна бутун қолибди. Бир бочка спирт оқиб кетибди. Ўлчови дабдала бўлиб, бочка бутун қолса нима қиларкан!

— Сиз ичиши шунақа яхши кўрасизми, Бондарь?— Анна Ивановна унинг шу лаҳзада ҳам ширакайф эканини лангар сурати чекилган қўли билан мушукни эзгилай-верганидан, сергаплигидан сезиб қолди.

— Шу кунларда яхши кўраман — яширмайман. Ахир айтдим-ку, уйимга яқинлашиб қолдим, деб. Унда онам бор. Ун йилча бўлди, кўрганам йўқ.

— Онангиз қарими?

— Унчаям қаримас. Лекин ажойиб хотин. Горькийнинг «Болалик» китобидаги онани эслайсизми? Кўрини-кўрманг худди ўшанинг ўзи, меҳнатдан тинмайди, меҳри-адо бўлмайди.

— Бошқа болалари ҳам борми?

— Йўқ. Ёлғиз мен — аҳмоқ. Мен уни кўп интизор қилдим, — деди Бондарь. Аслида у «мен унинг ҳурмати-ни қилмадим», демоқчи эди-ю, тили бормади, қаршисида турган қизнинг салобати босди. Анна Ивановна унинг дарбадар ҳаётидан хабардор, буни қўлларидаги суратлардан билиб юрарди. Бир куни тиббий кўрикдан ҳам-мани ўтказар экан, унинг кўкрагидаги одам кўтариб кетаётган бургут суратига анқайиб қолган эди. У чиндан ҳам гўзал солинган эди. Бондарь буни пайқаб, «ҳали шу ҳам суратми, мана буни кўринг», дегандек орқасини ўгирди. Унда Анна Ивановна энг яхши кўрган сурати акслантирилган эди: Тариэл арслон билан олишиб, уни ерга урай деб азот кўтариб турарди. Ана шу суратни отаси Иван Капитонович Анна институтни тугатганда унга совага қилган ва: «Сен ҳам илм арслонини даст кўтардинг, лекин ҳали йиқитганинг йўқ. Халққа хизмат қилдирганигда йиқитганинг бўлади. Бу сен учун символ» деган эди.

Анна Ивановна Бондарнинг ҳозирги: «Мен онамнинг ёлғиз ўғлиман. Мен уни кўп интизор қилдим» деганда унинг нима демоқчи бўлганини англади. Бу ҳис Анна Ивановна қалбига бошқа ҳамма ҳислардан кўра яқин. «Оҳ, она! Она! — деди кўнглида Анна Ивановна. — Сенинг меҳринг кимнинг қалбида йўғу, кимнинг руҳида кезмайди. Сен бор — инсон бор, сен бор — тарих бор, сен келажак йилларнинг, ҳаётнинг бош авторисан, тождорисан. Сенинг меҳринг билап тепмагап юракларда ҳаёт йўқ, истиқбол йўқ. Қани энди менинг ўша аллаким отиб кетган онам бўлса! Нималар қилмас эдим! Фақат бир дақиқа, ортиқча эмас, бир дақиқа кўзига боқсам, муҳаббат тўла кўксига бош қўйсам. Шунда дердим: «Дўстлар! Дунёда менинг энди армоним йўқ!» О, Василиса Титовна! Бу сизни камситишим эмас, йўқ, мутлақо! Мен сиздан миннатдорман, сиз бўлмасангиз, эҳтимол, шу ўйларни юритишга қобил инсон бўлиб ҳаётда қолмасдим, ўз йиғимдан ўзим бўғилиб, ўнкам узилиб, аллақачон қора ер тишлаган бўлардим. Сиз онам ўрнида оналик қилдингиз, онамсиз. Фақат сизгача бўлган онамни ҳам бир кўриш

орзум бор! Бунинг учун мени кечиринг. Мен шуни демасдиму, қалбим қўймайди. Ана шу қаршимда турган собиқ дарбадар йигит онасини эслаб, қачонлардан бери юрагим тубида ухлаб ётган туйғуларимни уйғотиб юборди».

— Бондарь,— деди хаёлдан бош кўтариб Анна Ивановна,— онангизга нима совға олиб бормоқчисиз? Мен бир парса берсам қабул этасизми?

— Мен унга болалик қилиб бағридан юлиб олиб кетганим фарзандлик моҳрини қайтиб элтмоқчиман, абадий қилиб элтмоқчиман, уни шунча йиллар ўкентганим, изимга иштизор қилганим учун узр сўрамоқчиман.

— Қарорингиз қатъийми?

— Қатъий.

— Ҳеч қачон, ҳеч қаерда айнамайсизми, қайтмайсизми?

— Йўқ. Болаликда эмган сутимни қайтарсам қайтариб чиқарарману, лекин бу сўзимдан қайтмайман.

Анна Ивановна қаршисида ўша ўзи билган шалоқ, ҳазилкаш, кишиларнинг гапига тегиш билан завқланувчи, озод этилган қишлоқларга кириб баъзан маза-бемаза ишлар қилиб юрувчи, тутуриқсиз латифаларнинг моҳир ижрочиси, бўлар-бўлмасга «полундра» деб қийқириб, ариллаб юрувчи Бондарь турганига асло ишонгиси келмасди. Тўғриси, ундан бундай бамаъни гап чиқишини, қалбида бундай чуқур ларзага солувчи армон-орзу ётишини ҳеч қачон хаёлига келтирмаган эди. Уни биров алмаштириб кетганга ўхшарди.

Анна Ивановнанинг кўзига Бондарь жуда танти, одамшаванда, пашшага ҳам озор бермайдиган юмшоқ йигит бўлиб кўриниб кетди. Унга нисбатан кўнглида меҳр уйғонди.

— Мен сизни олижапоб ҳис билан табриклайман, Бондарь,— деди у ва Бондарга нозик, ингичка бармоқларини чўзди. Кафтини кафтига олиб силтаб сиқди:— Хатони англамоқ, унга ижрор бўлмоқ ва тузатмоқ чин инсоннинг ишидир, бу — олижаноблик! Агар қишлоғингизни жанг билан ўзимиз озод қилсак, мени онангиз билан таништиринг.

— Марҳамат. У ажойиб хотин, дарров севиб қоласиз. Сизни кўриб келиним деб юрса-я!

— Бунинг тузатиш ўнгай!— кулди Анна Ивановна.— Онангизнинг кўнглихушлиги учун бир неча минут бу вазифани бажаришим мумкин.

— Ажойиб қизсиз-да, Анна Ивановна, аччиғингиз ҳам келмайди-я!

— Нимага?

— Шу гапим учун-да!

— Нима, сизни бир ерингиз камми?— қаҳқаҳлаб кулиб деди Анна Ивановна,— гўзал бир қизга лойиқ куёвсиз.

Бондарь ҳеч кимдан бундай ширин сўз эшитмаганиданми ёки суҳбатнинг самимийлигиданми, яшнаб кетди.

— Келишдик-а?— деди Анна Ивановна мушукни кўкрагига босаркан.— Мени онангиз билан таништирасиз. Агар ёнидан ўтсагу, ўзингиз боргудек бўлиб қолсангиз менга учрашиб кетинг.

— Мен-ку, унутмайман, лекин Элмурод амаки бунга пима деркиш?— кўзини қисди у.— Яна газабига йўлиқиб штрафнойга полундра қилиб қолмай?!

Анна Ивановна Бондарнинг Элмуродга ишора қилиш сабабини тушунди. «Унинг рашки келмасмикин?» демоқчи эди. Анна Ивановна унга ҳазиломиз ўқрайиб, кичкина муштларини туғиб: «Уятсиз, шундай дегани уялмасизми?» деб дўқ қилди, муштлади. Бондарь «бу муштлар менга ёқади» дегандек бошини елкалари ичига олиб бирпас туриб берди, маъноли кулиб, мотоциклини елдириб кетди.

Душман дарёнинг нарёғига улоқтириб ташланган. Лекин бу ўпғайлик билан бўлмади. Қишлоқ уч бор қўлдан қўлга ўтди. Ёз бўйи қаршилиқ кўрсата-кўрсата чекинган ёв ана шу дарё ёқасига тихирлик билан ёпишиб олди, ярми ишига кириб қолган илондек қирғоқдан суғуриб, улоқтириб ташлаш оғир бўлди. Азим кўприкни портлатиб кетди.

Ана, у улкан дарё теранлигидан сокин милтиллаб оқмоқда. Гўё шу дарё уруш даҳшатларини ютиб, аллақайқларга оқизиб кетгандек теварак-атроф тинч. У икки қарама-қарши кучни зўр матонат билан бир-биридан айириб ташлагандек мағрур, ўз қудратидан мамнун керилиб оқмоқда. Баъзан унинг тепасидан самолётлар визиллаб ўтиб қолади, уларнинг сояси дарёни ўткир пўлат ханжар билан тарс кестандек кўринади. Кеча Элмурод бу дарё қирғоғига келиб, уни кўздан кечирар экан, «неча одамнинг бошига етади ҳали бу азим дарё» деб қўйди ичиди. «Денгиз-чи?» Бондарь унинг тувини қанча мақ-

тамасин, томоша қилгани чиқмади. У ўзи ёлғиз кетиб тун оққанда қайтди. Сал мизғиди-ю, мотоциклини тариллатиб яна қирғоққа кетди. Қайтиб келиб:

— Дарёга тўйдим. Мириқиб чўмилдим. Энди менга рухсат этинг,— деди.

— Қаёққа? Шошма, ҳали бу чўмилганинг ҳисобмас.

— Аввал мен қишлоғимга бориб, онамни кўриб келай, кейин қанақасига бўлса чўмилаверамиз. Балиқ менинг ичимда. Болалигимда сузагон бўласан деса, ҳалиги сувнинг бетеда елиб юрадиган сузгич бор-ку, оти нима, ўшандан ўптасини ютибман-а!

— Фойдаси тегдими, ишқилиб?— кулди Элмурод.

— Фойдасини билмайман, лекин эсимга тушса гашим келиб, кулгим қистайди.

— Зеҳнинг баланд бўлади деб, гуручни ювиб, сўвини ичиришмаганми?— кулди Элмурод ҳам ўзининг болалигини эслаб. Унинг сўз оҳангида ўзи ичганлиги биллиб турарди. Бу «тарих» Бондардек Элмуродга ҳам эриш кўринди. «Шунга ҳам фаҳмим етмабди-я!» деб кўйди Элмурод ўз болалигидан кулиб. Бондаръ рухсат олиб, онасини кўргани кетди. Элмурод унинг орқасидан қараб «олов йигит, юрагида ўти бор, тегирмонга тушса бутун чиқади» деб кўйди. Кундан-кун инсофга келиб, қишғир-қийшиқ йўллардан қўл силтаётган ўз «адъютанти»дан хурсанд эди. Унинг устидан ҳеч ким арз қилмаганига мана ярим йилга яқинлашиб қолди. Қишлоқлардан кўзи тушган, ўзига ёққан нарсани аввалгидай юлиб-юлқимайди, аввалига, сўраб, бермаса зўрлаб олишлари қолди. Аввалгидек санамай саккиз деб ўтга-сувга ўзини уравермайди. Режали жанг қилишларни билиб қолди. Буруп Элмуроддан бошқа ҳеч кимни писанд қилмас, «батальонда комбатдан кейинги кини менман» деб босиб-япчиб кетаверарди. Ҳатто бир маҳал Элмурод уни ўзидан узоқлатиб, ротага юбормоқчи ҳам бўлди, лекин кўзи қийнади. «Наҳот, уни инсофга келтириш мумкин эмас, ахир инсон-ку!» деди ўз-ўзига Элмурод ва ёнида олиб қолди, уни «одам» қилишга аҳд қилди. Унинг хатти-ҳаракатларини кузатиб, вақт-вақти билан жиловлаб турди. Керак жойида қойиб ҳам берди. «Штрафнойга жўнатаман!» деб дўқ ҳам урди. У Элмуродга ғиқ этмас, унга меҳри тушиб қолган эди. Қапча қойимасин, хафа бўлмас, салдан кейин эпоқ-чапоқ бўлиб кетаверарди. «Сизни хафа қилдим-а?» деб уер сўраши ҳам бор эди. Қизил Юлдуз ордени олган-

дан бери жуда ҳам сонга кириб қолди. «Орден билан сўзиб бўлмайди-а?» деб кулиб қўяди, кўкрагини кериброқ юради. Баъзан жангчиларга ўтиг-насихат қилаётганини учратиб қоласан. Унинг биринчи жангданоқ Элмуродга ёққан томони — юраги. У ўлимни писанд қилмайди, жангни оддий машқдай қарини олади, қутилмаган жойларда «Полундра!» деб пайдо бўлиб қолади. Ўқ юрак-лидан кўрқади, деганлари рөст. Мана ҳали у бирон марта яралангани йўқ. «Яраланишнинг нима кереги бор?» деб кулади. Лекин яраланганларга жуда меҳрибон, кўзи тушдимми, ортмоқлаб олиб чиқиб кетади. Кўл сиқиб хайрлашади, ёнида бўлган нарсани, айниқса, тамакини «сизга керак бўлади, биз бу ерда топиб оламиз» деб бериб юборади. Ўзи хийла вақтгача тополмай, хумор бўлиб юради, шунда ҳам бериб юборганига ўкипмайди. Мардликка мард, танги, чўнтагида уч пул йўғу, сахий, борини аямайди. Унинг бу томонларига Элмурод қойил эди. «Дарбадарликдан воз кечса, сара йигит бўлади» деб юради. Буни Бондарнинг ўзи пайқагандек унинг чизган чизигидан чиқмайди, фақат баъзан... Бунга ҳам узр сўрайди, кейин унинг қилган бир иши ҳали-ҳали Элмуроднинг эсидан чиқмайди... Украинага полкнинг энди келган, эрта ёз кезлари эди. Бир шаҳар учун даҳшатли жанг борарди. Элмурод буцдоқ ёнига қараса, Бондарь эрта мук тушиб, тупроққа юзини суркапти. Кўзида ёш.

— Яраландингми? — шошиб сўради Элмурод. Лекин ўз саволидан ўзи ажабланди: ахир яраланган йиғлайдими? Хусусан жанг-жадал тўфонида метип бўлиб кетган Бондардек киши!

— Йўқ, ўртоқ комбат, она тупроқ, Украинам ерини ўпьяман. Қандай тотли у!

— Соғиниб қолган экансан-да! — деди ўз хижолати ҳам ёдига келмай, унинг ватанпарварлик ҳиссидан фахрланиб Элмурод. Шу топда у «ўз» Бондарини танимай қолди: «Наҳотки, унинг саёқ, дарбадор юрагида шунча руҳ, шунча туйғу бор! Наҳотки, у шундай фикрлашга қодир! Наҳотки, мен уни шу пайтгача пайқамасам!»

— Бўлмаса-чи! Туғилиб ўсган ерини соғинмаган киши инсонми? Ун йилча кўрмадим-а, ўн йил! Ҳазил вақт эмас!

— Ҳа... Уша маҳалда туғилган бола «Ватан» сўзининг маъносига тушуниб айтадиган бўлди, — деди Элмурод «ўз» Бондарининг сўзларидан завқланиб.

— Топиб айтдингиз, ўртоқ комбат!— ёришиб сўзлади Бондарь. Унинг нам кириги қия тушган қуёшдан ажиб йилтилларди. У қўлининг орқаси билан кўзини артди ва салмоқлаб олдинга кетди.

Унинг орқасидан қараб Элмурод ўйлади: «Ажойиб йигит! Дардли йигит! Узукка кўздай батальонга ярашиб тушган. Ахир чўтирининг ҳам ўз хусни бор-да!»

Элмурод унинг икки тундан бери тузуккина ухламаганини, иш билан олиб-югурганини эслаб «қуш тинади, ит тинади, у тинмайди» деди-ю, унга раҳми келди, уни чақирди:

— Бондарь!

— Лаббай, ўртоқ комбат.— Бондарь орқасига қайтди.

— Дам ол, қайққа кетяпсан, юзингда юз қолмабди.

— Украинамга киргандами? Йўқ. Унинг тунроғига оёқ босиб турсам товошимдан қувват юрагимга ўтаверади, толиқмайман. Украинамга кириб боролмай, йўлда йиқилиб қоламанми, деб танивишда эдим. Энди армошим йўқ,— у оғзи-бурниши тўлдириб чуқур нафас олди ва яна деди:— Ҳавосини қаранг: атир-а, атир! Диевр еллари буғдойзор, олчазорлар атрини олиб келади... Энди-чи, ўртоқ кашитан, уруш тугаб, меҳнатдан чарчаганда дам оламиз. Ана унда ярашади.

— Уруш меҳнат эмасми?

— Меҳнат-ку...— Бондарь фикрини сўз топиб айтолмади.

Элмурод илиб кетди:

— Уруш аввало, зўр, жуда зўр ва улкан меҳнат. Унинг на дам олиш куни бор, на тайинли соати, на отпускиси! Сурункасига меҳнат қилсан. Ахир, бундан кучли меҳнат борми дунёда!

Бондарь бу гапга фикр юритиб қараса, чиндан ҳам зўр меҳнат қилаётганини билмас экан. Урушга фақат жанг деб қараркан. У энди ўз Украинасида меҳнат қилаётганини англаб, янада яшнаб кетди. Украина хаёлга келишини билан оғасини эслади. «Онам тирикмикан?» Шу савол ўйидан кечди. «Уни кўришининг шарт, болалик гуноҳларингга узр сўра, айб бу хилда бепарво бўлмоғинг» деган фикр юрагига найза бўлиб қадалди. Бир дамгина ўйлаб турди-да, деди:

— Ўртоқ комбат, узр! «Украинамга омон-эсон кирдим, энди армошим йўқ» деб хато қилган эканман. Яна битта зўр армошим бор экан. Онамни кўришим керак. Қиллоқни

Ўзимиз озод қилсак бошқа гапу, ёп-атрофидан ўтсак, бориб келишга ижозат берасиз, кейинчалик йўқ деб юрманг, олдиндан заявка беряпман.

— Онанг борми? Ҳеч айтмас эдинг-ку! Мен сени ҳеч кими йўқ деб юардим.

— Бу ёрғини суриштирмайсиз... Айб менда — бу узун қисса.

Бондардаги қувноқ руҳ шу жавобдан кейин дарров сўнди, бўйнида итлати бордек бошини қуйи туширди. Элмурод уни ортиқча безовта қилишни ўзига эп кўрмади.

— Омон-эсон етиб борайлик-чи аввал, бир гап бўлар,— деди унга тасалли бергандек меҳрибон оҳангда. Унинг аввойига қараб ўз қилмиш-ўтмишларига пушаймон бўлаётганини кўрарди.

Чиндан ҳам ўз қилмишларини инсоф тарозусига солмоқда эди!

II

Элмурод Бондарга «Маёли, бор, кўриб кел!» деганда онаси гўё «Кел, болам, мунча ҳаяллаб қолдинг?» деб эшик бўсағасида зору интизор қучоқ очиб, кутиб тургандек туюлди. Гўё у ҳозир мотоциклга минади-ю, кўзини очиб-юмгунча онаси қучоғида бўлади. Онаси уни йиғлаб-сиқтаб кутиб олади. Унинг кўзларида ўғлининг бир вақтлар қилмишидан на ўкиниш бор, на таъна. У ҳаммасини унутган, ўғлининг эшик қоқиб ўзи кириб келиши, айниқса унинг кўкрагидаги орден ва медаллар онанинг кўзларини чарақлатиб юборади. У ўғлидан хурсанд. Ахир, у одам бўлиб, сонга кириб қолгандирки, шунча мукофот — орден, медаллар берибдилар, мотоциклга миндириб, «бор, онангни кўриб кел» деб йўлга солибдилар. У, «ўзи ўз хоҳиши билан мени кўргани келганмикан ёки командирлари юборганмикан?» деб ўйлайди. Йўқ, бундай ўй хаёлига келмас, «ўзи келди, ўзи мени соғиниб келди!» деб ўйлайди. «Шунча хизмат кўрсатиб, мукофот олган йигитнинг наҳот онасини бир кўриб чиқини хаёлига келмаса!» деб ўйлайди ва яна қувониб кетади. У ўтқазгани жой тополмайди. Севинганидан қилар ишидан адашади. Унинг йигит бўлиб етилган қоматидан кўзини олмайди. «Энди кетмайсанми?» деб сўрайди. Лекин яна кетишини билса ҳам аввалгидек хафа

бўлмайди. «Майли, бор болам, эл билан бўл. Элдан ажралма. Ишқилиб эл қатори омон бўлсанг бас, менинг ниятим шу, болам». Уни қўярда-қўймай: «Нима овқат қилиб берай, айт, болам? Онанг пиширган овқатни соғингандирсан, ҳеч кимники онангникидай ширин, иштаҳали бўлмайди. Айтавер, Гришенька!» дейди. Югуриб-елиб овқатга уриниб кетади. Сузиб келади-ю, «Айт, болам, ҳали ҳам ичасанми ё ташлаб юбордингми? Уялма, айтавер. Меъёрида ичишининг айби йўқ» дейди она. Ўша Бондарь билган, бир вақт у пул ўғирлаган буфетдан она яримта олиб оз-озлаб қуяди-да: «Бўлди энди, болам. Иштаҳа учун шу етади», деб яна жойига қайтариб қўяди. Ўз овқатидан чиққан гўштларни ҳам ўғлиникига олиб солади. «Ол болам, йўл юриб келгансан, очиққандирсан» дейди, унинг олмаганига қўймайди. У, «Бўлди энди, она, менга рухсат, вақтим битди, кетай!» деб қўзғалади. Она ундан илгарироқ сапчиб туриб: «Вой, дарров кетасанми, болам. Мен уч-тўрт кун турарсан, деб ўйловдим» дейди. «Йўқ, она, кечикин мумкин эмас. Интизом! Уруш тугагач, тўғри шу ерга қайтиб келаман. Қошингиздан бир лаҳза жилмайман! Озор берган кунларим учун узр сўрайман, онажон, кечиринг!» дейди у. Она йўғлаб: «Вой болам, аллақачонлар кечирганман, кўнглингга олма! Болаликда ким адашмайди, ким хато қилмайди! Худо қароқчини кечирган. Сен нима қилибсан! Буни кўнглингдан чиқар!» деб бағрига босади. Юз-кўзларидан қайта-қайта ўпади, унга оқ йўл тилаб қолади. «Ўзингни эҳтиёт қил, болам!» деб насихат қилади. Бир вақтлар кунига ажал чақриб қарғаган саёқ ўғлининг умри энди унга азиз, қимматли, энди унга умр, сиҳатлик тилайди. Бондарь эса дадил мотоциклига минади-ю, «Хайр, она, кўришгунча соғ бўл» деб елдириб кетади, кўча бошига етганда қайрилишдан яна бир қўл силкийди, сўнг кўздан ғойиб бўлади. Она ҳамон эшикда, мотоцикл кўтарган чанг ва бурқсаган тутун ичидан ўғлининг изига қарайди, уни арабг қўради, ўғли кўрмаса ҳам унга қўл силкийди.

Бондарь шу ўйлар билан бўлиб, қандай қилиб мотоциклга минганини, қишлоғи бўсағасига келиб қолганини билмади. Агар ана шу жуфт оқ қайин кўзга ташланиб, хаёлини бўлмаганида, балки эшиги олдига бориб қолганини ҳам билмас эди. Уфқ яланглигида қишлоқ шарпаси кўзга тапланиши билан кўкка бигиз бўлиб қадалиб турган бир жуфт дарахт унинг диққатини тортди. Чунки у, ўз қишлоғида шундай юксак, новча дарахт борлигини билмас эди.

Қишлоқ кичкина бўлиб, ҳамма қўра-ю, дарахтлар унга таниш эди. Шунанг учун аввалига «Адашдимми? Наҳотми?» деб ўйлади. Қишлоққа олиб борадиган бу йўлни у бурундан биларди, унинг устига, ҳалигача олиб ташланмаган фашист кўрсаткичлари қишлоқнинг шу томонда эканини, ҳатто неча километр эканини кўрсатиб турар эди. Бу қандай дарахт? Бондарь қишлоққа шу дарахт томонидан кириб бормоқчи бўлди. Яқинлашгач, қай кўз билан кўрсинки, ўзига таниш, қора кунига жонли гувоҳ ўша бир жуфт оқ қайин. «Наҳот, шунча тез ўсиб кетибди?» деди у унга термилиб, ўз кўзларига ишонмас эди. «Мен-чи? Мен ҳам ўша вақтдагидан шунақа танимас бўлиб ўзгариб кетганмикаман?!» Чиндан ҳам оқ қайин ўзини жуда қўйиб юборган, қуёшнинг этагидан тутишга аҳд қилгандек осмонга ниш уриб, тик ўсган, «бу қишлоққа келувчилар менга қараб нишон олса, ҳатто тунда ҳам, қорбўронда ҳам адашмайди, мен кўп узоқлардан кўрипман» дегандек мағрур кеккаяди.

Григорий Бондарь бола экан, бир баҳор унинг олдида ўтиб қолди. «Оқ қайин шираси ширин бўлади» деб кимдандир эшитган эди, шу асига тушди-ю, ёнидан қизамтаропини чиқарди. Юқоридан пастга қараб ариқча ясади, салдан кейин милтиллаб сув пайдо бўлди, ингичка қамишдан най ясаб, уни симирди. Чиндан ҳам ширин, яна аллақандай тотли, ёқимли хушбўй ҳиди бор эди. Унга ёқиб қолди. Қачон истаса келиб шунақа қилаверди. Бир кунни жонса, у ерда беш-олтита бола ўтирибди. Ҳаммаек шу қишлоқ болалари-ю, биттаси нотаниш. Унга нотанишнинг тиллари бийрон, ботир, бошқаларни баъзан жеркиб-жеркиб гапирарди. Қўлида бир даста карта. Навбатма-навбат ҳамма билан ўйнаб чиқмоқда. Уртага ташланган шапкада қоғоз ва талта пул аралаш ётибди. Улар Бондарга жой кўрсатмади. У ўтирди. Томоша қилди. Бир маҳал ҳалиги нотаниш бола картани чийлаб туриб: «Сенга ҳам сувайми? Билмайсанми? Шунин-я? Ҳеч гапмас, қараб турсанг бирпасда ўрганиб оласан!» деди. Чиндан ҳам уни ўрганиш ҳеч нарса эмас эди. Сал ўтмай карталарни бир-биридан фарқ қила бошлади. Ўзин охирида нотаниш бола пулларни олиб чўнтагига солди-да, Бондарга карта ўргатди. Карта қўлида шундай тез ва силлиқ чийланардики, ҳар нарсага қивқаверадиган Бондарнинг оғзи очилиб қолди. Унга ҳавас билан тикилгандан қанақа қилиб ўрганиб қолганини ҳам билмади. Нотаниш бола унинг зеҳнини мақтаб, у билан ёлгон-

дакам ўйнади. Нукул Бондарь ютарди, унга сари яна ҳам қизиқар эди. «Ёстакам, ўйбаганимда қанча пул ютиб олардим-а!» деган қизиқиш кўнглидаё ўтди. Шунда ютқазиб ўтирган ҳамқишлоқларидан ичида кулди. Нотаниш бола, ўзи айтишича, нариги қишлоқдаги қариндошиниянга келган. Оти Петя экан. Эртасига Бондарь онаси: «Мақтабда буфетдан чой олиб ичарсан» деб берган пулини сарф қилмай, яна келди, ўйинга қўшилди. Олдин ютиб, кейин ютқазди. Петя «омадинг бору, ўйинни сал билмайсан, кейинкейин ютагон бўлиб кетасан. Мана, мени айтди дерсан, Гриша, бу атрофда сендақа устаси бўлмайди!» деб уни мақтаб қўйди. Бир куни Бондарь пулини ютқазгач, қизиқиб кетиб қарзга ўйнади. Ўйнашга ўйнади-ю, ютқазиб, ўйин тугаб ҳовридан тушгач, қанақа қилиб тўлашини билмай қолди. «Чепуха,— деди Петя унинг қўлтирига кириб,— шунга ҳам куясанми! Пул топилади, дўстлик топилмайди». Петя Бондардан фақат икки-уч ёш катта бўлса ҳам, катта кишиларга ўхшаб кескин, дадил, ҳамма нарсани биладигандек гурур билан гапирар эди. Упча-мунча нарсани писанд қилмас эди. Бондарга шуниси ёқдимиди, иккаласи ўртоқ бўлиб қолди. Петя картадан бошқа яна кўп нарсаларни билар экан. У аввал Бондарга ўз молхонасидан учтўртта тухум олиб чиқишни, кейин яна алланарсалар олиб чиқишни ўргатди. У буларнинг ҳаммасини эпчиллик, довюраллик деб ўтар эди. Петя уни пулга ўргатди, пул эса ўғирликка! Шундай қилиб, Бондарь кўзи тушган нарсаларга «сочиллик» қиладиган бўлиб қолди. Мақтабдан совиди. Шунинг ҳаммасини онасига билдирмай, усталик билан ўтаб юрганига баъзан керилиб ҳам қўярди. Петя айтган ҳикояларга у маст бўлар эди. У, Бондарь ҳеч қачон кўрмаган, эшитмаган шаҳарлар, портлар ҳақида шундай гапирардики, унинг оғзи очилиб қоларди, тунлари билан «ўша ерларни кўрармиканман» деб хаёли суриб чиқарди. Бир куни онаси унинг эгри ишларини пайқаб қолди. Шу маҳалгача ёмон гапирмаган она, бирдан дўшнослаб кетди. Қариндошлариникига борганда қилган «иш»ларини эшитиб, эрталабдан-кечгача ҳовлидаги оймага боғлаб қўйди, «номуста ўлдирдинг мени қўни-қўшни олдида» деб йиғлади, савалади. Эртасига Бондарь кўчага чиққанда Петя уни учратиб «Кетмайсанми мен билан?» деб қолмасми! Қалтак жонидан ўтиб турган Бондарь «Қаёққа?» деб ҳам сўрамади, онасининг пулини ўғирлаб, унинг кетидан станцияга югурди. У зулмдан қутулгандек юрагидан офтоб чиқиб,

қувонарди... Бир неча йил саёқ ва дарбадар юрди, бир ов қамалиб чиқди, яна қишлоғига келди, қўним тополмай жүнаб кетди. Мана шу сўнгги келганига ҳам бир неча йил бўлди. Бу орада неча кўлу неча ёмғир ўтди, неча қишу неча ёз!

Мана энди у ўз тавбасига таяниб қайтиб келар экан, ўша бир жуфт оқ қайинни кўриб, ўз ўтмишини эслади. Эслади-ю, ўз қилмишидан ўзи хижолат тортгандек совуқ тер чиқарди, ўзини ҳаяжондан бир оз босиб олиш, юзини муздай сувда ювиш ниятида мотоциклини тўхтатди. Мириқиб бўйинларигача қўшиб ювинди. Лекин барибир мотоциклига ўтириши билан ҳаяжондан бўғриқиб кетди. Ҳатто ўз юрак уришини эшитар эди. Қишлоқ ўша қишлоқ — ўзи кўрган, ўзи ўсган, ўзи ўзига ташвиш орттириб чиқиб кетган қишлоғи. Ана у қармоққа чувалчанг қазиган ариқ бўйи! Унинг қирғогидаги лина ҳам барҳаёт. Ҳар баҳор унинг гулларида боларилар шира эмиб гувиллашарди. Бир ёз унинг шохидан болариларнинг подшосини тутиб, севинчисини олгач, эгасига қайтариб берган...

Бондарь мотоциклини ортиқча елдирмай, қишлоққа кириб борарди. Бирор танишини қидиргандек кўзи олмакесак терарди. Одам кам учрару, Бондарь уларни танимаганга ўхшар, улар ҳам бу мотоцикли йигитга ортиқча нарво қилишмас эди. Бондарь ҳамон ҳаяжонланар, минг турли ўй бошига келиб кетар, онасини учратишдан тортиб, у билан хайрлашувгача бўлган вақтда ўзини қандай тутиш, нималар дейиш, қандай қилиб онанинг кўнглини олиш, эски кудуратларни дилидан чиқариб таплаш — ҳамма-ҳаммасини ўйлар эди, шу фикрлар бир-бирига қориниб кетарди, учини тополмай шошиб қоларди, яна фикран аниқлаб олишга тиришарди. Шу пайт муюлишда биров уни чақириб қолди, тўғриси, уни чақиргандек бўлди, Бондарь тормоз берди.

— Салом, салом, ҳамқишлоқ, салом! Кел, биродар, бормисан оламда. Эй яша, қойил қилибсан-ку, — деди унинг кўкрагига кўзи тушиб, четан девор ёқалаб келиб, ариқдан ҳатлаб ўтган пучуқ бурун бир киши украинча талаффузда.

— Салом, Митрий Степанович, — деди Бондарь мотоцикл учун атай кийган қўпол қўлқопини чиқариб, қўлини унга узатар экан.

— Мана бу ишинг жойида, бизнинг қишлоқ йигитига муносиб, — деди пучуқ киши ҳамон унинг кўкрагидан,

қадди-қоматидан кўз олмай, шу билан бир вақтда, унинг гапида Бондарнинг ўтмишини маъқулламаганлиги билиниб турарди, у атайин «Мана бу ишинг...» деб чертиб гапирди.

Бондарь унинг гапини бўлиб, онасини сўради. Ана шунда Митрий Степановичнинг юзини булут қоплади. У бирдан сўлиб тушди, руҳи сўнди. Кўзини Бондардан олиб, ўз оёғи учига тикди. Йўғон, увун бармоқлари билан жингалак бўлиб кетган бўйин сочини қашиди. Ҳадеганда жавоб бермади. Бир нарса еезгандек, Бондарнинг юраги орқасига тортиб, гуп-гуп уриб кетди. Мудҳиш нидо қулоғида жаранглагандек бўлди.

— Ахир гапиринг, нима гап? Мендан қўрқманг, мен энди уни хафа қилгани келганим йўқ,—деди хунук ҳодисани сезгандек Бондарь ва қўшнисини учратганига ҳам хафа бўлиб кетди. Митрий Степанович нималардир ўйлар, ич-ичидан ташвишланиб Бондарни учратганидан шу лаҳзада хурсанд эмасди, у мудҳиш хабарни қай тил билан унга етказишга ҳайрон эди, шунинг ташвишини тортарди. Бондарь буни пайқагандек, чор-пачор очиқ айтишга мажбур бўлди.

— Энди ука, хафа бўлмайсан... Урушчилик...

— Онам ўлдими?—нафаси бўғилди Бондарнинг.

— Йўқ, ўлдирдилар!

— Ўлдирдилар?!

— Ҳа. Асирдан қочган икки аскаримиз уникида яшириниб яшарди, буни ҳаммамиз билардигу, билиб билмасликка солардиқ, уни кимдир сотиб қўйди. Онангни осдилар, уйингни ёндириб юбордилар, онангнинг олдига партизанлар ҳам келиб кетиб тураркан...

Бондарь унинг гапларини ортиқ эшитмас, қўлидан мотоцикли чиқиб кетиб ёнида агнаб ётарди. У ўз қулоқларига ишонмас, шу мудҳиш сўзларни эшитаётган қулоқ ўзиникими, шу гаплар унга гапирилаётibdими, фарқ қилолмас эди. Унинг ақли қотиб, қулоғи том битиб қолган эди.

Ўликникидек бир нуқтага қадалиб қолган кўзлари ортиқ ҳеч нарсани кўрмас, кўрганни фарқ қилолмас эди. Ўзи хўрлаб ташлаб кетган бу шалоқ йигитга онасининг ўлими бунчалик таъсир қилишини кутмаган Митрий Степанович жуда шошиб қолди. Уни қандай қилиб овутишни билмас, ўзича дудуқланар эди. Мотоцикли ердан турғизганича икки кўзи Бондарда эди...

...Бондаръ вайрова кулбасини айланиб, онасининъ қабрини зиёрат қилиб қайтаркан, бир ўй бошига келди: онанг-ни шунчалик севар экансан, у тириклигида нима меҳрибонлик қилдинг! Бунчалик ачишиб, куйиниб йиғлашингни боис нима?

У ўйлаб-ўйлаб чиндан ҳам онасига ҳеч нарса қилмаганини, бир марта эмизган оқ сутига арзирли меҳрибонлик кўрсатмаганини англади. Ана шунда унинг алами ўн баравар ошиб кетди, аламига алам қўшилди. Эсини таниш билан бир бадбахт болага қўшилибди-ю, дуч келган поездга ўтириб, кўзи тушган, боши оққан томонга кетаверибди. Ана шу поезд, ана шу из яна қайтиб онаси ҳузурига, тугилиб ўсган қишлоғига олиб келишини ўйламабди. Ичган ароғи-ю, ўғирлаган пулига маст бўлиб юраверибди. Бирон марта уни эслаб, «Онам бор эди-ку, ёши ўтиб қолган эди-ку!» деб ўйламабди. Мапа энди тавбасига таяниб, уни соғиниб, «Опам!» деб эшик қоқиб келганда—у йўқ. У йўқлик дунёсига қайтмас бўлиб сафар этган. «Она уни эшитмайди, энди унга ҳеч нарса жерак эмас: на меҳрибонлик, на кўз ёши, на фарзанд садоқати!

«Бадбахтсан, бадбахт Бондаръ! Бошингни тошларга ур, ёр—бефойда, онанг сендан норизо бўлиб кетган. Энди унга олтиндан сағана яса, барибир бир пул, тириклигида бир оғиз ширин сўз билан битта игна совға қилганингга арзимайди!» деган ўйлар унинг кўнглидан ўтар, унга сари юрак-бағри эзилиб ўртанар, қаерга бош уришини билмас эди.

— Дунёда шахсий бахт деган нарса баъзан жуда адолатсизлик билан тақсимланади,—деди Анна Ивановна болдан бери ҳукм сурган тинчликни бузиб ҳомун.

«Сабаб? Тушунмадим» дегандек Элмурод унга қараб сўзнинг давомини кутди. Лекин Анна Ивановна айтар гапини гапириб бўлган, «Сен менинг бахтли бўлишимни истамаётирсан» дегандек ўз тақдиридан ўзи ўқиб ўтирар эди. Элмурод эса ҳар қачонгидан кўра жорини, ҳомун, суҳбатга тоби йўқдек кўринарди. Анна Ивановна унинг кўнглини кўтариш учун Муҳаррамдан, Тонкентдан хат олганини айтди, Элмуроднинг уй-ичларининг тинч ва соғсаломат эканини хатдан ўқиб берди. Элмурод анча ёришди. «Муҳаррам билан хат олишасизларми?» деб сўради. Ҳаммадан уни Муҳаррамни синглиси Латофат билан она-син-

гил тутингани қизиқтирди. Қизиқтирди-ю, «Муҳаррамни бир маҳаллар севганимни, у рад этгандек эр қилиб кетганини синглимга айтиб берган бўлса-я!» деб ўйлаб хижолат тортгандек бўлди. Кейин гап Муҳаррам хатидаги Тошкент янгиликлари ҳақида борганда анча жонланди. Бирдан Муҳаррамнинг фронтга келиб кетгандан кейинги бир хатида: «Омон-эсон боринг, ўзим сизга дўндиққина қиз топиб бераман» деган сўзимдан қайтдим. Сиз ёлгончи, мени алдаган экансиз. Боқуда ўзингиз дўндиққинасини топиб қўйган экансиз-ку» деганини эслади, мийигида кулиб қўйди, лабидан «Тасодифни қаранг-а!» сўзи учди.

— Қанақа тасодиф?— деди Анна Ивановна қизиқиб.

— Йўқ, шундай...— жавоб қайтарди Элмурод, Анна Ивановнани энди кўраётгандек дарров фикрини йиғиб, беихтиёр гапириб юборганидан хижолатдек.

Шу вақт бирдан эшикда Бондарь кўринди. У шу бир кунда ўзини олдириб, унпиқиб, кўзлари ич-ичига тушиб кетган, аввалгидек доим қалқиб, ўйнаб турадиган бесаранжом қувноқлик юзида йўқ. Бўйи ҳам чўкиб кетгандек. У сўрамасдан кирганига ҳам, уларнинг суҳбатига халақит берганига ҳам парво қилмай, гавдасига нисбатан бесўнақай катта оёқларини тап-тап босиб, хопанинг ўртасигача келди. Қўлини одатдагидек чаккасига олмай ранорт берди:

— Келдим, ўртоқ комбат,—у ҳеч кимнинг юзига қарамасдан, йиғидан қизариб кетган кўзларини яширарди. Қўлтигидаги қоғозга ўроғлиқ парсани қўлига олиб, Анна Ивановна томонга икки қадам қўйди. Ўроғлиқ парсани унга узатиб,—манг, энди буни киновчи одам дупёда оргиқ йўқ!— деди ва кўчада калтак еб онасини кўрганда хўрлиги келиб йиғлаган боладек кўзидан дув ёш тўкилди, ҳўнграб юборди.

Унинг бунчалик ҳўнграб йиғлашидан бутун аламини йўл бўйи ичига ютиб келгани, бир меҳрибон кишига муштоқ бўлиб тургани, уни кўрипи билан ўзини тутиб ололмагани яққол кўринарди. Бошдарининг ҳеч қачон йиғлаганини, йиғлаш у ёқда турсин, хафа юрганини кўрмаган икки суҳбатдош шошиб қолди. Улар назарида чарақлаб турган юлдузли осмондан ёз куни дўл ёққандек бўлди. Лекин Бондарь кўп турмади, ўзини тутолмаганидан уялгандек кўзини қўли билан беркитди-ю, орқасига шарт бурилиб чиқиб кетди. Анна Ивановна Бондарнинг онасига берган ўз совғасини қўлида ушлаганича, Элмурод тур-

моқчи кишидек Бондарга қандай энгашиб, ҳайратланган бўлса, шундай қолди.

Дарёни кечиш тун ярмидан оққанда бошланди. Бир неча километр масофада ҳар ер-ҳар ерда қайиқлар устига паром қурилган, баъзи қисмлар яқинда аллақайлардан келтирилган катта-кичик ёғоч ва резинка қайиқларда кечарди. Элмурод батальоннинг биринчи ярмини Йўлдош билан дарёга туширганда ҳали ҳамма ёқ тинч, сокин, қайиқ ҳайдаган эшкакчиларнинг куракларидан чиққан «шалп-шулп» садоларгина тун тинчлигини бузарди. Лекин оқимнинг қуйи томонида роса отишма борарди. Аввалига ялт-юлт этиб, кетидан гумбурлашлар эшитиларди, кўкка отилган мушаклар кўкда бир неча лаҳза муаллақ туриб қолар, кишининг гашини келтириб тунни ёритиб юборарди. Бу кечув участкасини душман ҳали пайқамаган, ҳар минут ганимат эди. Элмурод қисталангга олди, қайиқларни тезда сувга туширишга буйруқ берди, ўзи Бондарь ушлаб турган қайиққа тушмоқчи бўлган эди, «икки офицернинг бир қайиққа тушиши яхши эмас, мабодо бирор ҳодиса...» деди-ю, бу ёғини айтмади, юраги орқасига тортиб кетди. «Йўқ, бўлиши мумкин эмас, наҳотки!..» деб ўзини босиб олди.

— Қани, кетдик, марш!—команда берди қуруқликдаги каби янгратиб, ишонч билан.

Бондарь шуни кутиб тургандек эшкакни зарб билан сувга ботирди, ундан сачраган сув зарралари хира ой нурида олов учқунларидек йилтиллаб кетди. Қайиқда улардан бошқа батальон штаби писари ва телефонисти бор эди.

Тун сокин. Кўр ойдин. Эрта кузнинг салқин туви тонга оққан. Қирғоқда тунаган қатиқдек қуюқ туман уйқуси нишиб уйғонгандек, оғир-оғир чайқалади. Дарё «менинг бутун қудратим шу тинч, беозор оқишимда» дегандек милт-милт йилтиллаб, эритилган лаққа қўрғошин каби вазмин қалқиб оқади. Унинг ойна бетида тўп-тўп қора шарпалар ўзидан кейин сал вақтгагина жонсиз из қолдириб, шаҳдам, жадал билан қарши қирғоққа елади. Ундаги кишилар гарчадд бир-бири қаршисида ўтирсалар ҳам беихтиёр қайиқ йўпалишига қараб, сал энгашганлар, кўзлари ўша томонга тикилган, тун қўйинини титкилайди, қўлларигади автомат ҳаяжондан шундай қисиб ушланганки, қўндоқларини эзиб, синдириб юборай дейишади. Авто-

матларининг оғзи ҳам кўзлар каби қарши қирғоққа қадалган. Ҳаммининг умиди қарши қирғоқда: гўё фақат шу дарёдан кечишгина мушқулу, ундан ўтиб олинса, у ёғи ўз-ўзидан беозор, беҳавфу хатар жўнашиб кетадигандек. Нариги қирғоқда ур-қирғин бўлиши, ҳатто душман катта куч билан қайта дарёга улоқтириб ташлаши мумкинлиги шу дақиқаларда уларнинг хаёлидан йироқ—дарёдан ўтилса бас!

Элмурод омонат қадамлар билан қайиқ бурнига ўтиб кетди. У ҳам бошқалар каби «ҳали ҳам кўринмайдами» деб қарши қирғоқни қидирарди. Бундай вақтларда минутлар соату, соатлар ой бўлиб кетади. Юриб турган соатингга қараб ҳам ишонгинг келмайди, унинг милини алланима ушлаб-ушлаб қолаётганга ўхшайди. Худди шундай, Элмурод ҳам шу вақтгача уни ҳеч алдамаган, генерал тақдим этган соатини «тўхтаб қолмадимикин» дегандек қўловига тутиб кўрди. У ҳеч қачон душман пинжига бундай тинч, яшириқча кириб бормаганиданми, ҳар нечук, одатдагидан кўра кўпроқ безовталанарди, тезроқ қирғоққа чиқиб олса-ю, қирғоқда ўзи ўрганиб қолган жангини қилса! Дарё оқимидаги отишма, снаряд портлашларига кўзи тушгач, «улар қанақа қилиб кечаётган экан?» деган ўй кўнглидан ўтди. Унинг назарида, кечув жанги ҳамма жанглардан даҳшатлироқ, мудҳишроқ. «Жангда ҳеч мунақа бўлмасдим-ку, нега бугун ғалати ўйларга боряпман? Ёки юрагим бирор нарсани сезяптими?» деб ўйлади у ва ҳали замон дарёга шўнғиб сузадигандек масофани мўлжаллаб кўйди.

— Бондарь, шунақа тинч оққан дарёда сузиш ёнги бўладими?—деди Элмурод нима учундир саволини ўзи муҳокама қилмай.

— Элчил одамга барибир,—деди Бондарь унга қараб,—масалан, мен нариги қирғоққа орқам билан сузиб ўта олардим.

— Сен кечаги асирни қаёқдан олувдинг? Сузиб ўтган мидинг?

— Йўқ, разведкачилар билан қайиқда ўтдик. Ажойиб йигитлар-да, «Мен ҳам бораман!» десам, «Нима учун?» ҳам дейишмади.

Бондарь «Капитан атайин узоқдан гап очди. Ҳозир онамининг аламини бир асир гитлерчидан олганимга танбеҳ бериб қолади, унинг шу терговини ёмон кўраман-да» деб табиати хира бўлиб турган эди, бирдан пулемёт та-та-

таалаб қолди. Телефонист қирғоқдагидек одат билан, бейхитёр «Ет!» деб юборди, ўзи бошини қуйи эгди.

«Ха-ха, пайқадингми, шу ергача безовта қилмаганинг учун ҳам раҳмат!» деб нечундир ёришди Элмурод, гўёки, у ашадан бери қидираётган чигалининг учини топган эди.

— Тезлатинг!—деб команда берди у ҳаяжонда ва Бондарга сал бошини бурди-да, «Қани, бос эшкакни!» деди.

Боядан бери давом этаётган эшкакнинг «шалп-шули»-ига ўқларнинг «шилп-шилп» этиб сувга қадалиши кўшилди. Кейин снарядлар «шу ҳам иш бўлибдими, сув билан ўйнашмоқ мундоқ бўлибди» дегандек дарё бетида кўпикли вулқонлар ясай бошлади, ясама тўлқинлар қайиқларни ичига сув тушгудек қилиб чайқар, ағдариб ташлар, кимдир нималар деб бақирар, ўзига ўрдам сўрар эди. Элмурод бўлса зўр бериб: «Тезлатинг! Олга! Қирғоққа!» деб дам-бадам буйруқ берар, ўзи Бондарни жадаллар эди. Қирғоқнинг бунчалик узоқлашиб кетганига ажабланарди:

— Нима бало, Бондарь, оқимга қараб ҳайдаяпсанми?— деди у охир бардоши тугаб.

Йўлдош ўз кишилари билан қирғоққа чиқиб улгурган бўлса керак, у томонда шиддатли автомат ва пулемёт отишмалари борарди. Элмурод унга қулоқ солди-да, «Қирғоққа лангар ташланибди. Яхши!» деб қувониб кетди. У томонга қалби билан эмас, ҳатто энгашиб, бутун вужуди билан интиларкан, ундан сал нарига снаряд тушиб, сувни хирмондек шопирди-да, ҳамма ёғини шалаббо қилди. Бондарь бошини от пистирганидек силкиди, юз-кўзидан сувни ени билан сидириб олди. Тўнтарилиб кетай деган қайиғининг четига ёпишди, бўралиб фрицни сўкди. Эшкакка қўлини олиб боргунча бўлмай, яна бири портлади. Лекин бу снаряд қачон ва қандай учиб келганини билмади. Фақат «А!..» деган товушни эшитгани қулоғида. Шу қайиқдагилардан кимдир қичқиргани аниқ эди, аммо ким? У ажратолмай қолди. Ўзини тутиб, кўзини очганда, сувда эди. Яраламаганини тасаввур этди-ю, қайиқни кўзи билан қидирди, у йўқ эди. У аввалига «ёлғиз мен қайиқдан учиб кетдим» деб ўйлаган экан. Қайиқнинг бу атрофда йўқлигидан воқеанинг у ўйлаганидан кўра жиддий ва даҳшатлироқ эканини фаҳмлади. Ана шу даҳшат ичида хаёлига келган биринчи нарса Элмурод бўлди. У қани? Наҳот қичқирган у бўлса! Шошиб қолди. Унинг кўзига энди на чақнаётган ўқлар, на портлаётган снарядлар кўринарди. Бейхитёр бир-икки қапитанлаб чақирди. Кимдир унга нидо

бергандек бўлди. Бу товуш ўзидан анча наридан, ҳув анови шарпадан чиққандек туюлди. «Худди ўша!» деди-ю, денгизчиларга хос маҳорат ва эпчиллик билан видо чиққан томонга сузиб кетди. Олдига бир снаряд тушиб, уни бир шўнғиб олишга мажбур этди. У чиққанда ҳалиги шарпа йўқ бўлиб қолган эди. Оёқларини ликиллатиб сувда адл турди. Атрофдан уни қидирди. Бу маҳал сув бетига шопиллаб сузиб юрганлар кўпайиниб қолган эди. Бондарнинг юраги нуқул «пастага суз, у ўша томонда» дерди. У юрагига қулоқ солди-ю, узоқдан бир шарпани мўлжалга олиб, сузишини жадаллатди. У энди етиб борган эди, шарпа яна шўнғиб кетди, анча наридан бориб чиқди. Бондарь икки қулоч отиб, «Комбат!» деди-ю, уни яна шўнғиб кетишига қўймай, дуч келган жойидан ушлаб қолди. Башарасига қаради: излаган кишиси! Ҳолдан тойган Элмурод, «Яраландим» деди аранг ва ўзини энди муродига етган кишидек Бондарнинг ихтиёрига ташлади.

...Элмурод икки-уч жойидан огир яраланган эди. Анна Ивановна ўз қўли билан унинг яраларини авайлаб боғлади, ўз ҳузурига ётқизиб қўйди. Кечув муваффақиятли ўтиб, қирғоққа ўрнашиб олганларича уни эвакуация қилолмади. Жанг шиддатли эди. Дам ўтмай уни кузатиб турди. Тушдан кейин уни мамлакат ичкарасига эвакуация қилар эканлар, Анна Ивановна йиғидан қизарган хаёлчан, хомуш кўзлари билан анча ерга уни кузатди, сўнг иликлариди дармони қуригандек турган ерига ўтира қолди. Унинг юрагидан ҳаёт гавҳарини кимдир ўғирлагандек бўм-бўн бўлиб қолган, хаёли паришон эди. Элмуродни астойдил севишини ана шу дақиқадагина бутун вужуди билан ҳис этди. Унинг ортидан узоқ тикилиб қолди, гўёки, чувалаётган галтак унинг қўлида-ю, ипнинг учини Элмурод олиб кетмоқда эди.

III

Зебонинг бу госпиталда, вагонга чиққунча иши тамом бўлди. Эвакуация қилинувчи ярадорларнинг умумий характери билан танишиб чиқди. Бу ҳақда контузиядан лаби учадиган бўлиб қолган «Қуён лаб» лақабли бонд врач тўла маълумот берди ва қўшди:

— Сўнгги кунларда ярадорларнинг оқими кўпаймаганда, эвакуацияга муҳтож ҳам эмас эдик.

— Бу қўшинларимизнинг ҳужумидан далолат, доктор,— деди Зебо билимдонлик билан.— Бу яхши! Уксиманг!

— О, доктор,— деди бош врач лабини пирпиратиб,— сиз жуда худбинсиз. Мен бунча кишининг сафдан чиқishiни истамас эдим. Гарчанд хирургман, тажрибам ошади, лекин барибир истамайман. Қурбон эвазига, хусусан, шунча қурбон эвазига тажрибали бўлишни истамайман.

— Филнинг яраси филча бўлади, доктор.

Зебо ярадорларни вагонга олиб чиқувчи санитарларни кутиб, бош врач кабинетидан чиқди. Кенг, росмана коридор, узунасига ётқизилган пол тахталарининг зиҳлари аниқ билиниб турарди, кейинги йилларда мойланмаган, ammo кўчиб битмаган бўёқлари эрталаб ҳафсала билан ювилганидан ярақлайди, деворлари оппоқ «Г» шаклидаги кунгай бу бинонинг бир қаноти бомбадан учиб тушган. Узи икки қаватли бўлса ҳам баландликка қурилган ва атрофдаги бинолар якка қаватли бўлгани учун кўп қаватликка ўхшаб кўринади. Дераза кўзларига очиқ қайчи шаклида қийқим қоғоз ёпиштирилган. Ана, ойнаси йўқ кўзидан қалдирғоч эпчиллик билан кириб, сайраганича коридорни узунасига бўйлаб кетди. Бурчақдаги инига бориб қўнди. Болалари уясидан қилтириқ бўйинларига туташган патсиз, хунук бошларини чиқариб чийиллашди, оғизлари бошларидан ҳам катта очиларди. Она қалдирғоч уя четида омонатгина туриб, уларга тумшугидан нимадир одирди-да, чаққонлик билан орқасига бурилиб учди, учар экан, болаларига ўз тилида «чирқилламанг, сабр қилиб, жим ўтиринглар» дегандек сайраб қўйди. Болалари уни тушунишиди шекилли, она қалдирғоч кетиши билан жиндаккиша чийиллашиб тинишди, бошларини уя ичига яширишди. Зебо шундай чиройли қўшнинг болаларини бунчалик хунук бўлишига ҳайрон бўлиб турарди, она қалдирғочнинг эпчиллигини суқланиб ўйларди. Таниш ҳамшира келиб у билан қуюқ сўрашди. Булар кўп марта учрашган, Зебо фронтга яқин шу госпиталдан ярадор олгани келишганида уни албатта кўрарди, ўз-ўзида таниш бўлиб қолган эди, лекин бир бомбардимон уларни қалин, хашилкаш ўртоқ қилиб қўйди. Зебо, бир куни, энди ярадорларни олиб бўлган ҳам эди, душман самолёти пайдо бўлди. Бомба ташлади. Зебо дуч келган ертўлага ўзини отди. Қимнингдир устига тушди. Бундоқ қараса шу ҳамшира. Гарчанд ҳамшира аввалига қоронғида танимай, ўз табиатига хос жиззакилик ва енгиллик билан Зебони

ачитиб слган бўлса ҳам, кейин очиқ кўнгиллик билан уэр сўради, ундан кейинги кўришишда ораларида ҳеч нима бўлмагандек қучоқ очиб қаршисига чиқди. У маҳал госпиталь фронтга яқин, замбаракларнинг наъраси тун тинчлигида эшитилиб қолар, қўшни қишлоққа тушган каттароқ бомба деразаларни зириллатар, ларзага солар эди.

Зебо унга возик ва нафис қўлларини узатди, тегишди:

— Навқирог умр саргузаштлари қандай, ҳамшира? Бирортасининг кўнглига лангар ташладингизми?

Зебо унинг табиатини яхши биларди. У чиройли йигитни кўрдими, вассалом, дарров «ошиқ» бўлиб қоларди. Суҳбатлашиш ташаббусини ҳам ўзи қўлига оларди, кейин завқ билан қўшиб-чатиб кўнгли тортган танишига мақтаниб юрарди. Йигит ҳақида суҳбатлашиш жону дили. Унинг булчалик «йигитшунос»лигини кўрган Зебо, бир маҳал бирортасидан дили заха бўлган бўлса керак, деб ўйлаб «бечора қиз» ҳам деган эди. Кейин билса, у шу вақтгача бировни астойдил севмаган, муҳаббат унинг юрагида баҳор қоридек бир томондан ёғса, бир томондан эриб кетаверар, ҳеч қандай из қолдирмас экан. Баъзан унинг севингани ўзидан бошқа биров билмай қоларкан. Унинг учун барибир: у ошиқ бўлган йигит уни севадими-йўқми, ишқилиб, суҳбатини тарк этмаса бас! Лекин ўзини қаттиқ тутар, шилқимлар суюқлигидан қочарди. Гирром боқадиганларнинг «муҳаббати»дан ҳам воз кечиб юборарди. У серзавқ қиз эди, суҳбатни, кулгини, кўнгилхушликни яхши кўсарди. Шунинг учун ҳам Зебо уни кўриши билан унинг кўнглига ёқадиган нарсадан гап бошлади. Шундай ҳам хурсанд ҳамшира гул-гул очилиб кетди, чўтирнамо юзи нурга тўлди. «Кўнглимдаги гапни топасиз-а, ўзим ҳам юрагимни кимга ёришни билмай турган эдим», дер эди унинг чиройли фируза кўзлари (унинг юзини кўркем қиладиган шу кўзлари эди).

— Яхши, доктор,— ҳамшира «бундай саволларга жону дилим билан жавоб бераман» дегандек жилпанглаб, кейин одатий тез гапириши билан бодроқдек патиллаб кетди:— еттинчига бир неча кун бўлди биттасини олиб келишди, йигитмисан йигит. Ана қадди-қомату, мана қадди-қомат, бунақа чиройли йигитни энди кўришим, кўзлари чўғдек ёнади. Қон кўп кетганидан ранги бир оз синиққан, оқарган, бўлмаса ўзи қорамағиз. Яраси оғир. Шунда ҳам лабидан табассум аримайди. Бирам ёқимли сўзлайди, асти қўяверинг. «Сестричка!» деб чақирганида юракларинг

жиэиллаб кетади. Юран-тилинг билан: «Лаббай, хизмат?» дегинг келади. Унга азоб берган яраларига малхам бўлиб ёпингинг келади. Туни билан ёнида ўтириб чиқдим. Туни билан ўт бўлиб ёнди.

— Қаеридан яраланган? — унинг сўзини бўлди Зебо.

Хамшираинг енгил табиаги, бидирлаши гарчанд Зебога ёқинчирамаса ҳам, унинг нимасидир (буни Зебо аниқ билмасди) ўзига тортарди, гапларига қулоқ солишга мажбур этарди. Бу унинг беозор, серзавқ суҳбати бўлса керак. Шунинг учун яна тегажаклик қилди: — Бўйдоқ эканми?

Бу тегажаклик қиттак бўлсин хамширанинг нафсониятига төгмади, балки уни руҳлантириб юборди.

— Хали ёп, бўйдоқ бўлса керак. Бундай йигитларнинг соғлигида кўзларидан муҳаббат тошади. Қаеридан яраланган дейсизми? Қорпидан, оёғидан, яна аллақаяридан. Оёғидаги осколкани кечаси олиб ташладилар, «Қуён лаб» ўзи операция қилди. «Зайфлашиб қолган экан, ўзим қилақолай» деди. Жуда эпчил-да. Бошқаларнинг бир соатлигини қирқ минутда тугатади. Операция вақтида — хоҳ ишонинг, хоҳ иномманг, лаби ҳам учишдан тўхтайдди, лип-лип этмайди. Нега бунақа бўларкин — киши ҳайрон қолади. Бошқа вақтда орзу қилса ҳам тўхтатолмайди. Унинг операциясида ярадор чурқ этмади. Ўша ярадорнинг хушмуомалалигини қаранг, олиб чиқиб кетаётсак «Раҳмат, доктор!» дейди. Бунақасини биринчи кўришим. Раҳмат айтишади-ю, лекин операциядан кейин эмас, тузалиб кетганларида айтишади. Бу бўлса операция тугани билан айтди. Унинг ёнида яраси енгил биттаси чирқиллаб ётибди, у «оҳ» деб оғиз очса-чи! Қанақалиги шундан ҳам биллиб турибди.

— Айни муддао, кўзлаганингиз экан-да, — кулди Зебо.

Зебо муваффақият билан табриклагандек хамшира суйиллиб кетди, қизчалардек нози каранма билан деди:

— Минг афеуски, бизга ўхшарган кўк кўз, саригларни ёқтирармиди?

— Нима учун? Аксар қорамағизлар оқ-сарикни яхши кўради. Мовий кўзларингизни кўрганда гўзал денгизлар ёдига тушади-ю, маҳлиё бўлади-қўяди, булар кўз эмас, қўш денгиз, муҳаббат елкалари кезадиган қўш денгиз. Бўш келманг, кўнглини олинг, мана шундай оғир кунларида қаноти бўлсангиз мафтунингиз бўлиб қолиши ҳеч гапмас. Муҳаббат — мушук, қошингизга келганда силаб-

сыйпаганиз, тизэнгизга бошини күйиб, зуррак отаверди.

— Бизга йўл бўлсин!

— Эй, азизим, азизим! Муҳаббатнинг кўзи кўр, қулоғи нар бўлади. Уйку ўзин, муҳаббат ҳусн танламайди, касбор билан ҳам иши йўқ. У гал бир шундай бўлди-да.

— Бу гал ҳам ўшандай бўлиши ҳеч гапмас. Яхши молнинг харидори кўп бўлади.

Ҳамшира эрта баҳорда бир фельдшерни яхши кўриб қолган эди. Фельдшер шу госпиталда ишларди. Ҳамшира беҳад шод, ўз тақдирдан миннатдор, лаблари қулгидан йиғиштирилмасди. Шу ерада бир бева врач келиб қолди. Ҳадемай, фельдшернинг бошини айлантирди-ю, илди-кетди, ҳамшира чирқиллаганига қолаверди. Ҳамширанинг ҳозирга умидсизлик оташида ёниши ана шундан эди.

— Энди сизнинг ҳам ачиниқ тажрибангиз бор. Кўр ҳасасини бир марта йўқотали, — унга далда берди Зебо.

— Шундай-ку, лекин, барибир кўнглим чопмайпти. Нимадавидир ҳадигим бор. Қим билади, уни бугун эвакуация қилиб қолишармикан...

— Ёттинчи палатада, менимча, ҳеч ким йўқ.

— Ҳа, ростдан ҳам уни бугун юбормасалар қорак. Нимжон, қон қуймоқчи эдилар. Кечадап бери қон-кутамиз.

— Узингиз бера қолмайсизми? Севган кишингиздан акки юз грамм қонингизни аядингизми? Тагин севаманмиш!

— Қоним тўғри келмади, бўлмаса шундай йиғитдан аярмидим. Севмасам ҳам берардим. Ўтган ой биттаси билан уришган бўлсам ҳам, унга қон керак бўлиб қолганда берганман. Кейин шундай миннатдор бўлдики, асти кўйинг, ҳали-ҳали хат ёзади. «Танимда сизнинг қонингиз бор, асти унутмайман», дейди фахрланиб. У-ку ўрта яшар эди, бу сўқсурдек йиғит. Кўра-била туриб, қон бермасам, қалбим уришдан тўхтар.

— Шунақа чиройлими? — энди қизиқиб қолди Зебо. — Мақтовини тоза келтирасиз-да.

— Йўқ, йўқ, бешак. Қани юринг, кўрсатай. Мен бежорга мақтамайман. «Мана мен!» дейдиган орденлари бор. Офицер.

— Ундай бўлса, жойида экан, буюрсин! — деди Зебо, лекин у қизиқиб қолганди. «Мендан нима кетди, кўрсам кўриб чиқай» деди-ю, ҳамширадан уялди. «Ўзи шундоқ ҳам қизганиб ўляпти, яна кўнглига бирор ўй келмасин».

Лекин хаёлидан бир ўй чарх уриб ўтди, барри «шув» этди, ҳатто ранги ўзгаргандек бўлди: «Элмурод бўлса-я! Йўғ-э. У кечагина фронтдан ёзди-ку».

— Оти нима экан?— ҳаяжонда сўради Зебо.

Ҳамшира бир нарсани сезгандек, Зебонинг башарасига узоқ қараб қолди. Кўнглидан «Бунга нима қилди. Узи тинчликми?» деган фикр ўтди.

— Ҳамётоқлари нуқул унвони билан чақиршади. Фамилияси бир нарса эди. Эрталаб иссигини ўлчаб, карточкасига ёза ётиб ўқиб эдим. Ҳаҳ, нимаям эди-я... Шу фронтда бирорта танишингиз бормиди? Юринг, кириб кўра қолинг.

— Йўғ-э, яхшимас. Заиф экан, безовталанади.

Зебо йўқ дейишга йўқ деди-ю, лекин кўнглидагини айтмади. Кўнгли уни ўша томонга ундарди. «Кир, кир!» дерди. Лекин кўнглининг аллақайси бир бурчаги «Уят! Уят! Енгилтаклик қилма!» деб уни ҳамон қайтарарди. Шу пайт бир санитар келиб, қаршисида этиклари гулчинини «қарс» этиб уриб, бир-бирига жуфтлади-да, уни Иван Иванович чақираётганини айтди. Айни шу пайтда еттинчи палатадан кимдир эшикни қия очиб, бошини чиқарди. Ҳамширани ўзига имо қилди. Иккови икки ёққа кетар экан, ҳамшира гўё ўз уйига таклиф этаётгандек мулоимлик билан деди:

— Кетиб қолмасангиз киринг, мен шу ерда бўламан. «Ўша» чақираётган бўлса керак, қоғоз-қалам ваъда қилган эдим.

— Хати бўлса тайёрлаб қўйинг, парироқдан ташлаб юбораман, бу, албатта сиз учун,— жавоб қайтарди Зебо коридор эшигидан чиқар экан. У юрагидаги икки туйғунинг қарама-қарши курашини ҳал этолмай кетиб борарди...

Зебо қайтиб госпиталга киролмади. Темир йўлдан четдаги бир госпиталдан ярадорларни машиналарда ташир эдилар, шу билан банд бўлиб қолди. Сал бўшаб, ўша нота ниш гўзал ва заиф ярадор ёдига тушаркан, тепаликда мағрур турган госпиталга қараб қўярди, юраги бир нарсага ачиётгандек бўларди, у томонга ҳамон талпинарди. Кечга бориб поезд жўнади. Таниш, шўх ҳамшира госпиталь деразасидан ҳўл силтаб қолди.

... Ҳамширани чақиртирган, ҳақиқатан, Элмурод эди. У кириши билан вужудини чулғаб ётган оғриққа бардош бериб, аранг жилмайди:

— Кечиринг, сестричка, овора қилдим. Ҳали сўраганим қоғоз-қаламни ёдингизга солмоқчи эдим. Мумкин бўлса шуни...

— Марҳамат, марҳамат! Мумкинмаси борми! Шахсан сиз учун,— ҳазилга олиб кулди ҳамшира. Аслида бу кейинги жумла юрагидан чиққан чин сўз эди, аммо бошқаларнинг атрофида ётишидан ҳадик тортиб, ҳазилга айлантирди:— Айтиб турсангиз ёзиб беришим ҳам мумкин. Чалқанча ётиб қандай ёзасиз ҳам!

— Ташаккур, сестричка, миннатдорман! Кўп нарса ёзмайман, соғлигимни айтиб, адрес юборсам кифоя. Яна бегона кўл ёзган хатни кўриб, ваҳимага тушишмасин. Ҳали бу ерда анчагина турарман-а?

«Билмадим» дейишга тили бормаган ҳамшира:

— Ҳа, бемалол адрес юбораверинг. Сизни даволашга қурбимиз етади, ташвишланманг. Бошқа ерда ҳамширалар сизга мунчалик меҳрибон бўлолмайди,— деди, кўнглида эса: «Менга қолса, сизни бу ердан ҳеч қаёққа ҳеч қачон юбормасдим. Дардингизни бўлиб тортишардим. Виласизми, буни нима учун қиламан? Сизни севганимдан, мафтуингиз бўлганимдан» деган сўзлар кезиб юрарди.

— Нима учун бошқалар меҳрибон бўлолмайди?— биллиб-билмасликка солди ўша сугъийроқ табассумда Элмурод.

— Бунинг сабаби ёлғиз менга аён,— деди ҳамшира бу сир ёлғиз ўзига маълум кишидек кибрланиб, кейин атрофга кўз ташлади. Бошқа ярадорларнинг ўз дарди билан овора эканини кўргач, вояга етган қизлардагина бўладиган позу истиғно билан аста деди:— Ярадорларни тезда оёққа турғазиб юбормоқ учун дори-дармонгина кифоя эмас, меҳр ҳам керак, меҳр, хусусан ёшлик, юрак меҳри, азизим.

Ҳамшира шуни айтди-ю, беташвиш, ҳар ҳаракатидан позу карашма томган қизлардек майда қадам билан диклаб эшикка юрди. Элмурод унинг орқасидан термилиб қолди. Ҳамширанинг бунчалик меҳрибон ва ширин сўзлиги энди унга аён эди. Бечора қиз! Туллари мижжа қоқмай тепамда ўтириб чиқишингда ёлғиз хизмат бурчинг эмас, юрак ҳиссинг ҳам бор экан-да!

Элмурод Зебога хат ёзди: «Куйма, азизим, куйма, таним жароҳат топган бўлса ҳам сенинг оташ муҳаббатинг бутун! Хотиржам бўл!»

Зебонинг кўнгли ғаш. Поезд жилгандан бери кўнгли ғаш. Поездга ортилган ярадорлар жой-жойига жойлаштирилиб, юмуш бир оз камайгач, бу ғашлик баттар авж олди. Бора-бора қандайдир ташвишга айланди. Нима учун ўзи билмайди. Фақат кириб, ўша ярадорни кўрмагани учунми? Дунёда ярадорлар озмунчами? Ўшалардан биттасидир-да! Албатта ўша Элмурод бўлиши шартми? Ҳамшира ўзи шунақа! Унинг муҳаббати икки кўзида. Сал ёқиб қолган йигитни кўкларга кўтариб мақтайди. Қанчалик тез севса, шунчалик тез совийди. Унга тараф йўқ. Одобли қиз-ку, нега шунақа экан? Тарбияданмикан? Нега энди кириб чиқа қолмади! Ўшанда хотиржам бўларди. Ўзи ҳам қизиқ-да. Кўп вақт шунақа аҳволда қолади. Бир ишни қилишда аввалига ийманади-да, кетидан ўкипиб юради. Шарт-шарт қилиб қўй қолмайди. Шу нимадан экан? Тарбияданмикан?

Ғашлик қўлини силтагандек, ирғиб ўрнидан турди-да, оғир ярадорлар вагонига кетди. Бу вагон эмас, ичидан вагонга ўхшамайди. Купеларга бўлиб турувчи тахта деворлар олиб ташланган. Катта бир хонача келади. Фақат икки ёнига осма койкалар қўйилган. Олдига болаларники сингари тўр тутилган. Ахир, унда оғир ярадорлар ётади. Баъзан ҳушидан кетиб алаҳлайди, бетоқатланади. Шундай пайтда йиқилиб тушмасин! Зебони оғир ярадорлар ҳамшираси Елена қарши олди.

— Тинчликми? Жимлик-ку, жуда оғирлар кўпми?

— Кўп. Тўғри передовойдан олиб келдилар-да. Анали икки вагон ҳам шунақа.

— Сўнгги госпиталдан олинганлар қасерда?

— Улар ичида оғирлари йўқ. Бошқа вагонларда.

— Бешта оғири бор эди-ку?— ажабланиб сўради Зебо.

— Уни ўртачаларга қўшишди.

Зебо ўша вагонга ўтди. Ҳақиқатан улар ўша ерда эди. Ҳамшира билан гаплашди. Уларнинг бу вагонда қийналаётганини билди. Оғир ярадор тинчлик истайди. Энг яқин кишининг сўзи ҳам ёқмайди. Ўртачалар эса бошқа гап. Хушбичим ҳамширага гап отишдан тоймайдилар. Енгиллар-ку, станцияларда тушиб кетавериб зериктирадилар. Баъзан виноми, самогонми топиб чиқадилар. Пинҳона ичадилар. Баъзан туп бўйи картадан тиним йўқ. Зебо ўйлаб турди-да, бештала оғир ярадорни ҳам кўздан кечирди, қисқагина суҳбат ўтказди. Улар ҳеч нарса истамасди: на ароқ, на овқат. Фақат тинчлигу, чекмоққа бирор нарса.

— Яхши,— деди Зебо,— ўз вагонингларга ўтказаман. Ярапглар унчалик оғир эмасу, шундай бўлса ҳам бу ер сизларга поқулайроқ.

Бу сўзни Зебо ярадорларнинг кўнгли учун айтди. Аслида уларнинг яраси хавфли эди. Иккитаси кечагина операциядан чиққан.

— Раҳмат, доктор.

Зебо тўғри Иван Ивановичнинг ҳузурига кирди. У штабда эди. У Еленага дакки берарди:

— Нега ичирилмадингиз?

— Ахир, қандай қилай, Иван Иванович. У отам тенги одам бўлса, қанақа қилиб уни мажбур қиламап.

— Мажбур қилманг, ичининг. Ахир тиббий ҳамширасиз. Йўл тоининг.

— Қандай қилиб?— деди Елена ҳайрат билан икки қўлини ёнига ёзиб.— Ёлворсам бўлмаса, мажбур этолмасам, зўрлолмасам.

— Шундай қилингики, ичининг. Ахир, унинг нафи. Биз дорини ташлагани жой тополмаётганимиздан бераётганимиз йўқ. Қани юринг, бирга борайлик, нима учун ичмасин?

Иван Иванович ўрнидан қарилардек салмоқланиб оғир турди. Эшикка етгач:

— Мана, докторни ҳам ўзимиз билан бирга оламиз,— деди Иван Иванович ва Зебога қалин қошлари остидаги хира кўзларини қадади:— Менда ишинг бормиди, қизим? Келиб гаплашамиз.

Улар учаласи дори ичмай, қайсарлик қилаётган ярадор ҳузурига кириб боришди. Ярадор «бетларингни ҳам кўрмай» дегандек деворга ўгирилиб ётарди. Иван Иванович унинг елкасига аста қўлини қўйди. У оғир машаққат билан бу ёнбошига ағдарилди. Елена кўмаклашди.

Иван Иванович томирини кўрди. Нима учундир қовоғини кўтариб кўзига қаради. Яраси кўкрагида эди. «Қаттиқ оғриятими?» деб сўради. Жавобини олмасқ бежирим стакандаги дорини тутди. Сал қаддини кўтаришга Зебо ёрдам берди. Дорини қўлтиллашиб ютди. Кетидан юзини буриштириб қўйди.

— Сув беринг, устидан ичиб юборсин,— деди Иван Иванович.

— Бемалол ичди-ку. Ўзингиз ичиришни билмайсиз,— деди Иван Иванович штабга қайтиши билан.

— Бу сиз-да, Иван Иванович,— деди кулиб Елена.

— Менга нима қилибди, бошимда тәжим борми,— кулди чол ҳам.

— Тожингиз йўқ-ку, оқ сочингиз бор,— деди ўртоғини ҳимоя қилиб Зебо.

— Ундай бўлса, ҳозир буйруқ бераман, ҳамма ҳамширалар сочини оққа бўясин,— деди-да Иван Иванович қандайдир қоғозларни тита кетди, кейин Зебо ёдига тушиб қолди:— Сен қандай иш билан кирган эдинг?

— Бешта оғир ярадор ўртачалар ичида ётиб қолибди.

— Биламан, биламан,— деди тез-тез Иван Иванович,— шуларни ўз вагонига ўтказсак дейсанми? Мумкин эмас. Жой йўқ. Мана Еленадан сўра. Айт-чи, жой борми?

— Йўқ.

— Менда бир фикр бор эди,— деди ишонч билан Зебо.

— Марҳамат, яхши бўлса бош устига, қабул қиламиз.

— Оғирларнинг ичида бугуноқ передовойдан олинганлар бор. Улар жангдаш, уйқусизликдан толиққан. Ҳали кирсам, қумтошдай ухлаб ётишибди. Ичида оғир бўлса ҳам оёқ-қўлидан яраланганлари бор. Беш-олтита топилади. Анови вагондаги бешаловиники жуда оғир, иккитаси тунда операциядан чиққан. Шуларнинг жойларини алмаштирсак. Ҳар ҳолда қорин, кўкрак яраси жиддийроқ, қўл-оёқдан кўра.

— Бу бошқа масала. Агар шундайлигига сенинг доктор сифатида имонинг комил бўлса, қаршилигим йўқ, марҳамат. Ҳали мен улар билан яхшигина танишиб чиққанам йўқ.

— Ҳар ҳолда мен сизни...

— Бас-бас... Мен сенга ишонаман.

— Раҳмат!

Зебо бир станцияга келгач, икки санитарни олиб мўлжал этган ярадорларнинг жойини алмаштирди. Оғир ярадорлар ичидан чиққан бири ҳатто миннатдор ҳам бўлди.

— Раҳмат, ўртоқ доктор! Трагедиядан опереттага киргандек бўлдим.

Кечқурун Иван Иванович Зебони кўриб:

— Энди хотиржаммисан?— деди.

— Еленада иккитасининг аҳволи оғир. Кечадан берга туз тотмайди.

— Биламан. Глюкоза, камфора буюрдим, тетиклашиб қолади.

Зебо енгил тортди-ю, госпиталда таниш ҳамширадан орттирган гашилик куз булутидай кўнглини қошлаб келди.

Бу ғашлик уйига келганда ҳам ёзилмаган эди. Бу ғашлик унинг қарашларида, толиққан юзларида ўз изини қолдирган эди. Она буни дарров сезді. Ахир қизининг уйқусида хўрсинишидан тортиб остонадан қайси оёғи билан ўтишигача барчасини кузатувчи, ўзича таъбир берувчи она-да. Нечун пайқамасин?

— Толиқдингми, қизим, рангинг синиқибди?

Ётиш олдида Зебо онасидан сўради:

— Элмуроддан хат йўқми?

— Оҳ, болам, бўлса, шу вақтгача олиб ўтирармидим? Келган заҳотпёқ бермасмидим. Акапдан бир хат келди. Соғмиш, саломатмиш. Элмурод билан учрашиб қолармиканман, дебди. Ортиқча хавотир олманглар, дебди. Оҳ бола-я, бола, хавотирланмай бўлармишми? Онангнинг юраги ўрнига тош қўйганда хавотирланмайдиган бўлади, соғинмайдиган бўлади, болам. Ёшсан, билмайсан, этингдан тирноқ ўсиб чиққани йўқ ҳали.

Эрталаб Зебо типикиб турди. Ғашлик руҳидан кўтарилган эди. Каравоти тенасидаги суратга яқинлашди. дастрўмолчасини чиқариб ойнасини артди, рамкасини суртди. Бу Элмурод эди. Тикилиб-тикилиб қаради: «Шу вақтда қаерларда юрган экан? Шу онда у ҳам мени эслаётганмикан? Ҳали ухлаб ётгандир. Майли, ухласин. Толиққан. Ким билади тупи билан жанг қилиб ухламай чиққанми? Ухла, азизим, ухла! Ором ол! Меҳнат қилиб чарчасам ҳам, аммо сени кутиб толиқмайман. Тошлар эриб, дарёлар қуриб кетгунча кутаман. Фақат сен соғ бўл, омон бўл, азизим!»

IV

Мурзин кўзини очиб, қаршисида фриц турганини кўрди-ю, юраги орқасига тортиб кетди, «Вассалом!» деди кўнглида. Мана шу даҳшатли бўлган бир неча минутда унинг сочида яккита оқ тола пайдо бўлди.

Фриц нарироқдаги бир шеригига алланималар чуғиллади. Мурзинни кўрсатди. Мурзин «мана, яна биттаси тирик экан, кел олиб кетайлик» деяпти шекилли, деган ҳаёлга келди. «Бундан кўра ўлиб кетганим яхши» деди-ю, ўзича ҳозир ўлаётгандек кўзини юмди.

Мурзинни посылкага ётқизиб олиб кетдилар. Қишлоққа киргач, машинага қўйдилар. Машинада унга ўхшаган

икки-уч киши ётар, бири жуда ҳам хунук товуш билан инграр эди. Ана шу пайтда Мурзин ўзининг ҳам яраланганини, бошининг бишт билан ўраб ташланганини эслади. Яна оёғи билан бели ҳам зирқирарди. Демак у ерлари ҳам яраланган бўлса керак. Булар ҳаммаси ёдига тушиши билан қачон, қандай яраланганини хотирига келтиришга уришди. Ана шунда яна яраларини унутди.

У штрафной батальон билан тонгда позицияни эгаллади. У қўл пулемётчи эди. Қисқагина артиллерия отишмасидан кейин улар бошқа бўлинмалар билан ҳужумга ташландилар. Мурзин йўл-йўлакай икки тўхтаб, пулемётини ўрнатиб, ўқ узди. Бир диск тугаши билан «қани бошқасини бер» деб шеригига қараса, у муккалаб ётибди. «Тамом бўлибди-ку» деди-да, унинг қисимлаб қолган қўлидан дискли коробкаларни олди. Кетма-кет икки диск қўйиб отди. Шу онда бир парсанинг шигиллаб учиб келаётганини эшитди. Лекин у ёрилдими, йўқми билмайди. Қўзини очса тепасида фриц турибди. Ёнида каттагина чуқурлик. Мана энди уни машинага солиб номаълум бир томонга олиб кетяптилар. «Наҳотки биз чекиндик? Наҳот шунча меҳватимиз бекор кетди?— шу фикр унинг бошига келди.— Биз чекинганмиз, бўлмаса қанақа қилиб мен булар қўлида қолай? Наҳот?..»

Мурзиннинг хаёллари шунчалик чувалашиб келардики, бири тугамай, иккинчисига сапчиб ўтиб кетарди.

Машина катта йўлдан учарди. Шамол машинанинг бортига урилиб, ҳуштак чаларди, баъзан кўтариб-кўтариб ташларди. Шунда бояги хунук инграётган ярадор яна ҳам даҳшатлироқ, киши юрагини нармалаб юборадиган товуш билан фарёд чекарди, баъзан «Бундан отиб ташлаганинг яхши» деб бақириб қоларди. Мурзин сал бошини кўтариб, қора кунда учрашган ҳамроҳининг юзига боқмоқчи бўлганда, машина бир кўтариб ташлади, у «Уҳ!» деганича жойига ётиб қолди. Улар манзилга келиб тўхтаганларида ҳалиги йўл бўйи инграб келган ярадор ўлиб бўлган эди. Унинг мрамардек юзида шондек қора мўйлови яна ҳам қорароқ бўлиб кўринарди. Гарчанд Мурзин унга ачишган бўлса ҳам, ўзича «қутулиб кетди» деб қўйди. Аммо унинг нимадан қутулиб кетганини айтмади — яранинг азобиданми ёки душман қўлидаги нармандалиқданми?..

Кеч кирди. Ҳалигина деразадан қия тушиб турган кўп ҳам ғойиб бўлди. Шафақ қизиллиги дераза ойнасида аксланарди, яллиғланарди. Мурзин шу деразга қараб ётиб,

қанақа қилиб қоронғи тушиб қолганини билмади. У жуда чарчаган, яралари энди оғриққа кирган эди. Шунинг учун уйқуниңг унутувчан қўйнида махв бўлишни истарди. Қани энди кўзига уйқу келса! Ҳамма-ҳаммасини унутиб, сокин уйқу қўйнида ором ола қолса нима қилар экан! Шунча қилди — бўлмади. Кўзларини юмиб ҳам боқди — бўлмади. Хаёл-ўйлар шунча чулғаб олган эдики, улар ари унсага ўхшарди — бири кириб, иккинчиси чиқарди. У даҳшатли, мудҳиш тун кўраётганга ўхшарди. Ўзининг душман қўлида эканига сира-сира ишонмасди. Кўзларини уқалаб, бу мудҳиш тунли уйқудан уйғонмоқчи бўлар, лекин не чораки, бу ҳаёт, тун эмас эди! У шу дақиқаларда оғриққа кирган яраларини унутиб қўйган эди. Унинг яраси эмас, кўнгли, қалби оғрир эди, бу яраларидан юз-багтар даҳшатли оғриқ эди. Бир-биридан даҳшатли бўлган ўйлар уни шунчалик чарчатдики, тонгга бориб ухлаб қолганини ўзи ҳам билмади. Уйғонганда боши лўқилларди. Каравоти ёнига тортилган стулда унга келтирилган оби-ёвгон турарди. Мурзин уни кўриб, қорни очганини сизди, оези сўлакланди. Шундай бўлса ҳам овқат оғзига бемаза тотиди. Лаби буришди. Буни кузатиб турган қарнисидаги ярадор:

— Кўзини чирт юмиб ичаверасиз, дўстим, ҳар кунги ризқи рўзимиз шу! — деди. Алам унинг ич-ичидан ўтиб ётгани кўришиб турарди. — Бу лаънатиларда исоф йўқ. «Касал-ку, қон кетган, куч-дармондан қолган, тузукроқ овқат керак бўлар-ку» деган нарса хаёлига ҳам келмайди. Гўё мен унинг лазаретига эшик қоқиб келгандай. Сенга биров йиғинтириб ол дебдими! Ётардим майдонда. Ажалим етган бўлса ўлардим, бўлмаса бирорта раҳмдил одам топилиб қоларди. Худо урсин, ўшаникида бундан тез оёққа туриб кетардим. Кўнгли тинчнинг яраси тез тузаларида! Ҳали сени даволадик, дейди, исоннарварлик қилдик, дейди. Қўй-эй, сенинг одамгарчилигингга!..

Мурзин бунчалик қуйиб гапирган ҳамшалатасига кўз ташлади. У қирғий бурун, ранг-рўйи оппоқ, қирқ ёшлар чамасидаги киши эди.

Қирғий бурун аламига чидолмай анча нарса гапириб ташлади. Ҳосисиз юзлари бўзариб кетди, машгайига совуқ тер чиқди. Ана шундагина «Мине лаънат, миш лаънат!» деб ёстиққа ўзини ташлади. Унинг изтиробдан бўғилиб нафас олаётгани башарасини кўрмаган кишига ҳам эшитилиб турарди. Унинг гапини бурчакдаги малла, бит-

кўз ярадор аввалига бир кўз ташлаб, кейин маъқуллагандек нозик табассум билан тинглади. Унинг кўзига назар ташламаган одам, уни ўз ўйи билан бўлиб, эшитаётгани йўқ деб ҳам фикр қилиши мумкин. У қирғий бурун сўзини лаънатлар айтиб тугатгач, Мурзинга «қалай, сизга маъқулми?» дегандек бит кўзларини йилтиллашиб, кулиб қўйди. Унинг кулгисида табиийлик йўқлигини Мурзин дарров пайқади. Палатада булардан ташқари, яна анча-мунча киши ётарди. Лазарет илгари қандайдир бир маҳкама бўлган бинога жойлашган эди. Бомба портлашлари зарбидан бўлса керак, қумсувоқ устидан оқланган оҳаги паррак-паррак бўлиб кўчиб кетган, баъзилари бир учи билан илиниб қолган. Шунинг учун девор, шифт песнинг башарасидек ола чалпоқ бадбуруш эди. Деразаларнинг ярим кўзи йўқ. Ярадорларнинг ранги рўйи, инграшини ва гоҳо тиббий ходимларнинг оқ халатда юришини ҳисобга олмаса, лазарет эканидан далолат берадиган ҳеч нарса йўқ.

Қирғий бурун ярадор бирпас дамини олдимми ёки ўз аҳволини ўйлай-ўйлай яна хуноби ошиб кетдимми, зарб билан бош кўтариб, тирсагига суянди.

— Анчадан бери ётибсизми?— сўради Мурзин.

— Тўртинчи ой.

Сухбатдан Мурзинга маълум бўлдики, бу ер гитлерчилар очган госпиталь, ярадорларнинг ҳаммаси собиқ совет жангчилари ва командирлари. Олди ярим йилдан бери ётарди. Тиббий ёрдамнинг тайини йўқ. Кимнинг органиزمи бақувват бўлса, ярага бардон беролсагина тузалиб кета оларди. Бу эса Мурзинини «ўлик бўлиб гўрда йўқ, тирик бўлиб тўрда йўқ» деган фикрга келтирди. Ҳаёт яна ҳам даҳшатлироқ кўриниб кетди.

— Оҳо, ҳамма ёқни тутун бостириб юборибсизлар-ку, нимани дудлаяпсизлар?— деди эшикда кўринган пол ювувчи хотин.

— Ўзимизни дудлаяпмиз. Шояд энди қандалалар чақмаса,— деди бояги қирғий бурун.

— Қандала борми?— сўради Мурзин.

— Бўлганда қандай, штурмовиклари шу ерда. Ҳали сизни чақмадимми? Бугунча аяган, меҳмон деган...— у бир лаҳза жим қолди, хўрсиниб деди:— Шундай, оғайни, қундузи мана бу қандалалар,— у эшикни кўрсатди,— кечаси у қандалалар қонимизни сўради.

— Йўқотишса бўлмайдимми?

— Тушингни сувга айт, огайни.

Пол ювадиган хотин шу ерлик халқдан эди. У буларнинг суҳбатини эшитиб, пол ювиб турган латтасини артиб борган ерида қолдирди-да, сувли челака томон юрди. Мурзинга ниманидир имо қилди, қирғий бурунга лаб тишлаб қўйди. Кейин бир нарасадан ҳадиксирагандек аста бурилиб, биткўз маллага ер остидан қаради. Лекин унинг имосига на Мурзин, на қирғий бурун тушунди. Биткўз напирос гильзасини қўлида ўйнаб, ўршида ўтирарди, аслида бу бир баҳона, диққати ўша суҳбатда эди. Мурзин штрафпой батальонда бўлганини айтганда, у ялт этиб бир қараб қўйди. Қўлидаги напирос гильзасини полга отди. Хотин шунини кутиб тургандай унга бобиллаб берди:

— Сиз юра оласиз. Ташқарига чиқиб чексангиз бўлмайдим! Туринг, ҳовлига чиқинг, мен полни ювиб олай! Халақит берманг!

Хотин бу сўзларни уйни ивирситиб юрган болаларга айтгандек амирона гапирди. Шу замони челақдан латтани чайқаб олиб, унинг оёғи остига шалолатиб ташлади, яна «Туринг!» деб фармон берди. Биткўз «ҳей, мапжалақи, қўймадинг-да» дегандек оғир қўзғалиб, эшикка чиқиб кетди. Хотин енгил нафас олиб, ўз ишини давом эттирди. Энди унинг на суҳбат билан, на гап-сўз билан иши бор эди. Хотин полни ювиб бўлди-да, «Оҳ, болаларим, болаларим!» деганича чиқиб кетди. Бу сўзнинг кимга алоқаси борлигини ҳеч ким тушунмади. Лекин у бу сўзни Мурзин билан қирғий бурун олдида ўтиб кетаётганда уларга ер остидан қараб айтди. Шунинг учун бу икки суҳбатдош «Кампирнинг бу нима дегани?» деб бир-бирига қараб қолишди. Иккисининг юзида ҳам «бизга раҳми келди, бечора хотиннинг» деган маъно кезарди.

Биткўз ярадор шу чиқиб кетганича, тушдан кейин қайтиб кирди. У нимадандир мамнун, ким биландир тўйиб суҳбат қилгани, ҳатто тўйиб овқатлангани яққол кўришиб турарди: юзига қон югурган, кўзлари равшан ёнади, лабида таом юқи бор. Кираётиб тили билан милкларини сидириб чиқди. У ўтиб кетиши билан Мурзин қирғий бурундан сўради:

— Бу қачон келган?

— Билмадим. Бир ҳафта бўлди бизга киритдилар.

Ҳаёт шу хилда, кунлар бир-биридан фарқ қилмай ўта бошлади. Мурзинга қирғий бурунининг суҳбати ёқиб қолди, у билан гаплашгандагина кўнгли ёзилади. Баъзан

уларнинг суҳбатига биткўз келиб қўшилади. У кўп вақт масалани бошлаб қўяди-ю, бошқаларнинг фикрини билишни яхши кўради, унинг ўз мустақил фикри йўқ. Ҳамма жим ўтиради, қулоқ солади. Уларнинг бундай суҳбатлашгани устига пол юувчи хотин кириб қолса, бирдан ўзгариб кетади, биткўзга жўжасини олдирган товуқдай ҳурпайиб назар таштайди. Мурзин хотиннинг ярадорлар билан яқин алоқаси борлигини бир куни пайқаб қолди. У деразаларни артмоқчи бўлиб кирди-да, дераза остида ётган ярадорга нимадир қистирди. У ярадор, хотин чиқиб кетгач, махорка ўраб чекди, ёнидагиларга тутди. Бўлмаса унинг кеча чекишга ҳеч нарсаи йўқ эди. Мурзин ичида «ҳа, равшан» деб қўйди. Ташқарида нарса олдириб турини мумкинлигини тушунди. Бир кунг, унга ортиқча ич қўйлагини тутди. Лекин хотин олмади, олиш у ёқда турсин, жеркиб солди:

— Мен чайқовчилик қилмайман. Мен махоркафуруш эмасман.

Мурзин ҳайрон бўлиб қолди. Кашанда бўлганига ҳам пушаймон қилди. Биринчи марта пагиросга ўргатган ўртоғининг қабрига гишт қалади. Бу билан ҳам аламдан чиқмай, ўз ҳолига йиғлади, деворга юзини ўгириб олиб йиғлади. Ҳатто тирик қолганига ўқинди. Ахир ҳеч кимда уч кундан бери чекадиган нарса йўқ. Ҳамма хумор, ҳамма нолишда, фақат биткўз миқ этмайди. Эҳтимол, юрадиган бўлгани учун унча хумор қилмас. Ташқарига чиқиб ўзини босиб келар. Шу хотин билан кўшгилсиз ҳодиса бўлган кунининг эртасига палатани айланувчи врач нима учундир узоқ тутилиб қолди. У бурчакдаги ярадор қошига ўтириб, беларвогина нималардир деди. Ҳамманинг кўзи ўша томонда эди. Шу вақт эшикни аста очиб, пол юувчи хотин қўлида челақ билан кириб келди. Мурзин олдидап ўтиб кетаётиб, латтага ўралган бир нарсаи қўлига қистириб кетди. «Яшир» дегандек бир юзи билан ишора қилди. Мурзин одеяли остига олиб қўли билан эззилади, кўрнинг умиди икки кўзи дегандек, Мурзин ҳам бу тугунчанинг махоркадан бошқа нарса бўлишини истамас эди. У қўлини ҳидлаб кўрган эди, худди ўзи бўлиб чиқди. Шошиб қолди. Бу яқин орада бунчалик хурсанд бўлганини эслолмади. Обдан чекиб хумордан чиққач, бир фикр бошига келди: «Нега у кеча ундай жавоб берди-ю, бугун мушчалик меҳрибонлик қилди?»

Хотин полни юваётиб Мурзиннинг олдига келганда, у:

— Кўйлакни олинг, — деди.

Хотин бошини кўтармай:

— Қеражмас, — деди ва пол ювишни давом эттираверди, бошқа қарамади ҳам.

«Ажабо, бу қандоқ бўлди» деб кўнглидан ўтказди Мурзин. Кейин билса, ярадорларда пайдо бўлиб қолаган ширинлик, чўчқа ёғи, махоркаларни шу хотин келтириб бераркан. Лекин буни шу вақтгача пайқамаслигига Мурзин ҳайрон бўлди. Хотин ўз ишини жуда усталлик билан ўтарди.

Мурзин бу меҳрибон хотинни нима билан мипшатдор қилишни ўйлаб ётаркан, эшиқда кампирдаҳан бир киши пайдо бўлди. У жуда оҳиста, лекин ишонч билан кириб келиб, астагина салом берди-да, ҳаммани бир-бир кўздан кечирди. Унинг кўзи ҳаммадан кўра кўпроқ қирғий бурун билан Мурзинда тўхталди. Энг четдаги ярадор олдига бориб қизиқроқ нарса дедими, ўша томондагилар кулиниди. Яна нималардир деди. Унинг ёқимли нарсалар деяётгани тингловчиларнинг юзидан ва унинг табассумидан кўриниб турарди. Ўтиб кетаётди:

— Тун салқин эмасми? — деди Мурзинга. Унинг юзида ҳамон табассум кезарди. У деразага қараб қўйди.

— Йўқ, яхши.

— Фронддан кўра, албатта, яхши, — деди кампирдаҳан ишшайиб ва яна қирғий бурунга кўз ташлади.

Мурзинга бу ғалати туюлди: нега менга гапириб, унга қарайди? У чиқиб кетгач, Мурзин қирғий бурундан сўради:

— Бу ким?

— Бирорта итялоқдир-да, ким бўларди!

Бурчакдаги биткўз ярадор бу жавобдан ялт этиб унга қараб қўйди. Қирғий бурун буни пайқаб, унга:

— Ё сиз танийсизми? — деди.

— Йўқ, — деди биткўз қизаринқираб.

— Танисангиз айтаверинг, каттароқ бўлса, қуюқроқ илтифот кўрсатайлик.

Унинг гапи истеҳзо билан айтилган бўлса ҳам, биткўз ўзини пайқамаслигига солди, силлиқ табассум қилди. Унинг табассуми бояги кампирдаҳан фрицникига ўхшашиб кетарди.

Тўшдан кейин оқ халатли икки киши кириб, қирғий бурун койкаси олдида тўхтади. Улар мулойимгина саломлашиб, уни носилкага ётқизинди, олиб чиқиб кетишди.

— Яна қаерга лангар ташлайман?— сўради қирғий бурун кулиб.

У икки фриц гапга тушунмайдими ёки қаёққа олиб боришни чиндан билмайдими, ҳайтовур, елка қисиб қўя-қолди. Салдан кейин ташқарида автомобиль мотори гуриллади.

Нима учундир бу мотор гуриллаши Мурзиннинг юрагини зирқиллатиб юборди. Қирғий буруннинг ўрнига ҳеч кимни келтирмадилар. Туни билан бўш ётди. Мурзин ҳамроҳдан ажралганиданми, ёки юраги бирор нарсани сездим, туни билан тузуккина ухлолмади. Эрталаб толиққандек оғир тортиб уйғонди. Мундоқ қараб, биткўзнинг ташқарига чиқиб кетганини кўрди: «у ташқарига сайл қилиб чиқиб кетган бўлса, апча маҳал бўлиб қолибди-да».

Пол юувчи хотин кириб келди. Мурзин бошлаб салом берди:

— Яхшимисиз?

— Мен-ку, яхшиман, сизлар яхши эмассизлар. Тилинглар узун.

— Хўш?

— «Хўш»га бало борми!.. Ўз бошингларни ўзинглар ейсизлар!— Хотиннинг хафалигини ҳам, газабланаётганини ҳам билиб бўлмас эди.— Қўл югуриги ошга, тил югуриги бошга етади.

— Тушунмадим,— деди Мурзин ётган ерида елкасини қисиб.

— Нимага тушунмайсиз? Қаршингиздаги ўртоғингиз қани? Қаёққа олиб кетдилар?

Мурзин мудҳиш хабар эшитган кишидек қотиб қолди, шундай бўлса ҳам, деди:

— Билмадим. Бошқа палатага олиб чиқиб кетгандилар.

— Бошқа палатага эмис, бошқа дунёга олиб кетдилар.— Хотин жаҳл билан тез-тез пол ювар, латгани шалоплатиб чайқарди.— Тилинглар узун. Узун тил — бошга тўқмоқ, бўйинга сиртмоқ. Қай аҳволда ётибсизлар-ку, тилларингни тиёлмайсизлар.

Хотин шундан кейин Мурзинга яқинлашди-да, товущини пасайтириб деди:

— Анави биткўздан эҳтиёт бўлинглар: жосус. Бир йилдан бери палатама-палата ташлашади.

Мурзиннинг юраги шувиллаб кетди, ранги оқарди. Шу

маҳал биткўз қўлтиқтаёғини дўқиллатиб кириб келди. Қўлидаги махоркасини бир тортиб, Мурзинга тутди.

— Керакмас.

— Нега? Ажойиб махорка. Махорка бўлганда ҳам бир тортар, бир торганда қулатар.

— Уша қулатишидан кўрқаман.

— Ихтиёрингиз,— деганича биткўз ўз жойига ўтиб кетди.

Шу-шу Мурзин бу биткўз билан суҳбатлашмайдиган бўлди. Унинг назарида қирғий буруп ҳамроҳининг бошини шу еган эди. Шу кундан бошлаб камсўз, камсуқум бўлишга қарор қилди. Суҳбатларга аралашмади. «Тили ботир»ларни қайтариб ташлади. Биткўз билан ҳам ўчакишишни ўринли деб топмади. У билан имкон борича «чакки мавзулар»га ўтмасликка уринарди. «Қўйни ҳам, эчкини ҳам ўз оёғидан осади» деган мақолга амал қилиб, яшайверди. Баъзан биткўзга унинг кўнглини кўтарадиган сўз қотиб қўяди...

— Энди аста-секин юраверсангиз ҳам бўлади,— деди врач унинг қошида кулиб.

Мурзин худди шуни кутиб ётгандек оёққа турди, ҳас-сага суянди. Хонанинг у бошидан бу бошига бориб келди. Бу унинг назарида, ер шарини айланиб чиққандай туюлди, толиқди. Ётиб қолди. Фақат яна уч кундан кейин туролди. Бу гал уйни айланиб, тушда ухлади-ю, кейин ташқари чиқиб кетди. Унинг биринчи учратган кишиси тунов куни кирган кампирдаҳан фриц бўлди. У бурчакдаги хонадан чиқиб, салмоқлаб одимлаганича Мурзиннинг олдидан ўтиб кетди. Унинг башарасига ҳам қарамади. Мурзиндан нарироқда ўтирган ярадор унинг кетидан сўк-кандек пўнғиллаб қўйди. Мурзин ҳаётга энди келган кишидек жуда хурсанд. Атроф-теваракка суқланиб боқарди. У, шу дақиқада ўз тақдирини ҳам ўйламас, фақат ҳаётга қайтиши билан мамнун эди. Чиндан ҳам ҳаёт кўркем эди. Ёзининг айни етилган пайти. Қуёш тикда, дарахтлар сояси тубида тўрт энликкина. Қушлар, қаршидаги дарахт қучоғида бетиним чуғуллайди, бир-бирини қувалашиб баъзан ерга шўнғишади. Мурзин коридорнинг очиқ деразасидан ҳаммасига суқланиб боқади. Қушларнинг жуфт-жуфт қувалашими ёки ерга тушиб донлашуви бўлдими, Мурзиннинг хаёлига бирдан Анна Ивановна келди. У, Анна Ивановнани ҳув анави эшикдан кириб келаётгандек хис этарди, лекин сабабини билмасди. У шу вақтгача, нима

учун уни тузуккина эсламаганига, хаёлига келмаганига ажабланди. Баъзан эсларди-ю, лекин ҳозиргидек кўнглини қувонтирмасди. Ҳозир эса уни кўришга, унга бир лаҳзагина боқишга бутун вужуди билан талпинарди.

Шу кундан бошлаб у Анна Ивановнани кўп эслайдиган бўлиб қолди. У билан суҳбатлашган, учрашган жойларни неча марталаб кўз олдига келтирарди. Келтирарди-ю, Элмурад шахдини қайтариб қўярди. Наҳот Элмурад уни йўлдан оздирди? «Берганга қўша-қўша...— хаёлидан ўтказди Мурзин,— ҳам обрў, ҳам гўзал қиз. Менга ҳам азоб, ҳам қиз раддияси. Тўхта, ҳали пайти келади...» Лекин Мурзин қандай пайти келишини аниқлолмади. У шу ўйлар билан бўлиб, ҳовлидаги дарахт остига чиқиб ўтирди. Биронинг у қанотига назар ташлади. У ерда қорача-қорача кишилар деразадац бош чиқариб туришарди.

— Улар ким?— сўради у ёнидаги ярадордан.

— Руминлар.

— Немислар ҳам борми?

— Уларники алоҳида.

— Руминлар билан немислар лазарети биттамасми?

— Улар фақат фронтда ёнма-ён. Румин бечора сеп билан менга ўхшаган ювинди ичади,— деди ҳамроҳи кулибгина.

Мурзин бир неча кундан кейин лазаретнинг атрофи тиканли симлар билан ўраб ташланганини кўрди. Бунинг сабабини у дарров тушувди. Бир кунги у шамолга чиқиб палатасига қайтиб кирар экан, уни эшик олдида фельдшер тўхтатди:

— Бу ёққа марҳамат,— деб бошқа палатани кўрсатди.

У палата кичик хона бўлиб, Мурзин билан уч кишига койка қўйилган эди. Мурзин, нима учун кўчирилдим, деган ўйда экан, тушлик овқат олиб кирдилар. Бу хонанинг овқати наригиникига ўхшамас эди. Ёғли, гўштли, иккинчигина эмас, ҳатто учинчисига компот ҳам бердилар. «Ажабо, бу қайси хизматларим учун!» деб юрди Мурзини. Унинг ҳамроҳлари ҳам буни билмас эди. Эртасига эрталаб кирган доктор уни жуда синчиклаб кўрди:

— Ҳароҳатингиз битган. Бу ёғи иштаҳангизга боғлиқ,— деди ва унинг бир маҳаллар қандай касаллар билан оғриганини суриштира кетди. Мурзин эсини танигандан бери касал бўлганини билмаслигини айтганда, доктор:

— Бу яхши. Айни муддао,— деди.

Доктор жуда хушмуомала, Мурзин уни биринчи марта кўриши эди. Унинг рус тилини яхши билишига ҳайрон қолди. У докторни аввалига рус деб ўйлаган эди, йўқ, немис бўлиб чиқди. Буни у ёнидаги фельдшерга нималарнидир ташунтирганда билди.

Мурзин ҳайрон эди. Нима учун бу палатага кўчирдилар, уни нима қилмоқчилар? Бунчалик меҳрибонликнинг боиси нимада? Унинг ҳампалаталари жуда камгап, гапирганда ҳам, энг зарур нарсалар тўғрисидагина сўзлашарди. Уларнинг иккиси ҳам собиқ совет офицерлари, шу ерда «даволанган»лардан эди. Улар ҳам бу хонага Мурзиндан бир-икки кунгина аввал кўчирилган эдилар. Шунинг учун улар ҳам Мурзиндан ортиқ ҳеч нарса билмас, фақат елка қисар эдилар. Ҳаммадан қизиғи— бу хонага тамаки ҳам бериларди. Мурзин бу меҳрибонлик тўлқинида ҳайрон экан, ўн кундан кейин уни бош врач ҳузурига чақириб кетдилар. Энди билса, бош врач уни шу палатага кўчган куннинг эртаси синчиклаб кўздап кечирган немис экан. У Мурзинни очиқ юз билан қарши олиб суҳбатлашди. Сўнгра индамай чиқиб кетди. Бир оздан кейин бир маҳал кўргани кампирдаҳан немис кириб келди. Сўрашишга оғиз очипи билан юзига ясамага ўхшаш кулги чиқди.

— Маишатингиз қалай?— Унинг биринчи сўроғи шу бўлди. Мурзин ҳадеганда жавоб қайтара бермагач, кулди:— Анали палатадагидан яхшидир, албатта? Шундаймасми?

Мурзин иқроп бўлишга мажбур бўлди:

— Албатта фарқи бор.

— Баракалла. Ҳаққа иқроп бўлмоқ одоблилик белгиси,— у бир лаҳза жим қолиб, кампирдаҳанини қаниди, кейин Мурзиннинг кўзига тик қаради:— Одатда тарбия кўрган кишилар қилинган яхшилик учун миннатдорлик билдирадилар. Шундай эмасми?

Мурзин бу гаплар қандайдир ниятнинг муқаддимаси эканини пайқаб, индамасликка қарор қилди. Немис унинг кўзидан жавоб оладигандек ҳамон кўзига боқиб турарди. Немис Мурзиннинг кўзидан қалбини кўрмоқчи эди. Мурзин ерга боқди. Кампирдаҳан немис давом этди:

— Биз сизни ўлиқлар ичидан топиб олдик. Даволадик. Оёқда турғиздик. Хўш, шулар эвазига буюк фюрерга қандай ташаккур билдирмоқчисиз?

У Мурзиннинг кўзига яна тик қаради. Немиснинг жуда ҳурмат билан тилга олган «фюрер» сўзи Мурзиннинг эти-ни жимирлатиб, гашини келтирди. Лекин яна индамади.

— Ахир, сиз оддий солдат эмассиз — ўқимишли киши-сиз, офицерсиз. Агар истасангиз, ташаккур билдирибгина қолмай, фюрер инъомига муяссар бўлишингиз мумкин. Биз сизга лойиқ иш топиб берамиз. Бунга сизнинг розили-гингизгина кифоя.

Мурзин бошини кўтариб, суҳбатдошининг юзига укки қараш қилди. Ҳамсуҳбатининг нимага имо қилаётгани Мурзинга энди қисман равшан бўлиб қолган эди. Мурзин-нинг кўзи уникига учрашуви билан немис жуда мулойим, айёрона табассум қилди.

— Ташвишланманг, биз сизни жарга итармоқчи эмас-миз. Шоти қўйиб, осмонда юлдуз олиб тушинг демаймиз. Биз таклиф этадиган юмуш сизнинг қўлингиздан бемалол келади.

Немис Мурзинни кузатиб турарди. Гўё бу билан дер-ди: «Биз сизни жуда яхши ўргандик. Ойда неча марта тирноқ олишингиздан тортиб, қайси ёнбошда ётишни яхши кўришингизгача, қайси сўзни кўп ишлатишингиз-дан тортиб, ким билан нима ҳақида суҳбатлар қилга-нингизгача — ҳамма-ҳаммаси бизга маълум. Биз сизни кузатдик, кўз остига олдик, мана энди хизмат таклиф этапмиз».

Мурзин таклиф этиладиган хизмат нимадан иборат эканини аниқ билмаса ҳам, печундир юраги аллақандай яхшиликни сезгандай бўлди, «рози бўлавер!» дер эди ички бир куч. Ҳайлаб қараса, мунук чангалига тушган сичқон нима ҳам қила олади. Бу таклифга кўнмаса, бекорга аллақаерларда бепому нишон побуд бўлиб кетишини би-лади. Немиснинг ҳазилакам жаҳаннамлари йўқ. Бу ҳақда у озмунча эшитмаган. Шундай экан, нечун ёш жонини азобга солиб, бевақт ўлиб кетсин. У фақат яшаш истарди. Бу ботқоқдан ҳам бир кунни чиқиб оламан, деган ишонч, қалбини тўлдириб турган зўр ишонч шу лаҳза унда мав-жуд эди. Лекин шундай бўлса ҳам, оғиз очиб рўй-рост розилик беришга журъати етмади. Рози бўлгандек, бир ҳаракат билан ўрнидан қўзғалди, эшикка юрди.

— Демак, розисиз, шундайми? — деди немис ҳам ўрни-дан қўзғалиб, унингиятини сезгандек. — Биз келишдик. Чўнтак пулга тўлиб яшаш нималигини мана энди била-сиз, энди кўрасиз.

Мурзин яна индамади. Шундай бўлса ҳам немис унинг орқасидан мулойимлик билан раҳмат айтиб, эшикни ёнди.

Мурзин бу кампирдаҳан немисни лазаретда кўриб юрарди. Қирғий бурун ҳамкойкаси «аллақайёққа» олиб кетилган куни палатага кирган немис ҳам шу эди, лекин унинг нима иш қилишини билмасди. У лазаретдан кўчага ўтаркан, эски ярадорлар унинг юзига қарамасликка тиришар, нима биландир машғул бўлиб, уни пайқамасликка уринишар эди. Бунинг сабабини биридан сўраганда «Жаҳаннамда ҳам яшай билиш керак» деди. Ҳеч ким нима хизмат қилишини айтмади. Мана бугун унинг ким экапини Мурзиннинг ўзи билиб олди.

Эртасига нонуштадан сўнг лазарет дарвозаси оғзида тўхтаган бежирим автомобиль Мурзинни олиб кетди.

V

Ўтган ҳаётининг бахтли, ширин, севги тўла, серзавқ дақиқаларини эслашдан яхши нарса борми! Хусусан узоқда, дард чекиб ёлғиз ётганинда. Бу хотиралар умринг осмонида барвақт чиқиб, кеч ботадиган ёруғ ва порлоқ юлдузлардек равшан порлайди, ўзига алланечук суқли имлайди, кўнглиннга ачиниш ва юпатиш бағишлайди.

Ярланиб, госпиталга тушгандан бери Элмуроднинг хаёлидан Зебо кетмай қолди. Офтобли куннинг соясидай ушдан ажралмайди. Кеча тушида ҳам кўрди: Зебо унга нималардир дейди, у эшитмайди. Зебо уни қўлидан ушлаб олиб чиқиб кетди. Девордан оширди. Катта анҳор ёқасига келиб ўтиришди. «Шу сув шундоқ бизнинг ёнимиздан ўтади» дейди. «Юр, сузиб кетамиз» дейди. Элмурод сувга ўзини ташлади. Ташлади-ю, сувнинг муздаклигидан бақриб қирғоққа ўзини отди. Шу бақирини билан уйғониб кетди. Ёнида ўтирган ҳамшира:

— Ярангиз қаттиқ оғриянтими, бақриб юбордингиз? — деди ва унинг ёнига суриб ташлаган одеялини устига текислаб ёпди. Кўзларига ёпирилган қора, силлиқ майин сочларини орқасига ташлади. Кўзларига боқди. Улар сокин — оғриқ аломатларини акс эттирмасди.

Элмурод тонг отгунча бошқа ухлолмади. Бели, кураклари, бўйни оғриб кетди. Унингча, қориндан яраланишдан

ёмони йўқ эди: ағдарилолмаса, туриб ўтиролмаса, ёнбошида ётолмаса!

У тушини эслади. Ҳаммаси ёдида. Нимага йўйса экан? Албатта яхшиликка-да! Гарчанд у тушга ишонмаса ҳам, қилар иши бўлмаганидан ўзича минг шаклда «таъбирлаб» чиқди. Лекин ҳеч бир ёмонликка йўймади. Ёмонликка кўнгли чопмасди. Туш баҳона бўлди-ю, Зебо билан учрашганлари кўз олдидан бир-бир саф тортиб ўтди. Энди Элмурод у учрашувларда нуқсонлар топар, уларга кўнгли тўлмас, нима учундир у учрашувларни яхшироқ ўтказмаганига ачинар ва ўксир эди.

— Ухланг, ҳали тонг узоқ. Ҳалигина биринчи товуқ ўтди,— деди меҳрибон ҳамшира.

— Яна нечта товуқ ўтади?— деди унинг «соати»ни кулгига олиб Элмурод, ўзи ҳам мийиғида кулиб қўйди.

— Кулманг, бу жуда тўғри соат. Кеча бош врач бир ярадорга, биринчи товуқ ўтгандан кейин операция қилман, деди. Сиз бўлса, бу қанақа соат, деб куласиз.

— Кулаётганим йўқ, сестричка, тонг отишигача кўп вақт борми, билмоқчиман,— Элмурод бу маъсума ҳамширани ўкситмоқчи эмас эди, ҳазил унга бориб етмаганидан, суҳбатга жиддий тус берди:— Белларим қотиб кетди, бўйним оғрийди, бу чалқанча ёта беришдан.

— Нима қилай, азизим, бир эмас, иккита тўшак солиб бердим. Офтобга қўйиб шиширдим. Остиёнгиз жуда ҳам қаттиқ эмас-ку, бир зайлда ётаверганингиздан шунақа туюлади. Менга қолса, қорнингиздан яраланинг дебманми.

— Қасримдан яралансам яхши бўларди?— кулди Элмурод.

Нима учундир шу онда унинг кўнгли ҳазилга мойил эди. Эҳтимол, Зебони туш кўриб бу тушни яхшиликка йўйганидандир.

— Ҳеч қаерингиздан! Қошки эди яраланмаган бўлсангиз.

— Унда мен бу ерга келмаган бўлардим. Биз танишолмасдик.

— Тақдирда бўлса ахир бир ерда учрашардик,— деди қиз анчадан кейин. Унинг нималарнидир ўйлагани кўриб турарди.

— Тақдирга ишонасизми?

— Сиз-чи?

— Йўқ.

Қиз бошини сал кўтариб Элмуродга диққат билан қаради: шундай йигитнинг тақдирга ишонмаганидан ажаблангандек кўринарди. Сухбат узилди. Тонг ёришишига яқин Элмурод ухлаб қолди. Шу ухлаганича нонуштада ҳам уйғонмади. Ҳамшира овқатини келтириб табуреткага кўйди-да, устига дока ёпди. Узи оёқ учида чиқиб кетди. Бир оздан кейин яраларни боғлаш бошлавди. Элмурод ҳамон ухлаб ётарди. Ҳамма шерикларини олиб чиқиб бўлдилар. Навбат Элмуродга келди. Аммо уни уйғотишга ҳамширанинг кўзи қиймасди. Юролмайдиган ярадорларни ташийдиган аравагани палатка эшигида қолдириб, ўзи ичкари кирди. Элмурод гўдаклардек бир текисда пафас олиб, ҳамон маъсумона ухларди. Қошида унга бир неча дақиқа қараб турди: уйғониб қолармикан? Йўқ, у ҳали-вери уйғонадиган кўринмасди! Ҳамшира уйғотишга журъат этмади. Палаткадан чиқди. Яралар боғланадиган хонадан врач бош чиқариб, қичқирди:

— Қани, келтирмайсизларми, ниманинг маслаҳатини қилийсизлар?

Ҳамшира ёнида турган ҳамроҳига қаради. Икковлари бир-бирларига қараб қолишди. Охири бизнинг ҳамшира шундай деди:

— Ухлаб ётибди, ўртоқ врач. Уйғотишга кўзим қиймаяпти. Кечаси тузуккина ухлагани йўқ эди.

— Уйғотинг. Кун узун. Ухлайверади кўни билап.

Ҳамшира палаткага оёқ учида кириб, Элмурод қошида тўхтади. Лекин ҳамон уйғотишга кўли бормасди. Икўрттага йўталди. Уйғонмади. «Врач келиб бақариб қолмасин тагин палаткани бошига кўтариб» деган фикрга келди-ю, елкасидан астагина туртиб уйғотди...

Ярасини қайта боғлаганларидан кейин Элмуродда кутилмаган оғриқ бошланиб кетди. Тишини тишига босиб қанчалик бардош бермасин — бўлмади.

Элмурод оғриқ билан толиқиб, уйқуга кетди. Ҳамшира унинг ухлаганига обдан ишонгач, чала ишларини тугаллагани палатадан чиқди. У бу еттипчи палатада узоқ тутилиб қолган эди. Зинадан Зебо чиқиб келарди. У тез юрганидан оппоқ юзлари буғриққан, чимчилагандек бежирим бурнига тер дурдоналари сачраган.

— Салом, доктор! — деди ҳамшира самимий ва қувонч билан. У Элмуроднинг тинчиб уйқуга кетганидан мамнун ва кўнгли чоғ эди. Бу қувонч унинг ҳар бир сўзида ўз аксини топарди:

— Ўша куни қайтиб келмадингиз. Кўп кўз тутдим.

— Бугун, албатта, кираман. Ярадорларни поездга ор-тишгунча кираман. Мумкинми?

Улар ёнма-ён юриб еттинчи палата томон боришди.

— Марҳамат! Марҳамат! Лекин у инграб ёта-ёта ҳо-зир уйқуга кетган эди. Бирам бардошли! Врач, бошқа ки-ши бўлса палатани бошига кўтарарди, дейди.

— Яраси жуда оғирми?— шошиб сўради Зебо.

— Оғиру, врачлар, хавфли эмас, дейди. Ошқозонини ёришга сал қолган экан. Оёғи ҳам яралангану, уни ҳеч тилга олмайди, нуқул, «қорним» дейди. Анави кунлари жуда оғир эди. Уйқу нима билмас эди.

— Энди ухлайптими?

— Энди тузук. Кечалари ухлайди. Фақат бугун чўчиб уйғонди-ю, алламаҳалгача уйғоқ ётди.

Улар палата олдига борганларида ҳамшира Зебони тўхтатди.

— Сал туриб кирсангиз нима қиларкин-а? Ҳозиргина ухлаган эди-да.

— Кўраману чиқаман. Уйғотмайман. Шунақа яхши кўриб қолдингизми?!

— Яхши кўрсам арзимабманми!— деди ҳамшира хо-муш.— Лекин у сезса ҳам ғиқ этмайди. Севган қизи борга ўхшайди назаримда.

— Сўраб қўя қолмадингизми?— очик юз билан деди Зебо.

— Бир-икки кун ўтсин, сўрайман ҳам. Лекин, бари-бир у қизи мендек севолмайди!

— Эҳтимол...— деди Зебо ва ўйлади: «Наҳотки, у йигит Элмурод бўлса-ю, шу қиз уни мендан яхши севса. Йўқ, бу мумкин эмас. Элмурод менинг юрагим, бахтим, шуурим, фикри-ўйим, орзу-ҳавасим. Унинг бир табассу-ми менинг учун барча нозу неъматлардан ширин, барча завқлардан, нашъалардан аъло!»

Ҳамшира эшикни аста очди. Элмурод бурчакдаги ка-равотда боши остига ўнг қўлини қўйиб, яра оғриғидан, севги хаёлларидан холи ухлаб ётарди. Кўзлари чўкиб кетган. Ёноғи бўртиб чиққан. Тўзғиған бир тутамгина сочи пешонасидан қоши она қовоғининг бир четига ту-шиб, кўзларига «ҳали ухлайверинг, ором олинг» деяёт-ганга ўхшарди. Қони қочган юзида қошлари янада қоралик кашф этган. Лаблар ниманинг ўйи биландир жид-дийгина қисилган.

Зебо, уни кўрди-ю, юраги довулга йўлиққан дарёдек тўлқинланиб кетди. Аранг ўзини тутиб олди. Орқасига қайтди. Эшик зулфинини ушлаб, уни очишга ботинмади, ҳамширага қараб:

— Майли, ухлайверсин! — деди.

Таниқарига чиқиб бир стакан совуқ сув симириди. Упинг юраги ўтган гал шу госпиталдан чиққач, поездда йўл бўйи бекорга гаш бўлмаган экан! Бу гашликни Элмуроднинг мактуби армонга айлантирди. Элмуроднинг шу госпиталда эканини адресидан аниқ билгач, ҳамшира ҳикоя қилган йигит Элмурод эмасмикин, деган фикр хаёлидан кетмай қолди.

Ҳаммадан поезд шу станцияга келиб тўхтагандан кейинги госпиталгача бўлган масофа жуда узоққа ўхшаб кетди. Бўлмаса 200 метр! Киши баъзан тушида шунақа бўлади!

Мана энди Элмурод палатада ухлаб ётибди. Зебонинг ҳовлида, қудуқ ёнида минг хаёллар билан ўтирганини билмайди. Билганда қандай бўлар экан? Сувни баҳон қилиб, ҳамшира Зебонинг ёнига келди:

— Танишингизми?

— Ҳа.

— Яқин танишингизми?

— Ҳа, яқин таниш, қариндош.

— Сизга ўхшашлиги бор эди-я! Ростдан уйланмаганми?

— Ҳа, — деди Зебо ва бир нарсани ҳал қилгандек ирғиб ўрнидан туриб, Иван Ивановични қидириб кетди.

Бир соатлардан кейин Елена ҳамшира билан Элмуродни палатадан олиб чиқар экан, ҳамшира Еленадан аста сўради.

— Доктор Зебо Абдурахмонованинг кими бўлади бу ярадор, билмайсизми? — ҳамширанинг кўзи намли эди.

Елена унга ер остидан қаради-да, осойиштагина деди:

— Севган йигити!

Ҳамшира турган ерида қотиб қолди. Ҳазилканш бир дугонаси ёнидан ўтаётди:

— Бу севганингни ҳам доктор олиб қўйдими, — деб тегилди. Хиёлатдан чиқиш учун ҳамшира аранг илжайиб, деди:

— Ҳа, мен врачлардан куйдим. Дод, улар дастидан!

Мамлакат ичкарисига кўчирилишини Элмурод ҳеч ўйламаган, на ҳамшира, на врач бу ҳақда бир калима сўз

айтган эди. «Отирлашибман-да? Бугунги оғриқ бежиз эмас экан-да!..» деб ўйлади у. Ташвишланди. Ҳамширадап сўраган эди, «сабабини билмайман» дегандек елка қисди. У рози эмас эди-ю, на чора! Буйруқ! Йўлда Еленадан сўраган эди:

— Шундай қилиш бежавотирроқ,— деди ва маъноли қилиб кўзларини тўлдириб кулди.

Элмурод бу култи тагида сир борлигини сизди. Лекин қандай сир? Шу онда госпиталда хомуш қолган маъсума ҳамширага раҳми келди. Чунки Еленанинг култиги уникага жуда-жуда ўхшарди. Улар станцияга чиққанларида госпиталь деразасидан ҳамшира ҳамон қараб турарди — гўё шу нөсаякада унинг юраги, тинчлиги, фароғати кетарди. У маънос эди. Нөсаяка санитар поездга яқинлашганда вагон ойнасида ян ай кишининг товуши келди:

— Елена! Бу ёқдан олиб кела қолинглар!

Элмуроднинг юраги «шув» этиб кетди: таниш товуш! Зебонинг товуши! Боши поезд томонда бўлганидан уни кўрмади. Юраги қинидан чиқиб кетай деб, дукилларди. Эҳтимол, Еленага ҳам эшитилаётгандир!

Элмурод вагон койкасига ётқизилгач, Зебо аста унга энгашиб, ориқлаб кетган юзларидан, қонсиз лабларидан ўнди. У ўзини тутиб олган бўлишига қарамай титрарди, кўзида нам бор эди. Қулоғига айтгандек «мана кўриндик, азизим, ўксима, яранг ҳеч гапмас» дер эди. Унинг қўлларини беихтиёр кафтида эзғиларди. Шундоқ ҳам текис турган сочларини тузатарди, манглайини силарди. Элмурод ёнидаги ярадорнинг нариги қўшнисига «эри шекилли, топишибдилар» деганини эшитди. Буларнинг барчаси Элмуродга тушдек туюларди. Вагон деразасидан қуёш Элмуроднинг шундоқ кўкрагига тушиб турарди, гўё Зебога «кўр, мана, сенинг муҳаббатингни сақлаган кўкраги бутун» демоқчи эди. Зебо, қуёш ҳали ҳамон Элмуроднинг башарасига тунадигандек, дераза пардасини тортиб қўйди. Унга майин бир табассум тухфа қилди-да:

— Ҳозир келаман,— деб эшик томонга йўл ояди.

Унинг «ҳали сенга тўйганим йўқ, кўзим қиймайди-ю, лекин чиқишим керак, хизмат бурчим» дегани бутун хатти-ҳаракатидан, жовдираган кўзларидан кўришиб турарди. Барча ярадорларнинг кўзи унда эди. У эса фақат Элмуроддан кўз узмасди. У чиқди-ю, поезд ҳам жилди. Сал ўтгач, вагон чиқдирақлари: «Оқ йўл! Оқ йўл!» туйини

барала чалиб кетди. Лекин Зебо ҳамон қайтмас эди. Элмуроднинг кўзи у чиқиб кетган эппикда, нечун бу томондан очилган эшик энди у томондан очилмайди.

Элмурод қараб ётди. Назарида, узоқ қараб ётди. Вагонни кўздан кечирди: силлиқ, тоза, поллари мой томса ялагундай. Бирдан поезд қалқиб кетди. Вагонлар бир-бирига уришди. Қойкалар ларзага келиб, яралар зирқиради. Қимдир инграб юборди, бақирди. Шу пайт паровоз устма-уст босиб-босиб тревога сигнали берди. Ярадорларнинг қулоғи қоматга келди. Элмуроднинг ёпида ётган ярадор туриб ўтириб олди. Аллаким: «Ана бошланди!» деб юборди. Аммо бошланган парсанинг нималигини айтмади. Утирган ўрнидан аллақачон иргиб турган Елена:

— Жим!.. Жим!.. Жойларингиздан қўзғалманг, — дер эди, ўзи аса кўзини деразадан олмасди.

Ташқаридан гумбурлаган овоз эшитилди. Вагон тепасидан самолёт визиллаб ўтди. Аллақайси вагонда қий-чув бошланди. Қимнингдир буйруқнамо овози қий-чувлар орасидан дадил янгради. Поезд тўхтади. Ташқарида, поезд атрофида тартибсиз ҳаракат, шов-шув. Аниқ бир нарсани ажратиб бўлмас эди. Зебо елиб кирди. Бошлаб Элмуродга кўз ташлади. Елена билан кўзи тўқнашди.

— Орқадаги кийим-бош вағони ёнди. Қўрқманглар, самолёт қайтиб кетди, — деди Зебо ва югуриб чиқиб кетди.

У пастга сакраб тушди, зиналардан юриб тушишга сабри чидамасди. Санитарлар куяётган вагонда кийим-бошларни, одеялларни, яна қандайдир яшиқларни ташқарига бетартиб улоқтирарди. Қимдир ёнаётган одеял ўрамини оёғи билан тенкилайди. Вагондан сал париди хира кўзлари устига қалип қошларини уйиб тушириб Иван Иванович турарди. Зебо унинг ёнига борди.

— Майли, қизим, кишиларга зарари етмаса, майли! Ярадорлар ётган вагонга тушса нима қилардик!

— Санитар прездлигимизни билиб туриб, бомба ташлади-я! — деди Зебо.

— Эўравонда ҳаё бўлмайди, қизим. Халқаро қондалар улар учун сонларнинг чап томонига қўйилган нулдек гап. Қуруқ шакл!

— Ана келишяпти! — деб бақирди Зебо ва Иван Ивановичнинг енгидан ушлаб бир четга тортиб кетди.

Иван Иванович ўжар боладек орқасига тисланарди.

Яна тревога бошланди. Енгил ярадорлар вагондан ўзларини ташлаб, турли томонларга таралиб кетдилар. Бир бомба тушди, иккита тушди. Уч... Пулемётлар тариллади. Вагонлар ёнди, қий-чув авжга минди. Зебо ётган еридан бош кўтариб мундоқ қараса, Элмурод ётган вагон ёвяпти. Чил-чил синган деразасидан Еленанинг «Ёрдам! Ёрдам!» деган товушини эшитди. Ёнига қараб Ивап Ивановични кўрмади. У аллақаяққа ғойиб бўлган эди. Зебонинг кўзига ҳеч нарса кўринмади. Даҳшат босди. Қандайдир ички бир куч уни қий-чувлар, пулемёт тариллашлари орасидан елдириб кетди. У жон ҳолатда вагон тутқичига тирмашди. Қимдир уни оёғидан ушлаб «Чиқманг, шундоқ олов-ку!» деган эди, уни силтаб ташлади. Ўзини тамбурга олди. Аччиқ тутун бетига урди, димоғини ёрди. Пилоткасини қулоғигача бостириб, вагон ичига шониб кирди. Аллақаяри ачишди, жизиллади. Кўкраги тутунга тўлди. Ўхчиқ аралаш йўталди. Бир ярадорни Елена опичлаб эшикка судрарди. Унинг чиқиб кетишига кўмаклашди. Елена нафаси қайтиб Зебога дерди:

— У анави бурчакда!

Зебо у кўрсатган бурчакка ташланди. Ҳамма ёқ тутун. Одамни одамдан ажратиб бўлмайди. Қимдир Зебонинг қўлига ёпишиб олиб, бақирарди: «Қутқаринг!» Зебо уни судраб эшикка кетди. Йўлакда қимдир учради, унга узатди. Яна ўзи ичкарига қайтди. «Элмурод!» деб бақирди. Унга ташланди. Қучоғига босиб чиқишга интилди. Бироқ энди иложи йўқ, йўлини тўсиб кучли олов буралиб ёнарди. Деразага ташланди. У ҳам ёнарди. Элмурод оғриқдан инграрди. Инграш аралаш Зебога бақирарди.

— Мени ташла, ўзинг қоч. Барибир иккаламиз қуйиб кетамиз.

Зебо қулоқ солмасди. Тўғриси, уни эшитмасди. Унинг этаги ёнарди. Сочлари жизганак бўлган. Кўзлари даҳшат билан чақнайди. Муҳокама вақти эмас эди. Полда ётган одеядан иккитасини олиб ўзи билан Элмуроднинг устига ёпди-да, Элмуродни даст кўтариб ёниб турган эшикка қараб юрди. Аллақаяерга ўзини уриб олди. Нафаси қайтди. Одеядан устидан олиб отди, вагон тутқичига бир қўли билан ёпишди. Удалаб тушолмай, Элмурод билан қўшалок бўлиб пастга ағанади. Вагон атрофидагилардан икки-уч киши уларни кўтариб, оловдан, тутундан четга олиб кетди...

Ўқ еб яраланган киши унинг оғриғини шу онда эмас, ташти ўтгач, сезгандек, Мурзин ҳам кампирдаҳан немис билан бўлган учрашувнинг даҳшатли оқибатини бежирим малпинага тушиб ўрмонга келгандан кейин, тўғрироғи, уни кутиб олган дўнг пешона, боксчиларники спигари қийшиқ бурун, бармоқларини юнг босган немис офицери билан суҳбат қилганда билди. У дорга шошиб чиқиб, қалтис ўйин қилаётган дорбозга ўхшарди. Лекин энди кечиккан эди. У аллақачон «киндик»ка чиқиб бўлган, орқасига қайтишнинг иложи йўқ, энди бирдан-бир йўл чийриққача қандай бўлмасин ҳунар кўрсатиб йўрғалани ва ўша томондангина тушиб кетиши мумкин эди. Лекин қандай қилиб? Чийриққача омон-эсон чиқа оладими, чиққани тақдирда ҳам тинчгина тушиб ола биладими? Буни у билмасди.

Уни кутиб олган дўнг пешона, бармоқларини юнг босган немис офицери очик юз билан қўл узатди. Эски кадрдондек соғлиғини сўради.

— Жанг майдонининг яраси — солдатнинг ҳусни. Энди яхшими? Чаласи бўлса, шу ерда кўрмагандек бўлиб кетасиз, — у бир дақиқа жим қолиб, Мурзинни бошдан-оёқ кўздан кечиргандек бўлди. Кейин мамнун табассумда деди:— Эҳтимол, кунлар келарки, яраланганингиздан ҳатто миннатдор ҳам бўларсиз. Эҳтимол, шу яраланиш келажак бахтингиз учун сабабдир. Яраланиш сабаб бўлдики, мана биз учрашдик, шундаймасми? Яна шу сабаб туфайли доврўф чиқарарсиз, давлат орттирарсиз. Кишининг бахтли бўлиб кетиши учун кичик бир ҳодиса кифоя.

Мурзин унинг гапига қулоқ солиб, лазаретдаги кампирдаҳан немис билан бу иккаласи бир қолиндаги кишилар эканига шубҳа қилмади. Ана шунда ўзини ўргимчак уясига тушган пашна ҳолатида сездн. Ўргимчаклар унга борган сари кўпроқ тўр тортарди.

Дўнг пешона, бармоқларини юнг босган немис офицери — хавфсизлик хизмати обер-лейтенанти Фунфаш эди. У рус тилини мукамал билар, урф-одатларидан ҳам хабардор эди. У, Мурзинни бир хонага бошлаб кириб:

— Марҳамат, сизнинг истиқомат жойингиз шу ер бўлади. Арзингиз бўлса марҳамат, қулоғим сизда,— деди ва узоқ суҳбатлашиб ўтирди.

Унинг суҳбатлашишидан кўра, Мурзинни синчиклаб ўрганаётгани очиқ кўриниб турарди. У бирдан сўраб қолди:

— Штраф батальонда қаттиқ қийналмадингизми?

Бу Мурзин учун нутилмаган савол эди. Шундай бўлса ҳам; «деман, булар мени роса эландан ўтказишган экан» деган фикрга келди-ю, ўзини тутиб олди:

— Эркинг ўзингда бўлмагандан кейин яхши бўлар-миш!

— Пўери, дунёда эрксивликдан ёмон нарса йўқ. Ҳатто, сайрашдан оёзи тинмаган паррандани қафасга солсанг жимиб қолади. У ҳам эркинликни севади.

Мурзин Фунфашни, совет қўшинлари ва қуролларининг турлари билан қизиқса керак, деб ўйлаган эди. Йўқ, ундоқ бўлиб чиқмади. У бу ҳақда оғиз ҳам очмади. Уни Мурзиннинг шахсий ҳаёти, баъзи масалаларга қараши қизиқтирарди. Лекин бу саволларни беришдан мақсади, шуларни билиш эмас, балки ўзида бўлган ва ўзига маълум фактларни бир-бир синовдан ўтказиб олишга ўхшарди.

Ўрта ёшларда, лекин ҳусни латофатини йўқотмаган, қизили қизилга, оқи оққа ажралиб турган дундиқ бир жувон эшин тақиллатиб кириб:

— Овқат келтирсам мумкинми?— деб сўради.

Унинг Фунфашдан эмас, Мурзиндан сўраши, Мурзинни ажаблантирди. Унинг хаёлига: «Наҳотки, менинг бугун шу ерда бўлишим, шу ховода яшашим, шу жувонга ҳам маълум бўлса» деган ўй келди. Чиндан ҳам бу оқ халатли, дундиққина жувон аввалдан Мурзинга таниш-деди, унга овқат келтириб бергандек ўзини тутиб турарди, уни кўздан кечирингга ҳам қизиқмасди. Мурзин нима дейишни билмай турар экан, обер-лейтенант Фунфаш:

— Меникини ҳам шу ерга келтиринг!— деди.

Бу иккиси учун жавоб эди. Дундиқ жувон енгил табассум билан сал бош силкиди-да, чиқиб кетди. Бирпасдан кейин патнусда устига салфеткалар ёпиб овқат келтирди. Хопани ҳузурбахш ҳид тўтди. Анчадан бери тотли овқат емаган Мурзиннинг оёзи сув очди. Бу дақиқада унинг ўнг нўни ўртада турган булдор графиндаги ароқни ҳам нўрмади.

— Сизга бизнинг шнапсдан кўра ўз ароқингиз яхши, шундаймасми?— деди ароқни авайлаб ўртадан олиб, бежирим стаканларга эҳтиётлаб қуяркан Фунфаш.— Рус

ароғини яхши кўраман. Дарров иштаҳангни очади. Асли эркакбопи шу. Бизнинг виполар ё кексаликни ё гўдакликни эслатади — мужмал. Ҳаз этиб ола қолмайди.

У «қани, нима деркансан» дегандек Мурзинга кўз ташлайди. Мурзин буни пайқаб, ичида: «Ҳа, ҳали шундайми?» деди-ю, сир бой бермади:

— Нега? Сизнинг виполардан маданият ҳиди келади. Ўқимишли кишилар бопи аслида ўша.

Бу Фунфашга ёқиб тушди:

— Тўғри, ўқимишлилар учун. Лекин сиз билан менга рус «оқи» дуруст.

Мурзин, немис офицерларининг мақтанчоқлик ва маманликда ҳаммадан ўтишларини кимдандир эшитган эди. Энди пайти келганини билиб, яна шу торни черта бошлади, шу билан ҳамсуҳбатининг пинжита кирди.

— Сиз ўқимишли эмасми? Қўйинг! Бизни авом деса бошқа гап. Ароқни яхши кўриб қолган экансиз, бу авомликдан эмас, ишқибозликдан.

Обер-лейтенант анча талтайди. Ароқдан кейин илтиҳа билан овқатланди. Лекин Мурзинни ароқ дарров оёқдан тойдирди, иштаҳасини бўғиб, миясини гувиллатиб юборди. Буни анчадан бери ичмаганига йўйди-ю, ўзини туттишга уринди. Бўлмади. Буни обер-лейтенант пайқадими ёни ўзининг иштаҳага кириб кетганиданми, Мурзинни зўр бериб қистарди. Мурзин Фунфашда ёмон таъсир қолдиришдан қўрқиб:

— Заифман, — деди юраги устига кафтини қўйиб, гўё уни силаётгандай, — ҳам юракка, ҳам мияга урди.

— Баъзан шунақа бўлади, айби йўқ. Овқатдан олинг.

Фунфаш ўз овқатини пок-покиза тушириб бўлгач, «Рус ўрмони иштаҳани очиб юборар экан» деб, айбни ўрмонга қўйди-да, Мурзинга ётишни маслаҳат кўриб, чиқиб кетди. Чиндан ҳам Мурзин ўзини ёмон ҳис этарди. Ноилож диванга чўзилди. Беш минутлардан кейин идиш-товоқ учун кирган ҳалиги дўндиқ жувонни ҳам сезмади. Дўндиқ жувон стозни йиғиштираркан, «ростдан уйқуга кетганми?» дегандек унга қараб-қараб қўярди. Ҳўрттага йўталиб, товун ҳам берди. Мурзин эшитмас, бепарво, интичка ҳуштак чалиб хуррак отарди. Дўндиқ жувон мийинида кулиб қараб турди-да, кейин йўрғалаб чиқиб кетди.

Мурзин уйғонганда қоронғи тушган эди. У амаллаб бориб дераза пардасини тортиб юборди. Дераза парёғидаги ойдин шуни кутиб тургандек, ўзини бирдан ичка-

рига урди, хопани сутга кўмди. Енгил тун ҳавоси Мурзиннинг кўкрагини ҳузурга тўлдирди. У деразада ўтириб қолди. Ой кўтарилган... Дарахтлар орасидан тушган тангатапта нур енгил шамолда чайқалади. Хона олди ошпоқ нур. Пироқлар эса ой нурлари етиб боролмагандек жуда қоронғи. Мурзин, ўз келажаги ўша томонда каби, у томонга тикилиб қолди. Шу ўтиришда қанча вақт ўтди, билмади. Бир маҳал обер-лейтенант Фунфашнинг:

— Ойдин тун гаштини суряписизми? Арзийди. Бундай кўркам ўрмон тун киши умрида кам учрайди. Кўринг, қандай сирли ажиб тун,— деганини эшитди.

— Шундай...— деди.

— Рус ўрмони — хазина. Ҳам қалбингизни, ҳам ҳам-бичингизни бойнатади.

Фунфаш эшикни айланиб хонага кирди. Хованинг қоронғилигини кўриб:

— Чироқни ёқмай-а? Тун ҳуснини бузади,— деди ва аста келиб Мурзиннинг ёнига ўтирди. Тун қўйнига кўзини тикди.— Сиз, руслар ўрмон тунининг гаштини биласизлар. Мен аввал «нима учун бу одам чироқ ёқмабди» деб ўйлагандим. Энди билдим. Тун кўркини бузмай деган экансиз.

Лекин Мурзиннинг хаёлига тун гўзаллиги келмас, у ўз тақдирини ўйлаб кўнгли қоронғи эди. Чироқ ёқишни униутган эди, холос. Мурзин истамаса ҳам обер-лейтенант Фунфаш билан алламаҳалгача суҳбатлашиб ўтиришга мажбур бўлди. Бунга ўхшаган суҳбатлар яна икки кун давом этди. Учинчи кун Фунфаш кўзойпақ таққан, узун, ориқ ва ингичка бир майор билан кириб келди. Унинг аллақим билан уришиб аламини ололмай юрган кишидек авзойи бузуқ. У Гитлерга тақлидан шундоққина бурпе остига кичик мўйлов қўйган, кекирдаги туртиб чиққан киши эди. Майор кириши билан Мурзиннинг юзига эмас, нима учундир оёғига қаради. Қўлларини галифесининг чўнтақларига чуқур тикиб, бетакаллуф хона тўридаги диванга ўтиб ўтирди, дарров ёнидан папирос чиқариб чекди. Ҳеч кимни таклиф ҳам этмади. Унинг хатти-ҳаракатлари «бу ер менинг ўз уйим, нима истасам шуни қилишим мумкин, бу ерда хўжайин менман» деган маънони ифодаларди. У оғзига тутун тўлдириб лунжини шиширди-да, нақ этиб очиб юборди. Чалиштириқли оёғининг панжаларини ўйната бошлади. Ҳамон ҳеч кимнинг юзига қарамай, деди:

— Демак, биз билан бир ёқадан бош чиқаришга қарор қилдингиз! Бу яхши. Ҳақиқий йўл — шу. Табриклайман. Биз кишилар хизматини қадрлашни биламиз. Бу томондан хотиржам бўлинг.

У хопани энди кўраётгандек кўздан кечирди-да, обер-лейтенант Фунфашга немисчалаб нималардир деди. Шу хопани кўздан кечиришда буюмлар қатори Мурзинга ҳам бир назар ташлаб ўтди.

— Нега иштаҳангиз йўқ? Сизнинг соғлигингиз бизга керак. Кўнглингиз туссаган овқатни айтинг, қилиб берадилар,— деди майор бир неча вақт ўтиргач бирдан.

Мурзин унинг обер-лейтенант Фунфаш томонидап хабардор қилинганини дарров англади. Яна орага сукут чўкди. Фунфаш билан Мурзин ҳамон хона ўртасида тик туришарди. Бунга майор парво ҳам қилмасди. Кўринишдан обер-лейтенант Фунфаш «охири хайрли бўлсин» деган ўй билан бутун диққатини хўжайиннинг оғзига, ҳаракатига тикиб турарди. У қимир этмас, гўё михлаб қўйилган.

Майор яна Мурзинга бир-икки назар ташлади-да, «Шундай!..» деб ўрнидан қўзғалди. Дераза олдига келиб, ташқарига қаради. Ҳуштак чалиб туриб қолди. Кейин бирдан ҳуштак чалишдан тўхтади-да, орқасига шартта бурилиб, Мурзиннинг кўзига тик қаради. Ҳар вақтдагидай русчани ямлаши билан деди:

— Сиз билан машғулоти обер-лейтенант Фунфаш олиб боради.

Шундан кейин Фунфашга «машғулотингизни бошлашингиз мумкин» деган маънода алланималар уқтириб, хайрлашмай чиқиб кетди. Уни эшиккача кузатиб чиққан Фунфаш қайтиб келяб, аввал пешонасини, юзини, кейин бўйинларини артди. Шу маҳал Мурзин унинг бўйини эмас, ҳатто бармоқларидаги ювглариининг ости ҳам терлаб кетганини кўрди. «Демак, бу майор катталари экан» деб қўйди кўнглида Мурзин, лекин сўрашга ботинмади. Деразага бир қараб, майор кўздан ғойиб бўлгач, обер-лейтенантнинг ўзи сўз қотиб қолди:

— Бошлиқ. Гиммлерда адъютант бўлган. Калтенбрунернинг эркаси.

Шу кундан бошлаб обер-лейтенант Фунфаш Мурзин билан радиоалоқа, сурат олиш ва шифровка ишлари юзасидан машғулот ўтказа бошлади. Машғулот маълум соатларда борарди. Бўш вақтларда ўрмон кезишар, ўз-

ларидан унча нарида бўлмаган кичик кўлдан қармоқ билан балиқ тутишарди. Фунфаш унинг ҳамिशалик йўлдоши эди. Улар фақат тундагина ажралишар эдилар. Бир ҳафта ичида Мурзин турган ерининг қандай жой эканини яхши билиб олди. Бу ер каттагина ўрмоннинг очиқ майдони бўлиб, урушгача бу ерда ё болалар санаторияси бўлган ёки ўрмончилик бошқармаси жойлашган. Бу ерда катта, яширин иш олиб берилаётганига шубҳа қилмай қўйди. Буни Фунфаш ҳам гап орасида шипшитиб қўйди. Унинг айтишича, бу беш километр атрофида аҳоли яшамайди, борлари ҳам кўчириб юборилган. Атрофда айғоқчи постлар бор. Улар ўзи истиқомат қилиб турган бино анча наридан тижали симлар билан уч қатор ўралган. Симларга товуш берадиган банкалар осиб ташланган. Ҳатто тунлари электр токи юритиб қўядилар. Дарвозада икки қаватли пост туради. Унинг икки ёнига доимий пулемёт ўрнатилган бўлиб, қошидан солдат жилмайди. Бу ерга кирувчи пропускадан ташқари, яна ўша кун учун тайинланган паролни ҳам билиши керак. Шунга қарамай, бу ерга турли маркали усти очиқ ва ёниқ машиналар тез-тез келиб-келиб туради.

Буларнинг барчаси Мурзинга жуда қизиқ туюларди, қандай қилиб бу ерга келиб қолганига ўзи ҳайрон эди. У лазаретда кампирдаҳан немис билан суҳбатлашганда унинг оқибати бунчалик даҳшатли бўлишини сира-сира хаёлига келтирмаган эди. У: «Мени бирорта заводга ёки ўзларига керакли ишга қўяр, пайти билан атроф-теварақни ўрганиб, кейин қочарман, фронтни бирор еридан ўтиб, ўз қўшинимизга қўшиларман, ҳеч бўлмаса партизанларга ўтиб кетарман» деб хаёл қилган эди. Йўқ, у ўйлаганча бўлиб чиқмади. У, бу даҳшатли ўргимчак уясига туншиб қолди. У келиши билан ювинтирдилар, кийинтирдилар. У кийиниб чиқини билан Фунфашнинг: «Либос — инсоннинг илк паспорти!» дегани эсида. Кейин автобиографиясини ёздириб олдилар, қандайдир формали қоғозларга қўл қўйдирдилар. Ана шундагина ҳалигача қошида ўрмалашиб юрган обер-лейтенант Фунфаш ўз огъини айтиб у билан тапшиди, шу-шу ундан ажралмайди. У ёлғизгина машгулотлар ўтказувчи муаллим эмас, уни кузатиб юрвчи киши ҳам эди. Бу аввалига Мурзинга ёқин-қирамади — «Ишонмасанг, хизматга олиб нима қиласан?» Йўқ, кейинчилик ўрганиб кетди. Обер-лейтенант бўлмаса зеркиб қолаётгандек. Чунки шундай катта бинода у ҳеч

кимни кўрмас, фақат постда турган немис солдатлари-ю, ошда-сонда у ёқдан-бу ёққа ўтган офицер кўзга ташланиб қоларди. Келгандан буён икки мартагина анави кекирдаги туртиб чиққан майорни кўрди. Мурзиннинг саломига такабсуруна бош қимирлатиб ўтиб кетди. Фунфаш: «Уни неча марта кўрсанг, шунча салом бер. Бу керак» деб кўз қисганди. Бу гал майор унинг йўлини тўсиб чиқди. Саломига аяк олмай, ўзи билан бошлаб бир хонага олиб кириб кетди. Бу унинг кабинети эди. Хонанинг тўрига фил оёқли вазмин, катта стол қўйилган, устига кўк мовут ёпилган. Бир четда радиоприёмник. Икки-учта телефон. Кабинет ўртасига тўшналган гилам поёндоз тўғри фил оёқли столга олиб боради. Икки деразанинг ҳам ташқаридан, ҳам ичкаридан пардаси бор эди. Девор остига қўйилган қатор стулларга пушти жиякли оқ гилофлар кийдирилган.

Майор шошинқираган қадамлар билан фил оёқли стол орқасига ўтиб ўтирди. Мурзинга ўтиришни таклиф этди. Мурзин шундоқ дераза остидаги стулга ўтирди.

— Мана бу томонга ўтинг!— деб майор дераза йўқ томони кўрсатди.

У бир-икки савол бериб ҳол-аҳволини сўрагач, кейин машгулотларига ўтди. Приёмник ёнида турган фотоаппаратни олиб уни имтиҳон қилди. Радиоалоқа ва шифровка ишлари юзасидан бир неча саволлар берди. Мурзиннинг жавобларидан қафоат ҳосил қилдими:

— Фунфаш билан дурустмисиз? Касби демаса, ўзи уч пулга қиммат одам, ўлғудай ифлос, маҳмадона, мақтанчоқ,— деди.

Майор яна бир-икки савол берди.

— Парашютдан ташлаганмисиз?— сўраб қолди бирдан. Мурзиннинг жавобини савлатли кўзойнагининг тепасидан қараб кутди.

— Йўқ.

— Бу сизда жуда авж олган спорт-ку, тўғриси, ҳарбий машқ-ку?

— Ёзилмадим, нечундир қизиқмаганман.

— Қизиқадиган жойи ҳам йўқ. Юқоридан пастга ташлаш катта санъат эмас. Пастдан юқорига бўлса эди, бу бешқа гал. Самолётда учганмисиз? Вассалом. Бу ёғи енгил.

Майор, Мурзинни кабинет эшигигача кузатиб, писанд қилмагандай кулисимон сўраб қолди:

— Нега официанткангизни урдингиз?

Мурзин ҳеч нарса деёлмай қолди. Қизаринқиради. Майор ортиқ жавоб кутмай, кулгига ўхшаган бир нарса-ни юзига чиқариб, деди:

— Шимол ёввойи айигисиз-да, ҳар вақт ёввойилигингизни қиласиз... Майли, бошқасини берамиз.

Воқеа бундай бўлган эди:

Дўндиқ жувон — официантка кириб-чиқиб юриб, Мурзинга суркаладиган бўлиб қолди. Гапирганда кулар, ҳар сўзида бир қичиқ қиларди. Баъзан тўла, сўлқилдоқ кўкрагини унинг елкаларига атай тегизиб туриб, қулоғига оддий сўзларни пичирларди. Бир гал қулоғига гапираман деб ўпиб қочди. Бир соатлардан кейин яна кириб, ҳеч нарса қилмагандай овқат қўйиб кетди. Кечқурун дераздап ташқарига қараб ўтирар экан, у ўтиб кетаётиб, кўзини қисди, лабини гунча қилиб чўччайтирди. Қайтиб ўтишида ўниш аломатини қилди.

Мурзин кечки овқатни аллақачон еб бўлган, идишларини олиб кетиш пайти ўтиб кетган бўлса ҳам, ҳадеганда кирмади. Қош ҳам қорайди. Ҳалигина юксак, новча дарахтлар ичида шамдек лип-лип этиб турган шафақ сўнди. Қоронғилик чўкди. Лекин Мурзин одатдагидек чироқ ёқмай (у чивиндан қўрқарди) ёлғиз ўтирарди. Бир маҳал дўндиқ жувон кириб келди.

— Вой, мунча қоронғи,— деди у остонадан ҳатлаб,— идишларимни қанақа қилиб йиғиштириб оламан.

— Мана ҳозир чироқ ёқаман,— деб Мурзин интилган эди, жувон «Йўқ, йўқ, керак эмас» деб қаршилиқ билдирди.

— Қандай яхши, ҳамма ёқ қоп-қоронғи!— деди жувон Мурзиннинг қошига келиб.— Маъшуқаларингиз эсингизга тушаётгандир-а! Ё тушмаяптими? Тушмаётгандир? Қоронғи сирли ишларни киши ёдига солади. Сизга ҳам шунақа бўладими?

Жувон суркалиб бориб Мурзиннинг елкасига бошини қўйди. У дир-дир титрарди. Унинг товуши ҳам титраганини Мурзин боя гапирганда пайқаган эди. Жувон зўр бериб, «бераҳмсиз, инсофингиз йўқ» дерди, унинг қўлини гижимларди, қисарди, титрарди. Унинг нимага шама қилаётганини Мурзин сезиб турарди. Қанча қилмасин бўлмади, юрак уриши тезлашди, тиззаси зириллаб, кўз олди жимирлашиб кетди. Аста у томон бурилди. Жувон худди шуни кутиб тургандек «Бағрингизга тортиб қучоқлашни:

ҳам билмайсиз-а!» унга ўзини ташлади, титраган дудоқлари билан Мурзиннинг лабига ёпишди. Унинг нафаси тиқилиб энтикарди. Мурзин ҳам энтикиб, шу дақиқада бутун оламни унутиб, дўндиқ жувонни бағрига тортганда жувон инграб юборди, қовурғалари қирсиллади. Жувон Мурзиндан чаққонроқ ҳаракат қиларди. Лабларини сўриб узиб олай дерди. У бирпас ёниқ бўсадан ўзини тийди-да, Мурзиннинг мушукникидай чақнаб турган кўзига боқди:

— Ўзингизни ортиқ қўйпаманг,— деди у ва дераза пардасини аста туширди...

Шу кундан бошлаб жувон Мурзинни ўзиники қилиб олди. Ҳар кирганда бир янги карашма, қичиқ билан чиқиб кетарди.

Бир куни Мурзинни бошлиқ чақириб қолди. Қайтиб келса, обер-лейтенант Фунфаш жувон билан неманидир жиддий гаплашмоқда. «Фунфашнинг бу жузонда нима жиддий гапи бор экан?» деб қизиқсиниб қолди, ундан кейин дўндиқ жувоннинг келгандан бери фақат энди сокин ва жиддий туришини кўрган эди. Оёқ учида даҳлизга кирди-ю, хонага қулоқ солди.

— Хўш, қалай?— деди Фунфаш.

— Яхши, қўлга олдим,— жавоб қайтарди жувон.

— Бу томони сизга керак, анави томонини гапиринг. Юраги тозами?

— Ҳали синаб кўрганим йўқ.

— Иссиқ кучоғида эриб, ишни эсдан чиқарибсиз-да.

Жувон жавоб қайтармади. Бирпасдан кейин Фунфашнинг «Тезлатинг!» дегани эшитилди. У Мурзинни пайқадими ёки ўзичами, бир-икки йўталди, оёқ товушлари эшитилди. Мурзин кирганда жувон тушлик овқат сузарди. Чиқиб кетаётиб, Мурзинга қичиқ билан кўзини қисди.

Мурзин ароқ тўлдирилган қадаҳга қўл узатаркан, Фунфаш кулиб деди:

— Қичиғ-а? Қучоққа тортяпсизми? Ўзи ҳам сизни деб ўлиб юрибди-да. Турган-битгани поз-карашма,— у бир зарб билан қадаҳни бўшатди, вилкага закуска илди, аммо оғзига солмай, сўзида давом этди.— Мендан сизни сўраяпти, кўнглини олсам майлими, дейди. Ихтиёринг, дедим. Бўш келманг, Мурзин, ўладиган дунёда сизу биздан нима қолади — ўйнаб-кулганимиз-да!

— Хўжайин билиб қолса, тагин...— Мурзин жўрттага мужмал гап қилди.

Фупфаш закуекани оғзига тўлдириб, юнг босган бармоқлари билан қошиқ олди.

— Хўжайин билса эмиш. Бунақа ишлар бўлмасин деса, ёш жувонларни ишга олмасди: Ўзиникини кўрсанг, бир дунё қичиқ, диркиллагангина. Бир офицеримиз кўз ташлаган экаи, бахтини қора қилди. Бўлмаса, ўзи ҳеч нарсага ярамайди. Ёш жувон учун кучли билак ҳам керак-да! Лаббай?— У яна уриштириб ароқ ичди.— Хўжайин буларни жўрттага сақлайди. Сизга ўхшаган ёшларнинг хаёли чувалмасин, шаҳвати миясига тешиб кетмасин, деб олиб қўйибди, ҳа, бу ёғини ҳам билиб қўйинг. Кўп тортинчоқ бўлманг.

— Шуни хотинларнинг ўзи ҳам биладими?

— Бўлмасам-чи! Билмаса, сизга ҳар қадамда бир қичиқ қилармиди! Ё сизга қилмайдими? Қилар!

Мурзин эса шу лаҳзада бу жувонлар ёлғиз йигитлар кўнглини овлаш учунгина эмас, бошқа вазифаларни бажаришлари, Фупфашнинг жувон билан қилган суҳбати ҳақида ўйлаб ўтирарди. Энди дўндиқ жувон билан бундан буён қандай муомалада бўлишни ўйларди. Уни тўғридан-тўғри ҳайдаб юборса, бир нарсани сезган бўлади, сўрасалар очиқ айтиши керак, у билан алоқасини узмаса панд бериб қўйиши мумкин — ахир илонни қўйинга солиб бўлмайди-да!

— Шу жувон ўзи, ким, немисми?— сўради Мурзин.— Гусчани яхши билади.

— Буни-ку аниқ билмайман, лекин бунақаларнинг кўпи сизнинг революциядан қочган муҳожир оилаларидан, икки тилни ҳам билинади.

Овқатдан кейин ҳазми таом қилиб иккиси кўлга кетишди. Узоқ балиқ тутишди. Нима учундир бугун балиқлар патир-путур тушарди, олти қармоқдан олиб улгуришмасди. Сув тиниқ, енгил шамолдан сув бети барра тусига киради. Қирғоқдаги қамишлар чайқалиб, уқнар бошларини тўзитади, сирли-сирли шивирлашади.

— Балиқ шўрва қайнатишни биласизми?— деб қолди Фупфаш.

— Ҳа,— деди Мурзин ва анчадан бери қизиқиб юрган бир нарсани шу маҳал сўрашга қарор қилди,— бизнинг томонларда бўлганмисиз дейман-а?

— Бўлганга ўхшайманми?

— Балиқ шўрвани яхши кўришингиздан бўлганга ўхшайсиз.

Обер-лейтенант Фунфаш бир дақиқагина жим қолиб, сув бетида лициллаётган пробкага кўзини тикди-да, ўйлаиб кетди. Мутахассис сифатида ўттизинчи йилларда ёлланаиб Совет Иттифоқига кетгани, Уралдаги кўн катта заводларда ишлагани, жосуслик ва қўпоровчилик ишлари олиб боргани, қўлга тушай-тушай деб қолганда бир амаллаб қочиб улгургани — ҳамма-ҳаммасини шу бир неча дақиқада хаёлидан ўтказди. Оғир бир уф тортиб:

— Бўлганман, дўстим, бўлганман. Ҳаммасини кўрганман. Озмунча соғлигим, асабимдан ажралган эмасман у томонларда. Мана бу қирчапғи майорлар нима кўрибди. Оқина-оқайнигарчилик билан унвон, мансаб олиб юрибди-да. Кўрсликдан бошқа на илми, на ҳунари бор. Ҳамма ишни биз қиламиз. Сизга ўхшаганлардан озмуңчаси кўлимдан ўтганми! Шу кунда бештаси бор.

— Шу ерда-я? — ажабланиб сўради Мурзин.

— Соддасиз, дўстим, соддасиз. Шундай бино, шунча ашқол-дашқол, шунча одамни ёлғиз сиз учун тутадими!

Сирни фон қилиб қўйганини тушундими, Фунфаш бошқа ҳеч нарса демай, ўзининг СССРда кўрган-билганларини ҳикоя қилишга ўтиб кетди. Улар зонага қайтганда кеч кирган, кечнинг салқин шабадаси бевақт саргайган баргларни шарт-шарт узиб ерга отарди. Қушлар кундуз билан шошиб-пишиб чуғурланганича хайрланарди.

Мурзинни «ўзиники» қилиб олган дўндиқ жувон ижозат сўрамаёқ овқат олиб кириб столга қўйди. Чироқ ёқди, патнусни бўшатиб олиб, Мурзинни овқатга таклиф этди. Энди эркаликка ўзини чоғлаган эди, Мурзиннинг кўзи қизарганини сезиб қолди:

— Йиғладиңгизми? Нега?

— Менми? Йўқ, — ўзини дадил тутди Мурзин, — бу чивинларнинг қўлидан менмас, сизни ҳам йиғлатиш келади. Бошқа жой қуриб қолгандай, кўзимга ўзини урса бўладими. Боядан бери қичишади. Қараң-чи, шишибдими?

Дўндиқ жувон унинг кўзини чироққа солиб қаради. Эркалик қилиб кўзларини силлади:

— Уна чивинни тутиб қўймабсиз-да, нақ кўзларига илға тикардим. Қуриб кеткур, келиб-келиб сизга ёпишадими! Анави солдатларга ёнинсин, фашистларга ёпишин, наҳот сизнинг кўзингизга кирса!

— Нима-дедингиз? Фашистларга?! Яна бир такрорланг! Йўқол! Йўқол! Йўқол, партизан! Большевичка!

Мурзин асабдан титраб бориб, унга мушт кўтарди, лекин урмади, бўралаб сўкди-ю, эшикдан итариб чиқарди.

— Бу ерда энди изингни кўрмай, энди кирсанг нақ ўғиб ташлайман! — деб қолди кетидан.

Ҳодисанинг бунчалик тус олишини кутмаган жувон эсакираганича маст одамдек гандираклаб, мурдадай қути ўчиб чиқиб кетди. Идишларни йиғиштиргани бошқаси кирди. Буниси вазмин эди.

Бир кун қоқ тушда Мурзинни машинага солиб, аэродромга олиб бордилар. У ерда бир офицер парашютдан сакрашни ўргатди. Вишкадан ўзи ташлаб кўрсатди. Кейин Мурзин сакради. Кечгача бу машқ бир печа марта такрорланди. Кун оққанда улар парашют билан самолётга ўтирдилар. Самолёт осмонга кўтарилиб, аэродром тенасида бир-икки айланди. Учувчи кабинаси тепасида кўк чироқ энди. Мурзинни сакрашга ўргатган немис самолёт эшигига келиб «Кузатинг мени» деди-да, ўзини ерга отди. Унинг соққадек думалаб кетганини, салдан кейин ошпоқ чодир унинг гавдасини кўрсатмай қўйганини, у оқ чодир чайқала-чайқала тушиб бораётганини бемалол кузатиб турди. Самолёт яна бир доира ясаб, ҳалиги кўк чироқни яна ёқди, Мурзин ўз устози сингари, энганиб келиб эшик четини тутди. Лекин ташлашга юраги дов бермай бир неча лаҳза туриб қолди. Самолёт мўлжалдан ўтиб кетди. Учувчининг гудуллаб сўкингани эшитилади. Бу сакраш қапчалик қўрқувли кўринмасин, Мурзиннинг кўнгли равшан, ёруғ эди. Гўё шу сакрашгина бугун машаққатлардан қутқарадиган, муродига етказадиган бўлиб кўринарди. Шу лаҳзада у юрагининг қўрқувданми, севишданми ураётганини аниқ билмасди. Иккиси қўшилиб кетган эди. Яна кўк чироқ энди. Мурзин кўзини чирт юмиб сакради. Парашют очилиб, лапанглаб, тушиб бораётгандагина ўзини тутиб олди, атрофга кўз ташлади. Осмон-эсон қўнди. У зонага қайтиш учун машина олдига келганда Фунфашнинг ёнида савлатли кўзойнагини йилтиллашиб ориқ майор ҳам турарди...

— Бу катта саъват эмас демовдимми? — деди Мурзинга у ўзининг кабинетигаги суҳбатчи эслатиб. — Яна бирикки сакрасангиз кифоя. Кейин, парашютчиман, десангиз бўлади.

Мурзин зонага қайтгач, ўзини қўйгани жой топмай қолди. У беҳад хурсанд эди. Демак, Фунфашининг айтгани тўғри, у немис разведкасининг агенти сифатида герман-совет фронтининг орқасига ташланади. Бу кун яқин. Мана, парашютда ташлашни ҳам ўргатдилар. Энди нима қолди? Топшириқ бериш. Буни ҳам берадилар, кейин хайр-хўш. Лекин ундай бўлиб чиқмади. Эртасига яна аэродромга олиб кетдилар. Кечаги машқ — сакраш давом этди. Бугун у икки марта самолётдан ташлади. Кечқурун у билан ҳеч кимнинг иши бўлмади. Ҳатто Фунфаш ҳам сўнги кунларда унинг олдига кам кирадиган, бу атрофда кам кўринадиган бўлиб қолди. Мурзин буни «бу менга ишонганларидан» деб тушунди. Чиндан шундай эди. Унга энди ишонардилар, айниқса дўндиқ жувон воқеасидан кейин, шубҳасиз, ишонадиган бўлиб қолдилар. Ҳа, айтгандек, у дўндиқ жувон қаёқда? Нега кўринмайди? Оберлейтепант Фунфашдан сўраганида «Соғиндизми?» деди-ю, матполи кулиб қўя қолди — демак яна кимнингдир пинжигга кириб, сув илондек жилпаглаб юрбди. Ахир Фунфаш «сен бу ерда ёлғиз эмассан» дейди-ку.

Кечқурун ориқ майор чақириб, кўзойнаги тепасидан қараганча, олган машғулотларини синовдан ўтказди.

— Ҳеч қандай саволингиз йўқми? Тортинманг, сўраб олинг. У ерда бу ердагидек ўргатувчингиз бўлмайди.

— Ҳозирча ҳаммаси равшан.

— Ҳозирча эмас, келажак учун ҳам ҳаммаси равшан бўлсин.

Мурзин индолмади. Чиндан ҳам ҳамма нарсани била-дими, ўргатганлари ёдидами, айтолмасди. Бир неча кунки, унинг хаёли бошқа нарсалар билан банд. Бу — у томонга омон-эсон тушиш, Анна Ивановна билан учрашиш. Шундан бошқа нарса унинг хаёлига келмас, қулоғига кирмас эди.

— Демак, мамнунсиз, ҳамма нарса равшан. Бу яхши, — салмоқлади у. Кейин бирдан: — Сизга юклатиладиган вазифанинг жуда масъулиятли эканини биласизми? — деди.

— Йўқ.

— Парашютдан сакрашга ўргатишимиздан ҳам пайқамадингизми?

— Парашютдан кўп томонга, ҳатто кутилмаган ёққа сакраш мумкин, — кулги билан ўзини гўлликка солди Мурзин.

— Ҳз ватавингизга сакрайсиз,— деди майор, у сўзини тугатиши билан хўмрайгандек жиддий. Папирос тугатди. Лунжига тутун тўлдириб, шиширди-да, кейин чиқариб юборди. Тутун шунчалик қуюқ эдики, ундан юзи мурданикига ўхшаб кетди, савлатли кўзойнагига қиров қўнгандек бўлди.— У ерда бизнинг кишимиз бор, у билан боғланасиз. У сизни ишга жойлайди, топшириқ беради.

— Мен ҳарбий ёшдаман-ку?— ажабланди Мурзин.

— Пул ҳар қандай қулфга тушадиган калит. Тушундиргимми? Тафсилотини учин олдида оласиз. Менга саволингиз борми? Эртага тунда учасиз, тайёрланинг.

Мурзин бу бир кунни қанақа қилиб ўтказишни билмай қолди. Кун бўйи унинг ёнидан Фунфаш ажралмади. Унда батын парсаларни сўраса, у жавоб бермас, елкасини қисар, ёки «майор билади» дер эди. Унинг ташвишланаётганини Фунфаш яққол сезарди. Бир маҳал Мурзин сўраб қолди:

— Ёлғиз ўзим учаманми?

Фунфаш аввалига елкасини қисиб турди-да, кейин:

— Ёлғиз бўлмасангиз керак,— деди,— юрагингиз увушмасин. Бундай ишда асли ёлғиз бўлиш яхши.

— Сабаб?— тушунмади Мурзин.

— Ким билади, шерикларингиз қандай кишилар бўлади, у томонда панд бериб қўйиши мумкин.

— Ундай бўлса ёлғиз учаман.

— Бу сизнинг ихтиёрийгизда эмас,— мийиғида кулди дўнг пешоналарини йилтиллашиб Фунфаш.

Қоронги туниши билан майор, Фунфашни чақириб қолди. Бепарво ўтирган Фунфаш титраган қўллари билан ўзига оро бериб, елиб кетди. Мурзин «ҳаракат бошланди» деб қўйди ичида. Обер-лейтенантни орқасидан кузатиб қолди. Унинг йўл-йўлакай кителени текислаб йўрғалашига кулгиси қистарди. Мунча қўрқмаса, Азроил бўлиб жонини оладими? Ҳа, у ростдан ҳам майорнинг ўзидан эмас, унинг совет-герман фронтига юбориб қўйишидан қўрқади.

Фунфаш кириши билан майор унинг юзига қарамай сўради:

— Хўш, қандай янгилик бор?

— Эскича,— тик қотиб, фақат лаби билан деди Фунфаш.

— Инновса бўлади, шундайми?

— Бу саволга жавоб беролмайман, жаноб майор, — Ёлворгандек сал букчайиб жавоб қайтарди.

— Эртаю-көч бирга бўлган сиз билмасангиз, ойда бир кўрган мен биламанми?

— Одам боласининг оласи ичида бў...

— Бас! Бас! Ваз ахтарманг. Тайёрмисиз?

— Тайёр, жаноб майор! — деди бу гал дадил Фунфаш.

— Чақиринг уни!

Фунфашнинг орқасидан кирган Мурзин гилам поён-дозга бир қадам қўйди-ю, тўхтади. Майор унга бир назар ташлади-да, стол тортмасидан қоғоз олиб, уни лаб пичирлатиб ўқиди. Фунфашни чиқиб кетишга ишора қилди. Ундан кейин столи айланиб ўтиб, Мурзиннинг елкасига ўликниқидай қонсиз, томирлари ўйнаб кетган қўлини қўйди, жилмайди.

— Марҳамат, йигит, — деди унга жой кўрсатиб, — биздаги сафарингиз тугади. Душманларча учрашиб, дўстларча хайрлашамиз. Аминман, ўз хизматларингиз билан ташаккурларга сазовор бўласиз. Ғалабадан сўнг учрашамиз, албатта учрашамиз!

Шундан кейин Мурзинга йўл-йўриқ берди. Қаерга бориши, ким билан учрашуви, пароль, ўзи билан олиб кетажак пулнинг миқдори, алоқа аппарати ҳақида гапирди.

— Пулнинг ўн мингини ўзингизда қолдиринг. Шунинг ичида сизнинг уч ойлик маошингиз ҳам бор. Шаҳарга чиқмаганингиз учун қўлингизга бермаган эдик, энди айш қиласиз, қолганини Виктор Викторовичга топшинг. Хат ҳам унга. Сиз ҳали ёшсиз, тажрибангиз кам, шунини унутмангки, бизнинг ишда қоғозга ёзишдан кўра хотирага ёзиш афзалроқ. Имкон борича, ҳаммасини ёдда сақлаш керак. Хотира ҳеч нарсаини йўқотмайдиган, эзмайдиган, кўзга ташланмайдиган, қўлга туширмайдиган тилла сандиқ. У ёнмайди ҳам, чўкмайди ҳам. Ҳар вақт ўз тақдирингиз ҳақида камроқ ўйланг. Аца шунда юриш-туришингиз, гап-сўзингиз, ранги рўйингиз ҳеч нарсаини ифода этмайди, кишиларда шубҳа туғдирмайди, хотиржам бўласиз.

— Қани энди бу ёққа марҳамат! — У ўзи кабинет бурчагида турган кичик, думалоқ столга йўл бошлади. Графин устидаги салфеткани олиб, икки стаканга вино қуйди. Бирини Мурзинга узатди: — Марҳамат! Душманларча

учрашиб, дўстларча хайрлашаётганимиз учун! Муваффақият учун! Оқ йўл!

Майор ҳамроҳини кутиб ўтирмай, қадаҳни ориқ юзида жуда катта кўринган, юпқа лабли оғзига ағдарди, олма тишлаб закуска қилди. Нечўндир савлатли кўзойнагини тузатиб қўйди.

— Энди боринг, Фунфаш кутиб тургандир,— деди унга ингичка-ингичка бармоқли нимжон қўлларини узатиб. Кабинет эшигигача кузатиб қўйди.

Чиндан ҳам Фунфаш уни кутиб турар экан, кириши билан:

— Мунча хаялладингиз? Майор цицеронлик қилди, дейман. Қани бўлинг, мапа бу кийимларни кийинг. Хужжатишгиз чўнтагида. Мана бу тўппонча, ҳар эҳтимолга қарши,— деди у ва унинг олдига кийим-бош ва тўппонча қўйди,— пул билан ашпаратни аэродромда берадилар. Тўппонча ўқлоғлик.

— Бир жуфт граната ҳам бўлсайди,— деди Мурзин кийинаётиб.

— Ёимага? Жангга кирмоқчимисиз?— дўнг пешонасини йилтиллашиб кулди Фунфаш.

— Тўппонча ишламай қолса, бирор ҳалокат бўлиб йўқотиб қўйсам, дуч келган кишига қўл кўтараманми? Ёим билади, олдинда мени қандай ҳодисалар кутяпти?

— Ваҳима қилманг. Учинингиз яқинлашган сари юрагингиз пўкиллаяптими? Дадил бўлинг! Ҳеч нима бўлмайти!— деди Фунфаш ва хонадан чиқиб кетди. Бирпасдан кейин иккита граната билан кириб келди.— Марҳамат, хўжайини рози!

Улар аэродромга борганда кун бўйи кўкда нурсизгина сузиб юрган ой энди ботган, юлдузлар кўк юзида ўз кўркини кўз-кўз қиларди. Ана бири шўхлик қилгандек жойидан кўчиб, тилла ип тортди-да, бошқа бири кетидан қувиб кетди. Тун сокин. Ана шу сокинликнинг ўзи товуш бераётганга ўхшайди. Мурзин ана шу сокинликни тинглаб, унга қулоқ солиб ўтирар экан, севинишини ҳам, қайғуришини ҳам билмасди. У қоп-қоронғи тунда нотаниш кўчадан биринчи марта кетаётган кишига ўхшарди. Улар гуриллаб турган самолёт қошига боришди. Бу ерда ориқ, узун ва ингичка майор ва яна бир офицер бор эди. Улардан сал орқароқда мотоцикл турарди. Унинг олдида бир киши нима биландир машғул эди. Мурзинларни кўриши билан, у бир маска келтириб Мурзинга тутди.

Ориқ майор «Кийинг!» деди. Улар самолётга чиқипди. Унда яна беш киши маскада ўтирарди. Фақат Фунфашдагина маска ва парашют йўқ эди. У кузатарди. Мурзин дарров «булар ҳам менга ўхшаганлар экан, бир-биримизни таниб қолмаслигимиз учун бу пиқоб» деган фикрга келди, Фунфаш кўрсатган ерга ўтирди. Салдан кейин мотор яна бардамроқ гуриллади, самолёт бир лопиллаб юриб кетди. Мурзиннинг юраги гуп-гуп ургандан самолёт қачон ва қаандай қилиб ердан кўтарилганини билмай қолди. Ўн минутлардан кейин Фунфаш:

— Сиз биринчи ташлайсиз, — деди.

«Нима учун?» деди ўзинча ичида Мурзин, дарров жавоби ҳам дилига келди: «Булар мендан кўра ичкарироққа ташланса керак», шу фикр бошига келди-ю, у жойидан кўзгалди.

— Қаёққа? — сўради Фунфаш.

— Хожатхонага!

— Хув ана, орқада, тезроқ!

Мурзин орқага ўтиши билан беихтиёр титрай бошлади. Фурсат ганимат. Томчи томиб бўлгунча дарё оқиб битадиган. Юзи ўзгарди. «Яхши ҳам маска бор!» деб қувонди. Титраган қўллари билан иккала гранатага ҳам запал солиб қўйди. Ўзини аранг босиб жойига чиқиб ўтирди. Чўнтагидаги гранатани ушлаб-ушлаб қўярди. Самолёт бир қанотини қийшайтирди, доира ясай бошлади.

— Қани туринг! — деди Фунфаш Мурзинга. — Етдингиз!

Гранаталарни чапгалида тутамлаганича Мурзин жойидан кўзгалди. «Ҳаф сеними!» дегандек Фунфашга бир қараб қўйди. Эшикка яқинлашиб, икки гранатани устма-уст самолёт ичига иргитди-да, ўзи шўнгиб кетди, фақат обер-лейтенант Фунфашнинг «А... а... а!» деб қичқиргани қулоғида қолди.

Самолёт сайҳонлик тепасида бир доира ясаб, кейин бирдан қора, тўқ сариқ аланга чиқарганича шўнгиб кетди. Мурзин парашютда тушаётиб буни аниқ кўрди ва ҳоғиржам бўлгандек эркин нафас олиб сойликка тушди. Лекин бирдан бошланган қий-чув уни шошириб қўйди. Унинг назарида оломон бостириб келарди. Йиғиштираётган парашюти ҳам қўлидан чиқиб, жонҳолатда қочиб қолди. Орқасидан кишиларнинг «Тўхта! Тўхта!» деган товуши барала эпитиларди. Бу Мурзинни бат-

тар қўрқитди. Қўли тўнпонча қинига борганини ва унда тўнпонча олиб, ўқ узганини ҳам билмай қолди. Лекин ўқнинг қаёққа кетганини сезмади. Сал ўтмай оломон олдидан тўсиб чиқди. Ноилеж қолган Мурзин «Ўзимиз-никиман! Ўзимизникиман!» деб қўл кўтариб, орқасига чекина берди. Илдам етиб келган оломон уни ушлаб, қўлларини орқасига чандиб ташлади. Кимдир бир-икки мушт тушириб қолди. Кимдир йўғон, ҳокимона товуш билан нўписа қилди:

— Эсингни йиғ, халойиқ, қизишма. Эҳтимол бу зўр жосусдир, кўп чигал ипларнинг учини топиб берар. Тегма!

Халқ қий-чуви тингап бўлса ҳам, Мурзиннинг башарасини кўришга интилувчилар кўп эди.

Бир оздан кейин ҳалиги йўғон товушли киши билан яна бир неча киши Мурзинни олдиларига солиб район марказига олиб кетдилар.

VII

Куйиш баҳона бўлди-ю, Зебо кўн эмас, оз эмас йигирма беш кун етиб олди. Бу орада тортган азобини ёлғиз ўзи билади-ю, уйқусизлик ва ўйлашдан икки кўзининг икки ёнига нурдек таралиб кетган майда ажинлар гувоҳлик беради. У ўзи учун эмас, Элмурод учун кўпроқ куярди. Унинг яраларини қай даражада эканини врач сифатида бутун тўлалиги билан ҳис қилар, унинг оқибатидан нималар рўй беришини бутун даҳшати билан тасаввур этар эди. Унинг устига, ўша кун куйган вагондан олиб чиқаётиб, бирга йиқилганда Элмуроднинг соғ оёғини сиңдириб қўйганини айтмайсизми! Қорнидаги ярасининг қайтадан тикилгани-чи! Буларнинг ҳаммасига бардош бериш учун азамат гавда, метин прода керак. Зебо Элмуроднинг яшашга бўлган оташин интилишига, продасига шубҳа қилмаса ҳам, танасининг фронтнинг очип-тўқип ҳастида заифлашиб қолганидан шубҳаси бор. Фронт, ахир, ўз оти билан фронт-да. Унда йўғонлар чўзилади-ю, ингичкалар узилади.

Икки ўртада бўзчининг моксидек серқатнов бўлиб турган бечора она нима қилишини билмасди. Бу ёққа кетса Зебо, у ёққа борса Элмурод бутун диққатини қулоққа айлантириб кўзига термилар, оғзини пойлар эди:

«Қани тезроқ айт, унинг аҳволи қалай? Докторлар нима дейди?» Умрида ёлгон гапирмаган она, почор қолиб баъзан ёлгон гапиришга ҳам мажбур бўларди.

Шундай қилишга Иван Иванович, Елена ва Зебонинг аллақандай она танимаган меҳрибон дугоналари маслаҳат берарди. Бу, албатта Зебога етказиладиган хабарга тааллуқли. Зебо ҳақида Элмуродга ҳадиксиз ростини айтавериш мумкин, бу ҳақда унга маслаҳатчи, ган ўрғатувчи керак эмас, унинг олдига «бугун нима десам экан, нима десам ишонади-ю, кўнгли тинчийди» деган ўйлар билан минг турли режа тузиб кириб бормайди. Унинг устига, Элмурод Зебонинг яраси унча оғир эмаслигини ўзи яхши биларди, шунинг учун Зебодек кўп саволга тутмайди. Чиндан ҳам Зебонинг дарди енгил, вақт унинг энг асосий дори-дармонларидан бири эди, унга сабр ва осойишталик бўлса кифоя. Ана шу энг зарур осойишталик ва сабр етишмасди. У ҳамма нарсани унутар, ҳатто бир маҳаллар меҳр-муҳаббат билан оро берган оппоқ юзларининг куйишдан доғ бўлиб кетгани, кўксига соя ташлаган ўсиқ кичрикларининг куйиб битгани, қўнғир сочларининг жизганак бўлгани хаёлига келмасди, гўё булар энди унга керак эмас, буларсиз яшаши ва бахтли бўлиши мумкин. Ахир бир маҳаллар «қиз бахтининг гаровларидан бири шу» деб фахрланмасмиди? Қани ўша Зебо? Уни биров алмаштириб кетганга ўхшайди. У ўзининг хунук бўлиб кетганини, Элмуроднинг кўзига ёмон кўриниши, унинг совиб қолишини ўйламайди, фақат тезроқ оёққа туриб, Элмуроднинг ҳузурига борса, унинг турса суянчиғи, ётса ёстиғи, ўтирса суҳбатдоши бўлса, дардини баробар бўлиб тортишса!

— Ойи, ростини айтинг, жон ойи, чиндан у енгилми?— дейди у, опасини ютиб юборгудек термилади ва шу билан бир вақтда, унинг сўзларига ишонқирамайди. Уни ҳеч қачон алдамаган севимли онасига бу гапларнинг оғир ботиши, ўкситиб қўйиши мумкинлиги унинг фикридан йироқ. Яна туриб-туриб: «Наҳот, онам мени алдаса! Мумкин эмас!» деб ўзини босади, ўзига далда беради.

— Ҳа, рост, болам!— дейишдан нари ўтолмайди она бечора. «Гапимга ишонавергин, болам, шундай қилсанг яхши бўлади» деб маъюс-маъюс боқади хира кўзлари. Баъзан дудуқланиб қолади, сирни очиб қўяй дейди. Шундай пайтларда кўчага чиққач: «Ёлгонни удалаб гапиришга ҳам уқув керак экан», деб қўяди, катта бир

жилоят қилаётгандек кўнгли хира, табиати кир бўлади. Кундан-кунга оғирланиб бораётган Элмуродга жони ачийди, бағри қуяди. Ахир у ҳам бир фарзанди эмасми! У фронтга кетганда худди ўғли Камолга тилагандек кўзда ёш билан: «Ой бориб, омон кел. Олгину олдирмагин, елгину енгилмагин!» деб оқ йўл тиламаганмиди? Ҳафтада бир келса ҳам уйда ўрни йўқланмаганмиди? Ана шу севишли киши шамдек эриб, сувсиз қолган гулдек сўлиб бормоқда. Она бунга қуярди-ю, куйган сари ҳар кунда бир энди этдан тушарди. Онасининг табиатини яхши билган Зебо, бу бекорга эмаслигини англади. Шунда яна онасининг ўзига ёпишарди, ёлворарди, кўз ёти қиларди:

— Айтнинг, айтнинг, онажон, нега бўлмаса сиз бунақа хафасиз, қалбингиздаги алам, ҳасрат, қайғу алаңгаларининг яллиги юзингизда, кўзингизда мавжуд-ку, нега яширасиз? Мен учун қуясизми? Мен учун ўртанманг. Менинг ўз ҳуснини йўқотган ранги рўйим учун хафамисиз? Йўқ, бунинг учун бўлса, арзимайди. Мен ўз ҳуснимни юрагимга кўчириб олганман. Юрак — китоб, ташқи ҳусн унинг муқоваси холос, онажон. Элмурод менинг муқовамни кўп кўрган, энди унга китобнинг ўзи керак. Ақлли кишилар шундай ўйлайди, Элмурод шундай ўйлайди. Мен уни биламан. Унинг ўз соғлиги қалай? У пима дейди? Менга ана шулар керак, онажон. Ана шулардан гапиринг. Унинг олдига тез-тез бориб турасизми? Кўпроқ боринг, менинг олдимга келмасангиз ҳам майли, сира хафа бўлмайман. Ишқилиб, уни унутманг.

— Вой, болам, сен нега бунақа дейсан, мен нега уни унутарканман? Иккалангдан хабар олиб туриш учун вақтим етади, кучим ҳам бор. Сен асло кўнглингни бузма, хавотир олма. Сен уни деб ўтга кирганингда, мен бирров хабар олишдан қочаманми? Унинг аҳволи кундан-кун яхшиланиб борапти. Ҳар кирганимда сенга олам-олам салом айтади, соғлигингни сўрайди. Сен ундан хотиржам бўл. Мана бориб кўрарсан, унинг аҳволи яхши.

Она шу гапларни дерди-ю, қизи тузалиб, унинг олдига боргунча Элмурод ҳам ўзига келиб қолишига умид боғларди. Зотан, унинг ҳамिशалик пияти шу — Элмуроднинг тезроқ тузалиши. Лекин Элмуроднинг дарди она ўйлагандек енгил эмас, бир ой, ярим ойда оёққа тургазадиган эмас эди. У кеча-кундуз оловга ташлангандек жиззи-

кабоб бўлиб ёнарди, устига ёпилган чойшаб, остидаги тўшак, бошидаги юмшоқ ёстиқ ўтдан ясалгандек. иссиқ, оғир ва қаттиқ. Вужуди мис бўлиб қизийди. Соғлом қўллари билан салқин ер ахтаради, койканинг четиданми, ёниданми топгандай бўлади, бир лаҳза ҳузур қилиб у ерга қўлини тутади, бироқ сал ўтмай, у ер ҳам қизиб кетади, яна ўзга жой ахтаради. Оғриқ изтиробидан оёқларининг тирноғидан тортиб сочининг тубларигача, терисидан тортиб умуртқасининг ич-ичигача — ҳаммаси зирқираб оғрийди. Бутун бадани титилиб кетганга, оғриқ ҳамма еридан ишн уриб чиқиб келаётганга ўхшайди. Кечга бериб бу азобга санчилиб игналовчи қаттиқ бош оғриги қўшилади, чакка томирларида қонининг гул-гул урганнини аниқ эшитади, сал ўтмай кўзларидан ўт чақнайди, қаёққа қарамасин, ҳамма ёқ жимирлашади, ҳалигина тишиқ ва аниқ кўриниб турган таниш нарсалар қўшалоқлашади, жойидан лип-лип этиб кўчади, кўзгалади, бориб-бориб нотаниш шаклга кириб кетади, бир-бирига қориниб кетади, тўқ сариқ — қора тусга айланади, кейин Элмурод ҳеч бирини кўрмай қолади. Шундан кейин у бутун баданини изтироб ва санчиқ билан қоплаб турган даҳшатли оғриқни унутади, уни аллаким юмшоқ пар тўшакка ётқизиб, баҳор ҳавосидек ёқимли ва майин суюқлик ичида учириб олиб бораётгандек бўлади. Вужудини енгил, эркаловчи, оромбахт бир руҳ қоплаб олади. Шунинг орасида милтиқ ва замбарак товушлари эшитилади, аллакимлар билан гаплашади, кимларгадир нималардир ҳақида буйруқ беради, бақиради, осмонга чиқиб учиб кетади, кутилмаганда топдек шўнғиб кетади, туби йўқ чуқурликларда пайдо бўлади, даҳшатга келиб бақиради, додлайди, бирдан ер юзига чиқиб олади, сув юзида унга ботмай елиб юради, яна алаанима-аллаанималарни кўради. Нима бўлади-ю чўчийди, кўзини очса ўз ўрнида ётган, тепасида навбатчи ҳамшира елиб ўтирган бўлади. Баъзан врачлар ҳам бўлади. Уларининг кўзида, юзида, важоҳатида талмовсиран, шубҳа, ташвиш, нимагадир интилиш, кутиш аломатлари борлигини пайқайди, шундагина ўзининг босниқираб, иситма зўри билан ухлаганини англайди. Лекин қачон ухлаганини, нималар деб босниқираганини, тушида нималар кўрганини эслаб ололмайди, улар бир-бирига қоришиб, англаб бўлмас тусга кириб кетган. Баъзан врачлардан бири томирини ушлаб, кўзини соатига тикиб ўтирган бўлади. Унинг кўзини очганини, оғгли ҳаракат қила бошлагани-

ви кўриб, бир-бирларига киши билмас имлашадилар-да, аста-секин тарқалишиб кетадилар. Элмурод аввалгидан кўра анча енгил тортгану, лекин боши ҳамон оғрийди, чаккалари лорс-лорс уради. Оғзи қуруқшаб, қора терга ботиб кетган. Сув сўрайди, димоғидан иссиқ нафас уриб антика-антика бўйишларига тўкиб ичади. Муздай сув бағрини тилаётгандек ичига тушиб боради, фикри тиниқлашади.

Ана шундай пайтларда она келса киритмайдилар, «касал тинчиб ухлайпти, бир оз ором олсин» деб куттириб қўядилар. Она бечора, фақат меҳрибон оналардагина бўладиган сабру тоқат билан унинг уйғонишини кутади, баъзан минг турли шайтоний ўйларга бориб-келади, жиндай кўз ёши ҳам қилиб олади, Гитлерга ўлим тилайди, ачитиб-ачитиб қаргайди. Шундай қилиб юрагини бир оз бўшатади-да, Элмуроднинг олдига кириб боради. «Болам, аҳволинг яхшими? Тиниқиб ухладингми?» деб қошидаги курсига ўтиради, аҳволини кўзидан уқиб олмоқчи бўлгандай унга термилади, киприк қоқишигача кузатади, унинг тортаётган азобларини оналик юраги билан туйиб олади. Ортиқча гап сотишни ўзига эш кўрмай қошида қўлларини тиззасига қўйиб узоқ ўтиради, топган-тутганини унинг тумбочкасига суқади, пилтмос қилиб едиради. (Элмурод «Ҳеч нарса олиб келманг, ўзингизнинг келиб кетишингиз мен учун катта давлат» дерди). Унинг қайта-қайта миннатдорлигини эшити-тади. «Нимага шунча миннатдорчилик, болам», деб пийманади, хижолат тартади: «Энди ҳеч нарса олиб келмайман» деб унинг кўнглиши тинчитади. Лекин келаси гал яна пимадир олиб келади, яна узр сўрагандек, унинг олдига ёзади. Баъзан онани бутунлай киритмайдилар, аҳволи оғир, демайдилару, турли баҳона кўрсатадилар. Бундай пайтларда Элмурод беҳуш, алаҳлаб ётган бўлади. Олдига кирган кишини танимайди, жонсиз, шиша кўзлари билан боқади-ю, ҳеч кимни танимайди, кўзлари билан маъносиз ҳаракатлар қилади, тутуриқсиз, бир-бирига боғланмаган сўзлар гаширади. Она бўлса: «Чўмилтираётгандирлар, каттароқ доктор кўраётгандир» деган ўй билан ташвишлана-ташвишлана қайтиб кетади, баъзан уларнинг гапларига ишонмайди, аллақандай хунук фикрга бориб, алламаҳалгача ухлолмайди, эрталаб туриб, кечати хунук фикри ўзига эриш кўриниб яна унинг қошига йўл олади.

Бугун ҳам худди шундай бўлди. Кеча пима учундир тўғридан-тўғри: «Бугун ҳеч кимга рухсат йўқ» деб киритмадилар. Унга ўхшаганлардан икки-уч киши қайтиб кетди. Бугун дам олиш куни бўлгани учун она эрталабда-поқ ҳозирлик кўрди. «Аввал қайси бирига борсам экан? Зебога олдин борсам, ҳойнаҳой, Элмуродни сўрайди. Ундан кўра аввал Элмуродни кўриб, кейин Зебонинг олдига борай. Элмуроднинг аҳволи ҳам шуни тақозо қилади» деб ўйлади-да, ўзига-ўзи алланималарни маъқуллаб, лабларини пичиллатиб, ўша ёққа кетди. У кирганда чуваккина, икки кураги орқасидан туртиб чиққан, қилтириқ бўйин озарбайжон сартарош Элмуроднинг ётган ерида соқолини оларди. Онани кўриб, у шу пайтда соқол олаётганидан хижолат тортдими ёки ўзи ўлгудай сергану онани кўриб, суҳбатдош тоғанидан қувониб кетдими, ҳайтовур, гавдасига писбатан йўгон, дўриллаган товуш билан попош машинадек патиллаб кетди.

— Мана, онажон, ҳозир бўлади, бир минутга сабр қилинг. Мана бу ёққа ўтиринг, ҳа, яхши. Уғлингизми? Ҳа, жуда яхши! Ҳозир арчилган тухумдай силлиқ қилиб қўяман. Ундап кейин базми жамшид қура берасизлар. Қани сиз, ўртоқ ярадор, оғзингизни сал очинг, ҳа, балли. Ҳозир бошлаб ташлаймиз-да. Лекин уэр, атирдан йўқ. Ўртоқ докторлар спиртда пахта ҳўллаб освежить этишни маслаҳат кўрдилар. Жуда кетаркан-да. Аслида-ку, атирдан бу ўткир. Одамлар атирни иси учун септирадилар. Аслида мундоқ эмас, тушунмайдилар. Тушунмагандан кейин қийин. Кеча биттаси спирт суртасанми, деб қойиб берди, тушунтиргунимча ўлиб бўлдим. Кейин билсам, у спиртнинг юзга суртиб побуд бўлганига ачинган экан. Одамлар қизиқ-да. Чиқиб келиясам: «Шундан юз граммгина иложи йўқми?» дейди. Қани, қани, энгагингизни сал кўтаринг, ҳа, балли.

Сартарош ўзи айтганидек сумкасидан пишада пурла-ниб турган оқ ним кўк спиртни олди-да, ошпоқ пахтани унинг оғзига қўйиб, тўнкарди, кейин оғзини қаттиқ беркитиб, нам пахтани Элмуроднинг ориқлаб, ёноғи туртиб чиққан, янада оқарган юзига суртди. Спиртнинг атирдан аълолигини гапириб турди.

— Мана, ўртоқ ярадор, биз бўлдиқ, арзингиз бўлса марҳамат, қулоғим сизда. Лекин атир йўқлиги учун уэр!— Сартарош худди шундай бидирлаганича, қўшни ярадорнинг тўшига салфетка ёзди.

Она ўрнидан туриб, сартарош ҳалигина сумкасини қўйган курсига ўтиб ўтирди. Нажоткор, маънос кўзларини мўлтиллагиб Элмуроднинг аҳволини сўради. Дармонсизликдан оқарган Элмуроднинг юзида қора, йирик кўзлари ва элли қошлари яна ҳам қорароқ кўринарди. У ориқлаганидан каттага ўхшаб кетган оғзини арабг очиб, наст товуш билан, гарчанд аҳволл оғир бўлса ҳам, болалигидан ўрганганидай, салбий жавоб беролмади, анча яхши бўлиб қолганини айтди. «Бизнинг одат қизик-да, аҳволнинг қанча оғир бўлмасин, ҳеч вақт «ёмон, кечагидан оғирман» дейилмайди, ҳар вақт: «шукур, яхшиман» дейилади» деган фикрни кўнглидан ўтказди-да, столга чўкиб кетаётгандек мункайиб ўтирган онага кўз ташлади. Она аввалгидан анча чўкиб қолган, кўзларида бурунги жонлилиқ мавж бериб ўйнамайди. Ахир, қандай ҳам кўзларида мавж ўйнасин, Камол ўгли яраланиб, контузия бўлиб, товушидан ажралиб, соқовдек шаҳардан ташқаридаги госпиталда ётса, Зебо у ёқда, бу бу ёқда бўлса, Камолнинг товушигами, Зебонинг ҳусни барбод юзига куйсинми? Ахир кечагина ўзи гап орасида Зебонинг қизлик кўрки баҳор кўрмай хазон бўлганини айтиб қўймадими? Бу шунчаки гап эмас, албатта, она юрак-бағри ачиганидан гапирди, бу гап унинг қалби тубида тўфон қўпорган аламнинг тилга чиққан учқуни, холос! Ўн гулидан бир гули очилмаган навқирон ўғлини тилсиз кўриш, унинг келажакда нима бўлишини билмаслик онага ўнғайми! Бу икки исканжа она юрагини эзмайдими, бурдаламайдими! Аслида дард чекаётган Камол ва Зебо эмас, худди шу онанинг ўзгинасидир. Бундан бир йилгина аввал онда-сонда кўринган оқ толаларнинг сони кўпайган, юзларидаги ажинлар чуқурлашган, бекорга ундан бир ариқ каби алам-доғ, ҳасрат ёшлари узун тунлар оқмаган-ку! Она қалби бир қоя, денгиз қирғоғидаги қоя. Унга не-не тўлқинлар, тўфонлар келиб урилмайди, ҳаммаси чил-чил бўлиб кетади-ю, у мағрур қолаверади!

Элмурод шу ўйлар билан онани кузатиб, сал ийманиш билан деди:

— Зебонинг олдида бўлдингизми? Аҳволлари қалай? Яқин срада чиқиб қолар?

— Унга қолса, аллақачон чиқиб кетарди-ю, докторлар қўйишмайди. Барака топкур Иван Иванович ўша ердаги докторларга қаттиқ тайинлаган кўринади. «Сабр керак, инсон тусига кирсин» деди бир куни менга. Зебо ёш,

фарқига бормаиди. Юзларнинг доғ-дуғи ҳали кетгани йўқ. Энди аввалги ҳуснига қайтармиди, бўзга шакдан ямоқ солсанг ҳам, барибир ямоқ, болам.

Шу сўнги жумла оғзидан чиқиши билан бир вақтда онанинг кўзидан ёш ҳам тирқиради. У артиб улгургунча бўлмади, икки донаси нурсиз юзида нам из қолдириб, тиззасига думалади. Элмурод онани биринчи кўришидаёқ унда қариллик аломатлари яққол юз бера бошлаганини кўнгли бўшаб, кўзи серёш бўлиб қолганини пайқаган, «темирни занг, одамни қайғу емиради» деб кўнглидан ўтказган эди. Чиндан ҳам онани кексалик тез еттиб борарди, лекин ўзи иқрор бўлмас, аввалгидек серҳаракат, бир жойда тиниб-тинчимас, серташвиш, меҳрибон ва тетикдай эди... Элмурод онанинг кўз ёшига бардош беролмади, ўтган гал она «Зебонинг илгариги кўрки энди қаёқда» деб ўксиганда айтмоқчи бўлган, ammo журъат этолмаган, кетидан ўзини ўзи қўрқоқликда қойган фикрини энди, худди шу вақт айтишга қарор қилди. Лекин қаандай қилиб, нимадан бошлангани билмай турди-да, охир деди:

— Қўйинг, йигламанг, она. Бахтимизга омон қолди-ку...

— Шундай дейсан-ку, болам, қиз бола нарса...— деди йиғидан анча бағри бўшаган она.

— Сиз Зебо учун асло қайғурманг. У катта, ёруғ кўчага чиқиб олган. Бу кўчада мен у билан умрбод биргаман. Модомки, мен учун жонини тикиб ўтга кирган, мени ажалнинг қонли чангалидан олиб чиққан, мен учун заҳмат чекиб ётаркан — амин бўлингки, мен буни асло, асло унутмайман. Унинг бу олижаноб фидокорлигисиз ҳам мен уни яхши кўрардим, биз қатъий бир фикрга келган эдик. Бизни фақат ўлим ажрата олади. Сиз унинг ҳуснига қайғурманг, унинг ҳусни менга аввалгидан минг марта чиройлироқ. Мен гарчанд унинг ҳуснини кўриб танишган бўлсам ҳам, юрагини кўриб севганман. (Она «сен ҳали унинг башарасини кўрганинг йўқ, шунинг учун тилинг ботир» дегандек қараб тураркан, Элмурод буни уққандек бўлди.) Сиз аҳтимол «Ҳали башарасини кўрганинг йўқ» дерсиз. Йўқ, кўрганман ва шу дақиқада ҳам кўриб турибман, қалбим кўзи билан кўриб турибман. Унинг башарасида мени даҳшатга келтирадиган ҳеч нарса йўқ. Ўша-ўша Зебо, ўша-ўша юз-кўзи. Мен учун худди аввалгидай. Аввалгидай кўркем ва севимли. Энди сиз, бу

ҳақда овиз очаркансиз, она, мен қаттиқ хаффа бўламан. Сиз ўз соғлигингизни ҳам ўйланг.

— Оҳ, болам, сенларсиз меинг соғлигим кимга керак? Мен қабристонга қараб кетялман, сенлар боғу бўстонга кириб келянсанлар. Сенлар омон бўл, ишқилиб.

— Шу гапингиз чакки. Сиз кирадиган қабристоннинг дарвозасини аллақачон миҳлаб ташлаганмиз. Ҳали биз билан ўша ўзингиз айтган боғу бўстоннинг тўрида яшайсиз, қаёққа борасиз,— деди-да, Элмурод кулди. Унинг кулгиси ориқ юзига сира-сира ярашмади; худди ёлғон-дакамга ўхшаб кетди.

— Тинч ёт, болам, сени ҳам анча уринтириб қўйдим,— деди анчадан кейин она ўзини тутиб олиб,— кексалик қурсин, сенинг дардингни сўрагани келиб ўз дардимга тушиб кетдим, сени овутиш ўрнига, сен мени овутиб юрибсан. Ҳа, айтгандек, кеча бир хат келди, Тошкентдан. Сингнинг ёзибди: «Акам яраланибди, хабаринглар борми? Енгилми? Қаеридан?» деб ташвишланибди. Зебога кўрсатсам, сепга юборди, мана.

Хат чиндан ҳам Латофатдан эди. Лекин Элмуроднинг яраланганини эшитиши қизиқ. Элмурод дарё кечиш олди-дап едатдаги бир хатни йўллаган, яралангандан кейин ёзинга ҳали «қўли тегмаган», тўғриси, уларни ташвишга қўймоқчи эмас, «қисмимиз дам олгани чиқди» деб қўя қолмоқчи эди. Бирдан мана бу хат... У хатни бутун вужудини ҳаяжон қонлаган ҳолда ўқиб чиқди, ҳар сатридан оғир безовталаниш, тапвиш, ҳасрат кўриниб турарди. Ким унга хабар берди экан? Ҳойнаҳой, Зебо ўз дарди билан бўлиб ёзмагандир.

— Сиз ёзмаганмидингиз?— сўради у онадан.

— Йўқ.

Шу лаҳзада Элмуроднинг кўнглига келди: «Бу Анна Ивановнанинг иши. У Муҳаррамга ёзган, Муҳаррам уйга етказган. Худди шундай бўлиб чиқади. Чакки бўлибди. Энди нима қилиш керак?»

— Она,— деди у, бошига бир аниқ фикр келиб,— агар ўзингизга оғир кўрмасангиз, сиз ёлғон ишлатишга тўғри келади. Ёлғон ҳам тоҳо табаррук бўлиб қолади. Зебо ёки ўзингиз бу хатга жавоб қайтаринг, айтивтики, хабаримиз бор, шу ерда ётибди, яраси жуда енгил, ташвишланадиган жойи йўқ. Бу томондан мен ҳам худди шу мазмунда ёзаман. Шу билан уларни хотиржам қиламиз. Бўлмаса онам кўтаролмайди, қийналиб қолади.

Бир дардни бутун хонадон билан тортишдан менга енгил бўлмайди. Сизнинг заҳмат чекиб қийналишингиз ҳам менга етади. Қани энди сиз ҳам билмасангиз, жон дердим. Келинг, имкон бор экан, уларни ташвишлантирмай қўя қолайлик.

— Ҳой, болам, сен мени ўйлама, мен қаттиқ хафа бўламан. Сендан менга сира-сира оғирлик йўқ. Қайтага сен келиб бағрим тўлди, кўнглим тинчиди.

Она кетишга ҳозирланар экан, сумкасида беш-олтита лок, олма ва икки-учта опноқ булочка олиб бир парсадан хавотирсирагандек шопинқираб Элмуроднинг тумбочкасига суқди.

— Ана шунақасиз-да. Ўтган гал нима девдингиз, «энди ҳеч нарса олиб келмайман» демовдингизми? Карточкали, ҳар нарса нормали вақт бўлса,— деди хижолат торгандек ўнғайсизланиб Элмурод.

— Ундай дема, Элмуроджон, кекса онангни кечир! Мен қандай қилиб икки қўлимни бурнимга тиқиб, қуруқ келаман. Бола емаса, онанинг томоғида овқат ўтадимми! Нима ҳам олиб келяпманки, мен койинаман — арзимас нарсалар. Сен унақа карточка, норма деб мени қайтарма. Карточка, норма ўз йўлига, оналик меҳри ўз йўлига, оналик меҳрининг нормаси йўқ. Биладан, сен оч эмассан, оч ҳам қўйишмайди, аммо, лекин онаникнинг йўли бошқа, таъми ҳам бошқа, ҳа, чиндан таъми бошқача бўлади.

Элмурод онанинг шу меҳр-шафқат ва муҳаббат йўртаклаган ҳароратли гаплари сабаб бўлгандек, худди шу келишу, шу суҳбатни кутиб ётгандек, фақат шунга илҳақ ва муҳтождек эртасидан бошлаб енгил торта бошлади. Илгариги бўғин-бўғинларини зирқиратиб оғришлар, чакка қон томирларининг гуц-гуц уришлари камайди, ҳушдан кетиши қолди. Иштаҳаси анча очилди. Фақат кечга бориб бир оз толиқди, шунда боши лорсиллаб, ўзи зил-замбиллашади, хаёли мудҳиш ўйлардан чувалади. Уйқуга кетади-ю, эрталаб яна енгил тортиб, тиниқиб туради.

Лекин барибир оғир, қимирламай ётадиган касаллар учун тутиладиган юмшоқ тўшак ҳамон унга тош-метин. Ахир, у на ёнбошига ағдарилади, на қорнига, на оёқларини йиғиб узата олади. Оёгининг бири Зебо вагондан, ўт ичидан олиб чиқаетганда синган, иккинчисининг сонига осколка қадалган. Синганини гипслаб, яраланганини биит билан боғлаб ташланганди. Лекин булар унинг кўзига ҳозирча кўринмайди. Ҳаммадан қорни азоб беради.

Докторларнинг ҳам бутун диққати шунда. Кеча бир фельдшернинг сир деб айтишига қараганда, ўша алаҳлаб ётган кезлари докторлар ундан қаттиқ кўрққанлар, айниқса, йўлда ситилиб кетган, кейин нимадир сабаб бўлиб йиринглаган қорнидан ваҳимада бўлганлар, ҳамма иситма ва изтироблар ўшаники экан. «Энди,— деди фельдшер,— хатардан ўтди, Москвадан яқиндагина олинган янги дори ва усул билан даволамоқдалар. Бу усулни яқинда топдилар, жуда яхши метод. Бу ёғи энди сизнинг бардошингизга боғлиқ».

Элмурод фельдшернинг «бардош» деб нимани айтмоқчи эканини яхши биларди. У демоқчи эдики, ана шу чалқанча ётишингизга нолимайсиз, белларингиз, бўйинларингиз қотиб кетса ҳам, гинг демайсиз, бу бир-икки ҳафтанинг иши эмас, ҳали куз ҳам ўтади, эҳтимол, қиш бўйи ҳам шундай ҳаёт кечиришингизга тўғри келади. Тажриба кўрган фельдшер ҳақ чиқди. Элмурод шу ётишда дарахтларнинг кўм-кўк барглари саргайиб, совуқ уфургувчи куз елларида титраб-титраб тўкилишларини, меҳмон қушларнинг аргимчоқ солиб гала-гала бўлиб иссиқ ўлкаларга қайтишларини, кўкда мезон учишларини, алданиб куз илиқлигида ниш урган ариқ бўйидаги майин кўкатларнинг тонг салқинида дилдирашларини кўрмади. Унинг назарида ҳамон ёз барқ уради, ҳамон қалдирғочлар симларда ноталардек тизилишиб ўтиришади, бир-бирини қувалашиб анҳор бўйларига кетади, тумшукларида юмпоқ лой олиб, ипларини пардозлайдилар. Ахир у, бу бир печа ой мобайнида ташқари кўрибдими! У фақат кепг, ёруғ деразадан осмоннинг бир четинигина кўради, унинг ёришувидан кун туққанини, қорайишидан тун бошланишини кўради, холос. У тикилиб ётган деразанинг нари ёғида деиғиз мавжланиб, совуқ нафас ураётганидан беҳабар. Куз кирганини уни кўргани келган она ва Зебонинг кийим-бошларидан, олиб келган лимонларидан билади. У Зебони биринчи марта шинелда кўриши эди. У шинелда Анна Ивановнага жуда ўхшашиб кетаркан. Зебо биринчи келганда Элмуроднинг бунчалик ориқлаб, ранглари синиқиб кетганидан даҳшатга келди, яширмаёқ, унинг қошида йиғлади, Элмуроднинг «пега йиғлайсан» деганига «ўзим шундоқ, севинганимдан» деб ёлгон жавоб берди, четларига майда, нозик тўр тикилган кичкина ипак дўстрўмоли билан ҳали ўсиб, асл ҳолига келмаган тўмтоқ киприқларини артди. У, она ваҳима қилганидек ўз ҳуснини йўқотмаган

эди. Тўғри, юзининг икки жойи ямоқ бўлиб битган, сўл кўзининг қуйи жияғи тортишиброқ қолган, лекин булар унинг юзига путур етказмай, балки қандайдир кескинлик, жасорат, салобат ва шу билан бир вақтда ҳалигача унда бўлмаган, аммо қизларга зарур бўлган майинлик, позиклик, ифбат ва меҳрибонлик бағишлаб турарди, у ўз ҳуснини, керак бўлган зарур ҳуснини энди топганга ўхшарди. Буни унинг ўзи ҳам аниқ билгандай юз-кўзига асло парво қилмайди, бирон марта бўлсин Элмуродга «мен қандаймак, ҳамма ёғимни ямоқ босиб кетибдим, ҳуснимдан ажралдым» демади, ҳатто оғиз жуфтлаб, пайт пойламади. Унинг бу иши Элмуродга уни яна ҳам яхшироқ, меҳрибонроқ қилиб кўрсатди, «у менинг астойдил яхши кўришимга шак келтирмайди, унинг бунга ишончи комил» деган фикрга келтирди. Зебо ўзи ҳақида гапирмас, фақат Элмуроддан айланиб-ўргиларди. Ҳар келганида қаери оғришини, иштаҳасини сўрарди. Элмуродга билдирмай врачларга учрашиб кетарди, уларнинг фикрини сўрарди. Докторлар: «Яраси-ку, бундан буён знақага кела беради, лекин ағдарила олмай чалқанча ётиши чиндан ҳам оғир, ёнбошидан ер ўтиб кетди. Бошиқа илож йўқ» дер эдилар унга. Шунда Зебонинг бошига бир ўй келди ва ўша кунийёқ амалга оширди. Элмуроднинг ҳузуридан «Хайрлашмайман, бугун яна кўришамиз» деб чиқиб кетди, тушдан кейин уйдан ўзининг пар тўшаги ва ёстиғини кўтариб келди. Элмуроднинг қаршилигига қарамай, остига солиб берди.

Ахир Элмурод урушнинг узоқ ва машаққатли йўллари-дан Зебонинг олдига қайтди, ярадор бўлиб бўлса ҳам қайтди, вақтинча бўлса ҳам қайтди. Зебо ўз муҳаббатининг кучи билан, меҳри шафқати билан унга бу заифликни енгишга, оёққа туришга, асл ҳолига қайтишига кўмак бериши керак. Шу маҳал унга суянчиқ бўлмаса, дўстлик қилмаса, дардини бўлиб тортмаса, қачон унинг суянчиғи бўлади? Қуёшли кунининг дўсти ҳар вақт топилади. Силовчиси бўлса бўй ўсгандек, меҳрибони бўлса яра ҳам тез тузалатади, унга дори-дармонгина кифоя эмас, меҳри муҳаббат ҳам керак. Шунинг учун Элмуроднинг «Қўй, шундоқ ҳам остим юмшоқ» дейишига қулоқ солмади.

— Барибир, мен унда кам ётаман, умрим йўлда ўтади,—деб далда берди ва ўз қилмишидан мамнун бўлгандай, узоқ гаплашиб ўтирди.

У ишга тушиб кетган, ҳали ҳам ўша санитар поездда ишларди, бир сафарга чиққанида ўн-ўн беш кунда қайтиб

келарди. Қайтиб келарди-ю, ўша купийёқ Элмуроднинг қошига чопарди, йўлда толиққан кўзлари юмиллиб кетгунча ҳол-аҳволини сўраб, гаплашиб ўтирарди, йўлда, поезда учратган, кўрганларини завқ билан ҳикоя қилиб берарди, Элмурод енгил тортган сари унинг қувончи юрагига сигмасди. Бир куни одатдагидек энтикиб, соғиниб келиб, Элмуроднинг койкасида ўтирганини кўриб, севинганидан қичқириб юборди, ҳадиксирамай, ҳеч кимдан тортинмай юз-кўзларидан ўпди, унинг қора кўзларидан ёш оқарди, бу севинч, муҳаббат, меҳрибонлик ёшлари эди. Қўшниларидан хижолат тортган Элмурод зўр бериб дер эди: «Бўлди, бўлди, Зебо. Ҳали шунга шунча севиняпсанми, ҳали қараб тургин, яна бир келгунингча юриб ҳам кетаман. Ўшанда эҳтиёт бўл, яна ҳушингдан кетиб қолма». «Хушимдан кетсам, сиз қараб турмасиз, ўзимга келтириб оларсиз» деб позланди Зебо. У қош қорайиб, навбатчи врач келиб: «Ётиб қолиш пиятингиз борми?» дегунча ўтирди...

Элмурод енгил тортган сари кўнроқ зерикарди. Ёстиққа суяниб ўтирадиган бўлгандан кейин туришни ҳавас қилиб қолди. Туришга эса ҳали оёқлари заиф. Баъзан дўмбира бўлиб ётган оёқ панжаларини ўринга босиб кўради, шунда панжадан бошланган игна санчиш нур тезлигида миясигача зирқираб боради, бир маҳалги оғриқ ва азобларни ёдига солиб юборади. «А-ҳа, ҳали сендан фойдаланишга фурсат борга ўхшайди» дейди-ю, яна тик узади, ёстиққа суянади. Аламини китобдан олади. Китобни сувдай симиришини кўрган кутубхоначи, «Элмурод чақиряпти» деса: «Энди нима берсам экан. Унинг бу ўқишида менинг кичкина кутубхоначам унга нонушта ҳам бўлмайди» деб кўнглидан ўтказа-ўтказа унинг олдига кириб боради. Чиндан ҳам аввалига таппаб-таппаб ўқишга бошлаган Элмурод, кейинчалик фарқига бормай қўйди: бадиий адабиётдан тарихга, аста-секин Пржевальский, Козлов, Потанин, Перцев, Литке ва яна аллақандай рус сайёҳларининг Мўғулистон, Жунғария, Хитой, Янги Ерга қилган саёҳатларини ўқиди. У нима бўлса ўқир, ишқилиб, вақт ўтса, юрак-бағрини қон қилиб ётган зерикишни даф этса бас! Бора-бора она, Зебо аллақандай кутубхоналардан китоблар ҳам олиб келадиган бўлиб қолди. Ҳаммадан унга академик Тарленинг «Наполеон» китоби ёқиб қолди, уни якки марта ўқиди. Ана шунда бир фикр унинг бошига келди: «Қандай қилиб шундай жанговар халқ 41 кун деганда Гитлер оёғи остига ўз байроғини ташлади». У шу

Ўйда бир неча кун гаранг экан, бирдан Зебо Илья Эренбургнинг «Парижнинг таслим бўлиши» асарини келтириб қолди, ундан ўз саволига жавоб топди.

Бир куни соатининг тўхтаб қолгани эсига тушди. Уни ҳамширага айтиб олдириди-да, орқасини очиб ўзи билганича титкилади, юрмади. Нега тўхтади экан, ҳеч ери зарар топмаган-ку! Ўз кўзларига ишонмай яна механизмга тикилди. Бирор винти синганига фаҳми етмади. Унинг диққат бўлиб ётганини кўрган навбатчи ҳамшира унга раҳми келгандек қараб турди-да, индамай чиқиб кетди. Бир оздан кейин кириб:

— Қани, соатингизни менга беринг-чи, анави палатада биттаси кўриб боқай, деяпти,— деди.

У соатни олиб чиқиб кетди. Ун минутча ҳам вақт ўтмаган эди, жуда ҳам гавдали бир ярадор қўлтиқтаёқда кириб келди, ўрта бўйли ҳамшира унинг қаршисида фил ёнида турган мушукка ўшарди. Ярадор туянинг пайпоғидай келадиган кафтини очиб, соатни кўрсатди, соат унинг гўштор кафтида бир тийинлик чақадек кичкина кўриниб кетди.

— Бу соат билан энди хайрлашиб, тарих музейига топширсангиз ҳам бўлади, шарти кетиб, парти қолибди. Ўзи бобонгизга ҳам бирор ўттиз йил хизмат қилган бўлса керак,— деди ва соатни менсимагандек Элмуродга узатди,— ўн беш йил соатсозлик қилиб, мана шундай эски соатни иккинчи марта учратишим.

— Тарихи бор, эсдалик эди,— деди Элмурод уни ёстиғи остига қўяётиб.

У, шу филдек кишининг йўғон, гўштор бармоқларига қараб соатсоз эканига асти ишонмас эди: паҳотки шу гавдаси билан соатсоз бўлса! Унинг шу гавдаси билан соатсозликдек майда ҳунарни таплаганига ажабланарди — ўзи ҳам тоза қовушса керак!

— Ундай бўлса,— деди соатсоз табассум билан,— юрмаса ҳам асраб қўйинг. Эсдалик сифатида қимматли, албатта. Отангизданми?

— Йўқ, генералдан.

— Генералдан? Ҳа-а,— деб турди у бир нарсани хаёлига келтираётгандек,— ундай бўлса... Қани, бу ёққа олингчи! Бир маҳаллар заб соат бўлган. Буни қаранг: чўнтакда юра бериб, қонқоқлари ярқираб кетибди-я! Ҳали яна хизмат қилади. Генералдан дедингизми? Қайси генералдан? Шу фронтда бердимми? Тузатса бўлади. Ўзиники бўлса

керак. Бизнинг завод маҳсулоти эмас... Тузатиб бўлади, Қани бир синчиклаб қарай-чи. Генералдан совға бўлса юрмай ётгани яхши эмас. Қўп бўлдим яралавганингизга?

Соатсоз ўз гапи давомида соатни минг марта у ёқ-бу ёғига қаради, оғирлиги ҳам аҳамиятга эгадек салмоқлаб кўрди, кўзининг олдига келтириб, механизмини эмас, қопқоғининг зихларини қаради. Кейин яна бир марта «Тузалади» деди-да, йўгон гавдасини чиллакдек жонсиз қўлтиқтаёққа ташлаб, дўқиллатганича чиқиб кетди. Унг оёғи орқасида илмоқдек тепага кўтарилган эди. Элмурод унинг кетидан қараб қолди — дунёда заб қизиқ одамлар бор-да!

Полвон соатсоз уч кунгача палатанинг суҳбатида севимли мавзу бўлди.

* *
*

Шу нозик дид билан кийинган қизнинг қирғоққа тушишини кутиб турган эканми денг, у пароходдан тушиши билан туни бўйи катта қор уюмларидек бир-бири устига ағанашиб кўк юзидан кетмаган булут бирпасда қора тусга кирди-ю, шаррос қуйиб солди. Қуйганда ҳам қиялатиб, муздай шамолга ён бериб ерни игналади. Қиз бошпана қидириб шошиб қолди, қора йирик кўзларининг жовдирашидан унинг бу шаҳарга биринчи марта келаётганини билиш мумкин эди. Ёмғир қандай шиддат ва қўққисдан бошлаган бўлса, худди шундай тез тинди. Тинди-ю, булут ёрилди, кўм-кўк осмон кўрилди. Қиз яширинган жойидан кичиккина, бежирим гилофли чамадончаси билан чиқаётди «бу ернинг ҳам баҳори бизникига ўхшаган экан» деб қўйди ўзича ва катта кўчанинг йўлкасидан пилдиллаб йўрғалаб кетди. Муюлишга бориб, ёнидан кесиб чиққан кўчага назар ташлади-да, чамадончани бошқа қўлига олиб, кўчани кесиб ўтди. Бир оздан кейин унинг олдидан баҳор энди ранг урган кичиккина сердарахт сайлгоҳ қад кўтарди. Уни ярим доира қилиб трамвай изи ўтади, яна бир из қаршидан келиб унга тақалади. Ана шу ерда нозик дид билан кийинган қиз қаёққа боришини билмай қолди. Тахмин билан бир кўчага бурилди, сал юриб тўхтади, чунки унинг олдидан торроқ, лекин кўркам бир кўча тўсиб чиққан эди. У: «Менга қандай тайинлаган эди?» дегандек, бир кўзини қисиб, камалак қошларини чимириб турарди. Бу ер худди ўша, бир маҳал Мухаррам Зебони тўсатдан учратиб, Ра-

пиднинг госпиталини сўраган муъолиш эди. Пароходдан тушган қиз узоқ ўйлаб турмади, ёнидан икки энли қоғоз чиқариб ўқиди ва кўча номи ёзилган тунукани топиб солиштирди-да, ўннга бурилиб кетди. Қизил дарвоза ёнидаги қорнидан хат-газета учун кўндаланг туйнук очилган чоғроқ эшикнинг тутқичига қўл узатди, бир дақиқагина иккилангандек журъат этолмай турди, кейин уни дадил очиб, ичкари кирди-да, ҳовли юзида водопроводдан челакка сув олаётган ёши улугроқ хотиндан сўради:

— Зеболарнинг уйи шуми?

* *
*

— Қани айт-чи, Элмурод, бугун кимни кўргинг кел-япти?—деди она ёшлик чоғларидагидек кўзларини чақна-тиб, юзларидан қувонч тошиб, кириши билан.--Кимни со-ғиндинг? Кимга кўзинг учяпти? Қани, севинчингни кўрсат аввал, ҳозир олдинга шундай одам олиб кираманки, ўз кўзларингга ҳам ишонмай қоласан. Қани бўл, айт!

Ҳалигина ташқаридан баҳор ҳовосига тўйиб, руҳи енгил тортиб қайтган Элмурод, юраги шопирса ҳам ўзини босиб, ҳазил билан жавоб берди:

— Севинчига нима берардим, мана шу иккита қўлтиқ-таёғимни оласиз-да, бу ерда орттирганым шу!

— Уни нима қиламан, бунинг ўзингга ҳам буюрмасин, печкаларда ёнсин.

— Шояд!

Она гапираётди, эшикни қўли билан итарди, унда но-зик дид билан кийинган қизнинг тўлиб-тошган кўркам юзи кўринди. У остонадан титроқ билан ранги оқаринқираб хатлади-ю, «Ака!» деб Элмуроднинг бўйнига ташланди, кўз ёшларини суркаб унинг юз-кўзи, қош, пешона, ҳатто бурнидан ўпди, анча вақтгача унда ўзини олмади, елка-лари сапчиб-сапчиб титрарди, у ўз кўзларига ишонмаган-дай сал бошини кўтариб Элмуроднинг башарасига қаради-да, «Кўрар кун бор экан-ку, акажон!» деб яна йиғи билан бўйнини қучоқлади. Ўзини тутиб ололмаган Элмурод, ўпкаси тўлиб, энтикиб, ёзилган товуш билан: «Қўй, сип-лим, нега йиғлайсан, йиғлама! Мен соғман, саломатман!» дерди, лекин ўзининг киприкларида ёш йилтиларди. Уларни кўриб она ҳам йиғларди, лаблари пир-пир учарди. Ака-сингил бир печа минутдан кейин аранг ажралишди-

лару, лекин нима ҳақда гаплашишларини билмай, бир-бирларининг кўзларига тикилиб қолишди. Бу тикилишда салкам тўрт йил мобайнида юракларида қат-қат бўлиб кетган соғиниш, жигаргўшалик меҳрини бир-бирларининг кўнгилларига нурдек қуярдилар, интизор юракларини бўшатардилар. Шу билан бирга, Элмурод тўрт йил ичида шунчалик ўзини қўйиб юборган туб маъноси билан ёшликнинг стук баҳорини ўзида баркамол акс эттирган синглисига ҳавас билан завқланиб, терисига сиғмай қувониб боқарди. Бу ўша, ўзи билган жамалак соч, шўх, ўйинқароқ, ўғил болаларга қўшилиб тераклардан чумчуқ болалари изловчи ингичка, нозик, қораялоқ Латоф эмас эди, унга сира-сира ўхшамас эди. Унинг шунчалик кўркамлашиб, камол тониб кетишини Элмурод ҳеч қачон тасаввур этмас эди. Мана у қанақа бўлиб кетибди! Унинг ёлғиз бўйигагина ўсмасдан, маънавий камолот топганини, иш, кураш, ҳаёт жараёнида тоблангани, турмушда ўз ўрнини дадил эгаллагани ёниқ кўзларидан барқ уриб турарди, бу эса Элмуродни янада қувонтирарди.

Латофат, акаси ташлаб кетиб қоладигандек унинг бир қўлини кафтига олиб, асабий бир ҳолатда силаб-сийнаб ўтирарди.

Оғир сукунатни Элмурод бузди, онасининг соғлигини сўради. Латофат онанинг «кўп-кўп салом, мўл-кўл дуоси»ни топширди. Лекин яна жимлик чўқди, гап қовушиб келмасди. Латофат анча вақт ўтирган бўлса ҳам кўнгилдагидек суҳбат бўлмади. Уларнинг самимий отамлашуви учун бир кун орада ўтиши керакдай, эртасига ёзилиб, ҳамма-ҳаммасини гаплашдилар. Бугун Латофат кечагидай Элмуроддан ётсирамас, савол-жавобларда ийманиб тўмтоқ қилиб қўймас, гўёки акаси унинг қошидан ҳеч қаёққа қўзғалмаган, фақат гапирётган гапдан беҳабардай очилиб юрагини бўшатди. У Элмуроддан борадиган хатларни онанинг қандай кутиб олиши, кўз ёши билан тинглаши, қайта-қайта ўқитиб, ҳар ўқитганда янги-янги маънолар топиши, онанинг илгаригидан анча қариб, кўзлари сернам бўлиб қолгани, ўзининг заводга ўтишда онасининг қаршилик қилгани, ҳозиргача рози эмаслигини, уни «бундай қилсангиз фронтга кетиб қоламан» деб кўрқитганларини бир маҳаллар хатда акасига ёзган бўлса-да, яна қувона-қувона ҳикоя қилиб берди. Тошкент янгиликларини, ўзининг заводдаги ишларини, станогини шундай завқ билан, ҳикоя қилиб бердики, Элмурод унинг ўз станогини, заво-

дини ҳамма нарсадан ҳам яхши кўришига қаноат ҳосил қилди. У ўз заводини, станогини киши кўрмаган ва эшитмаган мўъжизадай тилга оларди. Шу вақт Муҳаррамнинг заводига боргани ёдига тушдим, бирдан юзи янада нурланиб, кўзлари чарақлаб, оппоқ майда тишлари кўринди:

— Муҳаррам опам билан биз опа-сингил тутиндик. Бирам яхши жувон эканки,— деб ҳикоя қилиб турди-да, бирдан муғомбирона қулиб,—бир томонлари ёмон, холос, сизни Зебо опамга рашк қилганга ўхшаб кўринадилар. Авваллари унча эмас эдилар. Шуларини ёмон-а, ака? Бизнинг уйда Зебо опамнинг расмлари бор, уйнинг тўрига осиб қўйибман,—деди Латофат ёш болалардек эркаланди, лабларини чўччайтириб кулди, «яхши қилибманми, акажон, сиз шундан хурсандмисиз, мен ҳам у кишини яхши кўраман» дегандек, Элмуроднинг «Ҳали шунақа дегин!» деб нур тўлиб-тошган кўзларидан кўзини олмасди.

— Зебо опамни қачон кўрсатасиз менга?

— Сабр қил, йўлдан қайтсин. У тортинчоқ эмас, келиб қолса, сени ўзиёқ қидириб топиб олади.

— Менга ўхшаган эканлар-да, бўлмаса. Кечагина кетибдилар. Яна ўн кунлардан кейин келармишлар. Мен унга гаҳа турулмайман. Эртага йўлга чиқаман.

— Эртага?

— Ҳа.

— Мунча тез? Ёв қувяптими?

— Йўқ, ёв қочяпти,—кулиб деди Латофат,—ахир ўзинглар ҳам тез олдинга кетяпсизлар-да! Олдинга кетганингларда кўп ўқ-дори зарур бўлармиш-ку! Ўшани бизлар тайёрлаб берамиз-да! Фронт учун, галаба учун катта маҳсулот берган гигант, чексиз гигант машинанинг кичкина, кўзга кўрипмас бўлакчаси бўлсам ҳам, ўз ўрним бор. Бормасам ўрним йўқлавади. Сизни кўрар бўлсам кўрдим, оёққа туриб кетибсиз. Соғайиб кетишингизга мен доим ишонардиму, ойим қўймади: «Бор, хабар ол. Яраси сингил бўлса шунча ётмас эди. Тушларим алоқ-чалоқ. Марҳум отамни кўп кўрадиган бўлиб қолдим, юзларини ўгириб, менга гапиргилари келмайди» деб мени тинчитмадилар. Муҳаррам опамга ҳам кўз ёши қилдилар, ҳа, айтгандай, ойимлар Муҳаррам опамни мевдан яхши кўриб қолганлар, ҳамма маслаҳатларини у билан қиладилар, у эсли-хушли эмиш. Шундай қилиб, Муҳаррам опамга кўз ёши билан арз қилибдилар. Бир куни заводга борсам, нарторгимиз

Мария Петровна «Хали танаффусда менга учраш» дейди. Кирсам «Шайтон қиз! Қиз деган ҳам шунақа бемехр бўладими? Нега онангни йнглатасан? Мен сени ҳар томондан мукамал деб юрсам, шунақа ишларинг ҳам борми? Уятсиз?» дейди. Дарров пайқадим: «Шундай иш тиқилинчда қанақа қилиб борамап!» дедим. «Поездга, ундан пароходга тушиб борасан, қанақа қилиб борардинг!» деб кулди, сўнг-ра ёнига ўтқазиб, инсоннинг, айниқса шундай жанговар фарзанд ўстирган онанинг қадри қиммати ҳақида, умуман овоз инсоннинг турмушимиздаги ўрни ҳақида гапириб кетди. Унинг шунчалик маҳорат билан равон гапирганини ҳеч кўрмаган эдим. Охири «Бор, ақангни кўриб кел, онангнинг кўнглини тинчит. Мең рухсат олдим. Урнингда ўзим ишлаб турамап. Ун кун бир йил эмас» деди. Бўлмаса ўзи инженер, иши бошидан опиб ётибди, кўп вақт заводда ётиб қолади. Кейин билсам, Мария Петровнага Муҳаррам онам учрашган экан.

— Мария Петровна ўртага тушмаса келмас экансанда? — жўрттага ўксингандек сўради Элмурод.

Латофат хижолат тортгандек галати бўлиб турди-ю, дадил деди:

— Мен сизга ҳеч нарса бўлмаслигини, аввалгидек оёққа туриб кетишингизни билардим.

— Қаёқдан? — ишонқирамай, кулиб сўради Элмурод.

— Сабабини айтиб беролмайману, лекин менга ҳаммаша шунақа туюлади, шунга кўнглим чопади. Урушни галаба билан тугатиб, омон-эсон обрў билан кириб келаётгандай бўласиз.

Элмурод синглисининг содда, ҳеч қандай асоссиз ишонч фалсафасига мийиғида кулиб қулоқ солди. Соат сари синглиси кўркам, меҳрибонроқ кўринарди, унинг оддий, самимий гаплари дам қувонтирарди, дам кулгисини қистатарди.

— Ака, бир нарса илтимос қилсам «йўқ» демайсизми? — деди Латофат болалик чоғларидек чучук тили билан эркаланиб.

— Қани, эшитай-чи аввал, қўлимдан келади-ми ўзи?

— Келади, фақат «хўп» десангиз бўлди.

— Қани-қани?

— Бирга суратга тушсак.

— Мени кўчага чиқаришмайди, синглим.

— Сиз «хўп» денг, бу ёғини ўзим тўғрилайман. Фоточи шу ерга келади, келаётиб гаплашдим.

— Қўй, синглим,— деди Элмурод насихатомиз салмоқлаб,— ўзимни анча олдириб қўйганман, рангларим ғалати бўлиб кетган—ойим кўриб баттар куядилар.

— Ҳечам ғалатимассиз-да, худди аввалгидай, ўзимиз кузатгандагидайсиз.

— Бу учдан бири, яраланмасимдан бурун кўрсанг эди.

— Ҳа, ростданам, Муҳаррам опам айтувдилар...

— Нима деб?— деди Элмурод мазах қилгандек эриш кулиб.

— Нима дердилар, ўзи тоғдай, елкалари боғдай дедилар,— кулгига кулги-ҳазил билан жавоб қайтарди Латофат,— ҳарбий форма шу кишига чиққан экан, бирам ярашибдики, дедилар.

— Шунақами?— Элмурод ҳамон ҳазилга мойил эди.

— Келинг, жон ака, «хўп» дея қолинг. Сиздан нима кетди? Ойимлар тайинлаб юборган эдилар.

— Ёлғончи!

— Йўқ, ростдан,— деди-ю, Латофат қизариб кетди, ёлғонни фош этиб қўйди. Аслида бу маслаҳатни Муҳаррам берган эди. Буни акасига айтмади, кўнглига бирор нарса келмасин деб, лозим кўрмади. Лекин шусизоқ Элмуроднинг кўнглига «бу Муҳаррам иккаласининг ишику-я» деган фикр келган эди. Латофат бўлса, акаси онасининг илтимосини ерга ташламаслигини билиб, ҳамон «чиндан, ойимлар айтганлар» деб қисталанг қиларди, охири акасини кўндирди. Элмуроднинг «шундай туша қолайлик» дейишига қулоқ солмай, «фронтчи-ҳарбиймисиз, ўз формангизда тушинг» деб туриб олди. Элмурод кулгига олиб «бўлма-са биронта замбаракнинг ёнида туша қолайлик» деса, чинма-чин ишониб «майли, яхши бўлади» деди. Ялиниб-ёлвориб кийим-бошларини олдирди, орден, погояларини тақдириб, айтганини қолдирди. Елиб-югуриб фоточини бошлаб келди.

Эртасига бўлажак келинойисини кўролмай, армонда йўлга чиқди.

VIII

— Фараз қилайлик, ўша самолётда сиз иккита граната ташладингиз, оқибатда у ёниб кетди.

— Бу аниқ, бефараз факт,— деди Мурзин ўзини эркин тутиб, қатъий.

— Бу сизнингча, — деб унинг юзига тикилди полковник гўё бу билан «ахир сабр қилинг, мунча шошқалоқсиз» демоқчи эди. — Шундай экан, нима учун аҳолини кўриб қочдингиз?

— Душман деб оломон қилиб қўйишидан қўрқдим.

— Нега ўқ отдингиз?

— Уларга эмас, осмонга отдим.

— Фараз қилайлик.

— Агар уларга отганимда бирортаси яралашмасмиди?

— Мен сиздан сўраяпман, нега ўқ уздингиз?

— Улардан қўрққанымдан. Шундай қилсам, улар кетимдан қувишмас, деб ўйладим.

— Кейин, бемалол ўз йўлингизга кетмоқчи бўлдингиз, шундайми? — таъна қилди полковник.

Полковникни битта нарса жуда ажаблантирарди. У бунга ўхшаган «гастролчи»ларни биринчи марта учратиши эмас. У неча йиллик тажрибасидан яхши биладики, хоин ҳар вақт қўрқоқ бўлади, сўроқ вақтида довдирайди, жавобларида адашади, ҳимоя излаб қолади, лекин у Мурзинни қанчалик кўздан кечирмасин, турли ҳолда сўроқ қилмасин, сўроқларини эскитиб, солиштириб кўрмасин, у адашмас, ранги рўйи ўзгармас эди. У шундай пайтда камдан-кам кишиларда бўладиган вазминлик, хотиржамлик билан бемалол ўтирарди. Топшириқни вақтида ва тўла-тўкис бажарган разведкачидек қалби тинч кўринарди. Унинг қараш ва важоҳатида: «Мен сенинг ихтиёрингданман, истаганингча тугининг ва сўроқ қилишинг мумкин, бутун санъатингни ишлата бер, менга барибир, хавотир тортадиган ерим йўқ, менинг кўнглим тинч» деган маъно бор эди. Полковник уни бошдан-оёқ кўздан яна бир марта кечириб кўнглидан ўтказди: «Ё уччига чиққан айёр, тақаб-бур, йлоннинг оёғини санаган разведкачи, ёки ўзи айтаётгандек жанг тасодифларининг қурбони, адашиб немис разведкасининг тўрига тушиб қолган маъсум киши. Иккаласидан бири бўлмаслиги мумкин эмас».

Масала бунчалик қалтис ва муҳим бўлмаса, полковник терговни ўз қўлига олмас эди. Агар Мурзин бу полковникни ўз севиқлиси Анна Ивановнанинг отаси Иван Капитонович Кравцов эканини билганда, ўзини қандай тутарди? Тўғри, Анна Ивановна бир маҳал Мурзин воқеасини (унинг штрафнойга тушишини, холос) бир хатида ёзган эди, лекин полковник бу фактга ортиқча диққат қилмаган

ва ана шу воқеа қаҳрамонининг бир вақт келиб ўзининг қўлига «жосус» сифатида тушишини билибдими!

Мурзин ўзини вазмин ва ишонч билан тутиши, қаерда қандай ва кимда «жосуслик» таълимини олгани ва олдига қўйилган вазифаларнинг ҳаммасини гўё рўй-рост, тортинмай айтиб бериши билан полковникни яна ажаблантирадди. Бу нарса ҳам икки хил фикр тугдирарди: биринчидан, унга топширилган вазифа улкан ва мураккаб, фақат унинг бир томонинигина, яъни енгил томонини айтиб бериб, ўзига ҳимоя ахтараяпти. Бу эса контрразведкани янада қаттиқроқ қизиқтиради. Иккинчидан, унинг айтаётганларининг ҳаммаси табиий ва тўғри, соф виждонли киши сифатида юрагини очиб ташлаяпти. Бунинг устига, Мурзин мапа шу иккинчи фикрни тасдиқлайдиган бир иш қилган: биринчи кунни уни ечинтириб кийим-бошларини, баданини кўздан кечирдилар. Ҳеч нарса йўқ. У кулиб, кийимини кўздан кечирган йигитга: «Тажрибангиз етмади, йигитча!» деди-ю, пичоқ сўради. Пиджагининг кичкина ёстиқчасини олиб, уни ёрди, ичидан юмшоқ ва юпқа латтани суғуриб, қошида турган полковникка узатди. У шартли усулда Виктор Викторовичга ёзилган хат эди. Полковник унинг бу ишидан ажабланди. Буни душмanning ўз айбига иқрор бўлиб, ҳимоя истаётганига йўйган эди. Мурзин бу фикрни полковник қарашида уққандек:

— Буни сиздан ҳимоя истаб қилаётганим йўқ,— деди.

«Бўлмаса нима истаб қилисан» дегандек полковник унинг кўзлари тубига боқди. Мурзин эса «ўз граждaнлик бурчимни ўтаётирман» дегандек мамнуи турарди.

— Бу хатнинг мазмуни сизга маълумми?— сўради полковник.

— Йўқ. Виктор Викторовичга аталган.

— Таҳлил қила оласизми, кўринг-чи?

Мурзин кўздан кечириб:

— Йўқ,— деди.

Унинг товушида ачиниш аломати бор эди. Ана шу саволдан Мурзиннинг руҳи сўнди. Қандай саволга жавоб бермасин, суҳбатдошини алдаётганига ўхшаб кўринди, уларни ўз сўзларига ишонтиролмаганидан фиғони фалакка чиқарди. Иш у ўйлагандек снгил ва оддий эмас эди. У нима қилишини билмасди. Тўғри, у тузилган ери, хизматга чақирилган ҳарбий комиссарлиги, қайси қисмларда хизмат қилгани ва нима учун штраф батальонига тушгани-

ни батафсил айтиб берди. У ерлардан унинг гапни тасдиқловчи справкалар келади. Лекин бу масаланинг бир томони. Душман қўлига тушгач, нима қилгани, ўзини қандай тутгани ҳақида унинг фикрини тасдиқловчи гувоҳ йўқ эди. Мана бу мушкул. Самолётнинг ёниши навбатдаги душман разведкасининг найранги, дейишлари мумкин. Ахир унинг граната ташлаганини ким кўрибди, ким тасдиқлайди? У тунлари билан шуларни ўйлаб, кўзига уйқу келмасди. Нимаки ўйламасин, оқибати хунук ва мудҳиш нуқтага бориб тақаларди. Ўз сўзи билан ўз кишиларини ишонтирмаганига асло чидамасди. «Чиндан ҳам полковник ҳақли, нима учун аҳолидан қочдим, ўқ уздим. Бир-икки мушт тушарди-да! Баъзан ўзим ҳам ҳовлиқиб ишнинг астарини ағдариб қўяман. Тўғри-да, нима учун менинг айтганимга лақ этиб ишониб қўя қоладилар. Шунча вақт душман қўлида бўламан, яна осмондан парашют билан ашқол-дашқоллар ортиб тушаману, нега мени ушлаб сўроқ қиляпти булар, деб ўнкалайман. Сабр қил, ахир улар шундай сиччиклаб иш кўрмаса ҳамма ёқ каптархона бўлиб кетади-ку».

Шундай ўйлардан кейин Мурзин яна ўзини тутиб олди. Ишининг тўғри ва ижобий ҳал бўлишига ишонч билан қараб қунларни кечираркан, бир туш яна таъбини хира қилди. Ужиндан кейин энди бошини ёстиққа қўйган эди, савлатли кўзойнак таққан, ориқ, узун бўйли майор пайдо бўлди. У Мурзинга немис тилида алланималар деди. Мурзин ҳеч нима тушунмади. Фақат майорнинг газабидан титраб, бурнининг катаклари кенгайиб, парраклари оқариб кетганини кўрди. Майор унга тарсаки урмоқчи бўлиб қўл кўтарди-ю, бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб, уни қучоқлаб олди, рус тилида «Балли, балли, иш мана шундоқ бўлибди» деб қўлини сиқди. Мурзин мундоқ қараса, у сўл қўли билан унинг кўкрагига тўпшонча тираб турибди. Мурзин «Бу нима қилганингиз?» деса, ориқ майор: «Сенинг насибанг—шу!» деди. Мурзин қўрқув аралаш уни бор кучи билан ўзидан итариб юборди ва қочмоқчи бўлди. Фриц ўқ узди. Мурзин бошини елкасига қисди. Ўз товушидан уйғониб кетди. Бошини деворга уриб олибди. Бундоқ қараса, қарқиссида лейтенант турибди. Полковник суҳбатга чақираётганини айтди.

Мурзин туш билан оёқ-қўли бўшашиб, жойидан қўзғалди. Юраги гуп-гуп урарди. «Яхшиликками?» деб ўзидан ўзи сўраб қўйди. Кўнгли алланечук бўлиб кетди.

Ўлимнинг совуқ ва даҳшатли чангалидан омон чиққан кишининг севинчини тасаввур эта оласизми? Ўлимдан қолгач, ногирон бўлиб қолиш, бир умрга ногирон бўлиб қолиш гумонини ва унинг изтиробларини-чи?

Элмурод худди шуни ўз бошидан кечирди. Аввалига у «энди ўлсам керак» деб ўйлади, ўлса ўлгудек эди-да! Бир ойдан мўл ўлим билан тик олишди, ўлим гоҳ ўз совуқ оғушига тортгандек ҳушини олиб кетди. Гоҳ алаҳлатди. Кейин, олиб кетгач, қайтариб юбормас даҳшатли ўлимни матонат ва сабот билан енггач, «ногирон бўлиб қоламан» деган гумонда ўртанди. Врачлар «келажак кўрсатади» деган фикрдан кўра аниқроқ бир нарса дея олмадилар. Фақат оёққа туриб, ҳассага таянғач, у билан шугуллана бошлаган «Физкультурачи чол доктор» (ҳамма уни шу ном билан аташди) Элмуроднинг ногирон бўлиб қолиш ҳақидаги саволига чўққи соқолини серкиллашиб кулди-да: «Фронгда ҳам шу юрак билан жанг қилармидингиз?» деди, кейинидан: «Бўйдоқсиз шекилли, ташвишингиз зўр! Дадил бўлинг! Кўрмагандек бўлиб кетасиз, истасангиз циркда чавандоз бўлиб, от ўйнатишингиз мумкин!» деб далда берди. «Шундай оппоқ соқолли, ёши улуг киши ёлгон гапирадими, бир нарсага кўзи етадики, шундай ишонч билан далда беради-да» деб Элмурод унга ихлосманд бўлиб қолди. «Физкультурачи чол»га худди шу керакдек у Элмурод билан турли машқлар ўтказди: ўтқизиб, ётқизиб, тик тургизиб қўйиб оёқларини шупақа машқлар қилдирдики, ўша маҳалда «нажот машқлар» деб атаган, астойдил адоётган Элмуродга энди барчаси галати, бекорчиликка эрмакдек бўлиб кўринади. Ногирон бўлиб қолмаслигига биринчи марта ақли етган лаҳзадаги қувончларини айтмайсизми? Беҳад! У онадан туғма бўлди!

Мана энди барчаси орқада, гўёки шиддатли елдиримдек тез ва беиз ўтиб кетди, баданда доғигина қолди, холос. Эҳтимол, бу санъаткор табиатнинг «қариганингда ҳам ёдингдан чиқмасин, шуни кўрсанг эслаб турасан» деб танада қолдирган асло ўчмас ва ажралмас нақшидир, жанговар қуиларнинг кўркидир!

Мана энди Элмурод севиклисининг уйида, унинг меҳрибон онаси ўз қўллари билан қавиған юмшоқ кўрначаларда ётибди, бу қандай ширин ва оромбахш! Ахир бу гиргиттон бўлиб юрган она Элмуродни қиттай бўлсин Зебодан

кам кўрмайди. Зебо сафарда экан, унда мунтазам хабар олиб турди, соатлаб қошида ўтирди «кўнглинг қандай овқат тусайди» деб сўради, унинг рад этишига қарамай, ширин-ширин қўлбола таомлар қилиб оборди. Докторларга учраб, улардан аҳволини сўраб-суриштириб турди. Докторлар уни Элмуроднинг туққан онаси деб ўйлаган эканлар, кейинчалик бутунлай бегоналигиши, ҳатто миллати ҳам бошқа эканини билишганда: «Ажабо, бегона ҳам шунчалик меҳрибон бўладими!» деб ҳайрон бўлишди. Опани кўрганда аввалроқ салом бериб, қаршисига чиқадиган, унинг Элмурод қошида ўтиришини бошқаларники сингари чекламайдиган бўлишди. Докторларнинг таажжубланганини кўрган бир кекса офицер: «Визинг бутун қудратимиз шунда, енгилмаслигимизнинг бир боиси шу дўстликда!» деб изоҳ берди. Энди-чи? Энди шу она уни ўтқизгани жой тополмайди. Кундузи Элмурод бир стулда ўтираркан, уни юмшогига алмаштирди, шунга ҳам фаҳми етмаган қизини чертиб олди: «Азиз меҳмон шундай стулда ўтирадими? Хусусан госпиталдан кейин-а!» Мапа энди унинг қўйган ёстигини қара! Бошинг кўмилиб кетади. Йилтини нимтатир синкага солинганини кўр, қандай ёқимли ранг!

Элмурод хонани кўздан кечирди: ортиқча жиҳоз йўқ. Лекин хона жуда файзли, дилрабо, гўё яна бирорта нарса қўшилса бузиладигандек, ўз кўркини, оромбахшлигини йўқотадигандек. «Бундай тартибли уйни она тутадими ё Зебо?» — ҳаёлидан ўтказди Элмурод. — Опаси тутганда ҳам қизи ундан кам юмушкор бўлмаса керак. Қизинг чечанлиги, саранжом-сарихталиги одатда, онадан дейишади».

Элмурод чойнабни устига тортаркан, ўзи таплаган қиздан мамнун бўлиб кетди. Зулукдек қошлари остидаги тим қора кўзлари чўғ бўлиб ёнди. Асли қорамағиз бўлса ҳам анчадан бери тузуккина очиқ ҳаво кўрмай оқимтир тусга кирган юзларида шодлик ва фахрланиш ҳисси кезди. Фикрида минг турли ўй. Ҳаммаси шодлик ўйлари. Сингилиси Латофат келиб кетгач: «Онам қандай фикрда экан? Бу хонадонга муносабати-чи?» деган фикр ҳаёлидан кўтарилмасди. Онаси сал бўлсин норози эмас — худди шундай ҳисда эди у ҳозир.

Эшик нарёида кимдир шиппақда енгил юриб келиб тўхтади, қулоқ солди шекилли, тишиб қолди, кейин Зебо-нинг нечундир русчалаб:

— Енце не спишь? — деган товуши келди. Элмурод жавоб қайтаргунча бўлмай, Зебо остонада пайдо бўлди.

У вояга етган қизларгагина хос назокат ва латофат билан хушнуд турарди.

Шу лаҳзада тунга қўйилган кўк лампочканинг алла-нечук сирли ва юмшоқ кўк нурларида жуда ҳам кўркам, сув париларидек афсонавий кўришиб кетди, бир ҳуснига минг хусн қўшилган эди.

— Кел, кел! — деди Элмурод тушида гашираётгандек снгилгина ва ярим туриб, бағрига ёстиқ тортди.

— Бетнич қилганим учун кечир, албатта. Сени бир ерга таклиф этгани кирдим,— деди Зебо ўша назокат билан ва унга яқинлашди,— агар рози бўлсанг барвақтроқ туришга тўғри келади.

— Қани эшитайлик, қаерга экан? Ишқилиб хижолат тортиб қолмайманми?

Зебо «қачон сенга бир тиканни раво кўрувдим» дегандек лаб чимириб турди-да, каранма билан бир кўзини қисди.

— Онам эртага акам олдига боришга ваъда берган экан. Сени ташлаб кетишга кўзи қиймаяпти. Бормаса Камол интизор бўлиб қолади.

— Албатта бориш керак,— унинг сўзини бўлди Элмурод.

— Сен-чи? Бирга борасанми? Ахир, сенинг ҳам кўришинг керак-ку, у ҳар борганимизда сени сўрайди, сени шундай яхши кўрадики...

— Сендан ажралиб қаерда қоламан, зерикиб ўларман,— деди Элмурод ҳазиломиз.

— Онам йўл сенга оғирлик қилмасмикин дейди. Анча йўл. Поезддан кейин автобусда ҳам юрилади.

— Мендан хотирикам бўлсинлар, мен шердайман.

— Шунақами? Билмабмиз,— Зебо лабини чўччайтириб ширин табассум тухфа этди, стул тортиб унинг қаршисига ўтирди.

— Анча аввалроқ чиқариб юборсалар бўларди-ю, докторларнинг журъати етмади шекилли,— деди Элмурод.

— Уларнинг-ку, журъати етарди-я, охирини ўйлайдилар. Сизлар сингари бағри тош эмас уларнинг.

Элмурод врачлар шаънига ташланган таъна тошининг учқунлари Зебога ҳам сачраганини пайқади, кулиб юборди:

— Шундайми? Юмшоқмиз, оппоқмиз, меҳрибонмиз дегин. Майли-майли. Бизлар бағри тошми? Нечун? Бағри

тош ўзи қанақа бўлади? Бағри юмшоқнинг қўли ҳам монандай бўлса керак, қани! — Элмурод Зебонинг гўштдор-
гича позик бармоқларини кафтига олган эди, Зебо қуйи
лабини тишлаб эшикка ишора қилди, қўлини тортиб ол-
ди — «онам кўриб қолади».

— Албатта сизларнинг бағринглар тош! Йигитмиз деб
мағрурсизлар. Палатада ётибди-ю, коридорда турган ки-
шисини чақирингизга журъат этолмайди, тағин бу киши
жанговар офицер!

Зебонинг эркалик билан қилган бу таънасини Элму-
род дарров тушунди. Бу — Элмурод биринчи марта ётган
госпиталдаги воқеага ишора эди.

— Ҳа, сиз «мунча мақтайверди, қанақа йигит экан ўзи»
деб кириб кўргансиз-да, гапиринг, ботир!

— Ҳар қиз, хусусан ўшандек енгилтак қиз мақтаган
йигитнинг кетидан югуравериб менга зарур келгани йўқ.
У сизлар, бири билан аҳди паймон қилиб, иккинчиси би-
лан кўз уриштирадиган, қармоқ ташлайдиган.

— Шунақаларни ҳам бўладими! Билмас эканман, —
деди унинг оҳангида Элмурод лақмадек.

— Ҳа, сиз билмайсиз! Нурдай тозасиз. Қўйингиз оғзи-
дан чўп олмагансиз. Гулни узмайсиз, боларни эмсин деб.
Яширмай қўя қолинг, ҳаммасини Муҳаррам айтиб бер-
ган. Батальонингиздаги врач қанақа қиз эди, ҳув, Му-
ҳаррамга қўшиб қўйганингиз-чи!

— Биламан-биламан, ҳижжалайверма, — кулгига ол-
ди Элмурод. — Айшни фронт қилибманми?

— Кўнгли сенга мойил экан-ку. Яқинда ёзган бир ха-
тида Муҳаррам яна шуни эслатибди, «Ўшандан оғиз оча-
ётгани йўқми?» «Одам оласи ичида» дебди.

— Бу ёлгон! Уйдирма гап, тухмат! — Элмурод чехра-
сидаги кулги сувга ташланган чўғдек бирдан ўчди.

— Хафа бўлдингми? — Зебо эркаланиб унга энгашди,
Элмуроднинг қўли устига қўлини қўйди, муҳаббат олов-
лари тошган кўзларини унга тикди, кўзлари уришиб, қа-
далиб қолишди. Бир жуфт кўзда ўз ҳазилидан ўкиниш,
иккинчи бир жуфт кўзда содир бўлган воқеадан ажаб-
ланиш бор эди. Сўзсиз қалб тинглашни, сукутни яна Зе-
бонинг ўзи бузди. — Мен сенга ўзимга ишонгандек ишона-
ман. Эркин ўзингда, мени кўзинг қияр экан, ким билан
юрсанг, юра бер. Фақат зорим бор, севгим бор, Элмурод,
вўрим йўқ. Меҳрсиз ўтқазилган кўчат кўкармас, кўкарса
ҳам мева қилмас, дейди боғбонлар. Сенга ишонаман, ишо-

наману, жону жаҳдим билан севаман. Шунини унутмасанг кифоя менга.

— Раҳмат, азизим, раҳмат! Менга ҳам фақат шугина керак. Мен қалбимни сенга бағишлаганман — бунга амин бўл. Ўзганинг муҳаббат чироғи менинг қалбимда ёнмайди.

Икки бош оҳистагина, бир-бирини ўзига магнит бўлиб тортгандек яқинлашиб, бўсага ташна ёниқ лаблар ўтли жипслашди, кўзлари сузилиб, кейин бутунлай юмилди. Бўсалар чақмоқ чақди. Икки юракнинг «гуи-гуи» уриши бемалол эшитиларди. Зебо «ози соз!» дегандек сапчиб ўрнидан турди. Кўзларида тил билан ифодалаб бўлмайдиган туйғулар ёнарди. Зебо эркаланиб, кўрсаткич бармоғи билан «ҳаф сизними!» деган ишора қилди. Эшикка етгач, товушини кўтариб, деди:

— Келиндик, а? Барвақт туриг.

Элмурод жавоб ўрнида сўл кўзини кулибгина қисди-да, энгак силкиди. Зебо ўз қўлини ўпиб, хайрлашиб имоси қилди. У чиқиб кетгач, эшикдан онанинг «Мунча ҳаялландинг, қизим! Борадиган бўлдими?» деган товуши келди. «Пайқаган бўлса-я» деган фикр Элмуродни ботмон бўлиб босди-ю, эртага қанақа қилиб кўринишини ўйлаб қолди, совуқ тер чиқарди. Салдан кейин бу ўйни унутди, ўрнини бошқа тотли хаёллар — тунни кундуз алмашгандек чулғаб олди. Шу ўйлар туфайли унда уйқу қочиб бўлганди. Бутун бадани мис бўлиб қизирди. Хаёл аллақачонларга етакларди, ёрқин қирғоқ, чапан боғлар, ойдин, сурма ранг тунлар тотли огушлар ваъда этарди...

Эргалаб яна Зебонинг ўзи товуш берди:

— Турдингми?

Элмурод аллақачон уйғонган, руҳи енгил, ширин ўйлар қучоғида маст эди.

Улар госпиталь-санаторийга етиб келганда қуёш найза бўйи кўтарилганди. Поезддан бу ёғи ҳам анча йўл экан. Машинани кўпгина кутишга тўғри келди... Одам қалив... Улар дарвозадан кириши билан бошқа олам пайдо бўлди. Бу нефтчиларнинг санаторийси эди. Ҳозир яраларидан холи бўлган, бироқ кучга кириб кетмаган офицерлар дам олади, даволанади. Боғ жуда кўркам: унда азамат қуёш ва ёқимли шамолнинг майса ва гуллар билан қилган рақси кун бўйи давом этади. Қадди юксак, сурх дарахтлар эргалаб ва кечқурун қуёшдан шамдек гўзал ёнадилар. Боғнинг бир чети Каспий билан туташган. Унда сув эмас, нур

мавжланади. Каспий бу ерда сокин. Асов отдек ёл кўтармайди. Фақат ўқтин-ўқтин ўзини метин қиргоққа «чап-чап» уриб қўяди. Қиргоққа боғлиқ қайиқчалар ювош тебранади. Боғнинг бир неча еридан азамат қад кўтарган оппоқ бинолар, айниқса тунлари сирли ва кўркем кўринади. Денгиз ёқасидаги анави иккитаси, айниқса серзавқ жой. Деразаларидан, ровонли айвонларидан туну қув денгизни томоша қилиш мумкин. Бир туннинг ўзида денгиз озмунча жозибадор тусларга кирадими. Ойсиз тунда бир бошқа, ой чиқиш олдида яна бошқача, ой чиққанда бутунлай ўзгача таманно қилади, гўё биров уни дам-бадам алмаштириб қўяётгандек. Айниқса қуёш чиқиши билан, қуёш ботиши-пи-ку, асти қўя беринг, айтмоқ ортиқча. Кўриб тўймаса, ёзиб қаноатлантириб бўлмайди. Айвазовский бекорга денгиз ошиги бўлмаган экан, деб юборасан киши!

Зебонинг акаси Камол хириллаган товуш билан Элмуродга ўзини ташлади, ўнди. Унинг товуши тузуккина чиқмаётганидан асабийлашаётгани яққол кўриниб турарди, ориқлаб кетган. У хириллаб деди:

— Мана, ўртоқ лейтенант, кечирасиз, ўртоқ капитан, мактабда лейтенант деб ўрганиб қолганмиз-да, яна кўришдик. Омонмизу, лекин соғлом эмасмиз. Соғлигингиз қалай? Бутунлай тузалиб кетдингизми?

— Раҳмат, яхши. Сизники ҳам яхши бўлиб кетади. Фақат ўзингизни ортиқча асабийликдан тийинг,— деб Элмурод сўзини ҳали тугатмаган эди, она луқма ташлади:

— Ана айтмадимми, Элмурод ҳам шу маслаҳатни беряпти. Сен бўлсанг нуқул асабийлашасан. Тузалмаяпман, деб диққат бўласан.

— Элмурод, сен унга «Асабийлашма!» деб буйруқ бериб қўй! Ахир сен унинг командирисан-ку. Бизга қулоқ солмаяпти,— кулиб гапга аралашди Зебо.

— Йўқ, Камол бунга муҳтож эмас. Шундай душманни чекинишга мажбур этолган совет офицерининг иродаси, кучи буйруқсиз ҳам ўзини тута билади. Шундай эмасми, Камол? Биз ҳар вақт буйруқ билан эмас, ташаббус билан иш кўрамыз, ўртоқ медицина хизмати старший лейтенанти.

Ҳаммалари қулишди. Бугун граждон кийимида келган Зебо «қани, менинг старший лейтенантлигим» дегандек ипак кўйлагининг ўйма ёқасидан ушлаб қўйди. Учинга тайёрланган каптардек қўш чўққи кўкраги лорсиллагандек бўлди, ё унга шундай кўриндими!

— Каснийда сайр қилиб турасанми, Камол? Шу кунларда бирам гўзал бўптики, узоқдан имлайди.

— Кам. Кеча бир сайр қилдик. Ҳа, айтгандек, ўртоқ капитан, бу ерда сизнинг полкдошингиз бор. Мақтабга ҳам бирга келган экан. Дубенко. Кеча тоза гаплашдик. Қулоғингиз ҳам қизигандир.

— Дубенко! Шу ердами? У менинг ажойиб дўстим — Микола Дубенко. Кўзи тим кўк. Гавдали. Шунақами? Чақиришининг иложи йўқми?

— Нега иложи бўлмасин! — Камол гавдасига нисбатан муносиб келмаган узун оёқларини катта-катта ташлаб дарахтлар орқасида ғойиб бўлди. Элмуродлар атрофига печак гуллар экилган беседкада ўтиришарди. Печак гул юқорига тортилган ипларга чирмашиб кетган. Кўм-кўк. Ранг-баранг гуллари қизил шароб тўла позик қадаҳни эслатади. Элмурод Камол кетган томонга қараб ўтирарди. Дарахтлар барги, хом новдалари майин титрайди, ерда соялар қўнимсиз силкинади. Камол кетган йўлга ётқизилган қумлар чўгдек ёнади.

Она билан қиз ниманидир ўзаро гаплаша бошлади. Узоқдан Камол кўринди. Унинг ёнида бир қўлтиқтаёқли киши келарди. У санаторий кийимида эди. Бош яланг. Ҳасанининг зарбидан сочлари силкинади. У Дубенко эди. Элмурод уни таниб, пешвоз чиқди. Дубенко унга етмаёқ, сўзлаб келарди:

— Элмурод! Дўстим! Салом-салом! О... ўзгариб кетибсан. Кифтингни қара-я.

— Бу госпиталдан, — деди Элмурод.

Улар қучоқлашишди, ўнишишди.

Бир-бирига қараб қолишди. Улар ҳаётга энди мустақил қадам қўйган ҳамма ёшлар каби бу қисқа вақт ичида жуда тез ўзгариб кетишган эди. Иккиси ҳам ўзи қоришган, яшаган курашнинг, ҳаётнинг тамгаларини ола келган, унинг нишонлари, таъсири қарашларида, сўзларида, фикрларида, ҳатто табассумларида мавжуд. Буни иккиси ҳам билди. Шунинг учун уларга аввалгидек кўриша солиб суҳбат бошлаб юбориш қийин бўлди. Иккисининг ҳам туриш-турмуши бир-бирига «ўзгариб кетибсан-ку, нимадан гаплашсак кўнглинг ёзилади-ю, дилингдаги бўлади» деган маънони ифодаларди. Дубенко ташаббусни қўлига олди, ўз аҳволини айтди:

— Мана дўстим, бир оёқни олдириб қўйдик. Биқинда осколка ётибди. Кейин олишармиш. Уч-тўрт кундан ке-

йин бу ерда ҳам жанговар хизматимиз тугайди. Шаҳрим фрицда. Билмадим қаёққа бораман. Бизга юр, деганлар кўп. Бири Кавказда қолавер, дейди. Бири Кубанга қис-тайди.

— Хеч бири сенга бўлмайди. Кавказни кўрдинг. Кубанда урушдинг. У ерда бу оёқ билан ёзилиб ишлолмайсан. Яхшиси бизникига жўна. Меникига. Тўппа-тўғри меникига. Ҳавоси қуруқ, сермева — сенбоп. Квартира ҳам қидириб юрмайсан. Меникида тураверасан. Бирорта қатта заводга ўз касбинг бўйича жойлашиб оласан. Вассалом.

— Сенинг томонинг жуда иссиқ, эритиб юборади кишини.

— Сен музмидинг, мўнча кўрқасан, — ҳазилга олди Элмурод. — Мана мен бориб, шаҳрингни озод қилгач, ўзим телеграмма бераман. Молния қилиб.

— Сен шунақа қилмасанг ҳам, менинг қўлимдан энди хеч нарса келмайди, дўстим.

— Сен ҳали кўп иш қиласан. Шу кунларда ҳарбий завод — иккинчи фронт.

— Шундай-ку, лекин ўзинг жапг қилганинг бошқа-ча-да!

— Хўш, меникига кетишга розимисан?

— Нима қилиб бу ерда ўтирибсизлар. Камол, кечаги сайрни давом эттирайлик-а? Тунда қимир этмай ухлабман, иштаҳа ҳам карнай бўлди эрталаб, — Дубенко яна Элмуродга қаради. — Қиладиган иш йўқ. Шахмату, доминога танда кўйганман. Биллиардга ярамайман. Қани кетдик.

Дубенко бошлаб, таёғини қўлтиғига тиради. Зебо онасига кўз ташлаб, Элмурод кетидан эргашди. Қуёш тиккага келган. Сувда нур синади. Камол онаси билан синглисини бир қайиққа ўтқазиб, қиргоқ бўйлаб суриб кетди. Дубенко қайиққа ўтиргач, Элмуродга бошқа томонини имо қилди. Улар анчагина йироқлашгач, Дубенко сўради:

— Жонон ким? Сенга қарашлими? Сулув-ку. Қаёқдан топа қолдинг бунақасини?

— Врач.

— Госпиталданми? Сен ҳам биласан-а! Уйландингми?

— Камолнинг синглиси.

— Камолнинг синглиси бўлса уйланиб бўлмайдами?

Мактабдаёқ орттирганман, дегин. Анави, оти нима, турмуш қилиб кетганинг ҳалиям ёзиб турадими? У ҳам чаккимас эди.

— Эри билан учрашдим. Ўзи келиб кетди.

— Ия, қандай қилиб?

Элмурод, бу икки ҳодисани батафсил айтиб берди.

— Дунё ўзи қизиқ. Тасодифлар билан тўла. Сен билан менинг шу ерда учрашувимизни ким хаёлга келтирибди. Ўзини ҳам тоза бонлагандирсан?

— Кимни, Муҳаррамними? Йўқ, яраси битиб қолган экан. Унча оғримади.

— Кўпгли банд ҳам эди дегин?

— Шу томони ҳам бор.

— Ҳой, сен ҳадеб, денгиз ичкарисига кириб кетаверма. Қайтишни ҳам ўйла. Бунинг шунақа тўлқишлари борки, шошириб қўяди кишини, — деди Дубенко ва қўлтиқтаёғини сувга солиб чизиб борди. Элмурод бир эшкак билан ишлаб, қайиқни ортга бурди. Сув тиниқ. Эшкак кафти сув ичида бемалол кўришади. Эшкак юзига чиққан сувлар оловдек сочилади. Дубенко газетадан қаллоқ қилиб кийиб олди:

— Боқунинг ёзи одамни ёқиб юборай деяпти, билмадим Тошкентингники нима қиларкин. Ёғингни эритиб, ўзингни мўмиёлаб қўйса керак.

— Сўз битта. Кетишинг аниқ-а? Келишдик. Айнисанг хафа бўламан.

— Келишдикми-а? — кулгига олди Дубенко, бир оз ўйлаб тургач, деди: — Онангга ортиқча ташвиш бўламан. Ҳойпахой онанг қари бўлса керак. Ўғлимнинг ўртоғи деб, қараб туrolмайди. У-бу юмушимга қарашади. Кекса одамга бу ортиқча юк.

— Сен бу томонини ўйлама. Онамга қарашадиган синглим бор. Тошкент ҳозир қизларга тўла. Сенинг томонингдан кўчиб келганлар ҳам бир талай бор десангчи! Бирортасини топиб ҳам оласан.

— Йўқ, сен бу томондан хотиржам бўл. Аниотадан бошқасига кўнглимда ўрин йўқ, Юрак битта — сўз битта.

Элмурод унинг полқда, мактабда Аниота ҳақида қилган ҳикоясини ва суратини кўрганини эслади. Суратга артистлардек туриб тушган эди.

— Суратини йўқотганинг йўқми? — деди Элмурод эшкак суришдан тўхтаб, қайиқни ўз ҳолига қўйиб юборди.

— Кимникини? Упикиними? Жонимни йўқотган куним сурати йўқолади. Мана! — у суратни чарм ҳаменидан олиб кўрсатди. У ҳамон ўша Элмурод кўргандагидек табассум билан артистона турарди. — Ўзини ҳам заб со-

гиндим-да. Уруш бошланганда бир ёзди-ю, шу-шу жим бўлиб кетди. Эсингда борми, хатини кўрсатувдим.

— Омонмикан?

— У ўладиган хилидан эмас. Сувга тушса чўкмайди, ўтга тушса ёлмайди.

Элмурод Дубенконинг бунчалик ишонч билан яшайдан қувонди.

— Украиннамга халоскор бўлиб киролмадим. Шу армон юрагимда тошдек тугилиб қолди,— деди суҳбат охирида хўрсиниб Дубенко. Унинг тим кўк кўзлари сокин, ложувард уфқларда, узоқларда дайдиб юрган тўлқинларда кезарди.

Кечқурун Элмурод Камол ва Дубенко билан хайрлашар экан, Дубенконинг қўлини қўйиб юбормай туриб деди:

— Хўш, энди сен қачон йўлга чиқасан?

— Шу ҳафта охирида.

— Бординг, хат ёз. Мен ўз қисимга қайтаман. Онамга кўпдан-кўп салом айт. Кўнглини кўтар. Кута бериб ҳам кўзлари тўрт бўлиб кетди. Бечора она! Ёз,— деди Элмурод ва яна ўпишишди.

— Албатта! Албатта!— деди Дубенко ҳам.

Элмурод Дубенко қошидан чарчаб қайтди. Йўл бўйи Дубенко унинг кўз олдида кетмади. Баъзан у, Тошкентга кириб бораётган бўлиб, гоҳ онаси билан суҳбатлашиб ўтирган бўлиб, гоҳо нечундир хафа ўтирган бўлиб кўриниб кетади. У шаҳарга кириб, Зеболар томонига бурилиши билан яна руҳи кўтарилиб, кўнгли очилди. Фронтга тушгандан бери тотли ҳаётнинг барча роҳат ва оромларидан маҳрум бўлгани учунми, Зеболарнинг бежирим ва файзли уйига кириши билан, ҳордиғи чиққандек, у жангу жадал йиллари, хотиралар унутилгандек бўлди. Бир маҳаллар, фронтга кетмасдан аввал, бу уй бунчалик кўркам ва жозибадор кўринмаганига ўзи ҳам ҳайроп бўлди. Ё Зебони энди астойдил севиб қолдими? Ё авваллари унинг севгани ҳақратон кишининг қўшли кўнларидек қисқа ва кам ҳақратли эдими? Госпиталда учрашув, йўлдаги даҳшатли бомбардимон, Зебонинг шу дақиқалардаги садоқати унинг қалбини бугун бир умрга занжирбанд қилиб олдими? Ҳа, шундайди! Ахир кишини яхши кўриб, астойдил яхши кўриб қолсанг, унинг ўзигина эмас, ҳатто шу онгача кўзга таш-

ланмаётган оддий кўчаси ҳам, бошқаларникидан фарқ қилмаган эшиги ҳам сенга жуда чиройли кўриниб кетади! У ўзини Зеболарникига олиб келган йўлдан ҳам миннатдор эди!

Элмурод шу тун тиқиқиб ухлади. Руҳи енгил тортиб уйғонди. У тақдиридан мамнун эди. Унинг госпиталь ўз муҳрини босган оқаринқираган, қон қочирган, пича но-зиклашган чеҳрасида табассум аримасди. Бу табассум кўнглининг соҳиби Зебога: «Ҳа, мен шундай бахтиёрман. Сен-чи, сен ҳам бахтиёрмисан? Менинг қошингда мамнун ўтиришимдан розимисан? Гапир, қалбингда борини гапир. Мен тин олмай сени тинглашга тайёрман. Менга ишонсанг бўлади. Мен сенинг севгинга хиёнат қилмайман; сен бунга амин бўл! Шунинг учун ҳам сенинг уйингда ўзимникидай бемалол ўтирибман. Мен эрта-индин кетаман. Огир жангга кетаман. Ҳижронга бардош бероласанми? Севгимни муқаддас тутиб, ардоқлай биласанми? Мен сени биламан, сенга ишонаман. Ҳа, сенга ишонаман» деган маънони ифодалар эди. Буни Зебо тушунди шекилли, вояга етган қизлардагина бўладиган нозу истиғно унинг ҳар бир ҳаракатидан барқ урарди, турмуш ташвишидан холи ёш қизлардек майда қадам билан диккиллаб хонага кириб-чиқиб турарди.

— Мана бу хатни тавийсанми, Элмурод? — деди бир гал кириб Зебо ва дарров орқасига олиб беркитди.

Элмуроднинг юраги «шув» этиб, фикри аллақаяққа учиб кетди. Бу ёзувни кўз қири тушиши билан дарров тапигап эди. Тапимай ҳам иложи қанча! Ахир шу «у», «д» ҳарфларнинг думини жимжима қилиб ёзувчи кишидан у озмунча хатлар олганми! Ахир шу хатнинг соҳиби унинг бағрига айрилиқнинг биринчи оғусини томизган эмасми? Нечун уни танимасин!

— Нега ўзгардинг, Элмурод? — деди кутилмаганда Зебо.

Элмурод «Наҳот ўзгарган бўлсаму, Зебо пайқаган бўлса» деган ўй билан дарров ўзини чалғитди, у ҳам савол ташлади:

— Ўзгардимми? Ҳа, ўзгарган бўлсам аҳтимол, Рашид кўз олдимга келиб кетди. Яхши йигит эди.

Элмурод ўз ёлғонидан баттар лоҳас тортди. Лабига, юзига чиққан сохта табассум унинг қалбини яширолмас эди. У яширишни истамади, тўғриси, сеvimли қизи Зебодан яширишни ўзига эп кўрмади.

— Зебо,— деди у,— эсипгда борми, бир маҳал сенга «бир қиз мени ташлаб, бошқага эр қилиб кетган» дедим.

— Ҳа, эсимда бор. «Хушбахтлар» спектаклидан келаётганда айтувдинг шекилли. Москвада физкультура парадда бўлган ҳам девдинг.

— Ҳа, балли,— деб тасдиқлади Элмурод,— ўша шу Муҳаррам бўлади.

— А!..— деб Элмуродга қараб қолди Зебо. Бу бир оғиз сўзда ҳам ажабланиш, ҳам Муҳаррамнинг шунча сирдошлашиб ўзи иқроор бўлмаганидан ўкиниш, шу билан бирга, буни ўша Муҳаррамнинг ўзидан сиичиклаб сўраб олмаганидан нушаймон бор эди. «Элмуроднинг шундай магрур қизи бўлганини сўраганимда нима учун Муҳаррам иқроор бўлмади. Ҳатто шунга яқинроқ биронта имо-ишора ҳам қилмади» Зебонинг хаёлидан ўтди. Муҳаррам уни алдаб кетгандек кўринди.

— Элмурод, ростини айт, чиндан, уни севганмидинг? — деди бир неча лаҳзадан кейин Зебо. Элмурод шундай савол берилишини кутмаган, ҳатто ўйламаган ҳам эди. Шунинг учун бўлса керак, нима дейишини билолмай қолди. Фақат Зебонинг кутиб турган кўзига қаради. Бу қараш: «Сўраб нима қиласан. Ҳатто ҳозир ўзим ҳам билмайман: севганманми? Йўқми? «Севмаганман» десам, жароҳатининг изи ҳали ҳам кўнглимда борга ўхшайди. «Ҳа» десам жуда ҳам тўғри жавоб бермаётганга ўхшайман. Нимадир бўлиб ўтган, ҳа, бўлиб ўтган!» деган маънони ифодаларди.

— У сенга ҳар хатида салом айтади. У сенинг севганингни билмаган бўлса керак. Мен сўраганимда «қиз найқамай қолган бўлса ажабмас» дегандек жавоб берганди.

— Сен сўровдингми? — нечундир шошинқираб сўради Элмурод.

— Ҳа, лекин ўзи эканини айтмаган эди. Шунга ажабланиб турибман.

— Қанақа қилиб «ўша мен эдим» дейди, қулайсиз-да!

— Сенинг ҳақингда жуда яхши фикрда. Сени мақтаб оиймнинг кўнглини тоғ қилиб юборди. Мана бу хатида ҳам сенга кўпдан-кўп салом айтган.

— Сен мени госпиталда деб ёзганмидинг унга?

— Биз мунтазам хат олишиб тураемиз,— деди Зебо тўғри жавоб беришга ботинмай, хижолат тортган ки-

шидек, — сўз беришган дугоналармиз. Ё сен қаршимисан?

— Йўқ, мутлақо! Нечун қарши бўламан. Сен энди рашиқ қилмасанг деб қўрқаман, холос, — кулибгина деди Элмурод.

— Қилсам ҳақим бор, чунки сени севаман.

— Энди унга хат ҳам ёзмасан? Нимага ҳам сенга билдирдим. Муҳаррам-ку, айтмай тўғри иш қилган экан-а!

— Ҳали мендан сир тутадиган ишларинг ҳам борми? — эркалангандек, карашма билан кўз сузди Зебо. — Мен сендан ҳеч нарсани яширмайман-ку.

— Мен ҳам яширмадим-ку. Қани хатда нима дебди?

— Бермайман, — деди Зебо бир қадам орқасига тисарилиб, бойгидай эркаланганича. Унинг кўзлари: «Ҳа, алам қилсин, бермайман. Энди рашиқим ҳам келади. Боя берсам ҳам, энди бермайман. Зўрлик қиласизми? Олиб бўл-сиз» дегандек жавдираб, чақнаб турарди. Унинг бу туриши Элмуродга ҳар қачонгидан кўркам, латофатли ва сулув кўриниб кетди. Хат баҳона бўлди-ю, ирғиб ўрвидан туриб, унга ташланди. У қийқириб, ўзини эшикка отди. Элмурод икки йирик қадам билан уни худди остонада ушлаб олди, бағрига босиб, хатли қўлига тармашди. Зебо ҳамон эркаланиб «Алам қилсин, бермайман, бермайман!» деб унинг қучоғида коптокдек мушт бўлиб, хатни икки қўллаб ушлаб, кўкрагига босиб олганди. Элмурод уни бир қўли билан бағрига ёнбошидан тортиб иккинчи қўли билан хатни олмоқчи бўларди. Зебо баттар ўжарлик қиларди. Унга сари Элмурод қаттиқроқ ёнишиб борарди. Шу хат баҳона бўлди-ю, Элмурод уни кўтариб бориб, диванга ётқизди. Зебога ҳам худди шундай шўх ҳазил керакдек яна ҳам қаттиқроқ «қаршилиқ» кўрсатарди. Элмурод Зебони диванга ётқизиши билан бир зум хат эсидан чиқди-ю, уни бағрига қаттиқ босиб ўпди. Зебо қаҳ-қаҳ солиб куларди, ҳамон «ололмайсан, бермайман» деб қийқирарди. Элмурод бўсадан тўйгандай кичик бир лаҳза лабини унинг томоғидан кўтарди-да, кулги ва ўзининг оғушида фарқ бўлиб ётган Зебонинг порлаб турган кўзларига қаради ва шу замона яна унинг лабига лабини босди. Зебо ана шундагина Элмуроднинг ҳаблидан хатнинг чиққанини, ёшликнинг оташ қони бутун томирида жўш уриб, кўзлари шу маҳалгача ҳеч кўринмаган завқ-шавқ билан ёнаётганини пайқадди-да, шу ҳаракатига бир дамгина ёниқ бўса билан жавоб қайтариб:

— Ана ойим келянти! — деб қичқирди.

Элмурод сапчиб туриб кетди. Зебо унинг бу ҳаракатини кузатиб, яна қаҳ-қаҳ солди:

— Ҳа, қўрқмас экансиз.

Элмурод ўзининг алданганини бияди-ю, яна ёпишиб боролмади. Энди сабаб ҳам йўқ эди, чунки бу шўх дақиқаларга восита бўлган хат диванда ёғимланиб ётарди. Зебо эса тўзиб кетган сочларини тартибга соларди.

— Бировнинг қизини еб қўяй деяпсиз-а, шунақаям очмисиз,— деб яна Элмуродга тегिशарди.

Унинг юзларида, лабларида, кўзларида бояги шўхликларнинг изи ҳамон сузиб юрарди. Ёш қизчалардек эркаланиб, тилларини чучук қилиб яна деди:

— Сиз ҳали тўхтаб туринг, ойимлар келсинлар, ҳаммасини айтиб бераман. Элмуродингиз ёмон бўлиб кетибди, дейман. Энди мени ҳеч у билан ёлғиз ташлаб кетманг, дейман.

Улар шўхликлардан тушиб, Муҳаррамнинг хатини аҳиллик билан ўқиб чиққанларидан кейин, кун оққанда она келди-ю, лекин Зебо унга ҳеч нарса демади. Фақат «энди айтайми?» дегандек Элмуродга кўз қисиб қўйди.

Эртаси эрталаб, бир даста гул олиб, Рашиднинг қабрини зиёрат қилгани кетишди.

Икки кун ўтгач, Элмурод сафарга отланди. У ўз қисмига қайтарди. Элмурод она билан уйда хайрлашиб қўя қолди. Зебо уни кузатиб вокзалга чиқди. Вокзал ўз гўзаллиги билан келганларга «хуш келдингиз!», кетганларга «оқ йўл!» дегандек бўларди. Зебо хайрлашар экан, қаттиқ куйиб йиғлади, титраб йиғлади. Ундан ажралгиси келмасди. «Бирга юр» деса жон деб кетишга тайёр эди.

— Нега йиғлайсан, жоним, мупчалик йиғлашга ўрин йўқ. Энди ғалаба билан биратўласи кўришамиз. Соғ бўл! — деди Элмурод. Зебо баттарроқ унга ёпишди. Юзларидан, кўзларидан, лабларидан ўпди. Кўкрагига бошини қўйиб олди.

— Мунча! Жуда ширин бўлиб кетибманми? Тўймайсанми?— уни ҳазил билан енгмоқчи бўлди Элмурод. Лекин ўзи ҳам тўлиб келган ўпкасини аранг тутиб турарди. Истамаса ҳам, шундай қилиш лозим бўлганидан, Зебонинг икки елкасидан аста ушлаб ўзидан ажратди. Зебо эса қил энича ҳам ундан узоқлашгиси келмас, Элмурод бир қадам тисарилса, Зебо яна одимлаб унга ёпишарди. Буни кузатиб турган бир старшина, сувга ўтаркан, пичинг отди:

— Зўрлаб қолдириб нима қиласиз, ўртоқ капитан, бирга олиб кетаверинг, қўл ушлашиб атакага кириб тура-сизлар.

Бу гап Элмуродга ғалатиноқ ботган бўлса-да, Зебога таъсир қилмади. Унинг эшитгани гумон эди.

— Элмурод! Нима учундир энди биз кўришмайдиганга ўхшаймиз. Шу охиригисига ўхшайди. Кетаман деганингдан бери шу фикр миядан силжимайди, биров михлаб қўйганга ўхшайди.— Элмуроднинг бўйнига қўлларини солиб туриб, йиғлаб, ўзини зўрға тутиб деди Зебо.

— Тентак бўлибсан, Зебо! Биз ҳали кўришамиз, албатта, кўришамиз. Бирга бўламиз. Шайтоний хаёлларга қалб тутма, эркам. Тетик бўл!

Элмурод йигитлик ҳарорати билан уни кўкрагига босди, ўпди, лабида Зебо кўз ёшисининг шўртак, илиқ намини сезди. Ана шу дақиқада айрилишнинг оғир эканини тўла ҳис этди.

Зебо уйга қайтгач, онасига ҳам шу ҳиссини айтди. Она қайириб солди:

— Яхши ният қил, болам. Яхши ният — ярим мол. Умид-ниятинг йўлдошинг бўлсин. Умидсизланма! Кўп қатори сен ҳам сабр қил. Сабр таги сариғ олтин дейдилар, болам!

Она қизининг бошини силади. Зебо онасининг иссиқ кўксига Элмуродникига қўйгандек ишонч ва меҳр билан бошини қўйди:

— Айтганингиз келсин, онажон!

Х

Туида манзилга етолмай уфқда қолган супрадек оппоқ булут аввалига садафланиб, кейин андак вақт ўтар-ўтмас чўғдек яллиғланди, қизарди — демак бошлаб қуёшни у кўрди. Айри шохи синиб, ерга тиралиб қолган олчанинг ингичка, пишиқ новдасига келиб қўнган уч-тўрт чуғурчиқ қуёшнинг чиқишини, кун туғилишини олқишлади.

Худди шу пайт Элмурод икки йўл кесишида регулировщик солдатга: «Бирор машинага тушириб юборишнинг иложи йўқми?» деб илтимос қилиб турарди. Япасқидан келган хушмўйлов регулировщик қизил байроқчасини ҳилпиллатиб «қани, ўзинг қайси боғчанинг қушисан, менга қара-чи» дегандек унинг оҳори тўкилмаган янги, тоза

кийим-бошларини кўздан кечирарди. Бунга ҳам қаноат қилмади, юзига жиддий тус бериб, шусиз ҳам тик турган мўйловини яна бураб юқорига нишладида, дўриллади:

— Хужжатингизни кўрсам мумкинми, ўртоқ капитан?

— Шартми?—деди Элмурод жилмайиб ва мансабпараст солдатнинг шахдини қайтармай гимнастёркаси кўкрак чўнтагининг юлдузли тугмасини эришибгина чиқара бошлади. Шу вақт пастликдан машина сигнали эшитилиб, дам ўтмай фронтда «ер лочини» лақабини олган «Виллис» кўринди. Кун ёришиб қолган бўлса ҳам у нима учундир чироғини ёқиб келарди. Элмуродга хужжатини олиш учун қўлини чўзиб турган хушмўйлов, япасқи солдат «ҳозир, шу машинани ўтказиб юборай» деб «ер лочини» келаётган томонга ўгирилди, орқасига осган автоматини камаридан ушлаб мувозанатини текислади. Машинага кўз тикиб турди, бироқ машина у мўлжал қилганидек, «лип» ўтиб кетмай, шундоққина унинг ёпида тормоз бериб тўхтади. Унда генерал ўтирганини кўрган хушмўйлов солдат шонинқираб қолди, честь бериб «фармонингизга тайёрман» дея қулоқ осиб турди. Лекин генерал унга парво қилмай, очиқ юз, табассум билан капитанни чақирди, уларнинг яхши танишлиги иккаласининг ҳаракатидан ва сўзлаш оҳангидан кўриниб турарди.

— Шу ёққами? Ўтиринг!—деди генерал.

Шофер ёнида ўтирган яғриндор адъютант тушиб, уни ичкарига ўтказиб юборди. Машина жилди. Хушмўйлов япасқи регулировщик солдат генералга бунчалик таниш, ҳатто унинг ҳурматига сазовор бўлган (унда шундай тасаввур) капитанни фарқ қилолмай, ундан шубҳаланиб хужжат сўраганиданми ёки генералнинг ўз салобатиданми (у ҳеч қачон генерални шунчалик яқиндан кўриб гапини эшитмаганди), ҳайтовур қизариб кетди.

Оқ-кўк тутун ва тўзон ичида елиб, борган сари кичрайиб, ғайри табиий тусга кириб бораётган «ер лочини»нинг кетидан шуурга ботиб қараб қолди. Эҳтимол, у машина жилгач, генералнинг капитан билан қадрдонлардек самимий ҳол-аҳвол сўрашаётганини кўрганда, қизарибгина эмас, балки терлаб кетарди!

— Узоқ қолиб кетдингиз, отпускада ҳам бўлдингизми?—деди генерал, лекин бу саволига ўзи ҳам ишонмади: чунки Элмуроднинг юзи очиқ ҳавода кам юрганликдан далолат бериб турарди. Унинг синиққан-оқаринқираган юзида қора кўзлари янада қорароқ ва ёниқ кўринарди.

— Йўқ, ўртоқ генерал, докторлар ҳам эма халқ бўларкан, ўз айтганларини қилишмай қўйишмади, тўғри госпиталдан келянман.

— Энди соғлиқ яхшими?—генерал унинг кўзига қарashi билан бутун соғлиғини билиб оладигандек термилиб деди.

— Яхши, ўртоқ генерал!

— Сизни инвалид бўлиб кетибди, деб юришибди.

— Йўг-е, кимлар?

— Полк батальонидагилар-да, кимлар бўларди.

— Қаёқдан тўқиша қолибди бу гапни?

— Тўқишга солдат энчил халқ — нуқсон тополмайсан. Модомики, улар ёлгон бўлса ҳам шуни тўқиб, сиз ҳақингизда ўйлашибдими, демак, сизни яхши кўришар экан, юракларида меҳрингиз қолган экан. Бунга қувониш керак. Бу ҳам солдат меҳрининг бир ифодаси.

— Ўзим ҳам тоза соғиндим,— деди ийманиб Элмурод.

— Жангними?—атай сўрагандек кулди генерал, юзидаги майда ажинлар бир мавж уриб, сув бетигаги енгил шамол тўлқинидай йўқолди.

— Киши дўстларини соғинганда, у билан қилган ишларини ҳам соғинади-да, албатта.

— Тўғри, асл дўстлик бирга қилинган ҳалол ишда туғилади.

Машина бир соатча елгач, новча теракларнинг учи қўшдан шамдек ловиллаётганда бир қаноти учиб кетган икки қаватли гиштин бинонинг зинаси олдида тўхтади. Генерал Элмуроднинг «мен полкимга кетай, рухсат этинг» дейишини кутмай:

— Полк командирингиз ҳам шу ердадир,— деди,—киринг, бирга кетарсиз.

Генерал шопинқирагандек зинанинг иккитасини битта қилиб юқорига кўтарилди, постовой саломига калтагина алик олиб, вазмин эшикнинг тутқичини зарб билан тортди. Генералнинг адъютанти эса шоферга нимадир таъкидлаб, унинг кетидан салмоқлади. Генерал кетидан кираётиб эшик тавақасини у шундай зарб билан ёпдики, тарновда бамайлихотир «суҳбатлашиб» ўтирган бир жуфт қуш чўчиб, иккиси икки ёққа учиб кетди, давра ясаб анча наридаги том четига ёнма-ён қўнишди. Шофер машинасини бино орқасидаги олмазорга олиб, устига иккита шох ташлаб, маскировка қилиб қўйди.

Генерал келаётиб, телефон қилган, уни кутардилар. Коридорда уни қандайдир капитан қарши олди ва бошлаб кетди. Аллақайси хонадан машинканинг бир текис чиқ-чиқи эшитилди, кимдир телефонда тажанг бўлиб гаплашарди.

Генерални бошлаб келган капитан коридорнинг энг охиридаги, олдида қандайдир офицерлар уймаланиб юрган хонанинг эшигини эпчиллик билан очиб, генерални кири-тиб юборди. Ана шу ерда Элмурод нима қилишини билмай қолди. Бир четга ўтиб ўтирди. Ярим соатлар чамаси вақт ўтгач, генерал кириб кетган эшикдан бир офицер бош чиқариб «Капитан Нодиров! Генералга!» деди. Элмурод йўл-йўлакай ўзини тузатиб кириб борганда, генерал нима-нидир дивизия командирига маъқуларди.

— Марҳамат!— деди генерал Элмуродни кўрсатиб.— Инвалид бўладиганг сиз ёки йўқ, эгарланган отдай! Капитан!— деди кейин Элмуродга қараб.— Биз сизни десант автоматчиларига тайинладик, қаршимасмисиз?

— Йўқ,— деди у, гарчанд розилик бермаслик бефойда бўлса ҳам, чунки, генерал унинг розилигини олиш учун эмас, балки бир тартиб, шунчаки ҳурмати учун айтган, аслида жавоб сўрамаган эди. Буни Элмурод пайқади.

Генерал керакли топшириқларни дивизия командирига бериб, ташқарига чиқди. Передовойдан олинган тўп ва тўпчилар билан танишди. «Сизга алоҳида топшириқ бермоқчимиз, апа шунда марди майдонлигингизни кўрамиз» деб тегишди. Сўнг янгигина тузилган автоматчилар отрядига ўтиб, уларнинг рапортини қабул қилгач:

— Сизларга ажойиб топшириқ бермоқчимиз, хабарингиз борми?— деб кулиб сўради.

— Йўқ, биз, Ватан олдимизга қўйган ҳар қандай топшириқни бажаришга қодирмиз,— деди сафдан бири донадона қилиб.

— Шундайми?— деди генерал бутун сафга қараб.

Автоматчилар аввалдан келишиб олгандек, баробарига «Шундай!» деб садо бердилар. Генералнинг кўзлари яшнаб кетди, ҳаяжондан оқ сариқ юзининг майин, юмшоқ териси титради:

— Раҳмат, азаматлар!— деди титроқ овоз билан у ва бошлаб гапирган автоматчини бағрига босиб ўпди, қўлини сиқди.— Сиз борки, бизнинг бағримиз бутун, ҳеч қандай ёв биз учун даҳшатли эмас. Мана шулар сизнинг солдатларингиз бўлади, капитан, уларни севинг, булар билан фахр-

лансангиз арзийди,—деди генерал Элмуродга қараб,—эл-юртимиз кўз қораси, йигитларнинг сараси булар. Булар билан ўтга кирсанг қуймайсан, сувга тушсанг чўкмайсан! Мен уларнинг сафига, камолотига, матонатига ва садоқатига боқаману, ич-ичимдан қувониб кетаман. Шулар билан бир сафда эканимдан фахрланаман, ҳа, фахрланаман. Ана, уларнинг азамат елкаларига боқинг-а, ана шу елкаларида урушнинг бутун заҳматларини, даҳшатларини ва шу билан бирга, унинг барча шону шарафи, галабасини кўтариб келаётирлар. Бу елкалар тенги йўқ баҳодир елкалар.

Генерал завқдан ва ҳаяжондан тўлқинланиб анча гапирди, автоматчилар орасига кириб, баъзиларнинг қаерданлигини, ёшнни сўради. Ҳатто биттасидан «севган қизинг ёзиб турибдими, ёзмай қўйса менга айтгин, ўзим буйруқ билан тўғрилаб қўйман» деб ҳазиллашди. Унга бир шўхроқ автоматчи: «Севги буйруқни тан олмайди, ўртоқ генерал» деб кулди. «Олади, уруш пайтида олади, чунки уруш пайтининг кўп иши буйруқ билан битади!» «Севгидан бошқаси!» автоматчилар хохолашди. Генерал «а, шундаймикин-а, бизнинг вақтда ундай эмасди» деганича сафни бошдан-оёқ айланиб чиқди-да, бир четга ўтиб тўхтади:

— Мана шунақа гаплар,—деди Элмуроднинг елкасига қўлини қўйиб у. Ана шу лаҳзада бу қўл унинг елкасини қиздираётгандек бўлди, баданини тер босди.—Отряд яхши. Энди бу ёғи сизга боғлиқ. Яна бир кун вақт бор, яхшилаб танишиб олишга улгурасиз. Яхшилаб ўрганинг, оғир вазифани ўташга тўғри келади. Ҳаммадан уларнинг руҳини тутинг. Солдатнинг руҳи унинг асосий қуроли. Аминман, сиз бу қуролни чархлай оласиз.

Генерал бир нарса эсига тушгандек соатига қаради. У билан бирга бўлганлар ҳам беихтиёр ўз соатларига кўз ташлашди. Элмурод генерал тақдим этган соатни аста олиб қараши билан генералнинг кўзи тушиб қолди. Таниди.

— Ҳали борми?

— Бўлмасам-чи!

— Биласизми, у менинг қўлимга қачон тушган? Генерал Брусиллов армиясида подпоручик эканимда, чет элда олган эдим. Бутун граждандар урушида ёнимда бўлди. Ҳа, айтгандек, у сизнинг томонларда, Фарғонада ҳам бўлган. Анна Ивановнанинг онаси бир ойгача шу соатга қараб уни эмизган. Заб хотин эди-да, Василиса Титовна, ўнта эркак-

нинг юраги бор эди ўзидаям. Бир куни нима бўлибди-ю, унинг «лазарети» турган томонга иккита-учта босмачи ўтиб қолибди. У бир ярадорни боғлаб турган экан, бундоқ қараса, ёнида милтиқ турибди. Ола солиб душманга ташлаибди, бирини йўлдаёқ ўқ билан ер тишлатиб, иккинчисини найзага олибди, қолганлари тумтарақай қочиб қолибди. Бир маҳал ёрдамга елиб келсам, сочлари тўзиб кетган, қочиб бораётганларга тик туриб ўқ узяпти, кўзлари уккинқидай чақнайди, мени кўрди-ю, «сиз бу ерда нима қилиб юрибсиз» деди ва шу маҳал оналиги эсига тушиб «соат печа бўлди? Аняни эмизадиган вақтим ўтиб кетмадимикин» деди. Шу соатни ёнимдан олиб, вақтни айтгунимча бўлмай ўзи бир назар ташлади-ю, «вақти бўпти, вақти бўпти» деб елиб кетди. «Лазарет» ёнидан ўтиб кетаёғиб қарасам, қизининг юмшоқ, ипак сочли жажжи бошини силаб эмизаяпти. Мени кўриб «кўрдингизми, мен онаман, оналигимдан мамнунман» дегандек, юз-кўзини тўлдириб, табассум қилди.

— У қачон вафот этган?— сўради Элмурод.

— Урушдан сал олдин. Анна Ивановнанинг довиораклиги ҳам, кўнгилчан, юмшоқлиги ҳам ундан, сути билан кирган. Биласизми, Москва бўсағасида Анна Ивановна қандай жасорат кўрсатган? Айтиб бермаганми? Мақтанишдан уялган, менга унинг бошлиқларидан бири айтиб берган эди. Бир куни гитлерчилар кўпдан пайига тушиб юрган корпус сиёсий бўлимининг бошлиғи яраланиб қолади. Уни медсанбатга ётқизадилар. Бундан душман разведкаси хабар топиб қолади-ю, уни қўлга туширишни ният қилади. Уйқунинг энг ширин пайти эрталаб соат 5—6 ўртасида медсанбатга яхши қуролланган десант ташлайди. Шу кечаси Анна Ивановна навбатчи экан. Бошлаб у пайқайди, тревога кўтаради, қўлига қурол олиб ташқарига ташланади. Бир маҳал қараса, немис асосий ҳужумни корпуснинг ўнг қанотига қиляпти. «Нимага улар ҳадеб ўша ёққа ташланади» деб ўйлайди ва корпус сиёсий бўлими бошлиғининг ўша томонда эканини эслайди. Ҳеч кимга билдирмай, бинога киради-ю, икки ҳамширанин кўмагида уни юқори қаватга олиб чиқади, врачлар ётадиган хонадаги ўз ўрнига ётқизиб қўяди. Десант зўр билан бивонинг ўнг қанотига киришга муваффақ бўлади, аммо ундан мўлжал қилган кишисини тополмай, изғиб қоладилар. Ҳатто иккитаси қандайдир йўл билан юқори қаватга кўтарилишга улгуради. Сиёсий раҳбар хонаси эшигида «пост»да ўтирган

Анна Иваповна автоматидан ўқ очиб қарши олади, лекин шу билан қидирилган кишининг шу ерда эканини фош этиб қўяди. Шу хона учун отишма қизиб кетади. Анна Ивановна охириги магазинни автоматига ўрнаштириб, энди бу ёғи нима бўлади, деб аяб-аяб ўқ узаётганда ташқарида «ура!» янграб қолади, штаб резервидаги автоматчилар этиб келади. Қизил Юлдуз орденини ўшанга олган.

Элмурод Анна Ивановнанинг шунча ажойиб ишлар қилганини ҳеч ўйламаган, ҳатто бирор жанговар иш қўлидан келишини тасаввур этмаган, уни ёлғиз юмшоқ қалбли врач деб тушунганидан, у таниган Анна Ивановна генерал ҳикоя қилганига сира ўхшамас эди. Иккиси икки киши бўлиб кўринарди. Ана шу дақиқада ўз батальони ундаги кишиларни астойдил соғинганини билди, кўргиси келди, улардан ажралиб кетаётганига ачинди. Шуларнинг барчасини бир жам қилди-ю:

— Батальонимни бир кўриб келишим керак эди-да, ўртоқ генерал, жуда соғинганман,—деди.

— Кимни? Анна Ивановнаними? Соғинсангиз арзигудек қиз,—деди генерал одатдагидек юмшоқ кулиб.

— Йўқ, батальонни.

— Мен Анна Ивановнани деб ўйлабман. Майли, боринг, лекин уларни кўриб айнинанг, эртага «ўз батальонимда қолдирсангиз» деб рапорт ёзиб юрманг.

— Йўғ-э, ўртоқ генерал,—деди Элмурод,—кўраману қайтаман. Кўз очиб кўрган батальоним-да, бир кўргим келяпти.

Аслида Элмуроднинг ўз батальонидан бошқага боргиси йўқ эди, лекин на чора! Бўйруқ!

Элмурод тушда ўз батальонига кириб борди. Уни дастлаб «симсиз телефон» Бондарь кўрди. Бесўнақай катта оёқларини тап-тап ташлаб, кулиб келди-да, ҳазил билан рапорт берди.

— Ўртоқ капитан, ўлганлар қабрда, ярадорлар госпиталда, бутунлар ҳаммаси шу ерда, жой-жойида!

— Бас! Бас!—деди Элмурод кулиб.

Ўпишиб кўришдилар. Бондарь ўз севимли командирини саволларга кўмиб ташлади. Уни ҳамма нарса қизиқтирарди. У бошлаб йўлни нима учундир Анна Иваповна ертўласига олди.

— Нечук бу ёққа энди?—деди Элмурод тўхтаб, Бондарь «ахир соғингандирсиз» демоқчи бўлди-ю, кўпдан бери кўришмаганидан командирнинг салобати босиб:

— У, батальонда битта, арзанда. Биз, эркаклар бу ерда керагича топиламиз, кейинчалик кўришсангиз ҳам ўксимаймиз. Қизнинг кўнгли-чи? Нозик бўлади. Ундан кейин...—деди-ю, бу ёғини айтмай, кўзини қисди.

— Нима, ундан кейин? Мени сўраганмиди?

— Ўзингиздан ўтар гап йўқ, мени исканжага олиб нима қиласиз, ўртоқ капитан. Шусиз ҳам менга бу ерда кун йўқ. Ўзингиз қанотингиз остига олмасангиз, худо урсин, бошқа қисмга ўтиб кетаман, ойим ўттиз бўлиб қолди.

— Нима, хафа қилиптиларми?

— Эҳ, мард урса огримайди, ақлли койиса огир ботмайди. Ўрнингизга биттаси келиб қолган «Интизом! Интизом!» дея бериб мияни қоқиб қўлимга берди. Бир қултум ортиқча хўпласанг қолдинг балога! Иккинчи эшелондан бошимиз чиқмайди.

— Полк командири иккинчи эшелонга ўтказиб қўйган бўлса нима қилсин, том бошига чиқиб дод соладими. Мен бўлганимда ҳам ҳеч нарса қилолмасдим. Мапа мени бошқа ерга тайинляптилар. Қўлимдан «хўп» дейишдан бошқа нима иш келади?!

— Йўғ-э, ҳазиллашманг. Биз турганда қаёққа борасиз! Госпиталдан энди келясиз-ку, дарров қаёқдан илинтира қолишди?

— Шунақа, эпчиллар бор экан-да.

— Чинданми! Қўйинг-э! Одамни энди севинганда кўр-қитманг. Худди ҳозир ҳамма ёққа жар соламан, нақ батальон тўпланиб келиб, қайтар йўлингизга чим босиб ташлайди.

— Йўқ, чин!—Элмурод тафсилотини айтди.

— Ўз батальоним, жондан ширин кишиларим бор деманингизми? Ахир биз бу ёқда илҳақ бўлиб, кўзимиз тўрт бўлиб ётибмиз-ку! Ё ўзингизнинг келгингиз келмадими? Демак, бизларни ёқтирмас экансиз-да! Кимдан хафасиз, айтинг, суробини ўзимиз тўгрилаб қўямиз! Ростдан бошқа бўлинмага тайинладиларми?—Бондарь ҳамон ишонмас, Элмуроднинг оғзидан «ёлгон, ҳазиллашдим» деган сўзнинг чиқишини сабрсизлик билан кутарди. Бу сўз ҳамон чиқмас, унга сари Бондарнинг ташвиши ортарди. Шунинг учун ҳам Анна Ивановна ертўласига кириши билан «бошқа бўлинмага тайинланди» деди ва кетидан қўшимча қилди:

— Ишонмасангиз ўзидан сўранг. Мен сизга минг марта айтдим-ку, биз уни яхши кўрамыз, соғинамыз, келишини

кутяпмиз, лекин унинг хаёлига бирор марта тушармикан-миз, бизни эслармикин деб. Мана айтганим келди. Йўлда ушлаб олиб, «фалон бўлинмага борасан» десалар, «хўш» дебди, қўйибди. Шу ҳам инсофми! «Бормайман, ўз батальоним бор» демайсизми, кўнмасалар бизга имо-ишора қилмайсизми, биз штурм билан полундра қилиб бориб, штабни забт этиб, сизни олиб келмаймизми? Айб ўзингизда. Бизни севмайсиз. Яна Анна Ивановна нуқул: «У тузалди дегунча ўзимизга келади. Биздан ажралиб ҳеч қаёққа боролмайди» дейдилар. Олинг-а, боролмас экан! Жон деб учиб кетар!

Мийиғида кулиб турган Элмурод «Бўлди! Бўлди! Жуда нотик бўлиб кетибсан-ку» деб унинг елкасига қоқди. Енида миёвлаб турган мушукни тиззасига олди.

— Кўрдингизми, мушук ҳам сизни соғинган. Эшикдан киришингиз билан таниб, миёвлаб келяпти,—деди Анна Ивановна.— Ростдан бошқа бўлинмага тайинландингизми? Чинини айтинг.

Элмурод боши билан тасдиқлади, мушукнинг бароқ думини силади.

— Яхши бўлмабди,—деди Анна, бу гапнинг ростлигига қаноат ҳосил этгач хомуш,—ҳар ҳолда ўрганган бўлимангиз эди.

— Бўлмади,—деди Элмурод ва тафсилотини сўзлаб берди.—Ўзимнинг ҳам раъйим йўқ. Начора. Буйруқ! Қалай, ёру дўстлар саломатми? Кимлар бору кимлар йўқ. Қандай янгилликлар бор батальонда?

— Аҳ, энди сиз учун барибир эмасми батальонда янгиллик борми-йўқми? Тани бошқанинг дарди бошқа, бегонанинг хаёли кеч кириб, эрта чиқади. Шу ердасиз—сўрайсиз, кетасиз—унутасиз,—Анна Ивановнанинг кўпдан кутган умид қосаси энди чил-чил сингани гап оҳангидан маълум эди. Бондарь «иккови бир тўйиб гапиришиб олсин» деган фикрда секингина чиқиб кетди. Лекин улар ёлғиз қолиб тузуккива гаплаша олмадилар. Гап қовушмади. Савол-жавоблар жуда қуруқ, малол келаётганга ўхшарди. Анна Ивановна астойдил хафа эди. У не-не умидлар билан Элмуродни кутган, ундан келган хабарларни жон қулоғи билан тингларди. Унинг инвалид бўлиб, уйга кетибди деган овоза тарқалганда озмунча ўй тўфонида чалғидими! Не хаёлларга бормади! Мана энди, соғайиб сафга қайтганда яна ташлаб кетяпти, кўриб-билиб туриб ташлаб кетяпти. Бу эркакларда инсоф йўқ! Уларнинг юрағи тошдан.

— Энди иложи йўқми?— деди Анна Ивановна Элмурод чаккасидаги оқ тола отган қора сочига узоқ термилиб.

— Ҳозирча йўқ, албатта. Анна Ивановна, наҳотки, янги бўлинмада нотаниш, синалмаган кишилар билан бўлиш, жанг қилиш менга енгил деб ўйлайсиз!

— Менинг сизга айтадиган анча гапларим бор эди, вақтингиз бўлармикан,— деди Анна қизаринқираб, тиззасига ташланган қўллариининг позик бармоқларига қараб, Элмурод «Тўлган—у, фақат менинг келишимга муштоқ бўлиб турган экан. Энди ҳаммасини очиб солади. Мен сизни севаман, қасрда бўлсангиз ҳам омон бўлинг, фақат мени унутманг, мен сизни асло унутмайман» дейди деган фикрда экан, қий-чув билан таниш-билишларни бошлаб Бондарь кириб келиб қолди. Элмуроднинг мушқулини осон қилди. Бегубор, самимий суҳбат қизиб кетди. Гаплашилмаган гап қолмади. Элмуродда ҳаммадан Миша Горкунов яхши таассурот қолдирди. У шу фурсат ичида елка қўйиб, азамат йигит бўлиб кетибди. Кўзлари ҳам аввалгидек болаларча боқмайди, фикри қуйилиб вазминлашган. Йигит бўлиб етилганини ўзи ҳам фаҳмлагандек мўйлов қўйган. Дам ўтмай уни силаб туради, айниқса, қадаҳдан сўнг дўндириб сийпаб қўяди.

— Турдиев қайтмаганми?— деди Элмурод Горкуновни кўриши билан уни эслаб. Ахир улар бир ёнгоқнинг икки палласи эди-да, доим бирга юришарди. Бу савол фақат ўзигагина берилгандек, Горкунов бошқани кутмай жавоб қайтарди.

— Тузалиб бу ёнда келаётган экан, йўлда яна яраланибди. Москвада, госпиталда. «Менинг фронтга тушишим фрицлар учун катта даҳшат шекилли, йўлдаёқ илинтириб олади» деб кулади сўнгги хатида. Сизни сўрагани.

— Саломат бўлсин, ҳали кўришамиз,— деди Элмурод.

— Ҳа, кўришамиз!— деди Анна Ивановна поаниқ маънода: у пичинг қилдими ёки тўғри айтдими — билиб бўлмасди.

Бондарь ҳар қачонгидай эпчиллик билан дарров дастурхон тузаб, спиртли сувдонларни ўртага думалатиб ташлади, олиб-югуриб хизмат қиларди. Гоҳ-гоҳ Элмуроднинг қулоғига энгашиб, оғзидан спирт гуркиратиб «Билиб қўйинг, мен бирга кетаман. Қолдим ўламан. Унутманг!» деб қўярди... Мириқибгина пчишди. Анна Ивановна қоziқдаги бантик тақилган гитарасини олиб солади:

— Үзимизни эсламасангиз, куйимизни эслаб юрарсиз, кетар олдингизда бир чалиб берай.

Куй, ўша, бир маҳаллар мудофаада, Элмурод яраланиб, Анна Ивановнада даволаниб юрган кезларда неча марта чалинган, Элмуродга манзур бўлган, олдинига шўх бошланиб, кейин ҳазинлашиб, охирида яна тантанага айланиб кетадиган куй эди. Анна Ивановна мафтунли бўлган йигитнинг бағрида биратўласи жароҳат очмоқчи бўлди-ми, бутун вужуди билан гитарага берилиб, кўзларини ертўланинг бир бурчига ҳазин қадаб астойдил чалди. Куйнинг бутун ифодаси унинг ўз юзида, кўзида, ғарибона ўтиришида акс этарди. Куйни тугатди-ю, ўтиришини ўзгартирмай, гитара торларига кафтини босганича қараб қолди. Кейин Бондарь ўзи яхши кўрган «Кўк рўмолча» ашуласини айтиб берди. Анна Ивановна яна нимадир чалди...

Ертўла эшикчасидан кўриниб турган липанинг пахмоқ сояси ўзидан икки-уч марта узун ва япалоқроқ бўлиб чўзилганда Элмурод қадрдон дўстлари билан қуюқ хайрлашиб қайтди. У билан бирга кетишга аҳд қилиб ўтирган Бондарь аллақачон «учиб», бароқ мушук билан «ким ўзар»га хуррак отишарди...

Икки кундан кейин генерал айтган, сабрсизлик билан кутилган танк полки етиб келди. Тун оғиб, тонг элчиси салқин еллар уйғониб қолган бўлса ҳам, ҳамон оёқ устида юрган генерал душман орқасига ташланадиган бўлинмаларни сафга тизиб, яна бир сидра кўздан кечирди. Одати бўйича солдатлар билан ҳазиллашди. Кечаги автоматчига яна тегишди: «Айни шу вақтда қиз билан учрашиб уйга қайтилади-а, йигит? Тепангда ой, юлдузлар чамани, юрагингда ёрнинг меҳри, ён-верингда юмшоқ еллар пойғаси, шундаймасми?» «У чоқлар энди узоқда, ўртоқ генерал!» деди кимдир сафдан. «Нега? Йўқ, аксинча, аввалгидан анча яқин бўлиб қолди, кўпи кетиб, ози қолди. Ана ўша беташвиш кунлар яна ҳам тезроқ келсин деб, сизларни душман ортини алгов-далгов қилгани ташлаётимиз-да. Сизлар у ёқдан, бизлар бу ёқдан ниқталасак қайси ёв бардош беради!»

Кейин генерал бўлинма командирларини йиғди.

— Вазифа равшан. Сизларни ортиқча тутитимга эҳтиёж йўқ. Хайр! Вақт ўтмасин! Ўтган вақт йўқолган олтиндан қиммат. Йўқолган олтин топилару, вақт—йўқ. Хайр, зафар йўлдошинглар бўлсин! Хайр!—деди генерал

ва ҳамма билан бир-бир ўглини кузатаётган отадек ўпишиб хайрлашди. Бир маҳал хайрлашув тугаб, генерал яна бир марта «Хайр, азаматлар!» дер экан, унинг кўзида бир нима ялт-юлт этиб кетди—кўзларида ёш ҳалқаланарди. Буни Элмурод кутмаганди. Ана шунда у тошпириқнинг жуда мураккаб ва оғир эканлигини ҳис этгандек бўлди, бўлмаса шунча жангу жадал кўрган метин иродали генерал нечун кўзига ёш олсин! У ҳаммага яна бир назар ташлаб, узил-кесил хайрлашди:

— Хайр! Жангга астойдил ғайрат ва ирода билан кирган киши ҳар вақт ўзига энг яхши, қулай, ғалаба қиладиган шарт шаронт ва жой топиб олади. Сизлар шунга қодирсизлар — мен бунга аминман, хайр!

Десаңт бошлиғи подполковник генералга қараб: «Йўлга тушишга рухсат этинг, ўртоқ генерал!» деди-ю, колоннани бошлаб кетди. Салдан кейин танкларнинг гумбур-гумбури тун типчилигига човут солиб, алғов-далғов қилиб юборди. Худди уларга «Мана шу ёққа!» деб йўл кўрсатгандек икки юлдуз кетма-кет кўк пешитоқидан ғарб уфқига нурли из қолдириб шўнғиди.

Генерал маҳлиё бўлгандек, улар кўздан йўқолгунча ортидан қараб турди. Аллақачон рулга бош қўйиб пинакка кетган шоферга «қани кетдик, энди бу ёқни пишитиш керак» деди ва одатдагидек шошинқираши билан машинага чиқди. Шофернинг «қаёққа?» дейишига қўли билан кернус штабини эмас, передовой томонни кўрсатди.

— Ҳали иш кўн!

Генерал кўзида бекорга ёш кўринмаган экан! Хасис кўзлардан ёш унар-унмасга чиқавермайди-да!

Бунинг илк сабабини Элмурод не машаққатлар билан бир ҳафта бўйи ўрмонда юриб, жарликлардан тўн-зам-баракларни итариб-судраб чиққапда билгандек бўлди. Кунни бўйи овора бўлиб, не-не азобу уқубат билан дарёни кечиб, қирғоққа чиқилганда разведка душманининг десаңтдан хабар топиб қолганини айтиб, кини юборди. Ҳўл, ифлос кийим-бошлар билан жангга кириб кетилди. Бунинг сабабларидан биттаси қишлоқдан бир чолнинг келиб қолиши бўлди. Бу чолнинг келишининг ўзи қизиқ. Кунна-кундуз кунни киирик қоқмай кузатиб турган охрани бар чолнинг тумшуги остида пайдо бўлганини билмай қолибди. Ёрдан чиқдим, осмондан тушдим, деб ҳайрон

бўлишармин. Постдагилар шошиб қолиб «Қўлингни кўтар!» деса, махоркадан саргайиб кетган соқолларини серкиллашиб, «Нега? Ўзим келяпман-ку, тагин қўл ҳам кўтараманми, бу жуда инсофсизлик бўлади-ку!» деб кулармиш. Ёшроқ бир солдат «Кўтар! Кўтар! Гап сотма, нақ каллангни тешик мунчоқ қилиб қўяман!» дегандагина: «А-ҳа, сутдан тили куйганлардансан шекилли, қатиқни ҳам пуфлаб ичяпсан. Ҳа, майли! Майли! Мана кўтарсам кўтарай, лекин ёш йигитга унақа серзарда бўлиш ярашмайди. Шунча яшаб, ҳеч қўл кўтармагандим, сеп кўтартирдинг, аммо, лекин бу ҳисобмас. Майли! Майли!» денти-ю, томирлари ўйнаб кетган, бурушиқ қўлларини оғирлик кўтараётган спортчидек арапг кўтариб, яна кулиб дермиш: «Шу шарт билан кўтаряпманки, мени тезда энг катта бошлиқларингнинг олдига олиб борасан, зарур иним бор».

Бир маҳал хом қайиш билан бели боғланган, юз-кўзини имкоп бор еригача жун босган бир тийрак чолни қирғоққа келтириб қолдилар. Худди шу пайтда десант бошлиғи Элмуродни чақириб: «Бу қишлоқ ҳақида қўлимизда ҳеч нарса йўқ, кучлироқ разведка уюштириш керак бўлади» деб турарди. Чолнинг ҳайдаб келиниши уларнинг суҳбатини бўлди. Чол бамайлихстир салом бериб, ўзини олиб келган солдатга ҳазиломиз:

— Энди сиз бўш бўлсангиз керак,— деди, кейин командирга «ёлғиз қолдирсангиз» деган ишорани қилди.

Қузатиб келган солдат кетгач, десант бошлиғи:

— Хизмат? Қулогим сизда,— деди.

— Мен ана шу қишлоқликман,— деди чол, қишлоқ томонини соқоли билан кўрсатиб,— ёрдамга келдим. Ўзим қизил гвардиячиман, разведкачиман. Қишлоқдаги душмanning сирини менга аён. Ёрдамга келдим.

— Жуда яхши, раҳмат!— деди десант бошлиғи, лекин унга ишонинқирамади. Синчиклаб назар ташлади. У жуда хотиржам, «истаганингизча текширишингиз мумкин» дегандек қовоғи остигача жун босиб кетган кўзлари сокин боқарди. Бошлиқнинг фикрини англагандек, чол гапириб қолди:

— Албатта менга ишонмаслигингиз мумкин. Хоин ҳам ширин сўз бўлиши мумкин. Лекин шундай қилсак: то қишлоқ тақдири бир ёқлик бўлгунча мен сизнинг қошингизда бўлсам. Мабодо...— деди-ю, у ёғига тили бормади шекилли, «бошимни шартта узиб ташланг» ишо-

расини қилди. Кейин ўзига маълум бўлган маълумотларни айтиб берди.

— Ишонинг, қизил гвардиячи сизни гафлатда қолдирмайди! — қўшди кейинча у.

Шунга қарамай, разведка уюштирилди. Разведка чолнинг кўп маълумотларини тасдиқлаб қайтди. Чолни штаб қошида тутишга энди зарурат бўлмаса ҳам, у шу ерда ўралашиб ҳеч қаёққа кетмади. Қишлоққа ҳужум билан кирилганда у аллақайқдан милтиқ топиб, солдатлар билан бирга жанг қилиб юрди. Кейин автоматчиларнинг командири Элмурод эканлиги билиб, унинг ёнидаш жилмай қолди. Кейинчалик билса, автомат унга жуда ёқиб қолган экан. Автоматчиларнинг хошама-хоша энчилик билан жанг қилиб юришларидан маҳлиё бўлибди.

Автоматчиларнинг жангини Элмурод билан бирга кузатиб, баъзида «зап қурол экан бу, автомат» деб қўярди, унинг ёшларга ҳаваси келаётгани соқол ўраб кетган кўзларидан кўриниб турарди. Бир маҳал авжи қизиб танклар атакага кириши билан чол бирдан ғойиб бўлиб қолди. Элмурод боядан бери эзмалик қилиб турган серсоқол чолнинг қачон ва қаёққа ғойиб бўлганини пайқамасди. Лекин нимагадир юраги шув этиб кетди: «Наҳот хиёнатчи?» Қанча вақт ўтганини Элмурод ўз иши билан бўлиб билмади, бир вақт қараса, чол бир душман офицери билан кўркамагина қизни олдига солиб келяпти. Офицернинг қўли камар билан, қизники дуррача билан орқасига боғланган.

— Узр, ўртоқ командир, бесўроқ кетиб қолибман. Мана у каззоблар эсимга тушиб қолиб, интизомни ҳам унутиб қўйибман. Мана униси жаноб офицер — комендатура жанобларидан, мана бу ойимча шу кишининг кўнгил очар эрмаги — ўз йиғитини дарё-дарё кўз ёши билан армиямиз сафига кузатиб, босқинчилар келганда ҳаром қучоққа отилган хонин. Ҳам Ватан, ҳам севги хонини! Бунинг йиғити менинг жияним эди. Қаёқдан ушладинг буларни дейсизми? Буларнинг эртаю кеч хатани ичидан бекитиб, ташқарига ит қўйиб, бир-бирларига хушомадбозлик қилишларини билардим. «Ҳойнаҳой, қочиб улгурма-дандир, чунки ҳужум қўққисдан бўлиб қолди» деб ўйладиму, югуриб қолдим. Худди ўйлаганимдек бўлиб чиқди. Офицер тўппонча ўқталди-ю, лекин отишга ботинмади, назаримда биттани ўлдиргани билан иш битмаслигини фаҳмлади, жипояти оғирлашувидан қўрқди шекилли.

— Мана буниси бизга тан,— деди Элмурод офицерни кўрсатиб,— лекин бу ойимчапи нима қиламиз?

— Бунисини бизга, халқ ихтиёрига қолдирасиз. Халқ хоин билан қандай ҳисоб-китоб қилишни билади.

Чолнинг бу гапидан кейин ойимчанинг уйқусизликдан ости кўкариб кетган кўзлари даҳшат ва қўрқув билан тўлиб, мағзи сўриб олинган шафтолидек сўлган, бенур юзлари асабий тортишиб кетди. Ҳаракатсиз кўзларини бир лаҳзагина Элмуродга тикиб турди-ю, бирдан унинг оёғи остига ўзини ташлади:

— Раҳм қилинг, мажбур этдилар,— деб фарёд солди.

— Кимни? Сеними? Қачон? Тажовузга учраган киши ўйнаши совға қилган мода кўйлакларни ҳилпиллатиб, уна-элик билан кўча кезадими? Энди жонинг кўзингга ширин кўрнниб қолдими? Босқипчи қучогида поз-карашма билан ётганинда ақлинг қаёқдайди, хоин!— деди чол бутун сўзининг мағзи фақат бир сўз — «хоин»да каби унга алоҳида ургу бериб. Хоин фикр этмасди, чолнинг юзига боқолмасди. Ахир қўлга тушганда бўйнида иллоти борнинг оёғи титрайди-да!

Ана шунда Элмурод бирдан Зебони эслаб қолди. У ҳамон ўша, келганларга «куш келибсиз», кетганларга «оқ йўл» дегандек жонли, кўркам вокзалда ёшдан қизарган кўзлари билан боқиб тургандек, уфққа лочиндек шўнгиб бораётган поездга ҳамон қўл силкиб тургандек. Назарида Зебони кўрмаганига жуда-жуда кўп вақт бўлган, уни соғинганини шу лаҳза қалби билан туйди, юрагидаги қандайдир айтилиши лозим бўлган, жуда ҳам зарур бўлган сўзларини айтолмай қолганга ўхшади. Бўлмаса, у билан хайрлашар куни кўнглига қулоқ солиб, бирорга гапириладиган сўз қолганини сезмаганди. Энди-чи? Энди жуда кўпга ўхшайди. «Ҳа, бу соғиниш,— деди у ўзича,— ёрнинг ўзидан ҳам хаёли ширин бўлади. Хаёлининг ўзи ҳам бир ҳаёт!»

Элмурод шу ширин, ҳаётбахш ўйларда экан, бирдан яна кўзи қаршисида гўё забун ўтирган «ойимча»га тушиб, таъби хира бўлиб кетди. Уни кўришга сабри чидамай қолди. Чол айтгандек, у Ватан хоини эмас, севги хоини ҳам эди.

— Кўзимдан йўқотинг!— деди у пафрат билан ва уни олиб кетгуналарича юзини бошқа томонга ўгириб турди.

Чол яна алланима ёдига тушгандек, кексаларга хос шошинқираш билан жанг бораётган томонга кетди. Ле-

киң бу гал бошқа қайтиб келмади. Қишлоқ озод этилгач, унинг жасадини топдилар. Қизиги шуки, унинг ёнида фашистлар тайинлаган қишлоқ оқсоқоли,— хоин ҳам қора қопига беланиб ётарди. Қўшнилarning айтинича, Василь Василч (чолни қишлоқда ҳамма шундай дер экан) оқсоқолнинг дарвозасидан ўқдай отилиб кирибди, хоналарни гир айланиб чиқибди, лекин ҳеч кимни учратмай, ҳовлида бирпас хаёл суриб қолибди. Ўзича дўндириб сўкинибди. Кейин, ертўла эшигига бориб, уни итарибди — ёпиқ, тақиллатибди — нидо йўқ. Мундоқ қулоқ солиб қараса, ичкарида одам бор. «Албатта хоин шу ерда бўлса керак» дебди-ю, зарб билан ертўла эшигини тегиб қулатибди. Ичкари кириши билан унинг «Эҳ, хоин!» деган товуши эшитилибди, нимадир гурсиллаб ағдарилибди, нимадир тарсиллаб синибди. Қўшнилар унинг товушига югуриб киришибди, мундоқ қаранса, Василь Василч хоин билан ёқа бўғишиб ётганмиш, ҳамма ёғи қонмиш. Қўшнилар ўзи нима гап эканини англаунларича иккиси икки ёнга сулайиб тушибди.

Шу тахлитда жанг қилиб, қишлоқма-қишлоқ ўтиб, генерал кўрсатган манзилга етиб борилганда бир ҳафтадан мўл вақт ўтган эди.

Навбатдаги қишлоқлардан бирида дам олиб ўтирган Элмурод ёқасининг тугмасини солиб ташқарч чиқди. Автоматчиларнинг қандай жойлашганликларини кўздан кечиргани кезиб кетди. Ўртаси бомбадан ҳовуздек ўпирилиб ётган катта кўчанинг нариги ёнига ўтди-да, четан деворга ўрнатилган нимжонгина тахта эшикни очиб ичкари кирди. Элмуродни кўриши билан генерал ҳазиллашган автоматчи Қодиров (Элмурод энди унинг номини билиб олган эди) гап қотди.

— Уртоқ капитан, бизга улфат бўлмайсизми, қўлинг дард кўрмагур ошпаз ҳам бугун кашани эшиб ташлабди: оғзишда мойдай эрийди, тилнинг кераги йўқ. Таъмини айтмайсизми — асал!

— Емасдан мақтаяпсизми, олдингизда овқатингиз йўқ-ку.

— Мана бу каллахумпикидан тотиб кўрдим,— деди у ҳамроҳини кўрсатиб,— ҳозир келтираман-да, ўтира туринг. Рост, бошлаган.

— Ё чиндан каша ширин, ёки ўзингиз роса оч қопсиз. Очлик энг моҳир пазанда, ҳар қандай овқатни тотли қилиб юборади,— деди қулиб Элмурод.

— Бу гапингиз тўғри!— салмоқлаб унга қўшилди Қодировнинг шериги.

Қодиров чигал тушиб қолган сафар халтасини тиши билан ечиб, котелогини қўлига олди. Олди-ю, аграйиб қолди: котелок қорнидан тешик эди. Ичида бодомдек осколка ётарди. «Таажжуб!» деди котелокни ёнига қўйиб, сафар халтасини энтиккандек шошиб кўздан кечирди. У ҳам тешик эди. Маълум бўлдики, бугунги жангда осколка уни ўлдиришига, жуда бўлмаганда сафдан чиқаришига сал қолибди. Котелок жонига оро кирган. Ўлимнинг совуқ нафаси димоғига ургандек Қодировнинг юраги бир орзиқиб тушди, кўз олдида мудҳиш соя ўтгандек бўлди. Лекин қошида командири турганидан «яна мени ўлимдан ўлгудек қўрқар экан деб хаёлига келмасин» деган ўй билан кўзини бир-икки пирпиратиб, ўзини тутиб олди. Котелокни Элмуродга кўрсатиб:

— Сал қолган экан!— деди жиддий у, аммо нимага сал қолганини айтмади. Бусиз ҳам гап нима ҳақида бораётганини атрофдагилар тушунди. Котелокни ўраб олишди. Ҳамманинг кўзи мўъжизадек котелокда эди. У қўлма-қўл ўтди. Уни шериги қўлига олиб, осколканинг юлқиб кирган тешигига жиддий қараб турди-да, деди:

— Қодиров, ўн буни! Упсанг арзийди. Туғилганиндан бери ҳеч ким ва ҳеч нарса сенга шунчалик яхшилиқ қилмагандир. Уп! Шу бўлмаганда, ким билади, шу вақтда Эркинойга тасаллинома ёзаётган бўлармидим.

— Тур-ей! Нафасинг қурсин,— деди Қодиров аччиқлапгандек. Уни бошқа бир жангчи юпатди:

— Ундап хафа бўлма, Қодиров, аямажизда туғилган, йили қурбақа, шунинг учун ҳам сўзлари совуқ.

Лабларга кулги қўниб, котелокнинг таъсири сусайди. Қодиров тешилган котелокни остонада пайдо бўлган уй эгаси — шафтолиқоқидек қовжираб кетган кампирга тутди:

— Манг, буви, эсдаликка олиб қўйинг.

— Бунақа эсдаликлар керагидан кўн, болам. Ўзингга буюрсин!

— Ҳозир йўқ дейсизу, кейинчалик ачинасиз. Ўз қорнини тутиб, эгасини ўлимдан сақлаб қолган котелокни қаёқдан топасиз — ўзи битта,— деди Қодиров кулиб ва котелокнинг осколка тешиб кетган ерини бармоғи билан дамани синаётгандек, пайпаслади. — Майли буви, мана бу ерга қўяман, керагида оларсиз. Биздан кейин биронта

музей ходимига лозим бўлиб қолса, кўрсатарсиз. Қолиб кетса қушлар уя қилади — бу ҳам ёмон эмас.

Қодиров ўзи соясиди ўтирган, тарвақайлаб кетган олманинг пастак, тўмтоқ бутогига оёғи учида туриб илиб қўйди. У орқасига ўгирилиши билан котелок тушиб кетди.

— Нима? Мендан ажралгинг келмаяптими? Йўқ, азизим, гарчанд ҳаётимни сақлаб қолган бўлсанг ҳам, энди ўзим билан олиб юролмайман, чунки қорнинг тешик. Бутоқда турмасанг ерга ташлашга мажбурман. Менимча, ерда ётганингдан бутоқда осиглиқ турганинг маъқул, чунки бутоқ фахрлироқ, оёғи қичиганга дуч келсанг тепиб, чаккангни эзмайди. Ҳа, шундай бўлсин.

У яна жойига илиб қўйди. Кейин бир автоматчининг котелогини олиб, овқатга кетди. Элмуроднинг кетмаслигини илтимос қилди.

Элмурод «кетсам, бу шўхчан автоматчини ўқситиб қўймасмикинман, кетмасам — иш кўп» деган фикрда экан, осмондан мотор товуши келди. Қимдир «воз... дух» деб бақирди. Сал вақт ўтмай, биринчи бомба қўшпи қўрага тушди. Четан девор тагида қўлида котелогини билан Қодиров кўринди. У букчайиб, олиб келарди.

Ўртоқларининг «Ёт! Қаяққа чопасан!» дейишига қулоқ солмасди. У энди бояги котелок осган олма тагига келувди ҳамки, бир бомба ҳуштак чалиб тушиб, шундоқ оёғи остида портлади. Шагал аралаш қора тупроқ шоширилди, кўкда тўзон қолди. У тингач, Қодировнинг жасадини беш метрча наридан топдилар. Узилиб кетган қўли ҳамон овқат юқи котелокни маҳкам чангаллаганича, ўзидан анча нарида ётарди.

Элмурод унга ачиниб бир қаради-да, штабига чошиб кетди. Бу вақтда қишлоқ бўсағасида душман танклари пайдо бўлиб, контратакага кўчганди. Десант бу қалти ва бехосдан қилинган ҳужумга анча бардош бериб, қаршилик кўрсатиб турди. Десант бошлиғи ортиқча қурбон беришини лозим топмай, кечаги позицияга чекинишига буйруқ берди. Қишлоқ қолдирилди. Лекин сафда Элмурод йўқ эди. Ҳеч ким ҳеч нарса билмасди. Фақат бир санёр чекиниш пайтида унинг ўлигини четанли девор остида ўз кўзи билан кўрганини айтди, ҳатто қандай шаклда ётганини қилиб кўрсатди. Луиждаи қон оқиб ётганини.

— Бомба зарбидан бўлса керак! — деди сўнгида.

Унинг далиллари ишончли эди. Уша атрофда уни сал сурун соғлом кўрганлар ҳам бор эди.

Элмурод номига келган иккита хат Бондарь ёнида сақланарди. Гарчанд бу хатлар Элмурод бошқа қисмга ўтиб кетганидан кейин келган бўлса ҳам, нима учундир Бондарь ҳамон сақлар, орқасига қайтариб юбормасди. Унинг назарида, Элмурод яна шу батальонга қайтиб келиши керак. Ана шунда унга бўлган садоқатининг исботи сифатида ўз қўлига топширади. Бу хатларнинг қанчалик қимматлигини Бондарь билади. Мана шу хушхат мактубларни олганда Элмурод озмунча қувонармиди!

Бондарь бу орузсига етмади: Элмуроднинг ҳалок бўлгани ҳақида шум хабар келиб қолди. Ана шунда ҳам бу хатларни қайтариб юбормади, аксинча, қадрини оlingандек бўлди. Яраланиб госпиталга кетини олдиан Йўлдошга бериб: «Мабодо келиб қолса Элмуродга топширарсиз» деб қолдирмоқчи бўлди. Лекин қапдайдир ички бир куч розиллик бермади. Ўзи билан олиб кетди. Йўлда, поездда: «Шу хатни ёзган кишига қайтариб топширмайманми, ахир қиз бечоранинг кўнглини сўраб қўйиш ҳам керак-ку!» деган фикрга келди. Пайт пойлади. Бир станцияда вагондан чиқди-ю, Боқуга кетаётган бошқа бир санитар поездга тушиб олди. Поезддан тушиб, тўғри Зеболарникига келди. Зебо уйда йўқ эди. Онасидан унинг қаердалигини сўради. «Зарур ишим бор эди» деб унинг олдига кетди. Зебо пристанда ярадорларни пароходга топширарди. Бондарь уни дарров таниди. Элмуродни бир неча марта шу қизнинг уйидан тревога пайтида чақириб кетган эди. Уна таниш қиз. Ҳарбий форма бир оз сиқиб қўйганини ва лишиганини демаса, ўша-ўша кулига тўймас хандон ёқут лаблар, чақнаган хумор кўзлар...

Бондарь Зебонинг қаршисига ўтиб салом берди. Зебо танимади. Чиндан ҳам Бондарни таниб бўлмас эди; унинг боши бўйни билан қўшиб боғланган, ўнг қўли бўйнига осигелик. Яра зарбидан салқиган юзлари уни хомсемизга ўхшатиб кўрсатарди.

— Кечирасиз, мени танимадингиз шекилли, мен — Бондарь, Элмуроднинг связнойи бўламан. («Адъютанти» деб юборишига сал қолди.)

Шунда Зебо «ярқ» этиб унга қаради, қўл узатди.

— Мен омонатингизни бериб кетай, деб келган эдим.

— Қапдай омонат?— Зебонинг юраги «шув» этиб кетди. Бондарь хатни узатди.

— Ўзига нима қилди? — деди Зебо юраги хунук бир нарсани сезаётгандек титраган қўли билан хатни олар экан.

— Сиз... Сиз ҳали...

— Нима? Нимани, ўртоқ Бондарь... Айтинг, нимага дулдуқланасиз? У тирикми? Нега индамайсиз?

Бондарь шунчалик чаққонлиги билан ҳам шошиб қолди. Наҳотки, Элмуроднинг ҳалок бўлганини шу вақтгача эшитмаган бўлса!

Ноилож қолган Бондарь ҳаммасини айтиб берди: Элмурод десантда, душман орқасида ҳалок бўлибди.

Зебо пристанда Бондарь билан хайрлапидими, йўқми, қайси йўл билан уйига қайтди — кейинчалик ҳам эслолмади. Бир вақт мундоқ қараса, ўз эшиги олдида турибди.

Ҳар вақт кўзига оддий, ҳатто кўркам кўринган чўян дарвоза, бу гал жуда ҳам бадбашара, бутун оғирлиги билан уни босиб тургандек кўринди. Жуда ҳам малол келадиган вазминлик билан дарвоза ёнидаги кичик эшикдан девоналардек гандираклаб ичкари кирди-ю, хўрлиги келди. Томоғига нимадир тиқилди, юрагини қандайдир исканжа сиқиб, аламини кўзидан ёш қилиб чиқарди, димоғи битди. Шунчалар фэйзли уйи мудҳиш, ҳувиллаб кўринди, биров хўрлаб, кўкрагидан итараётгандек бўлди. Онасини кўрди-ю, шундай ҳам жадал билан босиб келаётган қадамларини яна тезлатди, бунга ҳам сабр этмай югуриб кетди ва онасининг бўйнига ўзини ташлаб ҳўнграб йиғлаб юборди. Икки кифти безгак титроғидаги кишиникидек силкинарди. Она танг қолди. Қизининг оғзидан чиққан сўзларни эшитмас, эшитса ҳам ишонмас: «Қаёқдан била қолди экан. Хат келса менга келарди. Ё бирортаси йўлда унга топширдимики?» Она аввало Элмуроднинг ўлимини ҳеч тасаввур қилиб кўрмаган экан. Элмуроднинг фронтга жўнашидан кўнгли бузилган экану, унинг қайтмас бўлиб кетиши мумкинлигини хаёлига келтирмаган экан. Наҳотки, ўз оёғи билан қувопа кетган йигитни дайди бир ўқ йиқитсину, қайта турмас қилиб ташласин, шу йиқилганча, муздай тупроқ, нотаниш бир ерда қолиб кетсин? Она қизининг узук-узук сўзларидан фикрини йиғиб ололмас, қизининг гоҳ бошини, елкаларини силарди ва у дерди:

— Қўй, болам. Ундаймасдир. Наҳотки...

Зебо онанинг титроқ товушига қулоқ солмас, бутун вужудини тутган аламнинг аччиғи билан йиғлар, нуқул

«Энди нима қиламан, онажон, энди нима қиламан, бу айрилиққа қандай чидайман!» деб онасининг бўйнига қаттиқроқ осилар, ўзини ҳамон тутиб ололмас эди.

— Сабр қил, болам, сабр қил, ўзингни ўтга, сувга урмоғингдан не фойда, — деди она салдан сўнг ўзини тутиб олиб, яна шу лаҳзанинг ўзида Элмуроднинг қадди-қомати кўз олдидан ўтди-ю, йиғлаб юборди ва деди:

— Шундай бўлсин дебмизми, болам. Менга қолса, бир тиканни унга раво кўраманми! Унга келган ажалнинг тиғи синса бўлмасмиди!

Она Зебонинг орқасига қўлини қўйиб, ичкарига етаклади. Яшин тезлигида тушган бу мудҳиш хабар онани эсанкиратиб қўйган эди. Унинг назарида ўғли Камолдан ҳам худди шундай хабар келаётгандек бўлиб кетди.

Одатда кексалар қайғунин юрагида тутади. Уларнинг юраги теран дарё, теран дарёда эса сув секин оқади. Уларнинг юраги шодликдан кўра, ташвиш ва қайғу билан тўларақ. Балоғатга етган бир фарзанднинг доғи кекса онанинг умрбод қилган шодлигини илдизи билан юрагидан қўпориб ташлайди. Худди шунингдек, онанинг Зебодан эшитган хабари дарров юрагига қуйилди. Зебонинг дарди битта бўлса, уники иккита эди: биринчидан Элмуроднинг аламидан ўртанса, шу аламда жизгинак бўлиб бораётган Зебонинг тақдири, унинг бу қайғудан қандай ҳолатга тушиб қолиш андишаси иккинчи алам бўлиб онанинг юрагини қиймаларди. Бу иккинчиси кўз олдида бўлаётганидан жуда ҳам даҳшатлироқ кўринарди. Ахир Зебо ҳазилакам муҳаббат билан упи севмас эди! Айниқса, Элмурод яраланиб келиб кетгандан бери унга боғланиб қолган эди. Қун оралатмай хат ёзарди. Ҳар хатини қати титилиб кетгунча олиб юрарди. Энди-чи, энди нима қилади? Кимдан хат кутиб, кимнинг хатини ойлаб ёнида олиб юради, қайта-қайта ўқийди, кимнинг йўлларига кўз тикади?

— Ўзингни тут, болам. Ўзингнинг тани жонинг соғлиғини ўйла, — деди она қизини овутиб, чалғитмоқчи бўлиб.

— Менинг тани-жонимнинг соғлиғи қурсин, онажон. Гули йўқ тиканнинг қадри нима бўларди. Мен энди кимга керакман, онажон, кимга!

— Қўй, болам, куфр гапирма, эҳтимол ёлғондир. Бирорта душман тарқатган ёлғон бўлмасин тагин. Сабр қил, яхшилаб суриштир.

— Йўқ, онажон, рост, тайин киши айтди.

Зебо кимдап ва қаерда эшитганини қисқа ва хасис жумлаларда онасига айтиб берди.

— Йўқ, болам, мен ишонмайман. Йўлдаги гап бу. Ичимда нимадир «ёлғон-ёлғон» деяпти. Мана кўрасан, ёлғон бўлиб чиқади.

— Қани энди айтганингиз келса-ей, онажон,— деди Зебо бир лаҳза юзига шодлик югургандек енгил товуп билан ва онанинг кўзларига, оғзига тикилди:— Оғзингиздан айланай, онажон, айтганингиз келсин.

— Сен сабр қил, енгил бўлма, болам. Йиғи дардингни енгиллатмайди, юрагинг гулханига мой бўлиб қуйлади. Занг темирни, қайғу одамни кемиради, болам, оғир бўл. Бир одамнинг йўлда айтган гапи рост бўлди-қўйдими? «Қорахат» олганлар ишонмай сабр қилиб, «уруш тугасин-чи», деб ўтирибди-ку. Ўтган йил «қорахат» олган Сокинанинг ўғлидан куни кеча хат келди, омон-эсон экан. Суратни ҳам юбормоқчи эмиш.

Онанинг бу далдаларидан кейин Зебонинг кўнгли бир оз тинчигандек бўлди-ю, аммо узоққа чўзилмади. Қоронғи тушиши билан унинг қалбига ҳам қайғу туши чўка бошлади. Онанинг ўғитлари қизиб турган тунукага сачраган сув томчисининг буғланишидек ўз пизини тез йўқотиб борарди. Қош қорайганда Зебо онанинг ўғитларини эшитмагандек яна ўртана бошлади. Онаси билан кириб диванга қандай ташланган бўлса, шуздайича ётиб қолди. Ечинмади ҳам, овқатланмади ҳам. Тошга ёққан ёмғир мағзига кор қилмагандек, онанинг илтимослари Зебонинг идрокига етиб бормасди. У баъзан ўзининг қаердалигини унутиб ҳам қўярди. У узоқ ётмади. Йўлда толиққанидан, ташвишли ўйлар восвосидан уйқуга кетганини сезмади. Эрталаб уйғониб кечаси билан қандайдир мудҳиш тушлар кўрганини эслади-ю, бироқ англаб ололмади. Шу тушларда Элмурод ҳам юрганга ўхшайди-ю, ажратиб «бу шаклда фалон жойда кўришди» деб айтолмасди. Бони баттар гувиллаб оғиррди, фикрини жамғаролмасди, кўзлари кутилмаган нарсаларга тикилиб қоларди, бир неча дақиқалаб мижжа қоқмасди, баъзан-баъзан оғир хўрсиниб «ух» тортарди. Шу йўсинда бутун кун ўтди. Унинг дардидан хабар топган дугонаси Елена тўшда келди. У мириқиб ухлаган — салқитган қовоқлари, гилосдек қизил лаблари, юз-кўзидаги хотиржамлик шундан далолат берарди. У, Зебони кўрди-ю, дугонасининг оғир изтиробда эканини дарров тушунди, она билан оғиргина кўришди. Бечора она ҳам

«кечадан бери аҳвол шу» дегандек бошини эгиб маъюс-маъюс аста силкиди. «Бу дардга кўмаклаш, дардимиз оғир. Бу аламда дугонангдан ажралиб қолмасам гўрга эди! Ахир қуш тилини қуш билади» дерди онанинг ҳазин боқишлари. У барча кексалардек кўзида эмас, юрагида йиғларди.

Еленанинг бутун ҳаракатлари бекор кетди. Зебога унинг гаплари, таклифлари оғир ботаётгандек кўринди. Дугоналари ичида хушчақчақ, ўйинқароқ, шўх Еленанинг қўлидан бир иш келмагач, она япада хафа бўлиб кетди. Елена «яна келарман» деб жўнаб қолди. Кўп узоқ ўйламай тўғри станцияга — поездга қараб йўл олди. Бир оздан кейин запас изда турган санитар поезднинг бир вагонидан қўлида дори билан чиқиб келди. Унинг кетидан мўйсафид Иван Иванович ҳам жовраб келарди. Елена перронга чиққач, уни кутиб ортига қаради. Иван Иванович етиб келиб, Еленага одатдаги кексалик эзмалиги билан гап маъқулларди:

— Дўст — дўстнинг таянчи. Оқсаганинда қўлтиғинга кирмаган дўстдан ошкора душман хавфсизроқ. Емон дўст сояга ўхшайди. Қуёшли кунда ундан қочиб қутулолмайсан, булутли кунда қидириб тополмайсан. Сиз ҳали ёшсиз, қай вақтда яхшилик қилишни ҳам билмайсиз. Бу тажрибасизликдан. Мана Зебо қаттиқ изтиробда экан, сенинг бурчинг унинг бу дардини енгиллатмоқ, хабардор бўлмоқ. Унинг шундай қийналишининг боиси равшан. Чунки Зебо ишда жуда қаттиқ ишлайди, демак ҳаётни астойдил севади, ҳаётни астойдил севган кишининг муҳаббати ҳам кучли бўлади, зўр бўлади. Модомики муҳаббати зўр экан, унинг мусибати ҳам тўфонли бўлади — бу табиий ҳол. Лекин Зебонинг соғлиғини эҳтиёт қилиш керак. У ҳали ёш. У ажойиб врач бўлади. Кўнглини олиш, овутин керак.

— Шундайку-я, Иван Иванович, лекин ҳеч гапирмаса нима қиламан?

— Ана холос, дугоналар деб сизни ким айтади! Ана шу пайтда кўнглига йўл топгин-да. Бемехр қариндошдан меҳрибон қардош яхши. Бир маҳал ярадорга дори ичиролмаган Еленасан-да! — деди мийиғида кулиб.

Улар Зебо ҳузурига келганда, у ҳамон Елена қўйиб кетгандагидек диваннинг бир ёқ суянчиғига тирсак тираб, кафтига чаккасини олиб ўтирарди. Иван Ивановични кўриши билан кескин бир ҳаракат қилмоқчи бўлди-ю,

уддалолмагандек тебранди, сўнг оёққа қалқди. Иван Ивановични кўриб янада хўрлиги келиб кетди. (Одатда меҳрибон кишингни оғир дақиқаларда кўрганда шундай бўлади киши.) Ҳўнграб юборди:

— Кечирасиз, Иван Иванович, нима қилай, иложим йўқ, бутун бөрлигим куйиб боряпти.

— Биладан, қизим, биладан. Кўнгил яраси бадан ярасидан оғирроқ бўлади. Айбга қўшаётганим йўқ. Фақат сени кўргани келдим, қизим. Мана бун ичиб юбор. Эҳтиёт шарт, қизим.

Қошиққа қуйилган бу хушбўй дорининг нималигини Зебо, албатта биларди. Илдамай симирди.

— Шундай, ошпоқ қизим, — деди Иван Иванович кўнглида бўлган фикрни товуш билан яқунлагандек, — дард мита еган буғдойга ўхшайди, аввалига билинмайди, кейинчалик юзага чиқади. Шундан ўзингни тий! Ҳали ёшсан. Озмунча ярадорларни кўрганинг йўқ. Неча-неча киши ўз қўлингда ўлди, кўзларини ўзинг бекитгансан. Ушаларнинг ҳам сенга ўхшаган кишиси бўлгандир. Уша кишилар ҳам сенга ўхшаб ўз этини ўзи еса, унда нима бўлади, қизим. Бир оз ўйла, ақл юрит. Жуда бўлмаса, қари онангни ўйла. Сенинг бошингдаги юк унинг белини қайиштиради, унга икки баравар оғирроқ туюлади. Ҳа, ошпоғим, шундай. Шундай ўтира берсанг мен қаттиқ хафа бўладан. Менинг сендан умидим катта, ҳа, катта. Сенинг менга соғлигинг ҳам керак. Унутма!

— Иван Иванович! Ахир, мен нима қилай...

— Биладан, қизим, биладан, ҳамма ҳис-туйғулар сенинг ихтиёрингда эмас. Аммо сен уларга ортиқча мафтув бўлма. Бушинг энг яхши давоси ёлғиз қолмаслик. Менинг маслаҳатим шу: мана, Елена олдингда, бирга шаҳар айлап, афсус, қувватим йўқ, бўлмаса ўзим сайр қилдираддим. Кечқурун биронта томонга киришлар. Сал ҳовринг бошига, қанча ўйласанг, ўйларсан. Лекин ҳозир эмас.

Зебо бир нарса демоқчи бўлиб, унга қараган эди, Иван Иванович сўзлатгани қўймади:

— Нима гапинг бўлса йўлда айтасан, ҳозир жўна. Елена, бошла! Қани қайси кўчадан юрасизлар? Яхшиси денгиз ёқасига боринглар. Ҳам баҳаво, ҳам кўркам. Ҳа, шундай қилинлар.

Иван Ивановичнинг обрўйи олдида мағлуб Зебо ҳеч нарса демасдан Елена кетидан эргашди. Иван Иванович эса улар кетидан қараб, хаёлидан ўтказарди: «Эман да-

рахтининг эгилгани — сингани, севишганининг ажралгани — ўлгани. Олтин ўтда, кўнгил муҳаббатда синалади».

Қизлар чиқиб кетгач, Иван Иванович онага деди:

— Хафа бўлманг, ёшлиқда кўнгил жароҳати тез тузалади.

Дугоналар сал наридаги бульвардан ўтиб қирғоққа қараб кетдилар. Денгиз тўлқинлари билан чапак чалиб ҳайқиради. Тўлқинлар қуёшда ойнадек чил-чил синади, ёнади. Қандайдир кемалар қаёққадир сузиб кетмоқда. Бир печтаси қирғоққа яқин ерларда машқ қилиб юрибди.

Улар айланиб «Салют» кино-театрининг қаршисидан чиқиб қолдилар. Бу бинони кўриш Зебога кифоя эди. Ахир биринчи марта Элмурод билан шу кинога кирмаганмиди! Шу ерда танишиб, шу ерда бир қаторда ёнма-ён ўтирмаганмиди! Хотиралар тўғони чувос кўтариб Зебони аллақайларга олиб кетди. Унинг вужудигина бино қаршисида турар, фикри, ўйи, диққати — барчаси уни ташлаб, Элмурод билан кўришган соатлар оғушида дайдиб юрарди. Қани у онлар! Қани ўша кунларнинг шонли лаззати, салобати, латофати ва кўркамлиги? Наҳотки, барчаси энди қайтмаса! Наҳотки Элмурод қайта шу бинолар қаршисига келолмаса, бир дақиқа бўлсин унга термилиб боқолмаса! Наҳотки, у йўқ!

Зебо ортиқ чидаб туролмади. Шаҳар айланиш билан ёзилгандек бўлган диққинафаслик, яна бутун важоҳати ва даҳшати билан босиб келди. Қалби тирналди. У йиғлаб юборди. Елена шошиб қолди. Елиб бораётган Зебонинг кетидан югурди. Энди Зебони тўхтатиш бефойда эди. Ўткинчилар унга қараб қолардилар.

— Зебо, яна сенга нима бўлди? Зебо!

Елена бу кино-театр биносининг Зебо учун «сеҳргар кучи» борлигини билмас, фақат тўсатдан рўй бериб қолган ўзгаришдан ҳайратда эди. «Ўзи нима бўлди? Унга ўхшаш бирор кишини кўриб қолдимиз?» ўйларди Елена.

Қизининг бу ҳолатда қайтиб келганини кўрган она энди нима қилишини билмасди. Фақат унинг қошига келиб деди:

— Оҳ, қизим, мунча ўзингни ўтда ёқасан!

Она, Елена бир-бирларига қарашганча қолишди. Зебо яна ўша хонага кириб кетди, ўзини диванга ташлади. Ҳўнграб йиғлади. Кечга боргач, бир оз ўзини босиб турди, ўтирди. Қаравоти тепасида турган расмга кўзи тушди. У Элмуродники эди. Кечадан бери кўрмаганидан

ажабланди. Суратни қўлига олди. Юрагини тўлатган дард тўлқини тўфонга айланди. Хона Элмуроднинг хаёли ва нафаси билан тўлгандек бўлди. Элмурод суратда «мана мен, кўряпсанми», дегандек ҳарбий формада табассум билан турарди. Бу табассум Зебога таниш эди, у табассум уники эди: жилвагар, жозибали дақиқалар, кунлар, ойлар бутун муҳаббатни ва кўркамлиги билан кўз олдида қанотланди. Наҳотки қувонч кони бўлган, ҳаётга ташна шу кўзларга тупроқ тўлса! Мана шу олов кўзларни яна бир марта, фақат бир марта кўриш орзуси жисмоний оғриққа-ча бориб етди, айтилмай қолган қандайдир ширин сўзлар ўпқони уни ўз гирдобига тортди. Суратни кўкрагига босиши билан севгилиснинг бақувват, кучли, покиза йиғит нафасини, аламдан тишлана бериб кўкараёзган мунтазир дудоқлари Элмуроднинг оташ бўсасининг ҳароратини бир дақиқа сездди.

У чирқиллашиб деразага келиб урилган чумчуқларнинг гирёнини ҳам кўрмади, эшитмади. Сурат билан столга бош қўйганча ётиб қолди. Қанча вақт ўтди, сезмади. Она кириб, унинг елкасига қўлини қўйганда, чўчигандек бош кўтарди.

— Тур, болам. Билиб туриб ўзингни ўпқонга отма. Ўзингни тут, бардош бер! Ёшсан, ҳали ўн гулингдан бир гулинг очилгани йўқ. Рангингни кўрган одам етти йилги касалдан турган дейди. Тур, болам, тур, қоқиндиқ.

Зебо ҳеч нима демади. Маъюс онасига боқди. Раҳми келди. Иликларидан куч узилгандек ожиз қадам ташлаб ҳовлига чиқди. Водопроводдан юзини ювди. Кўчага йўл олди. Она «зора ҳоври босилса» деган ўй билан эшиккача кузатиб борди ва орқасидан узоқ қараб қолди: «Наҳотки шунчалик севарди?»

Зебо бўшашган қадамлар билан борарди. Қуёш ботган, лекин унинг олов нафаси турли бўёқлар билан жилваланиб, марғилон атласидек уфқларда мавжланарди. Унчалик баланд ўсмаган, аммо учлари бир-бирига чалқаниб кетган қатор дарахтлар кичик бульвар — сайилгоҳда жимгина нафас олади. Зебо дуч келган скамейкага ўтирди. У онасини бир оз бўлса ҳам ташвишдан холи қилиш, ўз аламини ўзи ёлғиз тортиш ниятида бу ерга чиқиб келган эди. «Зора руҳим енгиллашса» деган ўй ҳам кўнглида бор эди. Бироқ у ўйлагандек бўлиб чиқмади. Бу сайилгоҳ ҳам унга «алланималар»ни эслатиб қолди. Мана шу сайилгоҳда неча марта Элмуродни кутмаганмиди? Туш

қўйнидан чиққан офтобдек у ярқираб келмасмиди, баъзан кечикканда қўл узатар экан «узр, кечикдим» демасмиди ва Зебонинг нозик бармоқларини маъноли қилиб бақувват ва метин кафтида узоқ тутмасмиди? Тўлин ойнинг нур ёмғирида кўмилган дарахтларнинг майин ва сирли мусиқасини севимли кишиси билан тинглаш нақадар завқли эди. Энди-чи? Энди бу сайилгоҳ, унинг назарида, ҳувиллайди, ўз бағрига тортмай, балки ўтмиш лавҳалари билан юракка ортиқча даҳшат ва қайғу солади. У маҳаллар юраклари навқирон ёшлик, оташин муҳаббат, тотли учрашув ва ёрқин келажак бахт-саодати билан тўлиб-тошарди, дақиқалар ҳаёт денгизида кўркам ва ёрқин қирғоққа имларди. Қани у қирғоқлар? Қани у дақиқаларнинг оромбахш келажаги? Умид гулларига гурбатнинг ёввойи печаклари чирмашмадимми? Орзу шуълалари зулмат ўпқонида фарқ бўлмадимми? У серзавқ эди. Гул ва шеърни яхши кўрарди. Ҳавас билан гул узарди-ю, завқ билан шеър ўқирди, муҳаббат, баҳор, гул ҳақида шеър ўқишни яхши кўрарди. Қани у кунлар? Муҳаббатдан баҳс этган нозик, нафис шеърлар ҳайрона қолди. Гуллар ҳамон аллақерларда яшнайди, барқ уради, лекин энди бу икки севинган учун эмас. Муҳаббат қонга қоришди, гуллар сўлди...

Зебо атрофида кимлар ўтирганини кўрмас эди, тўғрироғи, уларнинг биронтаси уни қизиқтирмас эди. Мабодо ундан «Кўчанинг қайси бети билан юриб келдинг?» деб сўралса, балки аниқ айтиб беролмасди. Унинг хаёллари унга сира ҳам ошпа бўлмаган мудҳиш ўрмонларда, даҳшатли майдонларда, қовжираган қирларда кезиб юрарди. Мана шундай ерларнинг бирида Элмурод ер тишлаб ётади. Кийимлари қон, юзи қон, кўзи қон, бутун борлиги қон ичида. Ўзи эса гўё, аллакимдан нажот кутаётгандек чор атрофга жовдирайди, кимнидир кўмак тиргаги сифатида кутади. Кўзлари қора чўғ бўлиб ёнади — қон қуйила бошлайди, аммо ҳамон жовдирайди, тишларини бир-бирига қаттиқ босиб нима биландир олишади, ниманидир ўзидан йироқлатиш учун курашади. Бу нима эканини Зебо билади. Бу — ўлим. Бутун гўзалликни, латофатни, нозикликни, олижаноб ҳисларни бир ҳамла билан маҳв этган ўлим! Бундай ўлимларнинг қанчасини кўрган Зебо госпиталь ва санитар вагонларида! Шуларнинг ичида энг даҳшатлисиси ва мудҳиши шу эди унингча: Элмуроднинг кўзи бир нуқтага тикилди ва шу тикилганича қолди. Эҳтимол у шу тикилишида хаёлида Зебони кўра туриб қотган-

дир. Зебо ҳам ҳозир бир дарахтнинг айрисига кўзипи қада-
ганича қимир этмай қолди. У ёнидаги кампирнинг туриб,
аравасидаги набирасини билдиратиб кетганини ҳам пайқа-
мади. Кампир нарироқ бориб, Зебога кўз ташлади: «Маст-
ми? Касалми?»

Қоронғилик Зебонинг дарди, қайғуси каби борган са-
ри қуюқлашди, дарахтларнинг учларида юлдузларнинг
чамани очилди. Сайилгоҳда ўйновчи болаларнинг тартиб-
сиз шовқини тиниб, ота-оналари билан чиққан болалар-
нинг тартибли сайри бошланди.

Зебо қимир этмай, михлангандек, хаёл гирдобида гарқ
ўтиради. Она пайдо бўлди. Қизини узоқдан кўргач, таш-
вишли боқинлар билан унинг қошига келди.

— Юр, болам, вақт кетди.

— Яна бир оз ёлғиз ўтирай, онажон, яна бир оз, —
ёлворди Зебо.

— Отанг келди, қизим, сени сўрапти.

Зебонинг бутун борлиги ёлғизликка тортса ҳам, ота-
сига нисбатан бўлган чуқур ҳурмат уни ўрнидан қўзғат-
ди, зил қадамлар билан онаси ёнида кетди. «Отамга қан-
дай кўришман?» «Хўш, қизим?» деса, пима дейишини
ўйламай кетиб борарди. Отадан уялиш хаёлига келмасди.
Унинг учун ҳеч ким ва ҳеч нарса яшамас, шу лаҳзада
дунё ва ҳаёт деганда унинг кўз олдига Элмурод ва у билан
бирга бўлган кунлар, ҳафталар келарди. Янашнинг маз-
муни ва ҳаётнинг мантиқи фақат шу бир сўз — «Элмурод»
эди. Шу сўз туфайлигина унга ҳаёт кўркем ва мазмундор
эди. Шу сўз ва унга бўлган севги туфайлигина ҳар дақиқа
ўзгача завқ-шавқ кашф этар, келажак жозибадор, илҳом-
бахш ва бениҳоя гўзал эди, бу гўзаллик орзиқтириб, эптик-
тириб, қувонтириб, яшнатиб ўзига тортарди. Бу келажак
чаман боғларига у ёлғиз Элмурод билан дарсхонасига ки-
риб боргандек, госпиталга кириб боргандек, ёз пайтларида
истироҳат боғларига кириб боргандек тўла ишонч, юрак
тўла қувонч билан ўз эгасидек кириб бормоқчи эди, унда
айраб-яшнаб қолмоқчи эди. Бондарь оғзидан чиққан икки
оғиз сўздан кейин бу келажак бирдан ундан йироқлаш-
гандек, кейин йўқ бўлиб кетгандек туюлди. Энди унга на
келажак, на ҳаёт бор. Шунинг учун Зебо бўш қалб, фикр-
сиз тасаввур, ихтиёрсиз ҳаракат билан отаси қошига кетиб
борарди...

Эртасига хабар олгани келган Иван Иванович маса-
ла жуда жиддий эканига қаноат ҳосил қилди. У бир

парсанинг тапвишида эди: индинга поезд жўнаши керак. Шунга Зебо чиқа оладими, йўқми? Онанинг уқтиришича, Зебо касал. Ичига туз кирмайди. Икки кунда ўзини олдириб қўйди.

— Бир рейсдан қолдириш мумкин эмасми?— сўради ота.

— Менимча, унинг бу ерда ёлғиз қолиши баттарроқ бўлади.

— Агар сиз бир рейсдан қолдирсангиз, мен районга, ўзим ишлайдиган совхозга олиб кетардим.

— Бу бошқа гап.

Иван Иванович хайрлашиб, жўнар экан, эшикка чиққач, отага деди:

— Фақат бир рейсга. Яна ушлаб қолманг.

— Йўқ-йўқ. Шунга ҳам кўп раҳмат!

Ота шу куни Зебони олиб районга жўнади. Зебо яқин кишинини дафн этиб қайтаётган кишидек паришон эди. Ота йўл-йўлакай уни кузатиб борди. У, поездга чиққач, бир оз енгил тортар, йўлчилар диққатини жалб этиб, фикрини чалғитар, деб ўйлаган эди. Ахир поездда қанақа шўх-шўх қизлар, серҳангама кишилар учрамайди! Худди ота кутганидек уларнинг вагони серзавқ кишилар билан тўла бўлди. Айниқса, майиб бўлиб юртига қайтаётган бир сержант қизиқ-қизиқ фронт эпизодларидан гапириб бериб ҳамманинг ичагини узди. Иккита-учта қизлар то боргунча ашула айтиб боришди. Улар ҳам Зебо диққатини тортмади. У деразага тикилиб қолди. Лекин на йўл ёқасидаги кўркам боғлар, на илон изи бўлиб қирларга чирмашиб кетган дарёлар ушнинг аламли кўнглини овуларди, бағрига чорларди.

Далада ҳам Зебонинг кўнгли очилмади. Ота уни қўшни қизларга қўшиб, олмазорга жўнатди. Зебо отасининг сўзини қайтармай жўнади-ю, лекин унда туролмади. Тушда қайтиб келди. У ўзини қаерга қўйишини билмасди. Энди унга совхоз эмас, бутун жаҳон торлик қиларди. У сиқилиб борарди. Хона дарвозасидан боғларга, улар оша темир йўлга қаради. Поезд ўтди. Шу поезднинг гудоги уни чақираётгандек бўлди. Хаёлига ўзининг санитар поезде келди. Ҳа, у поезд тунда жўнайди. Ҳозир соат беш. Бирор поездга ўтирса, бемалол этиб боради. Ана ўша ерда, ўша жанговар дугоналар ичида кўнгли баҳра топадигандек туюлди.

Зебо деразадан сакраб, кўчага тушди. Қўшни кўрғондан қараб турган жувонга ҳам нарво қилмай, станцияга

қараб йўл олди. Аммо ҳалиги поезд кетиб қолган эди. Ундан кейинги икки состав тўхтамасдан ўтиб кетди. Бир соатлардан кейин келган товар поезди қисқагина муддатга тўхтади. Зебога шу фурсат етарли эди. Енгил тортгандек сакраб чиқди. Отаси томонга сўнгги марта нигоҳ ташлади...

Зебо шаҳар станциясига етиб келди-ю, санитар поездининг қайси издалигини суриштирди. Уни топиб, тўғри ўз вагонига чиқиб борди. Уни кўрган Елена ажабланди. Иван Ивановичга хабар қилди.

— Руҳи тетикми?—сўради Иван Иванович.

— Тунов кунгидан яхши кўринади.

— Майли. Қетаверсин. Жанг майдонидан алам кўрганни боғ-чаман кўрки овутмайди.

Унинг сўзини тасдиқлагандек поезд аста жилиб, станция чироқлари «милт-милт» ўтиб орқада қолди. Зебо-нинг ҳасрати ҳам йўл-йўлакай сочилиб бораётганга ўхшарди.

XII

Зебо санитар поездига сакраб чиққанда ўзини алам-қайғусини адаштириб келаётган кишидек ҳис этган экан. Поезд станциядан чиқиб, тун ўтиб, тиббий ходимлар ўзларининг кундалик оддий ва зарур ишлари билан машғул бўла бошлаганларида, бу катта қайғусини ёнига яна битта ташвиш келиб қўшилганини фаҳмлади. Ахир отаси беҳабар қолди-ку! Кунни бўйи-ку, «олмазорда қизлар билан юрганدير» деб ортиқча хаёлига ҳам келтирмас, лекин кеч-қурун келиб уни қаердан қидиради? Аслида бирорта кишига айтиб жўнаса бўлар экан. Хат қолдирса ҳам бўларди-ку! Нега шундай қилмади? Ақли ўзида эмасмиди? Наҳотки, шуури, продаси, фикри ўзида эмас эди? Бу номус ташвиши эди. Энди отасининг юзига қандай қарайди! Узининг-ку, куйгани-куйган, нега энди бошқаларни ҳам бетинч қилади? Шундай ҳам ота-она унинг қайғусига шерик эди. «Шояд бир оз баҳри очилса», деб ота бечора ўз совхозига олиб кетган эди. Бусиз ҳам унинг хизмат ташвишлари стади.

Ота ишдан қайтади. Аввалига бирор танишникида юрганدير, чиқиб қолар, деб кутади. Ҳадеганда чиқавермагач,

қўни-қўшнидан суриштиради. Тополмай ажабланади, ажабланиш ташвишга, ташвиш хавфга, қайғуга айланади. Боши қотади. Шайтоний хаёллар фалокатнинг мудҳиш чакалакзорларига бошлайди, тинчлик бермайди. Ахир «Шаҳар кетиб қолдимикин?» деб ўзини ташвиш қучоғидан бир оз халос қилади. Шаҳарга телефон қилади, эрталабгача сабри чидамай, дуч келган поезд билан жўнаб қолади. «Қизинг келдими?» дейди аста кириб эшикдан, она ажабланиб, «ўзингиз олиб кетган эдингиз-ку» дейди. Орага сукут чўқади. Она бирдан хўнграб юборади...

Бу андиша Зебонинг «эски» қайғуси олдига така эчкидек тушиб олди. Бир дақиқа бўлса ҳам, Элмурод хаёлидан кўтарилди. Кўз олдига кўзи ёшли она ва ҳайратда лабини тишлаб, бир нуқтага тикилган отанинг меҳрибон, нуроний сиймоси келди.

— Елена, сенда бир дона конверт борми? — сўради Зебо вагон деразасидан кўзини олиб. У шу вақтгача деразадан кўзини узмай, ўзига кўпдан таниш бўлган йўлни яна бошқатдан, энди қайғули юрак билан кузатиб келарди.

— Йўқ эди-ку. Қисмига хат ёзмоқчимисан? Жуда тўғри қиласан. Шуни сенга айтмоқчийдим. Ўша куни эсимга келмабди. Туморча қилиб юбора бер. Ҳозир шу расм.

Елена бурчақда турган кичкина тиббий столдан икки варақ қоғоз олиб, унга узатди.

— Бу ерга ўтириб сиёҳда ёза қол. Қалам ўчиб кетади. Лекин лўнда қилиб.

Поезд қаршидан келган зўр тепаликни айланиб, ёйиқ, ярим доира ясаб ўтар экан, Елена кўрсатган кичик столга бораётган Зебони қалқитиб юборди. У тойиб бориб, Еленага ўзини урди, унга суяниб қолди.

— Ўзингни тут, ўртоқжон. Иликларингда куч қолмадими? Бутун қувватинг Элмурод билан экан-да, — деди Елена Зебони самимий муҳаббат ва ҳазил билан қучоқлаб, — жон ўзингники, ўртоқжон. Ҳали керак бўлади. Беҳуда уриниш бел синдиради. Ёз, ёз! Қанча тез ёсанг, шунча яхши. Шунча тез мусибатдан қутулсан, мана мени айтди, дерсан. Ростини айтсам, ўртоқжон, шу гапнинг ростлигига ҳеч юрагим чопмайди, бекорга жизгинак бўлаётганга ўхшайсан.

— Нега ҳамманглар шунақа дейсизлар, онам ҳам шунақа дейди. Ахир айтган йигит у билан бир қисмда, қола берса бир бўлинмадан-ку. Унинг связнойи бўлган.

— Ахир у ўз кўзи билан кўрибдими!

Зебо йндамади. Столчага бориб ўтирди. Ручкани сиёҳдонга бстирганича тикилиб қолди. У уйига ўзи ҳақида хабар бериш учун конверт сўраган эди. Елена уни Элмуроднинг қисмига хат ёзмоқчи деб тушунди. Бу ҳақда гап очиб юборди. «Нима учун шу вақтгача ёзмади? Бондардаф мудҳиш хабарни ёшитган куни ёзиши мумкин эди-ку. Қайғу довули эсанкиратиб қўйдими? Ҳа, у ўзини йўқотиб қўйган, фикри талмовсираб қолган эди».

Зебо хатни уйига ёзмоқчи бўлиб ўтирди, лекин биринчисини Элмуроднинг қисмига ёзди. Ёзаркан «уни ҳалок бўлибди, деб эшитдик» дейишга тили бормаи: «Қаттиқ ташвишдамиз, хавотирдамиз. Баъзи бир ёмон хабарлар ҳам бор» дебгина қўя қолди. Уни «ҳалок бўлди» дейишга ботинолмасди, Элмурод тепасидан қараб туриб «Уял! Уял!» дейётгандек бўлди. У хатни туморча қилар экан, Иван Иванович кириб келди.

— Салом, қизларим! Ҳа, қочоқ қизим, руҳинг тетикми?— деди у Зебога қараб.— Дала ҳам ёқмадими? Баҳринг очилмадими? Ёлғизлик ёмон нарса-да, қизим. Ёлғизлик кишини ё доно қилади, ё девона. Албатта бу ер яхши-да, ўз кйшиларинг, ўз дугоналаринг. Сирингдан хабардор, қайғунгга шерик бари. Отаинг илтимоси бўлмаса...

Иван Иванович гўё вагонни кўздан кечирган бўлиб, атрофга қаради. Антчекани очиб боқди. Қапдайдир дорини ҳидлади, кўзига тутди, чайқади. Яна бошқа бирининг қоғозини ўқиди. Ҳалигина Зебо турган стол устидаги сиёҳ доғларига тикилиб қолиб, кулиб деди:

— Одатда ёшларнинг столида сиёҳ доғи кўп бўлади. Улар қўлида ручка тез ҳаракат қилади-да. Ундан кейин уларнинг хат юборадиган жойлари ҳам кўп бўлади.

Иван Иванович бу билан қизларнинг хаёлини беталвиш ёшлик нашъаларига чалғитиб, бир оз бўлса ҳам Зебонинг фикрини бўлмоқчи эди. Гарчанд унинг киришидан мақсади ҳам Зебо «қочоқ қиз»нинг аҳволидан хабар олмоқ, овутомқ, агар жиддийроқ бирор нарса билан банд бўлмаса, ўз вагонига олиб кетиб, иш бериб, айрилиқ изтиробидан вақтинча бўлса ҳам холи қилмоқ эди. Иван Иванович айрилиқнинг нималигини жуда яхши билади. Мана шу уруш олдидан хотинидан ажралди. Эвакуация вақтида, йўлда, бир қизини йўқотди. Мана уч ойдирки, якка-ю ягона, балоғатга етган инженер ўғлидан қорахат олиб ўтирибди. У фарёд солиб йингламади, дунё-

дан қўл силтаб чиқиб кетмоққа аҳд этмади. Ҳаммасини юрагига ютди. Ютди-ю, бир оз вақт ичида қариликнинг бутун далиллари юришида, гап-сўзида, ҳаракатида, соч-соқолида намоён бўлди. Биров «сенинг ота дейдиганинг йўқ» деяётганга ўхшаб, у ҳамма ёшларни «қизим, ўғлим» деб муурожаат этади, эркалайди. Ўғлининг вафоти унинг сбрўйини ҳамкасблари ичида яна кўтариб юборди. Унинг кичик илтимосини ҳам кўнгилдагидек ўтамаслик катта беодобчиликдек туюлди. Унинг иштирокида баланд товуш билан гаплашмоққа ботинмайдилар. Ўзининг шунчалик мавқеи борлигини у яхши билади. Энг қийин ва зарур масалаларни ечишда шу мавқеидан у яхши фойдалана билади. Худди шунинг учун ҳам эрталаб тура солиб, Зебони эслади, унинг олдига чиқмоқни, овутмоқни аҳд қилиб қўйди ва чиқди:

— Ҳеч пойгада югурганмисан, Зебо? Йўқми? Эй атанг. Ўзагон ҳеч вақт югура солиб, ҳаммадан ўзиб кетмайди. Ўртача, ҳатто орқада анча жойгача боради. Лекин дам ўтган сари тезлаша беради. Ўзиб кетганлар эса толиқа-толиқа ундан қола беради. Қарабсанки, ҳалиги шонмай чопа бошлаган ҳаммадан ўтиб кетади ва олдин келади. Шундай, қизим, тез юрган бот қоқилади. Худди шундай элбурутдан, аниқламай, яхшигина суриштирмай ўз этингни ўзинг ейишинг маъқул эмас. Умр ҳам пойга, сабр билан яшаган талаба қозонади. Бу билан куйма, таралабедод қилиб юра бер, демайман. Кишининг қалби ҳар вақт ўз ихтиёрида бўлмайди. Ўйлайсанки, менга енгилми? Мен чаманда мева қилишдан қолган сербутоқ дарахтман. Мен сув қуйган билан, навқирон новда келтириб улаган билан ҳосил бермайман. Сиз ҳали ёшсиз, энди гуллаяпсиз. Ҳали бу чаманда кўп давр сурабсиз, гуркираб яшнайсиз. Мен-чи? Мен... мен қуриб битдим. Аммо бу чамандан чиқиб кетмоқчимасман, сўнги нафасимгача унинг нафига хизмат қилмоқчиман. Сенларни кўриб овунаман. Сен ҳам бизни кўриб ўзингни тут. Муродига қасд билан интилган этади, умидсизлик қўрғонини бузган этади. Руҳингни кўтар. Руҳи сўлғиннинг иши сўлғин бўлади. Бу жуда катта жанг, серқурбон жанг. Шонли келажак, ипсоният бахти учун бардош берамиз, қизим, иложимиз қанча! Биз уруш бўлсин дебмизми? Ўйлаб кўр тананга. Сенинг жудолигинг оғирми, меникими? Мен бир эмас, икки кишини йўқотдим. Мен энди уларнинг ўрнини тўлаб олишга қодир эмасман, сен-чи! Сенга ҳам

оғир. Лекин сен, жуда бўлмаганда, яна бошқа бир кишини севишинг мумкин.

— Йўқ, йўқ, Иван Иванович, — деди шошиб Зебо.

— Йўқ дема, қизим, сизларда куч-қувват, ёшлик ҳарорати бўлса, бизда тажриба, аччиқ тажриба бор. Тўғри, бу галги севгинг унингдай бўлмас. Ҳар ҳолда ҳали севишинг ва севилишинг мумкин. Бу билан унга қўл силта демайман, фақат ўзингни тут демоқчиман, ҳа, ўзингни тут. Мен қайғули одамман, қаршимда аламли кишини кўрсам баттар ярам тирналади, хафа бўламан...

— Иван Иванович, кечиринг, сизга қиттай озор бериш ниятим йўқ, — деди Зебо ўзининг алаmidан бошқа кишига ҳам ташвиш орттирганидан ўқсиб.

— Ҳечқиси йўқ. Шуни тушуниб етсанг, бас. Елена, сен қизим, бу ердаги ишларни ўзинг қила бер. Нариги вагонда зарур иш бор, Зебо икковимиз бажарамиз, — унинг қалин қошлари қовоғига уюлиб тушди.

Иван Ивановичнинг зарур иши йўқ эди. Одатдаги ишлар. Фақат бу ишлар унинг ўз ҳузурда бажариларди. Иш ора Иван Иванович бутунлай бошқа мавзуларда суҳбатлашиб ўтирди.

Шу йўсинда икки-уч кун ўтди. Поезд фронтга яқинлашарди. Уруш вайроналарининг учқуни — элчиси каби станция биноларининг мудҳиш жасадлари маъюс-маъюс термилади. Уларда бош суққудек бутун жой қолмаган. Станция хизматчилари наридан-бери вақтинча қўққайтирилган омонат биночаларда ишлайдилар. Уруш изтироблари, ташвишлари уларнинг ҳар бир ҳаракатида барқарор.

Поезд илгаригидек суръат билан елмайди. Йўллар қолдиқ изларда ямаб-ясқаб сонга киритилган. Кўнлар қатори Зебонинг диққатини ҳам фронтнинг ўзига хос ҳаёти ва ташвиши қамраб олган. Душман авиациясининг қўққисдан бўладиган ҳужумлари улар учун вабо. Зебо анча ўзини тутиб олган, енгил тортган кўринади. Энди уч-тўрт кун аввалгидай кўзларида алам, изтироб тошмайди.

Елена қозикда турган янги оқ халатини олиб, унинг чўнтаги устига ҳарфлар тика бошлади. Зебо эса Иван Иванович берган «Муз уй» китобини зўр иштаҳа билан ўқирди. Елена алланиманинг хаёли билан мамнун табасум қилди, сал бош кўтариб, Зебога қаради:

— Ёлгон бўлиб чиқса нима қилардинг-а, Зебо? — деди кейин.

Гарчанд Элмуроднинг номи тилга олинмаган бўлса ҳам, гап ким тўғрисида бораётгани маълум эди. Китобнинг ширин напъаси билан қалби банд Зебо ялт этиб унга қаради, унинг юзида майин сокинлик, хотиржамликдек бир нарса кезиб юрарди, кўзида қандайдир бир вазминлик бор.

— Вой, оғзингдан айланай, ўртоқжон, нима десанг шу бўлардим, нима десанг шуни қилиб берардим.

— Томдан ташла десам, ташлармидинг?— хандон солиб деди Елена.

— Ташлардим. У қолса-ю, мен ўлсам майли эди...

— Қўй, ундай дема, ўртоқжон. Сенсиз у куйса майлими? Иккалаг ҳам омон бўл. Севгининг кучи икки юракдалигида-да...— Елена адашмаслик учун оқ халатининг кўкрак чўнтагига тикаётган «Е. А.» ҳарфларини тугатиб, кўздан нарироқ тутиб, разм солиб қаради-да, «яхши, кўнгилдагидек» дегандек тиззасига қўйиб, бармоқлари билан устидан босди, текислади, қозиққа илди. Ўртоғининг енгил тортганидан у хурсанд, қувонч юрагидан тўлқин уриб чиқарди.

— Зебо, борди-ю, ўтган галдагидек бирорта госпиталда «лоп» этиб олдимиздан чиқиб қолса-я.

— Оҳ, қани эди! Изларини кўзимга суртардим.

— Эл олдида қучоқлаб ўпармидинг? Иван Ивановичнинг олдида-чи?

— Бўлмаса-чи! Нимадан уялама. Ўз кишим, ўз Элмуродим.

Бу дадил жавоб мусибат туфайли камолга етган шижоат ва мардлик эди. Бундан бир неча ҳафта аввал бирон киши шу саволни берганда, шундай жавоб қайтаришга, албатта, ботиолмас, қизлик, ёшлик ва муҳаббат ҳаёси босарди. Дилида бўлса ҳам тилига чиқаролмасди. Шу мусибат бошига тушгандан бери Элмурод унга аввалгидан ҳам гўзал, бенуқсон, меҳрибон бўлиб кўринарди. Унга бўлган муҳаббати қалбининг энг тубидан ларза уриб, шаҳодат берарди.

Аллақаерда нимадир портлади. Бўғиқ товуш вагон деразаларидан кириб, Зебогача эшитилди. У деразадан ташқари қаради. Яна кимдир олдинги вагондан бошини чиқариб борарди. Йўл ёқасида она-бола сигир бемалол ўтларди. Поезд шундан кейин озгина юрди-ю, кичиккина станцияда тўхтаб қолди. Шу тўхтаганича бир неча кун қолиб кетди. Иван Ивановичнинг бутун ҳаракати бекор

кетди. Станция бошлиғи қулоғига пахта тиқиб олган, без. Тинглайди-ю, тузуккина жавоб бермайди: «Тузук, кўрамиз!» Кишилар зериккан. Бор китоблар ўқилиб битди. Баъзи санитарлар ичадиган ҳам бўлиб қолди. Бу ху-нук белги эди. Иван Ивановични шу ташвишлантирарди. Қуюқ қошларини хира кўзларига уюб, станция бошлиғи олдига кириб борди. Эшикни тақиллатмади ҳам. Кирди-ю, бир оғиз ҳам гапирмай, унинг столи қаршисида тик тура берди. Бошлиқ бош кўтариб қаршисида турган қалин қошлари уюлиб қовоғига тушган нуроний кексани кўрди. Кўрди-ю ўрнидан туриб, унинг олдига ўтди. Юзига боқди. Қуюқ қош остидаги хира кўз билан киприклари малла, қалмоқниқига ўхшаган қийиқ кўз учрашди. Тикилиб қо-лишди. Бу қарашда ҳеч қандай сўз керак эмас эди. Икки-си бир-бирининг ниятини, фикрини муфассал уқди. Стан-ция бошлиғи бардош беролмади, ерга қаради. Айланиб бориб жойига ўтирди. Телефон трубкасини олиб, аллаким-ни аста сўради. У киши телефонга келди шекилли, эрта-лаб қилган илтимосини эслатиб, қаттиқ туриб, ўшанинг бажарилишини талаб этди. Ҳатто станцияни ташлаб ке-тишга ҳам тайёр эканини пеш қилди. Кейин бирпас қу-лоқ солиб турди. Телефондаги юлуқ-юлуқ товуш Иван Ивановичга ҳам эшитилар эди-ю, бироқ англаб бўлмас эди. Бошлиқ трубкани қўйди. Ўрнидан турди, кафтлари-ни бир-бирига қўйиб, асабий уқалади. Тирпоқлари оқа-риб кетди.

— Ҳал қилдик. Оқшом жўнайсиз,— деди у,— ахир их-тиёр менда эмас-да.

Иван Иванович ҳеч нарса демай, кабинетдан чиқди. Салмоқли қадамлар билан санитар поезд томонга жўна-ди. Қаршидап паровоз сигнали эшитилди. Бу состав бирпасда станцияга етиб келди-ю, тўхтамай ўтиб кетди. Иван Иванович қуюқ қошларини чимириб, унинг кетидан қараб қолди. Тўғриси, ўша поездда кетаётганларга ҳа-васи келди. У паровоз жуда узун составни араг тортиб борарди. Кўпчилиги платформа. Платформада устига брезент ёпилган баҳайбат нарсалар. Баъзисидан замба-ракларнинг ҳалқумлари кўриниб қолади. Икки-уч вагон томига тўрт оғизли пулемёт ўриятилган. Ёнида солдат-лари. Бундоқ қараса, состав кетидан ҳам бир паровоз ор-қаси билан итариб келаётган экан. Унинг томида ҳам пу-лемёт бор.

Қоронғи тушгач, санитар поездига паровоз уланди. Иван Иванович «энди кетдик» деб ўйлаб хато қилган экан. Яна икки соатдан мўл туриб қолишди. Яна платформаларга юк ортган бир состав ўтди, кетидан булар ҳам жилишди. Иван Иванович тутқунликдан қутулгандек қувонди. Қаршисидан чиққан Зебонинг елкасига кўк томирлари кўриниб турган узун-узун бармоқли оппоқ кўлини кўйди.

— Кетдик, қизим, кетдик,— деди.

Унинг кўзлари мамнун куларди. У, бу яқин орада бунчалик очилиб кулмаганди. Шахсан Зебо эсламайди.

— Фронтга тушиш ҳам осон эмас, қизим. Передовойга ўтаётган қурооларни кўряпсанми? Тинимсиз-а! Бу яхшилик нишонаси, қизим.

Чол тетик қадамлар билан штабга кириб кетди. Унинг мамнунлиги Зебога ҳам кўчди. Эртасига тунда поезд манзилга етди. Тунда қаёққадир кетган Иван Иванович тонг ёришганда қайтиб келди. Кишиларга ярадорларни қабул қилиш учун тайёрланишга буйруқ берди-да, ўзи вайрона станциянинг сочилиб ётган ғиштларидан учтасини остига кўйиб ўтирди. Кўк жиякли фуражкасини бошидан олди. Терлаган пешонасини оппоқ батис дастрўмолча билан артди. Оппоқ сочлари ҳали бақувват эди. Ярадорлар машиналарда, яқиндаги хонадонлардан носилкаларда келтирила бошланди. Анави станцияда бекор ёта бериб қон бўлиб кетишганиданми, фельдшерлар ҳам, ҳамширалар ҳам, ҳеч қачон бунга аралашмаган аптека ходимлари ҳам носилкалар билан ишга тушиб кетган эдилар.

Аллақаерда узоққа отар замбараклар наъра тортарди. Атроф сокин. Кечагина бу ерларда жанг бўлгани вайрона станциядан тортиб, даладаги хандақларгача барчасидан яққол кўриниб турарди.

Иван Иванович ўз қисмининг жонли ҳаракатини кузатиб турди-да, «меҳнат киши учун энг зарур нарса» деб кўнглидан ўтказди. Мамнун бўлиб кетди. Орқасида шарпа сезиб, ўгирилиб қаради. Станция ходими келарди. У Иван Ивановичга бир хат узатиб:

— Шу киши сиздами?— деб сўради.— Тундаги поезд машинисти ташлаб кетган эди.

Иван Иванович хатдаги фамилияни кўздан кечириб, маъқуллади.

— Раҳмат! Бизда.

Иван Иванович қариларга хос салмоқланиш билан

ўтирган еридан турди. Бир неча қадам юргач, қуюқ қоши остидаги хира кўзлари билан хат адресига яна бир марта назар ташлади:

— Зебо! — чақирди у.

Вагон деразасидан Зебо бошини чиқарди. Қаршида Иван Ивановични кўриб югурганича эшикдан чиқиб келди. Чол қўлидан хатни олди. Хатни олди-ю, бепарвогина оча бошлади. «Нима бўларди, онам ташвишланиб хат ёзгандир-да!» деб ўйлади.

Зебо хатга кўз югуртиб чиқди-ю, бирдан ўзгариб кетди. Нимадир бағридан тўлқин уриб чиқди, бутун вужудини титратиб, кўзларида ёлқинланди, борлиғи оғир қалқиб, яна ўзини аранг тутиб олди. Ранги ўзгарди. Икки оёғи уни тутиб туришдан ожиздек кўринди. Иван Иванович ундаги бу ўзгаришни билди, илдам бир ҳаракат билан унинг тирсаги юқорисидан ушлади:

— Зебо! Зебо! Сенга нима қилди?

Зебо сўзсиз эди. Фақат ғайри табиий ҳолда чиқарилгандек кўзидан таралиб бораётган кулгини миждасидаги икки томчи ёш маржон титраб ажиб шаклга киритмоқда эди. Ҳа, бу юрагининг жуда-жуда тубидан бир сапчиш билан киприкка илинган шодлик ёши эди. Унинг юзи бирдан ёришиб кетди. Кўзларидаги икки оғир томчи ҳамон позик киприкларида «мен энди нима қиламан» дегандек ҳайропликда титрарди. Зебо ўзини тутиб олиб, Иван Ивановичнинг бўйнида қаттиқ қучоқлади-да, у юзидан-бу юзидан икки-уч марта ўнди. Бирдан тўхтаб, тез-тез такрорлай бошлади:

— У тирик! У тирик!

Бундан ортиқ сўзни айтишга у шу вақт ожиз эди. Зотан, унга шу сўздан улуг, сермазмун, жозибалиги йўқ эди. Бу сўз унинг учун ҳаёт ва гул, умр ва орзу, бахт ва келажак эди! Иван Иванович бошлаб ҳеч нарса тушунмади, вагонга жадал тармашаётган Зебонинг орқасидан қараб қолди. Ёлғиз бир неча дақиқадан кейин чўзиб «Ҳ... а» деб ўз фикрига яқун ясади.

Зебо эсанкираб қолганди. Вагонга чиқди-ю, Еленанинг бўйнига ўзини ташлаб йиғлай берди. У эсидан оғиб бораётганга ўхшарди. Йиғи аралаш гапирган гаплари қовушмас эди. Елена унинг қўлидаги хатни олиб ўқиди. Хат дафтар варағининг ярим бетига йирик ҳарфлар билан ёзилган эди. Она Элмуроддан мактуб келганини хабар қиларди. Зебо ҳамон йиғларди.

— Нега йиғлайсан энди! Айтмадимми ёлгон деб. Мана, ёлгон экан-ку! — дер эди. Елена ҳам ҳаяжондан титраб, Зебога сув тутди. Вагон эшигида Иван Иванович кулиб турарди.

Шодлик узоққа чўзилмади. Станциянинг аллақаеридан тревога янгради. Паровозлар унга қўшилди. Сал вақт ичида осмонда иккита душман самолёти пайдо бўлди. Состав устига ўрнатилган тўрт оғизли зенит пулемётлари ўт очди. Самолёт пулемётга тикка шўнғиб, уни ишдан чиқарди. Кейингиси кетма-кет икки бомба ташлаб, икки состав ўртасини ўпирди. Сўнги вагон ёнди. Қаердандир бир темир-йўлчи югуриб келиб, у вагонни бошқалардан ажратиб юборди. У вагон улкан мащъалдек пастга елиб кетди. Шу пайт узоқдан санитар машина кўринди. У ярадорларни таширди. Пима учун унинг елиб станцияга келишидан ҳамма ҳайрон эди. Шофер жиғинми? Самолётларни кўрмаяптими? Самолёт уни қаршидан келиб, ўққа тутди. Машина тўхтади. Шофер кабинкадан сакради-ю, мук тушди. Машинада қий-чув кўтарилди, машина ларзага келди. Ёнига тушган бомбадан ағдарилди. Бунинг барчасини Иван Иванович станция вайронаси орқасидан, Зебо, Елена ва бир неча санитар эса сувсиз ариқ ичидан мўралаб кўриб турар эди. Бошлаб Иван Иванович станцияда пайдо бўлди. Икки-уч санитар машинага қараб чопди. Елена ва Зебо ҳам югурди. Ярадорларни машинадан чиқардилар. Уч-тўрттаси қонига беланиб ётарди. Елена биринчи санитар билан кўтара кетди. Зебо бирининг яраланган бошини боғларди. Кўзларда ажабланиш, ҳайрат. Шу замон қаёқдандир ҳалиги самолётлар яна пайдо бўлиб қолди. Ярадор ташиётганларни ўққа тута бошлади. Елена кўтариб бораётган посилкаси билан йиқилди. Зебо уни кўриб қолди, олдига эмаклаб кетди. У елкасидан ва тиззасидан яраланиб ётарди. Носилкадаги ярадор ўлиб қолган эди. Зебо Еленани ёпбошига олиб, бир четга судрай кетди. Ана, эски ариқ ўрни. Сал юрса, етади. Сал ҳафсала қилса, вассалом, «Тир-р...» — улар атрофида ўқлар чақнади, енгил чапг кўтарилди.

— Мени қўй, қоч, Зебо! — деди Елена.

— Ҳозир, ҳозир Елена. Сал юрсак ариққа тушиб оламиз. Мана ҳозир. — Зебо энтикарди, у терлаб кетганди.

— Улар бизни нишонга оляпти, Зебо.

— Йўғ-э, — деди Зебо бўғилиб. Шу онда бир парса «тир-р» этди-ю, кетидан вағиллагани эшитилди. Зебо

«шилқ» этиб йиқилиб тушди. Елена ўнгланиб унга қаради. У бети қонга беланиб, беҳуш ётарди. Икки соатдан кейин вагонда ҳушига келиб, атрофга олазарак қаради, Кимнидир қидирди. Оқариб кетган лабларини аранг очиб астагина «Элмурод» деб икки марта такрорлади. Кўзини юмди... мангу юмди...

Тепасида хира кўзларидан ёш оқизиб Иван Иванович турарди.

XIII

«Ўзи узоқда, меҳри қалбимда бўлган азизим, Зебо! — Салом!

Сени бир неча ой ўзимдан беҳабар қолдириб ташвиш гулханида жизганак қилганим учун кечир мени! Урушнинг гоҳ-гоҳ шунақа беўхшов карашмалари ҳам бўлади. Уруш баъзилар ўйлагандек шоҳ-шараф излаб қир, тор ошиб, боғлар кезиш эмас. Унинг хотираиңдан асло ўчмас, қалбингга қўргошин бўлиб қўйилиб кетадиган жуда оғир, улуғ мақсад йўлидагина киши бардош бера оладиган ранго-ранг қийинчиликлари, ўлим билан ёқа бўғишган кунлари бўлади. Унинг қураш еллари гоҳо сени қутмаганда бандидан юлқиб олинган япроқдек аллақасқларга учириб олиб кетади.

Мен сўнги ойлар мобайнида ана шундай япроқ мисоли бўлдим. Қулоқ сол, ҳикоя қилиб берай:

...Зарб билан қишлоқдан бездек ситиб чиқарилган душман бу қўлай позицияни бутунлай қўлдан бергиси келмасди. Айни тушқи овқат пайти авиация ташлади. Шамолнинг биз томондан эсиши унинг жонига оро кирди — танкларнинг товушини кўзга кўринадиган бўлгунича пайқамай қолдик. Бу вақтда мен тарвақайлаб кетган кекса бир олманинг қалин соясида дилкаш бир автоматчимнинг овқат келтиришини кутиб ўтирардим. Ҳаммамиз кичик бўлса ҳам ғалабанинг завқи билан маст, суҳбатлар чортанг эди. Бирдан душман контрудар бошлаб қолди. У ўзи ўйлаганча бизни эсанкирата олмади. Лекин қўққисдан қилинган ҳужумнинг доим озми-кўпми ўз самараси бўлади. Бу гал ҳам худди шундай бўлди. Десант бошлиғи ортиқча қурбон беришни лозим топмай, чекинишга буйруқ берди. Ана шу пайтда менинг бошимга қора кун тушди. Асосий кучни режа билан чекинтириб, энди ўзим ҳақимда ўйларқанман, қаршимда душман ташқи кўриниб

қолди. У йўлимни тўсиб чиққанди. Қўрама-қўра ошиб кетишни мўлжаллаб, биринчи хонага ўзимни урдим. Шу маҳал бино босиб қолди: кетимдан қувган танк туртиб қулатдим, бомба тушдим — билмай қолдим. Ҳамма ёқни бомбалар портлаши, тўплар гумбурлаши, ўқлар визиллаши босиб кетганди. Эсимни йиғиб кўзимни очсам, атроф қонқоронғи, фақат аллақайси бурчакдан хирагина нур лентаси тортилиб турибди. «Том тагида қолибман» дедим ўзимча ва ёруғлик тушиб турган томонга интилдим. Йўқ, бу мумкинмас. Сўл оёғим ихтиёримда эмас. Иссиғида билмаган эканман, энди сирқираб оғрийди, пайпаслаб кўрдим — қон йўқ. Лекин бундай оғриқ менга таниш эди: бола эканман, ёнғоққа чиқиб йиқилганимда, қўлим синганди, худди шундай оғриганди. «Оҳ, лаънати! — дедим. — Наҳот, оёқдан айрилдим. Бу тирик ўлим-ку! Энди нима бўлди?» Узоқ ўтириб қолдим. Чиқишимни ҳам, ўтира беришимни ҳам билмасдим. Чиқсам, барибир бу савил оёқ билан ҳеч қаёққа боролмайман, душман қўлига тушишим турган гап. Бу — ўлимдан, шу ерда, шу қоронғиликда қолиб ўлиб кетишдан баттар. Лекин ёта бериш ҳам мумкин эмас. Қачонгача ётасан, ахир! «Нима қилиш керак!» деб ўйлаб қолдим. Ташқаридан гоҳ-гоҳ фрицларнинг товуши келарди. Бу баттар мени эзарди, ҳатто қақшатиб оғриётган оёғимни унуттириб юборарди. Бир вақт қарасам оёғим дўмбира бўлиб шишиб кетибди. Этигим аранг тутиб турибди. Шунда марҳум отамнинг саргузашти ёдимга тушди: у Самарқандда босмачиларга қарши курашиб юрганда остидаги отига ўқ төғиб, устидан учиб кетган. Оёғи синган. Уни тоғ оралиғидан толиб, ёрдам беришмоқчи бўлишганда ҳеч маҳсини ечиб олишолмай, кесишган. «Мен ҳам бирон меҳрибон қўлига тушсам, албатта, этигимни кесади, бошқа илож йўқ» деган ножўя, энди кулгили бир ўй бошимга келди. Қизиқ, Зебо, мана шундай даҳшатли дақиқаларда ҳам киши хаёлига ажиб, ўринсиз, ножўя, тугуриқсиз ўйлар келаркан. Бўлмаса, ҳаётинг қил устида турганда, битта этик нима деган нарса! Хаёл ҳам қизиқ-да! Албатта, этик ҳақидаги ўй узоқ чўзилмади. Яна ёруғ тушган томонга кўз тикдим. Аста эмақладим. Ниятим: жилла бўлмаса шу туйнукдан ёруғ дунёга тўйиб-тўйиб қараш эди. Йўқ, унинг оғзигача боришга улгурмадим. Автомат тариллаб қолди. Салдан сўнг икки автоматчимнинг шу томонга югуриб ўтганини ғира-шира кўриб қолдим. Бири оқсоқланиб борарди, иккинчиси қўлтигидан тутган. Уларни қувиб кел-

ган душман автоматчиси мен қараб турган ер қаршисидаги бино муюлишига келиб, ундан аста бош чўзиб, чекиниб борувчи икки автоматчимни кузатди. Ўққа тутмоқчи бўлди. Шу замон аъзойи баданим зирқираб кетди: қандай қилиб кобурага қўл юборганим, тўппончамни олганимни билмайман, бир маҳал тарс қўйиб қолдим. Фриц ўқ теккандан кейин йиқилдими ёки йиқилгандан кейин ўқ едим — билмай қолдим. Фрицни отишга отдим, лекин унинг орқасидан келаётган шеригининг диққатини ўзимга тортиб қўйдим. Унинг кетидан етиб келган шериги аланглаб қолди, мурданинг бошини кўтариб башарасига боқди. Шунда мен ўқим унинг чаккасига теккасини аниқ кўрдим. Шериги мени босиб қолган вайронада эканимга ишонмас, етиб келган ҳамроҳларига бошқа томонни кўрсатарди. Лекин биттаси мен турган вайронага автоматини тўғрилаб кела бошлади. Мен ўзимни четга олдим. У туйнук оғзига келиб ичкарига эгилиб қаради. Ёнидаги ҳамроҳига «Бу ерга одам сигмайди» деди, шундай бўлса ҳам автоматини ичкарига, қоронғиликка қаратиб аламдан бир сидра ўқ узди. Мен писдим. Бир нарса ўша синган оёғимни бир силтаб ташлади. Фрицлар кетгач, ёруғликка солиб қарасам, этигимнинг пошнасини учириб кетибди. «Бечора этик, кесилгунингча пошнангдан ҳам ажралдинг» дедим.

Зебо! Балки сен, «нега уларни ҳам отиб ташлай қолмадинг? Ҳарна камайгани эди!» дерсан. Тўғри, айни пайти эди. Шундай ўйлаб дарров, ўқимни санадим: улар бешта, ўқ эса тўртта. Жуда тўғри нишонга олганда ҳам биттаси қолади. У менга ташланади, ташланмаганда ҳам барибир менинг ўқсиз қолишим яхши эмас. Ким билади, ҳали қандай ишлар бошимга тушади. Ундан кейин ростини айтсам, Зебо, ўзимни шу тўртта битлиқи гитлерчига алишгим келмади. Ундан кейин, Зебо, қулоғингни берироқ келтир, аста айтадиган сўзим бор: шу тўртта очкўз ялақини деб сенинг муҳаббатингни қон йиғлатгим келмади! Сен қаршимда кўзингни жовдиратиб турардинг, «Муҳаббатим ҳақи, ўзингни сақла!» деяётгандек бўлдинг. Чиндан ҳам, тўртта исқиртнинг қони эвазига ўзни ўққа тутиб бериш арзимади. Ўзни шундай қурбон қилиш керакки, у мингларнинг мушкулени осон қилсин. Ўлаётиб, ўлмасликка паспорт ол.

Туни билан шунда қолиб кетдим. Оёғим шу даража оғриққа кириб кетдики, аста қўя бер, қорнимнинг очлиги кўзимга кўринмасди. Безовталаниб ухломасдим. Оғриқ-

қа қулоқ солиб ёта-ёта, тонгга бориб қаттиқ ухлаб қолибман. Бир вақт кўзимни очсам, кун ёйилиб кетибди. Оғриқ ҳам босилгандай. Лекин жуда ҳам шишиб кетибди. Ваҳимага тушиб, этигимни орқа чокидан ёрдим: оёғим мўмағалоқ бўлиб кетибди. Тўпиғимдан сал юқори бир ери ёнғоқдек туртиб чиққан, олхўридек кўм-кўк. «Лат егани шу ер экан» деб аста қўлимни қўяманми, қани ушлаб бўлса! «Раҳминг келсин. Инсофинг бўлса менга асти қўл урма» деяётгандек безиллайди. Кўзимни чирт юмиб, пайтавам билан ўраб боғладим. Кечадан бери таниш бўлиб қолган туйнукка сурилдим. Кечаги мен отиб ташлаган фриц энди кўринмасди. Ҳамма ёқ жимжит. Фақат ташқарининг иссиқ ҳавоси туйнукдан димоғимга урарди, гўё дерди: «Бу зах ерда нима қиласан, бу ёққа чиқ. Бу ёқда ҳаво тоза, ёқимли, иссиқ. Сичқондек кавакка тиқилиб ётма, инсондек ёруғда, сахий қуёш қучоғида яйраб яша!»

Туйнукдан қараб туриб, ўзимга ҳам алам қилиб кетди: қачонгача бунда ётаман. Бир бошга бир ўлим! Кечаги тўртта фрицни отиб ташламаганим энди ўзимга кор қилди: нега шундай қилдим? Таваккал эди-да? Энди шу ердан туриб, дуч келган фрицни ўққа тутишга қарор бердим. Шу ниятда тўппончамни қўлимга олиб овчидек кўз тикиб ётдим. Ҳеч ким ўтмасди. Туш ҳам бўлди. Лекин ҳамон ҳеч ким ўтмасди. Бир маҳал аллақайёқдан киши товуши келди, ўзи кўринмасди, яна жим бўлди. Ундан кейин фрицнинг лабга қўйиб чаладиган гармошкаси янгради, узоқ янгради. Анчагина узоқда бўлса керак, чалинаётган қуйнинг юқори нардаларигина тиниқ эшитиларди. Кеч кирди. Кун ботди. Қоронғилик тушди. Қуни билан кўзимга таниш бўлиб қолган қаршидаги тўпори қишлоқ уйлари энди хунук, мудҳиш, бадбашара кўрина бошлади. Тун сокинлигининг ўзига хос товуши қулогимда вижилларди; гўё ана у ёғоч, мана бу тош, кесақлар садо берарди, ўзаро суҳбатлашарди. Аввалгидан кўра кўзларимни каттароқ очиб, ташқарига қарардим. Ана бир юлдуз ёниқ ўқдек учиб, худди анани томга санчилди. Ой йўқ бўлса керак, дам ўтган сари юлдузлар чамани қуюқлашар, тиниқроқ яшнарди. Одам сиғар-сиғмас туйнугимдан тубсиз осмоннинг юлдузларга тўла тинимсиз ҳаракатига боқиб туриб, сени эслаб кетдим: шу вақт қаерда экан? Эҳтимол, сўлим туннинг оромбахш қучоғида мириқиб ухлаётгандир, балки мени туш кўраётгандир. Ёки уйқуси ўчиб кетиб, у ҳам мендек ана шу юлдузлар чаманига боқиб (албатта дера-

задан, ахир сенинг каравотинг дераза остида-ку) хаёлга толиб ётганмикан. Унинг қизлик хаёлидан нималар кеча-ётганикин? Мени ўйлаётганмикин ё бошқа нарсаними? Менинг бу қора дақиқаларимни юраги ҳис этаётганмикин? Ахир яқин кишининг бошига қора кун тушса юрагинг сезади, тушинг белги беради дейишади-ку! Йўқ, йўқ, унинг билмагани яхши! Унинг тинчлиги, ороми бузилмагани яхши! Барибир бефойда.

Узоқ вақт ухлолмадим. Сени ўйлаб кетиб, оёғим оғригини ҳам, ёнбошимдан ер ўтиб кетганини ҳам сезмабман. Бир вақт қўзғаламан десам, бутун аъзойи баданим зирқираб оғрийди, оғриқни баданимга тарқатадиган маркази ўша майиб оёғим бўлиб кўринади. Ичкарига ҳам суркаламай, ён-атрофимни ботадиган кесақлардан тозалаб, шу ерга чўзила қолдим. Очликнинг кучи оғриқдан кам эмасди. Менга ўқиган романларимнинг довюрақ, бардошли, продали қахрамошлари «Биздан ўрпақ ол!» дегандек далда берарди. Айниқса Жек Лондоннинг «Ҳаётга муҳаббат», «Мартин Иден»и ва Эмил Золянинг «Қамал тегирмон» асарлари кўз олдидан кетмасди. Павел Корчагин «Бардош бер. Мен ҳам сен билан биргаман, сенинг қалбингдаман, руҳинг, онгингдаман» деяётгандек бўларди.

Эрталаб барвақт уйғондим. Тонг салқинидан баданим увушиб қолибди. Аллақерда қолиб кетган иссиқ шинелимни эсладим: қапи у бўлса-ю, ёпишиб ётсам! Кечагидек бутун ҳам бизниқиларнинг ҳужум бошлашини кутиб куннинг чиққанини билмай қолдим. Бизниқилар ҳужум бошламасди. Менинг бутун умидим ўшалардан эди. Кеча-кеча бориб ўйлагандим: «Бугун тайёрлик кўришди шекилли. Энди эртага тонгдан бошлайдилар. Йўқ, бугун ҳам бошлайдиган кўришинмайди». Бу руҳ мени жисмоний оғриқдан баттар эзарди. «Наҳотки, бу қишлоқни айланиб ўтиб кетишади» деб ўйлаб турарканман, ит вовиллаб қолди, у бировга ташланаётгандек жадал вовилларди. Кетидан тарс-турс ўқ чиқди. Ит товуши тинди. Оёқ товушлари эшитилди. Икки гитлерчи кўринди. Бўйнида қора автомат. Бирининг қўлида жўжаҳўроз — бошини қуйи қилиб, оёқларидан ушлаб олган. У гоҳ-гоҳ қанотлари билан ел шоппиради. «А-ҳа, жўжаҳўроз шўрваси ичгинг келибди-да» деб ўйладим, оғзим сув очиб кетди, димоғимга тотли шўрванинг ҳиди ургандай бўлди. Улар қаршимдан келиб, бурилиб ўтиб кетгучча кузатиб турдим. Орқаси ўгирилиши билан устма-уст икки ўқ уздим. Бири таппа йиқилганича

бир оёқ силтади-ю, кейин жим бўлиб қолди. Иккинчиси йиқилган еридан сапчиб туриб, қаттиқ маст одамдек гандираклаб одимини тезлатди. Жўжахўроз ҳамон қўлида, даҳшатдан қақағларди. Икки қулоғи ўртасини нишон олиб учинчи ўқни бўшатдим. Мук тушди, жўжахўроз қўлидан чиқиб, қақағлаганича қочди. «Учала ўқ менга отилди-ю, биттаси ҳам тегмади» деб ўйладими бечора хўроз!

Мен командир буйруғини шараф билан бажарган жангчидек енгил тортдим. «Нега ўша биринчи куни тўрт фрицни отиб қўя қолмадим. Ўқларим бекор қоладиган бўлди» деган ташвишдан қутулдим. Энди битта ўқим қолганди. Бу ўзимга! Бу — энг сўнгги дақиқада омон қолишимга ишонч ва имкон қолмаган энг сўнгги дақиқада виждоним поклигини, номусимни сақлаш учун сарф этилади. Шунинг қўнглидан ўтказдим-да, ўзимдан бир неча метр нарида ер тишлаб ётган икки мурдани эҳтиётлик билан кузатиб турдим: ишқилиб, бирортаси тирик бўлмасин, шу сўнгги ўқимни ҳам ўзига сарф этириб, мени ўқсиз қолдирмаса, бас! Йўқ, улар қимир этмасди. Ўқ товушига одам йиғилди. Бир мотоциклчи ҳам келди. Уни кўриб, ногоҳ чиқиб қолган аҳоли аста-аста тисарилиб, тарқаб кетди. Фрицлар нимагадир ўзаро чуғуллашди. Менинг қулоғимга «партизан, террор» деган сўзлар кирди. Демак, улар, бу ишни партизанлардан кўраётир. Бу яхши! Шундай бўлса ҳам ит олиб келишди. Ҳеч нарса чиқмади. Тарқалишди. Бир оздан кейин бир машина фриц ўтиб кетди. Шундан кейин бу кўча серқатнов бўлиб қолди. Баъзан аҳоли ҳам кўришиб қоларди. «Ҳамма ҳаракат шу икки фрицнинг отилишига маҳтал бўлиб турган экан-да» деб ўйладим ўзимча. Бу ҳаракат бир томондан менга вақтнинг тезроқ ўтишига кўмак берса, иккинчи томондан қўлга тушиб қолишим хавфини туғдирарди. «Қани энди бир автомат билан бирикки юз ўқ бўлса-ю, пайти-пайтини топиб ўтганларини тарашлаб турсанг» деб ўйлардим. Кўзимга уйилиб ётган ўқлар кўришиб кетарди. Душманни кўра-била туриб, иложсиз ётиш жуда оғир ботар экан кишига.

Ўзимизникиларнинг ҳужумини кута-кута яна кун ўтди. Яна қуёш ботди. Яна қош қорайди. Яна кўк чаманига ҳусн кирди. Яна тун сокинлиги... Қандай қилиб кўзим илинганини, қай вақт бўлганини билмайман, бир маҳал туйнук оғзида бировнинг тимискиланаётганини сезиб қолдим. Кўзларим чарақлаб кетди. Кимдир туйнукни гавдаси билан тўсиб турарди.

— Ким бу?— дедим тўппончамни ўнглаб.

— Тссс... ўзимизники,— деди у шарпа ва туйнукни кенгайтиришга киришди. Салдан кейин мушукдек чаққонлик билан ўрмалаб олдимга келди: хотин киши! Кўзлар қадалишди. Унинг нафас олгани эшитилиб турарди.

— Мен билан юринг,— деди у олдимга тушиб.

— Юролмайман, оёғим майиб.

У бошқа ҳеч нарса демади. Қўлтиғимдан олди. Туйнукдан чиқди. Ойсиз, чароғон юлдузли кеча. Майин ел дарахтлар шохини шитирлатади. Хотин қаршидаги қўрага олиб ўтди. Даҳлизда тўхтаб, яна башарамга боқди. Кейин унда турган челақдан чўмичда сув олиб ҳаллослаб тўкиб-сочиб симирди-да, енги билан оғзини артди. Кейинги чўмични менга тутди:

— Ичинг!

— Раҳмат! Кўнглим тортмайди.

— Оч қоринга сув кетармиди,— деди шу вақт ичкари хонадан чиққан хотин менинг шеригимга.— Хотиржамликми?

— Хотиржамлик.

Ичкари кирдик. Оддий деҳқон уйи. Бурчакда «Назбек» қутисига ўрнатилган шам милтиллаб ёнади. Унинг ёнидаги қозиққа осилган сочиқнинг қизил ип билан тикилган хўроз гули аранг кўринади. Катта рамкадаги кичик-кичик суратларни пайқаб бўлмайди. Бу нимжон нурда бир-биримизни яхшилаб кўриб олдик. Овқат гап-сўзсиз ўтди. Улар қозончадан ичаётганимга ҳайрат билан боқиб туришарди. Баъзан уялмасин дегандай бошларини четга бурардилар. Мен жуда шошиб, жадал ичаётган бўлсам керакки, уларга қизиқ туюлади-да! Бўлмаса овқат ичган одамни кўришмабдими!

Овқатдан кейин яхшилаб танишдик. Бу уй шу кампирники экан. У менинг танқдан қандай қочганим, босган бинонинг ичида қолганимни кўрган экан. У мени «Нобуд бўлди, бечора!» деб ўйлабди. Менинг бугун икки фрицци отганим унинг қудуқдан сув тортаётган вақтига тўғри келиб қолибди. Чўчиб қочиб, бундоқ қараса, учинчи ўқ ўша босиб қолган бино остидан янграбди. «Танқдан қочган бечора тирик экан-да!» деб ўйлабди. Лекин хабар олгани ботипмабди. Гитлерчилар шу кўчага йиғилган сари «Билиб қолишмаса эди!» деб ўзича йиғлармиш бечора. Гитлерчилар тарқалгач, Анютага (мени олиб чиқ-

қан қыз) хабар беради. Қош қорайышын кутишади. Гүё буларнинг хатти-харақатидан хабар топгандай анча вақт-гача бу кўчадан фрицларнинг оёғи узилмайди. Қарашса, тоғи олиб қоладиған. «Таваккал!» дейди-ю, Анюта менинг олдимга писиб ўтади ва олиб чиқади.

Азизим Зебо! Хатим чўзилиб кетди, кечир! Бундан кейин ҳеч шунақа узун хат ёзмайман. Юрагим тўлиб кетганиданми ёки шошиб турганим — вақтим йўқлиғиданми ҳеч тугатолмаётирман. Нима учундир ҳамма-ҳаммасини сенга батафсил ёзгим келади, ичимда қолса бағримни ўртаб юборадигандек. Эҳтимол, бу анчадан бери хат ёзмаганимдандир. Сен мендан хафа бўлма, жоним! Эма бўлиб кетибди десанг ҳам майли, лекин хатимни қунт билап охиригача ўқи. Қасамёд қилиб айтаманки, бундан кейин ҳеч шунақа узун хат ёзмайман. Ҳафталаб ўйлаб юраман-да, қисқагина қилиб ёзаман.

Ҳақиқатан оёғим сиғган экан. Анюта олиб келган мўйсафид чол тахтакачлаб кетди. «Хўл мева еманг, совуқ сув ичманг, — парҳезни бузсангиз оқма бўлиб қолади» деб мени кўрқитди. Вақти-вақти билан хабар олиб турди. Вақтидан кечикиб қолса Анюта олиб-югуриб топиб келарди. Анюта менга жуда меҳрибонлик қиларди. Тағин севиб қолган экан, деб рашк қилиб юрма! Ростини айтсам, аввалига ўзим ҳам шундай бўлиб чиқиб қолмаса эди, деб кўрқиб юрдим. Ахир у ўз жонини тикиб мени олиб чиққан, яна ҳаётини хавф остида қолдириб парварини қиларди. Мабодо фриц ҳид топиб қолса, албатта уни қозиқ қилиб қоқиб юборини турган гап. Шундай фидойи қизнинг муҳаббатини рад этмоқ учун ҳам ҳазиланам жасорат керак эмас. Иннайкейин, бундай мард қиз ҳам кам учрайди. Модомики, сени ўлимдан қутқариб, жонини гаров қўйиб парварини қилган экан, бундай қизнинг муҳаббати енгил-елпи, ўткинчи бўлмайди. Улуғ режалар билан нафас олади. Лекин шуниси ҳам борки, бундай қизлар дарров сева қолмайди, бир севади-ю, биракай севади. Ана шунинг учун ҳам ундан баттар кўрқардим. Ахир, меҳрибонлик муҳаббат элчиси-да! Кўзимиз кўзимизга тушганда бир-бировга жуда ҳам яқинлик ҳис этардик... Мен унинг кўзига боқиб сени кўрардим. Бунинг устига, у анча кўркам қиз эди, содда ва жўн кийимларгина ғариб кўрсатарди уни. У ҳатто бир куни:

— Уйланганмисиз? — деб қолди. «Йўқ» жавобини олгач: — Севган қизингиз ҳам йўқми? — деди.

— Бор!— дедим аста кулиб.

— Ишонмайман,— деди у кўзимга тик қараб,— мени ёқтирмаганингиздан шундай деясиз. Йигитлар севмаган кишига сўраса шушақа деб жавоб беради.

— Рост.

— Барибир ишонмайман. Жуда хотиржамсиз — севган қизи бор йигит бунақа бўлмайди. Ёки жуда ҳам қаттиқ севмайсиз. Бўлмаса шу маҳалгача хат юбориш йўлини излаб қолардингиз. Севган кишигилни ўзингдан домдараксиз қолдириб, ташвишга солиб, тинчгина яшаб бўларканми? Муҳаббат изтиробига шиигиз тушмаган экан, нақ эгов бўлиб қалбингизни йўниб ташлайди. Хавотирланманг, эганингизга ёнишиб олмайман. Гарчанд сизга ёқадиган даражада чиройли бўлмасам ҳам, ўз кишим бор. У ҳам сизга ўхшаб фронтларда жанг қилиб юргандир.

Анюта ўзи айтгандек хунук эмас, оқ сариқ, мовий кўз, олтин сөч, келингангина қоматли эди. Унинг атайин ўзини жўп ин кийимларга ўраб олиб юриштини биринчи кунёқ пайқаган эдим. Фриц қизларга ўч-да!

— Хат оласизми?— дедим жўрттага унинг бояги «хат юбориш йўлини излаб қолардингиз» жумласини кўзда тутиб.

— Йўқ. Уруш бошлангани билан алоқамиз узилди. Тбилисда хизмат қиларди. Унда, уруш бошлангач, Боку ҳарбий мактабига кўчиринди.

— Ким деган? Тагил таниш чиқиб қолмасин?— дедим шошиб.

— Эҳтимол! Дубенко, Микола Митрич.

— Дубенко?!— кўзларим ёниб кетди. Унга бөқиб қолдим. Санчиб тураман деб ногирон оёғимни қаравот зийга уриб олдим: кўзларимда чақмоқ чақнади. Тишларимни бир-бирига босдим.

— Танийсизми?!

— Тапиганда қандай! Дўстим-ку! Бир рота, бир взвод, ҳатто бир отделениеда бўлганмиз. Сизни кўрганмидан бери аллақасерингиз кўзимга иссиқ кўриниб юрувди-я! Энди эсладим. Миколада суратингизни кўрган эканман. Худди ўшанинг ўзисиз. Унча ўзгармабсиз. Кийим фариб кўрсатиб турибди, холос.

— Йўқ, анча ўзгарганман. Сизга шунақа кўриняпти,— деди Анюта уялинқираб,— ҳозир Микола қаерда, билмайсизми?

— Нега билмас эканман, биламан,— дедим шодлик-

дан жонланиб. Анюта юзидаги қизиллик яна қуюқлашди. Кўзлари яшнади.

— Ростданми? — титраган ҳаяжонли товуш билан деди Анюта. Ютиб юбругудай бўлиб ёниқ кўзлари кўзимга қадалган эди. Шу лаҳзадаги менинг бир оғиз сўзим унга гўё ҳаёт ва мамот, гўё биргина хушхабар билан янги дунё тақдим этгандек яшнатиб, бир оғиз мудҳиш сўз билан маҳв этиб юборишим мумкиндай.

— Рост, — дедим ортиқ бардош беролмай, — охирги марта кўришганимизга ҳали бир ой ҳам бўлгани йўқ.

— Ростданми-а, росданми? Биз бу ёқда уни... — Анюта ҳўнграб йиғлаганича бўйнимга ташланди. Худди ўз Миколасини учратгандай юз-кўзларимдан ўпди, кўзимга тикилди, яна ўпди. Унинг юрак уриши бемалол эшитилиб турарди. Шундай сокин, метин продали, қўполдек кўринган қизнинг бунчалик юмшоқ кўнгиллик билан куйиниб йиғлашини ҳеч қутмагандим. Қаёқда экан шунча ёш?

Мен унга Микола Дубенко билан қачон ва қаерда танишганим, қандай алоқада бўлганимни ярим кечагача ҳикоя қилиб бердим.

У ҳикоямга шундай диққат ва ташналик билан қулоқ солардики, гўё у тинч тунда дарахтларда ётган қушларнинг юрак уришини тинглашга ҳам қодирдек кўринарди. Бутун борлиги қулоққа айланиб кетган, гўё мен унга кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган ажойиботлар ҳақида эртак айтиб бераётирман! Агар гоҳ-гоҳ киприклари очилиб юмилмаса, уни қотиб қолган деб фараз этиш мумкин: қўлларини столга, элгагини қўлларига қўйганича қимир этмасди. Биласизми, рассомлар хаёл сураётган қизларни шундай чизадилар! Эҳтимол Анюта ҳам ёрқин ўтмиш — Дубенко билан бирга кезган хушнуд чоқларини хаёл экранига бир-бир тушираётгандир. Шундай пайтларда хаёлдек тотли ва чуқур, хотирадек лаззатли нарса бўлармикин дунёда! Мен унинг кипригида қотиб қолган севишч ёшларига боқиб, Дубенкони чиндан севишига сира-сира шубҳа қилмасдим. Муҳаббатнинг кучи нима эканини мен яна бир марта ўз кўзим билан кўрдим: у, мурдага жон бағишлайди!

Зебо! Мен Анютага ҳамма нарсани айтиб бердим, фақат бир нарсани — Дубенконинг чўлоқ бўлиб қолганини билдирмадим. «Яраси ҳали яхши битмаган, узоқ даволашни керак экан» деб қўя қолдим. Тўғриси айти қолсам, Зебо, уни чўлоқ дейишга тилим бормади. Иннайке-

йин, элбурутдан қиз бечорани ўкситиб нима қиламан? Гарчад унинг кўзларида муҳаббатига ишонч барқ уриб турган, Миколанинг оқсоқлиги қиттай бўлсин таъсир кўрсатолмаслигига ишончим комил бўлса-да, айтгим келмади.

Шу тун, шу суҳбат баҳона бўлди-ю, биз Анюта билан жуда иноқлашиб кетдик. У менинг соямга кўрпача соларди, ҳатто огригимни бўлиб олишга тайёр эди. Ўзи келолмаган кунлари кишиларини юборарди, зеркиб қолмасин деб аллақаяқдаги ҳикояларни топиб келарди. Аста-секин у мени ўзининг сир-асрор дунёсига олиб кирди. Ҳар келганда бир чимдим-бир чимдим айтиб берарди. Энди мен унга жуда ўрганиб қолгандим: энди унинг ҳар бир ҳаракати ҳам ёқимли эди, киши дўстлашиб кетса шунақа бўлади: чин дўстнинг оддий сўзи ҳам ширин!

У урушгача Дубенко ўқиган шаҳарда тураркан. Уруш бошлангач, эвакуация бўлолмабди. Йўлдан қайтибди. Қараса, шаҳарда туриш оғир. Шовқин-суронли, қувноқ шаҳарни мурда ётган хона сокинлиги босибди. Зарурати йўқ кишилар кўчага чиқмай қўйибди, гўё аҳоли она шаҳрининг бошига тушган қора кунга аза тутармиш. Ҳадемай, у Германияга олиб кетиладиган ёшлар рўйхатига тушиб қолибди. Нима қилиш керак? Бегона юрт ҳокимлигидан ўз юртинг стимлиги яхши! Жонига қасд қилмоқни ўйлабди (баъзилар дори ичиб атайини ўзини хаста қилибди). Лекин бекорга ўлиб кета бериш даҳшат. Улим шунинг учун даҳшатлики, унинг қучоғидан қайтиб чиқиш йўқ. Бу, албатта ҳаётда ўз ўрнини топиб ололмаганлар учун шундай. Кимки аниқ ва порлоқ мақсад билан яшар экан, ана шу мақсад йўлида қурбон бўлиш унинг учун даҳшат эмас, балки шараф. У ана шу шарафли йўлни излабди. Ҳадеганда тополмабди. Тобут ортидан бораётган кишидек бўйнини эгиб, Германияга юбориладиган ёшларни кўрувчи медицина комиссиясига кетаётса, бир дугонаси йўлини кесиб чиқиб:

- Анюта, наҳотки Германияга кетмоқчисан? — дебди.
- Бошқа иложим йўқ, — елкасини қисибди Анюта.
- Қўй-э, сендан шу жавобни кутмагандим. Астойдил истасанг, қолишинг мумкин.
- Дори ичибми? Умрбод ногирон бўлиб қолишни истамайман.
- Нимага дори ичиб? Шундай. Партизан бўлиб.

— Жон дердим, лекин тажрибам йўқ. Ҳеч ким ҳеч нима демайди.

— Деса-чи?

— Валя! Нимага мени билмаган кишига ўхшаб мужмал, ҳақоратомиз гап қиласан. Наҳотки, мени ўз хоҳини билан Германияга кетмоқчи деб ўйлайсан?!

— Ким билади: кишиларнинг сараги саракка, пучагв пучакка ажраладиган вақт ҳозир.

— Валя!— деб қичқирибди ўзиникига сира ўхшамаган товуш билан Анюта.— Вақт чиндап ҳам нозик, бўлмаса нақ бу гапинг учун оладиганингни олардинг!

— Шундайми? Чинданми? Урармидинг?— деб кулибди Валя, кейин яна ҳазиломиз қўшибди:— Ёлғиз қолдингми? Ўксиб юрибман дегип! Қани айт-чи, Анюта, шу гапинг чипми?

Валя сиповчап боқибди.

— Чип бўлса, бунинг чораси бор.

— Қўлимдан келса.

— Келади. Арқон кучи — қил, дегандек сенинг ҳам хиссанг бўлиши мумкин.

Анюта «Майли» деб розилик берибди. Лекин Валя очиқ бир йўл-йўриқ кўрсатмай «яна кўришамиз» дебди-ю, хайрлашиб кетибди. Эртасига келибди. Энди кечагидай ҳазиломиз ёки аччиқ гаплар қилмабди. Аниютанинг кейинчалик билишича, Валя ўша кетишида, подпольеда бўлган комсомол ташкилоти билан маслаҳатлашибди, кенгашибди. Ахир кенгашилган фикр — қўйма фикр бўлади-да!

— Анюта,— дебди Валя, жиддий.— Сени партизанлар отрядига юборишга қарор бердик.

— Майли! Қаерда халқимиз учуп нафим тегса, ўша ерда ишлашга розиман. Босқинчи душманга қул бўлиб, амрига бўйсунгандан ўз юртим ботқоғида сассиқалаф бўлганим яхши.

— Балли, чип ватанпарвар, юрт бошига оғир кун тушганда ҳар ишга пешвоз чиқади. Иш танлаб ўтирмайди. Зотап, ролларнинг катта-кичиги бўлмайди, артистларники бўлади. Лекин шуни сенга эслатиб қўяйки, Анюта, партизан ҳар қандай қулфга тушадиган қалит бўлиши керак.

Уни янгигина ташкил топган партизан отрядига юборибдилар. У ерда бир неча вақт дуч келган тошприкни бажариб юрибди. Оппазлик, санитарлик, кир ювувчи-

лик қилибди, разведкага чиқибди, постда турибди. Бир-икки қўпориш ишларида иштирок этибди. Бир куни отряд бошлиғи чақириб қолибди:

— Сосновое қишлоғида сизнинг холангиз бөр эмиш, шу тўғрими?

— Тўғри.

— Шу қишлоқда сизни доимо туришга юбормоқчимиз. Қўз-қулоқ бўлиб турасиз. Қишлоқдаги бутун алоқа сиз орқали бўлади. Гўё сизнинг ота-онангиз ўлган, уй-жойингиз бомбардимонда вайрон бўлган. Холангизникига яшагани келгансиз. Тушунарлими?

— Тушунарли.

— Шуви унутманг, душман устига пайти-пайти билан хужум этиб боришдан, доимо унинг ичида бўлиш оғирроқ, асабга тегувчан бўлади. Курашда эса асабийланиш ярамайди, тўғриси, бу ожизлик, ношудлик белгиси.

Бир неча вақтки, у шу ерда яшаркан. Мен турган ҳовли холасининг қизлик дуголасиники бўлиб, унинг эри қулоқ бўлиб кетган, ўзи жуда синалган партизан экан. Менинг шундай хонадонда бўлишим бежавфроқ эмиш!

Зебо! Анюта қишлоқни шундай ўзлаштириб олганки, асти қўя бер. Мўридан чиққан тутунга қараб ўша хонадонда нима овқат пийшаётганигача билади-я. Ким нечанчи размер оёқ кийим кийишигача унга маълум. Ҳар гиёҳ унинг ҳисобида. Ўз иш санъатини жуда эгаллаган. Бир маҳал шу қиз нима қилишини билмай, ҳатто Германияга кетишга ҳам рози бўлган эди деса, ишонмайсан!

Тонширилган тоншириқ, масъулият, бурч ҳам кишини ўзни қаандай тутишга ўргатади. Уни кўча-кўйда кўрган киши жуда беозор, дунёда бўлаётган ишларга бефарқ, фақат ўз қорни ташвишида юрган қиз деб фарз этади. «Ўзимда шундай ташқи кўринишни руҳан тайёрагушимча ўлиб бўлдим» дейди. Бусиз эса унинг иш олиб бориши қийин. Ахир кишиларда мана шундай таассурот турдирган ҳолда, ўзи ҳамма нарсани кўриб, билиб юриш енгил иш эмас-да!

— Дарвоза тағида душман офицери бўлибди, — деди бир куни келиб.

— Қаёқдан билдингиз? — дедим ажабланиб. Чунки кампир куни бўйи ҳовлида кир ювган эди. Бу ҳақда ҳеч нарса демаганди.

— Уларнинг этиги пошнасидан тушадиган из худди кўҳна дарвозаларнинг қорнидан очиладиган қулфига ўхшайди.

Мен кулдим, ишпонадим. Йўқ, рост бўлиб чиқди. Кампир тасдиқлади: кундузи бир фриц йўл усти кириб тухум сўраган экан.

— Нега шуни менга кирган замонни айтмадингиз. Ахир бу ҳийла-ку!— деди Анята кампирдан ўпкалаб.— Баъзан соддалик қилиб қўясиз-да!

Кампир ташвишга тушди. Анята аллақабққа чиқиб кетди. Бир соатлар чамаси ўтгач, ташқарида арава тўхтади. Эшикни биров тақиллатди. Кампир чиқиб ўрта ёшлик ориқ бир киши билан кириб келди. У кишининг бошмалдоғи билан кўрсаткич бармоғининг учлари махоркадан саргайиб кетганди. Қўлида тизимчаси узун қамчи. Кампир билан пичиллашиб гаплашди. Иккови чиқиб кетди. Аравага саройдаги пичандан ортишди. Орасидан менга жой қолдиришди. Эрақак киши бир оздан кейин олдимга кириб елкасини тутди:

— Қани бўлинг! Аравага чиқамиз.

Унинг ўзи ориқ бўлса ҳам қўллари қаттиқ, кучли эди. Унинг аъзойи бадани меҳнатдан пай бўлиб кетганига шубҳа қилмадим. Баъзи одамлар шунақа бўлади; кўринишдагина нимжон! Мени олиб чиқиб, пичан орасига киритди. Кампир пайпоқ тўқиётган кишидек қўлида эшилган ип ва симлар билан дарвоза оғзида унга суяниб турарди. Тўғриси, у постда, атрофга кўз ташлаб турарди. Арава анчагина йўл юрди. Мен қишлоқдан чиқиб кетдик деб ўйладим. Йўқ, чиқмаган эканмиз. Киши кўзидан холироқ кўчалардан айланиб юрибмиз. Ҳалиги ориқ, бармоқлари махоркадан саргайиб кетган киши мени аравадан туширди, бир хатага олиб кирди.

— Энди шу ерда яшайсиз!— деди ва омон-эсон олиб келганигами бурчакка қараб чўқинди. Бурчакда Биби Марям ва Исо тасвирланган икона турарди.

Қош қорайганда Анята келди. Толиққан. Кўзлари чуқур ботиб кетган. Лекин кўзлари мамнун қуларди.

— Ютдик. Ярим соат кечиксак шарманда бўларканмиз,— деди у қувониб ва бўлган воқеани ҳикоя қилиб берди.

Дарҳақиқат, эрталабки фашист офицерининг тухум сўраб ҳовлига кириши бежиз эмас, тагида қора мақсад ётган экан. Салдан кейин у ҳовли атрофида яширин

душман постлари пайдо бўлибди. Улар ёлғиз мени эмас, шу ҳовлига кириб чиқувчиларни ҳам биратўласи шартта босмоқчи бўлишган экан. Йўқ, Ашютанинг энчиллигидан планлари барбод бўлибди.

— Энди улар из қидиради,— деди Ашюта,— ўртоқ командирга (у мени шундай деб атарди) махфийроқ жой қилиш керак. Энди хатада сақлаб бўлмайди.

— Отрядга жўната қолсак-чи!— деди ориқ, бармоқлари махоркадан сарғайиб кетган уй эгаси.

— Мумкинмас. Отряд бетинчроқ,— деди Ашюта қатъий.

Улар ташқари чиқиб, яна нималариндир гаплашдилар. Кейин бир соатча йўқ бўлиб кетинди. Яна товушлари келди. Ашюта кирди. Бир печа кун бўлолмаслигини айтиб, мен билан қуюқ хайрлашди. Бундан авваллари ҳам беш-олти кун йўқ бўлиб кетарди-ю, лекин унда ҳеч бугунгидай қуюқ хайрлашмаганди. Мен унинг бу жўнашини икки маънода тушундим: ё у оғир топшириқни бажаргани кетяпти ёки жуда иноқлашиб кетганимиз туфайли қуюқ хайрлашяпти. Кейингиси бўлиб чиқди. У бу қўрага киравериб бегона кинилар диққатини тортишни истамабди. Фриц шохида юрса, у баргида юрарди. У жуда аниқ ва тез ишларди. Назаримда душман идораларида ҳам ўз кишилари бор эди, чунки гитлерчилар кўрмоқчи бўлган тадбирларни икки-уч кун аввал пайқаб олар, унга қарши чора кўриб қўярди. У халққа суянарди. Халқ унга ишонарди. Ҳақ одамни халқ қўллар, деган мақол бежиз эмас, унга астойдил ишонганларидан уни севиб қолганлар.

У бир куни оҳиста, ўз ишидан мамнун кезлардагина юзида пайдо бўладиган табассум, яшнаш билан кириб келди:

— Кампирни ўлимдан қутқардик.

Мен ҳайрон бўлдим: қайси кампир, қанақа ўлим? Айтиб берди: гап ўша мени хатасида сақлаб турган кампир ҳақида борарди. Кампирнинг уйини фрицлар босганларида мени тополмай, жуда қаттиқ хижолатда қолибдилар. Кампирни терговга чақирибдилар: «Сеникидаги қанақа касал эди?» «Ўлимдан хабарим бор, бундан хабарим йўқ» дебди кампир. «Каравотда ётган-чи?» деб дўқ урибди гитлерчи. «Уми?— деб кулибди кампир.— Иним-ку. Бозор тунган экан, шамоллаб икки-уч кун меникида ётиб қолди». Гитлерчи ҳайрон қолибди. Кам-

пирнинг инисини чақириб сўраса, у тасдиқлабди, Аю-танинг кишилари бу ёғини ишлаб қўйган экан. Фриц лол қолибди. Маълумот берган ўз кишисини она сутини оғ-видан келтирибди. Жосус қасам ичиб «Иниси эмас, бегона киши эди. Қорачадан келган. Иниси малла-ку» дермиш. Аюта бундоқ қараса, яна кампирга ҳужум бошланадиган. Қариндошиникига кетди, деб овоза тар-қатибди-да, уни партизан отрядига жўнатибди.

Шу куни кечаси менга алоҳида жой тайёрлашди. Би-ласанми қандай жой? Бунақа жойлар эртақда бўлади. Уруш бошидаёқ босиб қолган қўшни ҳовлининг хароба-лари остидаги ертўласи бутун экан. Шунга мен ётган уй-нинг ертўласидан ер кавлаб йўл очдилар. Уша ерда жой тайёрлаб, мени шунда туришимни маслаҳат кўрди-лар:

— Кўнгилсизроқ жою, лекин бежавотир,— деди Аю-та,— ихшисига, боғу роғлигига қарздормиз. Мана бу кит-обларни ўқиб ётасиз.

Чиндан ҳам жой шу вақтгача ўрганиб келганимдек файзли, кўнгил кўтарадиган эмасди. Лекин ёруғ етарли тушиб турарди. Қаердан? Аввалига фаҳмим етмади. Кейинчалик билсам, бу ҳақда улар алоҳида бош қотирган эканлар. Энди бу ерга аввалгидек кўп киши киравермас-ди. Асосан уй эгаси — ориқ киши хабар олиб турарди. Гоҳ у куни бўйи олдимда қолиб кетарди. Лекин бундан наф кам. У ўзининг иштироки билан менга далда берма-са, суҳбати йўқ эди. Гўё ҳеч нарсага қизиқмас. Унинг кимлигини, нима касб қилишини суриштириб берган са-волимга «Отам поп ўтган, ўзим колхозчи» деди. Очил-мади. Назаримда менинг зерикиб ётишимни фаҳмлама-ётгандай. Аммо махорка ўрашни қойил қилади: ҳафсала билан газетани бурчак қилиб йиртади, шонмасдан чет-ларини текислайди, пашшанинг оёғидан ушлаб олгандек авайлаб икки бармоғи билан бир четидан ушлаб «эчки оёқ» қилиб шонмай ўрайди. Қоқ белидан тирсак ҳосил қилиб букади. То «тирсак»кача махорка тўлдиради, гу-гурт чўпи билан аста-аста шиббалайди, оғзини кошверт нухса қилиб беркитади. Кейин лабига қўндириб, анча вақт ўтиради, гир-гир айлантиради. Гўё чекиш учун эмас, шундай қилиб ўйнаш учун ясаган дейсан. Гугурт чақиши ҳам қизиқ: ёпдирган чўпининг ярми куйганча қараб туради, кўмирга айланган бошчани чертиб учира-ди, сўнгра паширосини тутатади.

У чегишга тайёрлик кўрдими, бас, мен китобни секин четга йиғиштираман: ярим соатга эрмак бор!

Анюта жуда кам келарди. Лекин бир дунё янгилик топиб келарди, гўё менга ҳисобот билан, ахборот бергани келарди. У келиши билан хаёлга келмаган суҳбатлар бошланиб кетарди. Куннинг ёки туннинг ўтганини билмай қолардим. У кетдими, яна китоблар юпқалик қилиб қоларди. «Нега ёзувчилар қалин-қалин китоблар ёзишмайди» дердим. Ахир Тургенев романлари уч кунга етмас эди-да, «Уруш ва тинчлик», «Анна Каренина» билан Гончаров романлари қўл келиб қолди. Буларни мириқиб, ҳали-бери тугаб қолишидан хавотирланмай ўқийсан киши, гўё сеvimли суҳбатдошнинг узоқ вақт меҳмонга келгандай.

— Ҳани, севган қизингизнинг борлиги рост бўлса, хат ёзинг. Ўша ёққа одам ўтадиган бўлиб қолди,— деди Анюта бир кунги кира солиб ва Дубенкога ёзган хатини кўрсатди,— лекин сизга бир илтимосим бор: қизингизни астойдил севсангиз бошингизга тушган оғир кунни ҳозирча билдирманг. Қиз қалбини сиз, йигитлар яхши билмайсизлар. Момикдай юмшоқ, инакдек позик бўлади. Кичик бир елнинг бевақт юриши ҳам озор етказди, бу озор унинг қалбида умрбод доғ бўлади, кетмас доғ бўлиб қолади.

Мен хат ёзишга ўтирдим. Бир зумда сени кўрган, билган, сен билан учрашган чоғларим, соатларим, кунларим сенилган донга дув ёпирилган каптарлардек фикримни чулғаб келдилар. Айниқса, сенинг вокзалда куйиниб йўланинг, «энди кўришмайдиганга ўхшаймиз, шу охиригисига ўхшайди, Элмурод» дейишнинг қулоғим остида яна ўшандай титроқ билан жаранглаб кетди. «Йўқ, йўқ!— дедим шунда ўзимга ўзим.— Биз кўришамиз албатта, кўришамиз, бир-биримизнинг оғушларимизда фарқ бўлиб, сағана ташларини босгунча бирга бўламиз».

Албатта ўша хатимни олган бўлсанг керак, энди менадан хавотирда эмасдирсан. Хатни ёзиб бўлгандан сўнг, уни кўзимдан олаётиб:

— Раҳмат, ҳам Зебодан, ҳам ўз қалбимдан раҳмат: астойдил севар экансиз. Бунинг ҳаммасини юзингиздан, кўзингиздан, лабларингизнинг пичиллашидан, ҳатто қалам тебратилишингиздан кўриб турдим, раҳмат! Биласизми, Элмурод, Зебонинг қалби шу вақтда сизнинг уни

эслаб, соғиниб хат ёзаётганингизни сезяпти, рост гап, сезяпти.

— Шундайми? Наҳот...

— Ҳа, ҳа, ишонинг! Қиз қалбининг, жондан севган қиз қалбининг ҳеч кимда бўлмаган, ҳеч кимникига ўхшамаган ўзига хос туйғу-ҳислари бўлади. Буни фақат севгига мафтунларгина билади, туяди.

Анюта шу гапларни айтди-ю, қўлимдан хатни олиб, ўзини елдай эшикка урди. Шу кетганича, ўн беш кунлар чамаси келмади. Мен, «ўзи ўша томонга ўтадиган эканда» деб юрдим. Уй эгасидан сўрасам, «келиб қолар» деди. Бу орада мен оёққа турдим, машқ қилиб у ёқдан-бу ёққа юрадиган бўлдим: маълум масофани ўлчаб қўйиб, шу оралиқда маршировка қиламан, кечга бориб ҳисоблайман, қани қанча юрибман, кундан-кун ошириб бордим. Анюта келганда мен соғлом кишидай оёқ устида эдим. У мени кўриши билан:

— Қани, мана бу жомакорни кийинг, кетдик,— деди. Билишимча, у менинг оёққа туриб, куч-қувватга кириб қолганимни мунтазам равишда кимдандир эшитиб турганга ўхшарди.— Ҳар эҳтимолга қарши тўппончангизни чўнтагингизга солиб олинг. Ҳа, ростдан ҳам, ўқи кам эди-я, мана ўқ.

У чўнтагидан ўнтача патрон олиб олдимга қўйди. Унинг астойдил тайёрланиб иш кўраётганига шубҳа қилмасдим. Мен ундан «Қаёққа?» деб сўрамадим.

Мен кийиниб кўчага чиққанимда қоқ туш эди. Гитлерчилар яқинда ишга солган бутхонанинг қўнгироқлари жаранглаб қолди. Мен «Шу вақтда қаёққа бораман?» деган маънода Анютага қарадим. У буни фаҳмлади:

— Айни муддао, тундан кундуз бежавотирроқ,— деди. Мени кўча эшиккача кузатиб, қаёққа қараб юришимни айтди ва ўзи бошқа томонга қараб кетди. Мен у айтган томонга қараб йўл олдим. Ҳаво очиқ. Ҳаво ёқимли. Кўпдан бери кўчада бўлмаганимдан ҳамма ёққа қарагим келади. Лекин иложим йўқ. Бу ҳақда Анюта алоҳида таъкидлаган: «Ҳар томонга алангламанг, бегоналигингиз билиниб қолади». Ўзимни сипо тутаман. Ўткинчиларга ҳам парво қилмайман. Лекин юрагим нима учундир «гуп-гуп» ура бошлади. Бу нимадан эканини ҳали-ҳали билмайман. Кейин Анютанинг айтишича, тоза ҳавога чиққанимдан эмиш. Мен бўлсам қўрқдимми, деб ўйлагандим, кейин билсам то манзилга келгунча қўлим тўппончадан узилмабди.

Ҳар ҳолда душман қаршисида туриб жанг қилишдан унинг ичида юриш, тадбир кўриш мушкулроқ эканига тап бериб қўйдим. Шунча вақтдан бери иш кўриб юрган Аниотага қойил қолвордим. Қаршимдан бир фриц чиқиб қолган вақтдаги ҳолатимни сенга ёзолмайман, киши жуда қизиқ бўларкан. У қаршимда кўричиди, юриб келди, ёнимдан ўтиб кетди! Қизиқ, душман билан юзма-юз келсанг, бир кўчадан, бир торгина йўлқадан тирсак теккудай бўлиб ўтсанг! Этим жимирлаб кетди, муздай тер чиқди, қўлим тўпшовчамни жон-жаҳди билан қисиб турарди.

Ўн минутлар юрганимдан кейин, четан девор оша бир киши кўринди, катта бир гўлани кўчага думалатди, кейин ўзи эшикдан олдимни тўсиб чиқиб келди, гўлани кўтартириб юборишимни сўради. Шу орада астагина:

— Ҳозир чапга буриласиз, қаршидан бир нечта қайин кўринади, ўшанга қараб юринг,— деди ва ўзи гўлани кўтариб бошқа бир қўрага кириб кетди.

Мен дарров тушундим: демак мени ўша қайин олдида ҳам кимдир кутиб олади. Худди шундай бўлиб чиқди. Қаёқдандир бир қиз пайдо бўлди-ю, менга суюқлик билан бир-икки гап ташлади, маъноли қилиб кўзини қисди, яқинроқ келиб тирсагимни туртди. Юзига мундоқ қарасам, пардози жуда бесўнақай: кўчага соат ўн бирдан кейин чиқадиган, рестороанлар олдида турадиган хотинларни эслатади. Мен унга жавоб қайтаргунимча бўлмай, у мени қўлтиқлаб олди, шилқимлик қилиб суркалди, қизиқ-қизиқ ҳаракатлар қиларди. Шу орада:

— Бўшашманг, мен бошлаган йўлга юраверинг! — деди ва сўл кўзини қисиб қўйди. Иккаламиз қийтанглаша-қийтанглаша жарликка тушиб кетдик. Кимнингдир орқамиздан:

— Қара, зулукдек ёпишади-я, болани тоза сўрадиган бўлди,— деганини эшитиб қолдим.

Жарга тушиб, кишилар кўзидан ғойиб бўлишимиз биланоқ қиз мени қўйиб юборди:

— Кечирасиз, энди ёнма-ён кета берсак ҳам бўлади,— деди ва ролини маҳорат билан ижро этиб саҳнадан қайтган артистдек асл ҳолига келди. Чиндан ҳам у артист эди. Энди унинг башарасига қараган киши шу соддагина қиз қўлидан шунча иш келишига асти ишонмасди.

«Артист» қиз сойнинг нариги бошига борганда мени нами қочиб қолган иккита чол қўлига топшириб, ўзи изига қайтди. Хайрлашаётиб «қалай роль ўйнашим?» деган

дек ширин табассум қилиб қўйди. «Яна кўришамиз. Хайр!» деди. У «хайр» сўзини ўзбекча айтди. Мен ҳайрон бўлиб, кетидан боқиб қолдим. Кейин билсам, куёви партизан ўзбек экан, «куёвимни ўзимизникиларнинг ўнтасига алаш-тирмайман» дермиш, йигитларнинг гашига тегармиш, «ик-каласи бир ёнғоқнинг икки палласи» деди чолнинг бири гап орасида.

— Йигитлар-чи, рашки келмайдими? — деб кулдим мен.

— Келадигани ҳам бор. Лекин ҳаммасини Марина-нинг (унинг исми Марина экан) ўзи тузлаб юради. Энди мен сизга айтсам, киши юраги бир мураккаб қулф. Ҳар қанақа калит ҳам туша бермайди-да, биттасига очилади. Бунга ла миллат, на диннинг алоқаси бор. Менинг катта бобом Эрондан бир қиз олиб қочиб келиб умр кўрган экан. Шу хотиниши деб туғилиб ўсган еридан бош олиб кетган. Бизнинг аслимиз кубанлик. Ўлими олдида «Мен жаннат-да яшадим, хотиним ҳурилиқо эди, агар у дунёда ҳам жаннатга тушсам — менинг жаннатим иккита бўлади» деган экан.

— Ҳа, — деди иккинчи чол, — киши қалби қоронғи ўрмон. Унга йўл топиш мушкул.

Шом қоронғисида ўрмон ичидаги патрулдан ўтиб, партизанлар ҳоким территорияга кирдик. Ўрмон сирли шувиллайди, қушлар наъмаси қулоқни қоматга келтиради. Олмаҳон чақиб ташлаган уруғлар пўчоғи оёқ остида қирсиллайди.

Тун оққанда мени отряд бошлиғи ҳузурига чақирдилар. Қай кўз билан кўрайки, қаршимда Данильченко, ўша ўзимнинг командирим Данильченко ўтирарди! Шу маҳал ялт этиб хаёлимга у тақдим этган дурбин келди. Қаерда қолдирдим экан? Ҳа ростдан ҳам Анюта том остидан олиб чиққанда қўлимда эди-ку. Демак қишлоқда қолибди-да! Аттанг!

Данильченко ўша-ўша: ориқ, қозиқ ўрнидай чуқур кўзлари. Жуда сийраклашиб қолган юмшоқ, майин сочига оро бериб орқасига тараган, соч остидан қизил боши бемалол кўриниб турибди. Кўнглимдан «илгари бунчалик сийрак эмас эди шекилли» деган фикр ўтди. Кийимлари партизанча содда, лекин Данильченко ўзига хос дид ва маҳорат билан мослаб кийинган, ўзига ярашган. Ҳамон аввалгидек вазмин ҳаракат қилади, чертиб-чертиб гапирди, гапирганда ҳали ҳам одамнинг юзига эмас, ё қорнига ё оёғига қараб

туради. Унинг қаттиққўллиги, отрядда зўр тартиб борлиги, ҳар бир партизан унинг косови билан кириб, кули билан чиқиб, туришлиги сезилиб турарди. Мен бир маҳал Анютадан «Отрядингиз бошлиғи ким?» деб сўраган эдим. У кулибгина «Грозный» деб қўя қолганди. Шунча қилсам ҳам асли фамилиясини айтмаган эди. Дарҳақиқат, Данильченко душман учун эмас, ўз кишилари ўртасида тартиб ўрнатилган ҳам «грозный» (даҳшатли) бўлиши турган гап.

Мен ўз командирим билан суҳбатлашиб ўтириб ўйландим: у-ку, менинг Анюта том остидан қутқариб чиққан кунийёқ ким эканимни билган, лекин нега ўзи ҳақида хабар бермаган? Сўрасам, оғзини очмай, лабини керибгина кулди, чой ичаётган кружкасини чертди:

— Менга ҳам тинчлик керак. Кейин оёғинг бунчалик тувалмай қолиши мумкин эди.

— Сабаб?— дедим ажабланиб.

— Сабаби оддий—яна у лаблари бурчида кулди, сен сираб кетди!—сабаби шуки, халақит берардинг ишлашга.

— Сизгами?

— Ҳа, бизга,—у энди юзимга қаради,—менинг бу ердалигимчи билганингдан кейин тинч ётолмай хархаша қилардинг, илтимосномалар ёзардинг. Мен сени яхши билман, қонинг қизиқ, юрагинг тор. Бизнинг ҳаёт зўр тўлқинли дарёдаги бир баржа, доим бетинч. Мана ҳар қанча гапинг бўлса, эди гапираверасан. Олдидап айтиб қўйй, сени отрядга олиб қололмайман.

«Нима учун?» дегандек унга қарадим.

— Сенинг қайноқ қонинг шўх, интизор лабларинг, чақнаган кўзларинг билан бу ерда курашувинг оғир, бу хусусиятларинг бизга халақит беради.

Гарчанд менинг бу ерда қолиш пиятим бўлмаса ҳам ҳайрон бўлдим. Сенга ёзиб юборган хатимдан хабари борлигига шубҳа қилмадим: демак у менинг қишлоқдаги еган овқатимдан тортиб, сўзлаган сўзимгача ҳаммасидан хабардор бўлиб турган.

Зебо! Азизим! Данильченкодек одамлар ўз ишига жуда пухта бўлади. «Сени отрядга олмайман» деди-ю, лекин бир ойча тутиб қолди. Бу орада менга партизанлар билан милтиқ, автомат, пулемёт, граната, миналарнинг тузилиши, хусусиятлари, улардан фойдаланиш йўллари ҳақида машгулот ўтказишни топширди. Машгулотим тугади-ю, эртасига фронт линиясидан ўтказиб юборди. Хайрлашаётиб қўлимга дурбин тутди:

— Марҳамат!

Ўша, ўзи бир маҳал Чикало қишлоғидан чекиниб чиқиб келаётганимизда менга тақдим этган дурбин!

— Қаёқдан сизнинг қўлингизга тушди?

— Биз турган районда совет кишисининг игнаси ҳам йўқолмайди. Анята олиб келган эди.

— Қола қолсин.

— Мен сен билан аччиқлашганим йўқки, совғамни қайтиб олсам,— деди кулиб ва салмоқлаб бағрига босиб уч марта ўпди.

Йўлда кўнглимдан ўтди, игна топса, эгасини излаб қўлига топширмагунча кўнгли тинчимайдиган соф кўнглили кишиларни тайёрлаш унинг қўлидан келади. Ахир биз ҳарбий мактабда ундан ҳам қўрқардик, ҳам жондан севардик. У менга ҳарбий ҳаётнинг алгебрасини ечмоқни ўргатган устоз!

Зебо! Севиқлим!

Мана мен яна ўз қисимдамац, дўстларим орасидаман. Билсанг, мен сени шундай соғинганманки... Хат ёз, кечиктирма, гўзалим!

Сени севган, соғинган Элмурод».

* *
*

...Элмуроднинг муҳаббат тўла бу мактубини она шўрлик жигарпорасига еткизолмаган эди. О, беомон ўлим!..

XIV

Мамажон Турдиевнинг дарди госпиталга келганда иккита бўлди. Биринчиси бўлса, иккинчиси Анна Ивановна масаласи эди. Тўғри, госпиталга келган кунлари ярасининг алами ошиб кетиб, иккинчи дардни анча вақтгача унутгайдек бўлиб турди. Унинг бу дарди мита еган буғдойдек кейин билинди: яраси тузалган сари оғриғи камайиб, Анна Ивановна ҳақидаги ҳасли тўфондек ўйини чулғаб кела берди, бора-бора анови дардидан кам бўлмаган изтиробга айланди. Ҳатто баъзап ярасини унуттириб юборарди. «Нега ярадор бўлгушимга қадар шартта сўраб қўя қолмадим? Ахир ҳар куни кўриб турардим, кўриб турмаганимда

ертўласига кириб бориб «Анна Ивановна, масала шундай» деганимда, кўкрагимдан итариб чиқарармиди? Ҳамма айб ўзимда, ўзим сушт. Бир нарсага журъат қилиб киришмайман-да, вақти ўтгандан кейин армон қилиб, куйиб юраман» деб ўйлади Турдиев. Ана шундай кунларда бу армон кўнгил гашлигидан диққатга айланарди, асаби бузилиб, унар-унмасга изтиробга тушар, бетинч ухларди.

Турдиев ярасининг бунчалик оғир эканини билмаган экан. Уни фронтга яқин госпиталдан мамлакат ичкари-сига кўчирилгандан кейингина ярасининг оғирлигини фаҳмлаб, «узоқ ётаман шекилли энди» деб ўйлади, кейин бирдан «энди Анна Ивановнани кўрмас эканман» деган ўй туғилди-ю, қайта фронтга тушишига ҳам ишонмай қўйди. Холи вақт топиб ўз врачидан ўсмоқчилади:

— Мунча фронтдан олиб қочмасанглар, қайта юбориш ниятинглар йўқ шекилли?

— Кимни?

— Масалан, мени.

— Эҳтимол, энди фронтга тушмасиз. Ярангиз оғир.

— Йўғ-э...— ваҳима босди Турдиевни.

— Бирор ҳафта ётиб қайтиб кетарман деб ўйловдингизми?

— Бирор ҳафта эмасу, бирор ойлاردан кейин...

Врач кулди:

— Бирор ойдан кейин тетапоя қилсангиз ҳам хўп гап денг.

— Ҳали ярам шунақа оғирми?

— Оғир бўлмаганида бу ёққа олиб ҳам келишмасди.

Врач ҳақ чиқди. Биринчи ойнинг охирига бориб Турдиев ёстиққа суялиб аранг ўтирадиган бўлди. Ана шунда ҳамширадан қоғоз-қалам сўраб, Миша Горкуновга хат ёзди. Хат узоқ вақт ёру дўстидан ажралиб қолган, бунинг устига, ҳам руҳий, ҳам жисмоний қаттиқ изтироб чеккан одамнинг воласидан иборат эди. Лекин у қанча уринмасин, юрагини тўлдириб ётган дарду аламнинг қиттайини ҳам кўнгилдагидек қилиб қоғозга туширолмади.

У, шу хатида қалбини сиқиб ётган Анна Ивановна ҳақида ҳам оғиз очиб ўтмоқчи, Миша Горкуновдан кўман сўрамоқчи эди. Лекин қандай қилиб бошлаб, қандай қилиб тугатишни билмади, минг турли ўйларга борди. Анна Ивановна бегона чиқиб қолиб, бекорга жангчилар ўртасида калака бўлишдан қўрқди, уялди ва фақат хат охирида «Анна Ивановнага мендан қуюқ салом айт, у кишини яна

бир кўришга муштоқман, кўриш насиб қилмасмикин, деб кўрқаман — ярам оғир» деб қўя қолди. Хатни юборди-ю, юрагининг бир парчаси узилгандек бўлиб кетди. Ўзининг бу ҳолатига асти чидолмасди. Башарасини ёстиққа буркаб йиғлади, аччиқ-аччиқ йиғлади. «Хўш, кимнинг бор сенинг, кимнинг? Онанг у тахлитда, отанг бу тахлитда кулаклар қўлида қурбон бўлиб кетган бўлса, энди бир жигаримни, меҳрибонимни топдим деганингда бу алпозга тушиб ўтирсанг, сенга ҳам бир рўшнолик борми бу дунёда! Дод де фалакнинг дастидан, дод де!» дер эди маъсумлик билан эзила-эзила камол топган унинг юраги.

Унинг бу ҳолати устига ўрта ёш, сочига оқ оралаган ҳамшира кириб қолди: аввалига уни ухляпти деб ўйлади, йўқ, бундай қараса, унинг елкаси асабий титраб турибди. Кўшиниси ҳам «йиғлайти» деган ишорани қилди. Алам билан ёнган, талай жангчи ва офицерларни кўрган ҳамшира дарров юзига меҳрибонона табассум ёйиб, унга яқинлашди, елкасига қўлини қўйиб, оналарга хос шафқат билан деди.

— Хўш, хўш, Турдиев, нима қилди, яранг аламга кириб кетдими? Қани бу ёққа ағдарил-чи! Ҳозир мен чорасини қиламан-да, қани менга қара! Ийе-ийе, нега йиғладинг. Энг оғир пайтларда йиғламаган, энди йиғласанг уят. Тузалиб қолдинг. Сабр қил, азизим, сабр сўнгги сариқ олтин. Ё қўшшилариңг хафа қилишдими? Нақ мен уларнинг таъзирин бериб қўяман-а! Нима қилди, айт, азизим, айт!

Турдиев бош ирғаб, «ҳеч ким озор бергани йўқ» ишорасини қилди. Шунда ҳамшира унинг ёнига ўтириб, тўзғиб кетган сочларини текислади, кейин шу баҳона билан унинг кўзидаги ёшини артиб олди, энгашиб унинг чаккасига чаккасини қўйди, манглайини силади.

— Йиғлама, азизим! Омон қолганингга шукур қил. Етилганларингда йиқитмай Гитлер ўлсин, ўз боши мотамдан чиқмасин. Вардош бер, азизим, бардош, аслингга келиб қоласан, ҳеч гапмас. Сендан ёмонларини ҳам кўрдим, шукур, ҳаммаси оёққа туриб кетди. Сен ҳам кўрмагандек бўлиб кетасан, ўзингни қийпама.

Гарчад Турдиев ярасидан оғиз очмаган бўлса ҳам ҳамшира бир оздан кейин врачни бошлаб келди. Врач уни кўздан кечиргач, деди:

— Яхшимас, Турдиев ўзингизни тутинг. Мардлик ёлғиз фронт учун эмас, госпиталда ҳам керак. Мардлик — йигит хусни. Хуснингизга доғ туширманг.

Врачнинг бу насиҳати Турдиевга қўлланма бўлиб қолди. Бундан кейин ҳам бир неча марта юраги эзилиб кетди-ю, лекин ҳамшира билан врачнинг сўзлари қулоғи остида жаранглаб, ўзини тутиб олди. Лекин бир куни бу насиҳатларнинг ҳам кунини етмай қолди. Бу ҳодиса Турдиев госпиталь ҳаётига кўниккан, оёққа туриб кетганда рўй берди. Сабр косасини тўлдириб тоштирган сўнгги бир томчи бўлди. Бу вақтда госпиталь ҳовлисидаги олманинг барглари сарғайиб тўкилган, адашиб барвақт келиб қолган қаргалар тонгиқировни қор деб қувони қаҳқаҳаси соларди. Турдиев яқинда қисимга қайтаман деган умид билан юрарди. Йўл улуғ ўша меҳрибон ҳамширага илтимос қилиб, иссиқ қўлқоп, пайшоқ тўқитиб ҳам оған эди. Бош врач музурига кириб «Ўз қисимга кетаман-а, тагин бошқа қисмга ёзиб қўймаганлар» деб сотоҳлантириб ҳам қўйган, бош врач ҳам «Албатта, албатта! Бу ҳақда буйруқ ҳам бор, бундан кейин ҳар бир ярадор ўз қисмига қайтади» деб ишонтирган эди. Турдиев хотиржам бўлиб, қандай қилиб батальонга кириб бориш, бошлаб кимга учрашиш, Анна Ивановнани кўрганда нимадан сўз бошлаши, кейин қандай қилиб мақсадини очишни, қўйинг-чи, ҳамма-ҳаммасининг аниқ режасини тузиб қўйган эди. Ҳатто бу орада бир дам олиш куни бозор чиқиб, дуч келган лўлига фол очтирган, фолбин «Қувон, йигит, қувон, сени шу яқин кунларда қувонч кутади» деган, бу қувонини Анна Ивановна билан ака-сингил чиқинишга йўлиб, ўзинча беҳад шод юрарди. Лекин иш у кутгандек бўлиб чиқмади: яраси тузалганларни комиссиядан ўтказдилар. Комиссия Турдиевни фронтга эмас, олти ой ўз уйида отпусқа қилишга қарор чиқарди. Бу—Турдиев учун кутилмаган зарба эди. У ғасанираб қолди. Бундоқ ўйлаб қараса, у олти ойдан кейин ҳам фронтга тушибши гумон. У ерда ҳам яна комиссия бўлади. Ким билди, комиссия яна нима деб қарор чиқаради. Эҳтимол, бутунлай ишга яроқсиз дер. Унда нима бўлади? Наҳотки Анна Ивановнаш энди кўрмаса, наҳотки, унинг юрагидаги армон армонлигича қолиб кетса!

Турдиев шуларни ўйлар экан, кўзидан ёш тирқираб сочилади, азвойи бадашнинг титроқ босди. Комиссия қарорини эшиттирган беш врачга қалтираб:

— Нотўғри, мумкинмас!— деди-ю, ўз беодоблигидан ўзи уялиб, зингиллаганича палатасига кириб кетди ва койкага ўзини отди. Ёш боладек ҳўнграб йиғлади, гўёки, комиссия жаллоддек бераҳм қарор чиқариб, уни оғи сўнгги

умид-орзусидан маҳрум этган, гўёки топишган синглисидан куч билан ажратар, мангуга ажратар, билиб-кўриб туриб ажратар эди, гўёки, «Сен умрбод меҳрибонсиз ўт» дерди.

Кечга бориб масала ойдин бўлди: Турдиев ўз дардини очиб солди. Лекин бош врач ҳеч қандай ёрдам бериш қўлидан келмаслигини ошкор айтди:

— Афсус, минг афсус, лекин ёрдам беришдан ожизман. Ярангизнинг аҳволини билиб туриб, сизни фронтга йўллаш — бу жиноят. Жиноят қилишга эса журъатим етмайди, қурбим етмайди.

— Ҳечам иложи йўқми? — ёлвора бошлади Турдиев.

— Иложи бўлганда сизни қийнамасдан, дарров «хўп» дердик. Лекин сизнинг отпускада бўлишингиз шарт. Биз қўлимиздан келганича дори-дармон қилдик, бу ёғини вақт-фурсат доволайди, вақт ўтиши керак.

Эртасига нонуштадан кейин Турдиев госпиталь биносидан хомуш йўлга чиқди: унинг кўнгли хуфтон эди, чироқ ёқса ёришмасди.

* *
*

Турдиевнинг қишлоқда қучоқ очиб кутиб оладиган киши йўқ эди. Унинг бирдан-бир меҳрибони — дадасининг опаси — аммаси. У, Турдиев туғилган қишлоқда эмас, қўшни қишлоқда яшайди. У, бу қишлоққа қизлар сингари иззат-ҳурмат билан узатилиб эмас, ота-опасининг помусини букиб келган. Ана шундан кейин унинг номини билмаганлар билган, тарихи тилда дoston бўлган, «Тўти қиз кетди» деган лақаб олган.

Бушнинг тарихи шундай:

Қора қозонини бир амаллаб қайнатиб турган бечора Саттор ака айни илигузилди пайти — баҳорда ётиб қолди. Деҳқоннинг баҳорда уйи ёнса ёнсину, лекин бошини ёстиққа теккулик қилмасин. Қилтиллаб тирикчилик қилиб юрган деҳқоннинг ётиб қолиши — қора қозонни олти ой ёз сувга ташлаб қўйиш деган гап. Саттор ананики ана шундай бўлди. Унинг қўлтигига кирадиган меҳрибони йўқ эди. Ёшнинг ярмига бориб оёққа турди-ю, ўликнинг кафтидай бир парча ерига шолғом экишга мажбур бўлди: бошқа экиннинг пайти ўтган, пайти ўтмагanning уруғлиги учун ҳам йўталиш керак эди, йўталишга эса дармон керак.

Шолгом экиш учун ҳам ерни қўшниси Чинқироқ сўфининг хўкизини олиб ҳайдади. Ёзда «меҳрибонлик» қилган сўфи кузга бориб яна Саттор аканинг пешонасини силамоқчи бўлди, яъни унинг сочлари жамалак бўлиб қолган қизи Тўтига одам қўйди. Саттор ака лом-мим деёлмай қолди. Бунинг икки томони бор эди: биринчидан, сўфидан яхшилик кўрган, хўкизини сўраши билан бирон шарт қўймай берди. Иккинчидан, гарчанд уйланган бўлса ҳам, ҳали ёш, ўттиз бешларга ё борган, ё бормаган. Бунинг устига, аввалги хотини билан ҳам кўп тургани йўқ: нима бўлди-ю, уйланганига икки йил тўлмасдан хотини ўзини осиб қўйди, оғонда ҳам сўфи ётган супанинг шундоққина қаршисидаги балх тутга оғон. Хотинининг уруғида мана шунақа «вос-вос» касали бор эканмиш. Ана шундан бери Чинқироқ сўфи хотинсиз. Ўзи мўмин-қобил одам. Саттор ака бундоқ ўйлаб қараса, Тўти улғайган билан ўғил бола эдимики, қўлидан кетмонини олиб, ёнига кириб кўмакчи бўлади! Барибир бировнинг хасми. Бугун бўлмаса эртага узатади. Шундай экан, ҳарна бир жағнинг камайгани...

Ота рози бўлди, она «Ялангоёқ бўлса ҳам тенги бўлса эди» деб кўз ёши қилди-ю, лекин розилик берди. Тўй ўтди. Лекин шўх, ўйинқароқ Тўти бирдан мўмин-қобил, «ичимдагини топ», кам гап бўйиб қолди. Буни баъзилар турмуш кўрганидан, баъзилар турмушидан норизо эканидан кўрдилар. Бир йил ўтди, икки йил ўтди, беш йил ўтди, етти йил ўтди. Тўтининг бўйида бўлмасди, у ҳамон балогатга етган қиздек тирсиллаб турарди. Бу орада не-не ромчи, товуқ қўлтиқлатиб ўқийдиган не-не домлаларнинг эшик зулфинлари неча бор тақиллади. Она қизидан яширинча Шоҳимардон пиримга жонлик атади. Лекин буларнинг ҳаммасига Тўти кулибгина қарарди, баъзан онасига «фойдаси йўқ» деб қўярди, аммо у ёғини айтмасди. Бу «у ёғи» бир тунда Тўтининг қишлоқдан бир ўз тенги йигит билан қочганини иккинчи ҳафтасида маълум бўлди, Тўти у қишлоқдан туриб, Чинқироқ сўфидан талоқ сўради. У «Қўядиган хотиним йўқ» деб жавоб қайтарди. Лекин зўрлик билан қайтариб келадиган замон ўтган, сўфилар тиги фармонининг дами қайтган вақт эди. Тўти янгичасига қилиб «сен қўймасанг, мен чиқдим» деди-ю, қочган йигити билан ЗАГСга кириб борди. Никоҳ тўйидан кейинги иккинчи кечада маълум бўлдики, Тўти Чинқироқ сўфи билан шунча йил яшаган бўлса ҳам, жувонлик оламига ўтмаган, тўғриси, сўфи бу ишга қобил эмас экан. Бу нарса шўх

янгалар оорқали бугун қишлоққа тарқалди, сўфининг ҳам қулоғига етди, у қишлоқдан бош олиб кетди. Ҳали-ҳали унинг ҳаердалигини ҳеч ким билмайди.

Тўти амма бу эридан бир неча бола кўрди. Лекин шулардан тургани битта қиз. Турдиев қишлоққа қайтганда ана шу қизининг сойиқуни яқин эди, шунинг учун ҳам Тўти амма бир қунини ўзиникида ўтказса, икки қунини қизиникида ўтказарди. Эри:

— Ахир, қайнараси бор-ку қошида, бунча бўзчининг мониси дегилмура бермасанг? — деса:

— Ўз онасидай бўлармиди, дадаси, — деб яна маҳсисини кия бошарди. Бола деса жон фидо қиларди. Доялик ҳам унча мунча қўлидан келарди. У жияни келганидан жуда қувонди, лекин бирор қун бўзилиб тапша шолмасди.

— Шусинглинг омон-эсон қутулиб олоса эди, сен бечоранинг уйишдан ҳам хабар олиб, у ёққа бунча ёғини тузатиб берардим, — деди амма бир қун. «Сингли» сўзи Турдиевнинг кўз олдига Анна Ивановнани келтирди.

— Амма, — деди Турдиев, — менинг ҳам синглим бўлган дейишарди. Нега ёшда ўлган?

— Ҳали ёшига ҳам тўлмаган муррак эди. Ўлди, деймизу, лекин ҳеч ким жасадини кўрмаган. Бировлар айтади: «Босмачилар олиб кетган», яна бировлар «Босмачи болани нима қилади? Бўйи етган қизмидики, босмачи олиб қочади» дейди.

— Тирик бўлганда шу вақтда неча марта кирарди?

— Йигирмадан ошарди. Нусратилла ҳожи келишига тегишиб, шармангаси чиққан йили тушган эди-да.

— Бирорта одам олиб боқмаганмикин?

— Ким билади! Тирик бўлса, шу вақтгача дараги чиқиб қоларди.

— Мен бир қизни кўрдим, — деди ҳаяжонда Турдиев, — фронтда доктор бўлиб ишлайди, Анна Ивановна дедан. Одамларнинг айтишича, биз бир-биримизга жуда ўхшармишимиз.

— Унинг ўрисига ўхшайди-ку. Синглингнинг оти Мастура эди, — деди лоқайдлик билан Тўти амма феварасига атаб тикаётган дўнисига пилта ураётиб. Лекин Турдиевдаги ҳаяжон уни ўзига тортмай қўймади:

— Ўзи асли шу ёқли эканми?

— Бу ёғини билолмадим, лекин унинг ҳам онасини босмачилар ўлдириб кетган экан. Ахир ўриси ерларида

босмачи бўлмаган-ку. Демак, шу томонлардан борган бўлади-да. Эҳтимол; биронта ўрис олиб боққандир, ўрисча исм қўйгандир. Лекин ўзи ҳеч ўрисга ўхшамайди. Кўзлари қош-қора, қовоқлари остида беш-ўнта сепкили ҳам бор.

— Ўзи нима дейди? Қаерданман дейди?

— Ана шуни суриштириб, билиб олмаганимга ачинаман-да. У доктор, мен оддий солдат эдим. Сўрагани журъат этолмадим. Энди аниқлайман, деб аҳд қилганимда, вақт бўлмай қолди. Иннайкейин; Мастурага ўхшаган етимлар ўша йиллари оз бўлганми?

— Бу гапинг ҳам тўғри: Мулзам тортиб қолишинг ҳам бор.

— Гап мулзам тортишимда эмас, қўлимда аниқ далилим йўқлигида. Далилим бўлганда ўзим билардим-а,— Турдиев аммасининг бепарволарча муомала қилишига қарамай, қизиб борарди, юрагида қат-қат бўлиб ётган армон, умид тўлқин уриб тилига куч берар, кўзларини яшнатарди, унга куч ва журъат бағишларди.

— Тахминан айтолмайсизми, амма, Мастура шу атрофда кимга ўхшарди?— деди Турдиев.

— Оҳ, жигарим-а, мурғакнинг катта бўлганда кимга ўхшашини билиб бўлар эканми! Бола еттига киргунча; етмиш марта ўзгаради.

— Бирорта сурати ҳам йўқми?

— У вақтларда сурат олдириш қаёқда эди. Энди расм бўлди. Энди ўтирадиган бўлгунча ҳам сабрлари чидамай, орқасидан ушлаб туриб суратга туширадилар.

Турдиевнинг қалбида ётган тугун ҳамон ечилмас, балки баттарроқ чигил тушарди. Ҳар чигил унга оғир руҳий юк эди, куллар ўтган сари эзиб борарди. Тўти амма жияни келган куллари ундаги хомушлик ва парижонликни ярасига йўйиб юрган эди. Энди унинг сабаби бошқа парса эканини билди. Билди-ю, жиянининг кундан-кун эзилиб, қийналиб кетаётганига раҳми келди. Жиянининг изтироблари қанчалик ўринли бўлмасин, барибир у кўмак беришдан ожиз, иккинчи томондан Мастуранинг тирикчилигига асти ишонмасди, ишонмасдигина эмас, ҳатто қитдай бўлсин кўнгли чопмасди. Шунинг учун жиянини бу ортиқча ноўрин ташвишдан халос этмоқчи бўлди, гапни ўсирийин йигитлар севадиган мавзуга бурди.

— Бу ташвишларингдан фойда йўқ, ўғлим. Ундан кўра қиз тапла, арзон-гаров бошингни иккита қилиб қўяйлик, қиз бозорининг касод пайти.

— Яна фронтга кетаман, биратўласи урушни тугатиб келгандан кейин уйланаман.

— Энди бошқалар борсин, сен кўрар бўлсанг кўрдинг. Ферма мудирининг ўғлини кўрдингми, бўйинини харидай қилиб юрибди, сен билан тенгдош.

— Майли, амма, юрса юра берсин, ҳаволаси ҳамманинг ўз виждонига.

Бир оз жимликдан кейин Тўти амма деди:

— Сен ўша докторингни бошингдан чиқар, бекорга ич-этингни ея беришингдан наф йўқ. Соғлигингни кўзла, ўйна, кул.

Турдиев чиндан ҳам бундай ўйлаб қараса, шубҳали бир нарса учун ўзини қийнаяпти, оромини бузаяпти. «Ажабо,—деди ўзига-ўзи, тунда кўрпага кираркан,—комбат «Анна Иваповна сенга жуда ўхшайди» дегани билан, унинг онасини босмачилар ўлдириб кетган бўлгани билан у менинг синглим бўлди-қўйдими! Ўзим ҳам қизиқман, бир-бирига ўхшаган кишилар камми дунёда! Ке, қўй, Мамажон, мунча ўзингни пичоқсиз сўйдинг».

Турдиев қулоғигача кўрпани тортиб, оёқларини бемалол узатди, сал ўтмай унинг хурраги қўндоқдаги товуқни чўчитиб қақағлатиб юборди.

Турдиев ўз қишлоғига бориб, қайтаётганда, йўлда, аммасининг невара кўрганини эшитди.

— Невара муборак, амма,—деди эшикдан кира солиб.

— Қутлуғ, ўғлим, қутлуғ. Ўзингга жиян муборак бўлсин.

— Ҳолвами, ўғилми?—деди кулиб Турдиев.

— Ҳолва, ўғлим. Ҳолва бўлса ҳам омон-эсон қутулиб олганига шукур. Энди қиздан ўксимаса ҳам бўладиган вақт. Ўғил ёққан чироқни қиз ҳам ёқади. Ҳозир колхозни ушлаб турган шу қизлар.

— Тўғри, амма.

— Қиз бўлганда ҳам қанақа қизки, тетиккина. Бирам серсоч, сочи нақ тақимига тушадиган қиз бўлади.

— Отини нима қўйдингиз?

— Ўзи оти билан туғилди: Тожи.

— Тожи бор эканми?

— Ҳа, елкасида уч мирилик тангадек тожи бор. Тожи бизнинг уруққа мерос,—деди-ю, Тўти амма нечундир гапининг сўнгини ямлаб қолди ва бирдан жонлашиб деди:

— Ҳай, айтгандек, синглинг Мастураинг ҳам тожи бор эди. Менинг катта қизимнинг оти Тожи бўлганида Тожи қўёлмай, Мастура қўйгандик. У вақт Тожи қизим тирик эди.

— Қаерида эди?—қўзлари яшнаб бирдан сўради Турдиев.

— Адашмасам, икки курагининг ўртасида эди, бир чўмилтирганимда кўзим тушувди.

— Тожи киши катта бўлганда ўчиб кетмайди-а?

— Ўчса тожи бўладими, ўғлим.

Турдиев қалбини эзиб, гумон алаңасида ўртаб ётган жумбоқ кутилмаганда ечилганди. Энди унда далил бор. Агар Анна Ивановнанинг икки кураги ўртасида тожи бўлса, демак у Мастура, унинг синглиси! Қани энди шу маҳал Турдиевнинг қаноти бўлса-ю, фронтга учса!

...Турдиев фронтга учгандан ҳам тез елди-ю, лекин етай деганда бомбардимонда қолди. Бунинг устига, яна бир шум хабар эшитди. Таниш солдатлардан бири Элмуроднинг ҳалок бўлганини айтди.

— Бўлмаган гап!—деди Турдиев ишонмай.

— Рост, ёлгон бўлса полк командири айтармиди. Олдиниға биз ҳам ишонмагандик. Душман орқасига автоматчилар билан ташланган эди.

— Солдатлар жуда хафадир?

— Бўлмасам-чи! Анна Ивановнанинг йиғлайвериш қовоқлари шишиб кетди.

— Нега?

— Яхши кўрар экан шекилли-да. Шу кунда кўрсанг уни танийёлмайсан.

Турдиевнинг яккаю ягона армони Анна Ивановнанинг кимлигини аниқлаш бўлса, бу йўлда бирдан-бир умиди Элмуроддан эди. Унга орқа қилиб, уни паноҳ тортиб кетаётган эди; энди у ҳам йўқ. Гўё энди унга Анна Ивановна масаласида ҳеч ким кўмак беролмайдигандек бўлиб кўринарди. Ахир у тўғри бориб масалани Элмуродга очмоқчи, ундан маслаҳат олмақчи ва мавриди келса, «Элмурод ака, шуни билиб бering, чиндан икки кураги ўртасида тожи бормикин, синглим чиқиб қолса-я» демоқчи эди.

Мамажон Турдиев икки томонлама эзиларди: бири, Элмуроддек азамат йигитнинг ўлими бўлса, иккинчиси, Анна Ивановна масаласини ҳал этишда ёлғизлик қилиб қолгани эди. Назариди, бу масала ҳал бўлмай қолиб кетадигандек.

Турдиев бир неча кун шу тахлит гаранг бўлиб юрди. Дарди ичини кемирарди: кишига аралашмади, уйқусида ором олмади. Унинг бу хатти-ҳаракатини госпиталдаги баъзи ярадорлар ўзича бичиб-тўқишди, бир тоифалари «Йўлини қияпти, мана мени айтди дерсан, шунақа қилиб юриб, ўзини жиннига чиқариб олади-ю, юртига жўнаб қолади. Бунақаларнинг кўпини кўрганман» деса, бошқа бирлари «Кўриниб турибди-ку, бунинг нимаси соғ, бомбардимон ақлини елиб кетган» дерди. Ҳатто биттаси унинг ёнидан ўтиб кетаётди:

— Ҳа, йўлдош, маржангни соғиндингми?—деди. У, бу билан «уйга кетмоқчимисан» деган маънони ифодалаганди. Лекин булар бир ҳафтадан кейин тилларини тишлаб қолдилар: Турдиев эрталабки обходда доктордан «ярағиз тузук бўлиб қолди» деган сўзни эшитгандан кейин, тўғри бош врачнинг кабинетига кириб борди.

— Хўш, хизмат?—деди бош врач ёзиб турган ҳатидан бошини кўтариб ва қисма кўзойнагини ёнига олиб қўйди.

— Менга рухсат этсангиз ўз қисмимга кетсам.

— Жапговар дўстларингизни соғиндингизми?—деди бош врач табассум нурида юзларини яшнатиб.—Ярағиз қалай?

— Доктор, тузук, деяпти.

— Тузук деган сўз, яхши бўлди деган гап эмас. Мана, ҳозир кўрамыз.—у бир ёнига сал энгашиб кнопка босди, оқ халатли бир хотин кирди, ундан Турдиевни даволовчи врачни чақиришни илтимос қилди. Бу орада беш врач Турдиевдан қачон фронтдан қолганини сўради. Турдиев ҳаммасини айтиб келиб, йўлда бомбардимонда қолганини сўзларкан, кулиб деди:

— Бу гал чўмичда қоқдилар.

— Шунақаси ҳам бўлади. Менинг бир танишим бор, уруш бошидан фронтда, беш марта ярадор бўлди. Лекин бирон марта передовойга етиб боролмайди. Уни нуқул йўлда, сиз айтгандек, чўмичда қоқдилар. Яҳуда етдим деганда 40—45 километр қолади-ю, қандайдир снаряд сафдан чиқаради. «Шунақа қилиб юриб, биронта ўқ чиқармай ўлиб кетмасам эди» деб кулади.

Бу орада чақирилган врач кирди.

— Ўртоқ Турдиев окопдош дўстларини соғиниб қолибди-ку, сиз нима дейсиз?—деди бош врач.

— Сал вақт бор. Йўлда ошланиб кетиши мумкин. Бўлмаса яраси оғир эмас.

— Эҳтиётини қиламан, ўртоқ медицина хизмати майори!—деди шошиб Турдиев!—Жуда эҳтиётини қиламан.

Турдиевнинг назарида, врач яна бир оғиз сўз қилди-ю, у бир неча ҳафта госпиталда қолиб кетадигандек бўлиб кўринарди. Бош врач Турдиевнинг товушидаги титрашдан кейин кўзига қаради: унинг кипригида садафдек ёш салгина бир ҳаракат билан узилиб тушадиган ғарқ пишган ўрик донасидек илиниб турарди. Бош врачнинг кўнглидан ўтди: «Бунчалик бу йигит фронтга ошиқади? Бунинг жангдан кўра зарурроқ бир балоси бор».

Лекин сўрашга ботинмади, бошдан-оёқ кўздан кечирди. Унинг яраси тарихи ёзилган варақни кўздан кечириб:

— Биз рози, лекин ўз ваъдангизга амал қилишингиз шарт,— деди.

— Раҳмат! Раҳмат, ўртоқ бош врач, албатта амал қиламан,— деди Турдиев қувониб ва кипригидаги томчи ёш узилиб тоза полга тушди, марварид донасидек йилтилмаб кетди.

Турдиев парсаларини йиғиштириб, ҳовлига чиққунча, унинг ўз илтимоси билан вақтидан аввал фронтга кетаётгани қўшни палаталарга таралиб бўлганди. У сафар халтасини орқалаб кўча томонга ўтиб бораркан, бир маҳал унинг ўйчан ўтиришларини кўриб, «уйига кетиш йўлини ахтараётибди, йигит» деб кулган ярадорни бир шериги билан кўрди.

— Қизиқ, кесакдап чақмоқ чиқди,— деди ўша маҳал Турдиевга таҳқиромиз қараган ярадор ёнидаги ҳамроҳи Мамажонга имо қилиб.

— Бу, сен ўйлаган, вақт-бевақт мағрайверадигап қисир сигир эмаслигини кўрдингми? Қим ҳақли экан,— деб ачитди унинг шериги. Бу гапларни билиб билмасликка олган Турдиев эшикдан чиқаётиб, атай ўша «топоғон» ярадорга қараб:

— Фронтда кўришгупимизча, хайр!— деди.

— Хайр!— деди у ҳам почор қолиб.

XV

Миша Горкунов дўсти Турдиевнинг: «Госпиталнинг тўшақлари ҳам ёнбошимдан ўтиб кетди. Қут, яқин орада бориб қоламан» деган хатини олди-ю, ёнига янги қанот битгаддек бўлди. Хатни тўрт буклаб ёнига солди, Турди-

ев «Мана мен келдим, менсиз зерикиб қолганинг йўқми?» деб кириб келаётгандек узоқ-узоқларга қараб кўзи билан йўл чизди. Шу маҳал Элмуроднинг батальон штабига келганини эшитиб қолди. (Элмурод госпиталдан келгандан бери полк штабида ишларди.) Унинг омонат саломини топшириш учун батальон штабига кирди, у ерда Элмурод йўқ. Йўлдош Асриян билан шахмат ўйнаб ўтирарди. Горкуновнинг кирганини пайқамадиям, фақат у чиқиб кетаётганда шах берди-ю, кетидан «хўш» деб Горкуновга қаради. Бу вақтда Горкунов ташқарига чиқиб бўлганди. Ундан Анна Ивановнанинг санитар взводига ўтди. Уни бошлаб қарши олган Анна Ивановнанинг бароқ мушуги бўлди: у эшикда турарди, Горкуновни кўриши билан қорни тўқ кишининг товоқ ялашидай ҳафсаласизлик билан чўзиб «ми...ёв» деди, думини тик кўтариб, ўчини савол аломати қилди. Горкунов ижозат олиб ичкари кирди. Элмурод ҳам шу ерда экан. У хона ўртасида тик турарди. Горкунов кириши билан давом этиб, охир бўлиб қолган суҳбатини якунлагандек, деди:

— Мана шундай, Анна Ивановна, номард солган кўп-рикдан ўтиб бўлмайди, ғарқ қилади кишини. Лекин ёлғизлик ҳам мушкул нарса: ё доно қилади, ё девона! Хўп, ҳовирча хайр.

Элмурод чиқиб борар экан, Горкунов дўстининг саломини унга топширди.

— Кўп яхши,— деди Элмурод,— келсин, айни муддао. Мана шиддатли жанглар ҳам бошланай деб турибди, арқон кучи қилдан. Госпиталда ҳам зерикиб кетгандир, кетганига ҳам анча бўлиб қолди.

Унинг гапига диққат билан қулоқ солиб турган Анна Ивановна ўтирган еридан туриб келди:

— Биласизми, Элмурод, нечундир шу содда йигит кўп эсимга тушади. Куни кеча тушимга ҳам кирибди. Бўлмаса мен у билан жуда ҳам яқин ҳамсуҳбат эмасдим.

— Бир-бирингизга жуда ўхшайсиз-да,— кулди Элмурод,— у сизни ўйлайдигандир, балки сиз ҳам ўйларсиз.

— Тўғри, унинг яраланиб посилкада ётиши кўз олдимда. Ҳеч кўзини мендан узмайди. Мен бирор еримга қон-пон сачрабдим, деб ойнага қарасам, ҳеч нарса йўқ. Кейин у ойнани олиб дам менга, дам ўзига қаради. «Ўхшаш эканмизми?» деб кулсам, мийиғида жилмайди-ю, индамади. Бир оз ўтгач: «Сиздан бир нарса сўрасам мумкинми?» деди... Шу орада ҳаво тревогаси бўлиб қолди, бунинг усти-

га, сизга чақирдилар. Қайтиб келсам, олиб кетиб қолибдилар. Назаримда, шунда бирор зарур нарса сўрамоқчи эди-ю, бўлмади,— буни мен кўзларидан кўриб турардим. Нима сўрамоқчи бўлганикин ўшанда, а! Элмурод, айтолмайсизми?

— Эй, аттанг, шу саволни сал илгарироқ бермайсизми, кеча шаҳар тушувдим, йўлда биронта лўлига фол очириб чиқардим,— кулгига олди Элмурод,— энди бир оз сабр қиласиз, мана ўзи келяпти, ўзидан сўраб қўя қоламиз.

Анна Ивановна Горкунов олдида қилинган бу ўринсиз саволидан қизариб, боядан бери бежирим бурни атрофига седанадай сочилиб, кулча юзига ҳусн қўшиб турган сепкиллари қизилликка сингиб кетди, қорачиғи йирик думалоқ кўзлари тиниқ чарақлади. «Ҳазилингиз қурмасин» дегандек ерга боқди. Ўз ҳазилининг оғир ботганини сезиб, уни ювмоқчи бўлди, Элмурод яна деди:

— Ахир элатлармиз-ку, сизники қаердан демоқчи бўлгандир-да, шунга ҳам ташвишланасизми?

— У фаргоналикми?— деди Анна Ивановна ўзини босиб.

— Худди сиздай. Эҳтимол, бир қишлоқдандирсизлар.

Элмурод шу сўзни айтиб, унга ажиб бир термилиш қилди-да, лип этиб ўзини эшикка урди. У, бу қарашни ва ҳаракати билан «сиз ўзингизни биздан яширмай қўя қолинг, ҳаммасини биламиз, ер остида илон қимирласа биламиз» демоқчи эди. Чунки Анна Ивановна ўзи ҳақида тузуккина ҳеч нима демас, Элмурод генерал суҳбатидан кейин ўсмоқчилаганда ҳам, нима учундир, ҳеч нима демас эди. Бу қисман, Элмуродга оғир ботиб юрарди, унинг бугунги учирини ана шундан эди.

Анна Ивановна бир лаҳзага эсанкиради, кейин ўзини ўнглаб олиб, ундан яна нимадир сўрамоқчи бўлиб олган интилди-ю, улгурмади — бир тавақали эшик енгилгина ёпилган эди.

— Қизиқ...— деди у бўшашиб. «Қизиқ» сўзи Элмуроднинг лип этиб чиқиб кетишигами ёки «ҳамқишлоқ бўлсақ-а» деган маънога алоқаси борми — билиб бўлмас эди.

Миша Горкунов бу сўзлардан жуда ҳайратда қолган эди. Чунки у Анна Ивановнанинг ўзбек эканини билмас, ҳатто хаёлига ҳам келтирмаган эди. Ана шу сўзлардан кейин Турдиевнинг ҳар хатда Анна Ивановнага қуюқ салом айтиб туришида бошқа бир маъно борлигини пайқагандек бўлди.

— Сиз ҳам фарғоналикмисиз, Анна Ивановна?— деди Горкунов ундаги ўзгаришларни кузатиб.

— Ҳа, ўша ёқдан эканман.

— Нега, «Ўша ёқдан эканман» дейсиз, ўзингиз билмайсизми?

— Гап шунда-да, укам, ўзим билмайман. Гўдаклигимда олиб чиқинган.

Анна Ивановна қафтлари билан юзини беркитди. У йиғларди, кифтлари учиб, изтироб билан йиғларди.

Миша Горкунов нима қилишини билмай, шошиб қолди. Лекин у бир нарсага тушундики, Анна Ивановнанинг Фарғонадан чиқиб кетишида қандайдир фожиа, эсга тушган сари юракни эзадиган фожиа бор. Бўлмаса, буни эслаганда у алланечук бўлмас, йиғламас эди.

Қолишни ҳам, чиқиб кетишни ҳам билмай икки ўт ўртасида қолган Горкунов, охири эшикка қараб бурилди, унинг тутқичини ушловди ҳамки, Анна Ивановна бош кўтариб, уни тўхтатди. Деразадан тушган ёруғликда унинг юзидаги ёш изи йилтиларди, кичриклари жикқа ҳўл, бир-бирига ёпишиб кетган. Бир лаҳзада касалдан энди бош кўтарган кишидек сўлиб кетган, жуда бўлмаганда, қаттиқ ҳорғинлик пайдо бўлган эди. Кулча юзининг ҳусни бўлган сепкиллари оқарган юзида қорайиб кўринарди, гўё улар аламдан портлаган қалб алангасининг юзга чиқиб сўнган учқуилари эди.

Анна Ивановна кўз ёшини артиб:

— Менда ишингиз бормиди, Миша?— деди.

— Йўқ...— деди Горкунов асл мақсадга тили бормай.

— Тортинманг, айта беринг, Миша, биз, хотин-қизлар шунақа кўнгли бўш бўламиз.

Горкунов фаҳмладики ростини айтмаса бўлмайдиган, ёлғонга эса кўнгли чопмайди.

— Турдиевдан хат олган эдим, сизга ҳам салом деган экан, шу омонатни топширай, деб кирган эдим,— деди Горкунов минг хаёл билан.

— Раҳмат, Миша! Шу хатида яқинда бораман дебдими? Жуда яхши. Келсин. Эҳтимол, Элмурод айтгандек, ҳамқишлоқдирмиз. Биласизми, Миша, мен шу вақтгача бирорта ҳамқишлоғимни учратган эмасман, ҳаммадан сўрай бергани уяласан киши,— Анна Ивановна анча ёришди. Кичригидаги кечикиб чиққан сўнгги томчи ёш «Энди менинг хизматим нима бўлди, ортиқчаманми?» деган саросимада милтиллаб турарди.

Анна Ивановна Горкуновни эшикдан ташқаригача куватиб чиқиб, атрофга қаради-да, нима учундир унга:

— Миша, кўрган-эшитганингиз шу ерда қолсин-а!— деди ва яна қўшиб қўйди.— Турдиев келганда хабар қилинг, бирга келинглар.

Лекин Анна Ивановна бунга муяссар бўлмади: душман эртаси тонгдан безовта қилиб қолди. Тушга бориб атака бошлади. Матонат билан атакани қайтарган полк, тушдан кейин ҳужумга кўчди. Туни билан жанг тинмади. Тонгда батальон қўшни қишлоққа кириб борди. Батальон ортидан узлуксиз ҳаракатда бўлган санитар взводи қишлоқ четидаги ярим вайрона бир қулбага жойлашди. Қишлоқнинг нариги бошида ҳали отишма борарди. Эвакуация қилинишини кутаётган оғир ярадорлар ётган қўшни қўрада бир маҳал бетартиб автомат овозлари янграб қолди, кетидан кишилар фарёди кўтарилди. Бир вақтлар Мурзинни ёқтирмаган кекса санитар, бир ярадорнинг лунжигатиқилиб қолган осколкаси олаётган Анна Ивановна ҳузурига бесўроқ югуриб кириб:

— Фрицлар, автоматчилар!— деди-ю, «қанақа фрицлар, қанақа автоматчилар» дегунча бўлмай, қайтиб чиқиб кетди. Гарчад бу сўроққа зарурат йўқ эди. Анна Ивановна ўзига қарашиб турган фельдшерга:

— Чиқинг, қараинг! Мен ҳозир тугатаман!— деди ва жадал билан ўз ишига машғул бўла кетди. Ярадор жангчига хос инстинкт билан безовталана бошлади, ниманидир гўдирлади-ю, лекин ҳеч нарса тушуниб бўлмасди, Анна Ивановнанинг ҳаяжонланаётгани сезилиб турарди. Шундай бўлса ҳам ишини тугатди, наридан-бери уни ўзи боғлаб, ташқарига чиқди. Ташқарида санитарлар ва енгил ярадорлар билан душман автоматчилари ўртасида отишма борарди. Қайқандир кекса санитар пайдо бўлди. Унинг ҳамма ёғи лой, гимнастёркаси қўлтиғи остидан йиртилиб кетган.

— Жардан чиқди, жардан,— дер эди санитар ҳаллослаб.— Тўғри ярадорларга ҳужум қилса бўладими! У ердан аранг қувсак, бу ёққа ташланди. Анави қўранинг орақасида писиб ётишибди.

Кекса санитар гапини тугатмасдан «Мана, биз, хўш, нима дейсиз?» дегандек ўша қўранинг бағридан ўқ сочилиб қолди, уларга етмасдан ерни чўқилади. Кекса санитар ўзини таппа ерга ташлаб, ўзидан кўра кечикиб қолган Анна Ивановнага «Ёт!» деб бақирди. Ўқ яна сочилди.

Бошлаб кекса санитар, унинг кетидан Анна Иваповна қорни билан сурилиб, нарироқда бўлган чуқурликка ўзларини олдилар: Анна Иваповна у ердан қараб, қаердан ўқ чиқаётганини аниқлади ва тўшпончасини ўша ёққа тўғрилаб турди. Анна Иваповна, одатда душман билан бўладиган тўқнашувларни ялқ дақиқаларига хос майин титроқни аранг енгиб, тепкини босди. Фриц йиқилди, лекин ўқ тегиб йиқилдимми ёки ўзи ерга ташландими — билиб бўлмас эди. Салдан сўнг маълум бўлди, ўқ тегмаган экан. У аста эмаклаб, нарироқ ўтди-да, энди туриб қочмоқчи бўлган эди. Кекса санитар «Қаёққа, қаёққа, колбасапаз!» деб бир ўқ билан ер тишлатди. «Қойил қилдимми, нишон олиш мундоқ бўлади» дегандек ости махоркадан саргайиб кетган малла мўйловини силаб қўйди. Лекин унинг бу мамнуи ҳаракатини Анна Иваповна пайқамади. У анча беригаги четан охиридаги шаршаларга кўз тикарди, у ерда қандайдир ҳаракат бор эди. Бир маҳал у ердан бир фриц бош кўтарди. Анна Иваповнага шу керак эди. У ўқ узди. Бу гал аниқ тегди — у бўғизланаётган чўчқадек қичқириб йиқилди. Бунинг эвазига у томондан шунча ўқ ёғдики, Анна Иваповна билан кекса санитар бир қанча вақтгача бош кўтаролмай қолдилар.

Анна Иваповна ўз ўқининг нишонга текканидан қўғирчоқ дўконига кириб қолган боладек хурсанд эди. Баъзан, кекса санитар кўрмаётгандек унга, «ана, ҳув ана, дўнг орқасида» деб кўрсатиб қўярди. Бир вақт қизишиб кетиб ёнига қараса, кекса санитар мункиб қолибди. Уни чақириниш ва елкасига аста-аста туртиш билан бўлиб, яқинлашиб қолган уч душман автоматчисини пайқамабди. Улар жуда яқин эди. Анна Иваповнанинг юраги «шув» этиб кетди, ўлими муқаррар бўлиб кўринди. Жон аччиғида устма-уст ўқ узиб, бирини ўзидан беш қадам нарида қулатди. Иккитаси жўжага ташланган калхатдек ёпирилиб келарди. Барзангидек бири Анна Иваповнага ўзини отиб, уни босиб тушди. Бир маҳал кўзини очса, носилкада ётибди. Кечқурун, машина бомбардимонда қолганидан рессорли, устига соябон тутилган аравада бошқа ярадорлар қатори санбатга эвакуация қилдилар.

Кеч. Уфқда пахта тўзонига ўхшаш бир тутам булут ботган қуёшдан ним қизил. Елдан порох ҳиди келади. Бу ҳид отлар димоғига ёқмагандек дам сари пишқириб, бурунларидан ел пуркайдилар, аравакаш қўйиб берса елиб кетгудай. Лекин аравакаш бўш келмайди, имкон борича

оҳиста юргизиб боради. Икки кўзи тахтакачлангандек силлиқ отлар сағрисида.

Қишлоқдан беш юз метрлар чамаси чиқилгач, қаршидан келаётган биров:

— Салом, ўртоқ сержант, ишлар қалай?— деб аравакаш билан сўрашди.

— Яхши. Мана сенга смена олиб кетяпман,— деди аравакаш кулиб ва суҳбатдоши ўтиб кетгач, орқасидан унинг янгигина этигига суқланиб қараб қўйди.

— Ким у?— деб сўради бир оздан кейин Анна Ивановна аравакашдан. Аравакаш шунча қуюқ саломлашган кишининг фамилиясини билмаганидан хижолат тортиди. «Ҳозир, ҳозир, Анна Ивановна, тилим учуда турибди» деди, лекин барибир эслолмади. Кута беришдан зериккан Анна Ивановна «Майли, қўя қолинг, биттасидир»да деб уни тинчитди.

У, Турдиев эди.

XVI

— Чипқонни хотин кишига сиқдириб бўлмайдди, бола-лаб кетади, деб сенга минг марта айтдим, ўз билганингдан қолмадинг. Мана, энди нима бўлди? Уша мен айтганимни қилиб, қизил пивзани ҳўл латтага ўраб, қўрга кўмсанг ҳил-ҳил пишарди, бир кечагина боғлаб ётсанг, пишириб, патосини чиқарарди. Шу маҳалгача кўрмагандек бўлиб кетардинг. Ўлгудай ўжарсан,— деди она куйиниб.

Бир ойдирки, Латофат чипқондан қутулмайди. Бу савил шунчалик хира бўларкан, асти қўйинг, бир ердан йўқотсанг, иккинчи ердан уч кун ўтмай салом бериб чиқиб туради... Латофатнинг тирсагида пайдо бўлган кичкинагина қизиллик уч бермай, сал вақт ичида катталашди, аламга кирди. Биров сўм деди, биров чипқон. Яна биров «кўз-яра». «Қўлингга кўз тегибди» деди, мушкулкушод ўқитиб ташлашни маслаҳат берди. Бошлаб ҳаммасига ҳам кулиб қараган ўйинқароқ Латофат, бир кеча оғриққа кириб ухлатмаганидан кейин кўзи мошдек очилди. Елиб докторга борди. Доктор ёриш зарурлигини айтди. Ҳеч нарсани писанд қилмайдиган қувноқ, шўх, довюрак қиз доктор олтидан хомуси чиқди: ёрдиришга юраги дов бермади. Ўйлашиб кўрармиз, деди-ю, шу куниеқ бир таниш докторникига бориб, ёрмасдан даволаш йўлини сўради. У дори ёзиб берди. Минг бир азобга солган дори пиширди, кўзини оч-

ди. Лекин уч кундан кейин яна бошқаси ёнидан «ассалом» деб бош кўтарди, у ҳам тузалди, яна...

Ойнисабуви қизини ана шунга жони ачиб, куйиниб койирди. Ахир фарзанд дардини онаизор бирга тортади-да. Буни бошидан кечирмаган фарзанд қаёқдан билсин! Латофат кулгига олди:

— Чиқоннинг кўзи борми, ойи, ким сиқаётганини кўриб турадимми?

— Ҳа, сенга шунақа маза-бемаза гап бўлса, кулги бўлса, — деди она жеркиб ва супадан салмоқлаб тушиб кетди. У, йўл-йўлакай ўзича сўзлаб борарди. — Менга нима, қийналадиган сенинг жонинг, дард чекадиган сен. Кичик деган каттанинг гапига кирса, ўзбошимчалик қилмаса.

Аллақаёқдап бир-бирини қувиб, чуриллашиб келган уч-тўртта чумчуқ сўрига ўзини урди. Она уларга бир қаради-ю, гўшти қочган қўлини мушт қилиб, хотинча кесак отиш аломатини қилди, «Кишт! Хира бўлмай ўлларинг!» деб қўйди. Она бу чумчуқларни ёмон кўради, айниқса токнинг анави шохига қўнса, кўзига балодай кўрипади. Шу шох онанинг жони. Бу шохда қоғоз тўрваларга солинган беш-олти бош чиллаки бор. Бу чиллаки Элмуродга аталган, унинг оғзи тегсин учун олиб қўйилган. У ҳар йили чиллаки пишиғидан тортиб то кеч кузгача энг яхши бошлардан бир нечасини асрайди. Утган йилдагиси токни кесиб, ёпиш пайтигача турди. Кейин олиб, уйнинг шифтига оёди... Мана бу йил ҳам олиб қўйибди. Баъзан Латофат ҳиқиллаб қолади, тил тегизади: «Асал бўлиб кетгандир. Сасимаганмикин, ойи, бир қараб кўриш керак эди-да» деб қолади. Она унинг нимага ишора қилаётганини фаҳмлаб: «Минг ҳиқилла, бир гужум ҳам бермайман. Сен тегишингни егансан. Бу Элмуродники, болам ўз қўлигинаси билан узиб ейди...» дейди.

Она қўлини чайқаш учун ариқ лабига чўққаяр экан, эшикда шарна сездн.

— Латофат! — деди она бир қўлига сув олганича. — Эшикка қара, биров кўрипади.

Латофат бўйнига осиглиқ сўл қўлини авайлаб ўрнидан турди. Тахта каравотдан сақраб тушди. Она яна койиб берди:

— Сен қачон катта бўласан — зинадан секин тушсанг бўлмайдимми? Қўлингнинг аҳволи бу бўлса. Ё ёв қувиатими?

— Ҳа, ёв қувяпти,— деди кулгига олиб Латофат ва эшикка йўл олди, ўтиб кета туриб опасининг юзидан ўпди, «Айланай ўзимнинг ойимдан. Заб ойим бор-да!» деб ган қотди. Ҳап-катта қизининг бу бачкана қилиғи онага ёқин-қирамади, шундай бўлса қам кулиб қўйди:

— Ҳа, сента шунақа тантиқлик бўлса.

Латофат етиб келгунча, оқ-сарик юзига, йирик ва тиниқ мовий кўзига жуда ҳам ярашган тўқ қизил жиякли мовут фуражка кийган, жуосали, бир қўлига оддийгина таёқ тутган йигит ўрта эшикда пайдо бўлди. Ишонч билан ичкарига уч-тўрт қадам қўйиб кирди-да, ариқ тепасида, Латофат рўнарасида бир оёғига оғирлигини солиб тўхтади. Йўқлаб келган ҳовлиси худди шу ҳовли эканига тўла ишонган кишилардек «бу фалончининг ҳовлисими?» деб ўтирмай, бошлаб Ойнисабувига, кейин Латофатга салом берди. Унинг анча йўл юриб келгани кўришиб турарди: орқасида солдатча сафар халта, халтанинг елкаси оша ўтган боғичининг ости терлаган, оёғидаги қўнжи қора ботиқасини яхшигина чанг босган. У кўп кутдирмади.

— Элмуроддан сизларга кўндан-кўн салом,— деди ва гимнастёркасининг чўптагидан тўрт буклоғли қотоз олиб Латофатга тутди.— Бу Элмуроддан.

«Бу ким экан ўзи сўрамай-петмай ҳовли ўртасигача кириб келган, иппи бўлса йўлакда гапланиса ҳам бўларди» деб кўнглидан ўтказиб, гаши келиб турган Ойнисабуви ўглининг помини эшитиб, унинг олдига узун этакларига ўраша-ўраша олиб келди. «Нима деяпти, қизим?» дегандек Латофатга қаради. Қиз унга жавоб бермасдан дарров меҳмонга қўл узатди, кўришди. Кейин онасининг ҳеч нарса тушунмай аграйиб турганини кўрди-ю, чақнаб кетди:

— Акамнинг олдидан келибди, ойижон, акамнинг олдида,— деди қувониб. Она бу гап ҳам бир маҳал Муҳаррам кириб келгандаги ҳолатга тушди. Лекин бу узоққа чўзилмади. Дарров ўзини тутиб, Дубенконинг елкасига қўлини тапплади, ўзбекчасига кўришди.

— Боламини кўриб келган бўйларингдан айланай. Болагипам омон экан юрибдими? Ўзинг саломатмисан?

Онанинг кўзида қабқдап ён тайёр турган экан, икки оғиз сўрашмасданоқ биричип кетидан бири юзларидан думалай бошлади, эиғаклари титради. У ўзича алланималар дер, лекин Дубенко ҳеч нарса тушунмай дам онага, дам Латофатга қарар эди.

— Меҳмонини сунага ол!— деди охир она Латофатга.

Дубенко ток сўриси остига омонатгина қилинган каравотга чиқишга чиқди-ю, қанақа қилиб ўтиришни билмай қараб турди. Ҳаммадан кейин она-болага тақлид қилиб аста ўтирди, лекин барибир оёғини уларникидек қилиб ўзига йиғиб ололмади. Онанинг сабри чидамасди. Қизига қараб «бўл, сўра, болагинамнинг аҳволлари қалай экан» деган ишорани қиларди. Дубенконинг оғзини пойларди. Дубенко ҳам буни тушунди шекилли, саволни кутмай гап бошлади. У русча сўзни украинча ургу ва талаффуз билан сўзларди. Ҳаммадан ҳам «о» товуши унда яққол ажралиб турарди. Она тушунмаса ҳам унга термилиб, жон қулогини тиккан, дока рўмолининг учлари аллақачон жиққа хўл бўлган эди.

— Худога шукур, минг қатла шукур,— деди она Латофатдан таржимасини эшитиб. Самоварга олов ташлаш учун супадан қўзғалди ва қизига миннатдорчилик билдириб қўйди:

— Яхши ҳам ўзинг уйда экансан, бўлмаса қайси эшиқдан тилмоч қидириб юрардим.

Латофат пайтдан фойдаланиб, кулгига олди:

— Яна чипқонинг, чипқонинг дейсиз. Мана, чипқонимнинг қанақа фойдаси тегди.

— Ҳа, болам, гапирсам, жоним ачигандан гапирман.— Она тахта каравотни айланиб ўтаётиб Дубенконинг кифтига қоқди:

— Болагинамни кўриб келган кўзларингдан айланай.

Дубенко «нима деяпти» дегандек Латофатга мовий кўзларини тикди. Латофат онасининг сўзини нима деб таржима қилишини билмай, охири «акамдан салом олиб келганингизга миннатдорчилик билдирияпти» деди.

Она самоварга ўт ташлашга ташлади-ю, дастурхон ёзишга навбат келганда пастки лабини тишлаб қолди, бугун навбатга чиқадиган вақтда у ухлаб қолибди, гафлат уйқуси босибди. Бунинг устига, нон қечикиб келди. Кексалар, болалик хотинлар навбатига ўтди, бўлмади, барибир нонсиз қайтди. «Кечки келганидан оларман, жуда бўлмаса, эртага қўшиб оларман» деб ўтирган эди, «супуриқсиз уйга меҳмон келади» деган қабилдан бўлди, меҳмон босди, яна қандай меҳмон — ўғлининг олдидан келган-а!

Она имлаб Латофатни чақирди:

— Нон йўқ-ку. Нима қилдик?— деди куйиб-пишиб.

Латофат онадай куйиб-пишиб ажабланмади. Ўзига хос қувноқлик билан муҳокама қилди:

— Үзимизнинг одам, Америкадан келибдими, нимасидан уяласиз? Борини қўя беринг.

— Боринг нимаси, бир бурда ҳам йўқ. Кечаги унингдан озроқ қовура қолайми?

— Жуда яхши, қовуринг. Ҳа, айтгандек, мен бу ойнинг шакарини олиб келгандим, қўшиб ермиз.

— Ҳўтган ойинг нима бўлди?— сўради она.

— Куйди.

— Куймай ўлсин. Ҳадеб, куя бераркан-да. Етадиган қилиб чиқарса бўлмайдими?

Латофат кулги аралаш жавоб берди:

— Чиққани-ку етади, лекин чўмичда қоқадиган нафси бузуқлар кўн.

— Ҳа, болам,— деди салмоқлаб она,— бир балоси бордирки, ҳамма ўзини дўконга уради. Нафисанинг эри ҳам дўконга ўтганмиш.

— Кўрдим. Уялмаяптиям! Тагин ипженермиш!

Она «нафсим менинг балодир, ёпар ўтга соладир» деган мақолни ифодалайдиган ҳаракат қилиб, опхонага кириб кетди.

Латофат тахта каравотга келганда Дубенко ток сўрини томоша қиларди. «Қогоз тўрвалардаги нима экан?» дегандек уларга қараб-қараб қўярди. Чиндан ҳам бу тўрвалар унга қизиқ туюларди. Ахир у умрида биринчи марта кўриши-да! Латофат изоҳ берди. Дубенко дарров тушунди: демак, булар она муҳаббатининг ёрқин тимсоли! Элмурод «Онам! Онам!!» деганича бор: онага мuposиб фарзанд, фарзанд фахрлангудек она!

Латофат дастурхон ёзди. Она қовурган урни келтирди. Тахта каравот четига қўйилган самовар узоқ йўл босиб келган одамдек пиш-пиш нафас оларди, ҳалқа-ҳалқа тутун чиқарарди. Дубенко ўз навбатида сафар халтасини очиб, ўртага бир балиқ консерва билан, зийлари халтага ишқалана бериб сийқа тортиб кетган ва муштланган поч парчасини қўйди.

Она «бизни хижолатга қўйди-ку!» дегандек қизига ер остидан қараб, кейин деди:

— Қўй болам, ушатма. Кейинчалик ўзинг ерсан. Биз қаноат қилиб ўрганиб қолганмиш. Қаноат қорин тўйдиради. беқаноат от сўйдиради. Олиб қўй.

Дубенко «Ҳозирча баҳам кўрайлик-чи, кейинчалик нима бўлса бўлади. Кемага тушганнинг жони бир», деган

дек қўли билан «Майли, қўя беринг!» ипорасини қилиб, нонни бурдалади.

Улар узоқ ўтиришди. Бу орада онанинг ўғлига олиб қўйган узуми атрофида гирдикапалак бўлиб, онанинг жонига тегадиган чумчуқлар бир сидра узоқ чуғиллашиб уяларига кириб тинишди. Ширани фаҳмлаб ғувиллашиб юрган арилар ҳам кўринмай қолди. Ана шундан кейин онанинг эсига тушиб, ўғлига олиб қўйган узумдан бир бошини «Ўғлим келгунча ўғлимни кўриб келган еб турсин» деб узиб, ариқда чайқади-да, ўртага келтириб қўйди.

— Олинглар, муздаккина енглар. Ўзи ҳам асал бўлиб кетгандир,— деди ва бир шингилени узиб, бир дона ғужумни оғзига солди.— Бай-бай! Тил ёради.

Севиқли фарзандининг илтимоси онага қолун. Элмурод худди шундай. Унинг илтимоси ҳеч қачон иккита бўлмайди, дарров ўринланади, айниқса, у фронт кетиб, қадрини жуда ҳам ўтқизганидан бери, она унинг илтимосини, тилак-орзусини кўзида ёш билан, жонини фидо қилгудай садоқат ва меҳрибонлик билан рўёбга чиқарди. Элмуроднинг Дубенкони яхши кутиб олиб, бир хонани бўшатиб бериш ҳақидаги илтимоси ҳам худди шундай — Дубенко келган ўша кунидек амалга оширилди. Она унинг чўлоқлигини келган куни пайқамаган экан. Кейин билиб раҳми келди, аввалгидан кўра меҳрибон бўлиб қолди. Бунинг устига Дубенконинг ўзи ҳам ёқимтойгина эди. Эртасидан бошлаб, оилага киришиб кетди. Она гапирганда тушунмасам ҳам асҳи билан кулиб қулоқ солиб туради, кетидан нимадир дейди. Бунга она ҳам тушунмайди. Ана шунда иккаласи қўл билан бир-бирига тап уқтира бошлайди. Латофат уйда бўлса, деразадан қараб қотиб-қотиб кулади.

— Нимани гаплашяпсизлар, ойи?— дейди.

— Ҳа, сенинг ишинг бўлмасин, гапга аралашма қиз бола нарса,— деб койиб беради. Латофат унга сари қотиб кулади. Лекин бир нарсага шоҳид бўладикки, улар тил топган, ана шундай шароитлардагина ўз-ўзидан пайдо бўладиган, эҳтимол ҳеч ким томонидан ҳеч қачон қўлланилмаган тил топган. Акс ҳолда улар тез-тез гаплашиб турмасди.

Дубенко келган кунининг эртасигаёқ билдикки, ишламасдан юриш вақти эмас. Бу фикрни Латофатга айтди ва ундан кўмак сўради. Буни она эшитди:

— Вэй, уят бўлмайдики, кеча келиб бугун ишга кирса, беш-ўн кун дам олиб юра турсин, шаҳар айлансин, — деб қаршилиқ билдирди. Лекин барибир она айтгандек бўлди: то у суриштириб ўзибон иш тошгунча беш кун эмас, бир ойлар ҳам ўтиб кетди. Ҳовлидаги токнинг барглари сариқ ранг тортди, сумбула туғиб, ариқларнинг остидаги тош кўринадиган бўлди. Мусичалар гу-гуси тугаб, зағизгонлар чағ-чағи бошланди. Айвон тўридаги қалдирғочнинг уяси бўш, унга баъзан шайтон чумчуқлар кўниб «Бўш-ку, шу ерни уя қилмайсизми?» дегандек ҳам-роҳларига чуғиллаб қолади.

Дубенко военкоматнинг йўлланмаси билан кўчириб келинган заводлардан бирининг илаи бўлимига ишга кирди. Аввалга диққинафас кўринган бу иш, кейинчалик қизиқарли бўлиб кетди. Чунки кунлар ўтган сари фронт ҳаётининг шовқин-суронли хотиралари ёдидан кўтарилар, унинг ўрниши мамлакат ичкарисининг ўзига хос ташвишли, бесаранжом, сўнгги кўринмас ҳаётининг ўз лавҳалари эгаллаб келарди. Шунинг учун ҳам у Ғалмуродга ёзган бир хатида: «Мабодо оёғим ўсиб чиқиб, фронтга тушгудай бўлсам, энди ҳеч нарсага ярамасам керак. Мен том маъноси билан граждандар киши бўлиб кетдим» деган эди.

Бугун унинг дам олиш кунини. Эрталаб туриб, кеча олиб келган кўмирини ошхонанинг бир четига тахлади, майдасини чолақларда таниб кўмир охурига тўкди. Кейин йўлакка сим тортиб, электр ўтказди, она турадиган уйдаги ёши билан панина ўтиравериб, қорайиб кетган шшурни янгиёта алмаштирди. Ўтган ҳафта шу уйни оқлаган эди. Она унинг ишчиплигидан миннатдор. Айниқса, унинг оғир-вазмишлиги онага ёқади.

Кун оғиб, кишининг сояси ўзидан икки-уч баравар узун тушадиган бўлганда Латофат анапас қовуш қўлтиқлаб кириб келди. Сулага отмаёқ «Аччиники, бирам ташаш» деб мақтади ва ариққа ташлаб қўйди.

Она айтгандек, ўйинқароқ, шўх Латофат доим ўзи билан қувноқлик, шоду хуррамлик олиб юрарди. Бу унинг табиати эди. Худди ҳар вақтдагидек ҳозир ҳам у ўзи билан ҳовлига, эрталабдан бери бўлмаган қувноқлик, бесаранжомлик олиб кирди. Сухбатга кулги аралашди, қаҳқаҳа аралашди, ҳазил аралашди. У бирпасда Дубенкога ҳам вазмишликдан чиқарди. Онасининг «Бунча совуш билан кунда ювинмасанг, юзингни қаримсиқ босади» дейишига қарамай роса ювинди, кейин ўзи келтирган қо-

гунни сўйди. Қовун ҳам эгасига ўхшаб шўхроқ экан, пи-
чоқ тегар-тегмас тарсиллаб, учигача қийшиқ ёрилиб кетди,
суви милтиллаб, қип-қизил мағзи кўринди, хушбўй ҳиди
гуркиради, иштаҳани очди.

— Аччиники демадимми, худди ўзи,— деди мағрурла-
ниб Латофат.

— Қовунинг ҳам ўзингга ўхшаш бобош, бесабр.—
Кулди она ва ҳавасга чайнаётгандек «хуррият тишлари»
билан курсиллатарди, баъзан Дубенкога «кушит» деб қў-
ярди, қизининг кулгисига қоларди.

— Уруш бўлаётган томонда ҳам қовун борми? Қовун
ермидинглар?— деб сўради она. Унинг ёдига Элмурод
тушган, унинг ўрни йўқланган эди: қани шу вақт ёнида
бўлса-ю, бирга еса!

Дубенко онани ўкситмаслик учун «бор, еб турардик»
деб қўя қолди. Фронт ҳақида гап очилиши билан Лато-
фатнинг ёдига акаси билан бирга Зебо тушди.

— Зебони танийсизми?— деб сўраб қолди у Дубен-
кодан.

— Элмуроднинг қизиними?

— Нега қизи бўлади уйланмай ҳали. Севганини
денг,— деди кулиб Латофат.

— Хўп, сиз айтгандай бўлсин. Танийман. Менинг ол-
димга бирга келишган эди.

— Қани юрагингизга қўлингизни қўйиб айтинг-чи,
акам уни астойдил яхши кўрадимми? Ахир акам сизга эски
қадрдон сифатида ёрилгандир.

— Яхши кўради, астойдил яхши кўради. Гарчапд бу-
ни ўзи иқроф бўлиб айтмаган бўлса ҳам унинг хатти-ҳара-
катидан, қарашларидан, муомаласидан шу ҳукми ҳеч
адашмай чиқариш мумкин. Нима, сизга ёқмайдими у?

— Нега ёқмасин! Тўғри, мен уни кўрганим ҳам йўқ,
яхши билмайман ҳам. Акамга ёқса, менга ёққани шу.

— Бокуга, Элмуродни кўргани борансиз шекилли?
Ушанда кўрмадингизми? Сиздан яширдими?

— Йўқ. Қандай яширсин, тўғри Зеболарникига бориб
тушдим. У йўлда санитар поездида экан.

— Ҳе, аттанг! Армонда қайтибсиз-да.

— Жуда!

— Кўрса арзигудек қиз. Тенги!

— Суратидан истараси иссиққина кўринади, тағин ким
билади қалби қанақа? Баъзан қантак ўрикнинг ҳам дана-
ги ачиқ бўлади.

— Буники чучукдир.

— Шояд! Онаси жуда одамшаванда, меҳрибон хотип. Онасига ўхшаса акам ёлчийди, бахтли бўлади.

— Кампир нима дейди, розими?— деди навбатида Дубенко.

— Ҳозирча рози. Кейин айниб қолмасалар.

— Шундай қилиш керакки, айнимасин. Бунда сизнинг ролингиз катта.

— Менинг ролим?— деб кулди Латофат.

Она қараса, уларнинг суҳбати тугамайдиган. Айниқса у қизининг йигит олдида жилланглаб кулиб ўтириши-ни сира-сира ёқтирмасди, қўни-қўшнидан ҳадик қиларди. Шусиз ҳам узунқулоқ гаплар чувалаб қолган. Қайбир куни қулоғига чалинди: Латофат шу йигитни эр қилармиш! Акаси шу йигитни ёқтириб, фронтдан юборганмиш, Элмуроднинг қайтишини кутиб туришганмиш.

Бу узунқулоқ гап онасининг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетди. Ҳатто у «шаҳарнинг наст-баландини билиб қолди, ҳавосини олди, энди бирор жой тонсин» деб кишидан айттироқчи ҳам бўлди. Қизининг қаршилик билдириб «акам хафа бўлади» деганида:

— Акамга ўзим жавоб бераман. Бир ками эшитмаганим шу иснод қолувди!— деб кўз ёши қилди. Углининг ўйламай-петмай бўйдоқ йигитни ёшигина синглисининг қонига юборганидан хафа бўлди. Лекин шу орада бундан ҳам даҳшатлироқ воқеа тўғриси юз берди-ю, бу тапшини сомон нарчасидек оқизиб кетди: бир куни Дубенкога фронтдан хат келди. У хатни ўқиди-ю, алланечук бўлиб, йиғидан ўзини зўрға тутиб хонасига кириб кетди. «Ёмонроқ хат келди шекилли, бечорага» деб ўйлади она. Бир кун ўтди, икки кун ўтди, беш кун ўтди. Унинг кўнгли ёришмас, жуда тунд бўлиб кетганди. Лекин онага жуда меҳрибон, уни кўрди дегунча садағаси бўлиб кетади. «Бечорага ҳам қийин, кириб келганда «Кел, азизим!» дейдиган меҳрибон бўлмаса» деб ўйлади она ва қизини учратиб:

— Нега унинг кўнгли ёришмай қолди, қизим, сўра, бунақа бўйинини эгиб юриш одати йўқ эди-ю, ё менинг тунов кунги ганимни оқизмай-томизмай етказувдингми?— деди маъюс.

— Вой ўлмасам, наҳотки!— деб бургадай сачраб туниди Латофат ва найт пойлаб билишга ваъда берди. Лекин Дубенко унча рўйхуш бермади. Латофат қўя бер-

Ҳагач, ундан ҳеч кимга, айниқса онага билдирмасликка сўз олиб, кейин айтди:

— Элмурод ҳақида хунук гап бор. Душман орқасига десант ташланган экан... Мен яна аниқлаш учун хат ёздим.

Латофат аввалига бўзрайди, кейин ранги оқарди, охирида лаблари титраб:

— Улибдими! Вой акам!!—деб бақириб юборди, кўзларидан ёш тирқираб кетди. Беихтиёр ўрнидан туриб ақлидан озган кишилардек бесаранжом қарашлар билан ўзини эшикка урди.

— Латофат! Латофат!— деганича бақириб қолди Дубенко унинг ортидан. У ўз қилмишига: «Эй аттанг, нима қилдим мен, а?» деб ўкиниб, унинг кетидан чиққанда муштипар она воқеада хабар топган, ўчоқ бошида беҳуш ётар эди... Латофатнинг йиғисига қўшнилари чиқди. Элга ёйилди...

Она бу дардга бардош беролмади, ётиб қолди, у туз тотмасди. Элмуроднинг девордаги суратига қараб йиғлай берганидан кейин, уни олиб яширишди. Қўни-қўшни, қавм-қариндош «жабр бўлди бечорага, кўтаролмайди» деб ҳукм чиқариб қўйди. Чиндан ҳам она кетса-кетгудай эди. Лекин Дубенко асл меҳрибонлик қилди: кун ўтмай доктор олиб келиб турди, йўқ дорини йўндириб келарди, онани зўрлаб ичирарди, икки гапининг бирида:

— Қараб туринг, ёлғон бўлиб чиқади. Бунақа воқеалар фронтда кўп бўлади,— деб унга далда берарди, қийпала-қийнала шунга мос ҳикоялар айтиб берарди.

— Иншоолло! Иншоолло! Айтганинг келсин!— дер эди она.

Икки ойлар чамаси ўтгач, худди унинг айтгани келди: Дубенко кутмаганда севикли қизи Аютадан хат олиб қолди. Унда Элмурод ҳақида батафсил ёзилганди. Шу конвертда Элмуроднинг ўз қўли билан ёзилган «Сизларни хат куттириб кўп хавотирга, ташвишга қўймадимми?» деган хати ҳам бор эди.

Бу хат ўқилгандан кейин онага доктору, дориларнинг сира-сера кераги бўлмай қолди. Элмуроднинг «Онажон» деб бошлаган хатидан зўр, шифобахш дори унинг учун йўқ эди. Она оёққа турди. Дубенконинг севиклиси Аютага қилган яхшиликлари эвазига нима билан жавоб қайтаришини билмасди, Дубенко юрса изига, тўхтаса кўзига қарарди, юз айланиб, минг ўргиларди. Сўзига жон қу-

ээгини тутиб, соясига тўн кийгизарди. Ахир боласини, яккаю ягона боласини ўлимдан қутқариб қолган шунинг севган қизи-да!

Кунлардан бир кун Латофат тегишиб қўйди:

— Ойи, анави гапни Дубенкога қачон айтасиз?

— Қайси гап?

— Бирор бошқа жой топсин ўзига деяртгандингиз-ку.

— Жим,— деди она атрофга қараб, гўё Дубенко эшитиб қолиб хафа бўлаётгандек. «Эл оғзига элак тутиб бўладими, қизим, оғзига кучи етмагаплар нима деб вайсаса вайсай берсин, ҳаммаси ҳам номаъқул бузоқнинг гўштини ебди. Дубенконинг ойдек хотини бор экан, кўрдингми?»

Дубенкога кўчиш ҳақида оғиз очилмади, балки у оиланинг севимли аъзоси бўлиб, то уруш охиригача қолиб кетди. У «кетаман» деса, она «Мени ёлғиз ташлаб-а!» деб розилик бермасди. «Жилла бўлмаса, болам келгунича тур!» деб ёлворарди, айлашиб-ўргиларди.

БЕШИНЧИ ҚИСМ

I

— Томирингда қонинг қизигида ўйнаб кулганга ни-
ма етсин! Ёш ўтгандан кейинги армон отилмаган соп-
қон. Мен сизга айтсам, менинг армоним йўқ, давримни
сурдим. Қиз зоти ёнимдан ўтса бас эди, ўзимга қаратиш-
ни билардим. Қиз бўлдим, кўзимга хунук кўринмасди,
назаримда, йигирма-йигирма беш ёшлар ўртасида кў-
зингга чўтир ҳам соҳибжамол, ҳурлиқо бўлиб кўринади
шекилли-да!

— Ақл икки кўз билан қайноқ қонга айни кўчган
пайти бўлади-да!— деди унинг қаршисида укки кўзли
солдат. Ҳикоячи бу сўздан яна жонланди, чекиб турган
махоркасини паридан-бери босиб сўриб, ерга ташлади-
да, оёғи билан эзгилади. Поезд «Ҳа, хўш?», «Ҳа, хўш?»
дегандек елиб борарди. Вагон махорка, тер, яна алла-
қандай ҳид билан тўлган. Йўл юриб зериккан солдат-
лар эрмак қидириб бир-бирларини суриштирадилар,
бутун вагонда битта бўлган доминога тинчлик бермай-
дилар: ҳалигина бу купеда бўлган домино энди вагон-
нинг нариги бошидан нидо беради, тортишув, қий-чув-
ларга сабаб бўлади. Ҳикоячи, бундан ўн минут бурун
бисотида бўлган юз эллик грамм спиртни бир симириб
олган солдат, бошлаган гапнинг бошқаларга маъқул
тушаётганини пайқадими, чекиб бўлган махоркасини
ташлагач, ўнгланиб ўтирди, ёқасининг тугмасини чи-
қарди.

— Бу гап тўғри,— деди у укки кўз солдатга қараб,—
ақл икки кўзда бўлади. Зоотехниклик курсида ўқиб юрар-
дим, бир куни Галя деган биттаси билан танишиб қолдим.

Опшоқ, момикдаккина, кўзлари қўш денгиз дейсан: кўм-кўк, беш метрдан қарасанг аксишғи кўрасан, ўзи жуда мулойим, меҳрибон, маъсумона боқади. Бошини айлантирдим, охир уйландим. Бир йил ўтгач, мундоқ қарасам, танишган вақтимдаги назокатдан асар ҳам қолмабди. Важ топдим, жавобини бердим, характеримиз келишмади,— кулиб қўйди такаббурона ҳикоячи ва «Гапим тўғрими?» дегандек ён-атрофга кўз ташлади.— Яна бир дўндиққинасига уйландим. Буниси қаттёққўлроқ чиқиб қолди. Асфальтда юрсам изимдан танийди. Не-не жононлар атрофимда қумурсқадек ўрмаланиб юради, қани энди биронтасига кўз қисолсам, бирам алам қилади. Ахир кўнгил ўрганиб қолган-да! Бунинг ҳам йўлини топдим, район марказидан орттирдим. Турли баҳона билан тушиб борадиган бўлиб олдим. Атайин бир кун аввал тушиб кетаман. Хотиним «эрталаб кетарсан, кимнинг эшигини қоқиб юрасан» дейди. «Қолхозчилар уйи-чи?» дейман. Ўзим-чи? Ўзим тўғри жазманимникига кириб бораман. Туни билан базм. Эртасига ишни наридан-бери битказиб, совға-салом билан қайтаман, тилимдан бол томади. Лекин бир куни ёмон қўлга тушдим. Совхозимизга Ракитин деган сиёсий ходим келиб юарди. Жуда зийрак одам, ернинг остида илон қимирласа билади. Нима бўлибди-ку, менинг бу сирларимдан хабар топиб қолибди. Бу вақтда мен бригадир эдим. Еримни айланиб юриб, бирдан «Хиёнат қилибсиз, арналарга хиёнат қилибсиз» деб қолди, «Хотинингиз ўзига нисбатан қилаётган хиёнатларингизни ҳалигача билмаса ҳам, булар ўзларига хиёнат этилганини пайқаб қолишибди. Уят, бригадир! Камроқ районга тушинг!» Терга ботдим. Важ ахтардим. «Керакмас, важ ахтарманг!» деб яна ўсал қилди Ракитин. Лол қолдим. То у райошимиздан кетгунича унақа ишларга журъат этолмадим.

— Кейин-чи?— деди укки кўз солдат. Гўё «ҳали шу гапга тавба қилиб юрибсанми» дегандек оҳангда.

— Кейин нима бўларди, яна бошлаб юбордим. Бу вақтда хотиним бир-икки болалиқ, ўзи билан ўзи овора бўлиб қолганди. Эй, дўстим, дунёда сену мендан, шу машатдан бошқа нима қолади. Мана яна фронт кетяпмиз, ким билади, ҳали қайси биримиз тирик қоламиз. Яхши ҳам ўйнаб қолганим.

— Қани айт-чи, ефрейтор, мана шу ишларингнинг кўп хотинликдан нима фарқи бор?— бирдан сўраб қолди

бир четда ўтирган қорачадан келган, хушбичим сержант. Ефрейтор «Шу ҳам гап бўлибдими?» дегандек қаҳ-қаҳ солиб кулди.

— Сизларда бўлади кўп хотинлик. Кўп хотинлик — феодаллик.

— Бу-чи? Бу феодалликка кирмайдими? Фарқи нима: бири уйда ошкора сақлабди, бири уларни ўз уйларида яширин тутибди. Икки ўн беш — бир ўттиз!

— Ҳеч-да! — бўш келмади ефрейтор, — кўп хотинлик уларни пул эвазига сотиб олади.

— Сен уни ёлгон эвазига, алдов эвазига, шундайми? — оғзига урди қорача сержант.

Бирдан кулги кўтарилди, ефрейтор лоҳас тортгандек бўлди, лекин ҳамон бўш келмас, важ ахтарарди. Боядан бери юқори қаватда қулоқ солиб ётган Борисов, ўршидан туриб ўтирди, суҳбатга аралашди:

— Тор-мор келтирилдингиз, ефрейтор, феодализмнинг худди ўзидай. Баҳона ахтармай қўя қолинг, сержант тўғри гапни айтди. Бундай гапларни ҳикоя қилишдан уялиш керак, яна сиз мақтаниб ўтирибсиз. Ўртоқ Ракитин сизни ўз вақтида жуда тўғри огоҳлантирган экан. Сиз ушундай ажойиб одамнинг гапларини қулоққа олмабсиз. У тирик бўлиб, сизнинг шу гапларингизни эшитганда эди...

— У ўлганми? — Борисовнинг сўзини бўлди қорачадан келган сержант.

— Йўғ-е, — деди ефрейтор ҳам.

— Ҳа, ҳалок бўлди. Минглаб қуролсиз кишиларнинг ҳаётини сақлайман, деб ўзи ҳалок бўлди.

Ҳамма бирдан жим бўлиб қолди, фақат нариги купедаги кимнингдир хурраги бу сукунатда хунук эшитиларди.

— Ажойиб одам эди, — деди Борисов ҳамма гапига хулоса ясагандек салмоқлаб.

— Ажойиб одамларнинг умри шунақа қисқа бўлади, — деди бир кекса солдат.

Бу сукунат бир солдатнинг домино олиб келиб, даврага кириши билан бузилди. Ўртага чамадон қўйиб ўйинга шўнғиб кетдилар.

Эрталаб, поезд мánзилга келиб, солдатлар тарқалишар экан, ҳикоячи ефрейтор Борисовга қўл узатиб:

— Ўртоқ Ракитин қаерда ҳалок бўлди? — деди.

— Шимолий Кавказда.

Ефрейтор иккиланиб туриб, кейин асл мақсадини айтиб қўя қолди:

— Кечаги гапларни кўнглингизга олмайсиз-да, ўртоқ лейтенант.

Шофер ўннга бурилиб кетажagini айтиб, машинани тўхтатди:

— Бир томоша қиладиганману, лекин рухсат этмай турибдилар. Бўри уяси қўланса ҳидли бўлса керак.

— Ҳа, сиёҳга тушган пашшадек, улар қўнган ерда доғ қолади,— деди Борисов шоферга жавобан ва кабинани очиб чиқди.— Чиранчоқ фашистларнинг бунёдга келтирган ҳаёти билан танишмоқ зиён қилмайди. Албатта кўришингиз керак. Емонни кўрмагунча, яхшининг кадрига тўла етмайди киши.

— Йўқ, раҳмат, ўртоқ лейтенант, ҳозир бемалол бўлиб қолган,— деди шофер Борисов узатган пачка тамакини рад этиб ва кулиб қўйди:— Қирқ биринчи йилда қаёқда эдингиз?

— Фронгда. Фақат сизни кўрмабман-да, олинг. Барибир мен чекмайман. Паёкка берган эдилар.

— Ташаккур. Ўн-ўндан қилиб бир сигаретни беш-олти киши чеккан пайтларимиз ҳам бўлган.

Борисов яна қайта раҳмат айтиб, шофер билан хайрлашди. Машина орқасидан аччиқ ҳидли қорамтир тутун чиқариб бир кучанди-да, олиб кетди.

У, мана шу бегона юртда бемалол, уқув билан ишлаш учун ўн ой ўқиди. Озми-кўпми унинг тилини, урф-одатини, тарихини ўрганди. Шу давр ичида унинг кўз олдидан мана шу қонли ўлка кетмади. Уни ўзича тасаввур қилиб чиқди. У вақтда бизнинг қўшинлар бу йўл-йўл будкадан юзлаб километрлар йироқда эди. Эҳтимол, бу будканинг тахтаси у вақтда ҳали тилинмаган эди! Ҳатто баъзилар бу будканинг унчалик тез ўз ўрнига ўрнатилишига шубҳа қилиб, мийиғида куларди. Улар уялиб қолишди!

Борисов кийим-бошларини кўздан кечириб, ўзига оройиш берди-да, бигиз бўлиб уфққа санчилиб кетган йўлга қаради ва кўкрагини сал қабартиб, шахдам одимлаб кетди. Ғолиб Армиянинг жанговар офицери эканлигини биринчи кўрган фриц, шубҳасиз, дарров пайқарди.

Ҳаво булутнамо. Булут ортидаги қуёш аранг сезилди. Йўлдан четда учраб қолган дарахтлар бошларини қуйи солиб турганга ўхшайди, қимир этмайди. Улар улур

Ўйрон сўнгидаги сокинликни эслатади. Борисов атрофни кузатиб туриб, дарс берган кекса полковникни эслаб кетди. У анави урушда чет элда бўлганини ҳикоя қилиб келиб, ерли халқлар билан муносабатининг «нақадар мушкул эканини алоҳида уқдириб ўтган эди. «Шуни унутмангки, у маҳалда ҳали радио, газета бу қадар тараққий қилмаган эди. Ҳозирги фашистлар қўлида ҳаммаси бор, пих ёрган ёвуз ниятли кадрлари ҳам бор. Ахир кишини ари чақса неча кунгача танида заҳар қолади. Фашизм танини эмас, ҳамма нарсадан позик киши ақлини, туйғусини заҳарлади. Унинг заҳари анчагина ўткир заҳар. Унга қарши кучли, бениҳоя кучли дори керак. Бу дорини қанчалик усталик, маҳорат билан ишлата билиш — сизга боғлиқ».

Борисов нимадан бошлаш кераклигини ўзича муҳокима қилиб, биринчи аҳоли яшайдиган пунктга кириб борди. Қаршидаги черепицали уйнинг олдида бир рус солдати турарди. Борисовни кўриши билан ўзини тузатиб салом берди.

— Шу ерда тунайсизми, ўртоқ лейтенант? — деди солдат Борисов қошига келиб.

— Нима қилдик?

— Бирга бўлардик.

— Қўрқяпсанми ёлғиз ўзинг? — жиддий сўради Борисов.

— Қўрқмайману, тилини билмагандан кейин қийин бўларкан. Ундан кейин, кишига алланечук совуқ қарайдилар. Қовоқларидан қор ёғади. Эрталабдан бери шу ердаман. Иш билан келган эдим. Нима сўрасақ берадилару, лекин боқинилари хунук. Ҳадиксирайдилар, шубҳа билан боқадилар. Ҳар қадамнингни, ҳар кичик ҳаракатинингни ҳурковичлик билан кузатадилар. Ким билади, юракларида нима ниятлари бор. Ёт киши қалби — қоронғи ўрмон. Сафдан қочган аламзада солдатлари кам дейсизми?

— Тўғри. Лекин немис халқи бизга ёмонлик кўзламайди. Халқ халққа ҳеч қачон душман бўлмайди. Фашист пропагандисти уларни ёлғон-яшиқлар билан гангитиб, ҳуркитиб қўйган. Биз улар билан шундай муомалада, алоқада бўлайликки, улар алданганларини тушуниб етсинлар. Ана унда улар табассум билан, бағир очиб бизни қарши оладилар. Фашистларнинг икки оёғидан бири агитация-да, ахир!

Улар бошлашиб, қишлоқнинг анча ичкарасига кириб бордилар. Борисов атрофни, солдат Борисовни ҳавас билан кузатиб борарди.

— Мана шу уйга кирамизми?— деди Борисов кўҳнагина бир бинони кўрсатиб:

— Майлингиз.

Уларнинг зинадан кўтарилишини қўшни деразалардан олазарак бўлиб кузатиб турардилар. Борисов буни пайқамай, эшикни дадил тиқиллатди. Эшик ичидан берк эди. Ҳадеганда товуш бўлмади. Борисов яна такрорлади. Анчадан кейин ичкаридан титроқ товуш билан бир аёл «Ким?» деди ва эшик ойнасидан қаради. Худди шу пайтда ёшгина бир жувон деразадан ҳам боқди. Унинг ташвишда экани бутун важоҳатидан, айниқса ҳуркович кўзларидан сезилиб турарди.

— Ана шунақа, булар одам ҳидини ёқтирмайди. Куни бўйи эшикларини қулф тутадилар. Аминманки, бизнинг қўшин юртларига киргандан буён мушукларини пишт деб ҳуркитган солдат бўлмагандир. Йўқ, барибир қўрқадилар.

— Бу ҳозирча шундай,— деб солдатни тинчлантирди Борисов. Ичкаридан товуш берган хотинга немисчалаб деди:— Йўл усти кирдик. Сизда тунаш мумкин бўлади-ми?

Хотин нимадир деди-ю, Борисов эшитмади, фақат эшикнинг ҳалқасини туширилаётганини пайқадди. Улар ичкари киришди. Уй буюмлари бетартиб қалашиб ётган даҳлиздан хонага ўтишди. Хонанинг шу яқин орада алғов-далғов бўлгани кўзга ташланарди. Девордаги суратларнинг ўрни оқаринқираб турибди. «Қимматли нарсаларни беркитишган экан» деб ўйлади Борисов. Хонадоннинг анчагина ўзига тўқ бўлгани унинг мебелларидан, буфетдаги сервизларидан, устиларидаги асл, лекин уринган кийим-бошларидан кўришиб турарди. Солдат айтгандек, уларни совуқ қарши олдилар. Эшик очган рангпар кекса хотин ишончсиз қадамлар билан улар олдида юриб, жой кўрсатди-да, ўзи бир четга — бурчакка стол тортиб ўтирди. У кирганларнинг оғзини пойларди: «Нима дер эканлар?»

Борисов бемалол ўрнашиб олгач, хотинни кузатди. Хотин қаттиқ ташвишда эди. Унинг оқ аралашган сочлари тўзғигап, бу бир неча кун ичида ўзига оройин бермай қўйган кўришади. Теран кўзларидан мулоҳаза, даҳшат,

ташвиш тўлқинлари кезади. У бот-бот уй тўридаги эшикка назар ташларди. Борисов, у хонада ётоқлари бўлса керак, деган фикрга келди ва худди шундан гап бошлади.

— Болаларингиз у ердами? Шу маҳалдан ётирдими?

— Йўе-э, шундай ўтиришибди...— ўнғайсизланди хотин.

— Ётоқда-я! Ё биздан қўрқиб қочишдими? Биз болалар қўрқадиган важоҳатли ва даҳшатли бўлмасак керак,— кулибгина деди Борисов. Хотин юзига зўраки кулги чиқди. Олтин тиши ярқиради. Аммо ташвишли кўзи кулмади. Борисов хотинга сал бўлса ҳам сўзи таъсир қилганини сезиб фикрини кенгайтиришга киришди; гарчад бизни фашистлар саҳройилар, деб ёввойилар қаторига қўшиб, сизларга тушунтирган бўлсалар ҳам, аслида ана шу саҳроларда шаҳарлар бино қилиб, чаманлар яратган меҳнатсевар, диёнатли кишилармиз. Кўз ёшидан ҳазар қиламиз. Гўдакларни севамиз, катталарни ҳурмат қиламиз, тенгқурлар билан дўстлашамиз. Биздан болаларингизни яширишингиз бекор. Нега бекитдингиз, озор беради деб ўйладингизми? Асло! «Уйларингизга киритманг — талайдилар» деб айтдиларми? Бекор гап. Қани айтинг-чи, Совет Армияси киргандан бери бирор солдат рухсатсиз остонангиздан ҳатладими? Болангизга хўмрайиб боқдими? Игнангизни олдими? Нега қўрқасиз, кимдан ҳадиксирайсиз? Чақиринг болаларингизни, бемалол ўйнай беришсин. Бизга халақит беришмайди.

Хотин Борисовнинг табассум билан гапирган сўзларидан анча тинчиган, кўнгли ором топган бўлса ҳам, болаларини чақирингга журъат этмади:

— Ҳа, чиқишар. Ҳамма ёқни тўполон қилиб ташлайдилар.

— Бола-да. Бола бўлгандан кейин тўполони, шўхлиги билан бўлади-да! Ё кексалардай хаёл суриб ўтиришсинми? Унда бола бўлмай қолади. Унда катта одамни кесиб кичик қилгандай бўлади. Ё нотўғрими?

Хотин, маъқул, дегандек бош силкиди. Лекин эшик томонга юрмай, ўртада турган столга яқинлашиб, унинг устини тоза бўлса ҳам артди.

— Мен жиндай овқат қилсам...— деб гап бошлаган эди, уни Борисов бўлди.

— Бизга овкат керакмас, агар ваҳмат чекмасангиз, чойми, кофеми қайнатиб берсангиз.

Хотин жавоб ўрнида бошини яна бир ирғаб, даҳлизга чиқди. Нимадир жаранглади, нимадир жиринглади. То кофе қайнамагунча хотин ичкари кирмади. Ўқтин-ўқтин эшик тирқишидан қараб қўярди. Ўзича нималарнидир пичирларди. Борисовнинг суҳбатидан олган руҳий енгиллиги яна унут бўла бошлади. Аввалига Борисовни қандай ишончсизлик билан тинглаган бўлса, ҳозир ҳам шундай фикрга келиб, қалбини қайғу босди. «Булар йўл усти киргани йўқ. Анали бири кун билан шу атрофда юрвди. Ҳамма хонадонни зимдан кўздан кечирган. Маргарита сувга чиққанда кўзи тушган. Маана энди офицерини тунашга бошлаб келди. Уларнинг бу ерни тунашга танлашлари бежиз эмас. Албатта бежиз эмас! Бўлмаса, Генрихники меникидан ёмонми? Улар Маргаритани нишон олиб киришди. Бўлмаса нега ётоқдан кўзини узмай: «Болалар ҳалитдан ётишдими?» дейди, Маргаританинг у ерда экапни улар билади. Офицернинг ширин гаплари ҳаммаси хушомад, Маргаританинг илинжидаги хушомад. Ё раббим! Қандай кунларга қолдик. Уларга бирор ёмонлик кўзлаган бўлсак майли эди! Нияти бузуқлар аллақачон мамлакат ичкарисига қочиб бўлишди. Нега ҳам қолган экапмиз? Шармандалик учунми? Ё раббим, ўзинг сақла. Шармандаликдан асра!» деб ўйлади ва юрагидан силқиб чиққан ёшни енги билан аста артди. Бу орада кофе ҳам қайнади. Идиш қоңқоғи буғ кучи билан ўйин тушди. Хотин шовшиб, идишни пастга олиб қўйди.

Хотиннинг даҳлизда тутилиб қолиш сабабини Борисов дарров билди, кўнглидан ўтказди: «Хотин менинг гапларимга ишонмади», Борисовнинг бу фикрини хотиннинг ўқтин-ўқтин эшик тирқишидан мўралаши тасдиқлади.

— Нима учун хотин даҳлиздан кирмай қўйди, биласанми?— деб сўради Борисов солдатдан. Солдат парвойи фалак ўтирар, хона деразаларидан узоқларга, қўшни томларга қарар, қарши чердакдаги иккита чумчуқнинг партпарт уришини томоша қиларди.

— Чой қайнатяпти шекилли,— деди солдат бепарвогина.

— Чой-ку қайнатишга қайнатяпти, лекин у ерда туриб қолишининг боиси бошқа. Бизга ишонмаяпти, олдимизга киргани юраги йўқ.

— Эrimi, ўғлими каттароқ амалдор бўлгандир, гуноҳи бордир. Бўйнида иллоти борнинг оёғи қалтирайди-да.

— Мутлақо ўшандай бўлмаслиги мумкин. Бу фашист агитациясининг таъсири. Сен ўйлаган жиноятчилар болачақалари билан аллақачон ғарбга жуфтагини тўғрилаб бўлган. Улар Америка ва инглизларнинг пинжига тиқилиб, бошпана излаб юришибди. Бу ерларда, асосан оддий аҳоли қолган. Булар фашизм қурбонлари. Буларнинг онги чиранчоқ ва мақтанчоқ фашист корчалонларининг ёлғон-яшиқлари билан заҳарланиб битган. Биз буларга ўша агитацияларнинг барчаси пуч, қумга қурилган муз бинолар эканини амалда кўрсатишимиз керак. Шу маҳалда мана шу рангпар хотиннинг, анави хонада ўтирган болаларининг бошида ҳазилакам ваҳималар кезиб юрибди дейсанми? Ҳали хотин кирганда сиңчиклаб боққин, у боягидан анча ўзгарган, ҳатто йнглаган бўлади.

Сал ўтмай хотин кирди, ҳақиқатан, унинг кўзи қизариб, паришонхотир ҳолда эди. У мажолсиздек, аранг юраётганга ўхшарди, унга малол келаётгани дастурхон тузатишидан кўриниб турарди. Солдат Борисовнинг башорат қилиб айтган фикрига қойилдек, унга қараб қўйди. Хотинни кузатди. Хотин эндигина касалдан турган ёки ҳалигина арзанда фарзандини дафн этиб қайтган онага ўхшарди.

— Уринманг. Бизга ҳеч нарса керакмас. Мумкин бўлса консерва очишга бир нарса берсангиз.

Борисов ҳам, солдат ҳам ўз сафар халталаридан колбаса, печенье, консерва, бир-икки плитка шоколад олиб столга қўйдилар. Солдат гўшт консерваци очиб, тарелкага ағдарди. Хотин вилка келтирди.

— Ўзингизга олмайсизми?— деди Борисов хотин фақат иккита вилка келтирганини кўриб.

— Биз ҳалигина овқатланувдик,— деди хотин иккиланиб.

— Албатта, сиз оч эмассиз. Биз буни биламиз. Лекин рус консервасини тотмагандирсиз. Марҳамат!— деди Борисов вилкани унинг олдига суриб, ўзи ёнидан вилкали ўлжа қошиғини олиб, ёмоққа тутинди. Ўнғайсизликда қолган хотин ирғиб ўрнидан туриб, вилка олди-да, Борисовга билинар-билинмас табассум билан тутди.

Хотин ноиложликдан консервага вилка урарди. Солдат билан офицернинг ўз уйларидек бемалол, хотиржамлик билан ўтиришларидан хотин ажабланарди. Уларнинг ҳа-

ракатадаги ишонч ва хотиржамлик хотипга ғолибларнинг гурури, киборлиги, мағрурлиги бўлиб кўринди. Лекин уларнинг жуда камтарлик билан, очиқ юз билан уни овқатга қистай беришларига нима дейишини билмасди. «Бу — қизини мўлжалга олиб, онасининг кўнглини овлаш эмасми? Наҳотки, улар шунчалик маккор!» — деб кўнглидан ўтказди хотин ва ётоқ эшигидан қитирлаган овоз эшитиб, нотинчланди. Бу тиқирлашни Борисов ҳам пайқади. Бу, албатта болалар бўлса керак деб ўйлаб, сафар халтасидан бир қути печенье олиб, бир томонининг қоғозини йиртди-да, хотинга тутди.

— Мана буни уларга беринг. Еб кўрсинлар-чи, рус печеньеси оғизларига ёқармикан. Лекин бу болалар учун чиқарилгани эмас. Бундан ҳам яхшилари бор. Унисига қарзмиз.

— Йўқ, йўқ. Раҳмат! Ўзингиз еяверинг. Улар печенье емайди.

— Ана холос, — деди кулиб Борисов, — нега емайдилар? Печенье бўлади-ю, болалар емайдами? Хавотирланманг, мана еб ҳам кўрсатишим мумкин, — Борисов печеньедан бир донасини олиб, кусурлатиб майда-майда тишлади. Хотиннинг журъат этолмаётганини кўриб, аста қўзгалди-да, ётоқ эшигини сал очиб, ичкарига узатди. Аммо эшик орқасида ҳеч ким йўқ эди, печеньеи ҳеч ким олмади. Борисов ажабланиб, эшикни кенгроқ очди. Қай кўз билан кўрсинки, болаларнинг бири ўрнига чиқиб, боши билан бурканиб олган, иккинчиси каравот остига яширинган, оёқларигина кўринади. 16—17 ёшлардаги дуркунгина, малла соч қиз каравотда оёқ чалиштириб, ерга қараб ўтирарди.

Борисов эшикни очиши билан хотин «Қўйинг, қўйинг!» дея энтикиб, иргиб ўридан турган, эшик бўсағасида титраб, кўзи жовдирарди. У ичида, «Оҳ, қизим бечора! Жўжа бўлиб, калхат чангалига тушдинг» деб ўйларди. Борисов қизнинг олдига бостириб кириб кетаётгандек унинг қўлига ёпишди.

— Ҳер! Ҳер офицер! — деди у. Борисов хотиннинг ҳаракатига тушунди ва ўзини ташқари олди.

Печеньеи беихтиёр хотинга тутди. У ҳам шоша-пиша олиб, ётоққа бошини суқди-да, титроқ товуш билан деди:

— Ганс! Иохан! Ҳер офицер печенье совға қилипти. Олинглар! Олинглар! Тур, Ганс, нега бошингни буркаб оядинг, ма!

Болалардан бирининг келиб, она қўлидан печенье олиганини Борисов кўрди. Кўзи учрашуви билан кулги иштифот қилди. Бола бир зумгина қараб қолди, ҳуркович кўзларини яшнатиб, мийигида кулди. Бу уларнинг танишуви бўлди. Салдан кейин бола эшикни қия очиб, бирикки қараб қочди, онанинг хўмрайишларига парво қилмай қўйди. Бир оздан кейин у қўлида иккита печенье билан остонада пайдо бўлди, орқасида яна бири турарди.

— Кел, бу ёққа кел! — деди Борисов эркалаб уларни. Болалар уясидан ҳалигина ушланган кийик болаларидек талмовсираб, ҳурка-ҳурка икки қадам қўйди. Борисовни бошдан-оёқ кўздан кечирди-ю, унинг эмас, онасининг олдига борди. Бўш стулга тирманди. Борисов ва солдат у билан дам-бадам кўз қисишарди, нималарнидир имлашарди. Солдат унга столдан колбаса олиб узатди. У аввалта онасига бир қараб, кейин тортинибгина олди. Аста тишига босди. Яна онасига, кейин колбаса берган солдатга боқди. Секингина «Раҳмат!» деди. Сал вақтдан кейин унинг укаси чиқиб, ёнидан жой олди. Буниси жуда ҳам ҳуркович эди. Ҳеч нарса олмади ҳам, емади ҳам, онасига тармашганча, ёнидан қўзғалмади, она ўғилларининг ҳамма ҳаракатларини қисилиб таъқиб этар, «ҳер офицерга ноҳўя бир сўз айтиб, ғазабини қўзғаб юборишидан қўрқарди. Ахир гитлерчилар бу «сахройи, ёввойи большевиклар» ҳақида озмунча «мўъжизалар» тарқатганми? Ахир буларнинг барчасини она ўз қулоғи билан эшитган, киноларда ўз кўзи билан кўрган. Мана ўшалардан иккитаси унинг уйида, жондан пирич болалари қаршисида ўтирибди. Ким билади, уларнинг юрагида қандай ёвуз пиятлари бор. Жанг билан кирганлару, беозор, зарар етказмай ўтиб кетди. Бировнинг товуғини кишт дегани йўқ! Шундай бўлса ҳам...

Борисов онани ташвишдан чиқариш учун нимадан гап очмасин, гулханга ташланган хўл ёғочдек гуриллаб ёнмас, кўнгилни баттар хира қиларди.

Она ўзига қуйган кофеи тугатмай, нонушта охирига-ча чўзиб борди. Саволларга қисқа ва тўмтоқ жавоб берди. Уларнинг тезроқ овқатланиб, ёта қолишларини кутаётгани кўриниб турарди. Бу эса Борисовга жуда-жуда алам қиларди. Наҳотки, шу кичик оилага совет кишилари ҳақидаги ҳақиқатни тушунтириб, унинг кўнглидаги ёлғончиқларни чиқариб ташлолмаса! Унинг бу мақсади нонушта охирида ривожга минди. Кутмаганда уй эгаси —

хотлининг катта отаси келиб қолди. Эшик очган синглиси билан даҳлизда ниманидир гудурлашди-ю, хонага бардам кириб келиб, рус тилида салом берди. Қўл узатди. Бу ҳол солдат билан Борисовнинг кўнглини тоғдек кўтарди. Улар ўрииларидан туриб жой кўрсатдилар. У рад этиб, жиянининг ўрнини эгаллади. Очиқ чехра билан меҳмонларнинг соғлиғини сўради. Ўзига қуйилган кофедан ҳўплади. Унинг руслардан ҳеч қандай ташвиши йўқлиги дадил кириб келишиданоқ сезилган эди. Столни кўздан кечириб, синглисига деди:

— Меҳмонни шундай қутиладими! Меҳмондўст халқни меҳмондўстлик билан кутиб олиш керак эди. Эҳ, синглим, синглим! Сен уларни билмайсан! Уларнинг қалби ерларидек улкан, кенг ва беозор. Қани, ниманг бор, ол, ўртага ташла. Етишмаса меникидан олиб чиқ. Шапсинг бўлса қуй. Бу мустаҳкам иродали халқ сен-бизга ўхшаган, позик европаликлар сингари енгил-елпи винолар ичиб юрмайди. Ўзидек маҳкам, зўр шнаш ичади. Ёки сен ҳам анази бировлар сингари бор-йўғингни ерга кўмиб, устида кўрпак итдек ўтирибсанми? Мен сенга минг марта айтдим, гитлерчиларнинг вағ-вағига ишонма, улар ўз қилмишларидан нусха олиб, русларга тақаяптилар, руслар ундай эмас деб. Мана бир неча кунки руслар кирди. Хўш, ким улардан озор топди? Кимни олиб чиқиб осди, уйини талади? Ҳеч кимни! Мана иккитаси қаршингда ўтирибди, кўзлағига боқ-чи, гитлерчилар айтгандек, одамхўрликдап нишона борми? Ёки ҳалиям гумон қилиясанми? Қани бўл, дастурхонингни тузат.

Синглисининг вая кўрсатишига қулоқ солмай, унинг жавоблари илгаридан маълумдек, бепарвогина Борисовга деди:

— Узр, офицер! Булар ёш. Сизларни билмайди. Аллақандай ваҳимада тунлари билан ухлашмайди. Ҳали катта қизини ҳам яшириб ўтиргандир? Ана, айтмадимми? Маргарита қани?— деди чол синглисига. Сингил жуда ноқулай аҳволда қолган эди. Астагина жавоб берди.— Маргарита!— деди чол жиянини чақириб.— Кел, жияним, бу ёққа чиқ. Булар сен, биздек одам. Тортинадиган ери йўқ.

Маргарита ётоқдан тортинчоқлик билан чиқиб келди. Бўш стулга ўтирди. Онасига кўз қирини ташлади — «Онам нима деркин?» Бир оздан кейин онанинг имоси билан унга кўмаклашди. Дастурхон Борисовнинг қаршилиқ билди-

ришига қарамай, қайта тузилди. Нималардир даҳлизда жиз-биз этиб қовуриларди. Маргарита тоғасиникидан шнапс келтириб, столга қўйди. Чол яна гап бошлади:

— Онангни чақир, ўзинг ҳам ўтир,— ҳамма ўтиргач, чол давом этди:— Хўш, қани, шуларнинг гувоҳлигида айтчи, синглим, Россия билан уруш бошланган куни сенга нима девдим? Булар ўша куни меникида эди,— деди чол Борисовга қараб. Синглисининг жавоб беришга ўнғайсизланаётганини чол сизди шекилли, ўзи жавоб қайтарди:— Гитлер Германияси шу кундан иборат капут, дедим. Сичқон филга ташланди, дедим. Айтганим келди, мана! Гитлер Россияни, айниқса, янги Россияни билмас эди!

Борисов чолни демократик руҳдаги партиялардан бирининг собиқ аъзоси бўлса керак деб ўйлаб, уни бамайлихотир тинглаб ўтирди. Лекин шундай бўлса ҳам сўролмаздан туролмади. У чолнинг сўзларидан жуда мамнун, дўст учратганидан хурсанд эди.

— Хўш, сиз Совет Иттифоқини қаёқдан биласиз?— деди Борисов фахр билан кулиб.

— Мен Совет Иттифоқини яхши билмайман, лекин чор Россиясини яхши биламан, рус кишиларини яхши биламан. Улар билан ҳамтовоқ бўлганман, ароқ ичишганман. Мард халқ, матонатли халқ, сахий халқ.

Борисов «Бу чол рус немисларидан бўлса ажаб эмас, ҳеч бўлмаганда, у ерда анча вақт ишлаган бўлса керак» деб ўйлади ва сўради:

— Қаерларда ишлагансиз?

— Анави уруида асирликда бўлганман. Ундан қочиб, Волга бўйларида ишлаганман. Урушиб юрган кезларимда бу халқнинг матонатини, бардошини, қаҳрамонлигини, асир тушиб бу халқ ичида ишлагач, кенг, тоза юрагини, сахий феълини, очиқ кўнглини, беозор қалбини кўрдим. Шу-шу бу халққа қарши гапирганларни ёмон кўраман. Мен ўша кунларимни сира эсимдан чиқармайман. Сизнинг халқ олтин халқ, танти халқ, доим кўмакка тайёр. Мана, бугун бизнинг юртда қон тўкяпти. Шон-шараф учунми? Мутлақо! Сизлар чегарага яқинлашган сари радио Берлиндан «Шарқдан Осиё ваҳшийлари келяпти. Ўзингга эҳтиёт бўл, немислар!» деб вайсай бошлади. Мен бўлсам ичимда: «Бақир-а, бақир, уларнинг қанақа «ваҳшийлар» эканини мен яхши биламан. Улардан эмас, сиздан сақланиш керак» дейман. Ичимдан ёнаман. Буни ҳам шу синглимга айтганман. Мана ўзидан сўранг,— деди чол гоҳ

Бориссизга, гоҳ синглисига қараб, — бир куни бундоқ назар ташласам, бу ҳам гарбга қочадиган. Бир чиқсам тугун-декчасини тайёрлаб қўйибди. «Қаёққа?» десам индамайди. Маргаритани бағрига босиб йиғлади. «Бор-йўғимни шилиб олса нима қиламан, бош қашимоққа ҳам тирноқ керак» дейди. «Сенинг молингга улар зор эмас, агар уларникидан олиб келганинг бўлса, йўл ёқасига чиқариб қўй, олиб кетадилар» дедим. «Уларникидан нима олиб келибман» дейди, «Бўлмаса, уйингдан жилма, ўтира бер. Зарар кўрсанг мен кафил» дедим, қўлидан чамадонини тортиб олдим. Бу ақлга сиғмайдиган деҳқонларнинг радио ёлғонига ҳам фаҳмлари етмайди. Замон ҳар бир зулмнинг интиқомини ҳам ўзи билан бирга олиб келади. Дунёнинг зарбаси ҳар кимнинг ўз даражасига қараб бўлади. Буларнинг сизга қўли тегмаса, тили тегмаса, билмадим, нимадан кўрқадди. Мана кўрдингларми, шундай бўлса ҳам кўп нарсаларини «зим-зиё» қилибди.

— Ҳечқиси йўқ, — деди Борисов босиги билан, — майли, гумонсирай берсинлар. Ойини этак билан ёпиб бўлмайди. Турмуш ва келажак ким қандай эканини кўрсатади. Ҳаёт — зўр муаллим. Унинг битиксиз қонунари, қайтарилмас тажрибалари бор. Ўз қолипига солиб олади. Айб буларда эмас.

— Тўғри айтдингиз: айб буларда эмас. Сувнинг боши лойқа. Мен шу ёшга келиб, бир печа ҳокимиятни кўриб, Гитлерникидай ёлғончи, агитацияга ўчини учратмадим. Бунёдга келибдики, энгаги радио билан газета-журнал устида, халқларни навларга ажратиш билан овора. Тавба! Россия билан уруш бошланган кунни Гитлернинг мағлубиятга юз тубан кетишининг бошланиш куни дедим. Мана, айтсиз синглим. Тўғрими, синглим? Мендан кулишди, ўз куёвим кулди. Синглим ҳам ишонади. Гитлернинг тўсатдан қилган ҳужуми туфайли қўлга киритган ғалабаларини чин деб, мангу деб тушунишди, оғиз кўпиртириб, оламга жар солишди. Ўз куёвим «Хўш, энди қалайсан?» деб менга таъна қилди. Аттанг, бевақт ўлди, бўлмаса, шу вақт «Хўш, энди ўзинг қалайсан, ким ҳақли чиқди?» дердим. Аттанг, ўлиб кетди. Минг марта айтдим уларга: «Хой, бировнинг ошигини бевақт тақиллатма, нақ ўзингникини кесакиси билан кўчириб ташлайди». Мана, айтганим келди. Энди ҳолларига маймун йиғлаяпти. Қўшнининг қудуғига тупуриб бўлмайди, ўзингникини ахлатга тўлдириб ташловчилар чиқиб қолади.

— Сизга ўхшаганлар кўп эдимиз?—деди Борисов унинг сўзини бўлиб.

— Нексаларнинг деярли ҳаммаси русларни яхши биларди. Нексаларнинг ақли ачиқ тажриба билан камол топади-да! Гитлер ёшларни йўлдан урди, ақлини чалғитди. Жезни олтин деб кўрсатди. Ахир ёшлар романтикроқ бўлмайди! Лекин шунда ҳам ҳаммаси эмас. Концлагерларда ҳазилакам ёшлар борми дейсиз. Қалтабин, мелмулкакка ўч, шуҳратпараст, қўрқоқлар унга эргашди, ўз бошини еди, биласизки, қўрқоқлар хиёнатга яқин туради. Германияни нафратга чулғади, башарасига лаънат тамғасини босди. Немис халқининг сўзларга нисбатан қандай фикрда эканини олдиндан айтмай, бундан буёқ ўзинглар кўра берасизлар. Немис халқида гуноҳ йўқ.

— Буни биз яхши биламиз,—деди Борисов қатъий,—шунинг учун бизнинг немис халқи билан ҳисоб-китобимиз ҳам йўқ. Бизнинг қасос тифимиз немис фашизмга қаратилган: ундан кераклича ўч оламиз, уни маҳв этамиз. Бунинг учун немис халқи биздан норози бўлмаса керак,—деди охирида қулиб Борисов.

— Албатта! Ташаккур айтади! Немис халқи руслар сингари дўстликни қадрлай билади. Бунга шубҳа қилмаслигингиз мумкин.

— Қани бўлмаса, мана шу халқлар учун ичайлик! Уларнинг қалб тозалиги мангу баркамол бўлсин!

Улар ичишди. Борисовнинг ҳам, чолнинг ҳам кўзлари мамнунлик ва ишонч билан ёнарди. Она ва қизи Маргарита уларнинг суҳбатини, ўсиб бораётган фикр тераплигини кинрик қоқмай кузатиб ўтиришарди. Энди онанинг ҳаракатларида аввалгидек ҳадиксираш, шубҳа, ташвиш ортиқча сезилмасди. Овқатдан кейин Борисов сумкасида «Огонёк»нинг сўнгги сонини олиб, чол билан кўздан кечирар экан, болалар уларнинг оёқлари орасида ўрмалашиб, бир-бирларига гап маъқуллашарди. Улар орқасида она билан Маргарита ҳам турарди. «Огонёк»ни томоша қиларди. Болаларнинг қий-чуви онага ёқмай, уларни қувиб солди. Уларнинг бир чеккада кўзини хомуш жовдиратиб турганини кўрган Борисов «Красноармеец» журналининг бир сонини уларга узатди:

— Сизлар мана буни кўриб турунглар.

Болалар яйраб кетди. Диванга чиқиб, журналга мук тушдилар. Бир оздан кейин Борисовнинг фуражкасидаги юлдузни ҳавас билан пайнаслаб, томоша қилишди. Бири

югуриб бориб, онасининг қулоғига бир нарса деди. Она фуражкага қараб қўйди.

«Огонёк» сўниги бетига етгач, уни Маргарита сўраб олди. Бошидан варақлай бошлади. Она столни йиғиштирди. Маргарита онасини имлаб чақириб, «Огонёк»дан қандайдир суратни кўрсатди. Она-бола бирдан мамнун кулишди. Она яшаргандек бўлиб кетди. Борисов қайси сурат уларни мамнун қилганини билолмай, армонда қолди.

Уларнинг суҳбати турли мавзуда чалғиб турди. Чол ҳамон боягидек қизғинлик ва ишонч билан фикрини баён этарди. У ўзининг сўзларига тушунадиган ҳамсуҳбат топганидан бениҳоя хурсанд ва мамнун эди. Унинг Россия ҳақидаги, рус кишилари ҳақидаги сўзлари Борисовни фахрлантирар, унинг мақсадига журъат қўшарди.

Суҳбат адоғига етганини пайқаб, чол қўзғалар экан, сингласига аста деди:

— Шу ерда қолишаверсинми, ё олиб кетайми?

— Овора қилиб нима қиласиз тунда,— деди сингласи хотиржамлик билан. Борисов буни эшитиб қувонди. Онанинг қалбида ўзгариш бўлганини у дарров англади. Демак, она қалбида совет кишиларига ишонч ва ҳурмат уйғонди.

Эрталаб туриб йўлга отланар эканлар, катта ўғил «Красноармеец» журналини келтириб, Борисовга тутди.

— Ола қол. Мендан эсдалик,— деди Борисов ва «Огонёк»ни Маргаритага узатди,— бу сизга. Кеча қандайдир сурат сизларни қувонтирган эди. Ушани кўриб юрарсиз.

Маргарита раҳмат айтиб, сал бош эгди. Она ҳам ташаккур билдирди. Кичик ўғил эса, хомуш турарди. Уни кўриб Борисов ҳайрон бўлди:

— Сенга нима совға қилсам экан?— деди ва унинг кечаси фуражкасидаги юлдузни сийпалаб кўргани ёдига тушди. Бирдан сафар халтасини ечиб, пилоткасидаги беш қиррали юлдузни олиб, унинг қўлига тутди:— Ма, тақиб ол.

Бола жуда севиниб кетди. Ҳатто каттасининг рашики келгандек бўлди.

Мезбонлар меҳмонларни анча ергача кузатиб чиқдилар. Меҳмонлар ўткинчи машинага ўтирар эканлар:

— Йўлингиз тушганда, албатта кирилинг!— деб қолишди ва анчагача машина орқасидан қўл силкиб туришди.

...Бегона юрт ҳамиша қизиқ, жонли музейга киргандек кўзингни атрофдан узмайсан. Айниқса, Германиядек ҳам

шонли, ҳам қонли юртда теваракка суқли термилиб боришинг табиий. Чунки бу юртнинг тарихини болаликдан мактабда ўқигансан, драмаларини сахнада кўргансан, музыкаларини тинглагансан. Мана бугун унинг қонли қилмишларини дафъ этароқ, уни қувиб, қора қонига белаб, ортидан ўз ёвуз уясигача голиб кириб боришинг нақадар улуғвор! Мана, унинг уфққа бигиздек қадалиб кетган кенг ва текис йўли. Бугун ундан совет солдати колонналари кўксига беш қиррали юлдуз солинган «Т-34» танклар, хар тумларини кўкка чўзиб бораётган турли калибрдаги тўп, замбараклар, устига брезент ёпилган яна аллақандай автомашиналар узлуксиз ўтиб турибди. Булар ҳаммаси ғарбга, ёвузликнинг машъум уясига қараб йўл тутган. Бу йўлдан сал четга чиқсанг, немисга хос тартиб ва режа билан ўтқазилган, ҳар бир ортиқча бутоғи ўз вақтида тарашланган қайин ва қарагай ўрмонларини кўрасан. Бу ўрмон бўсағаларида, йўл ёқаларида майда черепицали, меҳр билан солинган бежирим уйлар бор. Уларнинг эшиклари бу кунларда тақа-тақ ё эгалари фашист агитациясига учиб ғарбга жўнаб қолган, ёки эшикларини ичидан қулфлаб, кечакундуз бирдай ухламай, минг бир хаёл ва ташвиш билан ҳаёт кечирадилар. Ана, ғарбга қочганлардан баъзилари ортларига қайтиб келмоқдалар. Улар қанчалик қуёндек қўрқоқлик ва чаққонлик билан қочган бўлсалар, шунчалик маъюслик ва юзи шувитлик билан қайтиб келмоқдалар. Чунки ажойиб журъат ва шижоат билан ҳужум қилиб бораётган қисмлар уларни аллақачон орқада қолдириб кетган. Энди уларга қайтмай ҳам чора йўқ. Уларнинг ўз қилмишларидан юзлари шувит, шунинг учун ҳам кўча тўлдириб матонат билан ғарбга ўтиб бораётган голиб совет солдат ва офицерларига бош кўтариб, тик қаролмайдилар. Имкон борича уларни четлаб ўтадилар.

Яқингинада крест сурати солинган байроқлари ҳилпираган томлар, пештоқлар, деразалар ва балконларда «Биз холис, бизга тегманг, бизга раҳмингиз келсин» дегандек турли катта-кичикликдаги оқ байроқлар ҳилпирайди, бири шошганданми, дарвозаси манглайига эскигина оппоқ зопт қадаб кўйибди, гўёки ҳар бир қўра, ҳовли бир солдат казармаси бўлгану, бугун мағлуб келиб, таслим бўлмоқда, бош эгмоқда. Ҳатто баъзан қизил байроқлар кўзга ташланиб қолади... Замбараклар отишмаси зарбидан вайрон бўлган бинолардан дуд аралаш аччиқ изгирин димоққа уради. Ана, унинг олдида манглайига оқ ранг билан крест

солинган фашист танки занжирлари сочилиб, ёнбоши билан ерга санчилганича мункиб ётибди, ундан нарироқда ўқ тешган уч-тўрт фриц каскаси. Йўлдан четга ағдариб ташланган тўп-замбараклар устига кечагина ёққан қор ҳали эриб битмаган, улар гўё донлаётган улқап қора қушларга ўхшайди... Совет солдатларининг шиддаткор ва матонатли ҳужумлари туфайли турли лагерлардан, тутқунликлардан озод бўлган турли миллат кишилари бу ажойиботларга ташаккуримиз термилиб, «худди шундай бўлиши керак эди ва бўлди» дегандек ҳолсиз ва заъфарон юз бўлишларига қарамай, колонна-колонна тизилиб ўз миллий байроқларини қилпиратиб, (қаёқдан топа қолишибди!) кўшиқлар айтиб боришарди. Ана, колонна олдида бораётган бир киши эски, жуллари тўкилиб кетган қулоқчинига беш қиррали юлдуз тақиб олибди. Совет солдатларига уни кўрсатиб табассум қилади, қўлларини бошидан юқори кўтариб, бир-бирини сиқади «биргамиз, ташаккур» деган маънони англатади, бу ҳам етмагандек ўз тилида нимадир дейди. Унинг тилини тушунмаган солдатлар кулиб, бошларини лиқиллатиб, «маъқул» дейдилар, қўл силкиб табриклайдилар.

Йўл тўла одам, машина, қурол, бир сўз билан айтганда ҳаракат, ҳаракат!

Бунинг барчасини Борисов машина устида томоша қилиб борарди. У тушган автомобиль юк машинаси бўлиб, қандайдир юк олиб борарди. Бу юк бортгача ҳам чиқмаган, устига брезент ёпилган. Борисов кабинага орқасини ўгириб ўтириб олган. Кун совуқ. Қаршидан машинага урилган муздай изгирин кабинани айланиб ўтиб, унинг қулоқларини, юз-кўзларини игналайди, шинели остидан кириб тиззаларини, иликларини чимчилайди: «Германиясининг ҳавоси фашизмидан ҳам совуғ-а!»

II

Вақт жуда оғир дардларга дори тайёрлайдиган ажойиб табибдир. Бўлмаса айрилиқ, мангу айрилиқ ўлимдан қаттиқ! Унга бардош бериш ҳазил гапми!

Элмурод Зебошинг ўлимини эшитганда бошида бомба портлагандек бўлди. Бу шум хабарни ўқиган кўзларига, эшитган қулоқларига, хат тутган қўлларига ишонмади. «Зебо! Зебо!» деб беихтиёр бақириб юборди, хатни жону

жаҳди билан рижимлади, икки қўли билан бошини чангаллаганча турган ерида ўтириб қолди, кўзларидан тирқираб ёш оқди, тирноғигача зирқираб кетди...

У бир ҳафта бўйи девонадай парипонҳол юрди, куни билан тунининг фарқи бўлмади қолди, ранги синикди. Деярли уни ҳеч нарса қизиқтирмади қўйди. Еру дўстлари «Ёлғиз сенми мусибат ўнқонига тушган, элу юртнинг бошида бу алам. Мард бўл!» деб унга тасалли берардилар. Буни Элмурод яхши биларди, ахир фронтга тушгандан бери озмунча ўлик кўрдими! Уларнинг ҳар бири кимнингдир фарзанди, кимнингдир ёри, кимнингдир отаси, акаси эди! Лекин шундай бўлса ҳам Зебони эсласа, айниқса, сўнгги учрашувини эсласа, юраги зирқираб, ўпкаси тўлиб, димоғи ачишарди, кўзида ёш айланарди, Зебонинг «Элмурод нечундир биз энди ҳеч кўришмайдиганга ўхшаймиз» деган сўзи қулоғи остида жарангларди.

Бу узоққа чўзилмади. Фронтнинг ўзига хос серташвиш ва жанговар ҳаёти уни қамраб кетди. У бу вақтда полк штабида ишларди. Уни «оёғинг обдан тузалсин, ҳозир чаққон оёқ керак вақти» деб батальонига юборишмаган, тўғриси, унинг ўрнида бошқа одам ишларди. Штабдаги иш батальондагидек жонли эмас, бўш вақт кўп эди. Бу бўш вақт унга ташвиш эди, хаёлларини чулғашга сабабчи бўларди, Зебо мусибатидан ҳосил бўлган кўнғил ярасини тирноқларди, аламга киритарди. Бу эса Элмуродга оғир эди, бундан фойда йўқ эди. «Бу аламдан қутулишнинг бирдан-бир йўли батальон, передовой» деди-ю, бир куни полк командирининг олдига кириб борди.

Ҳар вақтдагидек соқол-мўйлови териси шилингудай қилиб тоза олинган, бир оз уна сепилган, кителининг мис тугмалари, камарининг тўқаси йилтиллашиб кишининг акси кўринадиган қилиб тозаланган, хром этиги мойлаб ярқиллатилган полк командири «подполковник аккурат» Следов Элмурод кириши билан «қулоғим сизда» дегандек ишдан бошини кўтарди.

— Ўртоқ подполковник, менга рухсат этинг... — деб Элмурод сўзини тугатгунча, подполковник:

— Қаёққа бориб келмоқчисиз? — деб қолди.

— Батальонга кетсам.

— Ҳм... Яна ўша гапми? — деди подполковник бепарвогина. Лекин унинг юзига тикилиб қараб чўчиб кетди; унинг юзида юз қолмаган, кўзлари ўпирилган ўрадай чуқур ботган, бетлари унниқиб, гўёки бутун вужудидан ту-

тун буруқсайди. У дарров пайқади: капитан ҳамон мусибат гулханида ёнади. У Элмуроднинг бошига тушган мусибатни эшитганда «Боласи бор эканми?» деб сўраган. «Ҳали уйланмаган» деган жавобни олгач, «Бу ёшларнинг эрмаги, эрта-индин унутиб юборади. Ёшлиқда кўнгил яраси тез тувалади» деб фикр юритган ва ортиқча аҳамият бермаган эди. Полк комиссари «Оғир бўлди йигитга» деганда ҳам мийиғида кулиб қўя қолган, гўёки «Шунга сиз ҳам аҳамият бериб юрибсизми? Ёшлар кўзи ва тилида йиғлайди, юрагида эмас. Дарров ўтиб кетади», деган маънони ифодалаган эди. Энди билса, комиссар ҳақ. Алам энди унинг ичини қуйдириб, ташига чиқибди, юз-кўзи, қарашига ўз тамғасини босибди.

Бу гап подполковник ҳар галгидек рад жавобини бермади:

— Кечқурун гаплашамиз. Сиз ҳозир бояги топшириқни тезроқ тугатинг! — деди юмшоққина қилиб.

Бу вақтда полк шиддатли ҳужум билан Польшага кирган ва Висла дарёсининг қирғоғига келиб тўхтаб қолган эди. Душман дарёнинг қарши қирғоғини метин истеҳкомга айлантириб юборган, бутун имкониятлардан фойдаланиб, нима бўлса бўлсин, Қизил Армиянинг ҳужумини шу ерда тўхтатмоқчи, кейин ташаббусни қўлга олиб, ҳужумга ўтмоқчи эди. Бу учун дарёнинг табиий тўсиқлиги, стратегик қулайлиги жуда моҳ келарди. Буни яхши билган Совет ҳўмондонлиги шиддатли ҳужуми туфайли анча чўзилган ва сочилган қисмларни бир мушт қилар ва янги салобатли ҳужумга тайёрланар эди. Подполковникнинг Элмуродга ёслатган топшириғи ана шунга алоқадор эди...

Подполковник Элмуродни кечқурун у кутгандан барвақт йўқлатиб қолди. Элмурод «Яна қандай иш чиқиб қолди экан?» деб, унинг олдига кириб борганда подполковник ўз хонасида кўкрагига опноқ салфетка тутиб оққатланарди. У кириши билан «Кел!» деди-ю, столнинг бир томонидан жой кўрсатди. Салфетканинг учини қайириб лабини артди.

— Мен ужинни сизлардан сал барвақтроқ қиламан, негаки, кексароқман, бўлмаса ҳазм қилолмайман, бунинг устига уйқум ҳам безовта бўлади,— деб кулди подполковник ва шундоқ ҳам яхши турган салфеткани кители ёқасига қистириб, текислади. Унинг бу ҳаракатларини кузатиб турган Элмурод «Солдатлар ҳам бало, бекорга саккурат! деб лақаб бермаган» деб кўнглидан ўтказди.

«Подполковник аккурат» пақшли стаканга ароқ қуяркан, яна тегишди:

— Бўлиб-бўлиб ичасанми, ё биратўла симирасанми? Агар симириб ичадиган бўлсанг тўлдириброқ қуяй.

— Бари бир.

— Бу бошқа гап,— у стаканни тўлдирди,— қани ич! Менга етиб ол-чи, кейин гаплашамиз.

Элмурод куттирмай, стаканни олиб симириб қўя қолди. Бунга икки сабаб бор эди: бир томондан, тезроқ гап бошланишига муҳтож бўлса, иккинчидан, Зебо қайғуси бошига тушгандан бери ичкиликка ўзида мойиллик сезади, вақт-бевақт ичиб туради, ана шунда қалбини босиб ётган тошдан қутулгандек бўлади, Зебонинг ўлими ёлғонга ўхшаб кетади, гўё бу хабар ёлғон, яқинда уруш тугайди, у тўғри Бокуга қайтади, Зебо бағрини очиб, бир қучоқ гул билан, кўзларида севинч ёшлари билан кутиб олади, «Хорма энди, азизим, ғалабаг муборак бўлсин! Мана энди биз ҳеч ажралмаймиз, энди бизни ҳеч ким ажратмайди. Энди сени ҳеч қаёққа ёлғиз юбормайман. Ҳижронингга шунча бардош берганим етар!» дейди, ҳеч кимдан гап тортмай бўйинларига осилади, юзларидан ўпади.

— Капитан!— деди, «подполковник аккурат» узун гап бошлайдиган кишидек салмоқлаб ва вилкани тарелкага қўйди, ёқасидан ошноқ салфеткани олиб лабларини артди. Элмурод ҳам вилкани қўяркан, «Сен ея бер, кеч келдинг» деб уни қистади.— Мен сенинг аҳволингни биламан. Сенга оғир. Эҳтимол, бу сенинг бошингга тушган биринчи оғир қайғудир. Қайғирсанг арзийди. Яқин кишингни йўқотишдан оғир мусибат йўқ, айниқса мана бундай оғир кунларда. Бусиз ҳам бизнинг елкамизда катта урушни имкон борича кам қон тўкиб ғалабага етказишдек улкан ва масъулиятли юк бор. Бу нарса ҳазилакам уқув, бардош, маҳорат, асаб талаб этмайди. Ана шундай кунда бошингга мусибат тушиши, албатта оғир! Лекин дадил бўл, ўзингни сақла. Кимнинг бошида қайғу йўқ. Бу улкан курашнинг қайғуси ҳам улкан. Улкан қайғу, улкан бардош, улкан юрак ва жасорат талаб этади. Шу томонларини ўйла! Хаёл сурсанг, хаёл не кўчаларга олиб кирмайди. Вақтингни кўпроқ ишга бер. Аламингнинг кучи душманга берган зарбагнда акс этсин.

— Ана шунинг учун ҳам передовойга, батальонга кетмоқчиман-да. Аччиқни аччиқ кесади,— деди Элмурод пайдан фойдаланиб.

— Мен бўлсам ҳозирча сенга аксинча маслаҳат бераман. Передовойга юбормоқчимасман. «Сабаб?» дерсан. Сабаб шуки, сен шу кунларда жуда қаттиқ алам, изтиробдасан, асабинг бузуқ. Қаршингдаги ҳар бир немис ёрингни ўлдирган қотилга ўхшайди, кўришга кўзинг йўқ. Кўзинг қонга тўлган. Модомики, кўзинг қонга тўлиб, аламдан вужудинг гитраб турган экан, идрокинг, ақлинг етарлича ишламайди, кераксиз ўринда ўзингни ўтга уриб қўясан. Қурашда асабийлашмоқ ярамайди, бу кучсизлик белгиси. Худо кўрсатмасин, ўзингни нобуд қилиб қўйганингни билмай қолишинг ҳеч гапмас. Бу кимга керак? Биз бунга истамаймиз. Бизга ҳар бир киши азиз, айниқса, сендай жанг кўрган, чиниққан офицер. Биз ҳар бир солдатнинг ўз вақтида, ўз ўрнида самарали жанг қилишини истаймиз. Бир томчи қон ҳам ўринсиз тўкилмаслиги керак. Бу бизнинг Ватан олдидаги бурчимиз. Ҳали олдинда улуғ жанглари турибди. Берлин турибди.

Подполковник ётиғи билан, турмуш тажрибаси улкан кишилардек шундай гапирардики, Элмурод ҳеч нарса дёлмай қолди. У Зебонинг ўчини олмоқчи эди. Лекин бунга подполковник ҳали барвақт эканини жуда ўринли тунтирган эди...

У подполковник ҳузуридан хомуш чиқди. Лекин, ҳаёт ўз ҳукмини ўтказди. Эртаси кундуз душман бомбардимони чоғида Элмуроднинг собиқ батальонининг командири оғир яраланиб сафдан чиқди. Элмуродни тайинлашга мажбур бўлган подполковник уни чақириб, буйруқ берди, лекин у билан хайрлашаркан:

— Қизишма! Сизгиларингдан ақлингни устун қўй. Ҳали олдинда Берлин бор. Ҳали олдинда бутун ҳаётинг, келажакинг турибди. Қизишма, капитал,— дейишни унутмади.

Элмурод батальонга келган кунни артиллерия дуэли борарди.

Уни қарши олган Йўлдош Отаев:

— Бу отишмалар сизнинг келишингиз шарафига! — деб кулиб қўйди.

Элмурод келган кунидан ишга киришиб кетди. Ҳужумга зўр тайёрлик бораётганидан ишлар шу даража кўп эдики, бош қанишга қўли тегмасди, баъзан кун бўйи Зебо ёдига тушмасди. Ана шунда унга хиёнат қилгандай бўлади-ю, кўнглида ундан узр сўрайди, ўзига дакки беради. «Тирик бўлганда шунча маҳал ёдингдан чиқариб, хат ёз-

маслиҳинг мумкинмиди?» дейди ўзига ўзи. Кейин шу кечаси Зебонинг онасига хат ёзди. Ўзининг юраги ёнгани ҳолда унга тасалли берди. Эрталаб шу хатни бериб юбормоқчи бўлиб ертўладан чиқди. Унинг руҳи тетик эди.

Ёр тош битгани Оёнинг остида қор гирчиллайди, нафасинг тутундек буруқсайди. Бомба, тўп ва замбарак ўқларидан ўнқир-чўнқир бўлиб кетган ерлар қор билан теп-текис тўлган. Шохлари синган дарахтларда тўрт энлик қор. Атроф жимжит, гўё бу атрофда ҳаёт йўқ. «Ҳа, бу атрофда ҳаёт йўқ. Ёлғиз менгина яшайман» дегандек новча қарағайнинг учига қўниб олиб, иккита қарға қағиллайди.

Элмурод бу сокинликка суқланиб қараб турди: нақадар яхши! Унинг уйқу излари ҳали йўқолиб битмаган юзларини совуқнинг дағал қўллари силаб, кўзини мошдек очди. Вужудида тетиклик уйғотди.

Қўшни ертўла оғзида Йўлдош Отаев кўринди.

— Мен сизнинг олдингизга чиқиб келаётган эдим, — деди у Элмурод билан сўрашиб бўлгач. — Кеча сизга бир хат келганди, бераман деб ёдимдан кўтарилибди.

— Раҳмат, бугун машгулотингиз қаерда? — деди Элмурод хатни олаётиб.

— Иккинчи ротанинг биринчи взводида.

Йўлдош қўлларини бир-бирига ишқалаб бирпас турдида, олдинги қаторга қараб кетди. Хатнинг она шахридан келганини билса ҳам қизиқмади. «Ажойиб йигит, — деди кўнглида Элмурод унинг орқасидан қараб, — ҳеч ким билан иши йўқ, ўз ишинигина билади». Чиндан ҳам Йўлдошнинг ҳеч ким билан иши йўқ. Элмуроднинг бошига тушган мусибатни билган бўлса ҳам, кўнглини сўрамади. Ҳатто бир офицерга «Мўнча куйди, хотинимиди!» дебди. Ҳа, у севгининг борлигига ишонмайди, севгини ёшликдаги зерикиш эрмаги деб юради. Унга техника ва шахмат бўлса бас. Бу мавзуда суҳбат борса гапга аралашади, ўз фикрини минг турли техникавий терминлар, ҳатто формулалар билан исбот қилишга уринади. Бошқа соҳада гап борса-чи! У гўё соқов, жимгина ўтираверади. У кишиларга кўп аралашмаганиданми ёки узоқ вақт батальон штабининг бошлиғи бўлиб келаётганиданми, кишилар ўзаро «Кўзга ташланмас бошлиқ» деса, бошқа бири «Уни катта бошлиқларимиз эмас, ҳатто ўқ ҳам фронтда борлигини билмайди» деб кулгига оларди. Ҳақиқатан у баъзи штаб бошлиқлари сингари ўзидан юқори командирлар олдида жилпантлай

бермас, кўага ташланмасди. Бунинг устига, шунча вақтдан бери бирон марта яралангани йўқ, фақат бир жангда енги-ни тешиб ўтган ўқ билагини тирнаб, тўғриси, сал сийпаб кетди. Бўлмаса у жангда жонини қоғозга ўраган қантдек авайлаб, бир чеккага сиқилиб ётмайди. «Мени яралаб ўтирмайди, бирдан шаҳ беради-ю, мот қилади-қўяди» дерди ўзи. Йўлдошнинг техникага аҳтироси зўрлигини билган Элмурод батальонга келиши билан уни ишга солди. Бир куни унинг ертўласига кирса, ўлжа тушган немис «фауст-патрони»ни олдига қўйиб олиб, уни ўрганяпти. Элмуродни кўриши билан:

— Фрицнинг калласи дуруст, яхши ўйлаган,—деб қўйди.

— Сизга ёқдимми?

— Ёқди.

— Яхшилаб ўрганиб олдингизми?

— Ўргандим.

— Энди солдатларга ўргатинг, ҳунарнинг ортиқчаси, керакли тошнинг оеирлиги йўқ.

Йўлдош ажаблангандек унга қаради. Элмурод «Рост гап. Ўргатинг! Барибир қиладиган ишлари йўқ. Ҳаммаси-ни янингизга йиға берсангиз сасиб кетади, кишиларга нафи тегмаган илмнинг кўмилиб ётган гавҳардан фарқи нима?» деб кулди. Шу-шу Йўлдош ишга тушиб кетди. Бошлаб кичик командирлар билан машғулот ўтказди. Элмурод қўймагандан кейин у тузиб берган жадвал билан взводларда ўтказиш бошлади, фақат отишмалар кучайиб кетган кувигина машғулот тўхтатиларди. Ҳали Элмурод «Бугун машғулотиңиз қаерда?» деганда ана шу нарсани кўзда тутган эди. «Ана у машғулот ўтказгани кетяпти,—деб ўйлади Элмурод,— унинг бошида фаустпатроннинг хаёли. Менда-чи! Менда бутун бошқа бир хаёл, фронт билан боғланмаган, эрта-индин бошланиши кутилган ҳужум билан боғланмаган бир хаёл».

Элмурод бирдан хатга кўзи тушиб, тўхтади, уни очди, Тошкентдан, Муҳаррамдан эди. У Зебонинг нобуд бўлгани учун қисқагина таъзия билдириб: «Афсус, минг афсус! Ўлмак-ку қонун, лекин унинг ёш кетганига, гунча севгиси барг ёзмай кетганига ачинаман» деган сўзлар билан бу бўлимини тугатиб, кейин янги йилни Элмуродларникида қандай кутишганини батафсил ёзади. Кечада Латофат иккита дугонаси билан, Дубенко бир ўртоғи билан бўлибди. Дубенко Элмуроднинг ошасига шунақа ёқиб қолган эмиш-

ки, асти қўя беринг, соясига кўрпача солармиш. Дубенко ҳам онаинг иззат-икромини жуда жойига келтирармиш, ўтқизгани жой тополмасмиш. «Элмурод келиб мени алмашмаса, мен энди бу уйдан кетолмайман, кампирга мендек бир суянчиқ керак, одам одамдан қувват олади» дермиш. Муҳаррам шуларни ёзиб келиб охирида «Мен-ку, шу кеча сизнинг соғлигингиз ва бахтингиз учун қадаҳ кўтардим, лекин сизнинг хаёлингизга ўша янги йил кечаси мен келганмикинман» дерди. Бу жумла Элмуродга алланечук туюлди, юраги жиз этиб кетди. Кўз олдига уни севмаган кишидек эр қилиб кетган Муҳаррам эмас, балки армияга келаётганда Тошкент вокзалида қузатиб қолган хушчақчақ Муҳаррам келди, «Ажабо!» деб қўйди ўзича Элмурод.

— Ўртоқ капитан!—деди ертўладаи беш чиқариб телефонист.—Сизни телефонга чақиряптилар.

Уни полк командири «подполковник-аккурат» чақирганди.

— Рух тетикми?—деди подполковник Следов.

— Тетик, жуда яхши, ўртоқ подполковник!—деб жавоб қайтарди Элмурод нима учундир қалбида қувончга ўхшаган бир нарса ларзага келди. Чиндан ҳам унинг товуши бардам, хурсанд кишилардагина бўладигандек жарангларди. Буни подполковник сездими, «Айни муддао! Ана шундай бўлиши керак!» деди ва сиёсий ишлар бўйича ёрдамчиси ва штаб бошлиғи билан соат 12—00 да стиб келишини айтди.

У, ёрдамчиси ва «кўзга тапланмас» штаб бошлиғи Йўлдошини ёнига олиб полк штабига борганда, ҳамманинг оғзида «Хужум! Хужум бошланармиш!» деган сўз юрарди. Бу сўз алоҳида бир оҳанг билан жарангларди. Бу сўз чик бўлиб чиқди. Йиғилиш шу муносабат билан чақирилганди. Бошлаб дивизия сиёсий бўлимидан келган киши сўзга чиқди. У асосий нутқини «Совет солдати Германияда ўзини қандай тутиши керак» деган масалага қаратди:

— Бутун Европанинг кўзи сизда. Европани фашизм асоратидан озод қилишдек муқаддас тарихий миссияни адо этаётганингиз манглайингизга қадалган беш қиррали юлдузнинг йилтиллашидан тортиб, ҳар бир қадам ташлашингизгача, табассумингиздан тортиб, ўқ узишингизгача — ҳамма-ҳаммасидан яққол кўриниб турсин. Сизни ҳам севсинлар, ҳам сиздан кўрқсинлар. Сиз ҳам халоскорсиз, ҳам қасоскорсиз. Биз немис халқи билан эмас, фашизм

билан, гитлерчилар билан урушяпмиз. Буни асло унутмаслик керак, буни ҳар солдат билсин.

Дивизия сиёсий бўлимидан келган майордан кейин «подполковник-аккурат» силлиқ таралган юмшоқ сочларини орқасига силаб туриб, «Хужум бошланади ўртоқлар, хужум! Энди золимнинг ўз ерида жанг қиламиз!» деди ҳаяжон билан, кейин таъкидлади:

— Бу даҳшатли ва ўта қонли жанг бўлади. Душман сўнгги куч-қуввати ва жаҳолати билан, қаҳру ғазаби ва нафрати билан қаршилик кўрсатади. Жон бериш осон эмас. Фирибгарликнинг минг кўчасига киради. Ҳар қандай қаршиликни синдиришга тайёр туриш керак, шунга солдатларни илҳомлантириш керак...

Подполковник ҳамма нарсани айтди-ю, лекин бир нарсани тилга олмади. Ҳамманинг кутгани шу эди. Бу—хужумнинг қачон бошланиши эди. «Айтинг, қачон бошланади у кун?» дегандек унга термилиб турганларга «Яқин қолди, азизларим, жуда яқин қолди» деб қўя қолди.

Чиндан ҳам яқин қолган экан, бу хужум учинчи кун тонг отарда бошланди. Душманининг «ёв ўтолмас истеҳком» деб оламга жар солган мудофааси совет техникаси ва солдатининг кучи қаршисида бардош беролмади, ер билан яксон бўлди. Ёлғиз бугина эмас, бир неча йиллар мобайнида қурилган, мустаҳкамланган, бир-бирига занжир бўлиб уланиб кетган бир неча қатордан иборат «Шарқ тўсиғи» деб аталган Германиянинг эски чегарасидаги истеҳкомлар ҳам туриш беролмади. Авиация осмондан дабдала қилди, танк, замбараклар ердан мажақлаб ташлади, пиёдалар ҳар бир қаторни алоҳида маҳорат ва эпчиллик билан эгаллаб борди. Солдатларнинг руҳи шу даражада кўтарилган, ўз кучига ва галабага бўлган ишончи шу даража камол топган эдики, энди унга хужум йўналишини кўрсатиш ва команда беришгина кифоя эди. Энди у урушни қандай бошлаш, қандай қилиб маромига етказишни яхши биларди, унинг олам-олам тажрибаси бор эди. Руҳининг кўтарилиб кетгани кучига куч, ақлига ақл, жанг қилиш санъатига санъат, ташаббусига ташаббус қўшарди. Бу эса хужум суръатини кутгандан кўра тезлатарди, ғалаба соатини яқинлаштиради, қурбон сонини камайтиради. Душман сиёҳга тушган пашшадек судралиб ўтган ерида доғ қолдириб борарди. Германиянинг ўз ерига кирилгандан кейинги немис ховаларидан кўтарилган оқ байроқлар, лагерлардан ўзлари озод қилган турли миллат маҳбуслари-

нинг ташаккурлари, садоқат билан уларга меҳрибонлик кўрсатишлари туфайли тузилган фахр, қувончининг чегараси йўқ. «Шу кетишда тўғри Берлинга, Гитлернинг кабинетига кириб борамиз» дер эди солдатлар жанг ораларида овқат еб ўтириб. Унга бошқа бири «Лаънатининг ўзини бир қўлга тушириб, башарасига тупуриш керак эди-да» деса, ўзгаси: «Олам-ку кенг, лекин у энди ҳеч қаерга сизмайди. Бўри ҳам ўз уясидан унга жой бергани номус қилади. Балиқ бўлиб сув остига кириб кетмаса», деб файласуфлик қиларди. «Қани балиқ бўлиб кўрсин-чи, не-не говвос йигитларимиз борки, ҳиқилдоғидан бўғиб олиб чиқсин!» дея мағрурланиб қўярди бошқа бири. Хуллас, бу кунларда, уларнинг назарида, уруш, шунча йил уларни сарсон-саргардон қилган уруш охирига етиб келарди, бу урушнинг сабабчиси Гитлернинг номини лаънат билан тилга олар эдилар. Ҳар солдат унинг тирик қўлга тушувини умид қилар (ҳатто, «Қани менга дуч келиб қолса» дегучилар ҳам йўқ эмасди!), унинг қон талашган кўзига, асаб билан учиб турган юзига, бурни остидаги қора қўнғиздек тўмтоқ мўйловига, асир олганлари неча-неча офицерлар унга тақлид қилиб ўстирган, сўл томонга таралган хотинчалиш сочига қараш иштиёқи билан яшарди.

— Борди-ю, у тирик қўлга тушса, нима қилишади, отишадими? Бу кам,—деди бир жанг «танаффуси»да Турдиев, Миша Горкуновнинг ёнига ўтириб.

— Сенинча нима қилиш керак, бўғизлашсинми?

— Булар ҳаммаси кам. Шундай жазо топиш керакки, у азобга солган, қийпаган, қон йиғлатган кишиларнинг дарду алам, азобини йиққанда қапча бўлса, шунга тенг келсин. Токи кишилар у билан ҳисоб-китоб қилган бўлсин. Токи у ўзи ҳис этсин, кўзи билан кўрсин.

— Эй, дўстим,—деди салмоқлаб Горкунов,—ҳаммасини қўя бергину, ёлғиз фарзанддан айрилган оналарнинг тўккан кўз ёшларидан бир томчидан олиб йиғсангу, унга лаънатини ташласанг ғарқ бўлади. Унинг жиноятининг сон-саногини йўқ.

— Бўлмаса нима қилиш керак: отиб ёки осиб қўя қолишми? Йўқ, мен бунга асло рози эмасман.

— Нима қилишсин дейсан, хўш?—деди яна Горкунов.

— Мен бир ҳикояда эшитгандим: бир подшоҳ шу лаънати Гитлерга ўхшаган золим бўлган экан. Уни бошқа бир подшоҳ қўлга туширганда қонағон ит турадиган темир

қафасга солиб, бутун юртини айлаптирган экан. Буни ҳам худди шундай қилиш керак.

— Халқ тошбўрон қилиб қўяди, мумкинмас.

— Бўлмаса шунга ўхшаган бир йўл топиш зарур. «Пақ» отиб қўя қолишларига мен асти рози эмасман. Ё сен розимисан?

Горкунов ўйлашиб қолди. Нима дейишини билмасди.

— Биздан кўра ақлли кишилар кўп, ўзлари бир йўл топишар. Дунёнинг зарбаси ҳар бирининг ўз даражасига қараб бўлади,— деди охири ва махорка ўрай бошлади.

Солдатлар мўлжаллагандек, Висла қирғоғидан бошланган шиддатли ҳужум қанчалик зўр бўлмасин «Берлинга, Гитлер кабинетигача» етиб бормади. Олдинги қисмлар Одер ёқасида кучли қаршиликка дуч келиб, уни кечиб ўтиб, унинг ғарб қирғоғидан кичиккина бир парчаи қўлга киритганича тўхтаб қолди. Бу плацдарм яна кучли тўқнашувлар майдонига айланди. Ўзининг стратегик нуқталаридан бир қисмининг душман қўлига ўтиб қолганини билган душман қўмондонлиги нима бўлса бўлсин, ҳар қанча қурбон бериб бўлса ҳам совет қисмларини у ердан шарқ қирғоғига улоқтириб ташлаш пайига тушиб қолди. Плацдарм—фашизмнинг жон ҳалқуми, Берлинга қадалғуси қасос тигининг учи эди. Бу тиг ўткир ва шиддатли эди.

Бу ердан Берлинга олтмиш, фақат олтмиш километр эди. Олтмиш километри босиш учун олтмиш кун плацдармда жон олиб, жон беришга тўғри келди. Ўлим талласасига тушиб қолган фашизм жон-жаҳди билан ҳужум этар, қаршилик кўрсатарди. Совет қўмондонлиги эса, бутун кучини бир муштумга йиғар, плацдармни кенгайтирар, сўнги ҳамлага тайёрлик кўрарди.

Плацдармда турган қисмлар ичида подполковник Следовнинг полки ҳам бор эди. «Бизни бу ердан омбур билан ҳам суғуриб ололмайсан» деб Элмурод мудофаа тутиб, тинимсиз жанг олиб борарди. Кечалар отип ва парашют-мушакларидан кундуздек ёруғ, кунлар тутун, чанг, тўзондан қоронғи эди.

— Анна Ивановна, сув исиди, чўмилиб ола қолинг. Ҳадемай, эркаклар келиб қолишади,— деди ҳамшира меҳрибонлик билан эшикдан кириб.

— Ҳозир, азизим, ҳозир!—деб йиғиштирила бошлади Анна Ивановна.

— Мочалкангиз борми?

— Йўқ, бир амалларман.

— Ҳозир мочалка олиб келаман, орқаларингизни ишқалаб қўяман ўзим,— деб кулганича ҳамшира қаёққадир елиб кетди. У мочалка олиб келганда Анна Ивановна ечиhib бўлган, сувнинг иссиқ-совуқлигини синаб кўрарди.

— Тобида,— деди эшикдан кириб ҳамшира,— қани бўлинг, орқангизни бундоқ қилинг, ишқалаб қўяй.

— Йўғ-э, уят бўлади. Ўзим ювинаман. Эшитганлар нима дейди!

— Нима дейдиси борми? Йўл юриб келгансиз, чарчагансиз, қани келинг, орқангизни ўгиринг!

Ноилжоз қолган Анна Ивановна ўзининг ширин сўзлиги, меҳрибонлиги билан санбатда танилган ҳамширанинг сўзини қайтаролмади, устидан бир челақ сув қуйди-да, кейин унинг олдига келиб орқасини тутди. Унинг икки кураги ўртасидаги кафтдек тожни кўрган ҳамширанинг кўзи чарақлаб кетди, совун кўпиртирилган мочалкани тутганича қараб қолди.

— Бу нима, тожми?— деди ҳайратини яшириш учун.

— Ҳа, тож, туғма. Ғалати кўриндим кўзингизга.

— Йўқ. Яранинг ўрними дебман.

— Яранинг ўрни шунақа бўладими!

Ҳамшира, ўзининг ўринсиз сўроғидан хижолат тортиб, индамай қўя қолди. «Вақт ўтмасин» дегандай мочалкани яна бир совунлаб, Анна Ивановнанинг шонга тортилган маҳсидек таранг ва оппоқ баданини аста ишқалай бошлади. Оқ баданда чўғдек ёниб турган тож совун кўпиклари остида қолиб кетди...

Ҳаммом ҳамшира томонидан атайин тайёрланган эди. Анна Ивановна ювиниб, ўз хонасига кириб кетгач, меҳрибон ҳамшира Элмуродга телефон қоқди:

— Ўртоқ капитан! Сизнинг тахминингиз тўғри, икки кураги ўртасида тожи бор.

Анна Ивановнанинг госпиталдан қайтганини эшитган Элмурод буни чаққон ва меҳрибон ҳамширадан билиб беришини илтимос қилган эди.

Плацдарм қаршисидаги душман ғарқ бўлаётган кишига ўхшарди: на мулоҳазаси бор, на муҳокамаси! Охирги умид ва охирги кучаниш билан қаршилиқ билдирар, бор-йўғини тўплаб майдонга ташларди. Лекин, барибир нияти-

ни рўёбга чиқаролмас, аксипча плацдарм ошаётган хамирдай кўпчиб, кундан-кун кенгайиб борарди, совет солдатлари матонат ва маҳорат билан душман атакаларини рад этиб, улоқтириб ташларди. Сўнгги ҳамла, Берлин штурми учун куч тўпланарди. Госпиталдан чиқиб, запас полкка тушган, ундан бир амаллаб жўнаб, кечагина плацдармга келган Бондарнинг тили билан айтганда, «Тургани бўш ер йўқ» эди. Полклар полкка чапишиб кетган, қўшни батальонларнинг иккитасининг штаби бир ертўлага жойлашган, роталар бўйрадаккина ерда мудофаа тутарди. Кечаси билан шарқий қирғоқдан бу томонга ўтган тўп-замбараклар тонг ёриши билан сиғишмай, тўпчилар жой талашишар, жўжахўрозлардек бир-бирларига бўйин чўзиб қолишар, кечга бориб ораларидан қил ўтмаган қадрдонлардек «Қани кружкагни тут, ғалаба учун жиндай-жиндай қилиб ташлайлик» деб сувдондан ароқ қуйишар, бир-бирларига закуска тутишар эди. Плацдармда қисмлар шунчалик қалин ва зич эдики, худди бураб-бураб, кичкина қилиб, икки учидан ушлаб турилган узун резинкага ўхшарди. Улар ёзилиб кетишга тайёру, лекин бир имо ва ишорагагина муҳтож эдилар. Бу кучнинг нимага қодир эканини ҳар солдат қалбан ҳис этар, ҳис этарди-ю, улуғ ишонч ва қаҳру ғазаб билан душман мудофааси томонга кўзларини найза қилиб қадарди, автоматининг қўндоғини маҳкам сиқарди. Унинг бу туриши, гўё: «Ҳа, малъун, охирги дақиқаларингни санаяпсанми! Меҳмонга боришни яхши кўргангдан кейин, меҳмон кутишни ҳам ўрган. Халқ пуфласа довул, ер тепинса зилзила бўлади. Биз улуғ ва бақувват халқмиз, мард халқмиз. Мард йўлида ғов туриш беролмас. Яхшилик эккан эсонлик ўради, ёмонлик эккан жабру заҳмат. Модомики, зolim эккансан, зулмнинг оқибатини кўр. Замон ҳар бир зулмнинг интиқомини ҳам ўзи билан бирга олиб келади» дер эди...

Бугун нечундир эрталаб бир озгина отишма бўлди, кейин бутун фронт бўйлаб сокинлик чўкди. Фақат солдатларнинг гап-сўзи, котелокларнинг тақир-туқури эшитиларди.

Душмандан юз метрлар чамаси масофада ётган Турдиев отделениесида плацдармда мудофаа тутгандан бери беш киши сафдан чиқди. Иккитаси ҳалок бўлди, учтаси яраланди, бугун эрталабки «нонушта отишма»да Турдиевнинг ўзининг ҳам ҳалок бўлишига сал қолди. Ёрдамчиси билан солдатларнинг жони дили бўлган гречиха бўтқани обдан тушириб, энди бир пиёла чойга кўнгли суст кетиб,

ўн қадам қўяр-қўймас, мина вижиллаб учиб қолди, Турдиев бошини паст қилиши билан, «шип» этиб тушди-ю, «понғ» этиб портлади. Бундоқ қараса, ҳозиргина котелокни ялаётган ёрдамчи ер тишлаб ётибди. Турдиевнинг юраги шириллаб кетди.

— Сени кимдир астойдил яхши кўраркан, Мина, бу ўшанинг бахти,—деди воқеадан хабардор Горкунов траншеядан бошини чиқариб.

— Етимда меҳрибон нима қилсин, дўстим, ажалим етмаган экан, ўлмадим,—деди Турдиев. Лекин унинг ранги оқаринқираган эди.

— Йўқ, йўқ,—деб қаршилиқ билдирди Горкунов, унга яқин келиб,—хўп де, бу кимнингдир бахти.

Турдиев индамади. Бу мина ва ёрдамчисининг ўлими унинг кўнглини кун бўйи хира қилди. Гўё эндиги мина худди унинг оёғи остида портлайдигандек бўлиб кўринарди. Лекин кун тушдан оққандан кейин кўнгли ёзилиб кетди. Бунга сабаб, бир булбул бўлди. Ертўла оғзида автоматини тиззасига қўйиб ўтирса, бир булбул роса маст бўлиб сайраяпти. Аввалига ўз қулоқларига ишонмади. Яна қулоқ солди. Йўқ, рост. Завқидан ўрнидан туриб кетди. Булбул поласи қанот ёзаётган томонга термилди. У кўринмасди, лекин хуш овози юракларни титратиб, тирнаб, бемалол эшитиларди. У бир йирик шохи синиб, осилиб қолган оқ қайиннинг бутун қолган юксак шохида турганга ўхшарди. У тинчликдан, осойишта ҳаётдан, меҳру муҳаббатдан дарак бераётгандек Турдиевнинг бутун хаёлини ўзига жалб қилиб олди. «Қаёқда экан бечора!—деди кўнглида Турдиев.—Нақадар ёқимли! Отишмалардан чўчиб, қочиб кетмаганини айт». Жиндак қушнинг шундай даҳшатли майдонда юрак ютиб, барала сайраши Турдиевнинг кўнглини кўтариб юборди, гўёки унга булбулнинг куйлари «Қўрқма, шундай сокин дақиқаларда чаманларда сен билан ҳали кўп учрашамиз. Сен кезадиган чаманлар энди уйғониб келмоқда. Қувон! Қувон!» дерди.

Кечки овқат вақтида Турдиев дўсти Горкунов билан шу кунларда солдатларнинг сеvimли ва ҳеч адо бўлмас мавзуи—ғалаба ҳақида хушхандон суҳбатлашиб ўтирарди.

— Қани энди уруш Биринчи Майгача тугаса, байрамни Берлинда қилсақ, зап иш бўларди-да. Хужум ҳам бошлана қолмаяпти,—деди. Турдиев қаердандир узиб олган кўм-кўк ўтни ҳидлаб, ундан завқ қилаётгандек, кўзини сузиб:

— Сабр қил, дўстим, кўни кетиб ози қолди. Қўмондонларимиз ҳам қўл қовуштириб ўтиришмаётгадир. Ўзинг айтасан-ку, қовун пишса, дум беради деб. Бизнинг ҳужум ҳам вақти етиб, ҳали пишмагандир-да, бўлмаса кимнинг тоқати бор чўзишга! Энди байрам масаласига келсак, асло ташвишланма! Гитлер қўл кўтарган кун бизнинг байрам-да, Биринчи Май бўлиши шарт эмас.

— Оҳ, қани, ўша кун тезроқ келса. Зангар немиснинг ери захкаш экан, кишининг совуғини ошириб юборди. Очиғини айтсам, палов билан кўк чойни жуда соғиндим. Шу кунда тушимга нуқул дамланган палов киради.

— Соғинган бўлсанг, уруш тугаган кунни палов ясай-миз, бўнтими?—деди қўл узатиб Горкунов.

— Бўпти. Лекин гўштини қуш тили қилиб ўзим тўғрайман. Битта гуруч, битта гўштдан ола берасан,—деди Турдиев унинг қўлини олиб ва тушугини қилт этиб ютиб қўйди. Шу орада Бондарнинг:

— Ўзингни тут, солдатлар, бутун Европанинг кўзи сенда!—деган товуши эшитилди ва сал ўтмай ўзи кириб келди. Бир оз кайфи бор. Қисик кўзлари чарақлайди. Гимнастёркасининг ёқаси очиқ, унда денгизчилар киядиган йўл-йўл майка кўриниб турибди. Шапка чаккада. «Ғалаба яқин қолди. Берлинга кирадиган голибга ҳусн ҳам керак» деб Польшага кирмасданок қўйиб юборган малла сочи шапканинг бир томонидан қубба қилиб чиқарилган. Соқол ҳалигина қирилгану, ўсиқ тирноқ остида кир.

— Мен бир нарса ҳақида сенларнинг фикрингни билгани келдим. Анави ертўлага кирсам шуниг тўполони. Қани айтларинг-чи, фашизмнинг устидан қилинган ғалаба эвазига урушдан кейин значок чиқазиладими, йўқми? Чиқазилса, қанақа бўлиши керак,—деди Бондарь. Ҳар вақт теша тегмаган гаплар топиб юрадиган такасалтанг Бондарнинг бу гапи ҳам, ҳар галгидай солдатларнинг диққатини тортди. Ҳар ким ўз фикрини айтди. Бир «Албатта, бўлиши керак, бу жаҳоншумул ғалаба» деди, бошқаси «Кераги йўқ». Шундоқ ҳам ҳаммага маълум. Беш минг-ўн минг одам қатнашган бўлганда бошқа гап эди. Бутун халқ қатнашди, значок етказиб бўладими? Ўша значокка кетадиган металлдан хўжалик, маишат учун зарур асбоб ясаш керак» деса, уни қувватлаб яна бири «Тўғри, значокнинг кераги йўқ. Олий Бош Қўмондон партия ва ҳукумат номидан яқшилаб бир миннатдорчилик билдириб қўя қолса киёя» деди. Лекин уларни бошқа бир неча солдат ўз

фикрлари билан енгди. Охир, значок чиқазилиши лозим топилди. Ана шундан кейин тоза тортишув бўлди; значокда нима ифодаланиши керак? Бири «Автомат тутиб турган солдат», деса, иккинчиси «Йўқ, бу жуда оддий. Шундай сурат бўлиши керакки, киши ҳайрон қолсин. Минг йил кейин кўрган одам ҳам «Бу совет халқларининг Германия фашизмига қарши кураши значоги» десин. Масалан, «Баҳодир бир солдат найза санчиб фашист белгиси—свастикани парчалаб турибди» деб ўзиникини маъқуллади. Учинчиси узундан-узоқ гапириб «Ер қурраси билан Кремль минорасининг сурати жуда мос тушади» деди. Хуллас, бир фикрга келишолмади. Бондарь «Сенлар ҳам ҳал қилолмадиларинг. Қани, тўпчиларга ўтиб кўрай-чи, улар нима деркин. Уларнинг боши биздан кўра бутунроқ. Бизга ўхшаб, атакага кира бериб, мияси ачиб кетмаган» деб қўшниларга ўтиб кетди. Лекин бир озда кейин қайтиб келиб:

— Генерал айланиб юрибди,—деди ва унга кўринишга тоқати йўқ кишидай, сўнги кунларда «Полундра!» ўрнига расм қилиб олган «Ўзингни тут, солдатлар, бутун Европанинг кўзи сенда»сини айтиб жўнаб қолди.

— Шу йигитнинг ҳам армони бормикин?—деб қўйди унинг кетидан Турдиев.

Бондарь ваҳима қилгандек генерал дарров кела қолмади. Бутун отделениеси ва қўшнилари оғоҳлантирган Турдиев ертўласини тартибга солиб, кийим-бошини кўздан кечирди. «Ўроқ-болғаси тўғри турибдими?» дегандек бошидан шапқасини олиб юлдузига кўз ташлади. Берадиган рапортини ичида бир-икки такрорлаб қўйди. Лекин, барибир, генерал келганда тайёрлаган рапортини унутиб, бошқасини тўкиб юборди. У ҳар гал шунақа бўларди. Бўлмаса, генерал баъзи командирлар сингари димоғдор, такаббур эмас. Елкасида жимжима олтин поғони ва шимининг қизил ҳошияси демаса, унинг салобати босадиган ҳеч нимаси йўқ. У жуда содда, камтар, дилкаш. Офицердан кўра солдатни яхши кўради. «Арқоннинг кучи қилдан, армиянинг кучи солдатдан» деб эркаларди. Бир котелокдан овқат ҳам об кетаверарди.

Бу гал ҳам генерал очиқ юз билан кириб келиб, немисдан, урушдан, ғалабадан анча гаплашди. Дурбинни бериб, «Чиқиб қаранг, Берлин кўринади. Ҳа, ўша, йилтиллаётган шиша қубба рейхстаг бўлади» деб тегишди. Сухбат иттифоқчиларга тақалганда, энди ўзини босиб олган Турдиев сўраб қолди:

— Ўртоқ генерал, бир нарсани сўрасам мумкинми? Берлинга иттифоқчилар олдин кирадимиз, бизми?

— Бу саволни мен беришим керак сизга,—деб кулди генерал.—Бу сизнинг ҳужум суръатингизга боғлиқ.

— Иттифоқчиларнинг яқинроқ келишини кутиб турибмиз шекилли.

— Сизча, кутганимиз маъқулми?

Турдиев бир оз ўйлади-ю, шартта деди:

— Менимча, темирни қизигида босган яхши. Улардан тегадиган нафга ишонмай қўйдим. Ишидан сўзи кўп халқ экан. Бизда бир мақол бор: «Шериклик ошни ит ичмас».

— Демак, кутишдан фойда йўқ, шундайми?—яна табассум билан деди генерал.

— Менимча, йўқ!—деди қатъий кесиб Турдиев ва нима учундир қўлларини мушт қилиб олди.

— Ўзимизнинг кучимиз етиб қолар!—ҳазиломиз деди генерал яна ўша оҳангда «кучимиз» сўзига урғу бериб.

— Ҳеч шаксиз! Амин бўлинг, ўртоқ генерал, етади! Назаримда бизнинг куч-қувватимиз кундан-кун ошаётганга ўхшайди, гўё шунча йил уруш қилган, қурбон берган биз эмас, эндигина урушга кирганмизу, куч-қувватимизнинг ҳали тахи бузилмаган.

— Ҳамма гап шунда-да, сержант, катта урушда кундан-кун ўсиб, техникаси такомиллашиб борган томон ютади. Уруш даврида халқимизнинг ташаббуси, ижод ва кашфиёт булоқларининг янги-янги кўзлари очилиб кетди. Бу социалистик тузумга хос хислат.

Генерал солдатлар билан дўстона суҳбатлашиб, руҳини кўтариб, қаршидаги душман мудофаасининг хусусиятлари ҳақида тафсилот бериб, қўшни қисмга ўтиб кетди. Кетиш олдида разведкачиларнинг рапортини қабул қилди, йўл-йўриқ берди.

— Бу кузатувларингизни тасдиқлаш учун биронта «тил» қўлга туширилганда яна яхши бўларди,—деди.

Генерал билан қилган суҳбатдан мамнун уйқуга кирган Турдиевни эрталаб яна зўр қувонч кутарди. Кеча генерални кузатиб келганда ҳеч нима демаган Элмурод эрталаб Турдиевга «зуд етиб келсин» деб одам юборди. Лекин Турдиев зуд етиб боролмади. Энди кетаман деб турганда душман бирдан танк билан атакага ташланиб қолди. Атака қайтарилиб, энди бормоқчи бўлиб турганда, гитлерчилар контратакага ўтиб қолишимиздан қўрқдимиз, олдинги қаторга авиация ташлади. Бу аҳволда Турдиевнинг отде-

лениени ташлаб кетиши мумкин эмасди. Эҳтимол, душман авиация кўмагида яна атакасини тиклаб қолар! Авиация кетиб, отишма тинчиб, Турдиев Элмурод олдига кириб борганда кун тик келиб қолган, новча дарахтларнинг сояси ўзидан қисқарганди.

— Хўш, Мамажон, Берлинни штурм қиламизми?— деди Элмурод кулиб мулойимгина. Унинг кўнглида бошқа гапи борлиги яққол сезилиб турарди. Шундай бўлса ҳам Турдиев ҳарбийчасига:

— Албатта!— деди.

Турдиевнинг қалби қандайдир қувончи ҳис этаётгандек урарди. Унинг бунга ҳақи ҳам бор эди. Синглиси Мастуранинг икки кураги ўртасида тожи борлигини билиб фронтга қайтгач, Анна Ивановнани учратолмагандан кейин бутун воқеани бир кеч Элмуродга айтиб берган, ундан кўмак сўраган эди. Анна Ивановнанинг ҳаёг тарихини генералдан эшитган Элмурод, ўз навбатида Турдиевга сўзлаб берган бўлса ҳам «Сен шошма, подадан олдин чанг чиқарма, яна уялиб қолмайлик, дунёда бунақа воқеалар кўп» деган ва Анна Ивановна госпиталдан қайтиши билан ўзи билиб беришга ваъда қилган эди. Гарчанд, Турдиев Анна Ивановнанинг кеча келганини ҳали эшитмаган бўлса ҳам, юраги ниманидир сезиб турарди. Элмуроднинг оғзини пойларди. Элмурод кўп куттирмади, ўрнидан туриб унинг олдига келди-да, оғаларча бағрига босди.

— Мурудинга етдинг, дўстим, Анна Ивановна сенинг синглинг экан,— деди.

— А? А? Ростданми?— деб шошиб қолган Турдиевнинг кўзларидан ёш оқарди.

Ярим соатдан кейин янги топишган ака-сингил кўзларида ёш, лабларида табассум билан Элмуроднинг ертўласида суҳбатлашиб ўтиришарди. Бу хушхабарни «симсиз телефон» Бондарь бўлинмаларда тарқатиб юрарди.

III

Анна Ивановнанинг қувончи узоққа чўзилмади.

Совет қўшинлари ўн олтинчи апрелда Одер қирғоғидан шонли сўнгги ҳужумга кўчиб, Берлин кўчаларида жанг олиб бораётганда Турдиев ном-нишонсиз йўқолди. «Жасадини ўз кўзим билан кўрдим» дегувчилар ҳам топилиб қолди. Бу шум хабарни Элмурод олдинига Анна Иванов-

нага билдирмади, тўғриси, билдиришга ботинолмади. Бунинг устига, ҳали шиддатли жанглар борар, бундай ишлар билан шуғулланиб ўтиришга вақти ҳам йўқ эди. Лекин кимдандир эшитган Анна Ивановна аввалига санбатдан (у энди санбатда ишларди) телефон қоқди. Бунга Элмурод «Бўлмаган гап. Ҳозир взвод командиридан сўрадим, жанг қилиб юрганмиш» деб жавоб қайтарди. Унинг ўз режаси бор эди: биринчидан, у Турдиевнинг бирон ердан чиқиб қолишига умид боғларди, ахир бунақа гаплар жангда, айниқса кўча жангида кам бўладими! Иккинчидан, кечагина севиш тўлқинлари билан лиммо-лим тўлган Анна Ивановнанинг юрагини эзмоқни истамасди. Бу билан ҳам бўлмади. Элмуродга «Ҳасадини ўз кўзим билан кўрдим» дегувчилардан бири худди шу хабарни Анна Ивановнага ҳам етказибди. Яна бири «Мен кўрганда тирик эди, инграб ётувди фалон жойда» дебди. Бир маҳал Анна Ивановна кўзлари қизарган, титраган ҳолда келиб қолди:

— Элмурод, сиздан ўтиниб сўрайман, шунини аниқ билиб беринг. Вақтингиз бўлмаса, айтинг, унинг отделениеси қайси томонда урушаётган эди, ўзим бориб хабар оламан.

— Тентак бўлибсиз,—деди Элмурод жеркиб,—шу маҳалда қаёққа борасиз, ким сизга рухсат этади! Қани жўнанг.

— Ахир...—Анна Ивановна бошқа сўз айтолмади, йиғлаб юборди. Юзини кафтларига олиб ўтириб қолди. Унинг нозик бармоқлари орасидан ёш сирқирди. Ташқарида бомба ёрилар, мина, снаряд, граната портлар, ўқлар чарсилар эди. Баҳор шамоли билан дайдиб юрган порох ва куйинди ҳидлари димоғни ачитарди. Нимадир гумбурлаб ағнарди, аллақайси кўчада қисқа-қисқа «ура!» янгарди.

Элмурод телефонда жангни бошқарарди, алоқа узиллиб қолган бўлинмаларга Бондарни зинғиллатарди.

— Алло! Алло!—деди бир маҳал трубкани пуфлаб Элмурод.—Кутубхона дейсизми? Китоблар кўпми? Жуда яхши. Ҳеч кимни киритманг. Эшигига пост қўйинг. Ҳар бир китоб учун жавобгарсиз,—кейин олдига ёзиб олган схема-картага қараб давом этди.—Ҳа, ҳа, эндиги мўлжал қаршингизда кўриниб турган пештоқи гулдор беш қаватли бино. Чапдан иккинчи боради.

Элмурод трубкани телефонистга бериб, ўзи ўрнидан турди-да:

— Қани олдинга сурилдик, кўтаринг аппаратни,— деди ва ертўла эшигидан чиқа бошлади. Бирдан Анна Ивановна эсига тушдими, қайтиб кириб:

— Анна Ивановна, бекорга ўзингизни қийнаяпсиз,— деди-ю, яна чиқиб кетди. Ҳалигина жанг борган кўчанинг йўлкасидан бораётиб Бондарга топшириқ берди:

— Учинчига хабар қил, қўшниларида узилиб қолмасин.

— Есть!— Бондарь қаршисидан ўқ узилаётгандек олдинга энгашиб, ён кўчага шўнғиб кетди. У Элмурод телефонда тилга олган, ҳалигина қўлга киритилган кутубхона эшиги олдидан ўтаркан, унинг бўсағасида постда турган таниш жангчига тегшиб қўйди:

— Салом, немис маданиятининг посбони! Учинчи рота қаёқда?

Посбон қўли билан кўрсатди. Бондарь «Полундра!» деганича ўша томонга бурилиб кетди.

Ер титраб, кўк ларзага келишини кузатиб турган Турдиев ёнидан кимнингдир «Олға, коммунистлар!» деган нидосига яна аллакимнинг «Қани, ветеранлар, кетдик!» деган товуши қўшилиб кетди. У оқопдан санчиб чиқди. Бундоқ қараса, ҳамма биринчи нидо биланоқ оқоплардан чиқиб бўлган, гўё уларнинг ҳаммаси коммунист, ветеран! Прожекторлар нуридан майдон кундуздан ҳам ёрқинроқ ёритилган. Турдиев бу нурнинг қанчалик кучли эканини оқопдан чиққанидан сўнггина билди. «Душман бу нурга қараб бўпти, нақ кўзини тешиб юборади» деган фикр кўнглидан ўтди. У, «Айрилганни айиқ, бўлинганни бўри ер» дегандек оделениесини бошлаб, жадал қадамлар билан еларди. Олдинда полк байроғи тонгнинг енгил шабада-сида чайқалиб боради. Уни ким кўтариб бораётганини ҳам аниқ кўрди. У—Иванов, полк билан бирликда урушнинг биринчи ҳафтасидан буён жанг қилиб келади, қўша-қўша орденли, азамат йигит!.. Артиллериямиз ўз зарбасини душман мудофаасининг ичкарасига кўчирган бўлса ҳам ҳамон қулоқни қоматга келтиради. «Қани, жанг майдонининг маликалари, мендан узилиб қолма, куч—бирликда!» дегандек танклар ўрмалаб боради. Бутун фронт бўйлаб кўтарилган «ур-ра-а!» замбаракларнинг наърасига, танк ва ўзи юрар тўпларнинг гумбурлашига қўшилиб, уфқларни ларзага келтирди.

Турдиев душман мудофаасини ёриб, шаҳарга кирилганда, нима учундир, уни Берлин деб ўйлаб, анча хижолат тортди. Бўлмаса, жанг олдидан бўлган суҳбатда сиёсий раҳбар оралиқ неча километр эканини айтган эди. Турдиев кейин бундоқ ўйлаб қараса, жанг жуда шиддатли ва оғир бўлганидан кун ва соатларнинг ҳисобини адаштириб, «анча масофа босиб юбордик» деб ўйлаган экан. Ёнида ёнма-ён бораётган дўсти Горкунов бунн ҳазилга олди:

— Чарчабсан, Миша, бўшашма! Томчи томиб бўлгунча, дарё оқиб битади. Берлинга ҳам кириб борамиз, ҳали!

— Албатта! Чарчаганим йўқ-ку, «шу Берлин экан» деб ортиқчароқ уриниб қўйдим шекилли,—деб иқрор бўлди Турдиев ва бирдан қошларини чимириб, лабларини қисди.—Айт-чи, Миша, нега бу фрицларинг бупчалик қаршилиқ қила беради? Барибир бу ҳужумимизда тоғ бўлса талқон қилиб кетамиз.

— Гап бошқа ёқда, дўстим, ҳали сиёсий раҳбарнинг гапини эшитмадингми? Берлинни топшириш у ёқда турсин, уни мустаҳкамлаётган эмиш. Англия-Америкага қарши қўйган қўшиқларини ҳам позициядан олиб, бу ёқда ташлаётган эмиш.

— Ана холос! Сабаб?

— Сабаб шуки, у Берлинни бизга топширмоқчи эмас. Шу йўл билан бизнинг ҳужумимизни сустрлаштириб, имкони борича шаҳарни кўпроқ қўлида ушлаб турмоқчи. Шу билан бир вақтда, иттифоқчиларимизнинг ҳужумини тезлаштириб, Берлинни уларга қаршилиқсиз топширмоқчи. У бизнинг нафратимиздан, ўз қилмишларидаш ташвишда, ахир золим ўз зулмидан қўрқади-да!

— Номатқул бузоқнинг гўштини ебди, — деди Турдиев уларнинг режасини писанд қилмаган кишидек, —энди ихтиёр уларда эмас, бизда, бизнинг мана бу қуролимизда. Қани кетдик. Берлинни бермаганини ҳам кўрамиз.

Турдиев чиндан ҳам толиққан эди. Тўйиб ухламаганига бир ойдан ошгандир, Одердан ўтибдики, тиним йўқ. Юзлари гўшт қочириб, кўзлари киртайган, назарида қулоғи ҳам оғирлашгандек кўринади. Жанг кундан-кун мушкуллашарди. Мана, Берлин учун ҳужум бошланганига ҳам бир ҳафтадан ошди. Ҳар куни эрталаб солдатлар тонг ёришуви билан «ана, ҳув ўша Берлин. Ҳув анави йилтиллаётган рейхстагнинг шиша қуббали томи бўлса керак» деб ҳукм чиқаришади. Куни бўйи жанг қилишади. Кечқурун кириб боришса, бошқа бўлиб чиқади. «Бу лаъ-

нати Гитлернинг Берлингача қанча шаҳари бор ўзи, ё ўтиб кетдикми-а!» деб кулишади. Кейин билишса, Берлингача талайгина шаҳарчалар бор экан, ҳаммаси деярли бир-бирига туташиб кетган, ҳаммаси бир-бирига ўхшайди. Шундай қилиб, Берлинга ҳам кириб боришганини билмай қолишди: биров ишониб, биров ишонмасди. Чунки унинг ҳам шу кунгача учраган шаҳарчалардан деярли фарқи йўқ эди.

— Шу Берлин бўлдими энди?—деди Турдиев Горкуновга, кечқурун бир котелокдан овқат ея туриб.

— Шу!—деди ишонч билан Миша Горкунов.

— Кечки соясига қараб бўй ўлчаб юрган падар лаънати Гитлери қайси томонда экан? Бундоқ суриштирмадик ҳам.

— Қисиб бора берайлик-чи, инига сув кетган каламушдек ўзи чиқиб қолади, қаёққа қочади дейсан. Қочгани жой, киргани кавак йўқ энди унга, қопқонга тушган.

— Берлинни ўраб олганимиз чинми?

— Чин! Комбат ёлгон айтадим.

— Яшасин!—деди Турдиев қувониб ва бир ҳафтадан бери тузуккича ювилмаган, тирпоқлари остига қора тупроқ тўлган бармоқлари билан қошига тушган каскасини кўтариб кўйди. Оч қолиб ейилган овқатдан у терлаб кетган эди. Дуд, чанг ва тўзон ўтирган пешонасидан лойқа тер сидирди. Ҳорғин кўзлари мамнунлик ва тантана билан чақнади.

— Берлинда палов қиламиз-а, Миша, эсингдами?—деди тунов кунги гапни эслаб Турдиев.

— Бўлмасам-чи. Гап битта! Лекин кўк чойингнинг кафилини олмайман, ўзинг тонасан.

— Миша, мен мана шу европаликларингга қойил эмасман, кўк чой ичмаган умр, умрми! Кофени буюм деб ўтирибди-да. Шунинг учун ҳаммасининг ранги заҳил, чиллак оёқ!

— Ўрганиш-да.

— Кўк чойни татиб кўрмаган. Кўрса-ку, кофени садасига олмайди!

— Эҳтимол,—деди Горкунов дўстининг шаҳдини қайтаришни истамай. Бўлмаса у бир маҳал Турдиев яраланиб қишлоғига отпускага борганида ола келган кўк чойдан тотиб кўрган, унга ёқмаган, оғзини сув очириб юборган эди. Буни Турдиевга айтганда «Айб чойда эмас, оғзингда, оғзинг касал. Докторга қарат!» деган эди.

— Эҳтимол эмас, чин!—деди қатъий Турдиев. Эшик-

да (улар ертўлада эди) взвод командири юборган киши кўринди ва ҳозир ўтадиган танклар билан бирга жанг қилиш лозимлиги ҳақидаги буйруқни топширди.

Ана шунда Анна Ивановнаи зўр қайғуга солиб қўйган воқеа рўй берди. Шом қоронғисида бошланган жанг тун ярмига борганда роса авжига минди. Ҳар квартал, ҳар кўча, ҳар бино учун жанг борарди. Қоп-қора тун. Ўқлар учиши, гранаталар портлашигина уни ёритади. Тонгга яқин икки кўчапи кесиб ўтган йўл ёқасида жанг қилаётган Турдиев отделениеси кутмаганда командирини йўқотиб қўйди. У ҳеч қаерда йўқ эди. «Яраланган бўлса хабар қилмай кетмас эди», деса бири, бошқаси «Бирон хилватда ётган бўлмасин» деб ўз ташвишини билдирарди. Эрталаб кун ёришганда қидиришга қарор беришди. Лекин бу насиб бўлмади. Тонгга яқин душман ёрдам олиб, қарши атакага кўчди, баъзи бўлиномаларни бир оз чекинишга мажбур этди. «Командирни тополмадик-ку, эй аттанг!» деганича Турдиев отделениеси ҳам чекинди. Ҳаммадан ҳам Миша Горкунов ўзини қўйгани жой тополмасди. У бирга жанг қилиб турган шеригини қанақа қилиб йўқотиб қўйганини билмай хит эди. Унинг эсида бор: Турдиев эмаклаб олдинга ўтди, бир четда турган душман фаустпатрончисини нишонга олиб ўқ узди, у йиқилгач югуриб бориб, фаустпатронни бир неча ўқи билан олиб келди. У билан душман танкига қарши бир-икки ўқ отди. Ўқи тугагач, «истеъфога чиқди бу ҳам» деб бир чеккага суриб қўйди. Шу маҳал қаршидаги бинонинг чердагидан ўқ ёға бошлади. «Пулемёт-ку!» деди-да, ўзини четга олди, уни йўқотишни илтимос қилиб, тўпчига одам юборди. Тўпчи икки марта ўқ узиши билан пулемёт нафасидан олди. Шунда отделение сапчиб олдинга ташланди, Турдиев бу маҳал ҳам бирга эди. Кейин Горкунов нимагадир банд бўлиб, мундоқ қараса, Турдиев йўқ. У олдинга кетган бўлса керак, деб қаршидаги бинога ўзини олди, чақирди, у йўқ. Ичкарироқ кирди — ҳеч ким йўқ. Қия турган бир эшикка кўзи тушди. Кирмоқчи бўлиб турганда эшикдаги русча ёзувни ёнаётган кўшни бинонинг олов шуъласи ёритиб қолди: «Кириш қатъиян мумкин эмас!» Одатда мап қилинган нарса кишини кўпроқ қизиқтиради. Худди шундай Горкуновда ҳам «Нега мумкин эмас экан?» деган фикр кўнглида туғилди-ю, эшикни аста очиб, автоматини ўқталганича кирди. Хонанинг ўртасида бир СС формасидаги душман офицерининг мурдаси ётар-

ди. «Оббо, лаънати аслзода-ей, ўлигингни ҳам ман тутасан-а!» деб мийигида кулди-ю, қўшни хоналарга ўтиб кетди. Ундан яна кўчага чиқди. Отишма кучайгандан кучайган, аллақаяёқдан пайдо бўлган уч-тўртта душман танки қутурган итдек кўчада изғирди. Горкунов отделение турган ерга келиб, уни тополмади. Дарров фаҳмладики, бўлинма чекинган. Бўлмаса, мана бу танклар бунчалик кезмасди. Ўзини катта бинонинг орқасига олиб, отделениени излаб кетди ва уни икки квартал наридан топди. Жангчиларнинг биринчи саволи «Қаёқда қолдинг? Турдиевни топмадингми?» деган жумла бўлди.

Бу маҳал Турдиев улардан икки квартал олдида, ҳали Горкунов уни излаб кириб, эшигига «Кириш қатъиян мумкин эмас!» деган ёзувга дуч келган хонали бинонинг остида бомбадан яширишин учун аҳоли тайёрлаган ертўлада ўнг қўлини қўлтиқлаб, автоматини тиззасига қўйиб ўтирарди. Бу шундай бўлган эди: чердакдаги пулемёт тўпимиз ўқи билан нафасидан олгач, Турдиев бир сапчиб, уч киши билан ёнидаги тўрт қаватли бино йўлагига ўтди. Ҳеч ким йўққа ўхшаб кўринган бинода бирдан ўқ чақнаб, ёнидаги бир солдатни йиқитди. Лекин отувчи коридор бўйлаб қочиб борарди. Турдиев унга ўқ узди. Лекин тегмади, у бир хонага кириб кетди. Турдиев тахмин билан бориб қия қолган бир хонага ўқ узди. Кимдир қичқирди, кетидан «гуп» этиб йиқилди. Эшикни очиб қараса, хонанинг ўртасида бир СС офицери яраланиб ётибди. Турдиевни кўриши билан унга тўпночасини тўғрилай бошлади, лекин Турдиев ундан кўра эпчиллик билан ишини тўғрилади, чапгалидан тўпночани олиб ташқари чиқди. Бетартиб отишма борарди. Бино муюлишида душман танки пайдо бўлиб, кўчани узунасига ўққа тута бошлади. Унинг ёнидан яна иккитаси ўтиб кетди. Бир чеккада, ўз отделениесига ўтишни мўлжаллаб турган Турдиев, бирдан ўнг қўлидан яраланиб қолди. Ўқнинг қаёқдан келганини ҳам пайқамади. Панага ўтиб, бир амаллаб қўлини боғлади. Энди у душман ичида қолганди, атрофда фрицлар изғиб юришарди. Яна қайтиб бинога кирди. Аввалига қулай ер топиб фрицларни ўққа тутмоқчи бўлди. Бир-икки шундай ҳам қилди — деразалардан отиб кўрди. граната ташлади. Лекин нафи кам, ўнг қўли ишга ярамайди, яра аламга кириб боряпти. Сўл қўл билан иш қилиб бўлади! Бунинг устига, унинг деразадан ўқ отганини пайқабми, бинода душман автоматчилари пайдо

бўлди, унда-мунда ўқ отила бошлади. Турдиев беҳуда қурбон бўлишни лозим тонмай, ўзини панага олмоқчи бўлди. «Бизникилар чекинибди шекилли, уч-тўрт соатдан кейин яна ҳужум қилиб келиб қолишади», деб ўйлади. Унинг кўз олдидан синглиси Ашша Ивановна кетмас. Унинг жанг олдидан «Ўзингни аҳтиёт қил, энди топишганимизда яна бир-бировимиздан жудо бўлмайлик, жигарим» дегани, кўзига ёш олгани хаёлидан кўтарилмас, дақиқа сари меҳрибонроқ бўлиб кўринарди. Турдиев у билан меҳрибон ака-сингилдек ҳаёт кечирмоқчи, ўша Ашша Ивановна ўт ичида қолган, Василица Титовна олиб чиққан кўҳна уйни, қўрғонни обод қилиб, унда армоқ билан ўтиб кетган ота-онасининг чирогини ёқмоқчи.

Турдиев бипонинг подвалига тушди. Унда хотин киниларнинг товуши келарди, лекин ўзлари кўринмасди. Қулоқ солса, товуш ер остидан чиқяпти. Излаб топди: подвал остида ертўла бор экан. «Тушсаммикин ёки шу ерда ўтира берсаммикин?» деган хаёлда экан, ертўла очилиб, ундан бир хотин чиқди, немисчалаб «Ким бу?» деди, Турдиев мен дегандай кўриниш берди. Хотин унинг совет солдати эканини пайқади-ю «Рус! Рус!» деб бақириб юборди. Ертўлада олағовур бошланди. Яна икки хотин, бир чол чиқди. Чол Турдиевнинг бўйига осилган қўлини кўрсатиб, хотинларга нималардир деди. Улар тинчишди. Турдиев уларга қўшилиб ертўлага тушди. Анчагина кенг, деворларига пахта ёпиштирилган, ўтириш, ҳатто ётиш учун ярайдиган сўрилар бор. Бурчакда шам милтилларди. Турдиев ўз қўлининг оғриғига қулоқ солиб, бир чеккага ўтирди, ҳар аҳтимолга қарши автоматини ёнига қўймай, тиззасига олди, сўл қўлининг бармоғи тепкида эди.

Ҳеч ким чурқ этмасди. Бурчакдан бола йиғиси эшитилди. У ҳам сая ўтмай жим бўлди. Фақат кимнингдир хириллаганга ўхшаб пишиллаши бемалол эшитилиб турарди. Лекин бу сокинлик узоққа чўзилмади. Кимдир «Бу жаноб бизнинг ичимизда нима қилиб ўтирибди?» деди. Бироқ бунга ҳам жавоб берувчи бўлмади. Фақат ташқаридан кирган ёнгина бир жувон «Ташқарида бизникилар» дегандагина ертўладагиларга жоп кириб, тиллари бийронлашди. Бари «ушлаб бериш керак, бўлмаса балога қоламиз» деса, иккинчиси «ушлаб бериш-ку қийин эмас, лекин кейинчалик бир боши учун минг бош товоқ⁶¹⁴ ушлаб юрмасак деб кўрқаман» дерди, яна бошқаси «Биз олиб келиб яширибмизми?» деб тасалли берарди. «Ушлаб

берин керак» дегувчилар кўлайиб қолди. Ҳалигина ташқаридан кирган ёш жувон масала нима ҳақида кетаётганини англаб, Турдиев олдиға борди. Алланималар деди. Турдиев ҳеч бирини тушунмас, кўзини мўлтиллашиб турарди. У, бу ердагиларнинг ҳаммаси қари-қартанг ва хотин-қиз, бола-чақалар эканини аллақачон фаҳмлаб олган, булардан бирон ёмонлик кутмасди. Шунинг учун ҳам ёш жувон унга яқинлашиб гапирганда бирон нарса сўраяпти, эҳтимол, менинг қаерлилигим билан қизиқаётгандир деб ўйлади. Лекин хотиннинг нафрат билан чақнаган ўзига кўзи тушганда, асабий товушини эшитгандагина «эҳтиёт шарт, ифлоснинг эркак-урғочиси бўлмайди» деди-ю, ирғиб ўрнидан турди. Хотин эшикни кўрсатиб, «Кет!» деди. Буни Турдиев тушунди. Нима қилишни билмай қолди. Ўқ билан жавоб қайтарай деса, қуролсиз хотин кишига ўқ узини помус, чиқиб кетай деса, ташқарида душман изғиб юрибди. Унинг жонига ўрта ёшлардан ўтган, ориқ бир киши оро кирди. У қаёқдандир жувоннинг ёнида пайдо бўлди. Ўзи ориқ, юзлари қаримсиқ, қирра бурун, бошида кўҳна фуражка. У жувонга «кўриб турибсизки, ффрау, ярадор. Ярадорни ўққа тутиб бериш мардлик эмас» деди. Жувон унга «Гуманист!» деб тўнгиллади. Ориқ киши яна нималар деб, гап уқтирди. Бўлмади шекилли, Турдиевга қараб рус тилини бузиб «бу ердан кетмасак бўлмайди» деди ва уни бошлаб ташқари чиқди. Улар кетидан жувон ҳам чиқди. Жувон уларнинг ёнидан ўтиб, энди подвал зинасига қадам қўйган эди, ориқ киши унинг кетидан етиб бориб, бир мушт билан эрқасига уриб йиқитди ва устига ўзини ташлаб, бўға бошлади. Жувон бирпас тинирлаб хириллади-ю, кейин жим бўлди. Ориқ киши нафаси оғзига тикилиб, пишиллаганича ўрнидан турди, «Атрофда ҳеч ким йўқми?» дегандек тевааракка назар ташлаб, «Қани кетдик!» деди. Юқорига чиққач, бўғиб ўлдирган жувоннинг фашист эканини, агар шундай қилмаса, панд берини турган гап эканлигини айтди, «умримда бир марта қотиллик ҳам қилдим», деб қўйди у.

Улар Турдиев билмаган орқа эшикдан кўчага чиқдилар. Олдинда ориқ немис борарди. Икки гапнинг бирида «Адашиб қолманг!» дер эди. У ҳали ҳам ўзига келмаган, жувонни бўғиб ўрнидан турган вақтдагидек энтикиб нафас оларди. Чипдан ҳам унинг илк бор қотиллик қилгани кўришиб турарди.

Кўчада мурдалар ётар, вайрона бинолардан қора тутун буруқсар, аллақерда гумбуллаб тўп ва замбарак ўқлари портлар, автомат тарсилларди, самолёт қанотларидан турли ҳажмдаги бомбалар даҳшатли вижиллаш билан шўнғир, юракни ларзага келтирувчи ваҳима билан портлар, ер, дарахтлар силкинар, бинолар оёғидан дармони кетгандек қулар, чўқар, эшиклар, деразалар, кесаклар қоғоз синғари пирпирак бўлиб учиб кетар, ойналар, сувоқлар қумдек шувиллаб тўкиларди. Олов илон тилларини кўкда ўйнайди. Ҳамма ёқ чанг, тўзон, тутун ва аллақандай қўланса ҳидлар билан тўлиб кетган. Аллақерда кимдир фарёд чекади, оғир ярадор инграйди. Кўчалар гишт, цемент, турли-туман темир-терсак, столбалардан узилиб тушган, чигал бўлиб кетган симлар, еридан учиб кетган вивескалар, тушукалар билан тўла. Куйиб битган юксак бинолардан қолган дераза ва эшикларнинг ўрни ситилиб оққан кўздек даҳшатли кўринади. Тутун тўла баҳор шамоли китоб варақларини, газета ва қоғоз парчаларини учуриб юради, гоҳ бир ерга йиғиб гуж қилади, гоҳ яна аллақерларга елдириб олиб кетади. Илинб қолган вивескалар ва дераза ромлари шамолдан тебранади, нола қилгандек товуш чиқаради.

Бу ярим вайрона, куйиб ётган кўча Гансга (ориқ немиснинг исми Ганс эди) болалиқдан таниш. Биринчи бор унинг мурғак йиғисини эшитган ҳам, охириги мартта турмага кузатиб қолган ҳам шу кўча. Шу кўчадан ўн беш ёшидан бошлаб заводга ишга қатнади. Унда кўзи очилди, ақлини таниди, илғор фикрлар билан танишди. Ганс аша шу фикрлар билан танишган кунни умрининг энг бахтли, сермазмун, ҳаётбахш кунлари ҳисоблайди. У авваллари инсон қулгиси, табассуми курашида қанча-қанча маъно, аҳтирос борлигини англамас, асл инсон ғазилатларини, гўзалликларини англаб етмасди. Унинг пазарида инсон бир амаллаб тирикчилик қилиш, фақат тирикчилик қилиш учунгина яшарди, инсоннинг ҳаёти, орзуси, кураши, истиқболи унинг учун туманга бурканган узоқдаги тоққа ўхшарди, уни па аниқ кўрар, на унга етмоқни ҳаёлига келтирарди. У илғор фикрлар билан танишди-ю, ўзининг шунчалик гўллигидан узоқ вақт кулиб юрди. Ана шундан бошлаб сиёсат оламига кира борганини ўзи ҳам пайқамай қолди. Ундаги бу ўзгариш уни аста-секин фашизмга қарши позицияга олиб келди. Оқибатда у қувгинга учради, концлагерга тушди. Не-не машаққатларни торт-

ди. Лагердан коммунистлар кўмагида қочди. Яна қўлга тушди. Бу гал лагерь эмас, турмага тушди. Бир рус офицери билан олти ой яшади, тил ўрганди, тил ўргатди. Рус офицери унинг ҳаётга, озодликка, келажакка бўлган ишончига ишонч қўшди, ақлига ақл, тажрибасига тажриба қўшди. «Фашизмнинг емирилиши шаксиз, Ганс, ёмон уруғдан яхши мева битмайди, у қуриб битади, азизим!» дер эди у рус. Афсус, у офицер озодликни кўрмади, унинг юрлги касал эди, бир туни приступ берди-ю, ҳалок этди. У ҳалок бўлган куннинг учинчи ҳафтасида совет танкчилари турмага бостириб кирдилар ва уларни овоз этдилар. Илк баҳор билан бошланган унинг шахсий озодлиги қалбида олам-олам севинч яратди, баҳор нафаси билан юраги урди. Ҳаётга, истиқболга бўлган ишончини яшнатиб юборди. Озодлик! Оҳ, озодлик! Сендан кўра тотли, гўзал, сендан кўра олижаноб нарса борми, оламда! Сенинг нафасингда ҳаёт бор, кураш бор, ижод бор, муҳаббат бор, истиқбол бор! Сенинг нафасинг чақир тошларда гул ундиради, саҳроларда чаман яратади, қалбларда ҳавас, умид ва эҳтирос туғдиради, турғунликдан ижодга, тушкунликдан виқорга, ҳаётга чақиради. Оҳ, озодлик! Сенинг нашъабахш ипак қанотларинг остида инсон не-не мўъжизалар яратишга, олтин келажакка битмас-туганмас умидлар боғлашга, уни ўз қўли билан, ўз меҳнати билан жиллолашга қодир. Бир қултум сувга зор бўлиб, турма камераси туйнугидан кружка узатиш қаёқда-ю, ўз эркинни барала куйлаб, унинг ҳимоячиси бўлиш, унда дориламон яшаш қаёқда! Ганс саҳро қушларидай эркин эди. У кўп ўйлаб ўтирмади, ўз уйига йўл олди. Не кўз билан кўрсинки, у яшаган бино ўрнида хароба, ғиштлар уюмигина бор эди. «Наҳотки хотиним, ёлғиз ўғлим ҳалок бўлган бўлса, деди-ю, эс-ҳушини йўқотиб, турган ерида ўтириб қолди. Қанча ўтирганини билмади, бир маҳал осмонда самолётлар пайдо бўлди, бири кетидан бири шаҳарни бомбалай бошлади. Бир бомба у ўтирган ердан юз метрлар чамаси нарига тушди. Унинг портлаши Гансни ўзига келтирди. Шу маҳал бир хотин киши «Бу ёққа, бу ёққа!» деб бақирди. Ганс товуш келган томонга қочиб, унинг етакчилигида Турдиев тушиб борган сртўлага яширинди. Турдиев кириб боргандан кейинги гап-сўзларга аввалига нарво қилмади, лекин бундоқ қараса, рус солдатини нобуд қилиб қўйишадиган. Унинг юраги «Тур, Ганс, ўз инсонлик бурчингни ўта!

Сенга озодлик берган, ҳаёт берган шулар!» деб типирчилай бошлади ва чидаб туролмади...

Турдиев Ганс етакчилигида гоҳ вайрона бинолар ичидан, гоҳ чердакдап чердакка ўтиб анчагина йўл босди. Гоҳ деворларга қашишиб, бир кўчадан иккинчисига чопиб ўтишарди. Баъзан ётиб эмаклашга тўғри келарди. Турдиев бузуқ девордан ўтаётганда яра қўлини уриб олди. Қўли шундай оғриб кетдики, беихтиёр бақириб юборди. Худди шуни кутиб тургандек автомат тарсиллади, чумчуқ галасидек учиб келган ўқлар Турдиев эндигина ошган деворга қадалишди. Ўқларнинг қаёқдан чақнаганини билишолмади, лекин улар девор остидан чиқиб эмаклашлари билан яна сочилди. У ерни айлапиб ўтишга тўғри келди. Бир оздан кейин яна ўқ остида қолишди. Бу гал четлаб ўтишнинг иложи йўқ эди. Қаршилиқ кўрсатишга тўғри келди. Турдиевнинг қўли оғриққа кириб кетган, ишга ярамасди. Унинг автоматини сўраб олган Ганс қўлидан келганича ўқ чиққан томонга отиб турди. Лекин бу бефойда эди. Қараса, ҳадемай, ўқ тугаб қоладиган. Унда нима? У шундай қарорга келди: у ўқ отиб душманни чалғитиб туради, шу пайтда Турдиев мўлжаллаган ерга ўтиб олади. Худди шундай қилишди. «Қутулдик» деди севинчдан Ганс. Бироқ сал ўтмай яна душман мудофаасида ўтирганларга дуч келиб қолишди. Бу гал отишувга тўғри келмади. Уларни пайқаган Ганс «Бу ёқдан кетдик!» деди-ю, Турдиевни енгидан тортди. Бошқа ёққа бошлади. Унинг кўзлари ишонч билан порларди.

Турдиев ҳақида бирор хабар тополмай, Элмурод олдидан ғамгин қайтган Анна Ивановна узоқ бардош беролмади, сабр косаси тўлиб-тошди. Кечгача, Элмуроднинг ройишига қарамай, унга уч-тўрт телефон қоқди. Ҳатто бир гал Элмурод «Анна Ивановна, кечирасиз, халақит беряпсиз. Жанг кетяпти ахир!» деса ҳам нарво қилмади, ичида «Нима қилай, бошқа иложим бўлмаса!» деб ўзини юпатди. У санбатга келган ярадорларни қабул этар, уларга тиббий ёрдам кўрсатар, ора-чора ярадорлардан ўз акасини сўраб қўярди. Ярадорлар худди олдиндан келишиб олгандек «Хабаримиз бўлмади» дейишар, баъзи бири унинг ғамгин сузилиб турган қора кўзларига бир назар ташлаб «Қўрқманг, соғинган бўлсангиз, келиб қолади» деб кулади, суриштирган кишиси ёри бўлса керак деб ўйлайди. Ҳатто баъзи турмуш тажрибасига бойроғи «Хафа бўлиш бефойда, бахтингиз билади, қиз!» дейди.

Анна Ивановна биринчи куни «Ана хабар чиқиб қолар, маша хабар чиқиб қолар» деган умид билан яшади. Гарчанд эрталаб «Кечроқ, ярадорлар оёғи товсиллаган чоқда Элмурод олдига бир бориб, яхшилаб суриштириб келаман» деб кўнглига тугиб қўйган бўлса ҳам, кечга бориб ботинмади. Назарида Турдиев «Зориқтириб қўйганим учун узр, Мастура!» (Турдиев кейинги кунларда уни шу ном билан атади) деб эшикдан кириб келаётганга ўхшарди. Лекин бундай бўлиб чиқмади. Тун қоронғиси тушуви билан унинг юрагига ҳам қайғу туни, қон-қора қайғу туни чўкди, қора тун унинг кўнглини эмас, бутун вужудини, фикр-ўйини чулғаб олди. Энди ҳаёлидан мудҳиш ўйларгина кетмай қолди. Кўзидан ёш тирқиради. Бунинг устига, бир маҳал ҳаммом қиздириб, чўмилишга таклиф этган, унинг тожини кўриб, гўё ҳайрол қолган ширин сўз, меҳрибон ҳамшира кириб қолди.

— Ана холос,— деди у,— йиғига бало борми! Дунёда қайғу чекаётган ёлғиз сизми! Менинг эрим ўлмабдимки, фарзанд кўммабманми! Агар ҳаммамиз йиғиласак ер юзипи кўл босиб кетар, ишга бўш вақт қолмас. Тўғри, биз, хотинларнинг дийдамиз бўшроқ бўлади, баъзан йиғи юракни бўшатади. Лекин вақти бор. Сиз нега йиғиласиз? Эҳтимол тирикдир! Йиғилашга ҳеч вақт кечикмайсиз. «Салом синглим!» деб эшикдан кириб келиб қолса, нима деган киши бўласиз?! Сабр қилинг!

— А, ростданми? Келиб қолармикан, тирикмикан, ҳамширажон!— деди кўнгли ёришиб Анна Ивановна.

— Ажабмас! Ҳали ўшаанда ҳам кўз ёши керак бўлади, ҳаммасини адо қилиб қўймапг,— деди меҳрибон ҳамшира Аннанинг елкасидан қучоқлаб, бағрига тортиб.

Меҳрибон ҳамшира унинг апча кўнглини қўтарди, алам ҳовурини босди, юрагига умид-орзу тўлдириб кетди. Анна Ивановна тун билан тинч ухлади. Лекин эрталаб, Элмурод батальонининг аввалги позициясига чекинганини эшитиб, яна юраги шувиллаб кетди. «Модомики, акаси улар билан чекинмабди, демак у ё ўлган, ё яраланиб, душман қўлида қолган», деди-ю, кўз олдига бир фильмда кўрғач лавҳа келди: Турдиев душман қўлига тушган. Фриц обдан қийнаб, керакли маълумот ололмагач, уриб-уриб молхонага чиқариб ташлаган. Оғзидан қон оқиб, беҳуш ётибди. Ҳеч кимнинг жоши ачимайди...

Анна Ивановнанинг кўз олди қоронғилашиб, оёғи куйган товуқ ҳолатига тушиб қолди. «Майли, трубкани

кўйиб қўйса ҳам, чекишиб, аламда бўлса ҳам яна бир телефон қилай» деб энди эшикка чиққан эди, меҳрибон ҳамшира ярадорлар келтирилганини айтди.

— Биттаси Элмурод батальонидан, оғир ярадор, — деди меҳрибон ҳамшира у билан ёнма-ён бораётиб.

— Элмурод батальонидан?! — деб сўради Анна шошиб.

— Ҳа, кўкрагидан яраланган.

Анна Ивановнанинг пазарида у ярадор Турдиевга ўхшаб кетди. У ҳамширанинг ҳам шунга ишора қилганини пайқади. Лекин ҳамшира «Аканг, сенинг акангдир!» дейлмас, чунки у Турдиевни эшитгану, ҳеч кўрмаган эди.

Ярадор, Элмурод батальонининг шу вақтгача алмансиз штаб бошлиғи, «кўзга ташланмас» Йўлдош Отаев эди. У, бугун, гитлерчилар ғарб томонидаги қўшиқларидан мадад олиб контракага кўчганда «Берлинда чекиниш уят!» деб штаб охранидаги автоматчилар билан қолиб жанг қилди. Батальоннинг қулай позиция тутшига шароит туғдириб берди ва ўзи ярадор бўлди.

Анна Ивановна кирганда у операция столида ётарди. Қора мағиз ранги оқарган, қўй кўзлари ранги оқарганидан қора бўлиб кўринар, ҳар вақтдагидек вазмин, нишон олгандек бир нуқтага ўйчан термиларди. У шахмат ўйнаган чоғида қизишиб кетса ва жиддий тус олса шундай боқиб қолгувчи эди. Лекин нафас олишда қийналаётган бўлса керак, бурун парраклари учиб турарди.

Анна Ивановнани чақиртирган хирург- «Яраси оғир, тезда операция қилмасак бўлмайди, ёрдам беринг» деди ва унинг рози бўлишига имони комилдек, ҳамширага асбоблар тайёрлаш ҳақида фармон берди.

Бир соатлар чамаси чўзилган операция кўнгилдагидек ўтди. Ҳаётда босиқ ва оғир бўлган Йўлдош операция давомида «ғиқ» этмай, тишини тишига қўйиб ётди. Жони жуда қийналиб кетган вақтдагина, товуш чиқариб юбориб, уятга қоладигандек, баъзан дам паст, дам юқори лабини тишлаб ётди. Операция тугагандан кейин тиш-лашдан кўкариб кетган лабларини кўриб, хирург «ана матонат, мана бардош» дегандек бошини силкиб қўйди, нарироқ бориб. Анна Ивановнага: «Бу продаси билан, албатта, тузалиб кетади» деди.

Йўлдош операцияхонадан чиқаётганда Анна Ивановнани имлаб чақирди.

— Турдиевдан ҳали ҳам дарак йўқ. Жанг кўрган яхши йигит эди. Қўрқманг, тегирмонга тушса бутун чи-

қади,— деди пичирлаб ва кейинги жумласи ўзига ҳам қор қилдим, юзида табассум пайдо бўлди.

Йўлдошнинг бу сўзи Анна Ивановнанинг ярасини яна тирнагандек бўлди. Хона торлик қилиб кетди. Ташқарига чиқди. Узоқда ҳамон гумбур-гумбур, уфқда олов лоп-лоп кўтарилиб тушади, қора тутун буруқсаб кўкни тутади. Бу Берлин. Берлин ёнмоқда, Берлин кўчаларида жанг бормоқда, Берлин ўзи бошлаган қонли урушнинг даҳшатларини ўзи синаб кўрмоқда. Унинг осмонидан самолёт аримайди, кўчаларида снаряд, гранаталар портлаши тинмайди, ўқлар гала-гала чуғурчиқлардек учиб юради.

Анна хаёлидан шуларни ўтказиб, Берлинга термилиб тураркан, полк командирининг чопари мотоциклда ўтиб қолди. Анна Ивановнани кўриши билан бирдан тормоз берди, кичик бир доира ясаб, унинг олдида тўхтади:

— Қани, Анна Ивановна, бир ўйинга тушиб юборинг, хушxabар: Турдиев тирик! Ҳозир бир немис олиб келди,— деди оғзининг таноби қочиб. Анна Ивановна қанақа қилиб зинадан тушганини, «Раҳмат! Раҳмат азизим!» деб чопарнинг юз-кўзларидан ўпганини билмай қолди. Бирдан уни қўйиб юборди-ю, елиб қолди. Чопарнинг «Мингашинг, обориб қўйишим мумкин» дегани ҳам қулоғига кирмади. У нафаси оғзига тикилиб, етиб калгапда Турдиев инграб носилкада ётарди. У Ганс билан келаётганда яна қорнидан ҳам ўқ еган, уни Ганс опичлаб, минг азоб билан зўрға олиб келган эди. Ганснинг йўлда жуда қийналгани юз-кўзидан кўриниб турарди: у терга ботган, ориқ юзидаги томирлари ўйнаб кетган, дам ўтмай манг-лайндан териши артарди.

Анна Ивановна Турдиевни кўрди-ю, унга ўзини ташлаб юзидан ўпди, бағрига босди.

Элмурад «Дарров қаёқдан хабар топа қолди экан?» деб Анна Ивановнага қараб турарди.

— Секинроқ,— деди Элмурад унга лабида кулиб,— қорнидан яраланган. Кўрқманг демабмидим, кипини ҳам қон қилиб юбордингиз.

Бу гаплар Анна Ивановнанинг қулоғига ҳозир кирмаслигини билган Элмурад, Ганс билан бошлаган суҳбатини давом эттирди:

— Ҳозир келган йўлинглардан бир бўлинмани бошлаб бора оласизми?— деди Элмурад Гансга. У, Гансга суриштирган, билган, унинг соф виждонли киши эканига ишонган эди.

— Нега мумкин бўлмасин, албатта, мумкин. Лекин менга ҳам қурол беришингиз керак бўлади.

-- Берамиз, хотиржам бўлинг. Душман орқасига ўтиш айна вақтда бизга жуда зарур.

Элмурод полк штаби билан гаплашиб, душман орқасига бўлилма ташлашга розилик олди, тайёрланишга буйруқ берди. «Поход олдидан тўйиб олинг, ўртоқ Ганс!» деб унинг олдига дастурхон ёзди. Овқат унинг томоғидан қувурдан ўтаётган сувдек гулт-гулт қилиб ўтарди.

Анна Иваповнанинг бу севинчи ҳам аввалгисидек узокқа чўзилмади, қора либос кийди. Турдиев тонгга яқин санбатда жон берди. Худди шу пайтда Ганс бошлаб кетган бўлишма душман орқасида муваффақият билан жанг олиб борарди. Пайтдан фойдаланган қисм анча олға сурилганди. Элмурод эса ўз штабини Турдиев билан Ганс учраган ўша подвалга қўчириб, олдинга силжиётган батальонга раҳбарлик қиларди.

IV

Бондарь Парижда турган немис қисмида командир бўлган бир офицернинг ҳиқилдоғидан хишла бўғиб келиб, истеҳзо билан «Мана бу киши жуда табаррук фашист. Бу жаноблари шунинг учун ҳам табаррукдирларки, Парижда Наполеоннинг каравотида уч кеча тунаганлар» деган куннинг эртасига совет қўшинлари Берлини ишғол қилдилар. Бир ҳафтадан кейин уруш ҳам тугади.

— Ростдан тирик қолдимми, а? — деди яна Бондарь қувониб, — мени ўлдириш учун фриц отган ўқ бирор тонна келиб қолар.

— Бир тракторга етади, — деди Горкунов.

Тўғри, сўнги вақтда урушнинг шу яқин кунларда тугаши ҳақида кўп гап борарди. Ҳамма ўз режасини айттарди, ҳатто баъзилар «Наҳот тинч кунлар ҳам келади» деб кулиб қўярди, чунки бундайлар уруш бошидан бери жанг майдонида, уларнинг назарида ҳаёт ўзи урушдан иборат, уруш оддий ҳаётга ўхшарди. Гарчанд Берлин олингандан кейин ҳар дақиқа уруш тугагини кутсалар ҳам, лекин бугун-эрта тугашига ишонмагандек бўлардилар. Кимлар «уруш қандай қўққисдан бошланган бўлса, худди шундай бирдан тўхтайдиган» дерди.

Мана у орзиқиб кутилган кун, ҳар ўқ учган сари яқинлаша-яқинлаша охири ўз дийдорига муяссар қилган

қутлуғ ва шарафли кун келди. О, у куннинг тантанасига, қувончига тенг келгудек не бор! Автоматлар, милтиқлар, тўшпончалар оғзидан кўкка қараб ўқ ёғдирилди, бу кўкка қараб, севишч билан, тантана билан, қийқириқ ва шонли «ура!» билан буйруқсиз, бенишон отилган илк ўқлар эди.

Элмурод уруш тугагандан кейин батальонни тартибга солиш, тайинланган ерга жойлаштириш, кийим-бошларини янгилаш билан бўлиб, бир неча кун шаҳарга чиқолмади. Фақат бир баҳона билан чиқиб, кечгача шаҳар кезган Бондардангина «ахборот» эшитди. У, «Шаҳари менга ёқмади! Фашистларнинг ёвуз кўнглидай биолари ҳам қоп-қора, мудҳиш, вайрона! Кўча тўла одам, биронгасининг тилига тушунсам ўлай агар. Буларники бошқача, фронтдагиларникига ўхшамас экан» деб келди ва бошқа кўчага чиқмай қўйди.

Элмурод кўчага чиққанда шаҳарда ҳаёт бошлашиб кетганди. Баҳор ўз ҳукмини ўтказган: ҳатто урушда бузилган биоларнинг уюм-уюм гиштлари орасида ҳам гиёҳлар кўм-кўк пиш урган. Улкан ва салобатли биолар пештоқидаги, тўғри ва кенг кўчалардаги нақшли, жим-жима немисча ёзувлар, кишиларнинг унча яхши таниш бўлмаган тилдаги тинч ва сокин суҳбатлари Элмуродга «чет элда» эканини ёслолади. «Ҳа, шундай! Бу, чет эл — Германия», деди у ўзича ва шу замони унинг хаёлидан «Наҳотки, шу тинч, шинам ва файзли уйларда туғилган, улғайган, уйланган, бола-чақа қилган кишилар бизга душманлик қилиб, ёвуз ният билан уруш очдилар, тиштирноғигача қуролланиб, жон-жаҳди билан жанг қилдилар?» деган ўй ўтди. Унинг бунга ишонгиси келмасди. Бақаранг шинелли, қора автоматли, у билан тўрт йил бўйи жанг қилиб, уни уч марта яралаган немис бошқага ўхшаб кўринарди. Улар алоҳида табақа бўлиб, бу ерларда туғилиб ўсмаганга ўхшарди. Чиндан ҳам унинг атрофида ўз ташвишлари, умид-орзулари билан ўтиб бораётган кишиларнинг уруш билан иши йўқ эди. Лекин, нима учундир улар Элмуродга ҳадиксираб, кўрққансимон қараб қўярдилар, гўё уларнинг бу қараши «Истиқболимиз тақдири сенинг қўлингда, ўзингга инсоф берсин!» дерди.

Элмурод шошмас, салмоқлаб юриб борарди. Ҳар бир кўрган нарсасини кўнглига муҳрлаб олмоқчи бўлгандек синчиклаб кузатарди. Икки кўчанинг муюшига келганда шляпа кийган, енгил пальтосининг ёқасини кўтарган ўрта ёш киши унинг йўлини тўсиб чиқиб, шляпасини

сал кўтарди-да, немисчалаб, «Ўртоқ, совет комендатураси қаерда, билмайсизми?» деб сўради. Элмурод билмаслигини айтди-ю, лекин билмаганига ачинди, орқасидан қараб қолди. Ҳаммадан ҳам унга немиснинг «Ўртоқ» дегани ғалати туюлди. Бу сўз немис оғзидан ажиб бир маънода, Элмурод шу вақтгача салмоқлаб кўрмаган чуқур бир маънода жаранглади, унинг қалбида иссиқ ва самимий туйғу уйғотди, «Чин кўнгилдан, очиқ қалб билан «Ўртоқ» деган бўлсанг, раҳмат!» деб қўйди кўнгида ва юзига табассум тўлқини ёйилди, яна унинг орқасидан қараб қўйди. Немис хотир-жам қадам ташлаб борарди.

Элмурод кенг ва очиқ майдонга чиқиши билан қаёқдан-дир пайдо бўлган қаптар худди унинг боши устига келганда рақс билан кўкка кўтарилди ва яна ажойиб муқомлар билан қанотини қанотига уриб, пастга туша бошлади. Унинг учишида, ўйинида кишини мафтун этувчи жозиба, ажойиб санъат бор эди. Қаптар бир-икки ўйин кўрсатиб, сўнгги марта майдон устида айланди-да, кўздан ғойиб бўлди. Ана шунда Элмурод кейинги йиллар мобайлида биринчи марта осмонга бежавотир боқди. У, шу кунгача осмонга бефарқ ва бепарво қарамасди. Чунки унда ҳам ажал кезарди, кутмаганда душман самолётлари пайдо бўлиши мумкин эди. Энди-чи? Энди каптар учмоқда. Энг покиза, беэён ва маъсум парранда — каптар учмоқда. Элмурод болалигидан каптарларни яхши кўрарди. У бола экан, уйидан унча нарида бўлмаган мадраса қуббаларида каптарлар гич-гич эди. Улар дам қўниб, дам сирқаниб гумбазда базм қурардилар. Кеч бўлди дегунча мадраса ёнидаги терак, тўп қайрағочларга ёпирилиб, унинг шохларини эгишар, олампни ажиб ва маъсум гу-гулари билан кўмиб юборардилар. Улар кўк каптар, беозор қушлар эди. Уларга ҳеч ким озор бермас, улар ҳам ҳеч кимга зиён еткизмас эдилар.

Элмурод ана шу бегона юртда ногоҳ кўзга ташланган якка каптарининг ортидан кузатиб, ўзининг ўша она шаҳридаги гала-гала каптарлар базмига боқиб, томоша қилиб ўтказган бегуноҳ болалигини эслаб кетди. Нақадар тотли, нашъали кунлар эди ўша кунлар — беозор каптарларга улфат бўлган кезлар! Дадасига ялиниб-ёлвориб тариқ харид қилдирарди-да, уларга сепарди, уларнинг таланиб, қанотлари билан ел шопириб, гу-гулашиб дон чўқишларини янада завқ билан томоша қиларди, олам-олам қувончга тўларди.

Ана шундай беозор каптарлар сайри безаган осмонда инсонни қириш учун қонли самолётларнинг учиши нақадар даҳшат! Қўй, бегубор, шойи осмонда каптарлар учсин. Боқинг-а! Осмонга у қандай ярашади! Улар инсон кўнглига тинчлик ва ором бахш этади.

Элмурод бениҳоя шод эди. Бу лаҳзада урушнинг бутун даҳшатларини, у туфайли чеккан заҳматларини унутиб юборганди. Кўзига ёт кўринган жимжимали немис ёзувлари ҳам, томлардаги қизил ва майда черепицалар ҳам, серташвиш ва хомуш елиб-югурган кишилар ҳам, ҳатто вайрона бинолар ғиштлари орасидан униб чиққан кўм-кўк майсалар ҳам энди тинчлик, осойишталик истаётгандек, шунга муҳтож ва илҳақ бўлиб яшаётгандек бўлиб кўринди унга. Уларнинг ҳеч бирида у урушчанқоқлигини, машъумликни кўрмасди, сезмасди, гўё ҳалигина кўздан ғойиб бўлган каптар ҳам тинчлик рақсини кўрсатиб кетганга ўхшарди. Тинчлик! Тинчлик!

Кунлар момақалдиरोқдан сўнги сокинликни эслатарди. Наҳот уруш тугади?— кишининг ишонгиси келмасди, гўё катта жанглар ўртасида бўладиган паузага ўхшайди. Йўқ, бу ундай пауза эмас, мангу давом этиши лозим бўлган сокинлик!

Элмуроднинг қанчалик ишонгиси келмаса ҳам, бу, чин тинчлик эди! Ахир шунча йилги жанг суронларидаан кейин, бирдан бошланган тинчликка ўрганиш, унга ишониш енгил гапми!

Элмурод шаҳарнинг бир қисмини томоша қилгач, қайтишда полк штабига кириб борди. Ҳар қачонгидек соқол-мўйлови тоза қирилган, мис тугмалари йилтиллаган, хром этиги боқувга қўйилган отнинг сағринидек ярақлаган полк командири «подполковник-аккурат» у билан қўл олиб кўринди ва қўлини қўйиб юбормай туриб, «майор» унвони берилиши билан уни табриклади. Подполковник унвон олиш навбатдаги оддий ишдай, унинг «раҳмат!» дейишига ҳам қулоқ солмай, ишга кўчди:

— Демобилизация учун, буйруққа кўра, рўйхатни тезлатинг, майор! Миссиямиз тугади.

Бу сўз Элмуродга тинчлик бошланганини яна бир қайта эслатди.

— Эшитаман!— деди у жанг вақтларидагидек тик қотиб. Лекин бу ҳаракати, пима учундир, ўзига эришдек ғалати кўришиб кетди, ярашмаётганга ўхшади.

— Энди иккинчи фронтни, меҳнат фронтини, форма-

сиз, ўқ-дорисиз фронти тўлдириш керак, дўстим. Меҳнат фронти асл фронт, ҳамма фронтдан кўра шарафли ва олижаноб!

— Мен ҳам худди шу фикрдаман, ўртоқ подполковник!

— Менимча, биз ҳаммамиз шундай фикрдамиз. Бирорта совет солдати топилмаса керакки, буни рад этсин. Улар аслида ўша фронтнинг, меҳнат фронтининг мангу солдати. Бу фронти ўша фронтга яна мангу қайтиш учунгина ихтиёр этганлар. Афсус, кўплар қайтолмади, сафдан чиқди.

Элмурод кўз олдига «ялт» этиб полковник Ягунов, лейтенант Махалов, комиссар Ракитин, кекса солдат Горкунов, фронтда эсини таниб, тобланиб пишган Мамажон Турдиев, севиқлиси Зебо ва яна ўзи билан жанг қилган талайгина кишилар келди. Кўзига ёш қалқди.

— Тўғри, ўртоқ подполковник, бу уруш бизга жуда қимматга тушди, бениҳоя қимматга тушди.

Орага жимлик чўкди, гўё икки жанговар солдат қурбонлар шон-шарафи учун сукут сақлаб, уларни эслаб турарди. Охири подполковник вазмин деди:

— Шундай! Мангу шон-шарафлар бўлсин уларга!

Яна жимлик чўкди. Бир оздан кейин Элмурод ҳарбий қондани бузиб бўлса ҳам, беижозат хонадан чиқди. У қурбонлар шарафига эгилган бошни кўтаришни, сукунатни бузишни истамасди.

Батальонга қайтиши билан Бондарь унга бир хат тутди ва деди:

— Хув, Кавказда артистлар билан келиб-кетган жувондан.

— Ким айтди? Очдингми?

— Йўқ. Адресдаги хати кўрсатиб турибди-ку.

Хат чиндан ҳам Муҳаррамдан эди. Элмурод Бондарнинг зийраклигига қойил бўлиб, елкасига қоқди, Бондарь баъзан шундай «мўъжизалари» билан уни қойил қолдирарди.

Элмурод хатни очди. Муҳаррам уни ғалаба билан табриклар, унинг тезроқ она шаҳрига қайтишига кўплар қатори муштоқлигини айттарди. У, шу жумлага алоҳида диққат берган, охирига иккита хитоб қўйиб, «муштоқ» сўзининг остини чизганди. «Гул кўтариб вокзалга чиқишимга шояд қарши бўлмасангиз. Сиз келгунча парклар ҳам роса ҳуснга киради, бу йил ҳафсала билан

парварини қилишяпти, жуда кўнглили бўлса керак, ай-
ниқса Комсомол кўлининг оқшомини асти қўйинг! Ой-
дин тунда қайиқда бир айланиб чиққанга нима етсин!»
деган жумла унинг димоғига жуда бошқача, шу кунгача
номаълум бўлган ҳид билан урди, кўнглини алланечук
нурга тўлдирди.

— Яхшилиқми?— деди уни кузатиб турган Бондарь.

— Яхшилиқ.

— Бундан буёқ яхшилиқ бўлаверади, ўртоқ капи-
тап,— деди Бондарь гўё хатдаги гапдан хабардордек,—
кутадиган кишингиз бўлса бор. Менга оғир. На қутув-
чим бор, на қайтишга уй-жой. Нима қилишимни билмай-
ман. Мени овутиб турган уруш ҳам тугади. Аввалги
«касбим»га қайтмоқчи эмасман. Ўша кунларимни эсла-
сам юрагим орқамга тортиб кетади. Ўша вақтда номус
қилмай, яшаб юрганимга ҳайронман ўзим. Бошқа ҳу-
нарим йўқ.

— Аввало мен сенинг сўзингга битта тузатиш бе-
риб қўяй,— деди кулиб Элмурод,— бугундан эътиборан
мен капитан эмас, майорман.

Командирини яхши кўрган Бондарь бирдан яшнаб
кетди, оғзининг таюби қочди:

— Погонни алиштиринг-да, бўлмаса!

— Топиш сендан.

— Ҳозир интендантдан олиб келаман, лекин зиёфа-
ти сиздан. Неча кишилик стол тузаймиз?

— Бу ёғига ҳали тўхтаб тур, ўзим айтаман,— деди
Элмурод унинг ҳовлиқишини босиб.— Биласанми, Бон-
дарь, агар хўп десаиң сенга бир маслаҳат бор. Мен буни
уруш тугагандан бери ўйлаб юрибман. Сен гап очмасанг
ҳам ўзим айтмоқчи эдим. Педагог бўлганим учун мен
ҳам яқин орада демобилизация этилишим керак. Шун-
гача буни ҳал қилсак яхши бўларди.

Бондарь «Хўш, бу қандай гап экан?» дегандек унинг
оғзини пойлади, умрида унга ҳеч ким ғамхўрлик қил-
маганиданми, кўнгли юмшаб, лабига табассум югурди,
у мамнун эди.

— Унут бўлган ўтмицингни эслашингнинг энди ўр-
пи йўқ. Болалиқ хатоинг учун тақдир сени керагича
жазолаган. Энди сен у кунлардан асло қайтмас бўлиб
ажралгансан. Модомики шундай экан, сени тўғри йўл-
га солган ҳаётда умрбод қол.

— Солдатликдами?

— Аввало сеп солдат эмассан, сержантсан, икки орден, бир медалли сержантсан. Ўқишга кет, офицерликка ўқи, биз тавсия этамиз. Жанговар тажрибаг етарликча бор. Истасанг денгизчилар мактабига боришиг мумкин.

Аввал ажабланиб турган Бондарни сўнгги жумла қувоштириб юборди. Денгизчи бўлиш унинг кўпдан бери орзу қилган айви муддаоси эди.

— Денгизчилар мактабига оладими?

— Нега олмасин, олади.

— Бўпти, мен розиман. Рядовой бўлсам ҳам майли!— деди ҳаяжонланиб Бондарь ва меҳрибон командирининг қўлини сиқди. Бу хушхабарни энг севимли кишисига отказадигандек чопиб кетди. Унинг орқасидан Элмурод «фронт ўзи зўр мактаб» деб кўнглидан ўтказди. У ғойиб бўлгач, Муҳаррамнинг хатини яна қўлига олди. Хатга кўз ташлар экан, Муҳаррамнинг «Гул кўтариб чиқишимга шояд қарши бўлмасангиз...» деган товуши қулоқларида жаранлагандек бўлди. Шу жумладан яна кўнглига аллақандай ёрқин пур қуйилаётгандек бўлди.

Элмурод Йўлдошнинг яраланганини эшитиб кузатув пунктидан келганда уни олиб кетиб қолишибди, хайрлашолмай қолди. Санбатга боришга вақти бўлмади — жанг қизғин борарди. Бирор госпиталдан ёзар деб шунча хат кутди, бўлмади. «Эҳтимол Берлин атрофидаги госпиталлардан биридадир, унда бориб кўрмасам уят!» деди-ю, қаёққа жўнатилганини билгани санбатга келди. Унга биринчи учраган киши Анна Ивановна бўлди. У, Турдиев қайғусида анча гўшт қочирган, «мана мен, бутун ҳуси менда, менга боқсанг қалбимни кўрасан» деб ёниб турадиган қора, сузук кўзлари энди сўлгин, маънос боқди. Қадам олишлари ҳам оғирлашган, бошини қуйи эгиб, сал елкасига ташлаб юради. Уни илк бор кўрган кишиёқ «бунинг юраги қайғу тошлари орасида сиқик» деб дарров пайқайди. У Элмуродни хомуш кутиб олди:

— Қандай шамол учирди?

— Сизни соғиндим, кўргани келдим,— деди Элмурод унинг юмшоқ қўлини сиқаркан табассумда.

— Нақадар олижаноблик! Ташаккур! Лекин афсуски, бу келишингизнинг сабаби бошқа.

Элмурод Анна Ивановнанинг уни кутмаганини билар, унинг ганига ишонмаётганини ҳам сезиб турарди. Бунга сабаб бор: Анна Ивановнанинг бошқа кишига, бир хирургга кўнгил қўйганидан хабардор эди. Хирург ҳам уни

кафтида кўтариб пуф-пуфларди. Буни Элмурод десантдан оёғи синиб қайтгандан кейиноқ пайқаган эди. Ярадор бўлиб кетишда йиғлаб қолган Анна Ивановна қайтганда уни совуққина, оддий танишдай кутиб олганди. Ушандаёқ Элмурод «бунга бир нарса бўлибди» деб ўйлаган ва сабабини кейинчалик билганди. Зебонинг ўлимини эшитганда «ёрингиз қазо қилибди, кўп афсус...» деди-ю, ортиқча кўпгилчанлик кўрсатмади ҳам. Ана шунда Элмурод унинг жоду кўзларига боқиб шуларни ўқиганди: «Эҳтимол, сиз энди менга кўпгил қўярсиз. Очиқ айтаман: кечикдингиз. Тўғри, мен сизни севардим, жондан севардим, ҳатто сизга имо-ишора ҳам қилган эдим. Сиз билиб билмасликка солдингиз. Мен эса очиқ айтишга ботинмадим. Биз, хотин кишилар доим заифмиз... О, ўша кунларнинг кечинмаларини асти сўраманг, туним билан кунимнинг фарқи йўқ эди. Ҳар жанг бошланишидан то тутагунча сизга ҳеч нима қилмадимкичи, деб жон ҳовучлардим, ўз жоним кўзимга кўринмас эди. Сиз-чи! Сиз парвойи фалак эдингиз. Ертўлаларингиз остонасини турли баҳоналар билан қатнай бериб, пошнам изидан чўтир қилиб юборгандим. Шунини ҳам кўрмадингиз. Энди-чи. энди кечикдингиз. Қалбимни бошқа одам забт этган. У мени севади, мен ҳам уни яхши кўраман, сиздан илтимос қиламан, ҳадеб, менга кўрина бериб битган ярамни тир-наманг. Муҳаббатингиз учун раҳмат! Энди тинч қўйинг».

Ана шундан кейин Элмурод у билан кам учрашадиган бўлган, у госпиталдан қайтгач, «Нечун батальонга, ўз взводингизга келмадингиз?» деб сўрамаганидек, у ҳам «Борайми?» демаган эди. Бугун Аннанинг «Қандай шамол учирди!» дейишига бу ора узоқлик сабаб эди. Шунинг учун Элмурод ҳам ҳазилга олиб жавоб берганди.

Элмурод келиш мақсадини айтди. Анна Ивановна ўзи бошлаб кириб, катта дафтарни очди-да, госпиталь номерини ёзиб берди.

— Бу госпиталь шу атрофда эмасми? — деди Элмурод.

— Бунисини билмадим, суриштириб кўрасиз.

Элмуроднинг Анна Ивановна билан бир оз гаплашиб ўтиргиси, унинг эндиги режалари билан танишиш нияти ҳам йўқ эмасди. Қарасаки, унинг рўйхуши йўқ. Бир маҳал ҳар оғиз сўзига муштазир қиз энди у билан тезроқ ҳайрлашувга ошиқади, узун саволларга қисқа жавоб беради. Унинг жавоблари «мен ўзимдан тинчман. Сизга муҳтожлигим йўқ» деган маънони англатарди.

Элмурод Анна Ивановна ҳузуридан чиқиб, дивизия штабидан Йўлдош ётган госпиталнинг адресини аниқлади. У Берлин бўсағасидаги бир шаҳарчада эди. Боришга қарор қилди. Энди Бранденбург дарвозасидан чиқувди ҳамки, Мурзинни учратиб қолди. Бу тасодифий учрашув иккисини ҳам севинтириб юборди, қучоқлашиб, ўпишиб кўришдилар. Мурзин ҳали ҳам старший лейтенант. Лекин кийимлари шай, ўзи ҳам анча эт қўйган, гўштдор лаби устидаги ингичка, қилтириқ грузинча мўйлови жуда ярашган. Унга сал қийшайтириб кийилган фуражканинг четидан сочи бир туп садарайхондек чиқиб турибди. Елкасида пиёда аскар поғони бўлса ҳам, оёғида шпорли яхши хром этик, унинг қўнжини манглай ажинидек қатқат қилиб, бири устига бирини қалаштирган. Ҳаётдан жуда мамнунлиги унинг ёниб турган кўзидан, шўх, қувноқ овозидан, ҳаракатидан кўриниб турарди. Элмурод «Ишлар қалай? Хизматинг қаерда?» дейиши билан уни сенсираб, оғзи тўла қулги билан бутун саргузаштини бирпасда сўзлаб ташлади:

— Ҳаммаси ҳам майли-я; лекин самолётдан сакраганимдан кейин қизил погонларнинг ушлаб олиб сўзимга ишонмагани, кишини қонига ташпа қилиб юборгани ҳали-ҳали алам қилади. Уч ой тергов берсам-а! «Ҳой, биродарлар! Масала бундоқ, мен хоин эмасман, суриштиринглар, билинглар» дейман, қани қулоқ солишса, «Ўргатма, ўзимиз биламиз» дейишади. Айниқса, бир Зуханов деган терговчисига тушдим, асти қўя бер, ўлгудай қўпол, шунақа бақирадики, сочи тўкилган бошигача қизариб кетади. Ўзи ҳирседай бақувват. Бир куни «Бу гавда, бу қўполлик билан айни фронт бопсиз-да!» деб қолмасманми! Қолдим балога! Икки кеча-кундуз ухлатмаса-я! Йўқ, бахтимга бир куни бошқасига ўтқаздилар. Ҳа, айтгандай, Анна Ивановнанинг отаси Кравцов ўша ерда бошлиқлардан бири экан, жонимга ора кирди. Кўп одил киши экан-да! Назаримда, қайси қисмда хизмат қилганимни айтганимдан кейин Аннага хат ёзиб, суриштирди шекилли, бир куни «Батальонингизда врач ким эди?» деб қолди.

— Биздан ҳам баъзи маълумотларни сўраганди, — деди Элмурод.

— Хуллас, чиқариб юборинди. Бир оз вақт улар билан бирга ишладим, мен учрашувим лозим бўлган немис кишиларининг роса додини бердик. Кейин мен запас қисмларда қолиб кетдим. «Берлинни ўзимиз оларканмиз-

да!» деб қувона-қувона энди йўлга чиқувдик, етиб келгушимизча ўзларинг бу ёғини ҳам тўғрилаб қўйибсизлар. Берлин штурмида бўлдингми?

— Бўлдик.

— Армонинг йўқ. Бахтинг кулган йигитсан. Ҳар қанча мактапсанг арзийди. Хўш, энди нима қилиясан?

— Демобилизацияни кутяпман.

— Кетасанми? Бе, кетиб нима қиласан? Ҳамма ёқ вайрона, қийинчилик!

Элмурод Мурзин гапининг оҳангидан тушундики, у ёғлиқ ерга ўриашган, маишати яхши. Элмурод қизиқиб қолди:

— Ўзинг қаердасан?

— Мени сўрама, истасанг сени ҳам ёнимга оламан. Маъмуриятдаман.

— Турмуш ванг дегин,— деди Элмурод истехзо билап.

Лекин ўз гапига ўзи маст бўлиб гапираётган Мурзин буни найқамади. Яна лабининг танобини қочириб, мактапа кетди:

— Бўлмасам-чи! Мана бундай квартира топганман. Генералми, фабрикантликими бўлган экан...

— Турмушдан жуда мамнунман дегин,— яна чертди Элмурод.

— Албатта! Шунча йил урушнинг машаққатини тортдикми? Тортдик. Энди айш-ишрат қилиш керак. Бунга ҳақимиз бор. Шундай айш-ишрат қилиш керакки, бутун тортган машаққатларимиз эсдан чиқиб кетсин. Менинг айш қилганим қолади, энди менга барибир...

— Нима учун сенга барибир бўлади?

— Чунки кутувчим, ҳадик тортадиган кишим йўқ. Биласанми, авваллари Анна Ивановнаи севардим. Ростини айтсам, ҳали ҳам севаман. Тунов куни учратиб ариҳол қилсам, кулади, бурнини жийиради, кўнгли йўқ — очиқ айтиб қўя қолди. У сени севади. Сен бўлсанг парвойи фалак. Эшитишимча, севган қизинг ўлибди. Шундайми? Энди сев уни! У сени астойдил севади, худо урсин, астойдил севади.

— Сенга айтдимми? Қаёқдан биласан?

— Биламан-да, рентгенман, ичингдагини топаман.

— Тўғри!— деб ҳаққа кўчди Элмурод,— у аввал мени севарди, мен буни билардим. Энди совиган. Бошқа йигити бор, хирург.

— Ростданми? Бўлмаган гап!— деди Мурзин кўзларини катта очиб, ишонмасдап.— Қачон тона қолибди?

— Энди бу ёғини ўзидан сўрайсан.

— Ахир бошлаганингдан кейин охиригача айт-да!

— Ваколатим йўқ,— кулди Элмурод.

— Ке, қўй, топишган бўлса, яхши. Қани, айт-чи, бу-
гун мен билан бўласанми? Ажойиб вином бор. Тонггача
айш қиламиз!

— Уят борми сенда?— деди боядан бери нафрат, га-
ябини ичига ютиб, зўрга турган Элмурод. Унинг юз-
гўзи алланечук бўлиб кетди. Мурзиннинг талтайиб, кул-
гидан чўғ бўлиб ёнган юзи музлади, қотиб қолди.

— Хўмрайма, сенга ярашмас экан!— деди у аранг
всама кулиб.

— Беҳазил! Сен ўзинг кимсан? Шу гапларни уялмас-
дан қайси юзинг билан айтяпсан? Эгнингдаги нима, совет
офицерининг мундирими, ёки...— Элмурод дудуқланиб у
ёғини айтолмади, ўзини тутиб, охир деди:— Уят, Мурзин,
уят! Эсинг борида этагингни ёп, нақ бу ботқоқда чириб
кетасан. Бу ишингнинг охири вой.

Элмурод у билан кўчанинг ўртасида учрашиб қолган-
идан афсусланаар, четроқ жой бўлса тараки тортиб-тор-
тиб юборишга ҳам тайёрдек кўринарди. Асабидан муш-
тини қисиб, хайрлашмай жўнаб қолди.

Элмуроднинг орқасидан «Ажабо! Нега у мендан хафа
бўлади» деб лабларини чўччайтириб, қошларини чими-
риб, елкасини қисиб қолган Мурзин, бошидан фуражка-
сини олиб, қайта кийди-да, шаҳар ўртасига қараб йўл
олди. Сал юргач, кўнгли хира бўлди. Лекин бу хиралик
узоққа чўзилмади. Йўлидан тўсиб чиққан таниш қиз би-
лан бўлган икки минутликкива шакарғуфторлик кўнгли
хиралигини ёзиб юборди. Аммо шу икки минут ичида
яна унинг диққатини ўзига михлаб олган қизиқ ҳодиса
рўй берди. Мурзин хиралик билан қизнинг билагини уш-
лаб, учрашувга ваъда сўрар экан, қаршидан оддийгина
кўйинган, узун, ориқ ва ингичка гавдасига ярашмаган
савлатли кўзойнак таққан немис келазерди. Олдиниға
«қазерда кўрган эканман» деб бир зумгина кўзини пирци-
ратган Мурзин, кейин дарров эслаб олди. Бу, ўша, Мур-
зин ярадор бўлиб немис кўлиға тушганда ўрмондаги жо-
суслар тайёрлаш мактабида учратган немис майори.
Мурзин адашуви мумкин эмас. Фақат ҳарбий формани
гравдан кийимига алмаштирган. Гиллерга тақлид қилиб
бурни остига қўйган тўмтоқ мўйловини олиб ташлаган.

юз-кўзи эса сал ҳам ўзгармаган, савлатли кўзойнаги-ю, худди ўшанинг ўзи. Бу савлатли кўзойнакка Мурзин неча марта қизиқиб қараган, «Ориқ ва кичик юзига мос келадиган ихчамроғини тақса бўлмасмикин» деб кўнглидан ўтказган эди. Худди ўша вақтдагидек ҳозир ҳам бу савлатли кўзойнак унинг кичик ва ориқ юзига ярашмас, ёш бола катталар велосипедини миниб кетаётганга ўхшарди.

Мурзиннинг юраги «шиғ» этиб кетди, кўз олдига ўрмондаги қора кунлари желиб, кўндаланг бўлди. Дарров ўзини тутиб, қиз билан наридан-бери хайрлашди-да, собиқ бошлиғининг кетидан тушди. У етиб боргунча немис анча парига кетиб қолганди. Мурзин унинг бошидаги катта кепкасини мўлжал олиб, кишилар орасини ёриб, бировни туртиб, бировни итариб елиб қолди. Немис ҳам бирор нарса сезгандек хотиржам, лекин жадал қадам билан борарди. Бир бино муюлишида қайрилишда орқасига бир назар ташлаб, шартта бурилди. Мурзин бу бино муюшига етиб борганда немис яна ҳам тез юриб борарди. Мурзин «Сезди, зангар! Бўйнида иллати борнинг оёғи қалтирайди-да!» деди-ю, чопиб қолди. Барибир у етиб боргунча, немис совет оккупация зонаси чегарасидан Америка зонасига ўтиб бўлганди. Шундай бўлса ҳам Мурзин уни тўхтатди. Шошганидан билган сўзларини аранг жамлаб, «Мен билан юринг!» деди. Немис гўё тушунмагандек елкасини қисди. «Бу киши нима дейди, ўзи?» дегандек атрофга аланглади. Мурзин унинг енгидан ушлаб олган, зўр бериб совет зонаси томонга тортарди. Бу орада ўткипчилар пайқаб, одам тўпланди. Улар орасида иккита Америка солдати чиқиб «Хўш, ўзи нима гап?» деди-ю, комендатурага боришларини таклиф этди. На немис, на инглиз тилида ўз фикрини англатиш урдасидан чиқолмаган Мурзин «хўп!» дейишга мажбур бўлиб қолди. У ўзинча ўйларди: албатта ҳозир улар Америка ҳарбий комендатурасига боради. У ерда Мурзин ўз даввосини айтади. Америкалик комендант, ахир иттифоқчимиз-ку, унинг арзига астойдил қулоқ солади. «Яшанг, бир яширип душманимизни ушлашга ёрдам бердингиз», деб унинг қўлини сиқади ва ёнига иккита солдат қўшиб бериб, «Мапа, олиб беринг ўз зонангизга» дейди, қуюқ хайрлашиб қолади.

Улар Америка комендантлари ҳузурига кириб бордилар. Комендант бош яланг ўтирарди. Маллага яқин оқ бу кишининг отниқига ўхшаган узунчоқ юзли бошининг соч-

лари тўкилиб кетган, фақат жун чамбарга ўхшаб қулоғи тепасида ва бўйидагина қолган. Шу сочига охирги умидини боғлагандек уни дам ўтмай қўли билан силаб турарди. Унинг йилтироқ, бесоч боши қаршидаги деразадан тушган нур билан баттароқ йилтиларди. Шерпанжа оёқли вазмин столга қўйилган узун ва нозик бармоқларининг бирида йўғон, бекўз узук бор. Бармоқлари шунчалик сариқ жун билан қопланган эдики, ҳатто бугун-эрта узукни ҳам кўмиб юборишга тайёрдек кўринарди. Ана шу сержун бармоқлар Мурзин қирганда стол ойнасини бепарво чертиб ўтирарди. У бу ҳаракатини улар қирганда ҳам тарқ этмади. Унинг бу ҳаракатидан «Мен бу ернинг тўла ҳуқуқли хўжайиниман. Бу ер ҳам ўз уйим, ўлан тўшагим. Мана шу бармоқларимнинг кичик бир ҳаракати анча-мунча ишлар қилиб юборишга қодир» деган такаббуруна манманлик сезилиб турарди. «Тўкилган қонларга қиттай бўлсин менинг жоним ачимайди, бу уруш мен учун айни муддао бўлди, бундан мен ютқизмадим, ютдим. Нечун яна бир оз чўзилмади? Сиз, руслар ҳужумни шунчалик жадаллатиб юбормаганларингда, мен арқонни узун ташлаб, яна бирор йил чўзган бўлардим. Бундан менга, мен аъзо химия компаниясига анча наф теккан бўларди, аттанг!» деган мазмун унинг муғомбирона қарашида мавжуд эди. Унинг вазоҳатида сунъий бир мулоимлик, лабларида руҳий ифодадан кўра оддий бир маъносиз одатга айланиб қолган табассум бор эди. Худди шу маъносиз табассум билан Мурзинга «Инглиз тилини биласизми?» деди рус тилида, инглиз урғуси билан. Мурзиндан рад жавобини олгач, таржимонни чақирди.

— Хизмат, қулоғим сизда?— деди кейин. Таржимон таржима қилди.

Мурзин ушлаб келган кишининг кимлигини, қаерда учратгани, қандай вазифада бўлгани — ҳамма-ҳаммасини ўзинга хос жўнқинлик ва ҳарорат билан сўзлаб берди.

— Ҳали шундай деиғ. Бу қизиқ парса!— деди америкалик комедант, бармоқлари билан стол ойнасини черта туриб. Кейини бир парса ўйлаётгандек чертишдан тўхтади-да:— Қапи, ўтиринг, ўтиринг. Марҳамат!— деди Мурзинга. Унинг қизиқиб қолганини ҳам ёки бирор режа тузаётганини ҳам билиб бўлмасди. Унинг тоза қириб, қилингина уна суртилган оқ-сарик юзи бу икки руҳий ҳолатни ҳам ифодаляётганга ўхшарди. У шундан кейин немисни ҳам ўтиришга таклиф этди. Немисни бошда:

оёқ кўздан кечириб чиқди. Унинг савлатли кўзойнагига бу ҳам қизиқиб қолдимиз, узоқ вақт юзига термилди, кейин, Мурзиннинг айтган сўзларини қисқача қилиб таржима этди. Немис «Ажабо, бу мен учун янгилик, ўлимдан хабарим бор, бундай ишлардан хабарим йўқ» дегандек елкасини қисди. Комендант таржима қиларкан, Мурзин «ранги ўзгариши керак-ку» деган ниятда немисдан кўзини олмасди. Лекин немис кишини шубҳага соладиган бирон ҳаракат қилмади. Ҳатто ажабланмади ҳам. Аксинча, «Ҳали шундай бемаъни гап учун мени овора қилиб юрибдими?» деган маъно унинг юз-кўзидан кўриниб турарди. Бунга Мурзин ажабланмади. Чунки разведка ишлари унинг қон-қонига сингиб кетган, у ҳазилакам гестапochи эмасди.

— Исбот керак, бу қуруқ гап-ку!— деди немис бамайлихотир комендант кўрсатган ерга ўтириб. Комендант ўсиқ тирноқлари билан яна стол ойнасини чертиб:

— У бўйнига олмаяпти! Қандай исботингиз бор? Ахир, бир ўхшашликнинг ўзи кифоя эмас,— деди, кейин столда турган қутидан зарга ўралган сигара олиб, лабига қўндирди, гугурт чўпини ботинкасининг таг чармига суриб ёндирди-да, сигарани чекди.

— Фамилиясини биламан,— деди Мурзин энди қўлга туширганига ишопиб. Ана шунда комендантнинг юзига «Қўлга туширадиган бўлдинг-а, зумраша!» дегандек бир ўзгариш пайдо бўлди. Охири марта ўсиқ тирноғи билан стол ойнасини зарб билан чертиб, ўрнидан турди, столни айланиб, ўртага ўтди. Сигарани узун бир тортиб, юз-кўзини тутунга кўмди. Бескирим, ярқиллаб турган ботинкаларини гилам устида юмшоқ ғирчиллатиб, немис олди-га келди-да, ундан ҳужжатини сўради. Немис худди комендантдек оғир, салмоқли ҳаракат билан қўйин чўнтагидан паспортини чиқариб берди, сўнгра Мурзинга таниш савлатли кўзойнагини тузатиб қўйди. Оғзи қақрагандек туцук ютивди. Ана шунда ингичка бўйинининг териси тортишиб, туртиб чиққан уч бурчак кекирдаги юқорига кўтарилиб тушди. Бу ҳолат Мурзинга жуда таниш. У ўрмонда экан, шу майор уни ўз кабинетига печа марта чақирган бўлса, шунча марта унинг юзига ботиқиб қаролмай, нуқул ана шу туртиб чиққан кекирдагига кўз тикиб ўтирарди, унинг чиқиб тушувини томоша қиларди. Бу лавҳалар кечаги кун хотирасидай кўз олдидан турибди. Унутини, адашуви асло мумкин эмас. Мурзин, қариниси-

да ўтирган немис худди ўша майорнинг ўзи эканига шай-шубҳа қилмасди. Лекин шундай бўлса ҳам уни бир ваҳима, ташвиш босарди: исбот қилолмаса-я! Бу фикр борлиқ вужудини титратиб юборди.

Комендант паспортни қўлига олиб, шошмасдан кўздан кечирди. Бужмайган лаблари хуштак чалишга тайёрдек турарди. У паспортни кўриб бўлгач, салмоқли қадамлар билан Мурзин қошига келди, совуққонлик билан паспортни унга узатиб:

— Марҳамат, жаноб офицер, танишувингиз мумкин, мутлақо бошқа одам,— деди ва яна қайтиб бориб ўз столига ўтирди, ўсиқ тирноқлари билан стол ойнасини черта бошлади, аммо икки кўзи Мурзинда эди.

Мурзин немис тилини билмаса ҳам, алфавитидан хабардор эди. Қайси кўзи билан боқмасин, паспортдаги киши бошқа одам эди, сурати эса худди шу ўтирган немисники. Юраги гуп-гуп уриб, нафаси томоғига тикилди. Яраланган ҳайвондек бирдан ғазаб ва кучга тўлди. Унинг фикри тез, кутилмаган даражада тез ишларди, бироқ бари бир бир далил келтиришга қобил эмасди. У ҳаяжондан талвасага тушиб қолди.

Ахир ана шу ориқ немис ўрмондан кетиш олдида филоёк столи кабинетига Фунфаш билан чақириб, Фунфашни чиқариб юбориб, ёлғиз ўзига апча гаплар уқтирган, охирида «ғалабадан сўнг учрашамиз, албатта учрашамиз» демаганмиди! Наҳот Мурзин адашса?! Мана, чиндан ҳам ғалабадан кейин учрашдилар, лекин орзу қилган вазиятда эмас. Нега энди тонади? Қани унинг ўша вақтдаги гурури, кибри ҳавоси? Мард бўлса «мана мен» демайдимми, ўз мақсади йўлида тик ўлиб кетмайдимми? Мурзин кўрган-билганларини яна такрорлаб, янглишуви асло мумкин эмаслигини қайта-қайта тасдиқлади. Қизишиб:

— Ушанинг ўзи! Худди ўзи! Янглишувим мумкин эмас. Сиз шунга ишонинг, жаноб комендант, ҳатто кўзойнаги худди аввалгининг ўзи,— деди Мурзин.

— Мен-ку, ишоншим мумкин,— деди комендант илжайиб,— лекин қолун ишонмайди. Гумон билан бир кишининг эркини бўғиб, ортиқча олиб туролмайман.

— Қўйиб юборманг, мен исбот этаман. У сохта паспорт олган.

— Жаноб офицер, мен сизнинг гапларингизни бамайлихотир эшитдим. Тузуккина далил келтиролмадингиз, келтирган далилларингиз исботланмади. Адашган бўли-

шингиз мумкин. Киши кишига ўхшаши мумкин, хотир-
жам бўлинг, биз сиз айтган майорни ҳам (тирик бўлса)
ушлаб оламиз, ҳеч қаёққа кетмайди. Сизлар ўз развед-
кангиз кучига қандай ишонсанглар, биз ҳам ўз развед-
камиз кучини шунчалик яхши биламиз. У, албатта, уш-
ланади, эҳтимол сизнинг қўлингизга аллақачон тушган-
дир, сиз бўлсангиз бошқа одамни ўша, деб бекор овора
бўлиб юргандирсиз. Ортиқча қизишманг, ёш экансиз,
бу сизга зиён.

Мурзин назарида комендант немисни ҳозироқ қўйиб
юбораётгандек бўлди. У шошиб қолди.

— Бўлмаса бизнинг зонага ўтказишга ёрдам беринг,
биз ўзимиз исбот этамиз. Эҳтимол, яна танийдиганлар
топилиб қолар.

Комендант фақат шу сўзгагина муҳтож бўлиб турган-
дек қаҳ-қаҳ солиб кулди.

— О... О... бу менинг қўлимдан келмайди. Бу мушкул
нарс.

Мурзин комендант билан узоқ тортишди. Комендант
«адолат шуни тақозо қилади, бошқа иложим йўқ» деб
туриб олди. Чор-ночор қолган Мурзин немиснинг турар
адреси ва янги фамилиясини олиб, тарвузи қўлтиғи-
дан тушиб, комендатурадан чиқди. Хушмуомала комен-
дант уни эшиккача кузатиб, честь бериб, хайрлашиб
қолди.

Комендант кабинетига қайтиб киргач, таржимонига
жавоб бериб, немисга яқинлашди ва немисчалаб деди:

— Руслар бало! Бир кўрган кишини юз йилдан ке-
йин ҳам танийди. Бу ҳали она сути озгидаш кетмаган
оддий офицери. Чекисти бўлганда иккаламизни ҳам ган-
гитиб, асанкиратиб кўярди. У ҳатто кўзойнагингизни ҳам
унутмабди-я!

Комендант унинг ёнига стул тортиб ўтирди:

— Қани энди айтинг-чи, у ростдан сизни танийди-
ми?— немис ўнгайсизлашгандек бўлди, буни комендант
дарров пайқаб, бирпас қараб турди. Кейин столига келиб
иккита сигара олди-да, бирини унга тутди ва деди:— Тор-
тинманг, менга ишонишингиз мумкин.

Немис жавоб ўрнида бош ирғаб тасдиқлади, юзида
ингичка табассум пайдо бўлди.

— Мен биринчи лаҳзадаёқ унинг ҳақлигига шубҳа
қилмадим. Бас бойлашиб, бир ярадор немис солдатини
кўрсатсангизу, «Бу кимнинг ўқидан бўлган?» десаңгиз,

худо ҳақи, адашмай топиб берадилар, улар ўз ўқларидан бўлган ярани ҳам танийдилар. Улар бало!

— Мен бунга шубҳа қилмайман. Буни бутун уруш давомида ўз кўзим билан кўрдим,— деди немис гапга кириб ва савлатли кўзойнагини олиб дастрўмол билан артди. Сигарани тутатиб, эски қадрдошини топган кишидек ёзилиб ўтириб, Мурзин тарихини айтиб берди ва охирида деди:

— У ёлғиз ўз жонини сақлаб қолганида ҳам майли ёди-я, бир қанча кишимизнинг бошини еди.

— Сизникига ҳам қасд қилди-ю, бўлмади, кулиб қўйди комендант.

— Омон қолган ҳаётим учун сиздан бениҳоя миннатдорман,— деди хушомад билан ўрнидан аста қўзғалиб немис. Комендантга бу хушомад ёқиб кетди шекилли, томоқ қоқди ва немиснинг савлатли кўзойнагини энди кўраётгандек унга тикилиб қолди, сўнгра салмоқлаб деди:

— Омон қолган жонингиз закотини энди чиқариш керак, умрингиз фойдага қолди. Руслар қўлига тушганингизда-ю...— комендант «бу ёғи ўзи тушунарли бўлса керак» дегандек гапирмай, кўзини кўзига тикиб қўя қолди. Немис кулиб:

— Шунинг учун ҳам сизнинг зонага қочиб ўтдим. Бўлмаса мени ўз зоналарида пайқаганди,— деб қўйди.

Бир оз дўстона суҳбатдан кейин комендант мақсадини дангал айтиб қўя қолди.

— Келинг, энди бу кўзойнакни менга беринг. Унинг хизмати битди. Энди биз сизга бошқасини берамиз, у билан бу янги дунёга бизнингча қаранг.

Немис ташаккуримиз бош силкиди.

Мурзин эртасига Совет комендатурасининг вакили билан келиб, кечаги немисни сўраганда, америка комендант хуштакаллуфлик билан «марҳамат, ҳозир чақиртирамиз» деди ва унга одам юборди.

Ўша фамилияда, ўша адресдан бир немис келди. Лекин Мурзин ҳайрон қолиб «У эмас-ку!» деган эди, комендант «адашманг, айнан ўзи» деди сурбетларча ишшайиб.

V

Ёши улуг солдатлар демобилизация қилинганч, Элмурод батальонда ҳеч ким қолмади ҳисоб. Қолганларини ҳам бошқа бўлинмага қўшиб юбордилар, Элмуроднинг

Ўзи ҳам педагог бўлгани учун демобилизация навбатини кутарди. Бу орада унинг қадрдони фронтга тушгандан бери йўлдоши Бондарнинг орзуси рўёбга чиқиб, денгизчилар мактабига юбориладиган бўлиб қолди. Бондарь бениҳоя хурсанд, ўз севинчини айтиб тугатолмасди. Бозор шўхликлари, қўрқув билмас довюраклиги, дағал бўлса ҳам самимий меҳрибонлиги билан иқига ўтириб қолган Бондарни Элмурод яхшилаб кузатмоқчи бўлди, уни яқинда Одер қирғоғида ўзбек солдат ва офицерлари ташкил этган қизил чойхонага таклиф қилди, ўз қўли билан палов ясаб, унинг мазасини Бондарнинг оғзида қолдирмоқчи бўлди. Ҳатто шу ниятда аллақайёқдан зирavor ҳам топиб келди.

Чойхонада одам кўп. Баъзан чойнакларнинг қопқоғи шиқиллаб қолади. Бир чеккада аския, кулги, қаҳқаҳа. Қимдир иккита дўстини ёнига олиб, дарёга термилиб хиргойи қилиб ўтирибди. Бирининг бошида чуст дўппи, гўё дўппи она юртининг рамзи, унинг қуёшли тиниқ осмонини, гулларга фарқ водийсини ёдига соларди, соғинган кўнглига тасалли берарди.

Элмурод гўшт тўғрар экан, Горкунов сўраб қолди:

— «Қуштили» қиляпсизми?

— «Қуштили»ни сен қайёқдан биласан?— деди Элмурод: ҳайрон бўлиб.

— Турдиевдан эшитгандим. «Берлинда бир палов қилайлик. Гўштини ўзим «қуштили» қилиб тўғрайман» деган эди, ниятига етмади бечора.

— Яхши йигит эди!— деди Бондарь. Элмурод бунга тасдиқлагандек унга назар ташлаб қўйди. Турдиевнинг хотираси учунми ёки ўзига ёқиб қолдими, деярли ярмини тўғраб бўлган гўштни бошқатдан «қуштили» қилиб тўғрай бошлади...

Ош олдидан озгина «дори» бўлди. Бондарга оқ йўл тилаш билан барабар «муродимга етдим деганда йиқилган» дўстлари Турдиевнинг хотираси учун ҳам қадаҳ кўтардилар.

Ошдан кейин Бондарь «Энди лангарни қаерга ташлаймиз?» деган эди, Горкунов:

— Бир таклифим бор, ўртоқлар. Турдиев қабрини зиёрат қилсак,— деб қолди. Бу ҳамманинг дилидаги гап бўлганиданми ҳеч ким қаршилик билдирмади. Элмурод генерал бир вақтлар тақдим этган соатига қараб:

— Бемалол улгурамиз ҳали,— деди. Бу соат Бондарь

га ёқмас, пайти келганда «алмаштиринг» деб қўярди. Ҳозир ҳам соатга кўзи тушуви билан яна тили қичиди:

— Ўртоқ майор, шу соатингизни янгилаб олишингиз керак эди-да! Не-не антиқалари бор.

— Йўқ, ўзи яхши. Бу соатнинг менга кўп меҳнати сингган, бунинг устига, мукофот, эсдалик. Сен мақтаётган соатларнинг усти ялтироқ, ичи қалтироқ, бизнинг ҳаётимизга бардош беролмайди.

— Шуниси ҳам бор.

— Эсингдами, Кавказда Америка ботинкалари олганимиз. Кўриниши серпардоз хотинларнинг юзидай кўркам эди, ҳамма ўшанга ёпишди, ўзимизникига қарамай қўйишди. «Шир» этиб ёмғир ёғувдики, ҳаммаларининг ҳафсалалари пир бўлди. Ҳар привалда, бечора солдат, пайтава сиқади; ботинка бутуну, ичи тўла сув. «Қаердан ўтади бу занғарнинг, юрганда очиладиган клапанни борми?» деб кулишарди. Ўзимизникини қидириб қолишди. Шунақа, бу Европада усти ялтироқ нарсалар кўп.

Улар йўлдан бир даста гул харид қилиб, қабристонга боришар экан, одам сийрак трамвайда бир қизиқ хангомага дуч келдилар.

Ўзига зеб бериб кийинган ўрта ёшлардаги америка офицери газета ўқиб ўтирарди. Унинг ёнида бўшаган ўринга ўтирган шу ёшлардаги бир рус сержанти ҳам ёнидан «Правда» чиқариб кўздан кечира бошлади. Америка офицери унга бош кўтариб бир қаради-ю, кўзини олмай қолди: уни газетанинг ўзиникига ўхшамаган йирик форматими, ёзувими ёки ундаги суратми, нимадир ўзига тортди, билиб бўлмасди. Бирор лаҳзадан кейин унинг юзида ўзга кишини менсимайдиган, ўзининг улугворлиги, давлати билан кибрланадиган одамлардагидек бўладиган таҳқиромиз табассум пайдо бўлди. У рус сержантига гап қотиб қўйди.

— Нега газетанглар бунақа кичкина, ниҳоят тўрт бетгина.

Рус сержанти жавоб беришдан олдин унинг башарасига назар ташлади ва тушундики, америка офицери очiq кўнгиллик билан, чиндан ҳам бунинг сабабини билиш учун эмас, меъсимасдан, масхаралаш пиятида бу сўроқни беришти. Сержант ўз қадрини билган, ўз ўрнини тонган тажрибали кишилардек вазмишлик билан ундан кўзини олиб яна ўз газетасига қаради ва ишонч билан салмоқлади:

— Рост гапни айтмоқ учун кўп қоғознинг кераги йўқ, жаноб офицер, тўрт бет kifоя. Лекин ҳақиқатни яширмоқ учун тўрт юз бет ҳам камлик қилади.

Америка офицери бунақа тўқнашувларга кўп дуч келган, эти ўлиб қолган экан шекилли, индамай, қўлидаги ўн олти бетлик газетанинг навбатдаги саҳифасили очди. Лекин ўқимай, яна қўшнисига қаради, унинг юзида энди такаббурлик, муғомбирлик кезарди. Уни сержантдан алам олиш пияти қийнаётгани фўдайган малла кишилик кўзларидан сезилиб турарди.

— Бу қайси партиянинг газетаси?— деди америка офицери, яна ўша такаббуруна табассумда сержант қўлидаги газетага имо қилиб.

— Бизда битта партия бор, холос.

— Наҳот!— деди америка офицери гўё буни илгари билмагандек ажабланиб,— демократик, ҳурриятпарвар бир мамлакатда битта партия бўлиши қандай бўлди? Бу эркинлик, демократияга хилоф-ку!

— Бизга бошқа партиянинг кераги ҳам йўқ,— деди сержант бамайлихотир газетадан бош кўтариб.

— Бизнинг мамлакатда эса бир нечта партия бор,— деди америкалик мағрурланиб, гўё «ҳақиқий озодлик ва демократия ёлғиз бизда» дегандек. Рус сержантини енгандек томоқ қириб йўталиб ҳам қўйди, чўнтагидан шимадиган резина олиб, оғзига ташлади.

— Бунда ажабланидиган ҳеч нарса йўқ, жаноб офицер. Революциядан илгари бизда ҳам дувиллаб чиққан гўзиқориндай партиялар жуда кўп эди. Буларнинг ҳеч биридан меҳнаткаш халқ сариқ чақалик наф кўргани йўқ. Энди-чи, энди битта Коммунистик партия бор, бу партия асл халқчил, халқнинг орзу-умидларини рўёбга чиқаряпти, унга раҳбарлик қиляпти. Бизга бошқа партиянинг кераги ҳам йўқ. Лекин, жаноб офицер, кўнгилларига келмасин, мен ўзим коммунист эмасман.

Америка офицери сержантнинг сўзига бардош беролмай, наридан-бери газетасини тахлаб, ўридан сапчиб турди-да, юриб кетаётган трамвайдан сакраб тушиб қолди. Унинг ҳаракатини кузатиб турган Бондарь қаҳ-қаҳ солиб кулиб юборди, унга бошқалар қўшилди, трамваини кулги тўлдирди.

«Ҳали кетишигизнинг дараги йўқми?» деб Гапс келиб кетган куннинг эртасига Элмурод демобилизация ҳа-

қида буйруқ олди. Булар иккиси дилкаш бўлиб қолган, бир-бирларидан хабар олиб туришарди. Бу купларда Ганс боши билан ишга шўнгиб кетган, шаҳарни уруш харобаларидан тозалаш, тартибга солиш, нормал тинч ҳаёт бошлаб юбориш учун Совет қўмондонлигига яқиндан кўмак берар, шаҳарнинг гоҳ у ерида, гоҳ бу ерида бошланиб қоладиган митингларда сўзга чиқар, аҳолини тинч ҳаётни тиклашга, уруш жароҳатларини тезроқ тугатишга чақирарди. Баъзан Элмурод тегишиб «Ишлар қалай, Ганс?» деса, «Фашизм ёмон қушдек ўз уясини ахлатга тўлдириб ташлаган экан, изини қолдирмай қириб-қиртишлаймиз, астойдил тозалаймиз, қатрон қиляймиз» деб кулиб қўярди, «Озодликни севган киши ҳар дақиқа курашмоғи керак» деб Гётедан шеър ўқирди.

Элмурод тушгача йўл тайёрлигини кўриб, «ўзи келиб қолса, ажабмас» деб Гансни кутди. Қараса келмайдиган, қуёш оғиб боряпти. Бориб хайрлашиб келишга аҳд қилиб кўчага чиқди. Кўчада ҳаёт қайнайди, кишилар ўзларининг кундалик ҳаёт ташвишлари билан банд, энди уларнинг юз-кўзларида «Эртამиз қандай бўлар экан, наҳот ҳаммамизни Сибирга қувадилар?!» деган фашист агитациясининг даҳшат излари йўқ, балки эртага ишонч ва муҳаббат билан боқиш бор. Энди улар совет кишиларига ҳадиксираб, қўрқув аралаш назар ташламайдилар, табассум билан кутиб оладилар.

Кетиши аниқ бўлганиданми, бутун уруш давомида мудҳиш бир уя бўлиб кўринган Берлин энди Элмуроднинг қалбида холис бир дўстона ҳис уйғотар, ўчмас хотира бўлиб юрагига сингиб борарди, у, кечагина харобадан бош кўтара бошлаган улкан шаҳарга суқланиб боқарди. Ана шунда Берлиннинг Америка зонасида кўрган бир лавҳа кўз олдига келди: Элмурод иш билан ўтиб бораётса, уч қаватли бино олдида кишилар тўпланиб турибди. «Нима экан?» деб бундоқ қараса, магазин витринаси. Унда кўркемгина бир пемис аёли яланғоч баданига тунда кийиладиган ич кийим кийган, каравотда ётибди. Бир оздан кейин туриб у ёқ-бу ёққа юриб ўзини кўрсатди, гўё у «мана кўринглар, қандай яхши мол, харид қилинглар» деб ички кийимларини кўз-кўз қиларди, харидорни қизиқтирарди. У шунини қилишга мажбур, у беиш!»

Ганс Элмуродни «Кетадиган бўлиб қолдингизми? дея очик чехра билан қарини олди, ўтиришга жой кўрсатди. Сўз пиезининг қобирғига ўхшаган нарса, сўзлаган саринг

мағзи очила беради. Кўпдан бери таниш, сирдош бу икки ўртоқнинг суҳбати ҳам худди шундай дарров мағзига етиб борди, гўёки гаплашилмаган гап қолмади.

— Хайр, дўстим,— деди Элмурод қўзгаларкан,— биздан «куч билан кирдинглар элимизга», деб ўксиманг. Баъзан куч адолатнинг асл йўлдоши бўлади. Адолатсизликни даф этмоқ улуг бахт. Биз ана шу бахтга муяссар бўлганимиз учун жуда-жуда хурсандмиз. Биз ўзимиз учунгина эмас, сиз учун ҳам жанг қилдик, қурбон бердик. Аминманки, немис халқи бу учун биздан миннатдор.

— Шубҳасиз!— деди Ганс унинг қўлини олиб.

— Шуни унутмангки, дўстим, агар Прометей инсонга олов топиб бериш учун худоларга қарши исён кўтарган бўлса, совет кишилари немис халқининг ўз ҳақ-ҳуқуқларини қайтариб бериш учун, вабодан олиб қолиш учун ана шу оловга кирди, унда ёнди, ўртанди, бироқ қайтмади, немис халқининг инсоний бахтини асраб қолди, ёлғиз немисни эмас, башариятни даҳшатли, мудҳиш ҳалокатдан сақлаб қолди. Шунинг учун ҳам ҳар бир совет солдатининг хизмати бир прометейча бор.

— Биз буни унутмаймиз, Элмурод! Бахт гарови дўстлик эканини яхши биламиз.

— Ҳамма немис ҳам шу фикрда эмас, Ганс. Ҳамма сеп билан мендек бўлганда эди,— деб кулди Элмурод дўстининг икки тирсагидан ушлаб,— бу шаҳарга дарвозабоннинг нима кераги бор эди! Афсус, ёв ёқадан олганда почага ёпишадиган итлар бор ҳали! Пайт пойлайди.

— Энди фашизм ўлди, ёмонлик қилолмайди.

— Сизга игна оёққа кирмас эканми! Пайти келганда битта кичик газанда арслонга панд бериши мумкин, дўстим. Ҳушёр бўлиш керак. Ҳар кунинг севиқли юртингга улуг наф, ўзингга битмас-туганмас севинч, дўстларингга меҳру муҳаббат, садоқат мазмуни билан тўлиб-тошсин, душманларни ўт бўлиб куйдирсин.

Икки дўст ҳовлига чиқишди. Табассумдан суҳбатга, суҳбатдан табассумга кўчиб, ёнма-ён боришарди. Ганс Элмуродни қўлтиқлаб олган. Элмурод уч томонини юксак бинолар қоплаб олган бу ҳовлига неча марта келган бўлса ҳам бир нарсани пайқаманган экан. Қаршидаги бино бомбадан нураган, гишт ва темир-терсаклари уюм бўлиб ётибди. Лекин қандайдир мўъжиза билан унинг шундоққина олдида ўсган бир туп ёшгина гилос безарар қолган. Кўм-кўк барглари ёз ҳавосида кўз-кўз қила-

ди, тепа шохидаги уч-тўртта пишган гилос кулда қолган чўғ-допаларидек барглари орасида гоҳ кўришиб, гоҳ яширипади, гўё у, «Мана мен тирикман, мен яшайман, яшашга қодирман. Сиз ҳам яшанг. Мендек барг ёзинг, мева беринг. Ҳаётнинг кўрки сиз билан бизнинг яшашимизда, гуллаб-яшнашимизда!» дерди одамларга ва ҳаёт мангулигининг шоғли рамзи бўлиб турарди.

Элмурод гилосга назар ташлар экан, қўнглидан «Яша, камол топ, яшнаганинг яхши!» деган фикр ўтди ва Гансга яна қўл узатиб:

— Шундай, дўстим Ганс,— деди ўз фикрларига яқин ясагандек салмоқлаб,— келажакни эҳтиёт қилинг.

— Амип бўлинг, истиқбол байроғи ишончли қўлларда!— деди Ганс ишонч билан Элмуроднинг қўлини қаттиқ сиқиб.— Раҳмат, Элмурод! Ҳамма-ҳаммаси учун раҳмат! Дўстларга салом айтинг!

Бу сўзлар унинг юрагидан ҳаяжон билан ларза уриб тилига чиқди. Унинг юраги битмас-туганмас ёрқин умид ва орзулар, кураш ва истиқбол пашъаси билан лиммолим тўла эди. У қувонч оғушида мамнун эди. Бундай қувонч қаттиқ қишдан сўнг баҳорнинг илк куртақларини кўрганда, баҳорни олқишлаб келган оқтўш қалдирғочларнинг бийрон сайрашларини эшитганда, ҳали қиш губори кетмаган боғлардан гунафшалар териб, кўпдан интизор севгилинига тақдим этган ва илк бўсага муяссар бўлган чоғлардагина киши қалбида пайдо бўлади.

*Тошкент — Москва
1947—1957 йиллар.*

МУНДАРИЖА

Биринчи қисм	3
Иккинчи қисм	66
Учинчи қисм	153
Тўртинчи қисм	327
Бешинчи қисм	520

На узбекском языке

Шухрат

ГОДЫ В ШИНЕЛЯХ

Роман

Издание третье

Редактор *С. Йулдошева*

Расомлар: *Ж. Молдашев, А. Кива*

Расмлар редактори *Н. Холиқов*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *Ш. Зухриддинов*

Босмахонага берилди 21/II—1975 й. Босишга рухсат этилди 1/VII—1975 й. Формат. 84×108^{1/32} Босма л. 18,5. Шартли босма л. 31,08. Нашр л. 32,6. Тиражи 60000. Рафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 80. Шартнома № 4—75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдо-си ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатда тайёрланган матрицадан 1-босмахонасида № 1 қоғозга босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21. 1975 йил. Заказ № 783. Баҳоси 1 руб. 18 г.